

Ш. ШОАБДУРАҲМОНОВ, М. АСҚАРОВА,
А. ҲОЖИЕВ, И. РАСУЛОВ, Х. ДОНИЕРОВ

Ҳозирги ўзбек адабий тили

I ҚИСМ

ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТЛАРИНИНГ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ
СТУДЕНТЛАРИ УЧУН ДАРЛИК

ЎзССР Маориф ва маданият вазирлиги тасдиқлаган

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1980

Тақризчилар:

Илмий номидagi Тошкент Давлат педагогика институтининг
Ўзбек тилишуослиги, қозоқ филологияси
ва Ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш методикаси кафедралари
ҳамда филология фанлари доктори, профессор

ФАТТОҲ АБДУЛЛАЕВ

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

А. Қ. — Абдулла Қаҳҳор
А. Қод. — Абдулла Қодирий
Ас. М. — Асҳад Мухтор
Б. Қ. — Берди Кербобоев
Ё. Ш. — Ёқубжон Шукуров
Ж. Ш. — Жуманиёз Шарипов
И. Р. — Иброҳим Раҳим
М. Нсм. — Мирзакалон Исмоилий
Мирм. — Мирмуҳсин
Н. С. — Назир Сафаров
О. — Ойбек
О. Ё. — Одил Ёқубов
Н. Т. — Парда Турсун
Н. Қ. — Пиримкул Қодиров
Р. Ф. — Раҳмат Файзий

С. А. — Садриддин Айний
С. Аҳм. — Саид Аҳмад
С. З. — Саида Зуннунова
«С. Ўзб.» — «Совет Ўзбекистони» газетаси
С. Ан. — Султаналла Анорбоев
У. — Уйғун
Ш. Р. — Шароф Рашидов
Ш. — Шухрат
Я. — Яшн
Ғ. Ғ. — Ғафур Ғуллом
Ҳ. Н. — Ҳақим Назир
Ҳ. О. — Ҳамид Олимжон
Ҳ. Ғ. — Ҳамид Ғуллом
Ҳ. Ш. — Ҳусайн Шамс

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1980

Ш 60602 304 112—80 4692000000
353(04)—80

СУЗ БОШИ

«Ҳозирги ўзбек адабий тили» курси педагогика олий ўқув юртларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетлари студентларига мўлжалланган бўлиб, курснинг асосий вазифаси студентларга ҳозирги ўзбек адабий тилининг фонетик системаси, лексикаси, сўз ясалиши, грамматик қурилиши, пунктуацион системаси ҳақида изчил билим бериш, булар асосида уларда ўзбек адабий тили нормалари бўйича малака ҳосил қилишдир.

Тақдим қилинаётган дарслик «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курси бўйича яратилаётган дарсликнинг биричи қисми бўлиб, курснинг «Лексикология», «Фразеология», «Фонетика», «Графика», «Орфография», «Орфоэпия», «Морфемика», «Сўз ясалиши», «Морфология» бўлимларини бирлаштиради. Дарслик шу курс бўйича тузилган программа асосида яратилди.

Дарсликни яратишда совет тилшунослари, рус тилшунослиги, туркология, жумладан, ўзбек тилшунослигининг кейинги барча ютуқлари ҳисобга олинди. Тил материалларининг чуқур таҳлилига асосланган янги хулосалар, мулоҳазаларнинг дарсликда ўз аксини топишига ҳаракат қилинди.

Айни вақтда 1957 йилда нашр қилинган «Ҳозирги замон ўзбек тили», В. В. Решетовнинг 1959 йилда чиққан «Узбекский язык. Фонетика», А. Н. Кононовнинг 1960 йилда нашр қилинган «Грамматика современного узбекского литературного языка», У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаевларнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тили», М. И. Матусевичнинг 1976 йилда нашр қилинган «Современный русский язык. Фонетика», «Грамматика современного русского литературного языка», «Наука» нашриёти, М., 1970 йил ва 1975 йил «Фан» нашриётида чоп этилган «Ўзбек тили грамматикаси» (I том, Морфология) сингари китоблардан фойдаланилди.

Дарсликда ўзбек тилининг фонетик системаси, лексик ҳодисалари, грамматик категориялари, сўз яшаш, сўз ўзгартишининг маҳсулдор усулларининг программа талабига мос характеристикаси берилди. Қам маҳсулли ҳодисаларни санаб ўтиш билан

чегараланилди. Адабий тил нормаларини акс эттирувчи қоидалар янги тадқиқотлар, ҳозирги ўзбек адабий тилининг турли жанрлари, функционал стилларига хос адабиётлардан тўпланган янги жонли тил материаллари асосида берилди. Бунда ўзбек тили материалларига асосланган традицион қоидаларга ҳам амал қилинди.

Дарслик тавсифий ва норматив характерда бўлиб, бунда адабий тил нормаларининг қатъий кодификациясини бериш, ифоданинг содда ва ихчам, раво ва изчил бўлиши, ортиқча фараз қилишларга ўрин бермаслик авторларнинг диққат марказида турди.

Тил ҳодисаларини тушунтиришда (тавсифлашда) тил форма ва мазмун бирлигидан иборат деган тезисга асосланилди. Мазмунга оид ҳодисалар иложи борица умумлаштирилди. Форма ва мазмун муносабати масаласига алоҳида эътибор берилди. Мунозарали, ҳал қилинмаган масалаларда традицион қоидалар берилди, айрим масалаларда янги фикрлар айтилди.

Дарсликнинг композицияси ва қурилиши мавжуд қўлланмалардан фарқ қилади. Морфемика, сўз ясалиши алоҳида бўлим қилиб ажратилди.

Дарсликда қабул қилинган терминология ўзбек тилшунослиги тараққиётининг ҳозирги босқичи терминологиясига мослаштирилди.

Дарсликнинг бўлимлари авторлар ўртасида қуйидагича тақсимланган: «Кириш»— **И. Расулов, Х. Дониёров, А. Ҳожиев**; «Фонетика», «Графика, орфография ва орфоэпия»— **Х. Дониёров**; «Лексикология»— **Х. Дониёров, А. Ҳожиев**; «Фразеология», «Лексикография», «Морфемика», «Сўз ясалиши», «Морфологияга кириш», «Отнинг функционал формалари», «Сифат», «Ғъъл», «Рабиш», «Модал сўз»— **А. Ҳожиев**; «От»— **И. Расулов, Сон**, «Олмош»— **М. Асқарова**; «Ёрдамчи сўзлар», «Ундов», «Тақлид сўз»— **Ш. Шоабдурахмонов**.

Қ И Р И Ш

1-§. Маълумки, ҳозирги даврда дунёда 2500—3000 га яқин тил бор. Буларнинг ҳар бирининг ўз тарихи, тақдири, жамият ҳаётида тутган ўрни, мавқеи бор, албатта. Бу тиллар генетик жиҳати, типологияси, ижтимоий моҳияти, ёзувга эга. Ёки эга эмаслиги, унда гаплашувчиларнинг умумий миқдори каби белгилари билан ўзаро фарқланади. Бизнинг кўп миллатли ривожланган социализм мамлакати — Совет Иттифоқимиздаги тил ҳаёти бошқа мамлакатлардаги тил ҳаётидан бутунлай ажралиб туради.

Бугунги кунда Советлар мамлакатаида 130 га туб халқнинг тили иш кўраётир. Бундан 70 таси адабий тил ҳисобланади. Бунинг элликка яқини Совет ҳокимияти йилларидагина ўз ёзувга эга бўлди. Бу тиллар 15 иттифоқдош ва 20 автоном республикада, 3 автоном область ва 10 миллий округда «энг муҳим алоқа воситаси» (В. И. Ленин) сифатида хизмат қилаётир. Буларнинг ҳаммаси тенг ҳуқуқли бўлиб, бир-бирини бойитиб, коммунизм қуриш идеалларига хизмат қилаётир. Ана шу тиллардан бири ҳозирги ўзбек тилидир.

Ўзбек тили ўзининг узоқ тарихий тараққиёти давомида бошқа системага кирувчи тиллар ичида араб ва форс тиллари билан, хусусан, эрон (форс) тиллари группасига кирувчи тожик тили билан яқин муносабатда бўлиб келган. Ана шунинг учун ҳам ўзбек тилининг лексикасида араб ва форс-тожик тилларининг элементлари кўп учрайди. Лекин, умуман олганда, ўзбек тилида туркий тилларга хос хусусиятлар ҳал қилувчи ролни эгаллайди. Чунки ўзбек тили туркий тиллар группаси (оиласи)га киради ва шу группага (оиллага) мансуб бўлган озарбайжон, қозоқ, туркман, қирғиз, қорақалпоқ, татар, уйғур, турк, бошқирд, чуваш, ёқут, тува, олтой, қумиқ, қорачой, балқар, қараим, гагауз каби бошқа тиллар билан фонетик, лексик ва грамматик томондан қатор умумийликларга эга. Масалан, ўзбек тилидаги *тоғ*, озарбайжон ва туркман тилларидаги *доғ*, қозоқ ва қорақалпоқ тилларидаги *тау*, қирғиз ва олтой

тилларидаги *тоо* сўзлари шаклан бир-бирларига ўхшаш бўлиб, ўзаро бироз фарқ қилса ҳам, лекин уларнинг бир маънадан келиб чиққанлигини англаб олиш қийин эмас. Худди шунга ўхшаш умумий томонлар бу тилларнинг фонетикаси ва грамматик қурилишида ҳам кўп учрайди. Шу билан бирга, бу тилларнинг барчаси ўзига хос хусусиятларга ҳам эга.

Шуни ҳам алоҳида қайд қилиб ўтиш керакки, туркий тиллар гуруҳисига кирувчи тилларда сўзлашувчи халқлар асосан СССР территориясида жойлашган. Демак, бу тилларда гаплашувчи аҳоли ўзининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, сиёсий эътиқоди, давлат тузуми ва маданияти жиҳатидан катта совет оқлагига бирлашган бўлиб, улар совет ҳокимияти йилларида таркиб топган янги ижтимоий бирлик — совет халқи бирлигининг ажралмас қисмини ташкил этади. Шунга кўра, уларнинг тилларидаги аввалги умумийлик билан бир қаторда янги совет ҳаёти туфайли юз берган жуда кўп янги томонлар ва бирлаштирувчи хусусиятлар ҳам пайдо бўлмоқда. Бундай хусусиятлар туфайли СССРдаги ҳар бир тил ўз ривожланишининг чексиз имкониятлари асосида СССРдаги бошқа қардош тилларнинг ҳам имкониятларидан фойдаланиб, янада бойимоқда ва ривожланмоқда.

«Ленинча миллий сиёсат изчиллик билан амалга оширилганлиги натижасида,— деб ёзган эди Л. И. Брежнев «Рус тили СССР халқлари дўстлиги ва ҳамкорлиги тили» Бутуниттифоқ илмий-назарий конференциясининг қатнашчиларига қутловида,— мамлакатимизнинг барча иттифоқдош ва автоном республикаларида, автоном областлари ва округларида маданият, фан, халқ маорифини ривожлантиришнинг самарали жараёни давом этмоқда. Бунда СССРдаги барча миллат ва элатларнинг тиллари жуда муҳим роль ўйнамоқда. Улар тенг ҳуқуқли ва эркин ривожланиб, бир-бирини бойитиб, социалистик мазмуннинг таркибий муштараклиги билан бирлашган миллий маданиятларнинг тараққиётига хизмат қилмоқда».

Иттифоқдош республикаларда коммунизм идеаллари учун хизмат қилаётган тилларнинг бири ўзбек социалистик миллатининг тили — бизнинг миллий адабий тилимиздир.

Бу тил мамлакатимизда кишиларнинг социалистик қурилиш йилларида вужудга келган янги ижтимоий-тарихий бирлиги — совет халқининг таркибий қисми бўлган ўзбек халқининг, иттифоқимизда аҳоли сонининг миқдори жиҳатдан славянлардан кейин иккинчи ўринда турган туркий халқлар ичида аҳолисининг сонига кўра энг йирик бўлган ўзбек халқининг миллий адабий тилидир.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ВА УНИНГ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

2-§. Адабий тил умумхалқ тилининг ишланган, сайқаллаштирилган ва маълум нормага солинган формасидир. Демак, ўзбек адабий тили ўзбек тилининг диалектлари, оддий сўзлашув тили ва жаргонларидан тамоман фарқланади, шу халқ вакиллари учун умумийлиги билан характерланади.

3-§. Ўзбек адабий тилининг тарихи уч катта даврни ўз ичига олади:

1. Қадимги туркий адабий тил.
2. Эски ўзбек адабий тили.
3. Ҳозирги ўзбек адабий тили.

4-§. Қадимги туркий адабий тил X—XII асрларни ўз ичига олади.

Ўзбек адабий тили дастлабки даврларда умумтурк адабий тили сифатида X—XI асрларда ташкил топган. Бу фикр дастлаб А. Н. Самойловичнинг «Чингатай адабий тилида жўқчилик унсурлари» номли ишида баён қилинган. Дарҳақиқат, қадимги адабий тилимизнинг энг подир намуналаридан бўлган «Қутадагу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Девону луғотит турк» каби дунёга машҳур бўлган ёдгорликларимиз ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Лекин бу давр адабий тили фақат ўзбекларнинг, яъни фақат ўзбек халқига мансуб бўлган кишиларнинггина адабий тили бўлмай, Ўрта Осиёда яшовчи барча туркий халқларнинг умумий адабий тили бўлган. Шунинг учун ҳам бу адабий тил қадимги туркий адабий тил деб аталади ва унга умумтуркий адабий тил сифатида қаралади.

5-§. Эски ўзбек тили XIII—XV асрларда шаклланиган бўлиб, у Улуғ Октябрнинг арафасигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр адабий тилининг шаклланиши ва ривожланишида Алишер Навоийнинг роли ниҳоятда каттадир. Алишер Навоий ўзининг жаҳонга машҳур дурдона асарлари билан ўзбек адабий тилини бадий сўз маҳорати, бадий ва амалий стилистика нуқтан назаридан жаҳон миқёсига олиб чиққан бўлса, «Муҳокаматул луғатайн» сингари ноёб илмий асари билан эски ўзбек адабий тилини, унинг бадий стилистикасини илмий-назарий жиҳатдан асослаб берди, эски ўзбек адабий тилининг ўша даврдаги норматив ҳолатини ва келгуси истиқболини амалда биринчи бўлиб, илмий асосда белгилаб берди. Она тилининг ўз ички ресурсларидан, ички имкониятларидан кенг фойдаланиш масаласини кўтариб чиқди. Айни вақтда Алишер Навоий ўзининг бу асарида биринчи марта адабий тилни бошқариш проблемасини ўртага ташлаб, уни ўз замонасига кибатан энг юқори даражада ҳал қилиб берди.

Эски ўзбек адабий тили, асосан, XIII асрдаёқ шаклланиб улгурган эди. Бу давр адабий тили кўп жиҳатдан ўзининг халқ тилига яқинлиги билан кўпгина олимларнинг эътиборини ўзига

тортиб келади. Дарҳақиқат, XIII—XIV асрларда яратилган баъзи адабий ёдгорликларнинг тили (жумладан, Лутфий, Лтойи, Дурбек, Хоразмий асарларининг тили) Алишер Навоий асарларининг тилига нисбатан ҳозирги адабий тилимиз ва жопли халқ тилига баъзи ҳолларда анча яқин туриши ва тушурилишининг бирмунча енгиллиги билан характерланади. Бунинг ҳам ўз сабаблари бор. Масалан: номи тилга олинган шоирларнинг кўпчилиги Алишер Навоийга нисбатан асосий аҳолиси тўла ўзбекча гаплашган жойларда яшаганлар. Иккинчидан, Алишер Навоий гўдаклигиданоқ араб-форс мактаби муҳи-тида таълим-тарбия олган, шунинг учун унинг ижодига бу муҳит ўз таъсирини кўрсатган. Учинчидан, Алишер Навоий бош-қа шоирларга нисбатан жуда улкан муаммоларни кўтариб чиққан ва ҳаётнинг жуда кўп соҳаларига қўл урган. Шубҳа-сизки, муаммоларнинг мураккаблиги, кенг кўламлилиги ва хилма-хиллиги ҳам қисман бўлса-да, унинг асарлари тилида, хусусан, лексикасида ўз аксини топган.

Шунга кўра, умуман олганда, эски ўзбек адабий тили Навоийгача шаклланган эди дейиш мумкин. Чунки бу тил Урта Осиёнинг шарқида ҳам, шимолида ҳам, қисман жанубида ҳам мавжуд эди ва иш кўрган эди. Лекин у Навоий даври ва даражасида бир бутун адабий тил сифатида ишламаган, шаклланмаган ва ривожланмаган эди. Эски ўзбек адабий тилининг бир бутун адабий тил сифатида тўла шаклланиши ва кенг кўламда ривожланиши Навоий номи ва хизматлари билан боғлиқдир. Алишер Навоийнинг эски ўзбек адабий тилини ривожлантириш-даги буюк хизмати шунда эдики, у бу тилда жаҳон адабиёти хазинасининг дурдоналаридан бўлиб қолган асарлар яратди ва бу тилни ўша даврнинг энг баркамол тилларидан бўлган араб ва форс тиллари даражасига кўтарди. Шу билан бирга, бу тил-нинг имкониятлари араб ва форс тилларининг имкониятлари-дан асло қолишмаслигини илмий-назарий жиҳатдан асослаб-на қолмай, уни амалда ўз ижоди намунасида тасдиқлаб ҳам берди. Навоий ўзигача бўлган адабий тил рамкасини кенгай-тирди, унинг формасини мукамаллаштирди, бадий воситала-рини кўпайтирди, уларни камолот босқичига кўтарди.

Алишер Навоий эски ўзбек адабий тилида жуда кўп янги формалар, янги услублар яратди, шимол, шарқ ва жанубдаги тарқоқ ҳолдаги адабий тилнинг формаларини бирлаштириб, унинг хизмат қилиш доирасини янада кенгайтди. У ўз даври-нинг мукамал адабий тил нормасини яратди. Навоий бу ҳақ-да фахрланиб:*

*Олибмен тахти фармонимға осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.*

—«—

*Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси, худ менингдур...*

*Кўнгул бермиш сўзимга турк, жон ҳам;
Не ёлгуз турк, балким туркмон ҳам.*

Ёки:

*Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам*

деб ёзганида тамомила ҳақли эди.

Эски ўзбек адабий тилининг юксак даражада ривожланишида ҳеч ким Алишер Навоийчалик хизмат қилган эмас. Ана шу маънода Алишер Навоий ҳақли равишда ўзбек адабий тилининг асосчиси ҳисобланади.

Алишер Навоийдан кейин узоқ вақтгача эски ўзбек тили рамкаларининг деярли ўзгармай қолганлиги ҳам шу билан изоҳланади. Икки ҳоплик ва икки адабий муҳитда таълим кўрганлигига қарамасдан, Алишер Навоий газаллари тили билан Муҳаммад Шайбоний газалларининг тили бир-биридан айтарлик фарқ қилмайди. Алишер Навоий асарлари тилидан ҳатто ундан бир-икки аср кейин яшаган Заҳириддин Муҳаммад Бобир, Муҳаммад Солиҳ, Нишотий, Муҳаммад Хоксор сингари шоирлар асарларининг тилида ҳам деярли фарқ йўқ. Фақат Машраб, Подирабегим, Увайсий асарлари тилигина Навоий асарлари тилига нисбатап бир оз соддароқлиги ва тушунарлилиги билан фарқ қилади. Ҳатто XIX асрнинг охириларида яшаган Муқимий, Фурқат, Махмур ва Аваз Утарларининг асарлари тилида ҳам Навоий асарлари тилининг мураккаблиги асосан сақланиб қолганлиги кузатилади. Лекин, умуман олганда, Махмур ва Муқимий давриларига келиб, эски ўзбек адабий тилида анчагина янги сўзлар, иборалар ва формалар пайдо бўлган эди. Адабий талаффуз нормалари ҳам замонавий халқ тили талаффузига анча яқинлашган, хуллас, эски адабий тил заминиде яратилажак янги адабий тилнинг базаси юзага кела бошлаган эди. Бу соҳада, айниқса, Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийнинг алоҳида хизмати бор.

6-§. Ҳозирги ўзбек адабий тили — ўзбек социалистик миллатининг миллий адабий тилидир.

Маълумки, тилдаги ўзгаришлар тўсатдан бўладиган «портлаш» йўли билан эмас, балки аста-секин эскининг тўла бориши, мукаммаллашуви йўли билан юз беради. Бунда, шубҳасиз, баъзи бир эски сўзлар ва формалар арханклашиб, истеъмолдан чиқа боради. Лекин, умуман олганда, тил ҳодисалари вақт ва тарих синовларига жуда катта бардошли бўлади. Фақат жуда катта ижтимоий ҳодисалар содир бўлгандагина тилда ҳам жуда катта ўзгаришлар юз бериши, ҳатто эски адабий тил янғиси билан алмашиниши мумкин.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси худди ана шундай оламшумул воқеалардан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Октябрь революциясидан кейин янги ўзбек адабий тили халқ тили асосида янгидан ташкил топди — том маънодаги халқчил ўзбек адабий тили юзага келди. Адабий тилнинг луғат состави тез суръатлар билан бойиди, грамматик қурилиши янада силлиқлашиб, хизмат қилиш доираси ва стилистик имкониятлари кенгайди. Шу билан бир қаторда эски адабий тил заминида қадимдан ривож топган бадийий стиль билан бир қаторда илмий ва публицистик стиль ҳамда расмий иш стилининг жуда кўп турлари ва тармоқлари пайдо бўлди. Адабий тилда, янгидан яратилган жуда кўп замонавий терминлар билан бир қаторда, янги терминология ҳам юзага келди. Адабий тилнинг халқ тили билан алоқаси кучайди. Натижада буюк қардошлик оиласида ривожланаётган ўзбек социалистик миллатининг замонавий, етук, мукамал ва баркамол адабий тили юзага келди, улғайди ва тараққий этмоқда.

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ТИЛИ

7-§. Ўзбек миллий тили ҳозирги ўзбек социалистик миллатига мансуб бўлган ҳамма кишиларнинг умумий ва ягона тилидир. Бу тил ўзбек халқининг ўзаро алоқа ва фикр олишув қуроли, шу халқнинг ҳамма аъзолари учун умумий бўлган тилдир.

Ўзбек миллий тилининг шаклланиши ўзбек миллатининг шаклланиш процесси билан боғлиқдир. Ўзбек миллати шаклланишга қадар у уруғ тили, қабила тили ва элат тили тарзида яшаб, ривожланиб келган. Маълумки, капиталистик муносабатларнинг юзага келиши билан бирга миллатлар ҳам ташкил топа бошлайди. Ана шу миллатларнинг ташкил топишида унинг асосий элементи бўлган тил бирлиги — миллий тил ҳам юзага келади (шаклланади). Ўзбек миллати XIX асрнинг охирилари ва XX асрнинг бошларида шакллана бошлади. Лекин у Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар тўлиқ равишда шаклланмаган эди. Бу жараён Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин давом этди ва Коммунистик партиянинг доно ленинча миллий сиёсати туфайли ўзбек тили миллий тил сифатида шаклланди ва тез суръатлар билан ривожланиб, ўзбек социалистик миллатининг баркамол тилига айланди. Бу жараён давомида ўзбек адабий тили ҳам, юқорида қайд қилинганидек, янгидан халқ тили асосида ташкил топиб, ўз тараққиётининг янги замонавий босқичига кўтарилди ва камолга эришди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг бойиши, ривожланиши ва мукамаллашувида эски ўзбек адабий тили анъаналари; халқ тили, маҳаллий диалектлар ва халқ шеваларининг материаллари билан бир қаторда улуғ рус тилининг таъсири ҳам кучли

бўлди. Рус тили ҳозирда энг пилгор ва тараққий этган тил сифатида халқларни бирлаштирувчи иккинчи она тилига, миллатлараро тилга айланди. У СССРдаги ҳамма миллий тилларни ва миллий маданиятларни бойитишда, уларни бир-бирига яқинлаштиришда ва тараққий эттиришда кун сайин бебаҳо аҳамият касб этмоқда. Демак, бугунги ўзбек миллий адабий тили Иттифоқимиздаги бошқа кўп тиллар қатори ҳар томонлама ривожланган, ижтимоий моҳияти ва функцияси кенгайган, умумий пормага бўйсундирилган миллий адабий тиллардан биридир.

Оқорида баён қилинганларга кўра, ўзбек адабий тилининг тарихий тараққиёти катта уч даврни ташкил этади: қадимги туркий адабий тил, эски ўзбек адабий тили ва ҳозирги ўзбек адабий тили. Буларнинг ҳар бири ягона умумхалқ ўзбек тилининг асосий ва энг муҳим тараққиёт босқичларини ўзида акс эттиради. Ҳар бир даврнинг адабий тили иш кўриш доираси, фонетик, лексик ҳамда грамматик қурилиши жиҳатдан ўзига хос бўлган хусусиятлари билан фарқ қилади. Ўзбек адабий тили биринчи ва иккинчи даврларда халқ тили сифатида иш кўрган бўлса, учинчи даврга келиб, миллий тил сифатида иш кўраётир. Ҳозирги кунда унинг иш кўриш доираси ниҳоятда кенгайган, лугат состави беқиёс даражада бойиган, грамматик қурилишини мукамаллашгандир.

8-§. Ҳозирги ўзбек тили — барча соҳалари ривожланган миллий адабий тил. Ўзбек миллий адабий тили Совет ҳокимияти йилларида анчагина ўзгаришларга учради, ўсиб ривожланди ва унинг ижтимоий аҳамияти ошди. Бу табиий бир ҳол эди, чунки жамиятдаги ҳар қандай ўзгариш тилда албатта ўз аксини топади. Жамият тараққий қилган сари жамият аъзоларининг тили ҳам, тафаккурн ҳам шунга мос равишда тараққий қилади, ўзгариб боради.

Ўзбек адабий тилида Октябрдан кейин содир бўлган ўзгаришлар ҳақида гап борар экан, лингвистик ва экстралингвистик факторларни қориштирмаслик керак. Тилнинг ички структурасида бўладиган ўзгаришлар лингвистик, унинг функционал ривожланиши — ижтимоий нуқтан назардан иш кўриш доирасининг кенгайиб бориши билан боғлиқ бўладиган ўзгаришлар эса экстралингвистик факторлар ҳисобланади. Булар ўзаро боғлиқ: тилнинг функционал ривожланиши унинг ички структурасига, ички структурасида юз берадиган ўзгаришлар эса унинг функционал ривожланишига таъсир қилади.

9-§. Ўзбек тилининг ривожланишида экстралингвистик факторлар. Бу ҳақда гап борар экан, энг аввало, ўзбек халқининг миллат бўлиб шаклланганлиги, унинг тез тараққий қилиб мустақамланганлигини алоҳида қайд этиш зарур.

Ўзбек тилининг функционал ривожланишида ёзувни демократлаштириш соҳасида амалга оширилган тадбирлар ҳам муҳим роль ўйнади. Араб графикаси асосидаги ёзувдан латин,

кейинроқ рус графикаси асосидаги ёзувга ўтиш республика-миз ҳаётида катта тарихий воқеа бўлди. Октябрь революция-сигача ўзбек халқининг сал қам икки процентигина саводли бўлган бўлса, бугунги кунда Ўзбекистон аҳолиси ёппасига саводхон республикага айланди.

Илмий-техник революция фақат ишлаб чиқариш кучларини тубдан ўзгартириб қолмай, ижтимоий муносабатлар, маданият, кишилар алоқасида ҳам ўз аксини топди. Кишиларнинг интеллектуал ривожланиши, уларнинг билим даражаси ишлаб чиқариш тараққиётининг асосий факторига айланди. Илмий-техник революцияси ютуқларининг ҳаётга татбиқ этилиши, фан ва маданиятнинг янги тармоқларини эгаллаш ўзбек тилининг сиёсий, маъмурий, иқтисодий, маданий ҳамда кўндалик ҳаётда қўлланиш имкониятлари ва масштабини янада кенгайтди. Сиёсий ва маъмурий бошқарув ишларида расмий ҳужжатларни, кўндалик ахборотларни, расмий ёзиш-маларни нашр қилишда ўзбек тилидан кенг фойдаланилмоқда. Натижада турли маъмурий бошқариш аппаратларининг аҳоли билан унинг ўз тилида тез ва самарали алоқа қилиш имкониятлари яратилди.

Совет Ўзбекистонида фан, техника ва саноатнинг ядро физикаси, радиофизика, квант электроникаси, биохимия, биофизика, молекуляр биология, микробиология, ҳисоблаш математикаси, геофизика, геохимия, станоксозлик каби қатор янги соҳаларнинг юзага келиши ўзбек тилининг иш кўриш доирасини кенгайтириб, унинг лексик составини янги-янги илмий ва техник терминлар билан бойитди.

Ўзбек тилида сиёсий, илмий, бадий, музыкавий адабиётларни нашр қилиш имкониятлари анча кўпайди. Фақат кейинги йилларнинг ўзидагина ўзбек тилида нашр қилинган оригинал ва таржима китоблар, брошюралар, журналлар ва газеталарнинг сони ва тиражи бир неча марта ошди.

Қино, радио ва телевидениенинг кейинги ўн йилликларда янада оммавийлашуви ўзбек тилининг адабиёт, театр ва музыка санъати, сиёсат ва фанда қўлланиш масштабини анча кенгайтди, ўқувчи — кўрувчи ва тингловчининг янги оммавий шаклини яратди. Ўзбек тилида бадий адабиётнинг ўсиши, бадий таржиманинг ривожланиши, бадий, документал, илмий ва илмий-оммабоп кинокартиналарнинг яратилиши, рус ва бошқа тиллардан кинофильмларнинг ўзбек тилига дубляж қилиниши унинг функционал ривожда муҳим роль ўйнади.

Ўзбек тилининг роли айниқса маориф соҳасида кенгайиб бормоқда. Республикамизда таълимнинг барча соҳалари: умумтаълим мактаблари, ҳунар-техника билим юртлари, ўрта махсус ва олий ўқув юртларида таълим, асосан, ўзбек тилида олиб борилмоқда.

Илмий-техник революциянинг муҳим маҳсули сифатида бошқа тилларни ўрганишни осонлаштирувчи ва тезлаштирувчи ме-

тодларнинг яратилаётганлиги, техник воситаларнинг кўплаб ишлаб чиқарилаётганлиги, бошқа тиллардан, бириччи навбатда, рус тилидан кўплаб илмий-техник, бадий, ижтимоий-сиёсий ва бошқа адабиётларнинг таржима қилинаётганлиги ва бошқа факторлар ҳам ўзбек тилининг ижтимоий функциясини кенгайтirmoқда.

10-§. Ўзбек миллий адабий тили ижтимоий функциясининг кенгайиб бориши билан бир қаторда улуғ Ленин тили бўлмиш рус тилининг совет халқларининг ўзаро интернационал алоқасини кучайтиришдаги, уларнинг экономикаси, фани ва маданиятини янада тараққий эттиришдаги қудратли роли борган сари ошиб бормoқда, унинг бошқа тилларга, жумладан ўзбек тилига таъсири тобора кенгаймоқда.

КПСС Программаси ва СССРнинг Янги Конституцияси шу нарсани таъкидлайдики, «партия СССР халқлари тилларининг бундан буён ҳам эркин ривожланиб бориши, СССРнинг ҳар бир гражданига хоҳлаган тилида тарбиялаш ва ўқитиш учун тўла эркинлик беришни, у ёки бу тили ишлатишда ҳеч қандай имтиёз, чеклаш ёки мажбур қилишга йўл қўймасликни таъминлайди. Шу билан бирга, КПСС Программаси «турмушда, она тили билан бир қаторда, рус тилини ҳам ихтиёрий суратда ўрганиш процесси кетаётганлиги ижобий аҳамиятга эга» эканлигини, рус тилининг амалда СССРдаги барча халқларнинг миллатлараро алоқа ва ҳамкорлик қилишида умумий тил бўлиб қолганлигини» кўрсатиб ўтади. Бу жамятимиз тараққиётининг объектив қонуниятидир. Миллатлараро тилсиз миллий республикалар ва ўлкалар ўртасида дўстона алоқалар ва муносабатлар ўрнатиб бўлмас эди. Бусиз Совет Иттифоқининг ягона давлат планига мос келадиган иқтисодий, сиёсий, маданий тараққиётига эришиш мумкин эмас эди.

Иттифоқимиздаги барча миллатларнинг ҳам ишлаб чиқариш, ҳам хўжалик, ҳам маданий жиҳатдан ўзаро алоқада бўлиши, халқимизнинг бир бутун иқтисодий системага эга бўлиши миллатлараро тилнинг юзага келишига талаб қиларди. Бу вазифа, объектив шарт-шароитлар тақозосига кўра, рус тили зиммасига тушди.

Рус тилининг миллатлараро тилга айланиши мамлакатимиздаги барча халқларнинг рус тилини ўзлаштиришга бўлган қизиқишини оширмоқда.

Бу ҳақда Л. И. Брежнев «Рус тили — СССР халқлари дўстлиги ва ҳамкорлиги тили» Бутуниттифоқ илмий-назарий конференциясининг қатнашчиларига қутловида қуйидагича ёзган эди: «Мамлакатимиз экономикаси яхлит халқ хўжалик комплексига айланган, янги тарихий бирлик — совет халқи вужудга келган, ривожланган социализм шароитида рус тилининг коммунизм қурилишида, янги инсонни вояга етказишда миллатлараро алоқа тили сифатидаги роли объектив равишда ошмоқда. Она тили билан бирга барча совет кишиларининг муштарак

тарихий мулки деб ихтиёрий равишда қабул этилган рус тилини яхши билмиш совет халқининг сиёсий, иқтисодий ва маънавий бирлигини янада мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Барча миллатларга мансуб совет кишиларининг рус тилини ўрганиши бизнинг мамлакатимизда ҳамма ғамхўрлик қиладиган ва эътибор берадиган иш бўлиб қолди».

СССР халқлари ҳаётида рус тили ижтимоий функциясининг бу қадар ошиб кетиши Иттифоқимиздаги барча халқларнинг ўз она тилиси билан бир қаторда, миллатлараро тилни ҳам пухта эгаллашга бўлган ҳаётий зарурияти билан боғлиқдир. СССРнинг рус бўлмаган аҳолиси ўртасида икки тиллиликнинг ривожланиши жамиятимиз тараққиётида ижобий ҳодиса бўлди. Икки тиллилик СССР халқлари ўртасидаги дўстликни янада мустаҳкамлаш учун, улар маданиятининг янада яқинлашуви учун хизмат қилмоқда. Икки тиллилик билан боғлиқ ҳолда СССР халқлари тилида, кўпроқ унинг лексикаси, синтаксиси, функционал стилларида, семантикаси соҳасида маълум умумий қонуниятлар, ўхшаш ҳодисалар юзага келаётирки, бу тиллар тараққиётида ижобий ҳодисадир.

Ўзбек мактабларида ўзбек тили билан бир қаторда рус тили ҳамда бир неча чет тиллар ўқитилади. Ҳозирги Ўзбекистонда СССР халқларининг миллатлараро тили ҳисобланган рус тилини ўрганиш алоҳида аҳамиятга эга бўлмоқда.

1970 йилги аҳоли рўйхатида кўра, шаҳарда яшовчи ўзбекларнинг 32,6 проценти, қишлоқда яшовчи ўзбекларнинг 7,2 проценти рус тилида эркин гаплаша олган бўлса, бугунги кунда рус тилида бемалол гаплаша оладиганларнинг сони, шубҳасиз, янада ортган. Бу ҳол Совет Ўзбекистонидан рус тили ижтимоий функциясининг кенгайганлигидан, рус тилини фақат зиёлилар эмас, ишчи ва колхозчилар ҳам севиб ўрганаётганлигидан далолат беради. Бу социалистик жамият шароитида табиий бир ҳолдир. Рус тили ўзбек тилининг ўрнини эгаллаб, унинг иш кўриши доирасини камайтираётгани йўқ, балки иккинчи она тили функциясини бажараётир. Рус тили ўзбек халқининг СССР ва чет эллардаги бошқа миллатлар билан асосий алоқа-аралашув ва хабарлашув қуролига айланиб қолди. Рус тили ўзбек халқининг совет ва жаҳон фани, маданияти ва адабиётидан баҳраманд бўлишида, шунингдек, бошқа халқларни унинг илм, фан, маданияти билан таништиришда муҳим восита бўлиб хизмат қилаётир.

11-§. Ўзбек миллий адабий тилининг структураси ривождаги лингвистик факторлар. Юқорида айтилганидек, ўзбек миллати XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида ташкил топди. Бу даврда ўзбек миллатининг биринчи элементи сифатида унинг миллий тили ҳам ташкил топа бошлади. Ўзбек миллати ва миллий тилининг кейинги ривожда Улуғ Октябрь социалистик революциясининг роли ва таъсири бениҳоя даражада катта бўлди. Октябрь туфайли ҳаётда юз берган ўзгариш-

лар тилда ҳам, биринчи навбатда, тилнинг ўзгаришга мойил бўлган лексикасида ҳам ўз аксини топа бошлади. Октябрь ва улуғ рус тилининг баракали таъсири натижасида ўзбек миллий адабий тилининг ижтимоий функцияси ҳам тез суръатлар билан кенгая бошлади. Ўзбек миллий адабий тили ижтимоий функциясининг кенгайиши ўз навбатида тил структурасига таъсир кўрсатди. Ўзбек адабий тили структурасида унинг ижтимоий функциясининг кенгайиши, ички тараққиёт қонуниятлари, шунингдек, бошқа қардош тиллар, хусусан, рус тилининг самарали таъсири натижасида айрим ўзгаришлар юз берди. Бу ўзгаришлар унинг лексикасида, фонетик қурилишида, сўз яшаш системаси ва грамматик қурилишида кўзга ташланади.

Ҳаётимизда содир бўлаётган буюк ўзгаришлар, қудратли қайта қурилиш жараёни, илмий-техник революциянинг тобора кенгайиб бориши, табиий, жуда кўп янги тушунчаларни вужудга келтирди. Адабий тил лексикаси ана шу тушунчаларни ифода қилиб бериши керак эди. Бу зарурият тилимизнинг ички манбалари билан бир қаторда бошқа тилларнинг, биринчи навбатда, рус тилининг манбаларидан кенг миқёсда фойдаланишни тақозо қилди. Булар ўзбек тили лексикасининг тараққиёт йўлини белгилаб берди. Лекин умумий ривожланиш тенденциясининг тараққиёт қонуниятларини тушунмаслик сабабли ўзбек тили лексикаси соҳасида айрим вақтларда, сунъийликка йўл қўйилди, ўзбек тили лексикасини «тозалашга» беҳуда уринишлар бўлди. Лекин ҳаёт ўз ишини қилди. Ўзбек тилининг лексикаси тилнинг умумий ривожланиш тенденцияси, тараққиёт қонуниятларини асосида ривожланиб келмоқда.

Ўзбек адабий тили лексикасининг ривожини қуйидагича усулларда юз берди:

1. Ўзбек тилининг ички ресурслари асосида янги сўзлар яратилди. Бундай сўзлар структурасига кўра содда ёки қўшма бўлиб, ҳаётнинг барча соҳаларига оид тушунчаларни қамраб олади. Масалан, фақат ҳарбий иш соҳасидагина *жангчи, кузатувчи, ўқловчи, мўлжалчи, қуролдош, халоскор, ҳужумкор, симтўсиқ* каби қатор янги сўзлар пайдо бўлди. Булардан ташқари, *-в(-ов), -чи, -чилик, -шунослик, -кор* каби аффикслар воситасида ясалган сўзлар ҳам ҳисобга олинса, ўзбек тили лексикасининг совет даврида қанчалик бойиганлигини аниқ тасаввур қилиш мумкин.

Бу ўринда шунини ҳам алоҳида қайд қилиш керакки, жонли тилда оддий тушунчаларни ифода қилувчи минглаб сўзлар аста-секин терминлик вазифасини бажара бошлади. Масалан, математикага оид *тўртбурчак, қўшиш, айириш, бўлиш*; тилшуносликка оид *эга, от, гап, сўз, сифат, равиш, қўшимча, ёрдамчи сўз, боғловчи, аниқловчи, ўзак*; географияга оид *бурун, қўлтиқ* ва бошқалар шундай сўзлар жумласига киради.

2. Ўзбек тили луғат составидаги жуда кўп сўзларнинг маъносини семантик силжиш юз бериб, янги маъно ифода қила бош-

лади: *ватан, меҳнат, имон, домла, мураббий, тарбиячи* ва бошқалар. Жуда кўп сўзларнинг маъноси кенгайди, улар ясама маъноли сўзларга айланди: **ўчоқ**: *маданият ўчоғи, билим ўчоғи, тарбия ўчоғи*; **мактаб**: *олий мактаб, ўрта мактаб, бошланғич мактаб, тарбия мактаби, тажриба мактаби*; **уруш**: *Ватан уруши, партизанлар уруши, кимёвий уруш, ҳаво уруши, жаҳон уруши, граждандлар уруши, империалистик уруш* каби.

3. Рус тилидан сўз ва ибораларни калькалаш йўли билан ўзлаштириш: *беш йиллик* (пятилетка), *муз ёрар* (ледокол), *туғруқхона* (родильный дом), *касалхона* (больница), *жанговар топшириқ* (боевая задача), *алоқа бўлими* (отделение связи), *омонат касса* (сберегательная касса), *бомбардимончи авиация* (бомбардировочная авиация), *автомачки* (автоматчик), *сунъий йўлдош* (искусственный спутник), *ёқилғи* (топливо); *дунёқараш* (мировоззрение), *яшаш тарзи* (образ жизни), *биринчи разрядли* (перворазрядник), *спорт мастери* (мастер спорта).

4. Рус тили ёки рус тили орқали бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш: *космос, космодром, совет, колхоз, коммунизм, материализм, механизм, партия, комсомол, прогресс, авангард, машина* ва бошқалар.

Ўзбек тили луғат бойлигига рус тили орқали ўзлашган сўзларнинг асосий қисми дунёдаги кўпгина тилларда товуш томони деярли ўзгартирилмай ишлатиладиган халқаро терминлар бўлиб, умумий лексик фондни ташкил қилади. Булар турли соҳаларга оиддир. Сиёсий-ижтимоий соҳага оид: *стратегик план, капитал, пролетар, гегемония, диктатура, коммунистик партия, революция, диалектика, прогресс, демократия*; саноатга оид: *транспорт, энергетика, металл, станок, самолёт, паровоз, индустрия*; қишлоқ хўжалигига оид: *агроном, бригада, культивация, агротехника, трактор, механизация, дефолиация, ирригация*; илмий ва техник терминологияга оид: *математика, физика, теорема, кафедра, ракета, академия, грамматика, фонетика, ботаника*; адабиёт ва санъат соҳасига оид: *опера, симфония, увертюра, поэма, поэзия, риторика, эмоция, пейзаж, театр, роман, проза, кантата, оркестр*; ҳарбий ишга оид: *маршал, генерал, майор, манёвр, операция, тактика, стратегия*; спортга оид: *футбол, гимнастика, старт, волейбол, теннис, шахмат, финал*; молияга оид: *банк операцияси, финанс, аванс, кредит*; савдога оид: *магазин, буфет, прилавка, ярмарка, растрата*; турмушга оид: *тарелка, стол, стул, телевизор, радиоприёмник, холодильник, шкаф*; кийим-кечакка оид: *костюм, ботинка, туфли, шляпа, пальто, плащ, беретка*; ўқув қуроллари: *перо, ручка, парта, линейка, резина, доска* ва бошқалар.

Ўзбек тили луғат бойлигида Совет тузуми даврида яратилиб Совет Иттифоқи халқлари тилига сингиб кетган сўзлар ҳам анчагинадир. Бундай сўзлар советизм деб аталади. Ҳозирги ўзбек тили луғат бойлигидаги *СССР, КПСС, райПО, райком, комсорг, комсомол, водстрой, КамАЗ, БАМ, космонавт, ТСО, НОТ,*

завком, колхоз, совхоз каби сўзлар мана шундай сўзлардир. Булар, асосан, рус тилидан ўзлашган ёки русча усул билан ясалгандир.

Рус тилидан ёки рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлашган сўз ва терминлар орасида сўз ясовчи аффикслари билан бирга ўзлашганлари ҳам бор: *журналист, коммунизм, агитация, директор, аспирант, дирижёр, филолог.*

Ўзбек тилидаги кўпгина географик номлар рус тилидаги шаклида қабул қилинган: *Европа, Тбилиси, Грузия, Америка, Германия, Корея.*

Ўзбек антропонимикасининг кенгайишида ҳам рус тили муҳим роль ўйнади. Ҳозирги ўзбек тилида учрайдиган *Тельман, Клара, Коммуна, Марат, Роза, Эльмира* каби отлар рус тилидан ўзлашган помлардир.

5. Ўзбек тили диалект ва шеваларидан ҳам адабий тилга ашчагина сўзлар кириб келди: *оқсоқол, ўтоғаси, дугона, мурғак, ёшулли, отар, қўтон, қирқим, қирқлик, тўл, қалпоқ, елвизак* кабилар.

Ўзбек тили лексикасидаги айрим сўзлар эскириб, архаизм, историзмларга айланди: *фирқа, шўро, иштирокиюн, мингбоши, миршаб, жаноб, таноб, кашшоф, чақирим, омон, чарх, ҳандаса, тиббиёт, риёзиёт, сарф, наҳв* ва бошқалар.

Юқорида келтирилган қисқа фактларнинг ўзиёқ ўзбек тили лексикаси кейинги йилларда жуда тез суръатлар билан ривожланиб бораётганлигидан далолат беради. Ўзбек илмий терминологиясининг шакллланганлиги, бу соҳада турли терминологик лугатларнинг нашр қилинганлиги ҳам ўзбек тили лексикаси камолотининг намойишидир.

Ўзбек тили фонетик системасида ҳам, гарчи лексикасида бўлган ўзгаришлар даражасида бўлмаса ҳам, маълум ўзгаришлар юз берди. Булар унли ва ундош фонемаларнинг ўзаро қўшилиш қонунияти, бошқа тиллар, биринчи навбатда, рус тилининг баракали таъсири билан боғлиқ бўлган ўзгаришлардан иборатдир. Масалан, Совет ҳокимияти йилларида рус тилидан ўзбек тилига аффрикат ц товуши, шунингдек, жарангсиз, лаб-тиш ф товуши ўзлаштирилди: *цирк, циркуляр, цикл, революция, эксплуатация, координация, цемент, ферма, фирма, фабрика, дефект* каби.

Ўзбек адабий тилининг оғзаки формасига русча ш ва ы товушлари кириб келди: *борщ — боршч, посылка — посилка.*

Бўғин тузилиш типлари кенгайди: а) илгари ўзбек тилида сўз бошида ва қисман сўз охирида ундош товушлар қатор келмас эди, ҳозир бу бор: *стакан, справка, трактор, структура, металл, шторм, штраф, Брянск, Комсомолск, коммунист, пункт, факт, цилиндр, Шмидт, прогресс*; б) рус тили таъсирида унли товушларнинг қатор келиш донраси кенгайди. Ўзаги ўзбек тили, умуман туркий тилларга хос бўлган сўзларда одатда унли товушлар қатор келмайди. Ўзбек тилига ўзлашган русча ва ип-

тернационал сўзларда ушли товушлар қатор келаверади; *диаграмма, пионер, теорема, аэропорт, координация* ва бошқалар. Бу ҳол ўзбек тилига ўзлашган арабча сўзларга ҳам хос: *мудофаа, муалломо, оила, фаолият, муаллим* каби.

Урғунинг табиати ҳам ўзгарди. Ўзбек тилида урғу асосан сўзнинг охириги бўғинига тушади, ҳозир луғат бойлигимизга кирган русча ва интернационал сўзларда урғунинг тушиши ўзбек тилидагидан фарқлидир: *атлас, партия, ракета, коммуна, комсомол*. Ўзбекча сўзларга қўшимчалар қўшилиши билан урғу сўнги бўғинга кўчади. Бу сўзларда эса бошқачароқ: бундай сўзларнинг асл урғуси сусайиб, ёрдамчи урғуга айланади, қўшимча бош урғуга эга бўлади: *партияга, ракетани, комсомоллар* ва бошқалар.

Ўзбек адабий тилининг сўз ясаш имкониятлари ҳам кенгайди. Фамилия ясовчи **-ов, -ова, -ев, -ева** аффикслари ўзлаштирилди. Отчестволар эса ота исмидан ёки фамилияга асос бўлган номдан эрлар учун **-ович(-евич)**, аёллар учун **-овна(-евна)** аффиксларини қўшиш билан ясалади: *Рустамов Иўлдош Рустамович, Алиев Эркин Маҳмудович, Қаримова Зулфия Султоновна, Шодиева Манзура Шодиевна* каби.

Русча ва интернационал сўзларга ўзбекча **-ла, -лаш, -лаштир** каби аффиксларни қўшиб янги сўз ясаш усули юзага келди: *планлаштириш, синтезла, активлаштириш* каби. Бунда сўзлардан аналитик форма ясаш ҳам кенг тус олди: *атака қилмоқ, разведка қилмоқ, ремонт қилмоқ* каби. Ўзбек адабий тилида рус тили таъсирида қисқартиш йўли билан сўз ясаш усули вужудга келди: *ЎзССР (Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси), АҚШ (Америка Қўшма Штатлари)*. Қисқартма отларнинг кўпчилиги рус тилидан айнан ўзлаштирилади: *КПСС, совхоз, СоюзНИХИ* ва бошқалар. **-чи, -ли, -лаш** каби сўз ясовчи аффиксларнинг функция доираси кенгайди.

Ўзбек адабий тилида юз берган ўзгаришлар унинг грамматикасида ҳам кўзга ташланади. Бу ўринда, энг аввал, унинг нормалаша борганлигини, айрим типологик силжишлар юз бераётганлигини кўрсатиш керак бўлади.

Унинг морфологиясида кўплик аффиксининг функцияси кенгайди. Хусусан, бирикма ҳолидаги агамаларнинг биринчи компонентдан кейин келиб, янги сўз-терминлар ясашда актив иштирок қилмоқда: *Болалар боғчаси*. Жинс тушунчасини ифода қилиш бир қолипга туширилди: *Зулфия Ҳошимовна Валиева*. Эгаллик аффикслари нормага тушди, келишикларнинг функцияси кенгайди, ҳар бир келишик маъно ва функциялари формалари жиҳатидан қатъий равишда ажралиб нормага тушди, келишикли конструкциялар ўрнида кўмакчилик конструкцияларнинг қўлланиши кенг тус ола бошлади: *Уқийингни гапирмайсанми?— ўқийинг ҳақида гапирмайсанми?* Ҳозирги замон феъл формаси (**-япти**)нинг адабий тилимиздаги маъно ва функцияси кенгайиб бориб, барча диалект ва шева вакиллари, зиёлилари-

миз нутқида анча ўзлашиб қолди. Фельнинг равишдош формасини ясовчи **-гунча**, **-ганча** формалари маъно жиҳатидан баъзи ҳолларда дифференциация қилина бошлади. Сифатдош ясовчи аффикслар, уларнинг функция ва иш кўриш доираси система-лаштирилди ва бошқалар.

Ўзбек тили статистикаси ривожда ҳам кўзга ташланадиган ўзгаришлар юз берди. Масалан, турли соҳа номларини ифода қилувчи янги сўз бирикмалари юзага келди: *совет халқи, маданият саройи, «Гулбоғ» совхози* кабилар. Ётишув ва бошқарув усули билан юзага келадиган сўз бирикмаларининг ҳажми ва иш доираси кенгайди.

Янги синтактик конструкциялар пайдо бўлди: *микрофон ёнида* (у микрофона), *гражданлар диққатига* (вниманию граждан), *жаҳонга тинчлик* (миру мир), *ҳамма пахта теримига* (все на сбор хлопка), *сийёсий ва илмий билимлар — оммага* (политические и научные знания — в массы); ажратилган бўлакли ҳамда кириш конструкцияли гапларнинг қўлланиш доираси кенгайди, бир составли гапларнинг янги типлари пайдо бўла бошлади, эга ва кесимнинг III шахсда ҳам сон жиҳатидан мос келиш ҳоллари кўпайиб бормоқда.

Шундай қилиб, ҳозирги миллий ўзбек адабий тили ижтимоий функцияси анча кенгайган, ҳамма яруслари ривожланган, услубга кўра тобора дифференциациялашиб бораётган тилдир.

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ТИЛИ — КўП ДИАЛЕКТЛИ ТИЛ

12-§. Ўзбек миллий тили кўп диалектли тиллардан ҳисобланади. Бу ҳол унинг ўзига хос мураккаб тарихий ривожланиш шариҳи ва ўзбек миллатининг ўтмишдаги хилма-хил этник состави билан изоҳланади.

Ўзбек миллий тилининг учта катта ички маъбаи — учта диалектлар группаси бор. Булар: 1) қорлуқ-чигилу-уйғурлаҳжаси; 2) қипчоқлаҳжаси; 3) ўғузлаҳжаси.

Буларнинг ҳар бири ўз навбатида бир қанча диалект ва шеваларга бўлинади.

Ўзбек тилининг кўп диалектли мураккаб тил эканлигини назарда тутиб, Е. Д. Поливанов: «Ўзбек тили (ўзбек диалектларининг бир бутун йиғиндиси сифатида) ягона системанинг, ҳеч қачон амалда бўлмаган ўзбек бобо тилининг диалектологик парчаланиши йўли билан эмас, балки тил системаларининг бирлашуви йўли билан пайдо бўлган»¹,— деб ёзган эди.

¹ Е. Д. Поливанов. Говор кишлака Қият-Конград Шаватского района (в Хорезме), УзНИИКС, сб. науч. трудов, 1, вып. 2, Ташкент, 1934.

Ўзбек тилининг диалект ва шевалари узоқ ўтмишда ўзбек халқининг тарихий шароити билан боғлиқ равишда ўзаро умумийлик касб этиб, ягона ўзбек умумий халқ тили бўлиб бирика борган ва унинг ажралмас қисмига ҳамда қуйи формасига айланиб қолган. Лекин ўзбек тилининг лаҳжалари ва айрим шевалари орасидаги кўнгинча фарқлар ҳозирги вақтгача ҳам сақланиб келмоқда. Масалан, ўзбек тилининг қиччоқ шеваларида сингармонизм хусусиятининг тўлиқ сақланиб қолганлиги, 9 та унли фонеманинг мавжудлиги, сўз бошида кўпинча й товуши ўрнида ж товушининг қўлланилиши, ф товушининг деярли қўлланилмаслиги, х товушининг кўнгинчилик шеваларда қ тарзида қўлланилиши, сўз ўртаси ва охирида г товушининг кўпинча в товушига ўтиши, баъзи ҳолларда сўз охирида г, қ, к товушларининг тушиб қолиши, баъзан эса о товушининг а сифатида айтилиши (*жай, чай, чач* каби), баъзан л товушининг сўз ўртасида тушиб қолиши (*бўса, кеса, оса*), бошқа ҳолларда о ёки а товушининг и товуши билан алмашилиши (масалан, *қани > қана, бордими > бордима* каби) яна э товушининг ө га ўтиши (*тэпа > тэба, бедана > бөдана, беланчак > бөланчак*) каби; морфологик жиҳатдан қараганда, олтига келишик қўшимчасининг тўлиқ сақланганлиги, II шахс ўтган замон феълида оддий ва ҳурмат формаларининг тўлиқ сақланиб қолганлиги, ўтган замон феълининг III шахс кўплик формаси (*ўқийдилар*)нинг деярли ишлатилмаслиги; лексик томондан қараганда, қиччоқ шеваларида: *чеча* (янга), *бўла* (холавачча), *желак* (хотин-қизларнинг бошга ёпинадиган буюми), *қоғоноқ* (увузнинг қотган тури ёки палла), *увуз* (қўй ва сигирларнинг туққандан кейинги дастлабки қуюқ сuti), *тилул* (жузли иссиқ пўстип), *босма* (жузли иссиқ чакмоп), *лочира, гилминди, кулчатой, жсанчмич* (овқатнинг турлари) сингари кўплаб ўзига хос қадимий сўз ва терминларнинг сақланиб қолганлиги юқорида айтилган фикрни тасдиқлайди.

Шунга ўхшаш хусусиятлар ўзбек тилининг деярли ҳар бир диалекти ва шевасида озми-кўпми сақланган. Масалан, Тошкент шевасида сингармонизм қонуни бузилган, 7—8 унли фонема сақланиб қолган, шунингдек, ҳ товуши деярли қўлланмайди. Унинг ўрнида х товуши қўлланади. а товуши эса э га ўтади (*қайтдимда > қайтдимдэ, айт > эт, боргинда > боргиндэ*), баъзан а товуши и га ўтади (*бормайди > бормийди, бўлмайди > бўмийди*). о товуши баъзан э тарзида лаблашган ҳолда қўлланади (*жаси*), сўз охирида к товуши кўпинча й га ўтади (*эшик > эший, ўрдак > ўрдай*), баъзан эса в га ўтади (*бордув, келдув*). Прогрессив ассимиляция ҳодисаси жуда кўп учрайди (*бизни > биззи, сизни > сиззи, камирни > камирри, ошини > ошини* кабилар); морфологик жиҳатдан қараганда, Тошкент шевасида, бошқа шаҳар шеваларидаги сингари, келишик кўрсаткичларининг сони асосан бешта бўлиб, аслига кўра қисқариб қолган; ҳозирги-келаси замон I шахс кўплик формасидаги шахс-сон аффикси **-миз -вуз** тарзида қўлланади (*боривуз, ишлийвуз, келавуз*); ҳозирги замон феъл формаси **-вот** аффикси ёрдамида ясалади: *шилавотти, кевотти* каби.

Самарқанд, Бухоро шаҳар типли шеваларда эса аҳвол яна бошқачароқ. Улар, биринчи навбатда, тожик тилининг кучли таъсирига учраганлиги билан характерланади. Уларда фақат 6 та унли фонема сақланиб қолган; тил орқа ў (о) ва ы фонемалари деярли бутунлай йўқолган; келишиклар сони ҳам тўрттага келиб қолган: уларнинг лексик қатламида эса арабча, айниқса форсча-тожикча сўзлар кўп.

Бу хусусиятлардан баъзилари, шубҳасиз, диалектизм ва шевачиликнинг кўриниши сифатида адабий тилга хизмат қилишдан узоқда турса-да, лекин уларнинг ҳаммаси ўзбек тилининг тарихий диалектологиясини ва умуман тил қонуниятларини, тилдаги интеграция ва дифференциация ҳодисаларини ўрганиш учун хизмат қилади ва диалектологик атласлар яратишда зарур бўлади. Шунинг учун ҳам бу хусусиятларнинг барчаси тўпланади ва қунт билан ўрганилади.

Лекин бундай ўзига хос тафовутларга қарамай, ўзбек тилининг ҳамма диалект ва шевалари жуда кўп ўхшашликлар ва умумий томонларга эга бўлганлиги билан характерланади. Улар ўзбек миллий адабий тилини янада бойитиш учун хизмат қилади. Шунинг учун ҳам уларга ўзбек миллий тилининг қуйи формаси ва ўзбек адабий тилининг ички резерви сифатида қараш ва улардан унумли фойдаланиш талаб қилинади.

13- §. Ўзбек адабий тилининг лаҳжалари орасида, одатда, қорлуқ-чигил лаҳжаси ҳамда унга қарашли бўлган айрим шева ва диалектлар ўзбек адабий тилининг таянч шева ва диалектлари деб ҳисобланади. Бунда уларнинг талаффуз нормаларини белгилашдаги роли, кўпгина терминларнинг уларда илгаридан шаклланиганлиги, бу шева вакилларининг кўп жиҳатдан миллий маданият ва лексик анъаналаримизни бошқаришда ўзларига хос хизматлари борлиги асосга олинган. Маълумки, қорлуқ-чигил лаҳжасига Тошкент, Андижон, Фарғона, Наманган, Қўқон, Жиззах, Самарқанд, Бухоро, Қарши, Уш, Марғилон, Жалолобод ва бошқа шаҳарларнинг шевалари киради. Баъзи олимлар ўзбек адабий тилининг нормаларини белгилашда Тошкент шевасини фонетик жиҳатдан, Андижон, Фарғона шеваларини эса морфологик жиҳатдан таянч шева деб ҳисоблайдилар.

Тошкент шеваси пойтахт шаҳар шеваси сифатида лексик томондан ҳам ўзининг кўпгина элементларини адабий тилга киритган ва киритмоқда. Лекин аслида А. К. Боровков қайд қилиб ўтганидек, ўзбек тилининг бирорта шевасини ҳам адабий тилга ҳамма жиҳатдан асос бўлган деб айтиб бўлмайди. Чунки ўзбек тилининг ҳамма диалект ва шевалари адабий тил тараққиётига маълум бир ҳисса қўшган, иккинчи томондан, уларнинг ҳар бирида жуда кўп ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Масалан, Андижон, Фарғона шевалари ўзбек адабий тилига энг кўп тарқалган грамматик формалардан бирини — ҳозирги замон феълининг **-яп** аффикси воситасида ясалувчи формасини берган. Бундан ташқари, Андижон ва Фарғона шевалари ўзбек адабий

тилининг асосий талаффуз базаси сифатида ҳам хизмат қилади. Бу шеваларнинг адабий тилимизга ўзларининг фонетик хусусиятлари билан ҳам максимал даражада яқинлашуви шу билан изоҳланади. Бу шевалар ўзбек адабий тилига ўзларининг лексик бойлиги, стилистик имкониятлари ҳамда бошқа тил воситалари билан ҳам ҳисса қўшган.

Шуниси характерлики, бир қарашда ўзбек адабий тилидан бирмунча узоқроқ тургандек кўринган қипчоқ шевалари ҳам ўзбек адабий тилига жуда кўп лексик бойлиги, стилистик имкониятлари ҳамда бошқа грамматик воситалари билан ҳисса қўшган. Масалан, ўзбек адабий тилидаги қаратқич келишигининг тўлиқ формаси қипчоқ шеваларидан қабул қилинган. Адабий тилимиздаги ҳозирги замон феълининг **-ётир** аффикси воситасида ясалувчи формаси ҳам қипчоқ ва ўғуз диалектларига хос формадир ва ҳоказо.

Қипчоқ шеваларининг адабий тил лексикасини, хусусан, ундаги чорвачилик терминларини ривожлантиришда, адабий тилнинг стилистик имкониятларини кенгайтиришда ҳам ўзига хос ҳиссаси бор. Масалан, *қирқим, тўл, қўтон, оқсоқол, саримой, туйёқ* (фарзанд маъносиди), *ўтоғаси, босма, қирқлик* сингари умумий ва чорвачилик терминлари; *қуйруқ-бовур, тўғиз-товоқ, филминди, оқ патир, кулчатоӣ* каби пазандалик терминлари ва *отни қамчиламоқ, жиловини бўш қўймоқ, от изини той босади, отни тобламоқ, улоқни олиб чиқмоқ, яхши отга бир қамчи* каби иборалар ва фразеологизмлар қипчоқ шеваларининг ҳаммасида ҳам кенг қўлланилади.

Адабий тилнинг ривожланишига ўзбек тилининг бошқа диалект ва шевалари ҳам, жумладан, ўғуз диалектлари ҳам маълум ҳисса қўшган, масалан, *ёшулли, ўғлон, буён, қаёнгача, қайдин галдине, ал* (қўл маъносиди), *қорағўз* ва бошқалар.

Демак, ўзбек адабий тилининг ривожланишида барча диалект ва шевалар манба бўлиб хизмат қилган. Лекин бунда қорлуқ-чингил лаҳжасига онд диалект ва шевалар етакчи манба ролини ўйнаган.

Шу нарсаи ҳам алоҳида қайд қилиб ўтиш керакки, халқ шевалари билан адабий тилнинг ўзаро муносабати ҳақида фикр юритганда, бугунги кунда улар ўртасида жуда катта интеграция ҳодисасининг юз берганлигини, бу ҳодисанинг ҳозир ҳам интенсив равишда давом этаётганлигини ҳисобга олиш лозим. Ўзбек халқининг ёппасига саводхон бўлиши, унинг турмуш тарзининг тубдан ўзгарганлиги умумий ўрта ва олий таълим, вақтли матбуот, барча адабиётлар, радио ва телевидение, турли доклад, лекция ва суҳбатларнинг адабий тилга асосланганлиги, нутқ маданияти соҳасида амалга оширилаётган тадбирлар — булар ҳаммаси ўзбек адабий тили билан унинг шевалари ўртасидаги тафовутларни кескин камайтирди, бу шеваларнинг силлиқлашувига ва адабий тил билан яқинлашиб унинг рамкасига тобора чуқурроқ синга боришига хизмат қилди ва хизмат қилмоқда.

Халқ шеваларининг интеграция процесси, улардаги модернизация жараёнлари тобора чуқурлашмоқда ва мукаммаллашиб кенг тус олмақда. Халқ шеваларига адабий тил нормаларининг аста-секин сингиб бориш жараёни давом этаётир ва ягона адабий тил янада бойиб, тўла-тўқис шаклланиш процессини ўз бошидан кечирмоқда.

Демак, ўзбек адабий тилининг ривожланиши ва янада бойиб мукаммаллашувида етакчи қорлуқ-чигил группа шевалари билан бир қаторда бошқа диалект ва шеваларнинг ҳам ҳар бирининг ички манба сифатида ўзига хос ўрни ва роли бор.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ОҒЗАКИ ВА ЁЗМА ФОРМАСИ

14-§. Маълумки, адабий тилнинг икки хил — оғзаки ва ёзма формаси бор.

Оғзаки форма энг қадимги форма бўлиб, қадимги халқ қўшиқлари, дostonлари, эртаклари, чўпчаклари, латифалари, халқ мақоллари, маталлари ва топишмоқларининг деярли ҳаммаси ана шу халқ оғзаки адабий тилида яратилган ва оғиздан-оғизга ўтиб сайқаллаштирилган. Баъзи фольклор асарлари эса кейинчалик айрим шахслар томонидан қайта ишланиб, ёзма адабиётга ҳам киритилган. (Масалан, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Тоҳир ва Зухра»лар шулар жумласидандир.)

Ёзма адабий тилнинг пайдо бўлиши, одатда, бирор халқнинг ёки бир группа яқин халқлар ёзувининг, анча ривожланган ёзма адабиётнинг, шунингдек, маълум бир традицияга эга бўлган маданиятнинг мавжудлиги билан боғлиқ. Масалан, ёзма ўзбек адабий тили тарихан илгарики даврлардаёқ (яъни туркий адабий тил сифатида X—XI асрлардаёқ, ўзбек халқининг ўз адабий тили сифатида XIII асрдан бошлаб) мавжуд бўлган.

Шу нарсани ҳам таъкидлаш лозимки, адабий тилнинг ёзма формаси адабий тилнинг орфографик, пунктуацион, стилистик қонуи-қоидаларига амал қилувчи график шаклидир. Ёзма формада нутқ бўлаклари (тактлари), абзацлар, гаплар, уларнинг тартиби турли хил тиниш белгилари воситасида ажратиб кўрсатилади. Ёзма адабий тил қоидалари тил тараққиётининг кейинги этапларида жорий қилинган бўлиб, аниқ шаклланган тил формаси ҳисобланади.

Адабий тилнинг ёзма формаси кишилар орасидаги бевосита алоқа воситаси бўлмай, бошқа жойда ва замонда яшовчи (бундан кейинги даврда яшайдиган) кишилар билан алоқа боғлаш воситаси ҳамдир. Шу жиҳатдан ёзма адабий тил учун масофанинг ва замоннинг (келаси давр маъносида) аҳамияти йўқ.

Дарҳақиқат, ёзма адабий тил орқали биз ўтмиш тарихни ўрганаётган экаимиз, бу тил орқали келажак авлод ҳам барча ижтимоий, маданий, иқтисодий, илмий-техник ўзгаришлар тарихини ўрганади. Лекин шу билан бирга ёзма нутқнинг оғзаки

нутққа нисбатан чегараланган томонлари ҳам бор. Хусусан, саводсиз кишилар учун ёзма тилнинг аҳамияти йўқ — у алоқа воситаси функциясини бажара олмайди. Утмишда адабий тилнинг оммаланмагани ва халқ оғзаки тилидан ажралиб қолганлиги шу фактор билан изоҳланади.

Оғзаки ва ёзма адабий нутқнинг монологик ва диалогик формалари бор. Булар ўзаро боғлиқдир.

Шуни ҳам алоҳида қайд қилиб ўтиш керакки, қадимги даврларда оғзаки адабий тил билан ёзма адабий тилнинг алоқаси жуда кучсиз бўлган. Бу ҳол ўша даврларда ёзма адабий тилни мукаммал эгаллаган саводли кишиларнинг жуда кам бўлганлиги сабаблидир. Халқ ижодчиларининг кўпчилиги асосий алоқа воситаси сифатида оғзаки адабий тилдан фойдаланган. Масалан, халқ дostonлари ва эртаклари, халқ қўшиқлари ва мақолларининг кўпчилиги оғзаки адабий тил воситасида яратилган.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин эски ўзбек ёзма адабий тили кенг халқ тили асосида қайта ишлаб чиқилди. Адабий тилнинг ёзма формаси халқ тилига ва оғзаки адабий тилга яқинлаштирилди. Бунинг устига ҳамма аҳоли ўқитилиб, ёшасига саводхон қилинди. Мактаб ва театрларда, радио эшиттирув ва телскўрсатувларда, кенг жамоатчилик орасида ёзма адабий тилнинг халқ тили асосида ишлаб чиқилган янги формаси кенг қўллана бошланди. Бунинг натижасида маълум барқарорлик касб этди.

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ — РИВОЖЛАНГАН ФАН

15-§. Улуғ Октябрь социалистик революцияси галабасининг дастлабки йиллариданоқ ленинча миллий сиёсатнинг амалга оширилиши натижасида ҳамма ўлкаларда маданий қурилиш ишлари авж олиб кетди. Ана шулардан бири саводхонликни таъминлаш, мактабларда она тили ўқитишни йўлга қўйиш ишлари эди. Бу мақсад йўлида бир қатор тадбирлар амалга оширилди: мактаблар учун она тилидан дарслик ва қўлланмалар яратилди, алфавит ва имлони давр талаби даражасига келтириш учун қатор ишлар қилинди. Ўзбек тилини расмий ва системали тарзда ўрганиш иши бошланди — ўзбек тилшунослиги фани пайдо бўлди. Биз, фахр билан, ўзбек тилшунослиги — Октябрнинг самарасидир дейишга ҳақлимиз.

Ўзбек тилшунослиги совет тилшунослигининг таркибий қисми сифатида шаклланди ва ривожланди, саводхонликни таъминлашда, адабий тилнинг нормаларини ишлашда, умуман, маданий революция билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал қилишда катта ютуқларни қўлга киритди.

Ўзбек тилининг фонетикаси, грамматикаси ва лексикасини ўрганиш, ижтимоий, сиёсий ва илмий-техник терминологияни ишлаб чиқиш, бошланғич, ўрта ва олий мактаблар учун ўзбек тилидан дарслик ва қўлланмалар яратиш, икки тилли луғатлар

тузиш ўзбек тилшунослигининг дастлабки даврлардаги асосий вазифаларидан бўлди.

Ўзбек тилшунослигини илмий асосда ишлаб чиқиш, уни замонавий фан сифатида шакллантириш ва оёққа турғизишда, биринчи навбатда, рус олимларидан А. Н. Кононов, Е. Д. Поливанов, К. К. Юдахин, А. К. Боровков, В. В. Решетовларнинг, ўзбек олимларидан Ғози Олим Юнусов, А. Ғуломов, У. Турсунов кабиларнинг алоҳида хизматлари бор.

Ўзбек тили бўйича олиб борилган практик ишлар мактабларда тил ўқитишни, тилга оид дарслик ва қўлланмалар яратишни, шунингдек, тилшуносликка оид бошқа масалаларни муваффақиятли ҳал этиш учун ўзбек тилини илмий асосда ўрганиш зарурлигини кўрсатди ва давр талабига жавоб тарзда шундай ишларни бажаришга киришилди. Е. Д. Поливановнинг «Ўзбекская диалектология и узбекский литературный язык» (1933), К. К. Юдахиннинг «Материалы к звуковому составу чигатайского языка» (1929), А. К. Боровковнинг «1905—1917 йиллар даврида ўзбек адабий тили», И. А. Батмановнинг «Вопросы классификации узбекских говоров» (1934), Ғози Олимнинг «Ўзбек лаҳжаларини таснифда бир тажриба» (1936), А. Ғуломовнинг «Ўзбек тилида аниқловчилар» (1941), «Ўзбек тилида келишиклар» (1941), У. Турсуновнинг «Ўзбек тилида сўнг кўмакчилар» (1947), Ҳ. Ғозиевнинг «Ҳозирги замон ўзбек тилида эргашган қўшма гапларнинг состави» (1941) каби мақола ва монографиялари ана шундай илмий ишлар жумласидандир.

Ўзбек тилини ўрганиш бўйича қилинаётган барча ишлар бир асосий мақсадга — ҳозирги ўзбек адабий тилининг тараққиёт қонуниятларини ва шу асосда унинг барча тармоқлари бўйича нормаларини белгилашга қаратилди. Ўзбек тилшунослигининг тараққиёт йўли ва даражаси ҳам худди шу мақсаднинг реаллашуви, шу мақсад йўлидаги ҳаракатнинг натижалари билан белгиланади. Шу мақсадда ўзбек тилшунослигида қуйидаги соҳа ва проблемалар бўйича иш олиб борилмоқда:

1. Ҳозирги ўзбек тили грамматикаси.
2. Фонетика.
3. Лексикология ва фразеология.
4. Лексикография.
5. Сўз ясалиши.
6. Диалектология ва диалектология.
7. Ўзбек тилини бошқа тиллар билан қиёсий ўрганиш.
8. Нутқ маданияти ва нутқ стиллари.
9. Ўзбек тили тарихи.
10. Қадимги ёдгорликларни ўрганиш ва нашр этиш.
11. Ўзбек тилининг совет давридаги тараққиёт қонуниятлари.

Бу соҳаларнинг барчаси бўйича СССР Фанлар академияси илмий-тадқиқот институтлари, ЎзССР Фанлар академиясининг

А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти, университетлар ва педагогика институтларининг тилшунос олимлари томонидан катта ва самарали ишлар қилинди ва қилинмоқда.

Ўзбек тилининг фонетик ва грамматик қурилиши соҳасида кенг тадқиқот ишлари олиб борилди. Бу соҳада қизғин баҳслар давом этди. Ўзбек тилида келишик, залог (даража), эргаш гаплар борми? деган масала бўйича ўтказилган баҳслар даври ўтиб кетди. Ўзбек тилининг фонетик ва грамматик қурилишини ўрганишда А. Н. Кононов, А. К. Боровков, В. В. Решетов, А. Гуломов, Ш. Шоабдурахмонов, Ғ. Абдурахмонов, М. Асқарова, Ш. Раҳматуллаев, Ф. Абдуллаев, С. Усмонов, М. Мирзаев, У. Турсунов каби қатор йирик олимларимиз катта ҳисса қўшдилар. Сўнгги вақтларда бу соҳага А. Сафаев, Ж. Мухторов, Б. Уринбоев, И. Қўчқортоев ва бошқа олимларимиз ҳам муносиб ҳисса қўшмоқдалар. Урта ва олий мактаблар учун ўзбек тилидан мукамал дарслик ва қўлланмаларнинг яратилганлиги ўзбек тилшунослигининг катта ютуғи бўлди. Ўзбек тилининг грамматикаси бўйича кенг кўламда олиб борилган тадқиқот ишларининг йирик самараси сифатида А. Н. Кононовнинг «Ҳозирги замон ўзбек адабий тили» (1960) ва А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг Ҳозирги ўзбек тили сектори раҳбарлигида stacked тилшунос олимларимиз томонидан совет тилшунослигининг сўнгги ютуқлари асосида яратилган икки томли «Ўзбек тили грамматикаси» (1975—1976) асарларини кўрсатиш мумкин. Булар ўзбек тилшунослиги ва маданияти соҳасида жуда катта ҳодиса бўлди. Кейинги йилларда ўзбек тилшунослиги тараққиётининг қонуний натижаси ўлароқ фонетикани экспериментал метод билан ўрганиш юзга келди. Мана шу мақсадда А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти қошида экспериментал фонетика лабораторияси ташкил этилди.

Октябрь революциясининг биринчи йилларидан бошлаб, халқимиз экономикаси ва маданиятининг ривожланиши, фан ва техниканинг юксалиши билан боғлиқ ҳолда ўзбек тили лексикаси бойиб борди ва унинг тараққиёт йўллари таҳлилига бағишланиб ёзилган қатор илмий ишлар нашр қилинди. Бу асарларда ўзбек тили луғат бойлигининг тез суръатлар билан кенгайиб боришида рус тилининг самарали таъсир кўрсатаётганлиги алоҳида қайд қилинди. Ўзбек тили илмий терминологияси яратилди. Фразеология ўзбек тилшунослигининг алоҳида соҳаси сифатида шаклланди. Бунда бой рус лексикологияси, бошқа қардош халқлар лексикологиясида эришилган ютуқлардан кенг фойдаланилди. Ўзбек лексикологиясининг ривожланишида Ш. Раҳматуллаев, С. Усмонов, С. Иброҳимов, Ф. Камолов, О. Усмонов каби тилшунос олимларимизнинг хизматлари каттадир. А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти Ҳозирги ўзбек тили сектори раҳбарлигида яратилаётган «Ўзбек тили лексикологияси» (1980 йилга мўлжалланган) номли моногра-

фияни ўзбек тилшунослигининг лексикология соҳасидаги ютуқлари намунаси деб баҳолаш мумкин.

Ўзбек лексикографиясининг ривожда бу соҳада Октябрда эришилган тажриба ҳам муҳим роль ўйнади. Ўзбек лексикографиясида янги тип лугатлар яратилди. Улар ўзбек тили лексикасида Октябрдан кейин юз берган ўзгаришларни ўзида акс эттирди. Ўзбек лексикографиясининг ривожда рус лексикографияси тажрибаларидан кенг фойдаланилди.

Ўзбек лексикографиясининг тараққиётида сўнги 30—40 йил давомида нашр қилинган икки тилли (русча-ўзбекча, ўзбекча-русча) лугатлар алоҳида ўринни эгаллайди. Бундай лугатлар орасида проф. А. К. Боровков таҳрири остида нашр этилган беш томли русча-ўзбекча лугат (1950—1956), бир томли ўзбекча-русча лугат (1959), Олим Усмон ва Ренат Дониёровларнинг «Русча-интернационал сўзлар изоҳли лугати» (1965) алоҳида қимматга эга.

Ўзбек тилининг фразеологияси, терминологияси, профессионал лексикаси, Навоий тилининг лугати ва бошқа соҳалари бўйича ҳам қатор лугатлар юзага келди. «Ўзбек тилининг морфем лугати» янги тип лугат бўлиши билан характерлидир.

Ўзбек лексикографиясининг энг йирик ютуқлари қаторида «Ўзбек совет энциклопедияси»нинг нашрдан чиққан қатор томлари, нашрга топширилган икки томли «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»ни алоҳида қайд қилиш керак.

Ўзбек лексикографиясининг ривожланишида, айниқса, А. К. Боровков, К. К. Юдахин, В. В. Решетов, Ш. Раҳматуллаев, О. Усмонов, З. Маъруфов, С. Ақобиров, Г. Михайлов каби олимларнинг хизмати катта.

Ўзбек тили лексикасининг ривожланишида асосий омиллардан бири ўз тил имкониятлари асосида сўз ясалишидир. Янги-янги сўзларга бўлган эҳтиёж сўз ясалишининг янги моделларининг келиб чиқишига, бор бўлган моделларнинг активлашишига олиб келди. Сўз ясалиши тилшуносликнинг алоҳида сўз ясалиши билан боғлиқ масалаларни ўрганувчи бўлими сифатида ажратилди. Ўзбек тилшунослигида бу соҳа бўйича ҳам катта ишлар олиб борилмоқда.

Ўзбек тилшунослигининг тараққиётида ўзбек адабий тили ва ўзбек миллий тилининг диалектлари устида олиб борилган тадқиқотлар ҳам муҳим роль ўйнади. Ўзбек диалектологиясининг фан сифатида юзага келиши ва ривожланишида Е. Д. Поливанов, К. К. Юдахин, А. К. Боровков, Ғози олим Юнусов, В. В. Решетов, Ш. Шоабдурахмонов, С. Иброҳимов, Ф. Абдуллаев, У. Турсунов, М. Мирзаев каби олимларимизнинг хизматлари катта бўлди. Бу соҳада А. Алиев, Б. Жўраев, А. Шерматов ва бошқа ёш олимларимизнинг ҳам ҳиссалари кам эмас. Ўзбек диалектологияси бўйича қатор монографиялар, илмий мақолалар нашр қилинди. «Ўзбек диалектологияси» дарслиги яратилди. Бугунги кунда ўзбек диалектларини айрим-айрим ўрганши-

дан маълум программа асосида комплекс ҳолда ўрганишга ўтила бошланди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ўзбек диалектологияси жуда қисқа вақт ичида диалектография босқичидан ўтиб, диалектологиянинг назарий масалаларини ҳал этишга киришди, ўзбек диалектологлари шеваларни лингво-географик метод билан ўрганишни бошлаб юбордилар.

*
* * *

Ҳеч бир халқ ўз тарихида бошқа халқлардан ажралган ҳолда яшамaganидек, ҳар қандай тил ҳам ўз тарихида у ёки бу тил билан маълум муносабатда, алоқада бўлади. Бу алоқа процессида бир тил иккинчисига маълум даражада таъсир этади, унинг ривожига маълум из қолдиради. Шу сабабли, ўзбек тилининг ҳам тараққиёт қонуниятларини бошқа тиллар билан бўлган муносабатини ўрганмай туриб ҳал этиб бўлмайди. Ана шу объектив ҳолат ўзбек тилининг бошқа қардош тиллар (туркий тиллар) билан, шунингдек, ҳозирги кунда миллатлараро алоқа воситаси бўлган рус тили билан муносабатини ўрганиш проблемасини кун тартибига қўяди. Ҳозирги кунда бу проблемалар бўйича ҳам жуда катта ишлар олиб борилмоқда. Айниқса ўзбек мактабларида рус тили ва чет эл тилларининг ўқитилиши муносабати билан ўзбек тилининг грамматикаси, фонетикаси ва лексикасини шу тилларнинг грамматика, лексика ва фонетикаси билан қиёслаб ўрганиш кенг тус олиб бормоқда. Бу соҳада О. Азизов, А. Сафасев, Ж. Бўронов, А. Абдуазизовларнинг ишлари диққатга сазовордир.

Ўзбек тилшунослигининг муҳим соҳаси сифатида ўзбек тили тарихини ўрганишга ҳам алоҳида эътибор берилди. Бу соҳада А. Н. Қононов, А. Қ. Боровков, Ғ. Абдурахмонов, С. Н. Иванов, Э. Пажни, С. Муталлибов, А. М. Шчербак, У. Турсунов, Ф. Абдуллаев, П. Шамсиев, Э. Фозилов, А. Рустамов, Ш. Шукуров, Х. Неъматовларнинг илмий ишлари алоҳида ўрни эгаллайди. Бу соҳада «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси» яратилганлиги анча катта ижобий ҳодиса бўлди.

Эски ўзбек ёзуви ёдгорликларини нашр қилиш ва уларнинг тил хусусиятларини ўрганиш соҳасида ҳам маълум ютуқларга эришилди. XI аср ёдгорликларининг тил хусусиятлари, хусусан, машҳур тилшунослик асари бўлган «Девону луғатит турк», «Қутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Қиссаи Рабғўзий», «Бобирнома», «Шайбонийнома» каби асарларнинг грамматик хусусиятлари бўйича тадқиқот ишлари олиб борилди.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» асари ва «Қутадғу билиг» каби машҳур ёдгорликларнинг С. Муталлибов ва Қ. Қаримов томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, чоп этилиши ва бу соҳада турли илмий-тадқиқот ишларининг олиб борилиши фақат ўзбек тилшунослигида эмас, бутун туркологияда катта воқеа бўлди.

Ҳозирги ўзбек адабий тили ҳар жиҳатдан шаклланган, сайқал топган, яъни адабий тил маданияти анча юқори бўлган пайтда ундан фойдаланишни — сўзлаш маданиятини керакли даражага кўтариш ҳам муҳим проблемалардан ҳисобланади. Демак, нутқ маданияти проблемалари билан шуғулланиш ҳозирги куннинг актуал масалаларидан биридир. Худди шу объектив сабаб билан кейинги вақтларда бу масалага алоҳида эътибор берила бошланди. Ўзбекистон ССР. Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти қошида Нутқ маданияти бўлимининг очилиши бунинг гувоҳидир. Бу бўлим ўзбек тилининг нутқ маданияти масалаларини ўрганиш, ўзбек алфавити ва имловий нормаларини белгилаш каби масалалар билан шуғулланади.

Юқоридаги фактларнинг ўзиёқ Октябрнинг самараси сифатида юзага келган ўзбек тилшунослигининг камолотидан, унинг ҳар қандай проблемаларни ҳал қила оладиган даражага кўтарилганидан далолат беради.

Ўзбек тилшунослари ўзбек адабий тилининг Октябрдан кейинги тараққиёт қонуниятларини белгилаш соҳасида ҳам унумли тадқиқот ишлари олиб бордилар. Бу соҳада қатор илмий асарлар яратилди.

Ўзбек тилшунослигининг Совет ҳокимияти йилларида эришган ютуқлари улкан ва кўп қирралидир. Дарҳақиқат, ўзбек тилшунослиги Октябрь революцияси туфайли умумий тилшунослик, совет тилшунослиги, рус ва бошқа қардош халқлар тилшунослиги ютуқларидан фойдаланиб, ўзбек тилининг барча соҳаларини тадқиқ қилиш бўйича катта муваффақиятларга эришди. Ўзбек совет тилшунослиги умумсовет тилшунослиги тараққиётида муносиб ўринни эгаллади.

Бу ютуқларни партия ва ҳукуматимизнинг илмий кадрлар тайёрлаш соҳасидаги ғамхўрлиги туфайли етишиб чиққан йирик тилшунос олимларимизсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Бунда атоқли рус тилшунос олимлари, туркологларнинг ёрдами катта бўлди.

А. Ғуломов, Ғ. Абдураҳмонов, М. Асқарова, Ш. Шоабдураҳмонов, Ш. Раҳматуллаев, Ф. Абдуллаев каби йирик олимларимизнинг номлари совет туркологиясида зўр ҳурмат билан тилга олинмоқда. Сўнгги йилларда истеъдодли тилшунос олимлар плеядаси етишиб чиқди.

Ўзбек тилшунослигининг эришган ютуқлари улкан. Лекин шу билан бирга ўзбек тилшунослигининг навбатдаги вазифалари, ҳал этилмаган ёки тўла ўрганиб чиқилмаган соҳалари ҳам кўп. Бу масалалар бўйича тадқиқот ишлари олиб боришда КПСС Марказий Комитетининг Бош Секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси Л. И. Брежневнинг қуйидаги кўрсатмалари асос бўлади: «Мамлакат тараққиётининг ҳозирги босқичида назариянинг янада ижодий ишлаб чиқилишига бўлган эҳтиёж камаймайди, балки, аксинча, тагин ҳам

орта боради. Турли фанлар, жумладан, табиёт фанлари билан ижтимоий фанлар туташган жойда ҳам умумназарий, фундаментал характерга, ҳам амалий характерга эга бўлган самарали тадқиқотлар олиб бориш учун янги имкониятлар очилмоқда. Бу имкониятлардан тўла равишда фойдаланиш керак».

«ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ» КУРСИНИНГ МАЗМУНИ

16-§. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курси ўзбек миллий адабий тилини илмий асосда ўрганувчи фандир. У педагогика олий ўқув юртларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетларида ўзбек тилшунослиги циклидаги фанлар ичида марказий ўрин тутади.

«Ҳозирги ўзбек адабий тили» курси ўзбек миллий адабий тили, унинг ташкил топиши, тараққиёт босқичлари ва ўзига хос хусусиятларини ўрганади. Бу курс ўзбек миллий адабий тилини шу тилнинг эгаси ва яратувчиси бўлган ўзбек халқининг тарихи, унинг қўлга киритган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий, фан ва техника соҳаларида қўлга киритган оламшумул ютуқлари билан боғлиқ равишда ўрганади, ўзбек тилшунослиги фани қўлга киритган ютуқларини қисқача тарзда умумлаштириб беради.

Ушбу курс ўзбек адабий тилининг таърифи, унинг ривожланиш этаплари, совет давридаги тараққиёти, шунингдек, миллий адабий тилимизнинг фонетик системаси, орфографияси, орфоэпияси, графикаси, унинг луғат бойлиги, материал структураси, сўз ясаш йўллари ва грамматик қурилиши, нуқтауацияси ҳақида тегишли билимлар билан қуролаштиради, муфассал тушунча беради. Бу курс миллий адабий тилимизнинг Коммунистик партиянинг доно лисинча сиёсати туфайли Совет ҳокимияти йилларида қўлга киритган оламшумул ютуқларини, қисқа давр ичида беқиёс даражада ривожланиб янги босқичга кўтарилганлигини ва бу соҳада улғур рус тилининг самарали таъсири тўғрисида ҳам муфассал маълумот беради. Бу курсда бериладиган билимлар студентларнинг ўзбек адабий тили нормаларини пухта ўзлаштиришлари, уларнинг тил билими ва нутқ маданиятларини ошириш учун хизмат қилади.

Бу тул курс давомида ўзбек адабий тилининг ижтимоий моҳияти — иш кўриш доираси борган сари кенгайиб бораётганлиги кўрсатиб борилади, унинг структурасида юз бераётган ўзгаришларга алоҳида эътибор берилади.

«Ҳозирги ўзбек адабий тили» курсида ҳозирги ўзбек адабий тили материаллари, асосан, синхроник планда баён қилинади. Лекин бунда тил тараққиёти тенденциялари ҳам ҳисобга оли-

нади. Студентлар ўз мутахассислиги учун зарур бўлган билимларни мана шу курс орқали ўзлаштирадilar.

Юқорида айтилганларнинг ҳаммаси ушбу курснинг асосий мазмунини ташкил этади.

«ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ» КУРСИНИНГ БЎЛИМЛАРИ ВА МУНДАРИЖАСИ

17-§. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курси қуйидаги бўлимлардан иборат:

1. **Фонетика.** Бунда ҳозирги ўзбек адабий тилининг товуш состави (унлилар ва ундошлар системаси), товуш ўзгариш қонуниятлари, бўғин тузилиши, интонация ва ургу ўрганилади.

2. **Орфоэпия.** Бунда ҳозирги ўзбек оғзаки адабий тилининг талаффуз нормалари текширилади.

3. **Графика ва орфография.** Бунда ҳозирги ўзбек ёзуви, алфавити ва унинг состави, ҳарф ва товушларнинг ўзаро муносабати, орфографиянинг принциплари ва асосий қондалари ўрганилади.

4. **Лексикология ва фразеология.** Бунда ўзбек адабий тилининг луғат бойлиги, лексик birlikларнинг семантик структураси; уларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра, услубга кўра типлари каби масалалар ўрганилади.

5. **Лексикография.** Бунда луғат ва унинг типлари, луғат тузиш иши билан боғлиқ бўлган масалалар ўрганилади.

6. **Морфемика.** Бунда сўзнинг маъноли қисмлари (морфемалар), уларнинг турлари, сўзнинг морфемик структураси билан боғлиқ масалалар ўрганилади.

7. **Сўз ясалиши.** Бунда сўз ясалиш структураси, сўз ясалиш усуллари, ҳар бир сўз туркумида сўз ясалиши ҳақида маълумот берилади.

8. **Грамматика.** Бунда сўз туркумлари, ҳар бир туркумга хос грамматик категориялар ва грамматик формалар, сўз бирикмалари ва гап бўлаклари, гап ва унинг структураси, типлари ўрганилади.

9. **Пунктуация.** Бунда ўзбек адабий тили пунктуациясининг асослари ва принциплари, тиниш белгилари ва уларни ишлатиш қондалари ўрганилади.

Ўзбек тилшунослиги педагогика олий ўқув юртларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетлари ўқув плани бўйича «Қадимги туркий тил», «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси», «Ўзбек адабий тили тарихи», «Ўзбек тилининг диалектологияси», «Ўзбек тилининг стилистикаси», «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курслари дарсида ўқитилади. Студентларга «Тилшуносликка кириш», «Умумий тилшунослик» курслари бўйича бериладиган

билимлар ўзбек тилшунослиги циклидаги фанлар учун назарий асос ҳисобланади. Булардан ташқари, ўзбек тили грамматикасидан практикум, ёзма нутқни ўстириш бўйича практикум ҳам ўтказилади.

Тил ҳақидаги фанларнинг умумий лингвистик мазмуни, марксча-ленинча методологияси ҳамда она тили ўқитувчиси тайёрлашга қаратилган профессионал вазифаларнинг барчаси биргаликда яхлит бир системани ташкил қилади. Тил ҳақидаги ҳар бир курс мана шу яхлит системанинг таркибий қисми бўлиши билан ўзаро боғлиқ бўлиб, бири иккинчисини тўлдиради.

Ф О Н Е Т И К А

ФОНЕТИКАНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАСИ

1- §. Фонетика (грекча *phone* — товуш сўзидан олинган) тилшу-посликнинг товушлар системаси тўғрисидаги бўлиmdir. Фонетика бирор тилдаги нутқ товушларини, унли ва ундошларни, уларнинг пайдо бўлиш, ривожланиш қонуниятларини, бир-бирдан фарқларини ўрганади, комбинатор, позициян ўзгаришлар ва уларнинг вариантлари ҳақида баҳс этади. Шунингдек, у нутқ аппарати, бўгин ва уларнинг тузилишини ҳам текширади. Шунини таъкидлаш лозимки, фонетика табиатдаги ҳар қандай товушларни эмас, балки социал қийматга эга бўлган нутқ товушларини ўрганади. Шунда ҳам у нутқ товушларини тўлиғича эмас, асосий қисмини қамраб олади. Табиатдаги бошқа товушларни эса физика фанининг акустика қисми текширади.

Фонетика адабий талаффуз нормаларини, товушларнинг ўзгариши, алмашиниши, ургу ва унинг турларини ҳам ўрганади. Фонетика лексикология ва грамматика билан узвий боғлиқдир. Чунки нутқ товушларининг асосий функцияси маънони фарқлаш бўлиб, бу ҳодиса аввало, сўзларда юзага чиқади. Буни лексикология ҳам, грамматика ҳам ҳар қайсиси ўз йўли билан ўрганади.

Фонетикани ўрганиш орфография (тўғри ёзиш), орфоэпия (тўғри талаффуз қилиш) нормаларини яхши ўзлаштириб олишга, адабий талаффуз билан шевалар талаффузи ўртасидаги фарқни аниқлашга катта ёрдам беради.

Демак, фонетика тилшуносликнинг орфография, орфоэпия, фонология, лексикология, грамматика, диалектология каби бўлимлари билан бевосита алоқадордир.

Фонетика физика (акустика қисми) ва физиология фанлари билан ҳам яқин муносабатдадир.

Фонетика товушларнинг эшитилиш томонини ўрганишда акустикага, талаффуз қилиниши, айтилиши, ҳосил қилиниш томонларини ўрганишда физиологияга таяниб иш кўради.

Бундан ташқари, у адабиётшунослик (ҳижола, ўлчов метрика ва таъсирли ўқиш каби) ва ижтимоий фанлар билан ҳам алоқада бўлиб туради.

ФОНЕТИКАНИНГ БУЛИМЛАРИ

2-§. Нутқ товушлари тарихий, қиёсий, ҳозирги ҳолати нуқтаи назаридан ҳамда турли асбоблар воситасида ўрганилиши мумкин. Шунга кўра фонетика: 1) умумий фонетика; 2) тарихий фонетика; 3) қиёсий фонетика; 4) тавсифий фонетика; 5) экспериментал фонетика каби қисмларга ажратилади.

1. Умумий фонетика. Бунда фонетикага онд материаллар, фонетиканинг турлари, нутқ товушлари, уларнинг бўлинишлари ва ҳар хил ўзгаришлари тўғрисида умумий маълумот берилади. Умумий фонетикада айрим тилларнинг, шунингдек, бир қанча қариндош ёки қариндош бўлмаган тилларнинг фонетик системасини ўрганиш асосида олинган натижалар умумлаштирилади.

2. Тарихий фонетика. Бунда конкрет бир тилнинг товушлар системаси тарихий нуқтаи назардан ўрганилади. Бошқача айтганда тилнинг товуш системасидаги тараққиёт ва ўзгаришлар; айрим товушларнинг истеъмождан чиқиб кетиши, янги товуш ёки товуш вариантларининг юзага келиши, товушларнинг тадрижий тараққиёти шу тилда гаплашувчи халқнинг тарихи билан боғлиқ равишда ўрганилади, тарихий сабаблари аниқланади. Масалан, ўзбек тилида ҳозир в фонемасининг иккита — лаб-лаб ва лаб-тиш варианты бор. Тарихий фонетика в фонемасидаги шу ҳодисанинг келиб чиқиш сабабларини қуйидагича изоҳлайди: лаб-лаб варианты ўзбек тили учун бирламчи ва қадимий фонема саналади. Соф ўзбекча ва асл туркча сўзларда бу товушнинг лаб-лаб варианты ишлатилади. Масалан: *ов, сув, яёв, қовун, ҳайдов, яйлов* каби. Ўзбек тилининг кейинги пайтда бошқа тиллар билан муносабати кучайиши натижасида бу фонеманинг лаб-тиш варианты юзага келди. Бу вариант бошқа тиллардан, хусусан, араб ва рус тилларидан ўзлашган *ваъда, видо, винт, вагон, вақт, вилоят* каби сўзларда учрайди.

Турли даврларда яратилган ёзма ёдгорликлар, турли группа ва шеваларга хос бўлган оғзаки нутқ материаллари тарихий фонетика учун асосий манба сифатида хизмат қилади.

Тарихий фонетикада умумий фонетикага, қиёсий фонетикага ва ҳозирги тилнинг фонетикасига онд материаллардан ҳам фойдаланилади.

3. Қиёсий фонетика. Бунда бир қанча қариндош тилларнинг ёки бир қанча диалект ва шеваларнинг материаллари — ушли ва ундошлар, фонетик ўзгаришлар ва шу кабилар бир-бирига қиёслаш асосида ўрганилади. Масалан, сингармонизм қонуни ҳозирги ўзбек адабий тилида бузилган, лекин бошқа туркий тилларда, шунингдек, айрим ўзбек диалектларида тўла сақланган. Бу материални қиёсий ўрганиш асосида аввал ўзбек адабий тилида ҳам сингармонизм ҳодисасининг тўла равишда бўлганлиги тўғрисидаги хулосага келиш мумкин.

Қиёсий фонетика, бир томондан, умумий ва тавсифий фонетика материалларига, иккинчи томондан, тарихий фонетика материалларига асосланади. Қиёсий фонетика ёзув ёдгорликлари ва шева материалларидан ҳам унумли фойдаланади.

4. **Тавсифий фонетика.** Бунда бирор конкрет тил товуш составининг ҳозирги ҳолати, яъни унлилар, ундошлар, уларга хос фонетик ўзгаришлар ўрганилади. Демак, тавсифий фонетикада бирор тил фонетикасининг ҳозирги ҳолати нуқтан назаридан тасвирланиши талаб этилади. Бундан тавсифий фонетикада назарий, илмий хулосалар ёки тарихий экскурслар бўлмайди, деган фикр туғилмаслиги керак.

Тавсифий фонетика нутқ товушларини физиологик (товушларнинг пайдо бўлиш ўрнига кўра), акустик (эшитилишига кўра), лингвистик (сўзда маъно ажратиш хусусиятига кўра) аспектларда текширади. Товушларнинг комбинатор, позиция вариантлари ва уларнинг ўзгаришлари ҳам шу соҳанинг асосий ўрганиш объектларидандир.

5. **Экспериментал фонетика.** Бунда нутқ товушлари махсус асбоблар ёрдамида экспериментал ўрганилади. Бу усул фонетик материални объектив тасвирлаш имконини беради. Масалан, бу усул воситасида унли товушлардаги чўзиқлик ёки қисқалик, ундошлардаги портлаш ёки сирғалиш ҳодисасини жуда аниқ белгилаш мумкин.

Фонетиканинг мустақил бўлган бу бўлимлари ўзаро мустақам боғланган. Улар бир-бирининг материалига таяниб иш кўради.

ТОВУШ ВА ҲАРФ

3-§. Ҳавонинг тўлқинланишидан товуш ҳосил бўлади. Бирор жисм (масалан, дугор, тамбур тори)нинг тебраниши ҳавони тўлқинлантиради ва товуш пайдо қилади. Бу физик товушдир. Нутқ товушлари улардан фарқ қилиб, ўпкадан чиққан ҳаво (нафас)нинг товуш пайчаларини тебратириб ўтиши, нутқ органларининг талаффуз вақтидаги фаолияти натижасида вужудга келади.

Талаффуз қилиш фаолияти натижасида унли товушлар (а, о, и, э /е/, у, ў) ва ундош товушлар (б, в, г, д кабилар) ҳосил бўлади.

Нутқ товушларининг табиатдаги бошқа товушлардан асосий фарқи уларнинг кишилар ўртасида нутқий алоқа қилиш воситаси бўлиб хизмат қилишидадир. Демак, нутқ товушлари маъно ажратишга хизмат қилади, уларнинг моҳияти ва асосий қиммати ҳам шундадир.

Товуш билан ҳарфни фарқлаш лозим, улар бир нарса эмас. Ҳарф товушга ўз ижтимоий хизмати билан тенг кела олмайди.

Ҳарф, биричидан, товушнинг ёзувдаги шартли белгисидир. Иккичидан, товушнинг хизмат қилиш доираси ҳарфнинг хизмат доирасига нисбатан жуда кенгдир. Товуш ҳарфга нисбатан бўёқдор бўлади. Ҳарф товушдаги бу бўёқларнинг ҳаммасини эмас, бир қисмини шартли равишда акс эттиради. Масалан: *борди, келди, кетди, иш, қиш, тўққиз, билан, бироқ, сингари* сўзларининг ҳаммасида и товуши иштирок этади. Лекин булардаги и товуши айнан бир ҳилда эмас, маълум даражада фарқли эшнтилади. Бироқ у ёзувда фақат битта ҳарф (белги) билан ифода этилади. Учинчидан, ҳарф ёзув бирлиги, товуш эса тил бирлигидир.

ФОНЕМА ВА УНИНГ ВАРИАНТЛАРИ

4-§. Сўз тилнинг асосий бирлигидир. Нутқ товушлари эса тилнинг энг кичик бўлагидир. Улар иккига бўлинади:

Сўз маъносини фарқлаш учун хизмат қиладиган нутқ товушлари фонема дейилади. Фонема нутқ товушларининг асосий қисми ёки унинг асосий типидир. Демак, фонема табиатда учрайдиган ҳар қандай товуш эмас, балки социал аҳамиятга эга бўлган инсон товушидир. Масалан: *бар* (этак), *бор, бер, бир, бур, бўр* сўзлари фақат а, о, э /e/, и, у, ў унлиларига кўра маънода фарқланади. *Бор, бош, боғ, бой, бол, бос, бот, боб, бол, бод, бож, бонг, боқ* сўзлари эса р, ш, ғ, й, л, с, т, б, п, д, ж (дж), нг, қ ундошларига кўра маънода фарқланади. Маъно фарқлашга хизмат қилувчи маъно шу унли ва ундош товушлар фонемалардир.

Нутқ товушининг маъно ажратиш учун хизмат қилмайдиган қисми фонеманинг вариантларидир.

Фонеманинг уч томони бор: 1. Акустик томони (эшитилиши). 2. Физиологик ёки артикуляцион томони (айтилиши ёки талаффузи). 3. Социал томони (маъно ажратиш томони).

Булар орасида учинчиси — маъно ажратиш томони ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шу белги бўлмаса, товуш фонема ҳисобланмайди.

Фонемалардан уларнинг вариантларини фарқламоқ керак. Фонема вариантлари ёндош товушлар таъсирида пайдо бўлади ва турлича талаффуз қилинади. Масалан, баъзан оғзаки нутқда ф товуши ўрнида п товуши ишлатилади. Лекин ф нинг п шаклида талаффуз этилиши янги фонема сифатида тушунилмайди, чунки бу билан сўзнинг маъноси ўзгармайди. Бундай товуш ўзгариши позицион ёки комбинатор ўзгариш деб қаралади.

Ўзбек ёзма адабий тилида ў фонемасининг иккита варианты бор. Бир тил олди варианты бўлиб, *ўрдак, ўрик, кўнгул, кўйлак, кўл* сингари сўзларда қўлланилади. Иккинчиси эса тил орқа варианты бўлиб, у *ўртоқ, ўроқ, қўл, ўтин, ғўза* сингари сўзларда ишлатилади. Шунингдек, и ва у фонемаларининг ҳам камида иккитадан, яъни тил олди ва тил орқа вариантлари бор.

у фонемасининг тил олди варианты *узум, узук, кул, гул, қуй* каби сўзларда, тил орқа варианты эса *узоқ, қум, қул, қулоқ, улоқ, сув* сингари сўзларда учрайди.

и фонемасининг тил олди варианты *иш, киши, тиш, китоб, билак, тилак* типли сўзларда, тил орқа варианты эса *қир, қиз, ўғил, қил, физ-физ* каби сўзларда қўлланилади. **и** фонемасининг тил орқа варианты кўпинча **ғ, қ** ундошлари билан ёнма-ён келади. Аслида, бу товушларнинг ҳар бири бир мустақил фонемадан иборатдир. Чунки уларда фонеманинг юқорида кўрсатилган учала белгиси ҳам бор.

Сўздаги ён товушлар таъсирида ҳосил бўладиган товуш ўзгаришлари — товушларнинг **комбинатор вариантлари** дейилади.

Унли фонемаларнинг комбинатор вариантлари унлилар саставида, ундош фонемаларнинг комбинатор вариантлари эса ундошлар саставида ўрганилади.

Ёзма адабий тилда фонеманинг варианты сифатида қўлланивчи айрим товушлар шу тилнинг айрим диалект ва шеваларида мустақил фонема сифатида иш кўриши мумкин. Масалан, Хоразм шеваларида мустақил чўзиқ **а**: унлиси мавжуд. Шунингдек, ўзбек тилининг қипчоқ /ж-лашган/ шеваларида **ў, у, и** фонемаларининг вариантлари мустақил фонема сифатида иш кўради. Чунки **ў, у, и** унлиларининг ҳар икки варианты ҳам бу шеваларда маъно ажратиш учун хизмат қилади. Чунки улар ҳар хил позицияда келганда ҳам, бир хил позицияда ишлатилганда ҳам икки хил (тил олди, тил орқа шаклда) талаффуз этилади, икки хил эшитилади. Масалан, *ўт* сўзида **ў** унлиси тил олдида талаффуз қилинганда *ўтмоқ* феъллиги ва одам ички органининг бир турини англатади. Тил орқа қилиб талаффуз этилганда эса «майса», «олов» маъноларини ифодалайди. Бу сўзлар фақат маъно ва талаффузда эмас, балки эшитилишида ҳам фарқланади.

<i>ўт</i>	{	1. <i>ўт</i> (от) тил олди—феъл (<i>ўтмоқ</i>)
		2. <i>ўт</i> (эт)—от (ички органининг бир тури)
		3. <i>ўт</i> (от)—тил орқа—майса—от
		4. <i>ўт</i> (от)—тил орқа—олов—от

Қипчоқ шеваларида буни шундай кўрсатиш мумкин:

<i>ўт</i>	{	<i>ўт</i>	} тил олди	1) ўтмоқ (феъл)
		<i>ўт</i>		2) ички органининг бир тури (от)
	{	<i>ўт</i>	} тил орқа	3) майса (от)
		<i>ўт</i>		4) олов (от)

Худди шунингдек, қипчоқ шеваларида *ўр* сўз формасида берилувчи омоним сўзи ҳам юқоридагидек уч томондан фарқланади.

ўр	{	<i>ўр</i>	тил олди	1) сочин ўрмоқ
		<i>ўр</i>		2) баландлик
		<i>ўр</i>		3) ўжар одам
{	<i>ўр</i>	тил орқа	1) бедани ўр	
	<i>ўр</i>		2) чуқурлик	

Оғзаки адабий нутқимиздаги каби қипчоқ шеваларида ҳам қуйидаги сўзларда ў товуши тил олди ва тил орқа шаклда қўлланади ва икки-уч хил маънони ифодалайди. Масалан:

тўр	{	<i>тўр</i> — тил олди	1) уйнинг тўри
		<i>тўр</i> — тил орқа	2) сетка, балиқ, бедана тутадиган тўр
бўл	{	<i>бўл</i> — тил олди	1) ажратмоқ, бўлмоқ
		<i>бўл</i> — тил орқа	2) тайёрлан
бўз	{	<i>бўз</i> — тил олди	1) материал
		<i>бўз</i> — тил орқа	2) бўз — ер, ишланмаган ер, бўз йигит
			3) ранг — бўз (от)
ўз	{	<i>ўз</i> — тил олди	1) ўзлик
		<i>ўз</i> — тил орқа	2) ўзмоқ, пойгада ўз

Ўзбек тилининг қипчоқ шеваларида ҳам оғзаки адабий нутқимиздаги каби у фонемаси ҳам ў фонемаси сингарни иккита мустақил фонемани ташкил этади. Бу фикрни қуйидаги мисоллар тасдиқлайди:

уч	{	<i>уч</i> — тил олди	1) 3 рақами (сон)
		<i>уч</i> — тил орқа	2) осмонга уч (фезъл)
			3) қаламнинг учи (от)
тур	{	<i>тур</i> — тил олди	1) хил (от)
		<i>тур</i> — тил олди	2) енгни тур (фезъл)
		<i>тур</i> — тил орқа	3) ўрнингдан тур (фезъл)
туз	{	<i>туз</i> — тил олди	1) рўйхат туз (фезъл)
		<i>туз</i> — тил орқа	2) ош тузи (от)
бур	{	<i>бур</i> — тил олди	1) беданинг бури (қуриб тўкилган барги; от)
		<i>бур</i> — тил орқа	2) лабни бур (фезъл)
			3) отни бур, гапни бур (фезъл)
ун	{	<i>ун</i> — тил олди	1) унмоқ, униб-ўсмоқ (фезъл)
		<i>ун</i> — тил олди	2) товуш (от)
		<i>ун</i> — тил орқа	3) ун (от)

Қипчоқ шеваларида и товуши ҳам юқоридаги каби икки мустақил фонемани ташкил этади. Масалан, бир хил позицияда келган *тиш* сўзида и унлиси тил олдида талаффуз қилинганда «киши тиши»ни англатади. Тил орқа қилиб талаффуз этилганда эса, «ташқари» маъносини ифодалайди. *Ис* сўзи тил олдида талаффуз қилинганда, «хид» маъносини, тил орқа қилиб та-

лаффуз этилганда эса «қурум», «ифлослик» маъносини англа- тади. Шунинг учун ёзма адабий тилда 6 та унли бўлса, бу ше- валарда унлилар 9 тадир. Қипчоқ шеваларидаги **о, э, а** фонемалари адабий тилимиздаги **о, э, а** фонемаларидан деярли фарқ қилмайди.

АКУСТИКА ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ¹

5-§. Юқорида фонеманинг учта томони борлиги ва буларда маъно ажратиш фонеманинг асосий томони эканлиги баён қилинди. Товушнинг учта асосий томонида яна бири, унинг эшитилиши, яъни акустик томонидир. Товушнинг эшитилиши ҳақида бирор тушунча ҳосил қилиш учун, бир оз бўлса-да, акустик қадан хабардор бўлиш керак.

Нутқ товушларига физик ёки акустик аспектда қаралса, уларда аввало икки хил белги кўзга ташланади: булардан бири — товушнинг сифат белгиси, иккинчиси эса миқдор белгисидир.

6-§. Товушларнинг сифат белгилари: 1. Товушнинг кучи ёки интенсивлиги. Товуш тўлқинининг баладдлиги ва кенглиги товуш кучи дейилади. Бошқача айтганда, тўлқиннинг пайдо бўлган ўрни билан унинг пастга тушган ўрни ўртасидаги кенглик товуш кучини кўрсатувчи фактордир. Акустикада товуш тўлқинининг баладдлик ва кенглик кўлами амплитуда² дейилади. Одатда, амплитуданинг кўлами қанчалик катта, кенг ва баланд бўлса, товуш кучи шунчалик кўп бўлади. Товуш кучи нутқда нутқ процессининг ҳолати ва урғу билан боғлиқ бўлади. Одатда, сўзда урғу тушган товушлар кучли, урғусизлар эса кучсиз товушлар ҳисобланади.

Шу билан бирга, ҳар бир товушнинг кучини белгилашда унинг нутқ жараёнида айтилиш ҳолати аҳамиятлидир. Лекин тенг кучга эга бўлган товушларда ҳам шовқин (громкость) ҳар хил бўлиши мумкин. Бу товушнинг баладдлигига боғлиқ. Товушнинг баладдлиги қанча юқори бўлса, унинг шовқини шунчалик баланд бўлади. Лекин товушнинг асосий хусусиятини (интенсивлигини) унинг кучи белгилайди. Оғиз бўшлиғининг максимал шовқин чиқариш имкониятига кўра и товуши энг кучли товуш ҳисобланади. а товуши эса бу жиҳатдан энг кучсиз товушдир. Чунки оғиз бўшлиғи а ни талаффуз қилганда и га нисбатан кенг очилади, ҳавонинг чиқиш кучи камаяди. Лекин оғиз бўшлиғининг а товушини нутқ процессида қўллаш имконияти и товушнинг имкониятига нисбатан анча қулай. Шунга кўра одатдаги нутқ процессида а товуши и товушига нисбатан кўпроқ куч билан қўлланади. Лекин нутқ процессида товушлар максимал шовқин асосида эмас, балки табиий нутқ зарурати

¹ Акустика — грекча *acustikos* — эшитилиш демакдир.

² Амплитуда — латинча *amplitudo* — кўлам демакдир.

даражасида ифодаланади. Чунки максимал шовқин ҳолатида нутқ товушлари асосий хусусиятини йўқотади. Бу жиҳатдан қараганда ҳам а товушининг талаффузи и га нисбатан қулайроқ.

2. Товушнинг баландлиги тебранишнинг вақтга нисбатан бўлган миқдори билан ўлчанади. Унинг ўлчов бирлиги герц (Гц) деб аталади. Герц тебранишнинг секундга нисбатан ўлчовини белгилайди. Тебраниш қанча кўп бўлса, товуш шунча баланд, тебраниш оз бўлса, товуш ҳам паст бўлади. Бошқача айтганда, товушнинг баландлиги тебранишнинг зичлигига боғлиқ: тебраниш қанча зич бўлса, товуш шунча баланд бўлади.

3. Товуш тембри ёки бўёқдорлиги¹. Ҳар бир товушнинг ўзига хос оҳанги, ранги ёки бўёқдорлиги товуш тембри дейилади. Товуш бўёқдорлиги товуш тембрининг ҳолати ва даражаси билан ўлчанади. Товуш тембри асосий тонлар билан обертонларнинг² мураккаб қўшилмасидан иборат.

Акустикадан маълумки, ҳар бир тебранувчи жисм, масалан, рубобининг тори бирор таъсир натижасида тебранади ва ҳаво тўлқинланиши натижасида овоз чиқаради. Торнинг бутун танаси бўйлаб чиқарган овози асосий тон — асосий овоз бўлади. Лекин тордаги умумий, асосий тўлқинланиш билан бирга унинг тапасининг айрим қисмлари ҳам ўзига хос равишда тўлқинланади. Бундай тўлқинланиш асосий тўлқинланишга нисбатан унинг ярминин, учдан биринин ёки чорак қисминин ташкил этиши мумкин. Ана шундай қўшимча тўлқинларнинг жарағлаши натижасида қўшимча овозлар ёки оҳанглар — обертонлар ҳосил бўлади. Бу айтилганлар тембрининг умумий акустик характеристикасидир.

Нутқ товушлари масаласида шуни айтиш керакки, нутқ товушларининг тембри, асосан, уяли товушларга хос бўлиб, ундаги фарқлар уяли товушларини бир-биридан ажратиш учун хизмат қилади. Ҳамма уяли товушда ҳам овоз бор. Лекин улар бир-биридан тембри билан фарқ қилади. Бунда оғиз бўшлиғи асосий ва энг мураккаб резонанслик вазифасини бажаради, шу билан бирга, нутқ жараёнида товуш тембрининг ҳосил қилинишида юмшоқ тағлай (хусусан, бурун резонансини ҳосил қилиш учун) ва товуш пайчалари ҳам актив иштирок этади. Булардан ташқари, нутқ товушларини ҳосил қилишда тил, лаб, тиш ва бошқа нутқ органларининг ҳам ўзига хос роли бор.

Бошқача айтганда, товушнинг бошқа сифат кўрсаткичлари билан бир қаторда, нутқ товушларини ҳосил қилишда товуш тембрининг ҳам муҳим аҳамияти бор. Лекин нутқ товушларини ҳосил қилишда акустик жиҳат билан бир қаторда физиологик жиҳат ҳам, яъни нутқ органлари ҳам муҳим роль ўйнайди.

¹ Тембр — французча *timbre* — товуш бўёғи.

² Обертон — немисча *oberton* — қўшимча оҳанг.

Бироқ бу икки томон ҳам нутқ товушларининг тўлиқ қиммати-ни ярата олмайди. Уларнинг тўлиқ қиммати нутқ товушларининг маъно ажратиш хусусияти туфайли, яъни социал қиммати туфайли юзага чиқади.

7-§. Товушнинг миқдор белгиси. Товушнинг миқдор белгиси дейилганда одатда товушнинг чўзиқлиги назарда тutilади. Товушнинг чўзиқлиги унинг талаффуз қилинишича, кўп вақт кетган товушлар чўзиқ товушлар деб аталади. Лекин нутқ товушлари учун абсолют чўзиқликнинг қиммати йўқ. Чунки нутқ товушларининг қиммати ўзининг табиий (нисбатан чўзиқ, нисбатан қисқа) вақти билан белгиланади. Лекин «миқдор белгиси» деган иборанинг нутқ товушининг чўзиқлигига нисбатан шартли равишда қўлланилишини унутмаслик керак. Чунки айрим тилларда, кам бўлса-да, маъно ажратиш учун хизмат қилувчи чўзиқлик ҳам учрайди. Бу эса нутқ товушининг сифат белгиси демакдир.

Товушнинг чўзиқлиги одатда иккига бўлинади: 1) бирламчи чўзиқлик ёки фонологик чўзиқлик. Бундай чўзиқлик ўзи хос бўлган тилнинг табиатига нисбатан бирламчи ҳодиса бўлиб ҳисобланади ва у одатда маъно ажратиш учун хизмат қилади. Масалан, туркман тилида йилқи маъносидаги *от* сўзи билан исм маъносидаги *от* бир-бирдан фарқ қилади. Исм маъносидаги *от* чўзиқроқ талаффуз қилинади.

Бу тилда и товуши ҳам баъзан чўзиқ талаффуз қилинади. Масалан: *қи:з, би:з*. Лекин маъно ажратмайди. Бу хусусият ўзгаш шеваларида ҳам учрайди. Шунингдек, ўзбек тилининг бошқа баъзи бир шеваларида ҳам чўзиқ и мавжуд. Масалан, Қорабулоқ, Боғдон шеваларида ҳам *қи:з, биз, билан, пичоқ (бичоқ)* сўзларидаги и товуши чўзиб талаффуз қилинади. Уларда ҳатто *план, плёнка* сўзларида ҳам и ундошидан кейин чўзиқ и товуши қўшиб айтилади. Лекин бу шевалардаги товуш чўзиқлиги ўзининг дастлабки хусусиятини йўқотган — ҳозирги вақтда маъно ажратиш учун хизмат қилмайди. Чўзиқ ў қирғиз ва олтой тилларида сақланиб қолган. Масалан, қирғиз тилида *тоғ* сўзи *тоо* деб талаффуз қилинади; 2) иккиламчи чўзиқлик ёки фонетик чўзиқлик. Фонетик чўзиқлик маъно ажратиш учун хизмат қилмайди. Бу чўзиқлик, асосан, тилдаги урғу билан ва шунга ўхшаш бир қанча фонетик ҳодисалар билан боғлиқ. Масалан, сўзда урғу тушган товуш одатда чўзиқ товуш ҳисобланади. Шу билан бирга айрим ундошлар билан ёнма-ён келган унли товушлар ҳам ўз позициясига кўра чўзиқ товуш саналади. Масалан, қипчоқ шеваларида *имон, имом* каби сўз бошида м ундошидан олдин келган и товуши бирмунча чўзиб талаффуз қилиниши натижасида бир й ундоши қўшиб талаффуз қилинади: *иймон, иймом* сингари. Шунингдек, баъзи шеваларда *қимиллади* сўзи *қиймиллади* тарзида қўлланади. Ушбу ҳолларда айни вақтда дифтонгланish ҳодисаси ҳам юз беради. Лекин бундай чўзиқлик бу товушларнинг доимий белгиси эмас. Чунки

бошқа вақтда бу товушлар ўз қиммати билан қўлланади. Худди шунга ўхшаш ургу тушган товушлар ҳам ҳамма вақт эмас, фақат ургу тушган пайтда чўзиқ талаффуз қилинади, бошқа вақтда ўз ҳолича қўллапа беради.

Фонетик чўзиқлик ёки иккиламчи чўзиқликнинг учинчи тури ушлар ораллиғида келган бирор ундошнинг талаффуз пайтида туширилиб қолдирилиши натижасида юзага келади. Масалан, *шаҳар* сўзининг *ш:р*, *заҳар* сўзининг *за:ар*, *наҳор* сўзининг *на:ар* деб талаффуз қилиниши каби. Аслида бу мисоллардаги чўзиқлик талаффуз жараёнининг ихчамликка интилиши натижасида қисқариши туфайли юз берган. Чунки бунда талаффузда бир ундошнинг туширилиб қолдирилганлигидан ташқари, ёнма-ён бўлиб қолган икки унлидан бири ҳам қисқаради, соғлом қолган унли эса унинг қисқариши ҳисобига кучаяди ва чўзиқ талаффуз қилинади. Шу сўнги мисоллардан ҳам кўринадикки, киши нутқининг энг кичик бўлаги ва унда юз берган энг кичик ўзгариш ҳам жуда мураккаб акустик, физиологик ва социал фаолиятнинг натижаси сифатида юзага келади ва бу ҳаракатлар ҳаммиша бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқ бўлади.

Шундай қилиб, айрим тилларда принципиал (маъно ажратувчи) чўзиқ товушлар мавжуд. Улар шу тилнинг табиатига хос бўлган бирламчи — фонологик чўзиқ товушлардир. Шунингдек, иккиламчи — фонетик чўзиқлик ҳам бўлиб, улар кейинги даврда юзага келган. Бунда товушнинг чўзиқлиги ургуға ёки позицияга боғлиқ бўлади. Бундай чўзиқлик одатда ҳамма тилларга хос бўлиб, нутқ жараёнида кўп учрайди. Шу бондан бўлса керак, масалан, рус тилшунослари¹ фонетик чўзиқликни чўзиқликнинг асосий тури деб ҳисоблайдилар ва биринчи планга қўядилар. Фонеманинг эшитилиш томони ҳақида дарсликнинг акустикага бағишланган бўлимида батафсил маълумот берилди. Ушбу бўлимда фонеманинг айтилиши ёки талаффузи тўғрисида маълумот берилди.

НУТҚ ОРГАНЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

8-§. Фонеманинг артикуляцияси нутқ органларининг фаолияти билан боғлиқдир. Нутқ органлари нутқнинг энг майда бўлаги бўлган товушларни ҳосил қилишда, талаффуз қилиш ва бир-биридан фарқлаб беришда муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун фонеманинг қандай юзага келиши тўғрисида тасаввурга эга бўлиш учун нутқ органлари ва уларнинг вазифалари билан танишиш лозим.

Нутқ органларига кўкрак қафаси, ўпка, кекирдак, товуш пайчалари, танглай (кичик тил), оғиз бўшлиғи, жағ, тиш, лаб,

¹ Қаранг: М. И. Матусевич. Современный русский язык, Фонетика, М., 1976, 30-бет.

бурун, тил ва бошқалар киради. Нутқ органлари ўзининг ҳолати ва ҳаракатига қараб иккига бўлинади:

1. **Актив нутқ органлари.** Бунга товуш пайчалари, кичик тил, тил, лаб ва пастки жағлар киради.

2. **Пассив нутқ органлари.** Бунга кўкрак қафаси, кекирдак, юқори жағ, қаттиқ танглай, бурун, тиш киради.

1. Кўкрак қафаси қобирга, ўпка, кекирдакдан иборат. Упкадан чиққан ҳаво кекирдак орқали оғиз бўшлиғига келиб, турли тўсиқларга учрайди.

2. Товуш пайчалари томоқда кекирдак юқорисида жойлашган майда эластик мускулчалардан иборат.

Товуш пайчалари унли товуш ҳосил қилишда ҳаракатга келади. Товуш пайчаларининг иштирокига кўра ундошлар ҳам иккига бўлинади. Товуш пайчалари ҳаракатга келиб таранглашганда ва улар оралиғи бир-биридан узоқлашганда, жарангли ундошлар ҳосил бўлади. Товуш пайчалари ҳаракат қилмаса, жарангсиз ундошлар ҳосил бўлади.

3. Кичик тил чуқур тил орқа ва бурун товушларини ҳосил қилишда қатнашади.

4. Оғиз бўшлиғи ҳажм ва шакл жиҳатидан ҳар хил тусга кира олади. Бунда тил ҳаракати билан пастки жағ ҳаракати муҳим роль ўйнайди. Оғиз бўшлиғи умуман товуш ҳосил қилишда бош резонаторлик вазифасини бажаради.

5. Тил оғиз бўшлиғидаги энг ҳаракатчан нутқ органидир. Тилнинг ҳаракати ва ҳолатига кўра унлилар одатда икки хил классификация қилинади. Унли товушлар талаффуз пайтида тилнинг вертикал ҳаракати даражасига кўра, яъни вертикал кўтарилиш ёки тушини ҳаракатига кўра тор, ўрта ва кенг фонемаларга, горизонтал ҳаракати даражасига кўра эса тил олди ва тил орқа фонемаларига бўлинади.

6. Пастки жағ ҳаракатчан нутқ органларидан биридир. Унинг ҳаракати натижасида оғиз бўшлиғи турли хил ҳажм ва шаклга эга бўлади.

Унлилар классификациясида — тор, ўрта, кенг унлиларнинг фарқланишида тилнинг кўтарилиш ва тушиш даражаси билан бир қаторда пастки жағнинг кўтарилиб тушиш даражаси ҳам муҳим роль ўйнайди.

7. Тил пассив нутқ органидир. Тиш тил олди, тиш ва лаб-тиш товушларини ҳосил қилишда иштирок этади.

8. Лаб лаблашган товушларни, шунингдек, баъзи портловчи товушларни ҳосил қилишда актив иштирок этади.

9. Бурун пассив нутқ органидир. У товуш ҳосил қилишда қўшимча резонанс вазифасини бажаради. Упкадан кекирдак орқали келаётган ҳаво оқимининг бир қисми кичик тил орқали бошқарилиб, бурун бўшлиғи йўли билан ташқарига чиқади, натижада товуш тембрида қўшимча оҳанг ҳосил бўлади. Лекин бундай вақтда ҳам ҳавонинг (оҳангнинг) асосий қисми асосий резонатор бўлган оғиз бўшлиғи орқали ташқарига чиқади.

Шундай қилиб, путқ товушларининг ҳосил қилиниши акустика ва физиологик жараённинг иштироки натижасида юзага келувчи мураккаб ҳодисадир. Нутқ процессида нутқ товушларининг социал қиммати (маъно фарқловчи қиммати) ҳал қилувчи роль ўйнайди. Мана шу уч томон биргаликда нутқ товушларининг муҳим уч аспектини ташкил этади.

ТРАНСКРИПЦИЯ

9-§. Транскрипция¹ сўзи икки хил маънода ишлатилади: кенг маънода атоқли, географик, тарихий ва бошқа номларнинг маълум бир қонда асосида берилишини; тор маънода эса маълум тил ва унинг шеваларига оид сўзларни ёки чет тилга оид сўзларни талаффузига кўра айнан ёзиб олишни англатади. Бу сўз кўпинча кейинги маънода ишлатилади.

Демак, нутқ товушларини аниқ ифодалаш учун ишлатиладиган ёзув **транскрипция** дейилади.

Транскрипция принциплари ўзига хос хусусиятлари билан орфография ва унинг принципларидан (фонетик, морфологик, тарихий-традицион каби) фарқ қилади. Биринчидан, транскрипциянинг асосий принципига кўра сўзлар қандай эшитилса, шундай ёзиб олинади. Иккинчидан, орфографияда одатда бир товуш бир ҳарф (белги) билан ифодаланса ҳам, лекин баъзан бир товуш икки ҳарф (белги) билан ёки, аксинча, икки товуш битта ҳарф билан берилиши мумкин. Транскрипцияда эса ҳамма вақт бир товуш бир ҳарф (белги) билан берилади.

Транскрипцион белгилар одатда маълум ўзгаришлар киритиш орқали традицион алфавитлар (латин, рус, ўзбек алфавити кабилардан) асосида тузилади: Лекин уларга қўшимча белгилар ҳам қўшилади. Шунинг учун транскрипцион белгилар сони асос қилиб олинган алфавитдаги ҳарфлар сонидан кўп бўлади. Учинчидан, транскрипцияда асосий белгилар билан бир қаторда диакритик белгилар ҳам ишлатилади.

Асосий белгига қўшилган қўшимча белги **диакритик белги** дейилади. Масалан, тил олди ў (ö) ни тил орқа ў (o) дан фарқлаш учун асосий белгининг устига иккита нуқта қўйилади. Ана шу қўйилган икки нуқта диакритик белги саналади. Тўртинчидан, транскрипцияда орфографияда қабул қилинган баён аломатлари, нуқталар кўпинча бошқа маъноларда қўлланади. Масалан, *баҳор* сўзи транскрипцияда *ba:ar* деб ёзилади. Бу сўздаги *a* дан кейинги икки нуқта *a* нинг чўзиқ талаффуз қилинишини билдиради. Латин алфавити асосида тузилиб тилшуносликда кенг қўлланадиган транскрипция халқаро фонетик алфавит (международный фонетический алфавит — МФА) номи билан юритилади. Ўзбек тилшунослиги ва ўзбек диалектологиясида одатда рус графикаси асосида тузилган транскрипция қўлланади (масалан, В. В. Ренетов, III. Ш. Шоабдурахмонов ва бошқаларнинг

¹ Транскрипция — латинча *transcriptio* — «қайта ёзиш».

транскрипциялари). Лекин баъзан латин графикаси асосидаги транскрипция ҳам учраб туради (А. К. Боровков ва бошқаларда).

Транскрипциянинг бир печа турлари ,маълум: фонетик транскрипция, фонематик (фонологик) транскрипция ва бошқалар. Булар ичида энг аниғи фонетик транскрипция бўлиб, у асосан диалектологик ишларда қўлланади. Унинг вазифаси тилдаги товушларни мумкин қадар тўлиқ ва барча нозикликлари билан ифодалашдир.

Фақат фонемаларнигина ҳисобга олиш учун ишлатиладиган транскрипция фонематик (ёки фонологик) транскрипция дейилади.

10-§. Ўзбек тилида рус графикаси асосида айрим товушларни ифодалаш учун ишлатилган транскрипция белгиларни қуйидагича:

Унлилар учун **а(ä)** — тил олди, лаблашмаган, кенг унли (адабий орфографик **а**). Ўзбек адабий тилининг ҳамма шеваларида учрайди. Адабий тилимиздаги *ана, мана, салла, калла, ләйләк* каби сўзлардаги **а** ни ифодалаш учун қўлланади.

а — тил орқа, лаблашмаган, кенг унли. Бу белги кўпроқ ўзбек тилининг қипчоқ шеваларидаги **о** ни ифодалайди. Масалан: *ата, бала, баш.*

ä — тил орқа, лаблашмаган, кенг унли (адабий орфографик **о**). Ўзбек адабий тилининг ҳамма шеваларида учрайди. Асосан адабий тилдаги **о** товушини, шунингдек, Тошкент, Андижон, Фарғона, Қўқон, Жиззах, Ўш шеваларидаги **о** товушини ифодалаш учун қўлланади: *ата, бала, бар, лалә.*

ə — тил орқа, лаблашган, кенг унли.

Асосан ўзбек тилининг Самарқанд, Бухоро, Қарши шаҳар типидagi шеваларда учрайдиган **о** товушини ифодалаш учун ишлатилади. Шунингдек, Тошкент, Шаҳрисабз ва бошқа шеваларда ҳам баъзан учраб туради: *Райна, бал, нэр, бэмэр, эка, экә.*

э — тил олди, лаблашмаган, ўрта кенг унли (*ад.-орф. э(е)*). Ўзбек тилининг ҳамма шеваларида учрайди: *кэл, кэт, эчки, кэч, тэр.*

ө — тил олди, лаблашган, ўрта кенг унли (*ад.-орф. ў*). Ўзбек тилининг ҳамма шеваларида учрайди: *ордөк, көл, Өктам, көклям.*

Самарқанд, Бухоро шаҳар типидagi шеваларда тил орқа **ў** товушининг вазифасини ҳам бажаради: *ёса, ertaғ, жөра* каби.

ў — тил орқа, лаблашган, ўрта кенг унли (*ад.-орф. ў*). Адабий тилдаги **ў** товушининг тил орқа вариантыдир. Ўзбек тилининг Самарқанд, Бухоро шаҳар типидagi шевалардан бошқа ҳамма шеваларда учрайди: *орақ, қол, йол.*

ү — тил олди, лаблашган, тор унли (*ад.-орф. у*). Ўзбек тилининг ҳамма шеваларида учрайди: *кул, гүл, сүнбүл, үчүн, үзүм, күн.*

у — тил орқа, лаблашган, тор унли (*ад.-орф. у*): *қул, пул, қулун, булут, қум, қурт, узун.*

и — тил олди, лаблашмаган, тор унли (*ад.-орф. и*). Ўзбек тилининг ҳамма шеваларида учрайди: *иш, тиш, ilmoқ*.

й — тил олди, лаблашмаган, тор унли. Адабий тилимиздаги и товушига исбатан кучлироқ ва чўзиқроқ айтилади. Асосан Самарқанд, Бухоро шаҳар шеваларида, қисман Богдад шева-сида учрайди. Мисоллар: *бўз, барамўз, этамўз, келинг*.

ы — тил орқа, лаблашмаган, тор унли (*ад.-орф. и*). Адабий тилдаги и товушининг тил орқа вариантыдир. Мисоллар: *қызық, қыргыз, қыз*.

и — товушининг қисқарган ёки кучсизланган ҳолатини кўрсатади. Бу ҳолат баъзан ундошлар орасига (:) белгисини қўйиш билан ҳам англатилади: *б^и лəк, б^и рақ, п^и чақ* ёки *б: лəк, б: рақ, п: чақ*.

11- §. Ўзбек адабий тили орфографиясидаги ундошларни кўрсатувчи белгиларнинг кўпчилиги ўзбек тили транскрипциясида ҳам ўз ҳолича қўлланади. Адабий тилдаги баъзи ундошларнинг вариантлари ёки ўз белгисига эга бўлмағи қолган ундошлар транскрипцияда алоҳида белгилар ёхуд мавжуд белгига бирор диакритик белги қўйиш билан ифодаланади. Масалан, *нг* ундоши транскрипцияда, *ң* шаклида битта асосий ва битта диакритик белги билан ифодаланади.

Ўзбек тилида *л* ундошининг икки варианты бор. Шулардан *л* товушининг тил олди варианты *л¹* тарзда бир асосий ва бир диакритик белги билан бериледи. Мисоллар: *л¹ати́фа, л¹аб, йди́шл¹, гу́л¹, ку́л¹*. *л* товушининг тил орқа варианты *л* товушининг адабий орфографиядаги белгиси билан ифодаланаверади: *ла́й, қо́л, қо́лтық*.

в фонемасининг лаб-лаб варианты транскрипцияда *в^о* тарзда бир асосий ва бир диакритик белги билан ифодаланади: *ав^о, йди́ав^о, қы́-рав^о, ҳа́йдав^о, иши́лав^о*.

в фонемасининг лаб-тиш варианты адабий орфографик белги билан ифодаланаверади: *виса́л, винт*.

Маълумки, ўзбек адабий орфографиясида иккита мустақил фонема, яъни ўзбекча қоришиқ *ж* ундоши билан русча сиргалувчи *ж* ундоши битта белги орқали кўрсатилади. Транскрипцияда эса бу мустақил товушлар алоҳида белгилар билан ифодаланади. Масалан, орфографиядаги белги билан русча *ж* кўрсатилса (*журнал, жюри*), ўзбекча қоришиқ *ж* транскрипцияда *ж* тарзида (*жуйда, жилд* каби) кўрсатилади.

12- §. Баъзи шартли ифода ва диакритик белгилар. Транскрипцияда шартли белгилар ҳам ишлатилади. Бундан мақсад ёзиб олинмаган материални мумкин қадар аниқ қилиб беришдир. Транскрипцияда ишлатилиши мумкин бўлган ана шундай айрим шартли белгиларни кўрсатиб ўтамиз:

— бу белги таржима билан оригиналнинг ёки асосий текст билан комментариянинг орасида қўйилади. Унинг ўрнида тире (—) ишлатилиши ҳам мумкин.

> — бирор форманинг бошқа формага ёки бирор сўзнинг бошқа бирор сўзга ўтганлигини кўрсатади. Масалан, эски ўзбек тилидаги *дурур*, *турур* феълидан ҳозирги ўзбек адабий тилидаги *-дир* аффикси келиб чиққан. Бу ҳодиса қисқача қилиб *дурур* > *дир* тарзида кўрсатилади.

Андижон, Фарғона, шунингдек, қипчоқ шеваларида адабий тилдаги *с* товуши сўз бошида баъзан *ч* товушига ўтади. Бу қуйидагича кўрсатилади. Масалан, *сач* > *чач*, *сачрамоқ* > *чачрамоқ*: *с* > *ч*.

< — бирор сўз ёки форманинг қайси сўз ёки формадан келиб чиққанлигини кўрсатади. Масалан, Андижон шеvasида *билан* формаси *ила* формасига ўтади. Масалан, «*Бой ила хизматчи*». Бу *ила* < *билан* деб кўрсатилади.

// — белгиси иккита форманинг функционал жиҳатдан тенг ҳуқуққа эга эканлигини кўрсатади. Масалан, адабий тилдаги *-дай* ва *-дек* аффикслари шундай хусусиятга эга: *-дай* // *-дек*.

/ — бир шевадаги формаларнинг вариантларини кўрсатиш учун қўлланилади. Масалан, Андижон, Қўқон, Жиззах шеваларида *-ни* формасининг икки варианты бор: *-ни* / *-ди*. Шу шеваларда ва кўпроқ қипчоқ шеваларида *-ди* / *-ти*, *-ды* / *-ты* вариантлари ҳам учрайди.

: — белгиси унли товушнинг ёнидан қўйилганда чўзиқ талаффуз этилишини англатади: *ша:р* (*шаҳар*), *ба:р* (*бахор*) каби.

∞ — мосликни, алмашини кўрсатади; *қўлла ∞ қўлда*. Айрим конкрет вазиятда бошқача функцияда қўлланилиши ҳам мумкин.

' — ундошнинг юмшоқ талаффуз қилинишини кўрсатади: *А.'*

и — товушнинг кучсизланишини кўрсатади: *билак*, *тилэк*. Унлининг кучсиз айтилиши баъзан ундошлар орасидаги (:) белгиси билан ҳам кўрсатилади: *б:лэк*, *т:лэк*, *п:чақ*.

[] — умумий текстдан ажратилган, транскрипция қилинган сўзларни кўрсатади. Автор ёки редакторнинг хоҳишига кўра баъзан бошқача белги маъносини ҳам англатиши мумкин.

УНЛИ ВА УНДОШ ТОВУШЛАР, УЛАРНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИ

13-§. Маълумки, ҳамма тиллардаги товушлар, аввало, иккита катта гурпуага бўлинади: 1) унли фонемалар: 2) ундош фонемалар.

Ҳар бир тил ўзинга хос унлилар системасига эга. Тилдаги унлилар системаси **вокализм** дейилади (вокализм сўзи латинча *vokalis* сўзидан олинган бўлиб, унли (овозли) демакдир). Ундошлар системаси эса **консонантизм** дейилади (консонантизм сўзи инглизча *konsonantism* сўзидан олинган бўлиб, ундошлар системаси демакдир). Унлилар билан ундошларнинг фарқлари асосан қуйидагилардан иборат:

1. Унлилар одатда соф овоздан иборат бўлади. Шунинг учун ҳам уларда оҳангдорлик юқори туради. Ундошлар эса шовқиндан ёки шовқин билан овознинг қўшилишидан ҳосил бўлади.

2. Унлилар талаффуз қилинганда, ўпкадан чиққан ҳаво оғиз бўшлиғида ҳеч қандай тўсиққа учрамайди. Ундошлар талаффуз қилинганда эса, ҳаво оғиз бўшлиғида бирор тўсиққа учрайди. Ана шу тўсиқнинг характерига кўра ундошлар портловчи ва сирғалувчиларга бўлинади.

3. Унлилар оғиз бўшлиғида тўсиққа учрамаганлиги сабабли уларни истаганча чўзиб талаффуз қилиш мумкин. Лекин нутқ жараёни талаб қилган вақтга нисбатан ортиқча чўзиқлик фонеманинг соқнал қимматини пасайтиради. Ундошлар талаффузини чўзиб бўлмайди, бунга бирор тўсиқ халақит беради.

Унли ва ундош товушларнинг ўзаро муносабатида қайси бири етакчи роль ўйнайди? деган савол туғилиши мумкин. Аслида улар тенг қимматли бўлиб, тилнинг асосий бирлиги бўлган сўзларни ҳосил қилишда бир хил аҳамият касб этади. Лекин нутқ процессида унлилар ундошларга нисбатан салмоқлироқ ўрин тутаяди. Бу ҳол қисман уларнинг овозга бойлиги билан белгиланади. Масалан, туркий тиллардаги асосий фонетик қонуниятларда бири бўлган сингармонизм қонунига кўра одатда аффикслардаги товушлар ўзаклардаги товушларнинг характерига қараб мослашади, уларда кўпинча ўзакдаги унлининг характерига қараб тил олди ёки тил орқа хусусияти юз беради. Шунингдек, туркий тил ва туркий бўлмаган бошқа тилларда ҳам баъзан биргина унлидан сўз ясалиш ҳодисаси кузатилади. Масалан, ўзбек тилида учинчи шахснинг бирлигини англатувчи *u* сўзини тожик тилидаги худди шу функцияни бажарувчи *ij* сўзи ва *va* бирктирувчи боғловчи маъносини англатувчи рус тилидаги *и* сўзи фикримизнинг далили бўла олади. Лекин бундай мисоллар тилда жуда кам учрайди. Тилдаги сўзларнинг асосий қисми, юқорида айтилганидек, унлилар билан ундошларнинг ўзаро бирикши натижасида ҳосил бўлади.

УНЛИЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ

14-§. Ҳозирги ёзма ўзбек адабий тилида олти унли фонема бор: **а, о, и, э /e/, у, ў**. Булар уч хил йўл билан классификация қилинади. Бунда актив нутқ органларидан бўлган тил ва лабларнинг унлиларни ҳосил қилишидаги ҳаракати ва ҳолати ҳисобга олинади:

1) тилнинг горизонтал ҳолатига кўра; 2) тилнинг вертикал (танглайга томон) ҳаракатига кўра; 3) лабларнинг иштирокига кўра.

1. Тилнинг горизонтал ҳолатига кўра унлилар иккига бўлинади:

а) олдинги қатор ёки тил олди унлилари: **и, э, а;**

б) орқа қатор ёки тил орқа унлилари: **у, ў, о.**

Бундай бўлишининг асоси шундаки, тил олди унлилари талаффуз қилинганда тилнинг олдинги қисми кўпроқ ҳаракатга келади (масалан: **и, э, а**).

Тил орқа унлилари талаффуз қилинганда эса, тилнинг орқа қисми ҳаракатга келиб, кўпинча юмшоқ танглай томон йўналади (масалан: **у, ў, о**).

Эслатма: Ўзбек адабий тилида **и** тил олди фонемасининг тил орқа варианты, **у** ва **ў** тил орқа фонемаларининг эса тил олди вариантлари мавжуд: *ўрдак, улуш, ука, ўч* кабилар.

2. Тилнинг вертикал (тик) ҳаракатига кўра унлилар 3 га бўлинади:

- а) юқори подъём ёки тор унлилар: **и, у;**
- б) ўрта подъём ёки ўрта кенг унлилар: **э (е), ў;**
- в) пастки подъём ёки кенг унлилар: **а, о.**

Унлиларнинг тор, ўрта ёки кенг деб бўлинишларига сабаб шуки, уларни талаффуз қилиш вақтида қуйи жағнинг пастга тушуви ёки тилнинг қаттиқ танглайдан узоқлиги ҳар хил даражада бўлади. Масалан, **и** унлисини талаффуз қилиш вақтида тил максимум даражада кўтарилади, пастки жағ ҳам шундай позицияни эгаллайди. Натижада тил билан қаттиқ танглайнинг ораси минимум даражада яқинлашади ва оғиз бўшлигидаги ҳаво йўли ҳам минимум даражада қисқариб, тораяди. Ана шунинг учун ҳам **и, у** фонемалари тор ёки ёпиқ унлилар дейилади. Бу ерда **у** билан **и** ни бир қаторга қўйишнинг сабаби шундаки, уларнинг талаффузи вақтида қаттиқ танглай билан тилнинг оралиғи деярли бир хил бўлади. Лекин **у** нинг талаффузида лаб актив иштирок қилганлиги учун унда лаблашиш ҳодисаси юз беради.

а унлисини талаффуз қилиш вақтида оғиз бўшлиғининг ҳолати эса тор унли **и** товушини талаффуз қилишдаги ҳолатдан кескин фарқ қилади, яъни **а** товушини талаффуз қилишда пастки жағнинг қуйига тушиши ҳам, тилнинг қаттиқ танглайдан узоқлашиши ҳам максимум даражада бўлади. Шунга кўра тил билан танглай ўртасидаги ҳаво йўли ҳам максимум даражада кенг бўлади.

Ана шунинг учун ҳам **а, о** унлилари кенг ёки очиқ унлилар деб аталади. **э** билан **ў** товушини талаффуз қилган вақтда эса тил билан қаттиқ танглайнинг оралиғидаги масофа **и** ва **ў** товушини ёки **а** билан **о** ни талаффуз қилгандаги ҳолатга нисбатан ўртача ҳолатда бўлади.

3. Лабнинг иштирокига кўра унлилар 2 га бўлинади:

- а) лаблашган унлилар — буларга ўзбек адабий тилидаги **у, ў** унлилари киради;
- б) лаблашмаган унлилар — буларга ўзбек адабий тилидаги **и, э, а, о** фонемалари киради.

Лаблашган унлиларни талаффуз қилган вақтда лаблар актив иштирок этади. Шунинг учун ҳам лаб чўччайиб олдинга чиқади. Бу ҳол товушнинг айтилиши, эшитилишини ўзгартиради, натижада янги лаблашган товуш ҳосил бўлади.

Лаблашмаган унлиларни талаффуз қилган пайтда ҳам лаблар иштирок этади. Лекин уларнинг иштироки пассив бўлади.

УНЛИЛАР ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

15-§. Юқори подъям унлилари. Юқори подъям ёки тор унлилар сирасига ҳозирги ёзма ўзбек адабий тилида икки унли фонема киради. Булардан бири олдинги қатор (тил олди) лаблашмаган и фонемаси бўлиб, иккинчиси орқа қатор (тил орқа) лаблашган у фонемасидир.

и фонемаси. Бу фонема лаблашмаган, тор унли товуш бўлиб, тилнинг горизонтал йўналишига кўра фарқланадиган олдинги қатор и(и) ва орқа қатор и(ы) вариантларига эга. (Лекин бу вариантлар орфографияда акс этмайди.) Масалан, и унли товуши юмшоқ ўзаклар билан келганда, жумладан, *сиз, тил, биз, тиш, киши, йирик* сингари очиқ ва ёпиқ бўғинларида юмшоқ талаффуз қилинади, яъни унинг тил олди варианты қўлланади. Қаттиқ ўзакларда, жумладан, чуқур тил орқа ундош товушлар билан бирга келганда, *қизил (қизыл), қиз (қыз), қирғоқ (қырғоқ), ғирот (фырот), қимиз (қымыз), болдиз (болдыз)* каби сўзларда и унлисининг тил орқа варианты қўлланади ва у қаттиқ талаффуз қилинади. Бу фонема сўзнинг турли ўринларида кела олади.

у фонемаси. Бу фонема лаблашган, тор унли товуш бўлиб, тилнинг горизонтал ҳолатига кўра олдинги қатор у(ү) ва орқа қатор у(у) вариантларига эга. Лекин у расмий ёзма адабий тилда тил орқа фонемаси деб қабул қилинган. Тил олди у товушига: *уч* (саноқ соп), *куч, буюк, гул, кул* сўзларидаги у товуши, тил орқа қаторига *қуч, уч* (фёъл), *тур* (фёъл) сўзларидаги у товуши мисол бўлади. (Лекин бу вариантлар орфографияда акс этмайди.)

Масалан, у унли товушининг вариантларидан бўлган юмшоқ у(ү) кўпинча к, г ундошлари билан [*гул (гүл), кул (күл)*] сўзларидаги каби, қаттиқ у(у) эса кўпинча қ, ғ ундошлари билан ёндош келади (*қум, қуш* сўзидаги каби). у фонемаси ҳам и фонемаси каби кучсизланиши мумкин. Бу асосан у фонемаси урғусиз бўғинда икки жарагсиз ундош орасида келган ҳолатда учрайди. Масалан, *тун* [*т(ү)т*], *тунун* [*т(ү)тун*] сўзларидаги каби.

Бу фонема сўзнинг боши, ўртаси ва охирида кела олади.

16-§. Урта подъям унлилари. Урта подъям унлилар сирасига ҳозирги ўзбек адабий тилида икки унли фонема киради. Булардан бири олдинги қатор (тил олди) лаблашмаган э(е), иккинчиси эса лаблашган у фонемасидир.

э(е) фонемаси. Бу фонема лаблашмаган, олдинги қатор (тил олди), ўрта кенг унли товуш бўлиб, айрим шеваларда унинг комбинатор вариантлари учраса-да, адабий тилда комбинатор вариантлари фарқланмайди. Ҳар қандай позицияда бир хил талаффуз қилинади. Масалан: *бер, кел, беда, энди, эрта, экин* каби.

Бу фонема сўзнинг биринчи бўғинида учрайди. Ўзлаштирилган сўзлардагина кейинги бўғинларда келади. Сўз охирида деярли учрамайди. Уғуз шеваларида а товушига ўтади: *мишк > ашиш, деп >*

>дан, кел>гал каби. Қипчоқ шеваларида ва айрим шаҳар шеваларида баъзан и га ўтади: *Эргаш* > *Иргаш*, *дейди* > *дийди*, *деди* > *диди*.

Ў фонемаси. Бу фонема лаблашган, ўрта-кенг унли товуш бўлиб, тилнинг горизонтал ҳолатига кўра фарқланадиган олдинги қатор ў(ө) ва орқа қатор ў(о) вариантларига эга. Ёзма адабий тилда расмий равишда тил орқа фонемаси деб қабул қилинган. Улар маъно ажратиш функциясига эга. Баъзи тил олди ундошли ёки чуқур тил орқа ундошли сўзлар составида ва бошқа ҳолатларда келганда ҳам бу фонеманинг комбинатор ва позиция вариантлари сақланиб қолади. (Лекин бу вариантлар орфографияда акс этмайди.) Масалан, ў унли товушининг вариантлари бўлган юмшоқ ў(ө) кўпича к, г ундошлари билан [кўл (көл), гўзал (гөзал), ўрдак, ўрик, тўр, кўрак, кўз; ўз (олмош), ўт (фёъл, ўт қопчаси — от), бўз (матернал номи) каби], қаттиқ ў(о) эса асосан қ, г ва бошқа ундошлар билан [кўл, бўл (фёъл), гўла, гўза, ўт (майса), ўз (фёъл), қўй, қўтан, ўр (фёъл) ўроқ каби] ёндош келганда учрайди.

Бу фонема асосан сўзнинг биринчи бўғинида учрайди. Лекин ўзлаштирилган сўзларда охириги бўғинларда ҳам қўлланади: *рўбарў*, *хушрўй*, *гулрў* каби. Совет интернационал сўзларда бу фонема рус тилидаги сингари о белгиси орқали ёзилади ва ҳамма бўғинларда келади. Масалан, *ток*, *кубок*, *роль*, *нота* каби.

17-§. Қуйи подъём унлилари. Қуйи подъём (ёки) кенг унлиларга ҳозирги ўзбек адабий тилида икки унли фонема киради. Булардан бири олдинги қатор (тил олди) лаблашмаган а, иккинчиси орқа қатор (тил орқа) лаблашмаган о фонемасидир.

а фонемаси. Бу фонема лаблашмаган олдинги қатор (тил олди) кенг унли товушдир. Бу товуш одатда юмшоқ ўзакдаги к, г ва бошқа ундошлар билан қўлланади: *ака*, *мана*, *алам*, *пакана*, *пилла*, *калла*, *салла*, *гал*, *гала* кабилар. Лекин унинг қ, ғ ундошлари билан бирга келувчи нисбатан орқа қатор варианты ҳам бор. Масалан: *ғам*, *қари*, *ғалла*, *қайчи*, *ариқ* каби. Лекин унинг орқа қатор варианты фақат рус тили ва у орқали бошқа тиллардан қабул қилинган сўзларда ва чуқур тил орқа ундошлари билан ёндош келганда учрайди. Масалан, *Анна*, *Тельман*, *халқ*, *парта*, *қалам*, *маъқул*, *ғаш*, *март*, *машина*, *значок* сўзларидаги а унли товушининг талаффузини қиёс қилиб кўринг. Аслида бу мисоллардаги, хусусан, рус тилидан кирган сўзларда қатнашган а фонемаси позициясига кўра қаттиқ ёки тил орқа фонема бўлиб, улар ўзбек ёзувидаги тил олди а графемаси орқали ифодаланади.

Бу фонема сўзнинг боши, ўртаси ва охирида келади.

о фонемаси. Бу фонема лаблашмаган, орқа қатор (тил орқа) кенг унли товушдир. Адабий тил ва шаҳар шеваларида лаблашиш ҳолати бор. Самарқанд-Бухоро шеваларида тўла лаблашган. Қипчоқ шеваларида соф ҳолда қўлланади. Масалан:

от, ош, нон, бош, ота, она, бола, лола, аммо, доно, саноат, майдон кабилар.

Бу фонема орфографияда ҳамма ҳолатда қабул қилинган. Лекин у соф ўзбекча сўзларда сўз охирида деярли учрамайди. Мисоллар: *молбоқар, қорамол, Барно, Озода, Раъно, рўмол, майдон*. Совет-интернационал сўзларида адабий орфография-миздаги о ҳарфи ў(о) функциясини бажаради ва деярли ҳамма ҳолатда қўлланади: *болт (бўлт), ток (тўк), кубок (кубўк), нота (нўта), том (тўм), роль (рўл), курорт (курўрт), футбол (футбўл), волейбол (волейбўл), баскетбол (баскетбўл), трактор (трактўр), колхоз (колхўз), совхоз (совхўз)* кабилар.

18-§. **е, ё, ю, я** графемалари. Ўзбек ёзувида **а, о, э(е), и, у, ў** билан ифодаланувчи олти унли фонемадан ташқари яна тўртта ёлашган унли ёки графемалар бор:

е графемаси й ва **э(е)** товушлари бирикмасини ифодалайди. Сўзнинг фақат бошида учрайди: *ер (йер), емоқ, етаклади, етти (йетти)*. Ўзлаштирилган сўзларда кейинги бўғинларда ҳам учрайди: *карьер, барьер*.

ё графемаси й ва **о(о)** товушлари бирикмасини ифодалайди. Сўзнинг бошида: *ёш (йош), ён (йан), ёт (йат), ёмир (йамғир), ўртасида: тайёқ (тайоқ), оёқ (айоқ), бўёқ (бўйоқ), қўёнчиқ (қўйончиқ)* ва охирида: *дарё (дарйё), яхё (йаҳйа)* учрайди. Ўзлаштирилган совет-интернационал сўзларда **й + о, о** тарзида талаффуз қилинади: *монтёр (монтиёр), шахтёр (шахтиёр)*. Чунки аслида у **й + ў** нинг талаффузига тенг келади.

ю графемаси й ва **у** товушлари бирикмасини ифодалайди. Сўзнинг бошида *юлдуз (йўлдуз), юпитер (йўпитер)*, ўртасида *(буюк (буйук), революция (револйуцийя)* учрайди. Ўзлаштирилган сўзларда баъзан сўз охирида ҳам учраб қолади: *маникюр, педикюр* каби.

я графемаси й ва **а** товушлари бирикмасини ифодалайди. Сўзнинг бошида *(яхши (йахши), январь (йанварь)*, ўртасида *(муяссар (муйассар)* ва охирида *(соя (сойя), мадҳия (мадҳийя), революция (револйуцийя)* учрайди. Лекин сўз ўртасида кам учрайди.

Шундай қилиб, ўзбек адабий тилидаги унлиларни 3 хил классификация нуқтан назаридан қисқача тарзда қуйидагича характерлаш мумкин:

1. **а** фонемаси тил олди, кенг, лаблашмаган.
2. **о** фонемаси тил орқа, кенг, лаблашмаган.
3. **э** фонемаси тил олди, ўрта кенг, лаблашмаган.
4. **ў** фонемаси тил орқа, ўрта кенг, лаблашган (маъно ажратувчи тил олди варианты ҳам бор).
5. **у** фонемаси тил орқа, тор, лаблашган (маъно ажратувчи тил олди варианты ҳам бор).
6. **и** фонемаси тил олди, тор, лаблашмаган (тил орқа варианты ҳам бор).

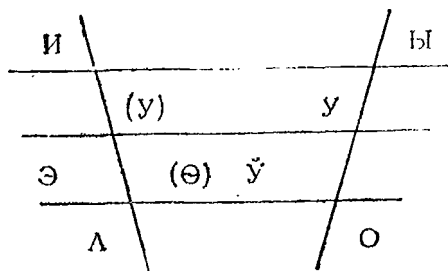
Унлиларнинг талаффузи

Адабий-орфоғр.	Учраш ўрни	Талаффузи ва мисоллар
а	юмшоқ ўзакда ёки юмшоқ ундошлар билан қаттиқ ўзакда ёки қаттиқ ундошлар билан орфографияда ҳамма ҳолатда қабул қилинган, лекин соф ўзбекча сўзларда сўз охирида учрамайди	юмшоқ а (ə): <i>салла, катта, кам, ака (акə), малла</i> қаттиқ а: <i>ғаш, ғалла, қари, қадри, қамал, қамар</i> а [ɔ]: <i>нок [нɔк], олти, қор [қɔр], қорамол, Жамол, Барно, Рағно</i>
о э(е)	совет-интернационал сўзларда ў (о) функциясини бажаради соф ўзбекча сўзларда асосан сўз бошида қўллапади. Ўзлашган сўзларда ҳамма ҳолатда учрайди ўғуз шеваларида э унлиси ага ўтади	ў: <i>том (тўм), ток (тўк), кубок, нота, роль</i> э (е): <i>экин, эртақ, экан, кел, центнер, миллионер, Броккелман</i> <i>эшик > ашиқ, кел > гал</i>
и	юмшоқ ўзакда ёки юмшоқ ундошлар билан қаттиқ ўзак ёки қаттиқ ундошлар билан	юмшоқ и: <i>ким, иш, киши, тиш, тирқши, тирик, келди</i> қаттиқ и (ы): <i>қиз [қыз], қир, ғирот, қиш, тирқиш, ғиш, ғози, қози, борди, рози, Розиқ, Холиқ, қолди.</i>
у	юмшоқ ўзакда ёки юмшоқ ундошлар билан қаттиқ ўзакда ёки қаттиқ ундошлар билан юмшоқ ўзакда ёки юмшоқ ундошлар билан	юмшоқ у (ү): <i>гул (гүл), кул, уч (сон), учун, куч</i> қаттиқ у: <i>қуш, қул, тўр (фезл), куч, қур, бур (фезл), уч (фезл)</i> юмшоқ (ө): <i>кўл (көл), кўр, ўрдақ, ўрик, бўз (материал), ўз (олмош)</i>
ў	қаттиқ ўзакда ёки қаттиқ ундошлар билан совет-интернационал сўзларда ҳамма ўринларда учрайди	қаттиқ ў (о): <i>қўл (қол), бўз (ранг), ғўза, тўр (сетка), ўр (фезл, от)</i> <i>ўра, ўроз, хўроз, гулрў, хўшрў, колхоз, элеватор, трактор</i>
Э с л а т м а. Самарқанд-Бухоро шаҳар типидagi шеваларда ў нинг қаттиқ варианты учрамайди		
е	соф ўзбекча сўзларда асосан сўз боши ва бўғин бошида учрайди. Ўзлашган сўзларда бошқа ҳолатларда, жумладан, сўзнинг охирида ҳам келиши мумкин	<i>ер, етим, есир, емоқ, етти, ел, булдозер, грайдер, карьер</i> кабилар
ё	асосан қаттиқ ўзакда биринчи ва иккинчи бўғинларда ўзлашган сўзларда ҳамма ҳолатда асосан 2- ва 3- бўғинларда учрайди	<i>ёш (йош), ёз (йоз), ён (йон), ёт (йот), ёмғир (йомғир), оёқ (айоқ), қуёш (қуёош), саёқ (сайоқ), бўёқ (бўйоқ), таёқ (тайоқ)</i> <i>хаёл (хайол), дарё (дарйё), сайёра (сайора), гулёр (гульор), суфлёр (суфльор), дирижёр (дирижйёр)</i>

Адабий-орфоғр.	Учраш ўрни	Талаффузи ва мисоллар
ю	ҳамма ҳолатда юмшоқ ўзак билан қаттиқ ўзак билан	Йу: юлдуз (йцлдуз), юқори (йцқори), юқумли (йцқумли), қуюқ (қуйуқ), юпитер (йупитер), революция (ресолйуция), маникюр юмшоқ у (йу) билан: буюқ, юз, қуюқ, юрак, юк, югур, ютуқ, суюқ қаттиқ: қуюн (қуйун), қуюқ, юқори, юлдуз, юмишқ, ютуқ, юрт
я	Ўзбекча сўзларда асосан 1-ва 2- бўғинларда, ўзлашган сўзларда ҳамма ҳолатда юмшоқ ўзакда қаттиқ ўзакда деярли учрамайди. Шундай ўзакда ҳам сўз охирида юмшоқ ҳолда учрайди	Йа: яхши (йахши), якка, қуя, уя, муяссар, январь, революция, соя, мадҳия юмшоқ: якка, қуя, уя, муяссар, ҳадя... қаттиқ: доя, соя, ғоя

Ўзбек адабий тилидаги унлилар классификациясини (уларнинг вариантлари билан қўшиб) қуйидаги тарзда акс эттириш мумкин (унлиларнинг вариантлари қавс ичида берилган).

Лаблиниг иштирокига кўра	Ляблинмаган		Ляблинган	
	Тил олди	Тил орқа	Тил олди	Тил орқа
Тилнинг горизонтал ҳолатига кўра				
Тилнинг вертикал ҳолатига кўра				
Топ	и	(ы)	(у)	у
Ўрта кенг	э		(ө)	ў
Кенг	а	о		

УНДОШ ФОНЕМАЛАР

19-§. Ҳар бир тил ўзига хос ундошлар системасига ҳам эга. Тилдаги ундошлар системаси **консонантизм** деб аталади.

Ундош товушлар нутқ органларининг бирор ерида тўсиққа учраши билан характерланади.

Ўзбек адабий тили ундошлар системасида 25 ундош фонема бор: **б, в, г, д, з, ж, дж, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ғ, ҳ, нг**. Бу фонемалардан иккитаси ёзувда алоҳида ҳарфлар билан ифодаланмайди. *Жўжа (дэсэджэ), жийда (дэжийда)* каби сўзларда учрайдиган тил олди, қоришиқ, жарангли дж товуши ж билан, тил орқа, жарангли бурун товуши эса ҳарфлар бирикмаси нг билан берилади: *янеи, чанг* сўзларидаги каби.

Ундош товушлар товуш пайчаларининг ҳаракати (таранглашиши) ҳолатига ва оғиз бўшлиғининг қаерида тўсиққа учрашига, фақат шовқиндан иборат бўлиши ёки овоз шовқиндан устунлигига, шунингдек, талаффуз этилиш усулига қараб бир-бирлари фарқланади ва шунга кўра классификация қилинади.

УНДОШЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ

20-§. Ундошларни характерлаш ва классификация қилиш унлиларга нисбатан мураккаброқдир. Чунки ундошлар пайдо бўлиши, жаранглилиги, жарангсизлиги, овознинг иштироки, соф ҳамда мураккаблиги ва шунга ўхшаш қатор белгилари билан унлиларга нисбатан хилма-хилдир.

Ундошлар унлилардан бошқачароқ принципларга асосланиб классификация қилинади. Лекин шунга қарамай, ундошлар классификациясининг ўзига хос принципларини ўрганиш маълум қоидага асосланган. Ундошларнинг умумий бўлинишини кўрсатувчи томонлар асосан бештадир:

I. Ундошларнинг пайдо бўлиш ўрнига кўра хусусиятлари.

II. Айтилиш усулига кўра бўлиниши.

III. Товуш пайчаларининг иштирокига кўра бўлиниши.

IV. Ундошларнинг овоз иштирокига кўра бўлиниши.

V. Составига кўра бўлиниши.

Булардан ташқари, ундошларнинг баъзи бирларигагина хос бўлган хусусий белгилар ҳам бор. Масалан, **р** фонемаси титроқ, **л** фонемаси эса ён товушдир. Лекин бундай хусусиятлар бошқа ундошларга хос бўлмагани сабабли улар умумий томонлар қаторига кирмайди, балки фақат шу ундошларнинг характерли хусусиятидир. Юқорида кўрсатилган 5 та умумий томон эса барча ундошлар учун тегишлидир.

Ундошларни группаларга бўлиб ўрганиш уларнинг хусусиятларини ўзлаштириш учун ҳам анча қулайликлар яратади.

V. Составига кўра ундошлар соф ва қоришиқ бўлади. Ўзбек тилида учта қоришиқ ундош бор. Шулардан **ч** ва **ж** (дж) ўзбек тилининг ўз қадимий қоришиқ товушларидан бўлиб, **ц** товуши эса ўзбек тилига кейинги вақтларда рус тилидан ўзлашган.

Бу ундошларнинг қоришиқ деб аталишига сабаб шуки, улар тарихан икки товушнинг бирикувидан иборат бўлиб, бир портловчи ва бир сирғалувчи товушни ўз ичига олади. Демак, у нутқ органларининг асосан бир ерида пайдо бўлган, ажратилмай айтиладиган товушни билдиради. Кейинги пайтда улар бир қўшалоқ товушга айланиб кетган.

Шунинг учун ҳам синчиклаб қаралганда, қоришиқ ундошлар составида қандай товушларнинг элементлари бор эканлигини билиб олиш мумкин. Масалан, **ж** қоришиқ ундоши **д** ва **ж** ундошларидан, **ч** аффрикати эса **т** ва **ш** ундошларидан, **ц** эса **т** ва **с** ундошларининг қоришувидан ташкил топган. Ўзбек тилининг оғзаки талаффузида баъзан рус тилидаги **шч** ёки **щ** аффрикати учраб қолади, лекин у ўзбек тилига расмий равишда қабул қилинган эмас.

Ўқорида айтилганидек, ўзбек тилида пайдо бўлиш усулига кўра, бурун, ён ва титроқ ундошлари ҳам ажратилади.

Бурун товушлари: **м**, **н**, **нг(ң)**. Бу товушлар ҳаво оқимидан бир қисмининг талаффуз вақтида бурун бўшлиғидан эркин ўтиши натижасида ҳосил бўлади.

Ён товуш: **л**. Бу товуш ҳаво оқими тилнинг икки ёнидан ўтиши натижасида ҳосил бўлади.

Титроқ товуш: **р**. Бу товуш тил учининг қаттиқ танглайга тегар-тегмас титраб туриши натижасида ҳосил бўлади.

УНДОШЛАР ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

21-§. Лаб ундошлари. Ҳозирги ўзбек адабий тилида **п**, **б**, **м**, **в**, **ф** товушлари лаб ундошларидир.

п фонемаси. **п** — лаб-лаб, портловчи, жараңгсиз ундош товуш. Сўзнинг боши (*пахта, пода, пайпоқ*), ўртаси (*тупроқ, супра, оппоқ*) ва охирида (*қоп, ип, тўп*) кела олади. Бироқ кўп бўғинли сўзларнинг охирида **п** кам учрайди. Лекин талаффузда сўз охирида келган **б** товуши ҳамма вақт **п** билан алмашинади: *бориб* → *борип*, *газаб* → *газап*. Шунингдек, ўзбек тилига қабул қилинган сўзларда учрайдиган **ф** ўрнида келади: *фабрика* → *пабрика*, *фойда* → *пойда*. Лекин бу ҳодисалар орфографияда акс этмайди.

б фонемаси. **б** — лаб-лаб, портловчи, жараңгли ундош товуш. Сўзнинг боши (*боли*), ўртаси (*шабада*) ва охирида (*китоб*) учрайди. Талаффузда сўз охирида учраган **б** доим жараңгсизланади: *китоб* → *китоп*, *офтоб* → *оптоп* каби.

б товуши кўпинча икки унли орасида ва икки бириккан сўз орасида келганда сирғалишга мойил бўлади ва **в** каби талаффуз қилинади: *товоқ* (<*табақ*), *чивин* (<*чибин*), *қовоқ* (<*қабак*), *чивиқ* (<*чибиқ*); *дарбоза* → *дарвоза*, *тошбақа* → *ташвақа*, *бора-*

бер → *боравер*, *қилабер* → *қилавер*; *Тўрайой* (< *Тўрабой*); кўрувди (< *кўриб эди*), *обод* > овод каби. Кўринадики, бундай фонетик ўзгаришларнинг бир қисми аллақачон адабий тил нормасига айланиб кетган.

б товуши баъзан шеваларда ва оғзаки нутқда сўз бошида **м** га ўтади. Масалап, *бурун* > *мурун*, *бўйин* > *мўйин*, *бунча* > *мунча*. Лекин бундай ўзгаришлар ҳозирги орфографияда акс эттирилмайди. Баъзи топонимларда орфографиянинг традицион принципига кўра ўз ҳолича, яъни айтилишига кўра ёзилади. *Туямўйин гидроузели* ёки *Мурунтов кочи* каби.

Бу ҳолат *мунча* ва *намунча* сўзларида ҳам кузатилади. Бу сўзларнинг талаффузи ҳозирги адабий орфографиямизга ҳам норма сифатида сиғиб кетган (биринчи сўз адабий тилимизга қипчоқ шевалари орқали кирган бўлса, кейинги сўз Тошкент шевасидан яқин давр ичида кирган).

в фонемаси. **в** — лаб-лаб, сирғалувчи ва лаб-тиш, портловчи, жарангли ундош товуш. Сўзнинг боши (*вақт*, *винт*), ўртаси (*қовун*, *ҳавза*, *равшан*) ва охирида (*олов*, *палов*, *ҳайдов*) кела олади. Лекин соф ўзбекча сўзларда **в** сўз бошида қўлланмайди (*вовуллайди* сўзи бундан мустасно), лаб-лаб **в** товуши ўзбек тили учун қадимий ва асосий товуш бўлиб ҳисобланади. Лаб-тиш **в** эса кейинги товушдир.

Ўзбек адабий талаффузида *вагон*, *винт* каби сўзларда учрайдиган лаб-тиш **в** товуши тобора кенгроқ ўзлашмоқда (*вазн*, *вақт* сўзларида ҳам ўзлашган). Лаб-тиш варианты соф ўзбекча туркий сўзларда сўз охирида деярли учрамайди. Ана шунинг учун ҳам фамилиялардаги сўз охирида келувчи **в** товуши кўпинча **п** га, баъзан **ф** га ўтади: *Норқулон*, *Ёрқулон*, *Петрон*, *Аҳмедоф* кабилар. Хотин-қизлар фамилиясида эса бу товуш лаб-лаб **в** га айланади: *Аҳмедова*, *Авазова*, *Волкова* кабилар. Лекин булар ҳам орфографияда акс эттирилмайди.

ф фонемаси лаб-тиш, сирғалувчи, жарангсиз ундош товуш бўлиб фақат қабул қилинган сўзларда учрайди. Бу товуш ўзбек тилида айрим ундов ва тақлид сўзлар (*пуф*, *туф*, *уф*) да ҳам мавжуд. Сўзнинг боши (*фидо*, *фойда*), ўртаси (*афзал*, *муфассал*) ва охирида (*латиф*, *такаллуф*) кела олади. Лекин талаффузда, шеваларда ва оғзаки нутқда **ф** товуши кўп ҳолатда **п** товушига, баъзан **б** га (*абзал*) алмашинади: *фабрика* > *пабрика*, *дафтар* > *дантар*, *садаф* > *садан*. Бу **ф** > **п** ҳодисаси орфографияда акс этмайди.

м фонемаси — лаб-лаб, бурун, сонор, портловчи, жарангли ундош товуш. Сўзнинг боши (*мол*, *мўйна*, *мен*), ўртаси (*осмон*, *сомон*, *ёмон*) ва охирида (*тухум*, *таслим*, *кирим*) кела олади.

22-§. Тил олди ёки тил-тиш ундошлари. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида **т**, **д**, **н**, **с**, **з**, **ш**, **ж**, **ч**, **ж** (**дж**), **ц**, **л**, **р** товушлари тил олди ёки тил-тиш ундошларидир. Булардан **т**, **д**, **н**, **с**, **з**, **ш**, **ж**, **л**, **р** соф ундошлар; **ч**, **ж** (**дж**), **ц** товушлари эса қоришиқ ундошлардир.

т фонемаси — тил олди, портловчи, жарангсиз ундош товуш. Сўзнинг боши (*тош, том, тоғ*), ўртаси (*қаттиқ, четан, ватан*) ва охирида (*чигит, йигит, ҳаракат, омонат, совет*) кела олади.

Ўзлаштирилган сўзнинг охирида қават келган ундошнинг бири (сўнггиси) **т** бўлса, талаффузда кўпинча у тушиб қолади: *паст* > *пас*, *дўст* > *дўс*, *дарахт* > *дарах*, *машинист* > *машинис* каби. Лекин бу ҳодиса орфографияда акс этмайди. Ўғиз шеваларида сўз бошида **т** ғаззап **д** га ўтади: *тоғ* > *доғ*, *темир* > *дамир*, *турди* > *дурди*, *тиш* > *диш* каби.

д фонемаси — тил олди, портловчи, жарангли ундош товуш. Сўзнинг боши (*девор, довон, дарё*), ўртаси (*қудуқ, шудгор, бугдой*) ва охирида (*озод, обод, завод*) кела олади. Лекин талаффузда сўз охирида келган **д** товуши ҳамма вақт жарангсизлашади ва **т** товушига ўтади: *обод* > *обот*, *озод* > *озот*, *банд* > *бант*, *баланд* > *балант*, *хурсанд* > *хурсант* каби. Шунингдек, сўз охирида қават келган ундошлардан бири (сўнггиси) **д** бўлса, талаффузда кўпинча у тушиб қолади: *хурсанд* > *хурсан*, *Самарқанд* > *Самарқан*, *монанд* > *монан* каби. Лекин бу ҳодисалар орфографияда акс этмайди.

н фонемаси — тил олди, бурун, сонор, портловчи, жарангли ундош товуш. Сўзнинг боши (*новда, нон, най, Найман, нор, наштар*), ўртаси (*анор, ғунча*) ва охирида (*ўтин, тугун, бутун, юлғун*) кела олади. **н** товуши талаффузда **б** товушидан олдин (кўпинча қўшма сўз ва сўз бирикмалари орасида) **м** товушига айланади: *шанба* > *шамба*, *танбур* > *тамбур*, *ўн беш* > *ўмбеш* каби. Лекин бу ҳодиса орфографияда акс этмайди. **н** товуши ҳам соф ўзбекча сўзларда сўз бошида жуда кам қўлланади.

с фонемаси — тил олди, сирғалувчи, жарангсиз ундош товуш. Сўзнинг боши (*сигир, савол, сув*), ўртаси (*осмон, бўсаға, масал*) ва охирида (*мис, новвос, насос, қўтос, либос*) кела олади. Ўзбек тилида энг унумли ва ҳамма жойда кўп қўлланилувчи ундошлардан бири ҳисобланади.

з фонемаси — тил олди, сирғалувчи, жарангли ундош товуш. Сўзнинг боши (*зарур, зар, замон*), ўртаси (*қизил, чизиқ*) ва охирида (*ғоз, мугуз, қиз*) кела олади. Кўпинча, сўз охирида келган **з** товуши жарангсизланиб, **с** товушига мойил талаффуз қилинади. Лекин бу ҳодиса орфографияда акс этмайди: *борамис*, *келамис* каби. **з** товуши ҳам соф ўзбекча сўзларда сўз бошида деярли қўлланмайди.

ш фонемаси — тил олди, сирғалувчи, жарангсиз ундош товуш. Сўзнинг боши (*шамол, шох, шоти, шовқин*), ўртаси (*мушук, тумшук, юмшоқ*) ва охирида (*бош, тош, қуёш*) кела олади. Ўзбек тилида жуда кенг ва ҳар хил позицияда кўп қўлланади.

ж графемаси икки фонеманинг вазифасини бажаради. а) **ж** — тил олди, сирғалувчи, жарангли ундош товуш. Бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзларда учрайди ва сўзнинг боши (*журнал*), ўртаси (*аждар*), охирида (*гараж*) кела олади; б) **ж(ж)** фонемаси — тил

олди, қоришиқ, портловчи, жарангли ундош товуш. Сўзнинг боши (*жар, жийда (джийда), жанда, жўна*), ўртаси (*ажирим, мажбур, ғунажин, ажойиб (аджойиб)*) ва охирида (*тоғис, Сирож, боғис, тэдғис*) кела олади. Соф ўзбекча сўзларда ж(ж) сўз охирида деярли қўлланмайди. Қипчоқ шеваларида ж(лж) сўз бошида адабий тилдаги й ўрнида қўлланади: *жомон, жақши*.

ч фонемаси — тил олди, қоришиқ, портловчи, жарангсиз ундош товуш. Сўзнинг боши (*чол, чўл, чалоб, чақалоқ*), ўртаси (*кеча, бамшиқ, пичоқ*) ва охирида (*қилчи, чўкич, қулоч, ич*) кела олади. Жарангсиз ундошлардан олдин **ш** га ўтади: *кўчди > кўшти, учди > ушти, урта > ушта*. Лекин бу ҳол орфографияда акс этмайди.

ц фонемаси — тил олди, қоришиқ, портловчи, жарангсиз ундош товуш. Рус тилидан қабул қилинган сўзларда учрайди: *цирк, цемент, центнер, плацдарм, лойли сланец. Баренц денгизи* каби. Бу товуш кўпинча с товушига мойил талаффуз қилинади. Лекин бу ҳодиса орфографияда акс этмайди.

л фонемаси — тил олди, сонор, сирғалувчи, жарангли ундош товуш. Сўзнинг боши (*лак, латиф, лой, латта*), ўртаси (*бола, қулоқ, биллур, булоқ*) ва охирида (*ғазал, металл, қўл, бўл*) кела олади. Талаффузда бу фонеманинг олдинги қатор унлилар таъсирида юмшоқроқ ва орқа қатор унлилар таъсирида қаттиқроқ вариантлари учрайди: *қўл (қол) — кўл (көл)* сўзларидаги **л** товушларининг талаффузини солиштириб кўринг. Бу ҳодиса орфографияда акс этмайди. **л** фонемаси соф ўзбекча сўзларда сўз бошида деярли қўлланмайди. Бу фонема сўз ўртасида келганда кўпинча оғзаки талаффузда тушиб қолади. Масалан: *олса > оса, келса > кеса, бўлса > бўса, олган > оган, келган > кеган* каби.

р фонемаси — тил олди, сонор, титроқ, жарангли ундош товуш. Сўзнинг боши (*расм, рўмол, рўйхат, раис*), ўртаси (*сурнай, бармоқ, турна*) ва охирида (*гулзор, бозор, чопар*) кела олади. Бу товуш соф ўзбекча (туркча) сўзларда сўз бошида умуман қўлланмайди. Оғзаки талаффузда, жумладан, шаҳар шеваларида бу товуш кўплик аффикси **-лар** нинг талаффузида ва ва *бор* сўзининг талаффузида кўпинча тушиб қолади: *дадала(р) келадила(р), пулдан бо(р)ми?*

23-§. Тил ўрта ундоши. Ҳозирги ўзбек адабий тилида биргина **й** товуши тил ўрта ундошидир.

й фонемаси — тил ўрта, сирғалувчи, жарангли ундош товуш. Сўзнинг боши (*яхши, ёмон, йўл*), ўртаси (*кийим, кейин, уя, кийик*) ва охирида (*уй, сарой, той, қулай, жой*) кела олади. Айрим сўзларда **эса, т, д** товушларига мос келади: *кетин (кейин)*.

й товуши баъзи бир сўзларда **з** товушига мос келиши мумкин: *ёймоқ — ёзмоқ, сўйламоқ — сўзламоқ* каби. Шунингдек, бу товуш ўрнида қипчоқ шеваларида сўз бошида кўпинча **ж** қўлланади: *йўл — жўл, яхши — жахши*. Бундай фонетик ҳодисаларнинг асл сабаби қадимдан амал қилган фонетик қонуни-

ятлар билан изоҳланади. Булар Маҳмуд Кошғарий даври тилида ҳам учраган.

24-§. Тил орқа товушлари. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида **к, г, қ, ғ, х, нг** товушлари тил орқа ундошлари бўлиб, булардан **к, г, нг** — яқин тил орқа; **қ, ғ, х** чуқур тил орқа ундошларидир.

к фонемаси — яқин тил орқа, портловчи, жарангсиз ундош товуш. Сўзнинг боши (*кўз, киши*), ўртаси (*икки, тулки*) ва охирида (*юрак, билак*) кела олади.

Икки ёки ундан ортиқ бўғинли сўзлар охирида келган **к** товушидан кейин эгалик аффикси қўшилганда, бу товуш жаранглилашади ва **г** товушига айланади: *юрак+им > юрагим, ичак+и > ичаги, тилак+и > тилаги, курак+и > кураги*. Шаҳар шеваларида **к** товушини **й** га ўтади: *этак > этай, юрак > юрай, пишак > пишай*. Ўғуз гурппа шеваларида **к** товуши сўз бошида жаранглилашиб **г** га ўтади: *кўз > гўз, кел > гел/гал, кетди > гетти* каби.

г фонемаси — яқин тил орқа, портловчи, жарангли ундош товуш. Сўзнинг боши (*гўзал, гул, гўдак*), ўртаси (*сигир, эгар*) ва охирида (*барг, педагог*) кела олади. **г** сўз охирида соф ўзбекча сўзларда деярли учрамайди.

Охири **к** билан тугаган сўзларга **г** билан бошлангандан аффикслар қўшилганда, **г** ассимиляцияга учрайди ва **к** каби талаффуз қилинади: *нок+га > нокка, ичак+га > ичакка, чечак+га > чечакка, чўк+ган > чўккан*. Лекин совет-интернационал сўзларини ёзишда бу қоида ҳисобга олинмайди: *педагогга, филологга*.

нг фонемаси — яқин тил орқа, бурун, портловчи жарангли ундош товуш. Бу товуш сўз бошида учрамайди. Сўзнинг ўртаси (*янги, ингичка* каби) ва охирида (*чанг, тонг* каби) кела олади.

қ фонемаси — чуқур тил орқа, портловчи, жарангсиз ундош товуш. Сўзнинг боши (*қора, қўрғон, қўш*), ўртаси (*тўқсон, тўқима, ўқини*) ва охирида (*чироқ, ўртоқ, ўроқ, чоқ, оқ*) кела олади.

Икки ва ундан ортиқ бўғинли сўзлар охирида келган **қ** товуши эгалик аффиксидан олдин келганда жаранглилашади, **г** товушига айланади: *ўртоқ+им > ўртоғим, қишлоқ+им > қишлоғим*. Лекин *оқ* — *оқи, тўқ* — *тўқи* каби ҳолатлар бундан мустасно. Бу ҳодиса орфографияда ҳам акс этади. Самарқанд, Бухоро, Қарши шаҳар тип шеваларида сўз охиридаги **қ** эгалик аффикси қўшилгандан кейин ҳам ўз ҳолича қолади: *ўртоқим, қулоқим*. Ҳамма шеваларда оғзаки нутқда **қ** товуши баъзан **х** тарзида талаффуз қилинади: *чиқди — шихти, тўқсон — тўхсон*, қипчоқ шеваларида **қ** ундоши **ғ, г** ва **к** ундошлари сингари сўз охирида кўпинча **в** га ўтади, баъзан эса тушиб қолади. Мисоллар: *бўёқ → бўёв, санчиқ → чанчув, тоғ → тов, боғ → бов, тузук → тузув, эллик → эллув, сариқ → сари, тирик → тири* ва бошқалар.

ғ фонемаси — чуқур тил орқа, сирғалувчи, жарангли ундош товуш. Сўзнинг боши (*ғоз, ғилдирак, ғалла, ғунча, ғўза*), ўрта-

Ундошлар талаффузи

Адабий-орфогр.	Учраш ўрни	Талаффузи ва мисол
б	ўзак-негиз, сўз охирида	п: китоп, мактап, борип, келип
в	кенг унлилардан олдин (айрим шаҳар шеваларида) лаб-лаб товуши сўз бошида учрамайди лаб-тиш ҳамма ҳолатда	в: бир вош, айтивор, қўйивор лаб-лаб в: овқат, қовун, ов, ҳайдов лаб-тиш в: вагон, винт, вақт, равиш
г	фамилияларнинг талаффузида ва баъзи ўзлаштирилган сўзларда п ёки ф товушига ўтади соф ўзбекча сўзларда сўз бошида деярли учрамайди, кўпроқ сўз ўртасида келади ўзлашган сўзларда ҳамма ҳолатда қипчоқ шеваларида сўз ўртасида кўпинча й га ўтади жарагсиз ундошдан сўнг	Йўлдошин, Петроп, Норқулуп, сопхоз юган, югур, эгар, жигар г: газ, гўдак, бегона, дугона, гул, гўзал, тегиримон, барг, педагог туйма, ийри, туйин к: шика, тишка, чечакка, ичакка
д	сўз бошида, ўртасида ва охирида қўлланади сўз охирида кўпинча т товушига ўтади сўз охирида баъзан тушиб қолади	денгиз, дафтар, дарахт, адаб, одам, бодом, бунёд, келди хурсант, фарзант, зиёт, озот хурсанд > хурсан, Самарқанд > Самарқан, монанд > монан
ж	ўзлаштирилган сўзларда сиргалунчи ҳолатида бошқа ҳолатларда (асосан портловчи функциясида)	ж: журнал, гараж, аждар ж(дж): жийда (джийда), жу-да, фунажин, жавоб, жўн, жун, жилов, гўжа, жўжа, бож
з	соф ўзбекча сўзларда сўз бошида деярли учрамайди, сўз ўртаси ва охирида келади. Ўзлашган сўзларда ҳамма ҳолатда учрайди сўзнинг охирида баъзан с товушига ўтади	з: зўр, зот, золим, паризот, тизза, қизик, тиз, тўз, оз, биз, қиз, зэмин, фарзанд, алфоз, чавандоз, эпикдўз с: борамис, келамис
й	ҳамма ҳолатда келади	й: йўл, йўқ, қўй, тўй, та-йин, майин, майса
к	ҳамма ҳолатда келади к ундоши унлилар орасида г га ўтади шаҳар шеваларида сўз охири-да й га ўтади, ўғуз шеваларида г товушига ўтади	к: кўча, кеча, кун, кичик, этак, юрак, тилак, ака-ука, икки, букри гўдаги, ичаги, этаги й: гўдай, ичай, пишай, эший, кўз — гўз, кел — еал
л	ҳамма ҳолатда ва қаттиқ ўзакда юмшоқ ўзакда	л: бола, қол, лола, лой, лаб, дала, чол, қўл, бўл, ол л: көл, гул, кул

Адабий-орфогра.	Учраш ўрин	Талаффузи ва мисоллар
М	соф ўзбекча сўзларда сўз бошида деярли қўлланмайди, орзаки нутқда сўз ўртасида, баъзи феълларнинг талаффузида тушиб қолади шаҳар шеваларида баъзан и га ўтади ҳамма ҳолатда келади	<i>оса, кеса, бўса, қиса, оған кеган, бўган, борайик, келайик</i> <i>борайиук, келийна</i> <i>мен, мой, мактаб; туман, қумурсқа, тамом, қум, том.</i>
Н	ҳамма ҳолатда (асосан) учрайди К, Г, Ғ, Қ ундошлари билан келианда юмшоқ, қаттиқликда фарқланади ва н товушига яқинлашади	<i>Н: нон, нишон, най, ундай, боғбон, бундай, тандир, қанот, тўғон</i> <i>нг: чонқыр, чанггал, менга, сенга, қўнғир, қўнғиз, денгиз</i>
П	ни(н) сўз бошида учрамайди ҳамма ҳолатда учрайди	<i>чанг, тонг, бўшанг, яланг</i> <i>п: пахта, пўлат, пода, ўпка, ўпқон, кўп, тўп</i> <i>топ — тов, чоп — чов</i>
Р	п нинг в товушига ўтиши ҳамма ҳолатда, соф ўзбекча сўзларда сўз бошида бутунлай қўлланмайди	<i>р: расм, раъно, раҳмат, раҳбар, қари, тўриқ, қўриқ, тариқ, сариқ, чатири, ери, борар</i>
С	ҳамма ҳолатда келади	<i>с: сўм, сим, сариқ, сон, осон, осмон, осий, иссиқ, истак, мис, шўс</i>
Т	ҳамма ҳолатда учрайди	<i>Т: токи, тўн, тилақ, бутун, ости, усти, йигит, уят, чигит дарах, пас, машинис</i>
Ф	сўз охирида талаффузда баъзан тушиб қолади ўғиз шеваларида баъзан сўз бошида д товушига ўтади фақат ўзлаштирилган сўзларда учрайди	<i>тоғ > доғ, тўрди > дурди</i> лаб-тиш ф: <i>фабрика, фое, ла-тишф, фақат, фойда, фидокор, туфли, иффанли, ифлос</i> лаб-лаб ф: <i>пифламоқ</i>
Х	бошиқа ҳолатларда п га ўтади, баъзан б га ўтади ҳамма ҳолатда учрайди, бироқ сўз охирида кам қўлланади қипчоқ шеваларида баъзан қ га ўтади	<i>п: пойда, такаллуп, б: абзал</i> <i>х: хабар, хат, пахта, тахта, яхши, сих, мих</i> <i>қат, қопин-қиз, пақта, миқ</i>
Ц	рус тилидан кирган сўзларда ҳамма ҳолатда учрайди	<i>ц: цирк, цемент, плацдарм, центнер, канцелария, Баренц денгизи, морейнец, сланец</i>
Ч	ҳамма ҳолатда (асосан) келади жарангсиз ундошлардан олдин ч < ш ҳодисаси юз беради	<i>ч: чигит, кеч, кичик, аччиқ, кучук, чол, чўл, соч, қоч</i> <i>ш: ушти < учди, ушта < учта</i>
Ш	ҳамма ҳолатда учрайди	<i>ш: қуш, тўш, шамол, шох, шовқин, бош, ширин, шакар, мушук, қошиқ, ошиқ</i>
Қ	ҳамма ҳолатда (асосан) учрайди баъзан х га ўтади	<i>қ: қум, қуриқ, қўққи, тўққима, тўёқ, бўёқ, қовоқ</i> <i>х: чихти < чиқда, тўхсан < тўқсон, охиом < оқиом, махсад < мақсад</i>

Адабий-орфогра.	Учраш ўрни	Талаффузи ва мисоллар
ғ	эгаллик аффикси қўшилганда ғ га ўтади, лекин оқ→оқи бундан мустасно ҳамма ҳолатда (лекин сўз охирида анча кам) қипчоқ шеваларида сўз ўртасида ёки охирида в га ўтади жарангсиз ундошдан олдин	ўртоғи, қулоғи, булоғи ғ: фўза, тоғ, фоз, фўра, ўғри, тўғри, боғ, буғ, туғ туври, овиз, баврим, тов, бов, сов қ: тоққа, боққа, буққа ҳ: ҳам, ҳосил, ҳикоя, ҳаёт, баҳор, шаҳар, сиёҳ, сиёҳ
ҳ	ҳамма ҳолатда келади	

си (тоға, ўғри, тўғри) ва охирида (тоғ, ёғ, боғ, буғ) кела олади. Соф ўзбекча сўзларда сўз охирида жуда кам учрайди (тоғ, буғ, туғ, ёғ сингари сўзлар бундан мустасно).

Охири ғ билан тугаган сўзларга ғ билан бошланадиган аффикслар қўшилганда, ҳар икки товуш ўзаро ассимиляцияга учраб, қ га айланади: тоғ+га < тоққа, туғ+ган > туққан, тоғ+гача > тоққача. Бу ҳодиса орфографияда ҳам акс этади. Қипчоқ шеваларида ғ сўз охирида қўлланмайди. У баъзан в га ўтади: тоғ→тов, шунингдек, ғ ва г товушлари қипчоқ шеваларида сўз ўртасида ҳам баъзан в га, баъзан й га ўтади. Мисоллар: бағрим > боврим, тўғри > туери, оғиз > овуз, бўғоз > бувоз; эгар > ийар, тугма > туйма, тегди > тийди, тугун > туйун каби.

х фонемаси — чуқур тил орқа, сирғалувчи, жарангсиз ундош товуш. Сўзнинг боши (хотин, хат), ўртаси (пахта, тахта) ва охирида (сих, мих) учрайди. Сўз охирида кам қўлланади. Бу товуш қипчоқ шеваларининг кўпчилигида қ тарзида талаффуз қилинади.

25-§. Бўғиз ундоши. Ҳозирги ўзбек адабий тилида биргина ҳ товуши бўғиз ундошидир.

ҳ фонемаси — бўғиз, сирғалувчи, жарангсиз ундош товуш. Сўзнинг боши (ҳаёт, ҳикоя), ўртаси (баҳор, шаҳар) ва охирида (сиёҳ, сиёҳ) кела олади.

Бу товуш оҳ, уҳ, воҳ каби ўзбекча ундов сўзларда бор бўлишига қарамай, асосан, араб-форс тилларидан ўзлаштирилган сўзларда учрайди. Шунинг учун ҳам бу товушни айрим шева вакиллари (масалан, Тошкент) кўпинча х товушидан фарқлай олмайдилар. Андижон группа шеваларида эса аксинча, х ўрнида ҳам баъзан ҳ ни ишлатадилар. Масалан: Потмаҳон, Ҳадичаҳон, ҳат ёздим каби.

ҚУШ УНДОШЛАР ВА УЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

26-§. Ўзбек тилида қўш ундошларнинг қўлланилиши одатдаги ҳодисадир. Бироқ, унли товушларнинг такрорланиши, яъни бир хилдаги ва турли типдаги икки унлининг бир жойда ке-

лиш ҳодисаси яқин вақтларгача бўлмаган. Чунки у туркий тиллар тараққиёти учун анча кейинги ҳодиса ҳисобланади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эса бу ҳодиса анча кўп учрайди. Масалан: *мудофаа, манфаат, мурожаат, социализм, оила, пионер, қоида, теорема, жамоат, саодат, қаноат* ва бошқалар.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳар хил ундош товушларнинг қатор келишидан ташқари, уларнинг қўшалок ҳолда ишлатилиши ҳам кўплаб учрайди. Бу ҳодиса ўзбек тилида унлиларнинг такрорланишига нисбатан анча илгари бошланган бўлиб, тилимизнинг табиатига сингиб кетган, у деярли барча ундошларда учрайди (бундан фақат оғзаки путқда учрайдиган н, ж ундошлари мустасно). Масалан: *лўппи, катта, содда, қисса, ҳисса, тизза, тўққиз, етти, қиммат, миллат, мусаффо, лаббай, муҳаббат, қувват, лаззат, ҳиммат, жажжси, гижжа, миннат*. Бу ҳодиса совет-интернационал сўзларида ҳам мавжуд: *аппарат, тонна, аффикс, миллиард, муссон, гамма, антенна, Анна, Эмма* каби. Кўринадики, бу ҳодиса ўзбек тилида кейинги пайтда янги сўзлар ҳисобига яна ҳам кенгаймоқда.

Интернационал сўзларда ундош товушлар сўз охирида ҳам такрорланиб кела олади: *прогресс, киловатт, килограмм, металл* каби. Бироқ бундай ҳодиса ўзбек тили тарихида бўлмаган. Лекин турли типдаги ундошларнинг сўз охирида қатор келиши эса ўзбек тилида анча илгари вақтлардан бери учрайди: *бажарт, қаварт, югурт, мушт, кафт, қант, бахт, тахт, пайванд, хурсанд*. Булар қаторига яқин вақтларда **-нг, -нст** типдаги янги сўзлар қўшилди: *коммунист, экономист, комендант, аспирант* сингари.

Ўзбек тилида олдин сўзнинг бошида ҳам ундошлар қўшалок, қатор кела олмас эди. Аммо кейинги пайтда интернационал лексиканинг таъсирида адабий тилимизда бу ҳодиса ҳам пайдо бўлди: *стол, стул, штурм, штраф, план, справка, станция* ва ҳоказо.

НУТҚНИНГ ФОНЕТИК БЎЛИНИШИ

27-§. Нутқ фраза (жумла), такт, сўз, бўғин ва товушлардан ташкил топади.

Фраза кўпинча гапга тенг бўлиб, нутқнинг икки пауза орасидаги интонацион бутунлигидир. Фраза ёйиқ составли ва йиғиқ составли бўлади. Биринчи ҳолда тактларга ажралади, иккинчисида эса ажралмайди — фраза тактга тенг келиб қолади.

Сўз — нутқнинг алоҳида бир урғу билан айтиладиган бўлаги. Сўз такт ичида ёки ўзича мустақил келади.

Бўғин. Сўзларни талаффуз қилганда ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими муайян ораликда (бир товуш ёки товушлар бирикмасидан сўнг) бўлиниб-бўлиниб, гоҳ кучли, гоҳ кучсиз зарб билан

ўтади ва бўғин ҳосил қилади. Бўғин бир ёки бир неча товушлардан таркиб топиб, бир нафас чиқариш билан талаффуз этиладиган сўзнинг бир бўлагидир. Бўғин бир товушдан иборат бўлганда унли товушга тенг келади.

Ўзбек тилида сўзлар бир бўғинли ва кўп бўғинли бўлади. Сўз бир зарб (нафас чиқариш) билан айтилса, бир бўғинли (*от, йт, бу*), бир неча зарб (нафас чиқариш) билан айтилса, кўп бўғинли (*бола, йртоқ, пахтазор*) ҳисобланади.

Ўзбек тилида бўғин унлилар ёрдами билан ҳосил бўлади. Ҳар бўғинда бир унли бўлиши шарт (*бо-ла-лар* каби). Ундон билан тугаса, ёпиқ бўғин (*от, мак-таб, даф-тар, бур-гут*) бўлади.

Ўзбек тилида бўғинларнинг қуйидагича типлари учрайди:

1. Фақат бир унлидан иборат бўлган бўғин: *о-та, у-ка, о-на, й-тин* сўзларнинг биринчи бўғини. Схемаси: **V**

Эслатма. **V** белгиси латинча *vokalis* сўзнинг биринчи ҳарфидан олинган бўлиб, у аслида унли (овозли) деган маънони англатади. Ушбу ўринда эса бу унли товушли бўғини билдиради. **C** белгиси эса инглизча *consonant* сўзнинг бош ҳарфидан олинган бўлиб, у аслида ундош деган маънони билдиради. **VC** белгиси унли ва ундош деган маънони билдиради ва ҳоказо...

2. Бир унли ва бир ундошдан иборат бўлган бўғин. Бундай бўғин унли ва ундошдан иборат (ёпиқ) ва ундош ҳамда унлидан иборат (очик) бўлиши мумкин. Унли+ундош: *иш, йн, уч, ош*, схемаси: **vc**.

Ундош+унли: *бо-ла, ло-ла, то-га, кў-ча, бе-да-на*, схемаси: **cv**

3. Бир унли ва икки ундошдан иборат бўлган бўғин. Бундай бўғин унли, ундош, ундошдан иборат (ёпиқ); ундош, унли, ундошдан иборат (ёпиқ) ва ундош, ундош, унлидан иборат (очик) бўлиши мумкин: Унли+ундош+ундош: *айт, илм, эрк, ост, уст*, схемаси: **vcc**

Ундош+унли+ундош: *бор, бер, бур-гут, мак-таб, бул-бул*, схемаси: **vcv**

Ундош+ундош+унли: *ста-кан, про-ект, пре-зидент* сўзларнинг биринчи бўғини, схемаси: **ccv**

4. Бир унли ва уч ундошдан иборат бўлган бўғин.

Ундош+унли+ундош+ундош (ёпиқ бўғин): *март, шарт, дўст, дард, тўрт*, схемаси: **ccvc**

Ундош+ундош+унли+ундош (ёпиқ бўғин): *план, трак-тор*, схемаси: **ccvc**

5. Бир унли ва тўрт ундошдан иборат бўлган бўғин.

Унли+ундош+ундош+ундош+ундош (ёпиқ бўғин): *эрнст*, схемаси: **vcvcc**

Ундош+унли+ундош+ундош+ундош (ёпиқ бўғин): *пункт, текст*, схемаси: **ccvcc**

Ундош+ундош+унли+ундош+ундош (ёпиқ бўғин): *фронт, транс-порт*, схемаси: **ccvcc**

Ундош + ундош + ундош + унли + ундош (ёпиқ бўғин): *стрел-ка, струк-тура*, схемаси: *сссвс*

Бўғин типларидан *ста(-кан)*, *план*, *текст*, *стрел(-ка)*, *эрнст*, *текст*, *пункт* кабилар ўзбек тили луғат составига янги сўз ва тушунчаларнинг кўплаб кириб келиши ва уларнинг адабий талаффузга сиғга бориши натижасида вужудга келган.

Сўзни ёзувда бир қатордан иккинчи қаторга кўчириб ёзишда, болаларга бошланғич синфда савод ўргатишда бўғиннинг катта аҳамияти бор.

УРҒУ

28-§. Сўз составидаги бирор бўғин ёки гап составидаги бирор сўз талаффузда ажратилиб, урғу бериб, зарб билан айтилади. Бу ҳол одатда овознинг кўтарилиши, чўзиқликнинг ортиши ёки интонацион тактнинг кучайиши каби фонетик воситалар билан ифодаланади. Бўғин ёки сўзнинг бирор фонетик восита орқали ажратилиб, зарб билан айтилиши **урғу** деб аталади. Урғу иккига бўлинади: гапда бирор сўзнинг таъкидлаб айтилиши **интонацион урғу**, сўзда бирор бўғиннинг таъкидлаб айтилиши эса **сўз урғуси** дейилади. Одатда, урғу ҳақида гапирилганда, асосан сўз урғуси назарда тутилади.

29-§. Гап урғуси ёки интонацион урғу (логик урғу) гапдаги сўзни мазмун жиҳатидан ажратиб кўрсатиш учун ишлатилади. Масалан, *Карим келди* (келмади эмас, келди, у шу ерда деган маънони билдиради); *Карим келди* (Аҳмад эмас, Карим келди деган маънони билдиради). Интонацион урғу гапдаги ҳамма сўзларга туша олиши билан бирга у сўзнинг ҳамма бўғинларига ҳам туша олади ва деярли ҳамма ҳолатда сақланиб қолади. Масалан, сўзловчи *Аҳмад келди* деб *Аҳмад* сўзига урғу бериб гапириши ҳам мумкин ва *Аҳмад келди* деб, *келди* сўзига урғу бериб гапириши ҳам мумкин. Лекин тингловчи Аҳмаднинг келганлигига ишонмаганлигидан ё таажжубланганлигидан *келдими?* сўзини бир бўғинга қисқартириб *келди?* деб сўраши мумкин. Шунда тушиб қолган **-ми** бўғини ўрнини маълум даражада **-ди** га тушган урғу босади.

30-§. Сўз урғусида одатда сўзнинг маълум бир бўғинидаги унли товуш бошқаларига қараганда кучлироқ талаффуз қилинади. Кучли айтилган мана шу унли урғули унли ҳисобланади ва у аynи вақтда урғули бўғин саналади.

Ўзбек тилида урғу, асосан сўзнинг охириги бўғинига тушади. Сўз маълум бир ясовчи, турловчи, тусловчи аффиксларни қабул қилса, урғу ҳам одатда сўзнинг охирига — аффиксга кўчади: *қишлоқ* — *қишлоқлар* — *қишлоқлари* — *қишлоқларимиз*; *келажак* — *келажакда* — *келажакдаги* каби. Лекин аynи вақтда шу мисоллардаги каби кўп бўғинли сўзларда ҳам урғу бўлиниб тушади. Бундай вақтда асосий урғу сўз охирига тушса, қўшимча урғу иккинчи бўғинга ёки сўзнинг ўрталарига тушади. Ердамчи урғу олган бўғинни талаффуз қилишда нафас кучи (ҳа-

вонинг кучи) асосий (бош) урғу олган бўғиндан кам бўлади, бироқ у урғусиз бўғинларга қараганда ортиқроқдир. Шунга кўра, у ёрдамчи (иккинчи даражали) урғу ҳисобланади. Иккинчи (ёрдамчи) урғунинг қаерга тушиши гап ва сўзнинг интонациясига ва шу интонациянинг характерига ҳам боғлиқ. Баъзан сўз охирида келган **-ми, -чи, -ку, -да, -ёқ (-оқ)** каби юкламаларга урғу тамоман тушмайди деган фикрни учратиш мумкин. Аслида эса бундай юкламаларга урғу бутунлай тушмайди деб бўлмайди, уларга асосий урғу тушмайди, холос. Кўп бўғинли сўзларда урғунинг бўлиниши натижасида ҳосил бўлган қўшимча урғу ёки қўшимча урғулардан бирортаси шу юкламаларга ҳам бўлиниб тушади. Масалан: *келаверсанг-чи, ўтирмайсан-ми* каби.

Худди шунга ўхшаш **-миз** аффиксига урғунинг тушини-тушмаслиги ҳам гап ёки сўзнинг интонациясига боғлиқ. Масалан, *кўрамиз* деб таъкидлаб айтилган сўзда асосий урғу иккинчи бўғинга тушиши билан бирга, қўшимча урғу учинчи бўғиндаги унлига ҳам тушади. Қўйдаги мисолда ҳам сўз охирида келган **-миз** бўғинларига қўшимча урғунинг тушаётганлигини аниқ сезиб олиш мумкин:

Биз ишчи^{миз}, меҳнатчи^{миз}

Биз ҳам инсон ўғли^{миз}.

Баъзан сўз охирида келган шахс қўшимчаси **-миз** га қўшимча урғу аниқ тушмайди: *борамиз, келамиз* каби. Шунинг учун ҳам бундай ҳолда охирги бўғин кучсиз талаффуз қилинганлиги сабабли бўғин охиридаги **з** жарангсизлашиб, **с** бўлиб эшитилади. Шунинг ҳам алоҳида қайд этиш керакки, урғунинг қайси бўғинга тушиши ҳар хил шева вакилларининг нутқида баъзан ҳар хил тусда юз бериши мумкин. Масалан, Самарқанд, Бухоро шаҳар типли шеваларда *борамиз, келамиз* мисолларидаги охирги **-миз** га қўшимча урғу анча аниқ тушади. Шунинг учун ҳам бу шеваларда у кучли талаффуз қилинади ва **з** аниқ сақланиб қолади.

31-§. Урғу рус тилида баъзан сўз ясаш функциясини ҳам бажаради — урғу ўзгариши билан сўзнинг маъноси, шунигдек, грамматик формаси ўзгаради. Қиёсланг: *замок (қулф) — замо́к (қалъа); мука́ (ун) — му́ка (азоб); воды́ (қаратқич келишиги, бирлик) — во́ды (бош келишик, кўплик)*. Шунинг учун ҳам рус тилида урғу сўзда ҳал қилувчи ролни ўйнайди. Урғу тушган бўғин бошқа бўғинларни бошқаради. У сўзнинг бошида, ўртасида ёки охирида бўлиши мумкин.

Янги тушунчаларни ифода қилувчи кўплаб совет-интернационал сўз ва терминларнинг ўзбек тилига рус тилидан кириб келиши ва уларнинг талаффузини тўғри эгаллашга интилиш натижасида ўзбек тилининг урғу системасида ҳам маълум ўзгаришлар юз бермоқда. Бу ҳол урғунинг ўзлаштирилган сўзларда эркин қўлланишида, шунигдек, қисман урғу орқали

сўз маъносини фарқлашда кўринмоқда. Масалан, *армия, командарм, авиация, программа, антенна, академия, интенсификация, астрономия* (от) — *астрономик соат* (сифат), *техника* (от) — *техник асбоб* (сифат) каби.

Бу мисоллар ўзбек тилининг ургусида маълум даражада ўзгаришлар юз бераётганлигидан далолат беради.

32-§. Ургунинг мусиқий, динамик ва аралаш турлари бор. Ўзбек тилида урғу динамик урғу ҳисобланади.

БАЪЗИ ФОНЕТИК ПРОЦЕССЛАР. КОМБИНАТОР ВА ПОЗИЦИОН ЎЗГАРИШЛАР

33-§. Нутқ процессида товушлар турли ўзгаришларга учрайди: баъзилари қисқа айтилади, айримлари эса бири иккинчиси томонидан мослаштирилади, ассимиляция қилинади. Баъзан айрим товушлар бошқача шакл олиши ёки тушиб қолиши, баъзан эса янги товуш пайдо бўлиши мумкин. Нутқ процессида содир бўлувчи бундай ўзгаришлар **товушларнинг комбинатор-позицион ўзгаришлари** дейилади. Бундай фонетик ҳодисалар қаторига ассимиляция, диссимиляция, протеза, редукция, элизия, метатеза, апакопа, синкопа каби ҳодисалар киради. Уларнинг кўринишлари, моҳияти, келиб чиқиш сабаблари турличадир. Чунончи, бундай ҳодисаларнинг содир бўлишига нутқда ихчамликка интилиш, бўғинга ургунинг тушиши ёки тушмай қолиши, шошилиб талаффуз қилиш, бошқа тиллардан ўтган сўзларни талаффуз қилишдаги қийинчиликлар каби омиллар сабаб бўлиши мумкин. Булар ичида туркий тилларга қадимдан хос бўлган ва бир қанча фонетик ҳодисаларни ўзида қамраб олган сингармонизм ҳодисаси алоҳида ўрин тутади.

СИНГАРМОНИЗМ

34-§. Сингармонизм унлиларнинг мослашуви, оҳангдошлиги, уйғунлиги (гармонияси) демакдир. Сингармонизм ҳодисаси фақат туркий тиллардагина учрайди.

Сингармонизмнинг икки тури бор: 1) танглай гармонияси ёки лингвиал гармония, 2) лаб гармонияси ёки лабиал гармония.

Танглай гармонияси сингармонизмнинг асосий тури ҳисобланади. Лингвиал гармония сўзининг асл маъноси тил гармонияси демакдир. Танглай гармониясида унлилар юмшоқлик ёки қаттиқлик, тил олдиллик ёки тил орқалик жиҳатдан бир-бирига мослашади. Сингармонизмнинг танглай гармонияси қонунига биноан сўзнинг бошида (ўзакда) тил олди унлиси келса, сўз ўртасида ва охирида ҳам тил олди унлиси келади. Сўз бошида (ўзакда) тил орқа унли келса, кейинги бўғинларда ҳам тил орқа унли келади, яъни ўзакдаги унлиларга аффикс (морфема)лардаги унлиларнинг мослашуви, уйғунлашуви шарт. Бу ҳол ўз навбатида минглаб сўзларнинг талаффузида артикуляцион қулайликка олиб келади. Масалан: *кэламиз*,

кэтамиз, гуллар, тэмрчилик; барамыз, қышлағ ымыз, ортағы мыз, буйрығы қаби.

Лаб гармониясида унлиларнинг мослашиши икки томонлама бўлади. Бунда унлилар ҳам тил олдилик ва тил орқалик, ҳам лаблашиш нуқтаи назардан мослашади. Сўзнинг бошида лаблашган тил олди унлиси бўлса, сўз охирида ҳам лаблашган тил олди унлиси бўлиши лозим. Сўз бошида лаблашган тил орқа унли бўлса, сўз охирида ҳам лаблашган тил орқа унли келади. Бундай мослашишни ҳозирги қирғиз тилида учратни мумкин. Масалан: *қоллор, көлдэр, өрдөкт.эр, болот, болвойт* ва бошқалар. Лаб гармонияси ўзбек тилида деярли бутунлай учрамайди.

Сингармонизм ҳодисаси, юқорида таъкидланганидек, туркий тиллардан бошқа тиларда йўқ. Лекин бу ҳодиса туркий тилларнинг ўзида ҳам бир текисда учрамайди. Масалан, бошқирд, ёқут, қирғиз тилларида сингармонизмнинг ҳар икки тури ҳам мавжуд. Туркман тилида эса оғзаки путқда асосан лаб гармонияси учрайди. Қўпгина туркий тилларда сингармонизмнинг танглай гармонияси сақлангани ҳолда лабиал гармония камроқ учрайди ёки деярли учрамайди. Чунончи, озарбайжон, туркман, татар, қозоқ, уйғур тилларининг айримларида лаб гармониясининг элементлари бор, холос.

Сингармонизм ҳодисаси бўйича ҳозирги ўзбек адабий тили алоҳида гурпуни ташкил этади. Ҳозирги ўзбек ёзма адабий тилида ва ўзбек тилининг айрим шаҳар шеваларида сингармонизмнинг ҳар икки тури ҳам деярли бутунлай йўқ, айрим ўринларда унинг қолдиқлари учрайди, холос. Қолган бир гурпуна шеваларда сингармонизмнинг танглай гармонияси анча изчил учрайди. Ўзбек тилининг айрим шеваларида эса сингармонизмнинг танглай гармонияси ҳозирги кунга қадар тўлиқ сақланиб қолган. Бунга қипчоқ шеваларининг деярли ҳаммаси, ўғуз шевалари ва шимолӣ ўзбек шевалари киряди. Эски ўзбек адабий тилида эса сингармонизм қонуни анча изчил ва айрим ҳолларда тўлигича амал қилган.

Сингармонизм ҳодисаси ўзбек тилшунослигида ҳали етарли ўрганилган эмас. Бироқ у ўзнинг изчил ва илмий асосда ўрганилишини талаб қилади. Чунки сингармонизм ҳодисасини ўрганиши, аввало, сингармонизмнинг ўзбек тили тарихидаги ролини, ўзбек адабий тилининг қандай қилиб сингармонистик укладни тилдан сингармонизмсиз тилга айланиб қолганлигини аниқлаш, шунишдек, ўзбек адабий тилининг ҳозирги ҳолатини, унинг келажагини, орфоэния нормаларини, алфавит, орфография қондаларини тўғри белгилаш учун муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида, юқорида қайд этганимиздек, сингармонизм қонунияти бузилган. Масалан, *бола* сўзидаги биричи унли тил орқа бўлса, охириги тил олди. Шу сўзни қипчоқ, ўғуз ва айрим шаҳар шеваларига асосан талаффуз қилсак, ҳар икки унли ҳам тил орқа бўлиб *боло* тарзида талаффуз қилинади. Бу сўзни айрим шаҳар шеваларининг талаф-

фузига мослаштиреак, ҳар икки унли ҳам тил олди тарзида таллаффуз қилинади (*бала каби*). Демак, амалдаги ўзбек адабий тилида сингармонизм қонуни ҳисобга олинмайди.

35- §. Сингармонизмнинг ундошларга таъсири. Сингармонизм аслида унлиларнинг мослашувида иборат бўлса-да, бироқ у ундошларга ҳам таъсир қилади. Сингармонизмнинг ундошларга таъсири, асосан ассимиляция ҳодисаси тарзида юз беради. Лекин унлилар билан ундошларнинг мослашишида баъзи бир фарқлар ҳам бор. Масалан, унлилар гармониясида сўз бошидаги унлиларга сўз охиридаги унлилар мослашади, ундошлар гармониясида эса аффиксдаги биринчи ундош сўз бошидаги ундошга эмас, балки ўзакнинг охиридагига мослашади. Ундошларнинг мослашуви жаранглашув, жарангсизлашув, бурун товушининг таъсирига учраш, лаблашиш ва шу сингармонизм томонлардан бўлиши мумкин. Бундан ташқари, баъзан сингармонизм доирасида регрессив ассимиляция ҳодисаси ҳам юз беради: *қатнади > қаннади*. Ана шунинг учун ҳам сингармонизмда шеваларда морфологик қўшимчалар вариантларининг бир қисми аффиксдаги унлиларнинг ўзакдаги унлиларга лаблашиш (ёки танглай гармонияси) жиҳатдан мослашуви натижасида юзага келган бўлса, ўша вариантларнинг бошқа бир қисми аффикслардаги ундошларнинг ўзаклардаги ундошларга мослашиши натижасида юзага келгандир. Масалан, *келди* ва *кетти* сўзларининг ҳар иккисиди ҳам ўзакдаги ва аффиксдаги унлилар тил олди бўлганлиги сабабли бу сўзлар танглай гармониясининг юмшоқ вариантыга мисол бўла олади. Лекин булардаги аффикслар ҳар хил вариантдаги аффикслардир. Бунга унлиларнинг мослашуви эмас, балки ундошларнинг мослашуви сабаб бўлган. Ҳақиқатан ҳам, *кел* сўзининг охиридаги л ундоши жарангли ундошидир. Шунинг учун ҳам аффиксдаги ундош жаранглилашган. *Кет* сўзининг охиридаги ундош жарангсиз бўлгани сабабли, шу сўзга қўшилган аффиксдаги ундош ҳам унга мослашиб, жарангсизлашган. Бундай мисолларни кўп келтириш мумкин. Масалан, *қуллик, борлик, ҳурлик, энлик*. Лекин сингармонизм қонунига мувофиқ унлиларнинг уйғунлиги (мослашуви) ундошларнинг мослашувига нисбатан ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бошқача қилиб айтганда, бу ерда тил қаторининг мослашуви жаранглилик ёки жарангсизликнинг мослашувига нисбатан ҳам, бурун таъсирига нисбатан ҳам ҳал қилувчи роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам баъзи сўзларда аффиксдаги товушлар ўзакдаги товушларга тил олди ёки тил орқалик нуқтаи назардан мослашуви шарт бўлгани ҳолда жаранглилик ёки жарангсизлик нуқтаи назаридан мослашиши унчалик шарт бўлмайди. Масалан: *тиклаш, буклаш, тинчлик* каби.

36- §. Сингармонизмнинг морфологияга таъсири. Сингармонизм фонетик ҳодиса бўлишига қарамай, морфологияга ҳам катта таъсир ўтказиши. Бу ҳол сингармонизм мавжуд бўлган тил ва шевалардаги барча аффиксларнинг (морфемаларнинг) жуфт-жуфт бўлиб бир исхота

вариантларда учрашида кўринади. Аффикслар вариантларидан бир қисми сингармонизм мавжуд бўлган тил ва шеваларга хос бўлган сўзларнинг ўзакларидаги унлиларнинг характерига мослашган ҳолда юзага келса, аффикс вариантларидан бошқа бир қисми ўша ўзакдаги ундошларнинг характерига мослашган ҳолда юзага келади. Масалан, ўзакдаги ундошнинг бурун товуши эканлиги таъсирида баъзан аффиксдаги ундош ҳам бурун товуши бўлиб келади: *кунлар* → *куннар*, *унлар* → *уннар* каби. Сингармонизм мавжуд бўлган тил ва шевалардаги бошқа аффикслар ҳам ана шундай йўл билан юзага келади. Шундай қилиб, сингармонизм қонуни мавжуд бўлган тилларда аффикслар (морфемалар) ҳам сингармонизм қонунига биноан иш кўради. Сингармонизм қонунига кўра ўзакка қўшиладиган аффикс вариантларининг сони бир ва икки жуфтдан тортиб, 3 ва 4 жуфтгача, ҳатто, назарий жиҳатдан олганда, 5 ва 6 жуфтгача ҳам бориб етishi мумкин. Масалан, ўзбек тилининг қипчоқ шеваларида -лар аффиксининг асосан 4 та варианты учрайди: -зар, -лэр, -нар, -нэр: *қойлар*, *эчкилэр*, *отыннар*, *келиннэр*. Аффикс вариантларининг жуфт бўлиб кўриниши келишик, шахс, эғалик қўшимчаларида ҳам, феълларнинг аффиксларида ҳам учрайди. Масалан, қипчоқ шеваларида қаратқич келишигининг -нинг /-ның, -динг /-дың, -тинг/тынг, баъзи ҳолда -нунг/-нүнг каби вариантлари учрайди; эғалик ва шахс аффиксларининг -мэн/-ман, -сэң /-сан, -миз /-мыз, -дик/ -дық, -тик /-тық каби вариантлари, феълларнинг эса -лэ/-ла, -нэ/-на, -дим/-дым, -тым/-тым каби вариантлари мавжуд. Бундай аффикс вариантлари сўзларнинг талаффузини қулайлаштиришига ва айни вақтда, тилнинг табиий симметрик ҳолатили (мувозанатини) сақлаб қолишга хизмат қилади.

37-§. Ассимиляция. Нутқ товушлари қатор келганда баъзан бир-бирига таъсир қилиб, бири иккинчисини ўзига мослаштиради. Нутқдаги бундай ҳодиса *ассимиляция* дейилади. Ассимиляция икки хил бўлади: *прогрессив* *ассимиляция*; *регрессив* *ассимиляция*.

Агар олдинги товуш кейинги товушни ўзига ўхшатса, мослаштирса, *прогрессив* *ассимиляция* бўлади: *кет+ди* — *кетти*, *айт+ди* — *айтти*, *от+дан* — *оттан*, *юрак+га* — *юракка*.

Кейинги товуш олдинги товушга таъсир қилиб, уни ўзига ўхшатса, мослаштирса, *регрессив* *ассимиляция* бўлади: *йигит+ча* — *йигичча*, *ёз+син* — *ёссин*, *уч+сўм* — *уссўм*, *туз+син* — *туссин*.

Регрессив *ассимиляция* одатда *прогрессив* *ассимиляция*га нисбатан нутқда камроқ учрайди. Чунки *ассимиляция*нинг бу турида кейинги товуш олдинги товушни ўзига мослаштиради. Демак, талаффуз жараёни бошланмасдан бурун сўзнинг талаффуз технологияси ҳақидаги тасаввур ҳам ҳосил бўлмоғи лозим.

Ассимиляция тўлиқ ва қисман бўлиши мумкин.

Тўлиқ *ассимиляция*да бир товуш иккинчи товушга айнан мослашади ва тўлиғича унинг тусига киради. Юқорида келти-

рилган сўзларнинг ҳаммаси тўлиқ ассимиляцияга мисол бўлади.

Қисман ассимиляцияда нутқ товушларидан бири иккинчисини бирон томондан, қисман ўхшатади (мослаштиради): *ош + га — ошка, иш + га — ишка* сўзларида жўналиш келишигидаги *г* товуши олдинги *ш* товушининг таъсирида *к* товушига айланмоқда. Бу сўзда қисман ассимиляция юзага келмоқда, яъни *г* жарангли товуши ўзидан олдинги *ш* товушига фақат бир томондан — жарангсизланиш томонидан ўхшамоқда, холос, лекин тўлиқ унинг тусига кирган эмас. *Учта* сўзининг *ушта, почта* сўзининг *пошта* деб талаффуз қилиниши ҳам шу ҳодисага мисол бўла олади.

38-§. Диссимиляция. Оғзаки нутқда товушлар доимо бири-бирига ўхшай бермасдан, баъзан унинг акси бўлади. Айрим пайтда талаффузда икки ўхшаш товуш бир жойда ёки бир сўзда келган вақтда улардан бири ноўхшаш товушга айланиб ҳам қолади. Бундай ҳодиса **диссимиляция** ҳодисаси деб аталади. Диссимиляция ҳам худди ассимиляция каби прогрессив ва регрессив бўлади.

Кейинги товуш ноўхшаш товушга айланса, регрессив диссимиляция юз беради: *зарар — зарал, зарур — зарил, бирорта — биронта, муяссар — муястар, кисса — киста* каби.

Олдинги товуш ўзгарса, регрессив диссимиляция юз беради: *малол — марал, коридор — калидор, иттифоқ — интибоқ* каби.

Диссимиляция ҳодисаси одатда жуда кам учрайди. Ҳатто ассимиляциянинг регрессив турига нисбатан ҳам анча кам қўлланади. Чунки диссимиляция ҳодисаси нутқда, одатда, ўхшашликдан ноўхшашликка, ихчамликдан қулайсизликка қаратилган ҳаракат бўлиб, тавтологиядан қутулиш учун хизмат қилади.

39-§. Метатеза. Оғзаки нутқда баъзан ёнма-ён келган ундош товушларнинг ўрни алмашилиши мумкин. Нутқдаги бундай процесс **метатеза** дейилади: **р** оғй: *дарё — дайро*; **мғ**: *ёмғир — ёғмир*; **бр**: *тебратмоқ — тербатмоқ*; **мл**: *ямламоқ — ялмамоқ*; **хв**: *аҳвол — авҳол*; **пр**: *тупроқ — турпоқ*; **рг**: *ўрганмоқ — ўгранмоқ*; **ғр**: *тўғрамоқ — тўргамоқ*, **нм**: *айланмоқ — айналмоқ* ва бошқалар.

40-§. Протеза. Сўз бошида битта унлининг орттирилиши **протеза** ҳодисаси саналади. Одатда, аксарият сонор **р** товушидан олдин **ў** ва **ы** унлилари орттирилади: *рўмол — ўрамол, рўза — ўраза, райҳон — ырайҳон, рози — ырози, раис — ыраис, ранг — ыранг, рўзгор — ўразгор* каби.

Айрим ҳолатда сўз бошида сиргалувчи ва портловчи икки ундош қатор келганда **и** унлиси орттирилиши мумкин: *шкаф — ишкаф, справка — исправка, стол — истол, стул — истул, штраф — иштраф, станция — истанса*.

41-§. Эпентеза. Сўз бошида, ўртасида ва охирида икки ундош қатор келганда, улар орасида **и**, баъзан **у** ва **а** унлиси орт-

тирилади: *фикр — фикир, ҳукм — ҳукум, доклад — дакалад, класс — киласс.*

42-§. Эпитеза. Сўз охирида бир ўринда келган икки ундошдан сўнг *а* товушининг қўшилиш ҳодисасидир: *диск — диска, банк — банка, танк — танка, киоск — киоска, отпуск — отпуска* каби.

43-§. Прокопа. Бунда сўз бошида баъзан унли ёки ундош товуш тушиб қолади: *йироқ — ироқ, йигна — игна, йағач — ағач, йирик — ири, йуз — уз.*

44-§. Синкопа ҳодисасига биноан сўз ўртасидаги ва охиридаги кенг унлилар тор унлилар каби талаффуз қилинади ва айрим ҳолатларда тушиб қолади: *валочка — валичка, трактор — трактир, автор — автир, директор — директир, генератор — генератир* каби. Бу ҳодиса совет-интернационал сўзларига хос.

45-§. Апакопа сўз ўзагидаги охириги унли ёки ундошнинг тушиши ҳодисасидир: *дўст — дўс, хурсанд — хурсан, газета — газит, смена — смен* ва ҳоказо.

46-§. Синерезис ҳодисасига кўра сўз ўртасида бир жойда келган икки унлининг бири кучсизланади ва нутқда тушиб қолади. Иккинчи унли фонема эса чўзиқ талаффуз этилади: *моориф — мо:риф, саодат — со:дат, қироат — қиро:т, жамоат — жамо:т.* Бу ҳодиса асл ўзбекча сўзларга хос эмас.

47-§. Редукция сўзнинг биринчи бўғинида бирор унлининг, одатда, тор унлининг кучсизланиб талаффуз қилинишидир. Масалан, *бир, бил, тил* сўзлари бир бўғинли бўлганлиги ва урғу шу сўздаги *и* унлисига тушганлиги туфайли бу сўзлардаги *и* унлиси нормал ҳолда талаффуз қилинади ва нормал ҳолда эшитилади. Лекин шу сўзларнинг охирига иккинчи бир бўғин қўшилиши билан, урғу ҳам иккинчи бўғинга кўчади. Натижада биринчи бўғиндаги *и* унлиси кучсизланади ва эшитилар-эшитилмас ҳолда суст талаффуз қилинади: *билák, тилák, бирóқ.* Биринчи бўғиндаги урғуларнинг ана шундай кучсизланиб талаффуз қилиниши редукция ҳодисасига яққол мисол бўла олади (редукция сўзнинг лугавий маъноси «кучсизланиш», «орқага қайтиш», «настга тушиш» демакдир). Редукцияга қуйидаги сўзларнинг биринчи бўғинида келган *и* нинг кучсизланиб талаффуз қилиниши ҳам мисол бўла олади: *пишйқ, ширá, пишák, қилйқ, ичák* каби. Редукциянинг иккинчи бўғинда келиш ҳоллари ҳам учраб туради. Бу ҳодиса сўзга учинчи бўғин қўшилганда содир бўлади — иккинчи бўғиндаги унли тамоман кучсизланиб, тушиб қолади. Масалан, *бурун — бурни, бўйин — бўйни, эгин — эгни, кейин — кейини* сингарин.

48-§. Элизия. Унли билан тувовчи ва унли билан бошланувчи икки сўзнинг қўшилиши натижасида унли товушдан бирининг тушиб қолиш ҳодисасидир. Бунда бир неча ҳолат кузатилади: а) биринчи сўз охиридаги унли тушиб қолади: *ёза олади — ёзолади, бора олади — боролади, қора от — қорот;* б) ун-

ли билан бошланувчи иккинчи сўзнинг бош унлиси тушиб қолади: *борар экан — бораркан, борар эмиш — борармиш, ёзган экан — ёзганкан* каби; в) *Абдусалом* сўзнинг *Абсалом, Абду-жаббор* сўзининг *Абжаббор, олиб кел* сўзининг *опке* тарзида талаффуз қилиниши натижасида бир унли ва бир ундошнинг тушиб қолиш ҳодисаси ҳам элизиянинг юқори, мураккабланишган формаси ҳисобланади. Бундай ҳолларда элизиянинг мураккабланиши натижасида сўзларнинг қисқарган формаси ҳосил бўлади.

ГРАФИКА

ГРАФИКА ҲАҚИДА ТУШУНЧА

1-§. Графика асли грекча graphikos сўздан олинган бўлиб, тилшуносликда ёзув деган маънони англатади.

Демак, графика умуман олганда, ҳарфлар ёки чизиқлар воситасида аке эътириладиган шартли белгиларнинг муайян системасидир. Тилшуносликда ёзувнинг пиктографик ёзув, идеографик ёзув ва фонографик ёзув каби турлари бор.

Ўзбек ёзуви ҳозирги ҳолга келганга қадар узоқ тарихий йўлни босиб ўтиб, жуда кўп ўзгаришларга учради.

2-§. Тил ва ёзувнинг ўзаро муносабати. Ёзув ижтимоий талаблар асосида жамиятнинг муайян тараққиёти даврида пайдо бўлган ва унинг ривожланиши билан боғлиқ равишда мукаммаллаша борган. Ёзув тилдан кейин жамият томонидан қўлга киритилган энг катта маданий ютуқлардан бири бўлиб ҳисобланади ва тилнинг ёзувдаги формаси сифатида жамиятга хизмат қилади. Ёзув билан тил ўзаро узвий алоқадордир. Шунинг учун ҳам тил билан ёзув ўртасида жуда кўп умумий томонлар мавжуд. Ёзув кўп ҳолларда тилнинг ўрнини босади. Баъзи ҳолларда эса тилда бўлмаган имкониятлар ёзув орқали юзага чиқади. Масалан, ёзув туфайли кишилар узоқ масофадан ҳам бир-бирлари билан, ҳатто ўзларидан кейинги авлодлар билан ҳам алоқа боғлаш имкониятига эга. Бироқ, ёзувнинг тилга инебаташ ўзинга хос камчиликлари ҳам бор. Биринчидан, у тилнинг тўлиқ акси эмас, балки ёзувдаги шартли ва сунъий аксидир. Шунинг учун ҳам тилнинг хизмат доирасига зид равишда ёзувнинг хизмат доираси чегараланганлиги. Иккинчидан, ёзув орқали иш кўришда вақтдан ютқазилади. Учинчидан, ёзув махсус воситаларсиз, яъни ёзув асбобларисиз амалга ошмайди. Тўртинчидан, ёзув саводи йўқ кишилар учун, шунингдек, тегишли шароит бўлмаган тақдирда (масалан, қоронғида) аҳамиятини йўқотади.

Бундан ташқари, тил жамиятнинг барча аъзоларига барабар хизмат қилганидек, жамият тараққиёти давомида ўз формасини кескин ўзгартирмаган ҳолда ўсиб, мукаммаллашиб бора-

ди. Ёзув эса, бир томондан, тилга нисбатан кам ўзгаради, иккинчидан, у алоқа воситасининг шартли формаси сифатида ўз тусини янги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар ёки жамиятнинг талабларига мувофиқ нисбатан тезроқ ёки бутунлай ўзгартириши ҳам мумкин. Қисқаси, ёзув кўп жиҳатдан тилга яқин бўлиб, баъзи ҳолларда унинг ўрнини боса олса ҳам, лекин функцияси жиҳатдан унга нисбатан анча чегаралангандир. Шунинг учун ҳам у жамиятда алоқа воситаси сифатида тил билан тенг ҳуқуқли бўла олмайди.

Тил жамият билан бир вақтда юзага келган. У жамиятнинг жамият бўлишида асосий роль ўйновчи энг муҳим омиллардан биридир. Шунга кўра тилсиз жамиятнинг бўлиши мумкин эмас. Лекин ёзувсиз жамият бўлган. Жамиятнинг келгуси тараққиётида радио ва телевизион алоқа воситалари каби ёзувдан устунроқ бўлган янги воситалар ҳам юзага келиши мумкин.

Оғзаки нутқ ёки товуш тили алоқа воситаси сифатида кишиларнинг барча эҳтиёжларини максимал даражада қондирса ҳам, ҳозирги давр техник тараққиёти нуқтан назаридан унинг иккита жузъий камчилиги бор: 1) у бир индивид (шахс)нинг тили сифатида яқин масофада турган суҳбатдошга эшитилади, холос; 2) оғзаки нутқ вақт ва замонда чегараланган, яъни у айтилаётган пайтдагина қабул қилинади.

Ёзувнинг асосий хусусиятларидан яна бири унинг график белги бўлиб хизмат қила олишидир. Ёзув учун график белгилар қабул қилинганга қадар кишилар ҳар хил жонли ва жонсиз предметлардан символик тарзда фойдаланар эди. (Масалан, олов ёқиб хабарлашиш, тошларни ҳар хил шаклда қўйиб хабарлашиш, дарахтларни ўйиб ва уларга белги қўйиб хабарлашиш, қушлар ёки итлар орқали хабарлашиш ва бошқалар.)

Ёзув ўз-ўзидан пайдо бўлмай, балки маълум бир эҳтиёж ва зарурат асосида — фикрни узоқ масофага етказиш ёки кейинги авлодларга қолдириш талаби билан яратилган. Шу билан бирга, товуш тилидан фарқли ўлароқ ёзувнинг ўзига хос характерли белгилари бор.

Биринчидан, ёзув мустақил ва асосий алоқа воситаси бўлолмайди. У асосий алоқа воситаси бўлган тил учун ёрдамчи восита ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ёзув жамият тараққиётининг кейинги даврларида пайдо бўлган. Бунинг устига ёзув ўтмишда жамият аъзоларининг барчасига эмас, балки унинг фақат бир қисмигагина хизмат қилар эди. Шунинг учун ҳам ёзув мустақил алоқа воситаси бўлолмайди. Иккинчидан, ёзувнинг асосий вазифаси путқни узоқ масофага етказиш ва кейинги даврларга қолдириш учун хизмат қилишдан иборат. Учинчидан, кўз билан қабул қилинадиган график белгилар ёзувнинг асосий қуроли бўлиб ҳисобланади.

Демак, ёзув кўз билан кўрадиган ва кишилар ўртасида ўзига хос алоқа воситаси бўлиб хизмат қилнадиган график белги-

лар системаси бўлиб, унинг жамиятда ўзига хос катта ўрни ва хизмати бор, яъни ёзув маълум бир масофа билан ажралган одамлар орасидаги алоқаларни яхшилашда, ёзма адабиётни ва ёзма адабий тилни юзага келтиришда, маълум бир даврда яратилган маданий-адабий ёдгорликларни кейинги даврларга етказиб беришда ниҳоят даражада муҳим роль ўйнади.

3- §. Оғзаки нутқ ва ёзма нутқ. Нутқ ҳам тил ва ёзув каби икки хил шаклга эга: а) оғзаки нутқ; б) ёзма нутқ. Оғзаки нутқ тилнинг (нутқнинг) табиий ҳолда кўринишидир. Ёзма нутқ эса шу табиий нутқнинг ёзувдаги ифодасидир. Шунга кўра оғзаки нутқ ўзининг табиийлиги, таъсир доираси ва талаффуз хусусиятларига кўра ёзма нутқдан жиддий фарқ қилади. Оғзаки нутқ фикрни ифодалашнинг асосий воситасидир. Унда товуш комплекси, баъзан айрим товушлар воситаси билан фикр баён этилади. Нутқ органлари воситаси билан фикрни рўёбга чиқариш ва эшитиш органлари орқали уни уқиб, идрок қилиш оғзаки нутқнинг асосий хусусиятларидан биридир.

Нутқнинг ёзма шакли унинг табиий шаклига ўхшаб нутқ органлари ёрдамида ифодаланмайди. Ёзма нутқда эса кишилар ўз фикрларини турли шартли белгилар системаси воситаси билан ифода қилади. Шунга кўра ёзма нутқ табиий нутқнинг шартли кўриниши бўлиб, фикрни ифодалаш воситаси сифатида у маълум даражада чегараланганлиги билан характерланади. Шунинг учун ҳам нутқнинг ёзма формаси қалчалик катта аҳамиятга эга бўлмаслиги, у табиий нутқнинг ўрнини боса олмайди, балки ёрдамчи восита бўлиб хизмат қилади, холос.

ЁЗУВНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

4- §. Ёзувнинг келиб чиқиши ва тараққиёти жамият тараққиёти билан, унинг маданиятининг юқори савияга кўтарилиши, шунингдек, сийёсий-ҳуқуқий, эстетик ва шу каби фикрларни қайд қилиш ҳамда кейинги даврларга қолдиришга бўлган эҳтиёжнинг ўсиши билан боғлиқ. Демак, ёзув жамиятнинг энг буюк маданий кашфиётларидан бири бўлиб, кишилик жамиятининг ҳар томонлама тараққиётида жуда катта роли ва ўзига хос аҳамияти бор.

Халқларнинг қадимий ёзувини ўрганиш ҳам жуда катта назарий ва амалий аҳамиятга эга. Ёзувни ўрганиш ва илгариги даврларда яратилган ёзма ёдгорликларни ўқиш қадимда амал қилган тилларнинг лексик-грамматик хусусиятларини, ўша ёдгорлик эгаси бўлган халқнинг тарихий урф-одатлари ва маданияти билан яқиндан тапшириш имкониятини беради.

Агар ёзув бўлмаганда, аждодларимиз томонидан яратилган юксак маданият намуналари бизгача етиб келмаган бўлар эди, Гомер, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Фирдавсий, Низомий, Улуғбек, Навоий, Бобир, Пушкин каби буюк сиймоларнинг ажойиб фикрларидан баҳраманд бўла олмас эдик.

Жамиятда китоб, газета, журнал ва умуман матбуотнинг таълим-тарбиявий аҳамияти юксак даражага кўтарилди бораётган ҳозирги пайтда ёзувнинг, ёзма адабий тилнинг роли ҳам ўсиб, таъсир доираси кенгайиб бормоқда.

ЎЗБЕК ЁЗУВИ ТАРИХИДАН ҚИСҚАЧА МАЪЛУМОТ

5-§. Ўрта Осиёда энг қадимги даврларда яшаган қабилалар тўғрисидаги дастлабки маълумотлар грек, эрон, хитой тарихчилари ва ёзувчилари асарларида, тошларда битиб қолдирилган ёзувлар ва бошқа материалларда баён қилинган.

Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи қадимда турли ёзув системасидан фойдаланиб келган. Ўзбек ёзувлари тарихида амалда ишлатиб келинган асосий ёзув системасини фонографик, яъни товуш ёзуви, ҳарфий ёзув ёки алфавит ташкил этган. Ўзбек халқи Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари сингари оромий, юнон, карошта, сўғд, хоразм, қўшан, эфталит, пахлавий, сурия, ҳинд, урхун (руник), уйғур, араб ёзувлари каби бир қанча ёзувлардан фойдаланган. Урхун-руник ёзувларини бошқа туркий халқлар билан биргаликда ижод қилган.

Совет даврида бошқа Шарқ халқлари билан бир қаторда аввал латин, кейинчалик эса рус графикасига асосланган ёзувни қабул қилиш ўзбек халқи ҳаётида катта маданий ҳодиса бўлди. Бу ҳодиса халқимизнинг саводхонлигини оширишда, СССР халқларини бир-бирига яқинлаштиришда муҳим роль ўйнади.

Эраמידан аввалги VI—IV асрларда Ўрта Осиёнинг Эронга яқин территорияларида расмий ёзув сифатида клинопись, яъни миҳ ёзуви ишлатилар эди. Айрим жойларда эса халқаро дипломатик муомалаларда оромий ёзуви қўлланилар эди. Оромий ёзуви клинописдан оддий ва қулай эди. Турли ёдгорликларда қайд этилишича эраמידан олдинги III—I асрларда оромий ёзуви билан бир қаторда юнон ва карошта ёзувлари ҳам ишлатилган.

Ҳозирги эраמידан бошлаб сўғд ёзуви қўлланила бошлади. Бу ёзув тахминан VI асрларгача давом этди. II асрнинг охири ва III асрнинг бошларида Хоразм шоҳи чиқарган пулларда хоразм ёзуви учрайди. Бу ёзув Ўрта Осиёда анча кенг тарқалган бўлиб, оромий ёзувиغا яқин эди.

V—VIII асрлар давомида туркий халқлар Урхун-Енисей помли ёзувдан кенг фойдаланганлар. Бу ёзув баъзан руник ёзув деб ҳам юритилади. Енисей дарёси ҳавзасидан топилган Урхун ёзуви ёдгорликлари ҳақида дастлаб XVIII асрнинг бошларида рус хизматчиси Ремезов хабар берди. Кейинроқ швед офицери Йоганн Страленберг шу дарё ҳавзасида номаълум ёзувчи тош борлигини қайд этади. Бу ҳақда олим Мессершмидт ҳам ўз асарларида маълумот бериб ўтади. Аммо узоқ вақт да-

вомида олимлар бу ёдгорликларни ўқишга, унинг қайси халққа тегишли ёдгорлик эканлигини аниқлашга муваффақ бўла олмадилар.

XIX асрнинг биричи чорагида «Сибирский вестник» («Сибирь ахбороти») журналида Григорий Спасскийнинг Енисей ёдгорликлари ҳақида мақоласи босилди. Бу мақола латин тилига таржима қилиниб, кўп мамлакатларнинг олимларига маълум бўлди. Лекин турли мамлакат олимлари уни турлича талқин қила бошладилар.

1890 йилда Фин-Угор илмий жамияти Урхун дарёсига археологик экспедиция уюштирди. 1891 йил эса Россия Фанлар академияси академик В. В. Радлов бошчилигида Урхунга катта экспедиция кборди. 1892 йилда бу экспедициянинг нш натижалари иккита атлас ҳолида нашр қилиниб, уларда номаълум ёзув ёдгорликларининг сурати, улар топилган жойларнинг плани, ҳаритаси ва бошқа маълумотлар берилган эди. Ёдгорликларни биринчи бўлиб Дания олими Вильгелм Томсен ўқишга муваффақ бўлади. У бу ёдгорликларни ўқишда турли алфавитларга таянмай, ишни ҳарфларнинг ўзаро нисбати ва ўхшашликларини аниқлашдан бошлади. Туркий тиллардаги баъзи бир товушларнинг қатор келиш ёки келмаслик ҳолатини аниқлаб, уни ёдгорликка солиштириб кўрди. У ёдгорлик ёзувини чапдан ўнгга қараб эмас, балки ўнгдан чапга қараб ўқиш кераклигини аниқлади. В. Томсен биринчи бўлиб *lyvh (tangri — mępi)* ва *lyNh (luc — турк)* сўзларини ўқиб, мазкур ёдгорлик туркий халқларга тегишли деган хулосага келди. 1893 йилининг 25 ноябрида деярли барча ҳарфларни аниқлаб ёдгорликларнинг «сири»ни очди. Бу орада академик В. В. Радлов ҳам 15 га яқин ҳарфларни аниқлаб улгурган эди.

В. В. Радлов ўзининг ва В. Томсеннинг кашфиётига таяниб, Урхун дарёси атрофида топилган бир неча ёдгорликлар текстини биричи бўлиб таржима қилди.

Шундай қилиб, дания олими В. Томсен икки сўзни олдин ўқиган бўлса-да, айни бир вақтда рус олими В. В. Радловнинг ҳам бу ёзувларни ўқишда хизматлари каттадир. Шунга кўра ушбу ёзувларни биричи бўлиб ўқиш ва изоҳлаб бериш соҳасида ҳар икки олимнинг хизматлари ҳам бир хил баҳоланади.

Кейинчалик Урхун-Енисей ёзувининг янги-янги ёдгорликлари топилиди, ўрганилди ва аниқланди.

Умуман, Урхун-Енисей ёдгорликларини текшириш ва ўрганишда В. Томсен, В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, А. Гейкель каби рус ва чет эл олимларининг ҳамда совет олими С. Е. Маловнинг хизматлари жуда каттадир. Ҳозирги вақтда уларнинг ишларини янгидан етишиб чиққан рус ва миллий республика олимлари муваффақият билан давом эттирмоқдалар.

Урхун-Енисей ёдгорликларига хос айрим лексик бирлик ва грамматик формаларни ҳозирги ўзбек, уйғур, озарбайжон, қир-

ғиз, қозоқ, туркман, қорақалпоқ, татар, бошқирд, қорачой, болқар ва бошқа туркий тилларда учратиш мумкин. Шунга кўра С. Е. Малов таъкидлаганидек, бу ёдгорликлар кўпчилик туркий тиллар тарихини ўрганишда муштарак бир манба сифатида жуда катта аҳамият касб этади.

Қисқаси, Урхун-Енисей ёзуви туркий халқларнинг энг катта маданий ёдгорликларидан ҳисобланади. Айни вақтда ушбу ёзув туркий халқларнинг жаҳон халқлари орасида энг қадимий ва етук маданиятга эга бўлганликларидан далолат беради. Маълум бўладики, бу ёзувнинг ҳам тарихий, ҳам сиёсий, ҳам маданий жиҳатдан беқиёс даражада катта аҳамияти бор.

VI—VII асрлардан бошлаб туркий халқлар ва мўғулларда уйғур алфавити қўлланган. Академик В. В. Радловнинг таъкидлашича, бу алфавит туркий халқлар орасида анча кенг ишлатилган.

XIV—XV асрларда яратилган «Бахтиёрнома», «Мерожнома», «Тазкирани авлиё» каби асарлар уйғур ёзувида кўчирилган. Хатто 1469 йилда тузилган Умар Шайх ёрлиғи уйғурча ёзилган.

Қадимги уйғур ёзуви билан иш кўриш айрим ёзма адабий тилларга ҳам ўз таъсирини ўтказди ва сезиларли из қолдирди. Масалан, қадимги уйғур тилига хос бўлган бир қанча морфология, лексик, фонетик элементларни Павойғача яратилган ҳамма ёдгорликларда учратамиз.

VII—VIII асрларда Урта Осиё араблар томошидан босиб олинади ва шундан кейин бошқа Урта Осиё халқлари каби ўзбек халқи ҳам араб ёзуви билан иш кўра бошлайди. Шунинг учун бу даврдан бошлаб, ўзбек олимларининг деярли барча асарлари асосан араб алифбесидеда ёзилган. (Улардан баъзилари араб ёки форс тилларида ёзиб қолдирилган.)

Араб ёзуви ўзбек тили хусусиятларига кўп жиҳатдан мувофиқ келмас эди. Бундан ташқари, бу ёзув ўзбек халқини янада кучлироқ асоратда тутиш, эксплуатация қилиш ва аввалги ёзувини йўқотиб юбориш йўлида араб аристократлари қўлида қурол бўлиб хизмат қилди. Араб ёзувида 38 ҳарфнинг мавжудлиги ва уларнинг қарийб 3 вариантда ёзилиши ўзбек халқининг саводли бўлишига сира ёрдам бермас эди. Араб аристократлари меҳнатқаш халқни модонликда абалий сақлаш мақсадида араб алифбесининг хатти насаҳ, хатти талиқ, хатти шикаст, хатти куфий каби жуда мураккаб шаклларини ва турларини майдонга келтирдилар.

Араб алифбеси, ёзилиши жиҳатдан мураккаб бўлиши билан бирга, у ўзбек тилининг специфик товушларини ифода эта олмас эди. Араб ёзувининг бу нуқсонларини сезган айрим олимлар, файласуфлар, прогрессив кишилар унга ўз салбий муносабатларини билдирдилар, баъзи бирлари эса, масалан, Заҳириддин Муҳаммад Бобир ўзининг «Хатти Бобир» ёзувини яратди,

лекин бундай прогрессив тадбирлар, ўша замонда амалга ошмай, эътиборсиз қолиб кетди.

Араб ёзуви Октябрь социалистик революциясидан кейин ҳам бир неча йиллар давомида амалда бўлди. Бироқ араб ёзуви айниқса революциядан кейин гуллаб-яшнаб бошлаган ўзбек маданиятининг талабларига сира жавоб бера олмай қолди. Бу ёзув халқни тез орада ёппасига саводли қилиш, илмий, бадиий, сиёсий адабиётларни кўплаб бостириш, газета, журналларни халқ орасига тезда тарқатиш ишга тўсқинлик қила бошлади. Шунинг учун ҳам 1929 йилдан бошлаб ўзбек ёзуви латинлаштирилган алфавитга кўчирилди. Бу ҳодиса ўша даврда жуда катта ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳодиса бўлиб майдонга келди.

Бу ёзув туркий тиллардаги товушлар хусусиятини, хусусан, уларга хос фонетик ҳодисаларни беришда араб тилига нисбатан жуда катта қулайликларга эга эди.

Латинлаштирилган алфавитда товушлар қуйидаги ҳарфлар билан белгиланган:

У н л и л а р :

- Ә, ә — тил олди (юмшоқ), кенг, лаблашмаган а унлиси.
- А, а — тил орқа (қаттиқ), кенг, лаблашмаган о унлиси.
- О, о — лаблашган, ўрта кенг, тил орқа (қаттиқ) ў унлиси.
- Ө, ө — лаблашган, ўрта кенг, тил олди (юмшоқ) ў унлиси.
- И, и — лаблашган, тор тил орқа ва тил олди у унлиси.
- Ь, ь — лаблашмаган, тил орқа (қаттиқ), тор и унлиси.
- І, і — лаблашмаган, тор, тил олди (юмшоқ) и унлиси.
- Е, е — лаблашмаган, тил олди, ўрта кенг э унлиси.

У н д о ш л а р :

- В, в — жарангли, портловчи, лаб-лаб, соф товуш.
- У, у — жарангли, сирғалувчи, лаб-лаб ва лаб-тиш, соф в товуши
- Г, г — жарангли, тил орқа, портловчи, соф г товуши.
- Д, д — жарангли, сирғалувчи, тил олди, портловчи, соф д товуши.
- Ї, и — жарангли, портловчи, қоришиқ, тил олди, соф ж товуши.
- З, з — жарангли, тил олди, сирғалувчи, қоришиқ ж товуши.
- Й, й — жарангли, тил ўрта, сирғалувчи, соф й товуши.
- Ў, ў — жарангли, тил олди, сирғалувчи, соф з товуши.
- К, к — жарангсиз, тил орқа, портловчи, соф к товуши.
- Л, л — жарангли, ёп, сирғалувчи, сонор, соф л товуши.
- М, м — жарангли, тил олди, бурун, сонор, соф м товуши.
- Н, н — жарангли, тил олди, бурун, сонор, соф н товуши.
- Р, р — жарангсиз, лаб-лаб, портловчи, соф н товуши.
- Ғ, ғ — жарангли, тил олди, титроқ, сонор, соф р товуши.

S, s — жарангсиз, тил олди, сирғалувчи, соф с товуши.
T, t — жарангсиз, тил олди, портловчи, соф т товуши.
F, f — жарангсиз, лаб-тиш, сирғалувчи, соф ф товуши.
X, x — жарангсиз, чуқур тил орқа, сирғалувчи, соф х товуши.
 ши.
C, c — жарангсиз, тил олди, портловчи, қоришиқ ч товуши.
Ş, ş — жарангсиз, тил олди, сирғалувчи, соф ш товуши.
Q, q — жарангсиз, чуқур тил орқа, портловчи, соф қ товуши.
Q, q — жарангли, чуқур тил орқа, сирғалувчи, соф ғ товуши.
H, h — жарангсиз, бўғиз, сирғалувчи, соф ҳ товушини ифода-
 лаган.

Латин алфавити то 1940 йилгача амалда ишлатилиб, шу йилнинг май ойигача қўлланилди ва ўз вақтида Шарқ халқларининг ёзуви тарихида муҳим роль ўйнади.

Умуман олганда, Шарқ республикаларининг латинлаштирилган алфавитга кўчиши, ўша даврда жуда катта ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳодиса бўлди.

Лекин латин ёзуви ҳам тез ва шахдам қадамлар билан ўса бошлаган социалистик маданият талабларига жавоб бера олмай қолди. Чунончи, айрим ҳарфлар турлича ёзилар, ўзбек мактабларида икки алфавит (латин алфавити, русча дарсларда рус ёзуви)нинг қўлланиши ўқувчиларнинг тезроқ саводхон бўлишига тўсқинлик қилар эди. Шунинг учун ҳам кенг халқ оmmasининг талаби билан 1940 йил 6—8 майда ЎзССР Олий Советининг III сессиясида «Янги ўзбек алифбеси тўғрисида» деган масала муҳокама қилинди ва ўзбек ёзувини латинлашган ёзувдан рус графикаси асосидаги янги ўзбек ёзувига кўчириш тўғрисида қарор қабул қилинди. Бу қарор зўр сиёсий ва маданий аҳамиятга эга бўлди. Янги ёзувга кўчиш ўзбек халқининг ижтимоий-сиёсий ва маданий тараққиёти тарихида янги порлоқ саҳифа очди.

Сессия томонидан қабул қилинган қарорда (қонунда) янги ёзувга кўчишнинг маълум муддатлари кўрсатилган эди. 1942 йилнинг бошларида бу жараён ниҳоясига етказилди.

Янги ёзувнинг қабул қилиниши ўзбек халқининг иттифоқимиздаги барча халқлар билан, айниқса улур рус халқи билан бўлган илмий, маданий ва дўстлик муносабатларини ривожлантириш ва мустақкамлашда муҳим омил бўлиб қолди.

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ГРАФИКАСИ

6-§. Рус графикаси асосидаги ўзбек алфавитида 33 ҳарф ва иккита махсус белги бор. Ҳарфларнинг муайян тартибда жойлаштирилган йиғиндиси алфавит дейилади. Ҳозирги ўзбек алфавитида ҳарфлар қуйидагича жойлаштирилган:

Харфлар	Уларнинг номланиши	Харфлар	Уларнинг номланиши
Ла	а	Сс	ес
Бб	бе	Тт	те
Вв	ве	Уу	у
Гг	ге	Фф	эф
Дд	де	Хх	ха
Ее	е	Цц	це
Ёё	ё	Чч	че
Жж	же	Шш	ша
Зз	зе	Ъ	айриш белгиси
Ии	и	Ь	юмшатиш белгиси
Йй	йэ	Ээ	э
Кк	ка	Юю	ю
Лл	эл	Яя	я
Мм	эм	Ўў	ў
Нн	эн	Ққ	қе
Оо	о	Ғғ	ғе
Пп	пе	Ҳҳ	ҳе
Рр	эр		

Харфларнинг бундай номланиши уларни хотирада яхши сақлаб қолишга ёрдамлашади. Уларнинг юқоридаги шаклда бир тартибда жойлаштирилиши эса амалий ишда, чунончи, кутубхона ишида, луғатларни тузиш ва ундан фойдаланишда ва шу каби бир қатор ишларда қулайлик туғдиради.

Янги ўзбек ёзувида рус тилига хос **ы**, **щ** товушларини англа-тувчи ҳарфлардан бошқа ҳамма ҳарфлар қабул қилинган. **щ** товуши ўзбек тилига хос бўлмаганлиги сабабли **шч** билан, **ы** товуши эса **и** билан бериладиган бўлди.

Ўзбек тилига қабул қилинган совет-интернационал сўзла-рини тўғри ёзиш мақсадида рус тилидан айриш (**ъ**) ва юмша-тиш (**ь**) белгилари ҳам қабул қилинди. Бу белгилар махсус то-вушни ифодаламайди. Улар бўгинларни айриш ва айрим ундон товушларининг юмшоқлигини англатиш учун хизмат қилади.

Ўзбек тилининг баъзи специфик товушларини белгилаш учун маъжуд ҳарфларга алоҳида белги қўйилди (**к**, **г**, **х**, **у** — **қ**, **ғ**, **ҳ**, **ў**).

ж ҳарфи ҳозирги ёзувда икки хил вазифани бажаради, яъни тил олди, сирғалувчи товушни (*журнал, аждар* каби) ҳамда поргловчи қоришиқ товушни (*жиян, жун, жўра, жавоб, жўржа* каби) ифода-лайди. Рус тилидан кириб келган **ц** товуши иштирок этувчи сўз-ларда рус ёзувидаги **ц** ҳарфининг ўзи ишлатилади. **Ц** товуши эса **нг** бирикмаси билан берилади.

Амалдаги графикамиздаги ўзбекча **о** товуши ҳам икки вазифани бажариб келмоқда. У, бир томондан, ўзбекча лаблашмаган, кенг тил орқа **а(о)** фонемаси вазифасини бажарса, иккинчи томондан, рус тили орқали қабул қилинган совет-интернационал сўзларда лаблашган тил ўрта **о(ў)** фонемасининг вазифасини бажаради. ё-лашган **ё**, **я** қўшалоқ товушлари ҳам **о** фонемаси каби икки хил вазифани бажаради.

Ўзбек шеваларининг кўпчилигида унлилар сони тўққизта, айримларида саккиз-тўққизта. Бироқ, шунга қарамай, ўзбек алфавитида унлилар олти ҳарф билан ифодаланади. Чунончи, **а** ҳарфи тил олди, лаблашмаган, кенг унли товушни ифодалайди. **о** ҳарфи тил орқа, кенг, лаблашмаган унлини ифодалайди. Бу унли аксарият бир бўғинли сўзларда, кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинида, айрим ҳолларда эса иккинчи ва учинчи бўғинларда ҳам ишлатилади.

Оғзаки нутқда, шунингдек, ўзбек тилининг қипчоқ ва бошқа кўпгина шеваларида тил олди, ўрта кенг, лаблашган **ў** товуши билан тил орқа, ўрта кенг лаблашган **у** товуши мустақил фонемалар сифатида фарқланади. Масалан: *бўл* (тайёрлаш, тайёрлашмоқ) — *бўл* (бўлақларга бўлмоқ), *тўр* (сетка) — *тўр* (уйнинг тўри); *ўр* (бедани ўр) — *ўр* (баландлик; сочни ўрмоқ) каби. Бироқ бу фарқлардан қатъи назар, ҳозирги ўзбек тилида улар бир график белги — **ў** билан ифодаланади.

Тўққиз унли фонемали шеваларда **тор**, тил олди, лаблашган **у** товуши билан **тор**, тил орқа, лаблашган **у** товуши ҳам фарқланади: *тур* (ўрнингдан тур) — *тур* (хил); *уч* (осмонга уч) — *уч* (сон); *сур* (ранг) — *сур* (буйруқ феъли) ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек графикасида булар ҳам бир шакл — **у** ҳарфи билан ифодаланади.

Ўрта, кенг, лаблашмаган, тил олди унлиси **э** ҳарфи билан берилади. Бу товуш асосан бир бўғинли сўзларда ва кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинида ишлатилади. Аммо бу товуш сўз ўртасида ундошлардан сўнг келса, ёзувда **е** ҳарфи билан кўрсатилади: *телефон*, *делегат*.

и товуши ҳам оғзаки нутқда тил олди ва тил орқалилик жиҳатдан фарқланади. Масалан: *тиш* («ташқари» маъносида) — *тиш* («организмнинг бир қисми» маъносида), *ис* («қурум» маъносида) — *ис* («ҳид» маъносида). Бироқ графикада бу ҳам битта **и** белгиси билан берилади.

Составида тил ўрта **й** ундоши бўлган ё-лашган унлилар деб юритилувчи товуш бирикмалари худди рус ёзувидаги каби **ё**, **е**, **ю**, **я** ҳарфлари билан берилади.

Умуман олганда, янги ўзбек ёзуви 40 йил давомида маданий тараққиётимиз талабларига асосан жавоб бериб келмоқда. Бу ёзув ўзбек миллий ёзувининг тарихий тараққиёт жараёнида юксак роль ўйнади.

О Р Ф О Г Р А Ф И Я

ОРФОГРАФИЯ ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

1-§. Ҳар бир юксак маданиятли киши тўғри ёза билиши ва тўғри сўзлай олиши керак. Бу талаб бўлгуси педагоглар ва филологларга нисбатан айниқса қатъий қўйилади. Чунки улар ёш авлодга умумий саводхонлик ва нутқ маданияти тўғрисида сабоқ берадилар, уларни саводхонликка ва чечанликка ўргатадилар.

Маълумки, нутқнинг оғзаки ва ёзма формалари мавжуд. Булар, техник жиҳати, талаффуз ва таъсир этиш хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилади. Нутқнинг ана шундай кўринишларидан бири — ёзма нутқ (ёзув йўли билан фикр ифодалаш воситаси) орфография билан бевосита ва узвий боғлиқдир. Нутқнинг бу кўриниши ягона тарзда ёзишнинг маълум илмий ва объектив қонун-қоидалари системаси бўлган орфография ва унинг принципларига асосланади.

Орфография сўзи грекча *orfhos* ва *grapho* сўзларидан ташкил топган бўлиб, «тўғри ёзамаш» деган маънони англатади. Хуллас, орфография адабий тилнинг ёзув формаси билан алоқадор бўлиб, у тўғри ёзиш қоидалари тўғрисидаги фандир. Сўзнинг ўзаклари ва унга қўшиладиган аффиксларнинг, қисқартма оғларнинг тўғри ёзилишини, қўшма, жуфт ва такрорий сўзларнинг қўшиб ёки ажратиб ёзилишини, бош ҳарфлар ва уларнинг ишлатилиш ўрнини, бўғин кўчириш қоидаларини ўргатувчи ҳамда улар ҳақида батафсил маълумот берувчи фан орфографиядир. Орфография ўз навбатида адабий тилнинг талаффузини ўрганувчи орфоэпия билан ва алфавит билан ҳам узвий боғлиқдир. Лекин, ўзбек орфографиясида ҳали анчагина камчиликлар ва баъзан чалкашликлар учрайди. Буларга сабаб, бир томондан, ўзбек алфавитида йўл қўйилган камчиликлар бўлса, иккинчидан, орфографиянинг ўз принципларининг, хусусан, унинг фонетик принципининг ва қўшма сўзлар имлосининг бўш ишланганлигидир. Орфоэпиянинг ишланмаганлиги ҳам ўз навбатида орфографияда акс этади.

Ҳозирги ўзбек адабий тили орфографияси қуйидаги принципларга таянади.

ЎЗБЕК ОРФОГРАФИЯСИНИНГ ПРИНЦИПЛАРИ

2- §. Орфографиянинг учта асосий принципи бор: фонетик принцип, морфологик принцип ва тарихий-традицион принцип. Булардан ташқари, дифференциал ва тасвирий-этимологик принциплар ҳам мавжуд. Лекин булар юқорида кўрсатилган уч принцип каби асосий роль ўйнамайди.

Ҳозирги ўзбек орфографиясида бу принциплар ўзаро боғлиқ бўлиб, ўз навбатида, уларнинг ҳар бирининг ўз ўрни ва аҳамияти бор. Ҳозирги ўзбек адабий тили ёзуви ўз тарихида орфография нормаси сифатида фонетик, морфологик, дифференциал, тарихий-традицион ва тасвирий-этимологик каби принципларнинг ҳаммасига таяниб келди. Шунинг учун ҳам ҳозирги ўзбек адабий тили ёзув системасида бу принципларга кўра имлоси шаклланган сўзларни кўплаб учратиш мумкин. Лекин шуни ҳам алоҳида айтиш керакки, ўзбек тилида орфографик принциплар ҳали етарли даражада ишланмаган.

3- §. **Фонетик принцип.** Шевалар ва айрим индивидлар (шахслар)нинг нутқидаги хилма-хилликни ҳисобга олмаганда ҳам озгаки нутқ товушларининг бир-бирига таъсир қилиши натижасида сўз таркибида, турли характердаги жуда кўп ўзгаришлар содир бўлади. Бу хилма-хилликлар ҳаммаси ҳам орфографияда ўз аксини топаверганда, ёзувда бир хилликни таъминлаб бўлмас эди, натижада ёзувда системалилик ва бир хиллик ўрнини турли характердаги хилма-хиллик, ҳатто чалкашлик эгаллаган бўлар эди. Ёзувда бундай пуқсонларга барҳам бериш учун орфографиянинг юқорида санаб ўтилган учта асосий (умуман олганда бешта) принципи жорий қилинди.

Булардан фонетик принципга асосан сўзлар нутқ жараёнида фонетик жиҳатдан қандай эшитилса, худди шундай қилиб ёзилади.

Маълумки, фонемалар мустақил маънони англаувчи сўзларни вужудга келтиришда муҳим вазифани бажаради. Чунки фонемаларнинг асосий вазифаси ҳам сўз маъноларини фарқлаш учун хизмат қилишдир.

Шундай қилиб, сўз таркибидаги нутқ товушларининг ёзувда махсус график шакл орқали эшитилишига қараб, системага солиб берилиши **фонетик принцип** деб юритилади.

Фонетик принципга асосан адабий талаффузда сўз қандай фонемалардан ташкил топган бўлса, бу фонемалар ёзувда тегишли ҳарфлар билан акс эттирилади.

Масалан, адабий тилда жўналиш келишигининг асосий формаси **-га** шаклида қабул қилинган. Баъзан бу форма **-ка**, **-қа** тарзида эшитилади ва шу тарзда ёзилади (*боққа*, *ғўдакка* каби). Бу ҳол сўзнинг фонетик принцип асосида қўлланлишига киради.

Аввало шуни айтиш керакки, ҳозирги ўзбек орфографиясида фонетик принципга жуда кам амал қилинади. Масалан, адабий тилдаги *тутди* ва *тушган* сўзларидаги *д* товушининг *т* тарзида, *г* товушининг *к* тарзида талаффуз этилишидан қатъи назар, бу товушлар *д* ва *г* ҳарфлари орқали берилади. Баъзан талаффузда сўз охирида икки ундош ёнма-ён келганда, сўнги *д* ёки *т* ундоши тушиб қолади. Масалан, *хурсанд*, *бахраманд*, *қасд*, *наст*, *Тошкент*, *Самарқанд* сўзларидаги сўнги *т* ва *д* талаффузда тушиб қолишига қарамасдан, ёзувда улар сақланади, яъни қабул қилинган орфографик қоида бўйича ёзилади. Бу мисоллар амалдаги ўзбек орфографиясида фонетик принципнинг нисбатан кучсиз қўлланишини кўрсатади.

Тилимизга совет даврида рус тили орқали кирган русча совет-интернационал сўзларнинг ҳаммаси ҳозирги орфография қоидасига мувофиқ ўз ҳолича ёзилади. Масалан, *директор*, *инкубатор*, *оператор*, *трактор*, *редактор* каби русча-интернационал сўзлар *дректир*, *инкубатир*, *апиратир*, *трактир*, *редактир* каби талаффуз қилинса ҳам, лекин улар рус орфографияси талабига асосан (*директор*, *инкубатор* каби) ёзилади.

Орфография бир томондан алфавит билан ҳам боғлиқ. Ўзбек алфавитида биргина *и* қабул қилинганлиги сабабли, ўзбек тилидаги *киши*, *қилиқ*, *билан*, *бирок*, *шира*, *қизил*, *тишлик* каби сўзлардаги *и* товушлари ҳар хил талаффуз қилинишига (*кучли* ва *кучсиз*, *тил олди* ва *тил орқа*) қарамасдан, улар ҳам орфографияда қабул қилинган қоидага мувофиқ фақат бир хил *и* билан ифодаланади. Ўзбек орфографиясидаги *ўртоқ*, *ўроқ*, *ўрдак*, *ўлка* ёки *учмоқ*, *қучмоқ* ҳамда *учун*, *кучли* каби сўзларнинг орфографияси ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин.

Бу мисоллар ҳам ҳозирги ўзбек орфографиясида фонетик принципга жуда кам амал қилинишидан далolat беради.

4-§. Морфологик принцип. Морфологик принципга кўра тилдаги аффикслар ёки морфемалар нутқда қандай айтилса, ёзувда ҳам шундай ёзилиши керак. Бошқача айтганда, сўз ўзагига қўшилувчи морфемаларнинг ёзувда тўлиқ ёки қисман бир система асосида акс эттирилиши ёки уларнинг вариантларидан бирининг танлаб олиб ёзилиши асосида бир хилликка эришини морфологик принципга дейилади.

Ҳозирги ўзбек орфографиясида морфологик принцип кенг қўлланади. Масалан, оғзаки адабий нутқимизда *-лар* аффиксининг камида иккита (*тил олди* ва *тил орқа*): *эчкилар*, *қўйлар*) варианты учрайди, баъзан ҳатто бу вариантлар бурун товушларидан кейин сонорлашиб, яна иккита янги форма касб этиши мумкин (*олчинлар*, *келинлар*). Лекин шунга қарамай, адабий орфографиямизда қабул қилинган морфологик принципга мувофиқ *-лар* ҳамма ҳолатда ҳам фақат бир формада ёзилади.

Шунингдек, инфинитивнинг асосий формаси бўлган **-моқ** аффикси оғзаки нутқимизда икки формада (юмшоқ ва қаттиқ вариантда: *келмак, бормоқ*) қўлланишига қарамасдан ёзувда бир формада — **-моқ** тарзида ёзилади.

Келишик формалари ҳақида ҳам худди шундай фикрни айтиш мумкин. Умумий қоидадан мустасно тарзида учрайдиган мисоллар сони кўп эмас. Масалан, жўналиш келишигининг асосий формаси **-га** тарзида ёзилишига қарамасдан охири **қ, к, ғ, г** товушлари билан тугаган баъзи сўзларда бу форма оғзаки нутқдаги каби **-қа, -ка** тарзда (*боққа, элакка, ўроққа* каби) қўлланади.

Ҳозирги орфография талаби бўйича аффиксларнинг ҳаммаси морфологик принцип асосида ёзилади. Масалан, эгалик аффикслари: **-м (-им), -нг(-инг), -си(-и), -миз(-имиз), -нгиз(-ингиз)**; келишик аффикслари: **-нинг, -ни, -да, -дан**; кесимлик аффикслари: **-ман, -сан, -миз, -сиз**; шахс ва замонни кўрсатувчи ҳамда сўз ясовчи аффикслар оғзаки нутқда қандай айтилишидан қатъи назар, имлода ўзининг бир хил морфологик формасини сақлаган ҳолда ёзилаверади.

Маълум бўладики, ҳозирги ўзбек орфографиясида морфологик принцип ҳақиқатан ҳам асосий ва етакчи принциплардан бўлиб, ёзувда катта роль ўйнайди.

5-§. Тарихий-традицион принцип. Ўзбек халқининг ёзуви тарихида кўпгина сўз ва иборалар борки, оғзаки нутқда қайтарзда талаффуз этилишидан қатъи назар, уларнинг ёзилишида маълум традицияга амал қилинади. Сўзларнинг ҳозирги талаффуз нормасига мос келмайдиган, қадимдан ўзлашиб қолган формада ёзилиши орфографиянинг тарихий-традицион принципини ташкил этади. Бошқача айтганда, тарихий-традицион принципга асосан сўзлар ҳозирги ҳолатига кўра эмас, балки анъана тусига кириб қолган қоидага кўра ёзилади: *Чор Россияси, пудратчи, фаҳм, раҳм* каби.

Ҳозирги ўзбек орфографиясида морфологик принцип билан бир қаторда тарихий-традицион принцип ҳам жуда кенг қўлланилади. Бу ҳол ўзбек ёзуви ва ўзбек адабий тили жуда қадимдан бой традицияларга эга эканлиги билан изоҳланади.

Ҳозирги орфографияда тарихий-традицион принцип асосида ёзилувчи баъзи формалар ва сўзларни изоҳлаймиз ва мисоллар келтирамиз.

1. Буёруқ-истак майли эски адабиётимизда қўлланиб келган традицияга кўра шеърят ва проза тилида баъзан **-гил||-гил** тарзида ишлатилади: *боргил||боргил*.

Бас, етар, чолғувчи, бас қил созингни. Бас, етар кўксимга урмигил ханжар... (А. Орипов.)

2. Ҳозирги адабий тил ва шеваларда мақсад маъносини аниқлатувчи **-гани** формаси ўрнида эски ўзбек адабий тилида **-гали, -гали, -қали, -кали** формалари қўлланган. Булар баъзан

ҳозирги адабий тилимизда ҳам ўша формада учраб туради: *Кўргали ҳуснингни зору мубтало бўлдум сенга. (Навоий.)* Ёки: *Кўргали келдингми, ёр, куйдиргали келдингми, ёр. (Қўшиқдан.)*

3. Ҳозирги-келаси замон сифатдоши ясовчи **-р(-ар)**нинг **-ур** формаси ҳам классик адабиёт тилида кўплаб ишлатилган. Бу форма баъзан ҳозирги ёзувда ҳам ўша ҳолича қўлланади:

*Юлдузлар ўтига бардош берурман,
Фазолар тафтига қилурман тоқат. (А. Орипов.)*

*Қурурмиз зўр каналлар, бахтимиздек ул равон бўлсин.
(А. Пўлат.)*

*Сенинг-чун, эй ғарибим, ич-ичимдан бўзлагайдурман.
(А. Орипов.)*

4. Эски ўзбек тилида чиқиш келишиги формаси **-дин** бўлган. Бу форма ҳозирги адабий тилдаги чиқиш келишиги формаси **-дан** ўрнида ҳозир ҳам баъзан ишлатилади: *Севар ёрим қайдин галдинг. (Хоразм халқ қўшиғи.)*

5. **-ми** юкламаси ўзбек тилида баъзан **-му** тарзида қўлланган. Бу ҳолат ҳозирги адабий тилда ҳам кузатилади:

*Севгини тортиб бўлурму
Тошу торозу билан. (Э. Воҳидов.)*

Ернинг мен тортмаган жабру жафоси қолдимү. (Бобир.)

Гўзал жонон, соғиндингму. (П. Мўмин.)

Қора қошинг ой юзингда ҳилол эмасму. (А. Пўлат.)

6. Ҳозирги адабий тилимизда орфографик норма сифатида қўлланувчи *чоризм* сўзи ва *чор Россияси* бирикмаси тилимизга Октябрь ықилоби арафасида кириб келган бўлиб, ўша давр оғзаки нутқ традициясига мувофиқ **ц** ўрнида **ч** қўлланиб келади. Бу сўзлар русча *царизм* сўзи ва *Царская Россия* бирикмасининг ўзбек тили талаффузига мослаштириб қўлланилиши патижасида юзага келган.

Ҳозирги адабий тилимизда анча кенг қўлланувчи *пудратчи* термини ҳам аслида русча *подрядчик* сўзини англатиб, ўша вақтларда тилимизга кирган ва ҳозир ҳам аввалги традицияга мувофиқ талаффуз қилинади ва ёзилади. Оғзаки нутқимизда кўпроқ учрайдиган *памил (фомил) чой* бирикмаси ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин.

Ўзбек тилида тарихий-традицион принцип асосида ёзиладиган сўзлар шакл ва тузилиши жиҳатидан хилма-хилликка эга бўлганидек, улар баъзан ёзилиш жиҳатидан ҳам фарқ қилади.

Шунингдек, масалан, *чоризм, пудратчи* сўзлари халқ талаффузи асосида орфографияга кириб келган бўлса, *Навоий, Муқимий, Фидоий* каби сўзлар араб тилининг қондасини ўзлаштириш асосида орфографиямизга кириб келган; *офтоб, бозор, доно, нодон, зоғора, овоз, омонат, похол, сомон, осмон, одоб* сингари кўп бўғинли ёки икки бўғинли сўзларнинг ҳар икки бўғинида ҳам **о** ёзилгани ҳолда худди шу типдаги *бахор, баҳо, алвон, алоқа, баҳона, бало* сингари сўзларнинг биринчи бўғинида **а** ва иккинчи бўғинида **о** ёзилади.

о унлисининг сўзларнинг ўзак-негизларида **в, қ** товушларидан олдин: *гавжум, говмуш, довдирамоқ, довул, зовур, ахлоқ, айғоқ, байроқ, бошоқ, иноқ, сабоқ, нўноқ* каби сўзларда, оғзаки нутқда кўпинча ҳар икки бўғинда ҳам **о** унлиси очиқ талаффуз этилгани ҳолда ёзувда кўпгина сўзларда биринчи бўғинида **а**, иккинчи бўғинида **о** қўлланади. Ҳолбуки, ўзбек тилининг табиати бу бўғинларнинг асосан бир хил қўлланишини талаб этади.

Демак, ҳозирги ўзбек орфографиясининг тарихий-традицион принципларини ишлаб чиқиш соҳасида ҳам ҳали анчагина ўзига хос камчилик ва муаммолар мавжуд.

6- §. Дифференциациялаш принципи. Бу принципга асосан оғзаки нутқда ёки талаффузда бир-биридан аниқ фарқланмайдиган ёки ўзаро фарқлари деярли сезилмайдиган даражага келиб қолган сўзлар ёзувда махсус қоида билан ажратилиб ёзилади.

Ёзув ва имлони тартибга солиш мақсадида илгари оғзаки нутқда деярли бир хил айтилиб келинган баъзи сўзлар, формалар ёки аффиксларни ёзувда бир-биридан фарқлаш учун одатда дифференциациялаш методидан фойдаланилади. Бошқа тиллардаги каби ўзбек тилида ҳам бу методдан кам фойдаланилади.

Бу принципнинг қўлланишини қуйидаги мисолларда кўриш мумкин.

1. Маълумки, революцияга қадар араб ёзуви билан иш кўрган даврда **-лик** ва **-ли** аффикслари ёзувда деярли дифференциация қилинмай қўлланар эди. Бу ҳол 1956 йилга қадар давом этиб келди. Масалан, **-лик** аффикси асосан шаҳар аҳолиси нутқида, **-ли** аффикси эса қипчоқ шевалари вакиллари ва умуман қишлоқ аҳолиси нутқида қўлланарди. Бунда ҳар икки аффикснинг эгалилик ва тегишлилик маънолари фарқланмас эди. 1956 йилдан бошлаб адабий орфографиямизда уларни фарқлаб қўллашга ўтилди: тегишлилик маъносини ифодалашда **-лик** аффикси (масалан: *шаҳарлик, қишлоқлик, тошкентлик, андижонлик*), эга эканлик маъносини **-ли** аффикси қўллана бошланди (*отли, тўнли, уйли, жойли, саводли*). Бунинг натижасида ёзувда ва умуман имлода анчагина тартибчилик ва саранжомликка эришилди.

Баъзан ҳозирги кунда ҳам бу аффиксларнинг бири ўрнида иккинчисининг қўлланиши учраб қолади. Масалан: *боғлиқ* (боғланган маъносида) сўзи билан *тоғлик* (тоғда яшайдиган киши), *тузлик* (туз солинадиган идиш ёки халта) *тузлик* (туз солинган, тузланган овқат ёки гўшт), *кенглик*, *бошлиқ*, *бебошлиқ*, *уйлик*, *шаҳарлик*, *қишлоқлик* сўзларининг маъноларини ўзаро қиёслаб кўринг.

2. Худди шунга ўхшаш *бормоқ* феъли билан *бармоқ* (вази) сўзлари огзаки талаффузда деярли фарқланмаса-да, ёзувда улар ўзакдаги унлининг *о* ёки *а* билан ифодаланишига қараб ўзаро фарқ қилади. Ҳозирги ёзувимизда *қалмоқ* (халқ номи) сўзи билан *қолмоқ* феълининг биринчи бўғинидаги унлининг қандай ёзилишига қараб фарқланиши ҳам юқоридаги фикрга мисол бўлади.

Лекин шунини ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, агар дифференциациялаш принципи бўйича фарқ қилинадиган сўзлар аниқ танланмаса, улар сунъий бўлиб қолади ва кенг халқ оммаси томонидан қўллашмасдан, бора-бора қоидадан чиқиб кетади. Масалан, 1956 йилда машина ва методга нисбатан киритилган *қўлланмоқ* сўзи билан худди шу ҳодиса юз берди. Чунки ҳозир одамлар худди қоидада ёзилгандек, *машинани* ёки *янги методни қўлладик* дейишмайди, балки уларни *қўлладик* дейишади.

3. Дифференциациялаш принцинга биноан сўзлар аффиксларга кўра ҳам (масалан, *-лик*, *-лиқ* аффиксларига кўра) фарқланади: *бўйлик* (от, ювошлик) — *бўйлиқ* (от, бўш жой, фазо), *боғлиқ* (от, алоқадор) — *боғлик* (молни, бедани, пичани боғлашга мўлжалланган ип ёки ўт).

Дифференциациялаш принципини имлода қўллашда тил системасидаги табиий фарқлаш имкониятларини, яъни аффиксларнинг қаттиқ-юмшоқликка қараб ажратилган имкониятларини чеклаб қўймаслик учун жуда эҳтиёткорлик билан иш кўриш лозим бўлади. Ана шунинг учун ҳам бу принцип амалда жуда кам қўлланади.

7-§. **Этимология ёки график принцип.** Сўзларни этимология ёки график принцип асосида ёзиш дейилганда уларнинг қайси халқнинг тилидан ёки графикасидан олинган бўлса, ўша қадимги этимология ёки график ҳолатини сақлаб қолиш тушунилади. Масалан, Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари каби ўзбек халқи ҳам араблар истидосидан кейин минг йилча ёзув шикларини араб графикаси асосида юритиб келди. Дастлабки даврларда араб тилидан ўзбек тилига ўзлашган, шунингдек, ўзбек тилининг ўз сўзлари ҳам тўлиқ арабча белгилар ва қоидалар асосида ёзилган. Кейинчалик маҳаллий тилларнинг хусусиятлари қисман ҳисобга олинган ҳолда араб ёзуви маълум даражада ислоҳ қилинган. Лекин шунда ҳам маҳаллий халқдан араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзларни аслан қандай ёзилган ва талаффуз қилинган бўлса, худди шундай талаффуз

қилиш ва ёзиш кўп ҳолларда талаб қилинган. Бу ҳол имло қондаларини ўзлаштириш ва савод чиқаришни жуда оғирлаштириб юборганлиги устига маҳаллий тилларнинг аффиксация имкониятларини ҳам камайтириб юборган. Масалан, ўзбек тилининг айрим шеваларида тил олди ва тил орқа унлиларини фарқлаш имкониятининг аралашиб кетиши билан биргаликда тил олди ва тил орқа аффиксларининг вариантларини фарқлаш ҳам кўп ҳолларда аралаштириб юборилган.

Ана шунинг учун ҳам Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалабасидан кейин дастлаб араб ёзуви реформа қилинди, кўп вақт ўтмасдан араб ёзуvidан умуман воз кечилди ва ўзлаштирилиши унга нисбатан анча осон бўлган латин графикаси қабул қилинди.

Лекин бир республика халқи доирасида икки хил графика асосида иш юритиш қийинчилик туғдирганлиги сабабли, шунингдек, миллатлараро тил бўлган рус тилини яхшироқ ўзлаштириш мақсадида 1940 йил май ойидан бошлаб ўзбек ёзуви рус графикаси асосида иш кўра бошлади.

Шундай бўлса ҳам, ҳозирги ўзбек ёзма адабий тили ва ўзбек имлосида айрим арабча ва форсча сўзларни уларнинг қадимги, асл ҳолатига мослаб ёзиш (масалан, *Аъзам, ваъда, аъло, шеър* каби) давом этиб келмоқда. Арабча сўзларни ёзишда эса революцияга қадар ва ундан кейинги даврларда ҳам маҳаллий халқлар худди араб тилида бўлгани сингари сот ва зотларни бир-биридан фарқлаб ёзишган (ҳолбуки, ўзбекча сўзларни ёзишда тил олди ў, у, и га ўхшаш махсус товушларни фарқлаш ҳисобга олинмаган). *Аъзам, шеър, Павоий, Лутфий* сингари сўзларнинг ёзилиши ҳозирги ўзбек имлосида этимологик ёки график принципининг амалда қисман қўлланиб келаётганлигидан далолат беради.

Юқорида келтирилган сўзлар асли арабча бўлиб, араб алифбеси амал қилган даврда айн билан ёзилган ва талаффуз қилинган. Кейинчалик латин алфавити даврида ва қисман рус графикасига ўтилгандан кейин ҳам анча вақтгача айн апостроф (,) белгиси воситасида ифодалаб келинган. Кейинги яқин вақтлар ичидагина (1956 йилдан бошлаб) бу сўзларни ёзиш маълум даражада модернизация қилиниб, апострофдан воз кечилди ва русча айириш (ъ) белгисидан фойдаланиладиган бўлди.

Сўзларни этимологик ёки график принцип асосида ёзиш таъсир этган тил (бунда араб тили) графикасини қабул қилган ўзбек тилининг фонетик табиатини аниқ акс эттира олмайди. Масалан, *сафар* сўзини имлода ф ёрдамида ёзиш тавсия қилинса ҳам, оғзаки талаффузда унинг кўпинча п ёрдамида айтилиши ва фамилияларда шундай қўлланилиши, *Абдужаббор, Муҳиддин* сўзларининг оғзаки талаффузда *Абдужаппор, Мўйдин* тарзида талаффуз қилиниши ва бошқалар юқоридаги фикрга далил бўлади. Шунинг учун ҳам ҳозирги орфографияда бу принципдан кам фойдаланилади.

Араб истилоси ва ундан кейинги даврларда ёзувда этимологик принципга қатъий амал қилинарди. Араб аристократлари ва маҳаллий руҳонийлар қуръон талаффузининг қондасини бузиб бўлмаслигини рўкач қилиб, унинг «муқаддас» сўзлари асл арабча талаффуз қилинишини талаб қилар, бу ҳол араб графикасининг маҳаллий тилларга мослашувига монелик қилар эди. Натижада араб графикаси асосидаги ўзбек ёзуви ва эски ўзбек адабий тилининг имлоси ниҳоятда қийинлашиб кетган эди. Масалан, арабча: *муаммо, муҳокама, мушоира, маоний, мутолаа* ва форсча-тожикча: *маъно, бало, можаро* сўзларининг имлоси ҳам шу йўсинда юзага келган бўлиб, уларнинг талаффузи тилимизнинг фонетик қонуниятига ҳозиргача мос келмайди. Рус графикаси асосидаги ёзувга ўтилгандан кейин рус тилидан ўзбек тилига кирган совет-интернационал сўзларнинг деярли ҳаммаси ўзбек тилида ҳозирги ўзбек орфографияси, хусусан, унинг этимологик-график принципига мувофиқ рус тилидаги ҳолатича ёзилади ва талаффуз қилинади. Масалан, *большевик, комсомол, справка, фабрика, фойё, станок, космодром, командарм, космонавт, зоология, велосипед, аэродинамика, бульдозер, аэрофлот, станция, стол, штамп, шторм, Кисловодск, биохимия, биоботаника, археология, эксплутация* каби.

Бу ҳол тилимизни бойитишга хизмат қилиш билан бирга, рус тилидан ва умуман бошқа жаҳон тилларидан кириб келган сўзларнинг талаффузини ўзлаштира боришга ёрдамлашади, ўзбек тилининг акцентологик имкониятларини кенгайтиради, янгича талаффуз ва бўғин бўлинишларини, товушлар ва товуш бирикмаларининг янгича хусусиятларини ўзлаштиришга олиб келади. Масалан, ўзбек тилида илгари сўз бошида икки ундош товуш, сўз ўртасида эса икки унли товуш қатор қўлламаган. Сўз охирида икки ундошнинг қатор қўлланилиши ҳодисаси жуда кам учраган. Ҳозирги вақтда тилимизга рус тилидан ва у орқали этимологик-график принципи асосида кириб келган *справка, штраф, шторм, Стелло, драма* сингари сўзлар орқали сўз бошида икки ундошнинг қатор қўлланилиши ўзлаштирилди. *Зоология, биология, кооперация, аэроплан* каби сўзлар орқали эса икки унлининг сўз ўртасида қатор келиш қондаси ўзлаштирилди. *Трактор, комсомол, колхоз, совхоз, бульдозер, монтер, дирижёр, центнер, студент* сўзлари орқали сўз охирида **о(ў)** ва **э(е)** товушларининг қўлланилиши ўзлаштирилди. *Брянск, Кисловодск, Ангарск, Томск, медикамент, аспирант, проект, дефект, шмидт* сўзлари орқали сўз охирида икки ва уч ундошнинг қатор қўлланиш ҳолатлари ўзлаштирилди. *Центнер, циркуль, цемент* сингари сўзлар орқали эса ўзбек тили учун янги фонема бўлган **ц** товушининг талаффузи ўзлаштирилди. Шунингдек, оғзаки талаффузда **щ** ва **ы** товушларининг талаффузи деярли тўлиқ даражада ўзлаштирилди.

Шуниси характерлики, ўзбек тили талаффузи учун қийин бўлган баъзи бир совет-интернационал сўзлар ҳозирги орфография қоидалари бўйича истисно тарзида тилимизнинг талаффуз хусусиятларига мослаб ёзилади ва талаффуз қилинади. Бунга *киоск — киоска, пропуск — пропуска, отпуск — отпуска* каби сўзлар мисол бўлади. Баъзан кўрсатилган типдаги баъзи бир сўзлар ушбу қоидадан истисно тарзида рус тилидаги ҳолича ёзилмоқда ва талаффуз қилинмоқда. Бунга *банка эмас, банк, танка эмас, танк, Томска эмас, Томск, диска эмас, диск* кабилар киради.

Буларнинг ҳаммаси ўзбек тилининг умумий бойишига, унинг талаффуз имкониятларини кенгайтиришга ва бошқа тиллар билан, биринчи навбатда, улуг рус тили билан яқинлашувига хизмат қилади.

Шундай қилиб, орфографиянинг этимологик-график принципи ҳам рус тилининг ижобий таъсири туфайли барқарор принциплардан бирига айланиб бормоқда.

Шундай қилиб, орфографиянинг фонетик ва морфологик принциплари асосий принциплардан саналади, тарихий-традицион, этимологик-график ва дифференциациялаш принциплари ҳам ўз ўрнида муҳим аҳамият касб этади.

Лекин айни вақтда орфографиянинг бу кўрсатилган принципларининг ўртасида ўзаро узвий боғлиқлик мавжуд бўлиб, улар бир-бирларини тўлдириш учун хизмат қилади ва баъзан бир принципнинг материали ўрнида иккинчи принципга оид материалнинг қўлланилишини учратиш ҳам мумкин. Масалан, охири *қ, ғ* билан тугаган сўзларга *-га* аффикси қўшилганда, шунингдек, охири *к, г* билан тугаган сўзларга *-ка* тарзда қўшилиши, бир томондан, фонетик принцип асосида юзага келган қоида бўлиб, иккинчи томондан, у аффиксларнинг ўзгариши ҳақидаги қоида сифатида морфологик принципга ҳам бевосита алоқадордир.

Худди шунга ўхшаш *оилавий, Навоий* каби сўзларнинг охирида *-вий, -ий* аффиксларининг ёзилиши ҳозирги ўзбек тилида, бир томондан, тарихий традицияга, иккинчи томондан, этимологик-график принципга асосланиб ёзилади. Кўрсатилган орфографик принципларнинг ўзаро боғлиқлигини акс эттирувчи бундай мисоллар амалда тез-тез учраб туради.

Ўзбек орфографияси маданиятнинг тараққиёти билан боғлиқ равишда каттагина ютуқларни қўлга киритди. Бу соҳада ўтказилаётган қатор мунозаралар ва олиб борилаётган ишлар ўзбек орфографиясининг тез вақтлар ичида юқори савияга кўтарилишидан далолат беради.

О Р Ф О Э П И Я

1- §. Орфоэпия адабий тилнинг талаффузини ўрганиш ёки сўзларни адабий тил қоидаларига мувофиқ талаффуз қилиш ҳақидаги фандир. Бу унинг фонетика, орфография ва нутқ маданияти билан бевосита боғлиқлигини кўрсатади.

Кейинги вақтларда фан ва техниканинг ривожланиши, саводхонлик ва маданий савиянинг ошуви натижасида кишиларда адабий тилдан тўғри фойдаланишга ва нутқ маданиятини оширишга қизиқиш кучаймоқда. Кишилар чиройли гапиришга ва ифодали ўқишга ҳаракат қилмоқдалар. Шеърхонлик ва китобхонлик учрашувларида, конференцияларда ва турли йигинларда адабий тилнинг нормаларидан тўғри фойдаланиб, ўз нутқларининг таъсирчанлигини оширишга уринмоқдалар. Буларнинг ҳаммасини орфоэпияни тўлиқ эгалламасдан, адабий тил ва унинг талаффуз нормаларини тўлиқ ўзлаштирмасдан амалга ошириш қийин. Демак, орфоэпия ҳақиқатан ҳам нутқ маданиятининг муҳим қисмини ташкил этади.

Маълумки, нутқнинг икки: ёзма ва оғзаки формалари мавжуддир. Ёзма нутқнинг қонун-қоидаларини орфография фаши, оғзаки нутқнинг қонун ва қоидаларини эса орфоэпия фаши ўрганади. Демак, орфоэпия талаффуз ва тўғри гапириш қоидаларини ўзида жамлаб, адабий талаффуз нормаларини белгилайди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин саводсизлик тугатилиб, ҳаёт ва маданиятнинг ҳамма соҳаларида жуда катта ўзгаришлар юз берди, янги интеллигенция юзага келди ва халқ тили асосида янги адабий тил нормалари яратилди, бунга халқ тили ва халқ шеваларининг энг яхши хусусиятлари қамраб олинди. Шулар билан боғлиқ равишда мактаб, театр, радио, телевидение ва бошқа оммавий маданий тарбия воситаларининг ёрдамида нутқ маданияти ривожланди, ўзбек тили лексикаси янгидан яратилган сўзлар, хусусан, рус тилидан ўзлашган сўз ва формалар ҳисобига ниҳоятда кенгайиб бойилди. Шулар асосида тилимизда кўпгина янгича талаффузлар

юзга келди, баъзилари эса истеъмолдан чиқиб кетди. Натижада: орфоэпиянинг янгича нормалари пайдо бўла бошлади.

Орфоэпиянинг юзага келишида иккита фактор муҳим роль ўйнайди. Булардан бири орфография, иккинчиси халқ оғзаки нутқининг турли кўринишлари ва турли хил шева талаффузларидир. Лекин орфоэпиянинг шаклланишида одатда биринчи фактор муҳимроқдир. Янги ўзбек орфоэпиясининг шаклланиши боришида улуг рус тили ва у орқали кирган сўзлар талаффузининг ҳам ўзига хос ўрни ва роли бор. Бироқ ўзбек орфоэпиясини илмий-назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш ва унинг қоидаларини яратиш ҳанузгача тил ҳаётида ва орфоэпияда амалда юз берган ўзгаришлардан орқада қолиб келмоқда.

Ўзбек тилшунослиги Улуг Октябрь революциясидан кейинги даврда, хусусан, сўнгги йигирма йилдан ортиқроқ вақт ичида жуда катта тараққиёт йўлини босиб ўтди. Тилшуносликдаги бундай ривожланиш орфоэпиянинг айрим соҳасида ҳам юз берди. Натижада орфоэпияга онд кўпгина масалалар ҳам ёритилиб, унинг айрим соҳаларига аниқлик киритилди. Бироқ бу соҳада қўлга киритилган муваффақиятлар ҳали илмий жиҳатдан старли даражада умумлаштириб берилмаган.

Ўзбек халқ шеваларининг кўпчилиги адабий тилимиз нормаларидан кескин фарқ қилади. Уларнинг талаффузлари ҳам адабий талаффуз нормаларига кўпинча мос келмайди. Лекин бу шевалар ягона бир умумхалқ тилининг қўйи формалари сифатида жуда кўп умумийликларга эга бўлганидек, ўзбек тилининг оғзаки талаффузида ҳам кўпгина умумийликлар бор. Улар жамлаб тартибга солинса, ўзбек адабий тилининг орфоэпия нормаларини (асосларини) белгилловчи қоидаларнинг тўлиқ тўнламини яратиш мумкин.

ЎЗБЕК ОРФОЭПИЯСИНИНГ НОРМАЛАРИ

2-§. Орфоэпияда оғзаки нутқ талаффузи асосий роль ўйнайди. Талаффузни белгилашда эса, товушларнинг тўғри айтилиши аҳамиятлидир. Ўзбек тили орфоэпиясининг нормаларини белгилашда фонетиканинг, айрим товушлар талаффузи қонуниятларининг роли каттадир. Ана шундай қоидага кириб қолган хусусиятлар асосан қўйидагилардан иборатдир.

1. **б** ундоши билан тугайдиган *офтоб*, *китоб*, *адаб*, *мактаб*, *Толиб*, *ҳисоб* каби сўзларнинг охири ўзбек тилининг деярли ҳамма шеваларида **п** тарзда талаффуз қилинади ва бу ҳол орфоэпия учун нормал ҳодиса ҳисобланади. Лекин бу сўзларнинг охирига эгалик аффикси ёки бир унли товуш қўшилиши билан **п** товуши яна **б** тарзида талаффуз қилинади: *китоби*, *мактаби*. Худди шунга ўхшаш **б** товушининг сўз охирида **п** тарзда талаффуз қилиниши *бориб*, *келиб*, *айтиб* сингари равишдошларда ҳам учрайди.

2. Оғзаки нутқда ва деярли барча ўзбек шеваларида *учта* сўзи *ушта*, *уч сўм* сўзи — *уссўм*, *беш сўм* сўзи — *бессўм*, *қучди* сўзи — *қушди*, *ечди* сўзи — *ешди*, *изсиз* сўзи — *иссиз*, *юзсиз* сўзи — *юссиз* тарзда талаффуз қилинади ва бундай талаффуз қилиш адабий орфоэпиянинг умумий нормасидан чекиниш бўлмайди. Лекин, *ошни* ўрнида *ошиши*, *ишни* ўрнида *ишиши*, *юзни* ўрнида *юззи*, *қорни* ўрнида *қорри* типдаги айрим талаффузлар ва *ўрда*, *шўрда*, *ўтта*, *шўтта*, *аққа*, *баққа* каби формалар орфоэпиянинг умумий нормасига кирмайди. Чунки бундай қўллаш кўпчилик шеваларга эмас, балки бир ёки бир типли шеваларга хос бўлганлиги учун умумхалқ тилининг талаффузини аке эттирмайди. Иккинчидан, улар оғзаки нутқда ҳар хилликни кўпайтиради.

3. *Самарқанд*, *хурсанд*, *дард*, *баланд*, *банд*, *ғўшт*, *паст* сингари сўзларнинг охиридаги *д* товушининг нутқимизда жарангсизлашиб, *т* тарзда талаффуз қилинишини ёки шу типдаги сўзларнинг баъзиларида сўз охиридаги *д* ёки *т* ундошининг оғзаки нутқда тамоман тушиб қолишини (*хурсан*, *Самарқан*, *ғўш*, *паст* сингари) ихчамликка интилиш нуқтан назаридан, тилимиз табиатини ҳисобга олган ҳолда ва традицияга айланиб қолганлигини назарда тутиб, орфоэпия нормасига мос келади, дейиш мумкин.

4. Оғзаки нутқда *бўлса*, *келса*, *бўлган*, *келган* сингари сўзлар талаффузида *л* товушини кўпинча тушириб қолдириш ҳам адабий орфоэпия нормасига айланиб қолган. *Опти*, *бўпти*, *қонди*, *бораркан*, *келаркан*, *овор*, *қўйвор* каби сўзларнинг оғзаки нутқдаги талаффузи ҳам шу ҳодисага киради.

5. *Бунча* — *мунча*, *бундан* — *мундан* типдаги сўзларнинг адабий нутқимизда параллел ишлатилиши ҳам адабий орфоэпиянинг нормасига зид эмас. *Тамбур* сўзининг *тамбур* тарзида, *Сунбула* сўзининг *сумбула* тарзида талаффуз қилиниши ҳам орфоэпия нормасидан чекиниш бўлмайди.

6. *Чироқ*, *оёқ*, *ёноқ*, *япроқ* типдаги сўзларнинг охиридаги *қ* товушини *г* тарзда талаффуз қилиш тилимиздаги шу сўзларнинг асли ҳолга тўғри келмаганидек, ўзбек тилининг табиатига ҳам тўғри келмайди. Шунинг учун ҳам юқоридаги сўзлар охиридаги *қ* товушини ўзининг орфографик ҳолатини сақлаган ҳолда оғзаки нутқда ҳам *қ* тарзида талаффуз қилиш мақсадга мувофиқдир. Айни вақтда бу ҳол орфоэпия билан орфографиянинг бирлигини сақлаш учун хизмат қилади.

7. Ҳозирги ёзувимизда бир хил ёзилувчи айрим сўзлар ҳам борки, уларнинг оғзаки талаффузи фарқ қилади ва бу фарқни нутқда аралаштириш ярамайди. Масалан, *Равшан* ва *тавсия* сўзларидаги *в* товуши оғзаки нутқда *у* га яқин қилиб лаб-лаб *в* тарзда талаффуз этилмоғи лозим. Бу сўзлардаги *в* ни *ф* га айлантириб талаффуз қилиш ҳозирги орфоэпиянинг нормасидан чекинишга олиб келади.

АЙРИМ УНЛИ ВА УНДОШЛАРНИНГ ТАЛАФФУЗИ

3-§. Оғзаки нутқда бир товуш билан бошқа бир товуш алмашилиб қўллашилиши мумкин. Масалан, *кетди* сўзини *кетти*, *борамиз* сўзини *барамис*, *баланд* сўзини *балан* каби. Бу қонда кўпроқ ундошларга хос. Лекин у баъзан унлиларга ҳам жорий қилиниши мумкин. Масалан, *шу ерда* бирикмаси халқ шева-ларининг деярли кўпчилигида *шиерда* деб талаффуз қилинади ва бу ҳол адабий орфоэпия нормасидан чекиниш бўлмайди. Бироқ унлиларни алмаштириб талаффуз қилиш ундошларни алмаштириб талаффуз қилишга инсбатан амалда кам учрайди. Чунки унлиларни алмаштириб талаффуз қилиш кўпинча сўз маъносининг бузилишига олиб келади. Масалан: *кир — кер — кар — кор — кўр*; *сил — сел — сал — сол — сўл*.

4-§. Ундошларнинг талаффузи ҳам муҳим аҳамият касб этади ва уларни нотўғри талаффуз қилиш қўпол хатоликларга олиб келиши мумкин. Масалан, сўнги вақтларда баъзан, нг товуши ёзилишига қараб *н+г* тарзида (*борин-гиз*, *келин-гиз*, *ўзин-гиз* каби) талаффуз қилинмоқда. Ҳолбуки нг товуши аслида *н* товушига ўхшаш содда бир товушдан (*н*) иборат бўлиб, бурун резонанси кучлироқдир. Алфавитда бу товуш ўзининг алоҳида график белгисига эга бўлмай, қўшимча *г* товуши ёрдамида икки ҳарфий белги билан ифодаланганлиги туфайли алфавитдаги бу камчилик орфография орқали орфоэпияга салбий таъсир этиб, баъзи сўзларни бузиб талаффуз қилишга сабабчи бўлмоқда. Демак, унли ва ундош товушларни тўғри талаффуз этмаслик жиддий чалкашлик ва нуқсонлар туғдириши мумкин.

СОВЕТ-ИНТЕРНАЦИОНАЛ СЎЗЛАРНИНГ ТАЛАФФУЗИ

5-§. Ўзбек тилига рус тили орқали кирган совет-интернационал сўзларнинг деярли ҳаммаси аслида қандай қўлланган бўлса, адабий тилда ҳам худди шундай қўлланади. Шунга кўра улар оғзаки адабий нутқда ҳам асосан аслига мос равишда талаффуз қилинади. Бунга *фабрика* сўзининг *пабрика* эмас, асл ҳолича *фабрика* тарзида талаффуз этилиши мисол бўла олади.

Айрим сўзларни талаффуз этишда баъзи истисноларга йўл қўйилади. Масалан, ўзбек тилида сўз охирида *ск* типигаги икки ундошнинг қатор келмаслиги назарда тутилиб, рус тилидан кирган *отпуск*, *киоск*, *пропуск* каби сўзларни охирига битта *а* қўшиб, *отпуска*, *киоска*, *пропуска* тарзида талаффуз қилиш орфоэпик қонда тусига кириб қолган.

Ўзбек тилида сўз охирида ёки сўз ўртасида э унлисининг қўлланмаслиги туфайли, рус тилидан ўзлашган *правление, телевидение, эшелон* сингари сўзларни оғзаки нутқда *правления, телевидения, эшлон* тарзида талаффуз қилиш мумкин ва бу ҳол адабий орфоэпия нормасидан чекиниш бўлмайди. Шунингдек, рус тилидан кирган *актив* сўзини *актиф, автомобиль* сўзини *афтамабиль, колхоз* сўзини *калхоз, совхоз* сўзини *сафхоз* тарзда, фамилияларнинг охиридаги **-ов** аффиксини **-ўф** тарзда, хотин-қизларнинг фамилияларидаги **-в** ни эса лаб-лаб **в** тарзида **у** унлисига яқин талаффуз қилиш ҳам орфоэпия нормасидан чекиниш деб ҳисобланмайди.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

1-§. Лексикология тилшуносликнинг лексикани ўрганувчи соҳасидир.

2-§. Тилдаги сўзларнинг жами лексикаси (лугат состави)и ташкил этади. Бу сўзлар бир қатор умумий хусусиятлари билан характерланади. Лексикологияда сўзлар қуйидаги хусусиятлари бўйича ўрганилади:

1. Сўзнинг семантик структураси.
2. Сўзларнинг шакл ва маъно муносабати.
3. Лексикадаги сўзларнинг ўз ёки ўзлашган сўз экани.
4. Қўллаишига кўра сўзларнинг умумий ёки чегараланганлиги.
5. Тарихий жиҳатдан ўзбек тили лексикаси.
6. Сўзларнинг эмоционал-экспрессив бўёқ ва стилга муносабати.

СУЗНИНГ СЕМАНТИК СТРУКТУРАСИ

3-§. Сўзнинг семантик структураси шу сўзга хос маъно (маънолар ва қўшимча оттенкалар)дан иборат бўлади.

4-§. Сўзнинг семантик структураси ва у билан боғлиқ ҳодисаларни ўрганувчи соҳа семасиология дейилади.

5-§. Ҳар қандай сўз пайдо бўлишидаёқ ўз шакли (фонетик структураси) ва маъносига эга бўлади. Бошқача айтганда, ҳар қандай сўз шакл ва маъно бутунлигига эгадир: *уй, дарахт, қовун, ачиқ, яхши, кеча, шила, хурсанд, албатта, учун* ва ҳоказо.

6-§. Тилдаги барча сўзлар маъноли бўлса-да, лекин улар маънонинг энг умумий хусусиятларига кўра ҳам ўзаро фарқланади. Масалан, тилдаги сўзларнинг асосий қисми объектив борлиқдаги нарса, белги ёки ҳаракат ҳақидаги тушунчани билдиради: *пахта, сув, оқ, текис, ушламоқ, югурмоқ* каби. Бошқа сўзлар эса, яъни ёрдамчи сўзлар (*билан, учун, ва, агар* ва б.), шунингдек, ундов ва тақлид сўзлар (*эх, ура, лип-лип, гурр* ва б.) тушунча ифодаламайди. Тушунча ифодалайдиган сўзларги-

на лексик маънога эга бўлади. Лексикологияда худди шу типдаги сўзлар, семасиология баҳсида эса шу типдаги сўзларнинг маъноси ва у билан боғлиқ ҳодисалар ўрганилади.

ЛЕКСИК МАЪНО

7-§. Сўзнинг объектив борлиқдаги нарса, белги, ҳаракат кабилар ҳақидаги маълумоти лексик маъно дейилади. Масалан, *тош, туз, картошка, анор* сўзлари маълум предмет ҳақида; *нордон, сариқ, чуқур* сўзлари маълум белги ҳақида; *урмоқ, чопмоқ, кулмоқ* феъллари маълум ҳаракат ва ҳолат ҳақида маълумот беради. Бу маълумот шу сўзларнинг маъноси бўлади.

8-§. Лексик маъноли сўзлар нарса, белги ёки ҳаракатнинг конкрет (айнан) ўзини эмас, балки улар ҳақидаги тушунчани ифодалайди. Тушунча эса нарса, белги, ҳаракат кабиларнинг киши онгидаги умумий инъикосидир. Масалан, борлиқда дарахтнинг тури жуда кўп, унинг миқдори беҳисоб. *Дарахт* сўзи шулардан конкрет биттасини атамайди, балки шу предмет ҳақидаги умумий тушунчани ифодалайди.

ҚУШИМЧА ОТТЕНКАЛАР

9-§. Сўзнинг семантик структурасидаги қўшимча оттенкалар эмоционал-экспрессив бўёқ ва стилистик белгидир.

10-§. Эмоционал-экспрессив оттенка сўзнинг лексик маънога қўшимча тарзда субъектнинг ҳис-туйғуси, кайфияти ва ш.к. турли муносабатини ифодалаш хусусиятидир.

Лексик маъно сўзнинг семантик структурасида албатта бўлади. Эмоционал-экспрессив оттенка эса семантик структурада бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан: *новча* сўзи ҳеч қандай эмоционал-экспрессив оттенкага эга эмас. *Найнов* сўзи эса *новча* сўзи англатган маъно билан бирга салбий муносабат ҳам ифодалайди, яъни эмоционал-экспрессив оттенкага эга.

11-§. Стилистик белги сўзнинг функционал стиллардан бирига хослигини кўрсатади. Лекин стилистик белги ҳам семантик структурада албатта бўладиган компонент эмас. Масалан: *озод* сўзида бирор услубга хослик белгиси (оттенкаси) йўқ. Худди шу сўзга хос маънони билдирувчи *ҳур* сўзи бадний услубга хос, *сарбаст* сўзи эса эски, китобий услубга хос. Мисоллар: *Улманг, жуда тadbирли одамсиз-да! (Я.) Сен менга яланг қоровулмисан, нима ишинг бор... Яланг кўчада ҳам хўжайинлик қиламан дейсанми? (Ҳ. Н.) ...меҳнаткаш шўринг қурғур ўлиб-тирилиб қазиган ариқ суви хонасаллот бойларнинг еридан ортмасди. («Ўзбекистон маданияти».)* Бу мисоллардаги *ўлманг, яланг, ўлиб-тирилиб* сўзлари оддий сўзлашувга хос.

12-§. Сўзлар бир ёки бирдан ортиқ маънога эга бўлиши мумкин. Бир маънолилик ҳодисаси **моносемия**, кўп маънолилик ҳодисаси эса **полисемия** деб аталади. Ҳар иккала ҳодиса ҳам сўзнинг семантик структурасига хос ҳодисалардир.

Тил ҳодисаси сифатида моносемиянинг эмас, балки полисемиянинг ўрганилиши кўпроқ назарий ва амалий аҳамият касб этади. Умумистеъмолдаги сўзларнинг асосий қисми кўп маънолидир.

Полисемия деярли барча туркум сўзларига хос ҳодисадир. *Тил, жиддий, термоқ* сўзларининг қуйидаги мисоллардаги маъноларига эътибор беринг: *Ольга Петровна касалнинг тилини чиқартириб кўрди. (М. Исм.) Бу ер «тўқув цехи», бўзчилар тили билан айтганда, дўконхона. (Ас. М.) Биринчи хил муҳаббат тилда, иккинчи хил муҳаббат дилда бўлади. (А. Қ.) «Тил» овлаш учун бизнинг маррамузга келган фашист қароқчилардан тўрттаси тилка-пора бўлди. (Н. С.) Рустам деҳқончиликнинг тилини яхши ўрганган. (О.) Анвар ёш бўлса ҳам жиддий, кичкина мияси муҳокамага қобил эди. (А. Қод.) Бундай аччиқ пичинга жавоб тополмаган Ҳасан: Кел бўлмаса жиддий гаплашайлик,— деди. (С. А.) Аҳвол оғир ва жиддий,— деди капитан Стеклов. (О.) Пахта терсанг тоза тер, чаноғида қолмасин. (Қўшиқ.) У токчалардаги чойнак-пиёла, патнис, ликопчаларни тартиб билан терди... (Ҳ. Ф.)*

Бу ўринда *тил, жиддий, термоқ* сўзларининг икки-учта маъносигагина мисол келтирилди. Бу сўзлар бошқа маъноларни ҳам ифодалайди.

13-§. Кўп маънолилик (полисемия) икки асосий йўл билан пайдо бўлади: 1) сўзнинг янги маъно (маънолар) касб этиши натижасида; 2) кўп маъноли сўздан ёки кўп маъноли аффикс воситасида сўз ясалиши натижасида.

Булардан биринчиси асосий йўл ҳисобланади. Мисол тариқасида *ер* сўзининг қуйидаги мисоллардаги маъноларини кўрсатиш мумкин: *Бир вақт ер ости дукиллагандек бўлди. (А. Қод.) Кўрдингиз-ку, қанча ерга экин экман. Ёлғиз ўзим. (О.) Ҳоким чўзилиб ётган еридан туриб, ташқари чиқди. (М. Исм.) Сизлар билан бошқа ерда гаплашаман! (Н. С.)*

Бу ўринда *ер* сўзининг тўрт маъносига мисол келтирилди. Унинг булардан бошқа маънолари ҳам бор. Лекин бу маънолар *ер* сўзида бирдан пайдо бўлган эмас, албатта. *Ер* сўзи дастлаб, худди бошқа сўзлар каби, бир маъноли бўлган. Унинг ҳозирги тилдаги маънолари эса шу сўз семантик структурасининг тараққиёти натижасидир. *Ер* сўзининг келтирилган мисоллардаги маъноларига эътибор берилса, уларда ўзаро боғланиш (алоқа) борлиги сезилади. Бу эса шу маъноларнинг бири бошқасидан келиб чиққанини кўрсатади. Бош сўзининг қуйидаги мисолларда акс этган маънолари ҳам шу сўзнинг янги-янги

маънолар касб этиши натижасидир: *Тобут кетидан бораётган кишидек бошини эгиб Суннатнинг орқасидан кетди.* (Ш.) *Йўлда унинг бошига яна бир фикр келди.* (А. Қ.) *Эр бошига иш тушса этик билан сув кечар, от бошига иш тушса сувлуғ билан сув ичар.* (Мақол.) *Назир кўрнинг плани навкарни бошсиз қолдириш эди.* (Ж. Ш.) *Қуёш тик кўтарилиб... иссиқдан майсаларнинг боши эгилди.* (Ш.) *Мана, кўчанинг бошида Салимбойвачча кўринди.* (О.)

Ясама сўзнинг кўп маъноли бўлишида ясовчи аффикснинг ёки сўз ясалишига асос бўлган сўзнинг кўп маънолилиги ҳам роль ўйнайди. Мисоллар: *Ҳамма вақт шосупада талтайиб ўтирадиган йўғон гавдаси мана энди кичрайди, нортуядек новча бўйи пасайди.* (М. Исм.) *Зиёфатга бориб кўп едик, кўп ичдик. Қорнимиз тўйиб, овозимиз пасайди.* (О.) *...ўқувчиларнинг ўзлаштириши, давомат сусайиб, пасайиб кетди.* («Муштум») *Чойинг суюқ, ошинг тузсиз, деб Ачахоннинг кўзини очирмай қўйдим.* («Муштум»). *Қўйинг тузсиз гапларингизни, сизга ярашмайди.* (М. Уринхўжаев.) Бу мисоллардаги *пасаймоқ*, *тузсиз* сўзларининг бирдан ортиқ маънога эгаллиги уларнинг ясалишига асос бўлган *паст* ва *туз* сўзларининг полисемантиклиги натижасидир.

Ясовчи аффикснинг полисемантиклиги сабабли ясама сўзнинг бирдан ортиқ маънога эга бўлишига мисол тариқасида ёғли сўзини келтириш мумкин. Бу сўз «ёғ юқли» ва «срёғ» маъноларига эга: *Ёғли қўлини сочиққа артди. Ёғли палов.*

Ясама сўзнинг бирдан ортиқ маънога эгаллиги фақат ясалишига асос бўлган сўз ёки аффикснинг кўп маънолилиги билан изоҳланавермайди. Ясама сўзлар, худди туб сўзлар каби, тил тараққиёти процессида янги маъно (маънолар) касб этиши мумкин. Бир факт: *Деразамнинг олдида бир туп Урик оппоқ бўлиб гуллади.* (Ҳ. О.) *Яшайсиз гуллаган бизнинг замонда, Узоқ умр кўринг давру давронда.* (Фозил шоир.) Кейинги гаплардаги *гулламоқ* феълига хос маъно шу сўзнинг семантик тараққиётини натижасида пайдо бўлган. *Ўтқир* сўзининг қуйидаги мисоллардаги маъноларига эътибор беринг: *Қани қўлида ўтқир болтаси бўлса-ю, энг адл бир дарахтни кесиб елкага олиб жўнаса.* (О.) *Бу ариқчалар бўйида ўтқир ҳидли қорамтир ялпизлар... ўсган.* (Ҳ. II.) *Мастеровойларнинг жуда ўтқир халқ бўлар экан-да,— деди чол.* (О.) *Ўтқир* сўзининг кейинги икки мисолдаги маъноси шу сўз семантик тараққиётининг натижасидир.

14-§. Полисемантик сўз қапча маънога эга бўлмасли, бу маънолар ўзаро боғланган бўлади. Худди шу хусусият кўп маъноли сўзни омонимлардан фарқлайди. Омонимлар бир хил тавуш қобиғига эга бўлган бирдан ортиқ сўзлардир. Омонимлар бошқа-бошқа сўзлар бўлганидан, уларнинг маънолари ўртасида боғланиш ҳам бўлмайди. Қуйидаги мисоллардаги *кўз* полисемантик сўзнинг ва *ўт* омонимининг маъноларини ўзаро

қиёслаб кўринг: *Масдон унга эътибор қилмай, отнинг тумшугидан кўтариб, унинг очиқ қолган кўзларига қаради.* (А. Қ.) *Ўзбек оёғининг икки кўзи йўлакда.* (А. Қод.) *Бир вақтлар дўппи тикдим, кўрпа қавидим... энди ундай ишларга кўзим ўтмайди.* (О.) *Деразанинг кўзи. Ёғочнинг кўзи. Қадди қомати нозик кўринса ҳам, ўзи йиғитлардай забт билан ўт ўрар эди.* (П. Қод.) *Бузилди ошқозон, ўт ишламай, ишишган жигар бўлдим.* («Муштум».) *Ўтнинг ҳарорати Эргашевнинг юзини қиздириб, бурқиб чиқаятган тутун эса нафасини бўғар эди.* (Н. С.)

Келтирилган мисолларда кўз сўзи ифодалаётган маъноларнинг ўзаро алоқаси борлиги сезилиб турибди. Ўт сўзи ифодалаётган маънолар ўртасида эса ҳеч қандай алоқа йўқ.

15-§. Полисемантик сўз маънолари орасидаги алоқа узила-са (йўқолса), омоним вужудга келади. Масалан: *гап* сўзининг қуйидаги мисолдаги маъноси билан бошқа маънолари орасидаги алоқа йўқолганлиги сабабли *гап* омоними юзага келган: *Бугун жума бўлгани учун Ҳакимбойвочча ва Мирзакаримбой ўз улфатлариникига — гапга кетишган.* (О.)

Бу мисолдаги *гап* сўзининг маъносини *Галингни эшитмадим. Сенда гапим бор. Сенга бир гап айтаман* мисолларидаги *гап* сўзининг маъноси билан боғлаб бўлмайди. Шунинг учун ҳам олдинги мисолдаги *гап* сўзи билан кейинги мисолдаги *гап* сўзи омоним ҳисобланади.

Полисемантик сўз маънолари ўртасидаги алоқанинг сезилиши даражаси ҳар хил. Баъзан шундай алоқанинг бор-йўқлигини сезиш қийин бўлади. Шунинг учун ҳам айрим қолларда полисемия ёки омонимия ҳодисасини фарқлашда қўшимча қийинчилик туғилади. Масалан: *бўш* ва *фарқ* сўзларининг қуйидаги гаплардаги маъноларига эътибор беринг: *Қамишни бўш ушласанг, қўлингни қияди...* (Ас. М.) *Сени ҳозир бўш қўяман, лекин товуш қилмайсан.* (Ҳамза.) *Марғилонлик келим билан сенинг бизга ҳеч қандай фарқларинг йўқ, икковларинг ҳам боламизнинг қўшоғи — боламизсиз.* (А. Қод.) *...пешанасининг ўртасидан фарқ очилиб, жингалак сочи қошларига тегай-тегай деб, қулоқлари орқасига ўтиб кетган.* (А. Қ.)

СЎЗ СЕМАНТИК СТРУКТУРАСИНИНГ ЎЗГАРИШИ

16-§. Тил тараққиёти процессида, унинг барча соҳаларида ва ҳодисаларида бўлгани каби, сўзнинг семантик структурасида ҳам ўзгаришлар бўлади. Булар семантик структуранинг лексик маъно қисмига ҳам, қўшимча юттенкалар қисмига ҳам тааллуқлидир, лекин лексик маъно нуқтаи назаридан бўладиган ўзгариш асосий ҳолат ҳисобланади.

17-§. Семантик структуранинг лексик маъно нуқтаи назаридан ўзгаришида икки ҳодиса кузатилади: 1) семантик структурада янги маънонинг пайдо бўлиши;

2) семантик структурадаги маънонинг йўқолиши.

Семантик структуранинг ўзгаришини ўрганишда лексик маънонинг йўқолиши эмас, балки янги маънонинг пайдо бўлиши ва у билан боғлиқ масалаларни ёритиш назарий ва амалий жиҳатдан муҳимдир.

18-§. Бир маънолилиқ сўз ҳаётининг дастлабки даврларига, кўп маънолилиқ эса кейинги даврларига хос бўлади. Лекин сўзнинг бирдан ортиқ маънога эгаллиги ҳамма вақт ҳам шу сўз семантик структураси тараққиётини кўрсатувчи факт бўлавермайди. Масалан: юқорида кўрсатилганидек, полисемантик сўздан ясалган сўз, шунингдек, полисемантик аффикс ёрдамида ясалган сўз ҳам кўп маъноли бўлиши мумкин. Лекин бу ҳодисани сўз семантик структурасининг ўзгариши деб бўлмайди. Чунки бундай ясама сўздаги бирдан ортиқ маъно шу сўз ясалганининг ўзидаёқ мавжуд бўлади. Бундай ясама сўз тил тараққиёти процессида яна янги маъно касб этсагина, буни семантик структуранинг тараққиёти деб баҳолаш мумкин.

19-§. Табиат ва жамиятдаги ўзгаришлар, пайдо бўлаётган янги-янги нарса-ҳодисалар тилда ўз ифодаси, ўз атамаси бўлиши талаб этади. Шунга кўра тилнинг лексикаси ўсиб, ривожланиб боради. Бундай ривожланишда икки ҳодисани кузатиш мумкин: 1) янги пайдо бўлган нарса-ҳодисани аташ талаби билан тилда янги сўз пайдо бўлади; 2) шундай талаб асосида сўзнинг янги маъноси юзага келади (тилда бор бўлган сўз янги нарса-ҳодисанинг атамасига айланади).

20-§. Сўзнинг янги маъно касб этишига олиб келувчи факторларни икки асосий гурпуага ажратиш мумкин: 1) нолингвистик факторлар; 2) лингвистик факторлар.

21-§. Янги маънонинг нолингвистик фактор асосида пайдо бўлиши ном кўчиши асосида янги маъно ҳосил бўлишидир. Бунда маълум нарса, белги ёки ҳаракатнинг атамаси бўлган сўз бошқа бир нарса, белги ёки ҳаракатни ҳам атайдиган бўлиб қолади, яъни унинг ҳам номига айланади. Шу йўл билан сўзнинг янги маъноси (маънолари) юзага келади. Масалан: *жой, тушмоқ* сўзларининг биринчи гапдаги маъносидан бошқа маънолари ном кўчиши асосида пайдо бўлган: *Бориб-бориб тангадай жойни олади. (Топишмоқ.) Бу ер ҳазилнинг жойи эмас. (А. Қ.) Ҳожимирсирос автобусда жой талашиб, болали бир хотин билан айтишиб қолди. (А. Қ.) Иқболингга яхши жойдан қаллиғ чиқди, болам. (П. Т.) Фуломжон супадан настга тушди. (М. Исм.) Мана, мудирликдан тушди-ю, хийла одамшаванда бўлиб қолди. (П. Т.) Мен, ўн олтига роса тўлмаган қиз, бирдан ёт ва катта оилага тушиб қолдим. (О.) Қолхозга кириш тўғрисида тўққизта ариза тушди. (А. Қ.)*

22-§. Бир сўзнинг янги бир нарса, белги, ҳаракат кабиларнинг атамасига айланишининг, яъни ном кўчиши натижасида янги маъно ҳосил бўлишининг маълум асос ва усуллари бор.

Булар қуйидагилар: 1) метафора; 2) метонимия; 3) синекдоха; 4) функция дошлик.

23-§. Бирор нарса, белги ёки ҳаракатнинг номини ўзаро ўхшашлиги бўлган бошқа нарса, белги ёки ҳаракатга кўчириш **метафора** усули билан янги маъно ҳосил қилиш дейилади. Қуйидаги мисоллардаги *этак* ва *уч* сўзларининг маъноларига эътибор беринг: *Чопоннинг этаги билан бурушиқ пешанасининг терини артди. (О.) Февралнинг этакларида кун илиб кетди. (С. Ан.) Жувон Сидиқжондан пичоқ сўраб олиб, иккита бодринг арчиди, бирини ўзи тишлаб, иккинчисини пичоқ учида Сидиқжонга узатди. (А. Қ.) Бобоқул белбогининг учини кўзига босди. (С. Ан.) Тераклар учида ўймар қизил нур. (Файратий.)*

Ўзаро ўхшашлик фақат нарса-предметлардагина эмас, балки белги-хусусият ва ҳаракат-ҳолатларда ҳам бўлади. Шу сабабли, сифат ва феълларда ҳам метафора йўли билан ном кўчириш ҳодисаси бор. Масалан: *хом* ва *уламоқ* сўзларининг маъноларига эътибор беринг: *...хом ҳосилни теришга сира йўл қўйма. («Совет Ўзбекистони.») Тўтиқиз тоқчадан дўппи хомини олиб кўрпачага ўтирди. (М. Исм.) Вой, овсин-эй, хомсиз-да ҳали. Эрнинг гапига лаққа тушиб юраверасиз. (Ж. Абдуллахонов.) Отнинг тизгинига арқон улаб беринглар, ўзим ҳайдаб кетавераман. (А. Қ.) Алло, менга Бекободни улаб беринг. (Т. Алимов.) У ҳар тўғрида тинимсиз гапириб, гапни гапга улаб юборди. (О. Ё.)*

24-§. Нарса, белги ва ҳаракатлар ўртасидаги алоқадорлик асосида ном кўчириши **метонимия** усули билан янги маъно ҳосил қилиш дейилади. Масалан: *юрт*, *кеч*, *ечмоқ* сўзларининг қуйидаги мисоллардаги маънолари муносабатига эътибор беринг: *Баҳор ўзига хос ёқимли виқор билан юрт узра одим ташлайди. (Ш. Р.) Шу топда Фанлар академиясининг маросимлар залида юртга донғи кетган олимлар йиғилишган эди. (С. А.) Кеч қоронғусига чулғанаётган минбардан нотаниш бировнинг фарёди эшитилди. (П. Т.) ...кеч ётса ҳам эрталаб енгил бўлиб туради. (Ш.) Чий эшикнинг боғичини ечиб кўтарганида, инграш яна эшитилди. (Ас. М.) Бу муаммони кекса бир жангчи ечиб берди. (А. Қ.)*

25-§. Бутуннинг номи билан унинг қисмини ёки, аксинча, қисм номи билан бутунни аташ орқали янги маъно ҳосил қилиш **синекдоха** усули дейилади. Масалан: *олма* сўзининг мева ва шу мевани етказувчи дарахт маънолари, *тикан* сўзининг санчиладиган қисми ва шундай нарсали ўсимликнинг ўзи маънолари синекдоха усули билан янги маъно ҳосил бўлиш натижасидир. *Туёқ* ва *ўсма* сўзларининг қуйидаги мисоллардаги маъноларига эътибор беринг: *Лойи кўпириб ётган йўлда от тақалари, мол туёқларидан ҳосил бўлган чуқурчаларни лиммо-лим тўлдирган зардоблар жимирлаб, ён-веридан сирқиб ётарди. (П. Т.) Николай замонида остонам туёқ кўрмаган. (О.) ...чиллада ҳам*

унинг ҳовлисида ўсма баҳордагидек кўкариб ётарди. (С. З.)
Унинг ҳозиргина қўйган ўсмаси чаккасига оқиб тушганди. (Ҳ. Н.)

26-§. Бажарадиган вазифасидаги бирлик асосида ном кўчиши функциядошлик асосида ном кўчиши дейилади. Масалан: қалам сўзи тарихан қамиш ёки патдан ясалган ёзув қуролини билдирган. Вазифаси бир хил бўлганидан графитли ёзув қуроли ҳам қалам деб аталадиган бўлган.

Кўрсатилган усуллардан метафора ва метонимия энг маҳсулдор бўлиб, синекдоха ва функциядошлик кам маҳсулдир. Айниқса функциядошлик асосида жуда кам янги маъно ҳосил қилинади.

27-§. Лингвистик фактор асосида икки асосий йўл билан янги маъно ҳосил бўлади: 1) эллипсис; 2) калькалаш.

28-§. Аслида бирикмага тенг бўлган бирликнинг бирор компоненти тушиб қолиши натижасида шу бирикмага хос маъно бир сўзнинг ўзига тааллуқли бўлиб қолади. Бу эллипсис ҳодисаси натижасида янги маъно ҳосил бўлиши дейилади. Масалан: *угра* сўзи: Угра солиб тайёрланган овқат *угра оши* дейилган (ҳозир ҳам шундай аташ бор). Бу бирикмадаги *ош* сўзининг қўлланмаслиги натижасида бирикмага хос маъно *угра* сўзининг ўзига тааллуқли бўлиб қоляпти, яъни *угра* овқатнинг ҳам атамасига (номига) айланяпти: *Зийдаҳон иштоб билан угра кесар экан, унга бир қараб қўйди.* (А. Қ.) *Бозордан қайтишга тайёрланган овқат серқатиқ угра экан.* (Ш. Ризо.)

29-§. Янги маъно ҳосил бўлишига олиб келувчи ҳодисалардан бири семантик калькадир. Масалан: *сарой* сўзининг *санъат саройи*, *пионерлар саройи* бирикмаларидаги маъноси *дворец искусств*, *дворец пионеров* бирикмаларини калька йўли билан ўзлаштириш; *сиртқи* сўзининг *сиртқи ўқиш* бирикмасидаги маъноси *заочное обучение* бирикмасини калька йўли билан ўзлаштириш орқали ҳосил бўлган.

СЎЗЛАРНИНГ ШАКЛ ВА МАЪНО МУНОСАБАТИГА ҚУРА ТУРЛАРИ

30-§. Тилдаги сўзларнинг маълум қисми шакл ёки маъносига кўра ўзаро алоқадор бирликни ташкил этади. Бундай birlikларнинг қуйидаги типлари мавжуд: 1) омонимлар; 2) омофонлар; 3) омографлар; 4) паронимлар; 5) синонимлар; 6) антонимлар.

ОМОНИМЛАР

31-§. Талаффузи бир хил бўлган сўзлар омонимлар дейилади. Омонимлар деярли бир хил ёзилади. Чунки улар бир хил фонетик структурага эга бўлади. Масалан: *куя* — ҳашаротнинг номи, *куя* — қозошнинг куюси; *сир* — давлат сирини, менинги си-

рим, сенинг сиринг; *сир* — ойнанинг сиринг, кестрюлининг сиринг; *чанг* — музыка асбоби, *чанг* — тўзон; *боғ* — мевазор боғ, гулзор боғ, *боғ* — боғлайдиган нарсаси — восита; *тортмоқ* — тарозида тортмоқ, ўлчамоқ, *тортмоқ* — арқонни тортмоқ, қўлини тортмоқ; *ёзмоқ* — қалам билан ёзмоқ, *ёзмоқ* — дастурхон ёзмоқ; *чопмоқ* — югурмоқ; *чопмоқ* — кесмоқ ва б. Бундай омонимлар ҳар бир туркум доирасида грамматик формалар билан шаклланди ҳам ўзаро омоним бўлиб келаверади. Масалан: *от* (исм) ва *от* (иш ҳайвони) омонимларини олиб кўрайлик:

<i>от</i> ¹ <i>от</i> ²	+ <i>лар</i>	+ <i>им</i>	+ <i>нинг</i>
		+ <i>инг</i>	+ <i>ни</i>
		+ <i>и</i>	+ <i>га</i>
		+ <i>имиз</i>	+ <i>да</i>
		+ <i>ингиз</i>	+ <i>дан</i>
		+ <i>и</i>	

Бу омоним сўзлар ҳар хил лексик маъно ифодаласа ҳам, от туркумига оидлиги учун отларга хос ҳар қандай грамматик формада ўзаро омонимлик муносабатида бўлади. Шунингдек, феъл туркумига кирувчи *тортмоқ*, *ёзмоқ*, *чопмоқ* омонимлари ҳам феълга хос ҳар қандай грамматик формада, чунончи, майл ва шахс-сон формаларида ҳам омонимлик муносабатини сақлайди. Масалан: *ёзмоқ*¹ (қалам билан ёзмоқ), *ёзмоқ*² (ёймоқ) омонимларининг майл, шахс-сон аффикслари билан тусланган ҳолда омонимлиги:

<i>ёз</i> ¹ <i>ёз</i> ²	+ <i>ай(ин)</i>
	+ <i>гин</i>
	+ <i>син</i>
	+ <i>айлик</i>
	+ <i>ингиз(лар)</i>
	+ <i>син(лар)</i>

32-§. Омонимларни юзага келтирувчи ҳодисалар турлича бўлиб, уларнинг асосийлари қуйидагилар:

1. Аслида ҳар хил талаффузли, фонетик структураси фарқли бўлган сўзларнинг бир хил талаффуз этиладиган бўлиб қолиши натижасида омонимлар юзага келади. Масалан: *от* (исм) ва *от* (иш ҳайвони), шунингдек, *ўт* (ўт-ўлан) ва *ўт* (олов) омонимларининг *о* ва *ў* унлилари аслида фарқли талаффуз этилган. Ҳозирги адабий тилда эса буларнинг талаффузи бир хил. Ўзбек тилининг айрим шеваларида *от* (исм)даги *о* унлиси билан *от* (иш ҳайвони)даги *о* унлиси, шунингдек, *ўт* (ўт-ўлан)даги *ў* унлиси билан *ўт* (олов)даги *ў* унлиси ҳозир ҳам фарқли талаффуз этилади. Демак, бу шеваларда улар омоним ҳисобланмайди.

2. Сўзларнинг семантик тараққиёти омонимларни вужудга келтириши мумкин. Бу ҳол кўп маъноли сўз маънолари ўртасидаги боғланишнинг йўқолиши натижасида бўлади.

Маълумки, полнессемантик сўз неча маънога эга бўлишидан қатъи назар, бу маънолар ўртасида боғланиш борлиги сезилиб туради. Шу сабабли маълум бир сўз ҳар қанча кўп маъноли бўлса-да, битта лексик бирлик (сўз) бўлади. Агар полнессемантик сўз маънолари ўртасидаги боғланиш йўқолса, бу сўз ҳосил бўлади. Бунда сўзнинг шакли (фонетик структураси) ўзгармай қолиши туфайли омоним юзага келади. Масалан: *дам* (нафас), *дам* (ҳордиқ), *дам* (босқон) омонимлари худди шундай усулда юзага келган.

3. Омонимияга олиб келувчи асосий ҳодисалардан бири бирдан ортиқ сўзнинг талаффуз жиҳатдан тасодифан мос келиб қолишидир. Бу ҳол асосан ўзга тиллардан сўз ўзлаштириш натижасида содир бўлади. Бунда ўзлашма сўз билан ўз тилдаги сўз ёки турли тиллардан ўзлашган сўзлар ўзаро талаффузи жиҳатидан бир хил бўлиб қолади. Масалан: тожикча *боғ* (дарахтлардан ҳосил қилинган майдон) билан ўзбекча *боғ* (боғлайдиган нарсаси, боғлашдан ҳосил бўлган тугун), шунингдек, италиянча *банка* (пул билан муомала қилувчи ташкилот) ва полякча *банка* (идиш) каби.

Хуллас, омонимия сўзларнинг талаффуз жиҳатдан бир хиллиги бўлиб, бу ҳодиса турли сабаблар асосида содир бўлади. Бирдан ортиқ сўзнинг бир хил талаффуз этилиши салбий ҳодиса эмас. Тилда бундай ҳодиса мавжудлигининг ўзини омонимиянинг салбий ҳодиса эмаслигини кўрсатади. Чунки тил фикр олишувга салбий таъсир этувчи ҳодисанинг яшашига йўл қўймайди.

ОМОФОНЛАР

33-§. Фонетик структурасида маълум товуш фарқи, лекин талаффузи бир хил бўлган сўзлар **омофонлар** дейилади. Сўзларнинг шундай мuposабатда бўлиш ҳодисаси **омофония** дейилади.

Омофонлардаги ўзаро фарқ улар таркибидаги бир фонемада бўлади. Лекин бу фонемалар ҳам фонетик хусусиятлари жиҳатдан бир-бирига жуда яқин туради. Шу сабабли ҳам бу сўзларнинг талаффузи бир хил бўлади: *туб* — *туп*, *ёд* — *ёт*, *боб* — *боп*, *мард* — *март*, *танбур* — *тамбур*, *судхўр* — *сутхўр*, *бод* — *бот*, *суд* — *сут* ва б.

Демак, омонимларда сўзларнинг фонетик структураси ва талаффузи бир хил бўлса, омофонларда фақат талаффузи бир хил бўлиб, фонетик структураси бир товушда фарқланади.

ОМОГРАФЛАР

34-§. Ёзилиши бир хил бўлган сўзлар **омографлар** дейилади. Сўзларнинг шундай муносабатда бўлиш ҳодисаси **омография** дейилади.

Омографларнинг фонетик структураси ҳам, талаффузи ҳам ҳар хил бўлади: *тол* (дарахт) ва *тол* (қурилиш материали), *ток* (узум бутаси) ва *ток* (электр токи). Кўринадики, омографлар маъноси, фонетик структураси, талаффузи жиҳатдан бошқа-бошқа, ёзилиш шакли жиҳатдан бир хил бўлган сўзлардир. Ёзилиш шаклининг бир бўлиши эса ўзаро фарқли фонемалар учун имлода айли бир ҳарф қабул қилиниши натижасидир. Агар бу фонемаларнинг ҳар бири учун алоҳида ҳарф қабул қилинса, омограф йўқолади.

35-§. Ёзилиши бир хил бўлган турли сўз формалари кўп жиҳатдан омографларга яқин туради. Масалан: *гуллар* (*гул* сўзининг кўплик формаси) ва *гуллар* (*гулла* феълининг гумон формаси); *олди* (*олд+и*) ва *олди* (*ол+ди*) ва ш.к. Бу ҳодиса кўпгина ишларда **омоформалар** деб юритилади. Лекин булар бир хил форма эмас, балки ҳар хил формалардир. Шу сабаб-ли уларни **омоформа** (бир хил форма) деб бўлмайди.

ПАРОНИМЛАР

36-§. Фонетик структураси бошқа-бошқа, талаффузда ўхшаш, яқин бўлиб қоладиган сўзлар **паронимлар** дейилади. Сўзларнинг ўзаро бундай муносабатда бўлиш ҳодисаси **паронимия** дейилади. *Факт — накт, афзал.— абзал, амр — амир* ва б. Демак, паронимия адабий нормада талаффуз этмаслик, адабий талаффуз нормасини, шунингдек, сўзнинг фонетик структурасини тўғри билмаслик натижасида содир бўлади.

Омоним, омофон, омограф ва паронимлар ҳақида айтилганлардан шу нарса маълум бўлдики, уларда икки ёки ундан ортиқ сўзнинг ўзаро бирлик ҳосил қилиши шаклий муносабатга кўра, талаффузига кўрадир. Бунда сўзларнинг маъно жиҳати ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас.

СИНОНИМЛАР

37-§. Фонетик структураси (шакли) ҳар хил, маъноси эса бир хил бўлган сўзлар **синонимлар** дейилади. Сўзларнинг шундай муносабатда бўлиш ҳодисаси эса **синонимия** дейилади: *айланмоқ — кезмоқ — сайр этмоқ, виждон — номус, дангаса — ялқов — ишёқмас — танбал — соялар, номига — йўлига — иримига, хушбўй — ҳидли — муаттар* кабилар.

Бир умумий (бирлаштирувчи) маъноси билан ўзаро боғланувчи сўзлар группаси **синонимик қатор** дейилади. Синонимик қатор икки ёки ундан ортиқ сўздан ташкил топиши мумкин:

ялинмоқ — ёлвормоқ (икки сўзли), завқ — мароқ — шавқ (уч сўзли), истак — хоҳиш — орзу — ҳавас — иштиёқ — ҳафсала — майл — рағб — кўнғил — армон — тилак — рағбат (ўн икки сўз-ли) ва ҳ.

38-§. Сўзларни синоним қиладиган нарса уларнинг бир хил маънога эгаллиги экан, кўп маъноли сўзлар бирдан ортиқ маъносидан бошқа сўзлар билан синоним бўлиши мумкин. Бошқача айтганда, кўп маъноли сўз ҳар бир маъноси билан бошқача бошқа синонимик қаторда бўлиши мумкин. Масалан: кўп маъноли *битирмоқ* феъли уч маъноси билан уч синонимик қаторда бўлади:

1. **Битирмоқ — тугатмоқ — тугалламоқ — тамомламоқ — тамом қилмоқ.** Бу қатордаги сўзлар «яқунига етказмоқ» маъноси билан ўзаро синонимдир. Мисоллар: *Йиғим-теримни бўлганимиздан кейин бошласак, совуқ тушмай битирамиз.* (А. Қ.) *Чойни наридан-бери тугатиб, Ҳасанали кетидан гузарга чиқди* (А. Қод.) *Учинчини тугаллаган йигит-қизларнинг мактабни битириш маросимига ҳозирлик кўрилар эди.* (Ш. Р.) *...Тошкентга уч йиллик кадрлар тайёрлаш мактабига ўқишга юборишди. Уни тамомлаб келиб, қўшни Гулистон колхозидан аввал агроном, кейин партком секретари бўлди.* («С. Ўзб.») *Омадимиз келган эканми ё қурт тутишини соғиниб қолган эканмизми, бирам бўлиб берди, қани энди териб тамом қилсак* (А. Қ.)

2. **Битирмоқ — бажармоқ — адо этмоқ — ўринла(т)моқ — дўндирмоқ — ўтамоқ — бажо қилмоқ.** Бу қатордаги сўзлар «иш, вазифа, топшириқни амалга оширмоқ, бажо келтирмоқ» маъноси билан ўзаро синоним бўлади. Мисоллар: *Меҳнатни сиз қилдингиз, катта ишни кўнғилдагидек битириб келдингиз.* (Х. Сеитов.) *Ҳозир кўклам экиш кампаниясига пухта тараддуд кўриб олган деҳқон уруғ ерга қадалаятган паллада қийналмайди, ишни сифатли бажаради.* («С. Ўзб.») *Саккизинчи беш йилликда 83 мингдан ортиқ ишчи ўз зиммасига олган шахсий мажбуриятини муваффақиятли адо этди.* («С. Ўзб.») *...зиммамиздаги барча топшириқларни муддатидан олдин ўринладик.* («С. Ўзб.») *Кунига икки киши уч ярим-тўрт норма дўндириямиз. Йўғе, бажариямиз.* (Ш. Тошматов.) *Ҳар ишни партия топширса, биз бажо қиламиз.* (Ҳабибий.)

3. **Битирмоқ — тамомламоқ — тамом қилмоқ — соп қилмоқ — сопламоқ — адо қилмоқ — йўқотмоқ — йўқ қилмоқ.** Бу қатордаги сўзлар «тамом (йўқ) ҳолатга келтирмоқ» маъноси билан ўзаро синоним бўлади. Мисоллар: *Қизнинг ота-онаси, қариндош-уруғининг таърифини айтиб битиролмайдилар.* (П. Т.) *Ҳовлидаги икир-чикир шиларни тамомлагач, айвоннинг олдида ўтириб тузатинди.* (А. Қод.) *Мадамин салкам бир лаган ошни бир неча олишда тугатди...* (П. Т.) *Айланай ҳукуматдан — босмачини қурутди.* («Қўшиқ».)

Келтирилган уч синонимик қатордан кўришиб турибдики, фақат *битирмоқ* феъли эмас, шунингдек, *тугатмоқ*, *тамомламоқ*

фёъллари ҳам икки маъноси билан икки синонимик қаторда келяпти.

39- §. Синонимлар маъносининг бир хиллиги уларнинг ўзаро фарқли хусусиятларга эга бўлишини инкор этмайди. Аксинча, тилда бир маънони ифодалаш учун бир неча сўзнинг мавжудлиги синонимларнинг бир-бирига ҳар жиҳатдан тўла мос келмаслигини, улардан ҳар бири ўзига хос белги-хусусиятларга эгаллигини кўрсатади. Синонимик қаторни ташкил этувчи сўзлар қайсидир жиҳатлари билан бир-бирларидан фарқлангани учун тилда алоҳида лексик бирлик сифатида яшаш имкониятига эга бўлади.

40- §. Синонимик қатордаги сўзлар асосан қуйидаги ҳодисалар нуқтаи назаридан ўзаро фарқланадилар:

1. Эмоционал-экспрессив бўёқ нуқтаи назаридан. Синонимик қатордаги сўз эмоционал-экспрессив бўёқсиз (нейтрал) ёки эмоционал-экспрессив бўёқдор бўлиши мумкин: *хунук* (нейтрал) — *бадбашара* (эмоционал бўёқдор).

Эмоционал бўёқдор сўзлар ижобий ёки салбий муносабатни ифодалашига кўра икки турга бўлинади: 1) ижобий эмоционал бўёқли; 2) салбий эмоционал бўёқли сўзлар. Масалан: *юз — бет — афт — башара — турқ — чеҳра — жамол* синонимик қаторида *чеҳра, жамол* сўзлари ижобий эмоционал бўёқли; *башара, турқ* эса салбий эмоционал бўёқли сўзлардир.

2. Синонимик қатордаги сўзлар услубга (стилга) фарқли муносабатда бўлади. Мас., *одам — киши — инсон — башар* синонимик қаторида *башар* сўзи, *кўкрак — кўкс — бағир — тўш — сийна* синонимик қаторида *сийна* сўзи поэтик услубга хос. *Пул — ақча — муллажиринг — яқин* синонимик қаторидаги *муллажиринг* сўзи, *ярашмоқ — келишмоқ — кетмоқ* синонимик қаторига оид *кетмоқ* сўзи ва *ўлмоқ — вафот этмоқ — қазо қилмоқ — қурбон бўлмоқ — ҳалок бўлмоқ — қуламоқ — узилмоқ* синонимик қаторидаги *қуламоқ* сўзи оддий сўзлашувга хос: *Уйланиш вақти-я, лекин муллажиринг қурғур йўқ, — деди Абдулвоҳид пиёлани бўшатиб.* (О.) *Шундай кетиптики, ловиллайди-я, ловиллайди.* (Я.) *Чол қуламай турибди. Қулаган кун уларнинг ёқасини бўғаман, меросимни даъво қилман!* (О.)

3. Синонимик қатордаги сўзлар ҳозирги адабий тилга муносабати нуқтаи назаридан ўзаро фарқланиши мумкин, яъни синонимик қатордаги сўз ҳозирги адабий тил нормаси доирасида ёки ундан ташқарида туриши мумкин. Кейинги ҳолатда: 1) синонимик қатордаги сўз диалектал хусусиятга ёки 2) эскилик белгисига эга бўлади. Масалан: *қидирмоқ — ахтармоқ — изламоқ — истамоқ* синонимик қаторида *истамоқ* сўзи диалектал хусусиятга эга. *Уқитувчи — педагог — муаллим — домла — афанди* синонимик қаторида *афанди* эскирган сўз.

4. Синонимик қатордаги сўзлар маънони қайдаражада ифодалашни жиҳатидан ҳам ўзаро фарқланади. Баъзи сўзлар

белгини нормал (нейтрал) даражада ифодаласа, бошқалари кучли ёки кучсиз даража билан ифодалайди. Масалан: *қизиқ* — *ғалати* — *ажойиб* — *аломат* — *антиқа* синонимик қаторида *қизиқ* сўзи белгини нейтрал ҳолатда; *ажойиб*, *аломат*, *антиқа* сўзлари эса белгини кучли даражада; *яши* — *дуруст* — *тузук* синонимик қаторида эса *дуруст* ва *тузук* сўзлари белгини кучсиз даража билан ифодалайди.

Юқоридаги тўрт пунктда келтирилган фактларнинг ўзиёқ синонимлар бир хил маънога эга бўлишдан ташқари, уларнинг ҳар бири ўзига хос фарқли хусусиятларга ҳам эга эканлигини кўрсатади. Сўзловчи ўз фикрини мақсадга мувофиқ ифодалаш учун синонимларнинг ана шу хусусиятларидан фойдаланади ва синонимик қатордаги сўзлардан кераклисини сайлаб ишлатади.

Лйрим ишларда синонимлар кўриб ўтилган хусусиятлари асосида идеографик синонимлар ва стилистик синонимлар каби икки турга ажратилади. Лйрим ишларда эса учинчи тур сифатида нутқий синонимлар ҳам кўрсатилади ва ҳ. Аввало, синонимларни бундай группалашнинг пазарий асоси йўқ. Бундан ташқари, «идеографик синоним», «стилистик синоним» ёки «нутқий синоним» терминларининг қўлланиши ҳам тўғри эмас. Чунки, масалан, «стилистик синоним» бирикмаси бирдан ортиқ сўзнинг стил жиҳатдан синонимлигини (стил жиҳатдан бирлик ҳосил этишини) билдиради. Ваҳоланки, бирдан ортиқ сўзнинг синонимлиги стилистик бўёқдорлиги ёки нутқининг маълум турнга хосланганлиги билан эмас, балки, юқорида кўриб ўтганимиздек, бирдан ортиқ сўзнинг бир хил маънога эгаллиги билан белгиланади.

41-§. Бирдан ортиқ сўзнинг ўзаро синонимлиги уларнинг бир хил маънога эгаллигига асосланар экан, табиий равишда, фақат бир туркумга оид сўзларгина ўзаро синонимик муносабатда бўла олади. Масалан: отлар: *одам* — *инсон* — *киши* — *кимса* — *башар*; сифатлар: *уятсиз* — *беномус* — *беҳаё* — *ҳаёсиз* — *сурбет* — *безбет* — *беандиша* — *шарманда* — *беибо* — *ибосиз*; олмошлар: *ҳамма* — *барча* — *бари* — *бутун* — *бор* — *жами* — *буткул* — *тамом* — *бор-йўқ*; феъллар: *ёрдамлашмоқ* — *кўмаклашмоқ* — *ёрдам қилмоқ* — *қарашмоқ* — *боқишмоқ*; равишлар: *аввал* — *илгари* — *олдин* — *бурун* — *қадим* ва б.

42-§. Синонимик қатор икки ва ундан ортиқ сўздан ташкил топиши мумкинлиги айтилди. Лекин синонимик қаторнинг чегарасини — бирор маънода неча сўз ўзаро синоним бўла олиш ёки бўла олмаслигини белгилаш кўп ҳолларда апча қийин бўлади. Бу ҳол ўзаро синоним бўлган сўзлар миқдори кўп бўлганда айниқса аниқ сезилади.

Синонимлар қаторининг чегарасини, демак, синоним сўзлар миқдорини аниқлашда шу қатордаги бош сўзни аниқ белгилаш муҳимдир. Бундай бош сўз лингвистикада доминанта термини билан юритилади.

Юқорида синонимларнинг эмоционал-экспрессив бўёқ ва стил, ҳозирги адабий тилга муносабати ва белги даражасини қайтарзда ифодалашига кўра ўзаро фарқланишини кўрдик. Синонимик қаторда доминанта бўладиган сўз ҳозирги адабий тилга мансублиги, эмоционал-экспрессив бўёқ ва услубга нисбатан нейтраллиги билан характерланади. Хуллас, доминанта турли қўшимча белги-хусусиятларга нисбатан нейтрал ҳолатда бўлади. Шунинг учун ҳам у синонимик қатордаги бошқа сўзларга нисбатан кенг қўлланади, умумистеъмолдаги сўз бўлади. Масалан: *чиройли — гўзал — ҳусндор — ҳуснли — хушрўй — кўҳлик — кўркам — барно — зебо — сулув — латофатли — соҳибжамол* синонимик қаторида *чиройли* сўзи худди шундай хусусиятга эга. Қолган сўзларнинг ҳар бири эса ўзига хос қандайдир белги-хусусиятга эга. Уларнинг қайси маъноси билан синоним экани доминанта бўлмиш *чиройли* сўзига қиёсан аниқланади. Шунингдек, *жуда — ғоят — ғоятда — бағоят — ниҳоятда — бениҳоят — ашаддий — ўтакетган — тоза — роса — хўп — бирам — чунон — беқиёс — мислсиз — обдан — чандон — зап — кўп — ўта — увало — бисёр — ёмон — камоли — кирои — ўлгу(н)дай — ўларча — ўлардай — қаттиқ* сўзларининг ўзаро синонимлиги улар учун умумий бўлган *жуда* сўзига қиёсан олинганда аниқ сезилади. Шунинг учун ҳам у сўз синонимик қатор чегарасини белгилашда асос вазифасини ўтайди.

43-§. Синонимларнинг фикрни аниқ, мақсадга мувофиқ ифодалаш учун хизмат қилиши кўрсатиб ўтилди. Худди мана шу омил синонимларнинг юзага келишига сабаб бўлади. Уларнинг пайдо бўлиш йўллари эса турлича.

44-§. Икки асосий ҳодиса натижасида синонимлар пайдо бўлиши мумкин: 1) тилда янги сўз пайдо бўлиши натижасида; 2) тилда мавжуд бўлган сўзларнинг янги маъно касб этиши натижасида.

Тилда янги сўзлар икки асосий йўл билан: 1) сўз ўзлаштириш орқали; 2) тилда бор сўзлар асосида сўз яшаш орқали ҳосил бўлади.

1. Қўйидаги синонимлар ўзга тилдан сўз ўзлаштириш натижасида юзага келган: *севги* (ўзбекча) — *муҳаббат* (арабча), *куч* (ўзбекча) — *қудрат* (арабча), *буйруқ* (ўзбекча) — *амр* (арабча), *от* (ўзбекча) — *исм* (арабча), *ёзувчи* (ўзбекча) — *адиб* (арабча), *манглай* (ўзбекча) — *пешана* (тожикча), *кўк-лам* (ўзбекча) — *баҳор* (тожикча), *қўшин* (ўзбекча) — *армия* (русча), *алдамчи* (ўзбекча) — *аферист* (русча), *илғор* (ўзбекча) — *ударник* (русча) ва б.

Ўзлашма сўзлар ўзбекча сўзлар билангина эмас, балки ўзаро ҳам синоним бўлиши мумкин. Масалан: қўйидаги синонимик қаторлар араб, форс-тожик ва рус тилидан (ёки рус тили орқали) қабул қилинган сўзлардан тузилган: *ҳужум — атаки, жосус — агент, мавзу — тема, муаллиф — автор, созанда — му-*

зикант, муҳаррир — редактор, ҳарорат — температура, актив — фаол, худбин — эгоист, актёр — артист, штраф — жарима, маъно — мазмун, умр — ҳаёт ва б.

2. Тилда бор сўзлар асосида яратилган сўзлар бошқа сўзлар билан синонимик муносабат ҳосил этиши, янги синонимик қатор юзага келтириши мумкин. Масалан: *вазифа* — *топшириқ*, *хогира* — *ёдгор* — *эсдалик*, *фарқ* — *айирма*, *маош* — *мойна* — *ойлик* каби.

Сўз ясалиши билан синоним ҳосил бўлиши турли кўринишларга эга. Масалан: ясама сўз туб сўз билан синоним бўлади: *ҳис* — *сезги*, *савол* — *сўроқ* каби; бир ўзакдан ёки турли ўзакдан ясалган сўзлар ўзаро синонимик муносабатда бўлади: *чопқир* — *чопағон* — *югурик* — *учқур*; ўзаро синоним бўлган сўзлардан бир хил ясовчи воситасида сўз ясалиши натижасида янги синонимик қатор (синонимлар) юзага келади: *чидамли* — *бардошли* — *тоқатли* — *тўзимли* — *матонатли* (*чидам* — *бардош* — *тоқат* — *тўзим* — *матонат*), *роҳатланмоқ* — *ҳузурланмоқ* — *лаззатланмоқ* (*роҳат* — *ҳузур* — *лаззат*), *аввалги* — *олдинги* — *илгариги* — *бурунги* — *қадимги* (*аввал* — *олдин* — *илгари* — *бурун* — *қадим*).

Сўзнинг янги маъно касб этиши — маъно тараққиёти ҳам синонимлар пайдо бўлишига олиб келувчи асосий факторлардандир. Масалан: *ўрин* сўзи иккита сўз билан иккита синонимик қатор ташкил этса (*ўрин* — *жой*, *ўрин* — *лавозим*), *ўрамоқ* сўзи уч синонимик қаторда иштирок этади (*ўрамоқ* — *чирмамоқ*, *ўрамоқ* — *қолламоқ* — *эгалламоқ* — *қуришмоқ* — *чулғамоқ* — *босмоқ* — *тутмоқ* — *чалмоқ* — *қамрамоқ*, *ўрамоқ* — *қурнамоқ*). *Урин* ва *ўрамоқ* сўзларининг бирдан *ортиқ* синонимик қаторда иштирок этиши улар маъносининг тараққиёти натижасидир. Бир маъноли сўз эса фақат бир синонимик қаторда қатнашиши мумкин.

АНТОНИМЛАР

45-§. Ўзаро қарама-қарши (зид) маъноли сўзлар антонимлар дейилади. Сўзларнинг бундай муносабатда бўлиш ҳодисаси антонимия дейилади: *яхши* — *ёмон*, *баланд* — *паст*, *оз* — *кўп*, *ёз* — *қиш*, *хурсанд* — *хафа*, *олмоқ* — *бермоқ*, *келмоқ* — *кетмоқ* каби.

46-§. Бирдан *ортиқ* сўзнинг ўзаро антонимик муносабати маънодаги зидликка асосланар экан, кўп маъноли сўз ҳар бир маъноси билан айрим-айрим сўзларга антоним бўлиши мумкин. Масалан: *қаттиқ* сўзи бир маъносида *юмшоқ* сўзига, бошқа бир маъносида *сахий* сўзига антоним бўлади. Мисоллар: *Қўлда кичик кетмонинг*, *Қаттиқ ерни тилардинг*. (*Зафар Дир*.) *Қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечак*, *юмшоқ ердан*

юмалаб чиққан бойчечак. («Кўшиқ».) Оғзига кучи етмаганлар... Зариққанов лапашанг йиғит... Ўзи ҳам ўлгудек қаттиқ бўлса керак,— дейишибди. (Ғайратий.) Мирзо кўп сахий табиат кўринади. Қачон келсангиз: Зиёфатимиз тайёр, эшон почча,— дейди. (А. Қ.)

47-§. Бир сўз ўзаро синоним сўзлар билан ёки ўзаро синоним сўзлар бошқа синонимлар билан антонимик муносабат ҳосил қилади. Шунга кўра бундай муносабатдаги сўзларнинг миқдори турлича бўлиши мумкин. Масалан: *хафа* сўзи ўзаро синоним бўлган *хурсанд* — *хушвақт* — *шод* — *хуррам* — *хушмуд* сўзларига антонимдир; *чиройли* — *гўзал* — *ҳусндор* — *ҳуснли* — *хушрўй* — *кўҳли* — *кўркам* — *барно* — *сулув* — *зебо* — *латофатли* — *соҳибжамол* синонимик қаторидаги ҳар бир сўз *хунук* — *бадбашара* — *бадбуруш* — *бадқовоқ* — *тасқара* — *бедаво* — *таъвия* — *бейҳшов* — *бесўнақай* — *совуқ* — *бадсурат* — *надомат* синонимик қаторидаги ҳар бир сўзга антонимик муносабатда бўла олади.

Лекин антонимияда бир сўзнинг неча сўз билан антонимик муносабат ҳосил этиши эмас, балки ўзаро қарама-қарши (зид) бўлган икки компонентнинг бирлиги (жуфтлиги) муҳимдир. Ана шу икки (лексик бирлик) бири иккинчисига нисбатан антоним бўлади. Демак, синонимияда сўзларнинг бир хил маъноси асосидаги бирлиги синонимик қаторни ҳосил қилса, сўзларнинг ўзаро зид маъноси асосидаги бирлиги антонимик жуфтликни юзага келтиради.

48-§. Сўзларнинг ўзаро антонимик муносабат ҳосил қилиши маънодаги зидлик асосида бўлар экан, бу ҳодиса, синонимлардаги каби, фақат бир туркумга оид сўзлар доираси билан чекланади: *кун* — *тун*, *қиш* — *ёз*, *дўст* — *душман*, *илгор* — *қолоқ*, *катта* — *кичик*, *бош* — *охир*, *бошламоқ* — *тугатмоқ*, *кирмоқ* — *чиқмоқ*, *узоқ* — *яқин*, *тез* — *секин* ва б.

Ҳар қандай сўз ўзаро антонимик муносабатга киришавермайди. Шундай бўлиши табиий, чунки жуда кўпгина нарса-ҳодисалар ўзининг зиддига эга эмас. Қарама-қарши (зид) жуфтига эгалик ҳодисаси кўпроқ нарса-ҳодисаларнинг белгисида кузатилади. Шунинг учун ҳам антонимия асосан белги билдирувчи сўз (сифат ва равишлар) да учрайди. От ва феъл туркумидаги санокли даражадаги антонимлар ҳам уларнинг белгиларидаги зидлика асосид юзага келади. Масалан: *кун* — *тун* (ёруғ ва қоронғилик белгиси), *орқа* — *олд* (макондаги қарама-қарши томон белгиси), *келмоқ-кетмоқ* (йўналишдаги қарама-қарши томон белгиси) каби.

Антонимлар туб, ясама бўлади. Ҳатто *одобли* — *беодоб*, *бахтли* — *бахтсиз* каби бир ўзак (асос)дан қарама-қарши маъноли аффикслар ёрдамида ясалган сўзлар ҳам антоним ҳисобланади.

49-§. Антонимияда ўзаро зидлик бўлиши айtilди. Ўзаро зидликда эса бири иккинчисини инкор этиш ҳодисаси ҳам се-

зилади. Лекин бу икки ҳодиса тамоман бир-биридан фарқ қилади. Тасдиқ ва инкор этиш тилда бор ҳодиса. Лекин у антонимияни юзага келтирмайди. Чунки антонимия асосида ўзаро зид бўлган, лекин бир-бирини инкор этмайдиган икки нарса ҳодиса ётади. Масалан: *келмоқ* ва *кетмоқ* — антоним. Лекин *келди* дейилганда кетиш ҳаракати инкор этилмайди, бу ҳаракатга умуман муносабат ифодаланмайди. Инкорда эса ўзаро алоқадаги икки нарса, белги ёки ҳаракат эмас, айнан бир предмет, белги ёки ҳаракатнинг ўзи инкор этилади. Масалан: *олмади* дейилганда берганлик ифодаланмайди, балки шу ҳаракат (олиш)нинг ўзи инкор этилади. Бу эса антонимияни юзага келтирмайди.

Хуллас, антонимияда уч хил белги бор: 1) шаклий (фонетик структураси) жиҳатдан ҳар хиллик; 2) маъноси жиҳатдан ҳар хиллик; 3) маънодаги ўзаро зидлик. Ана шу охириги белги антоним сўзни ўзаро бирлаштиради, яъни қарама-қарши маъноли бирлик қилади.

Сўзларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра таҳлилдан маълум бўлдики, бирдан ортиқ сўзнинг ўзаро омоним, омофон, омограф ёки паронимлиги шаклий томон (фонетик структура, талаффуз)га кўра бўлса, синонимлик ва антонимлик маъно муносабатига кўрадир.

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИДА ЎЗ ВА ЎЗЛАШГАН ҚАТЛАМ

50-§. Ҳозирги ўзбек тилининг луғат состави (лексик бойлиги) ўзбек тилининг бугун тарихий тараққиёти давомида шаклланган ҳодисадир. Ундаги сўзларнинг пайдо бўлиш даври ва келиб чиқиш манбаи (асоси) ҳам ҳар хилдир.

Умуман, ҳар қандай тил ўз луғат состави ва грамматик қурилишига эга бўлади. Лекин халқлар ўртасидаги узоқ тарихий даврлар мобайнида давом этадиган иқтисодий, сиёсий, маданий алоқалар бу халқларнинг тилларига ҳам, шубҳасиз, ўз таъсирини кўрсатади. Натижада бир тилга хос фонетик, лексик ва б. элементлар иккинчи бир тилга ўтиб, ўзлашиб кетади. Бундай ўзаро таъсир этиш айниқса лексикада кучли бўлади.

Ўзбек халқи ҳам ўз тарихининг турли даврларида бошқа халқлар билан иқтисодий, маданий, сиёсий алоқада бўлган ва бу халқларнинг тили ўзбек тилига маълум даражада ўз таъсирини қолдирган. Хусусан, бошқа тиллардан ўзбек тилига кўп-кўп сўзлар ўзлашганини шу таъсир билан изоҳлаш мумкин. Натижада ўзбек тили луғат составида шу тилнинг ўзига хос лексик қатлам билан бирга ўзлашган лексик қатлам ҳам юзага келган.

ЎЗ ҚАТЛАМ

51-§. Ўз қатламга ўзбек тилининг ўзиники бўлган, шунингдек, туркий тиллар учун умумий бўлган сўзлар киради. Ўзбек тили луғат составида туркий тиллар учун умумий бўлган сўзлар анчагина қисмини ташкил этади. Бундай сўзлар деярли барча сўз туркумида бор. Масалан: отлар: *тош, тоғ, ер, бош, сув, тил, қўл, киши, бола*; сифатлар: *оқ, қора, қизил, кўк, сариқ, яшил, яхши, ёмон*; сонлар: *бир, икки, уч, беш, олти, етти, саккиз, юз, минг*; олмошлар: *мен, сен, у, биз, сиз, бу, шу*; феъллар: *кел, ол, бор, тур, қара*; равишлар: *илдам, эрта, индин, илгари* ва б.

Ўзбек тилининг бевосита ўзиники бўлган асосий лексик қисмини шу тилнинг тараққиёти процессида унинг ички имкониётлари, ўзига хос қонун-қоидалари асосида ҳосил этилган ясама сўзлар ташкил этади. Бунда уч ҳолат кузатилади:

1) асли ўзбекча сўзлардан шу тилга оид аффикслар ёрдамида ясалган сўзлар: *қатнашчи, теримчи, оғмачи, бирлашма, қотишма, қўлланма, ўтказгич, турғун, терма* (команда), *тўлқинланмоқ, болаларча* каби;

2) ўзлашма сўзлардан ўзбек тили воситалари ёрдамида ҳосил қилинган сўзлар: а) тожикча сўзлардан ясалган сўзлар: *жангчи, мардлик, сабзавотчилик, чархламоқ, хасталанмоқ, дўстлик, пулсиз*; б) арабча сўзлардан ясалган сўзлар: *раҳбарлик, қимматли, шифоламоқ, овқатланмоқ, қаҳрланмоқ, нифоқчи, номусли*; в) русча-интернационал сўзлардан ясалган сўзлар: *спортчи, разведкачи, шофёрлик, партиявий, бетонламоқ, идеалистларча*;

3) бошқа тиллардан ўтган ясовчи воситалар ёрдамида ўз ва ўзлашма сўзлардан ҳосил қилинган сўзлар: *тилишunos, мададкор, меҳнаткаш, чизмакаш, китобхон, газетхон, илмий, партиявий, вагонсоз, ультратовуш* ва б.

Демак, ясама сўз компонентлари ёки компонентларидан бири асли ўзга тилга оид бўлса-да, лекин ясалма (ясама сўз) шу тилнинг ўзида яратилган бўлса, бу сўз ўз қатламга хос сўз ҳисобланади.

ЎЗЛАШГАН ҚАТЛАМ

52-§. Ўзбек тили ўтмишда қардош бўлмаган жуда кўп тиллар билан ўзаро алоқада бўлди ва бу тиллардан ўзбек тилига маълум миқдорда сўзлар ўзлашди. Бу жараёнда ўзбек тилига айниқса форс-тожик, араб ва рус тиллари баракали таъсир этди. Бу тиллардан ўзлашган сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида салмоқли миқдорни ташкил этади:

Тожикча сўзлар: *осмон, офтоб, баҳор, баҳо, барг, дарахт, гул, хона, шамол, мироб, даста, бемор, ғишт, дашт, хонадон, шогирд, харидор, сероб, ширин, мард, меҳрибон, жонажон, камтар, кам, чала, балки, агар, ҳам* каби;

Арабча сўзлар: китоб, мактаб, халқ, маориф, шоир, маъно, илҳом, санъат, танқид, маданият, кашф, аъло, одоб, хат, савод, амал, оила, инсон, ҳусн, нутқ, соат, авлод, савол;

Русча-интернационал сўзлар: партия, совет, союз, революция, марксист, бригада, звено, агроном, трактор, колхоз, совхоз, кино, лекция, экскаватор, телевизор, космос, комонавт, актив, пассив, коммунистик, концерт, театр, радио, физкультура, спорт ва б.

Ўзбек тилига форс-тожик ва араб тилларидан сўз ўзлаштириш тарихан актив бўлган. Ҳозирда эса сўз ўзлаштиришда рус тили энг асосий (актив) манба ҳисобланади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Урта Осиё, жумладан Ўзбекистон Россияга қўшиб олинди. Йирик миллий тиллардан бўлган рус тилининг ўзбек тилига таъсири асосан шу даврдан бошланади. Уша вақтдан эътиборан русча сўзлар, терминлар, иборалар, шунингдек, рус тили орқали бошқа тилларга онд сўзлар ҳам ўзбек тилига ўзлашиб, унинг луғат составини бойи-та бошлади.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида умумхалқ ўзбек тилига (ҳам жонли тилга, ҳам адабий тилга) рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан завод, фабрика, самовар, поезд, вокзал, вагон, машина, патис (поднос), почта, телеграф, телеграмма, полк, батальон, офицер, матрос, артист, театр, электр каби русча ва интернационал сўзлар кириб, ўзлашиб кетди.

Ҳозирги ўзбек миллий адабий тилида қўлланаётган русча ва интернационал сўз ҳамда терминлар хилма-хил бўлиб, улар тематик жиҳатдан бир неча группани ташкил қилади:

1. Ижтимоий-сиёсий сўз ва терминлар: *марксизм, ленинизм, революция, демократия, съезд, диктатура, партия, совет, коммунизм, комитет.*

2. Саноат соҳасига онд сўз ва терминлар: *нефть, электр, станок, трамвай, троллейбус, метро.*

3. Қишлоқ хўжалигига доир сўз ва терминлар: *колхоз, совхоз, агроном, звено, бригада.*

4. Маданий-оқартув, санъатга доир сўз ва терминлар: *театр, кино, концерт, фильм, композитор, шашка, музыка.*

5. Фан ва техникага доир сўз ва терминлар: *физика, математика, география, радио, приёмник, насос, кран.*

6. Ҳарбий иш, физкультура ҳамда спортга онд сўз ва терминлар: *солдат, лейтенант, майор, гимнастика, волейбол, бокс.*

7. Савдо ҳамда молияга доир сўз ва терминлар: *магазин, гастроном, ярмарка, буфет, аванс, кредит.*

8. Кийим-кечакка доир сўз ва терминлар: *шляпа, костюм, пальто, туфли, носки.*

9. Озиқ-овқатга онд сўз ва терминлар: *лимонад, шоколад, конфет, кофе, макарон* кабилар.

Хуллас, русча-интернационал сўзлар ҳозирда ижтимоий фаолиятнинг барча соҳаларида кўплаб қўлланади.

53-§. Бир тилдан бошқа тилга, жумладан бошқа тиллардан ўзбек тилига сўз ўзлашиши ёзма манба ёки оғзаки нутқ орқали бўлади. Масалан: арабча ўзлашмаларнинг кўпчилиги қисми ёзма манбалар орқали ўтган. Тожиқча сўзларнинг ўзлашишида эса оғзаки нутқ ҳам муҳим роль ўйнаган. Чунки ўзбеклар қадимдан фаолиятнинг барча соҳаларида тожиқлар билан бевосита алоқада бўлиб келган.

54-§. Ўзлаштириш асосан икки усул билан бўлади: 1) сўз айнан олинади; 2) калькалаб олинади. Юқорида келтирилган тожиқча, арабча ва русча-интернационал сўзлар айнан ўзлаштирилган.

55-§. Калькалаб ўзлаштиришда сўзнинг ўзи эмас, балки унинг маъноси ўзлаштирилади. Бунда қуйидаги ҳолларни кўриш мумкин:

1) ўзга тил сўзига ҳос маъно ўз тил материали асосида янги сўз ясаш орқали берилади: *қатнашчи* (участник), *дарслик* (учебник), *устқурма* (надстройка), *дунёқараш* (мировоззрение) каби. Бу ҳодиса тўлиқ калька деб ҳам юритилади;

2) сўз структурасида ўзга тил ва ўз тил компонентлари иштирок этади; *областлараро* (межобластной), *ҳамкурс* (сокурсник), *спортчи* (спортсмен) каби. Бу ҳодиса ярим калька деб ҳам юритилади;

3) ўзга тил сўзига ҳос маъно ўз тилдаги сўз билан берилади. Масалан: *бўғин* сўзининг русча «поколение» маъноси, *оқим* сўзининг *сиёсий оқим* бирикмасидаги маъноси шу йўл билан ҳосил бўлган. Бу ҳодиса семаптик калька деб ҳам юритилади.

56-§. Сўз ўзлашиши сўз ишлатишдан (сўз қўллашдан) фарқлаш керак. Ўзлашма сўзлар шу тилнинг луғат бойлиги ҳисобланади. Бундан ташқари, маълум мақсад ёки сабабларга кўра оғзаки нутқда ҳам, ёзма нутқда ҳам ўзлашмаган чет сўзларни қўллаш ҳоллари учрайди. Оғзаки нутқда бу ҳол ўз нутқига эътиборсизлик оқибатида юз беради. Масалан: оддий сўзлашувда *конечно*, *молодес*, *тоес*, *вообше*, *сапсем* каби сўзларнинг, ўқувчи, студентлар нутқида *перерив* (*перерыв*), *зачёт* (*зачет*), *заучний* (*заочный*) каби сўзларнинг қўлланиши каби. Лекин баъдий адабиётларда автор маълум мақсадлар билан бундай сўзларни ишлатади. Масалан, Саид Аҳмаднинг «Ажина» миниатюрасида автор стиляга йигитнинг нутқидаги индивидуалликни кўрсатиш учун асарда ўзбек тилига ўзлашмаган сўзларни қўллабди:

Йигит: *Нима гап, мамашка, тинчликми?*

Онаси: *Қайда тинчлик бўлади, болам. Ойша холангнинг келини ҳомиладор, оғир оёқли эди... эрталаб кўчадан ўтиб кетаётганини кўрган экан, башарангни кўриб, қўрққанидан боласини чала ташлаб қўйибди. Ойша холанг сени қарғаяпти.*

*Иигит: Интересна! Ҳали келаётганимда Ризамат бува не-
гадир уят гап билан сўқди. Причинаси менга неизвесна.*

ТАРИХИЙЛИК ЖИҲАТДАН ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИ

57-§. Тилнинг тараққиёти процессида унинг барча соҳала-
рида маълум ўзгаришлар юз беради. Бундай ўзгариш айниқса
унинг лексикаси учун жуда характерлидир.

Бунда, биричидан, тилдаги айрим сўзларнинг эскириши,
истеъмолдан чиқиб кетиши кузатилса, иккинчидан, тилда янги
сўзларнинг пайдо бўлиши кузатилади. Бу иккала ҳодиса ҳам
маълум объектив сабаблар асосида рўй беради.

Ҳозирги адабий тил нуқтаи назаридан эскирган сўзларнинг
жами эски қатлам (эски лексика), янги сўзларнинг жами **ян-
ги қатлам** (янги лексика) дейилади.

Бу икки қатламдан ташқари, луғат составида адабий тил
учун одатдаги, эскилик ёки янгилик бўёғига эга бўлмаган сўз-
лар қатлами ҳам бор. Бу қатлам **замонавий қатлам** (ёки
нейтрал қатлам) дейилади.

Демак, тарихийлик нуқтаи назаридан ўзбек тили лексикаси
уч асосий қатламга бўлинади: 1) **замонавий қатлам**
(замонавий лексика); 2) **эски қатлам** (эски
лексика); 3) **янги қатлам** (янги лексика).

ЗАМОНАВИЙ ҚАТЛАМ

58-§. Ўзбек тили лексикасининг асосини шу қатламга оид
сўзлар ташкил этади. Замонавий лексика кўп ҳолларда умум-
истеъмолдаги лексика ёки актив лексика тарзида ҳам таъриф-
ланади. Тўғри, бу қатламга оид сўзларнинг кўпчилиги умум-
истеъмолга оид, актив сўзлар бўлади. Лекин у ёки бу сўзнинг
замонавий қатламга оидлиги унинг умумистеъмолда бўлиши
ёки актив қўлланиши билангина белгиланмайди. Бошқача айт-
ганда, бу белгилари бўлмаган сўзлар ҳам замонавий қатлам-
га оид бўлиши мумкин. Масалан: терминологик лексикага оид
сўзларнинг истеъмол доираси чегараланган. Лекин терминлар-
нинг (эски ва янгиларидан бошқа) ҳаммаси замонавий лек-
сика ҳисобланади. Шунингдек, айрим сўзлар маълум услуб
(етил)га оид бўлиб, актив сўзлар қаторига кирмайди. Лекин
улар на эскилик, на янгилик бўёғига эга эмаслигидан замона-
вий лексикага мансуб бўлади.

Демак, эскилик ёки янгилик бўёғига эга бўлмаган сўзлар
замонавий лексикани (замонавий қатламни) ташкил этади.

ЭСКИ ҚАТЛАМ

59-§. Эски қатламга оид сўзлар асосий фарқли хусусият-
ларига кўра икки турга бўлинади: 1) **тарихий сўзлар**
ёки **историзмлар**; 2) **архаик сўзлар** ёки **арха-
измлар**.

ИСТОРИЗМЛАР

60- §. Историзмлар тарихга оид (ҳозирги кунда йўқ) нарса-ҳодисаларни билдирувчи сўзлардир. Маълум даврларда бор бўлган, айрим нарса-ҳодисалар жамият тараққиётининг кейинги босқичларида йўқ бўлиши, ўтмиш ҳодисасига айланиши мумкин. Шу билан боғлиқ ҳолда бундай нарса-ҳодисаларнинг атамаси бўлган сўзлар ҳам тарихийлик касб этади, яъни тарихий сўзга айланади. Мисоллар: *совут, омоч, қози, чарх, амир, бек, қул, чўри, ҳоким, баққол, хон, вазир, камиз* каби.

Историзмлар билдирадиган нарса-ҳодисалар тарихийлиги сабабли уларнинг кўнчилиги (уларнинг маъноси) ҳозирги давр кишиси учун нотаниш бўлади.

Историзмлар ўтмиш воқеаларини тасвирловчи асарларда қўллашади. Мисоллар: *Гулнор — чўри қиз. Бизларнинг оталаримиз ким? Тошкентнинг энг обрўли бойи. Чўри қиз бизга қайнана бўладими? (О.) Бозор ота ўзи айтганича камбағал эмас, ери қирқилган, аллақадан қочиб келган қулоқ бўлиб чиқди. (А. Раҳмат.) Мен умримда тўрт хон кўрдим, Талай бий кўрдим. (Миртемир.) Саид Абдуллахон тўра от устиди турган ҳолда ўзининг инеچка овози билан бийга савол қилди. (Мирм.) Бу ялангоёқлар... ўлпонни вақтида тўламайди... (С. Абдулла.) Чойхонада узун бўйли, узун қулоқли қаландар кўзларини юмиб... Машрабдан ғазаллар ўқийди. (О.) Деҳқонларнинг сўнги ҳисобларига кўра буғдойлари беш ботмон чиқиши керак эди. (С. А.)*

Баъзи сўзлар тил тараққиёти процессида турли хил нарса-ҳодисаларни ифодалайдиган бўлиши — янги маъно ёки маънолар касб этиши мумкин. Бу сўзлар билдирадиган нарсалардан бирортаси тарихий факт бўлиши мумкин. Демак, бундай сўзнинг бирор маъноси историзм бўлиб, қолган маъноси (ёки маънолари) да у замонавий сўз ҳисобланади. Масалан, *бой* сўзнинг биринчи гап билан кейинги гапларда ифодалайдиган маъноларини қиёсланг: *Нақ шу паллада дарвозадан катта қора сизир шаталоқ отиб, орқасида бир кишини суриб кирди. Бой чўчиб, ўзини четга олди. (О.) ...тийин йиғиши билан қачон бой бўлади киши, деб ўзи ташлаб кетди. (А. Қ.) Музикантлар учун тузиб бошқа жой, Дастурхонлар бўлиб меваларга бой. (М. Алавия.) Искандаро ҳавас ва таажжуб билан биноларга, бой жиҳозларга... назар ташлаб қўярди. (О.)*

АРХАИЗМЛАР

61- §. Ҳозирда мавжуд (замонавий) нарса-ҳодисаларнинг эскириб қолган атамалари архаизмлар (архаик сўзлар) дейилади. Мисоллар: *улус* (халқ), *ланг* (чўлоқ), *фирқа* (партия), *дорилфунун* (университет), *тилмоч* (таржимон), *ўмиз* (кўкрак) ва б.

Эскирган сўзлар билдирадиган нарса-ҳодисалар ҳозирги ҳаётда бор бўлгани сабабли, ўз-ўзидан, тилда уларни атайдиган замонавий сўзлар ҳам бўлади. Юқоридаги мисолларда қавс ичида берилган сўзлар ана шундай сўзлар ҳисобланади. Демак, тилда эски сўзларнинг замонавий синонимлари бўлади. Бу факт шуни кўрсатадики, тилда нарса-ҳодисани билдирувчи бирдан ортиқ сўз бўлса, тил тараққиёти қонуниятлари талабларига жавоб берадигани истеъмолда қолиб, бошқаси аста-секин истеъмолдан чиқа бошлайди ва ўз синонимига нисбатан эски сўзга айланади. Сўзларнинг эскириши (архаиклашиши) нинг сабаби ана шу.

Тилда бўладиган ўзгаришларнинг бирданига юз бермаслиги маълум. Сўзларнинг эскириш (архаиклашиш) жараёни ҳам бирданига эмас, балки аста-секин содир бўлади. Архаизмларнинг эскириш даражаси ҳам шу жараён билан боғлиқдир. Уларнинг айримларида эскилик даражаси кучсиз, баъзиларида эса нисбатан ортиқроқ бўлади. Эскирган сўзларнинг ҳозирги давр кишилари томонидан тушунилиш ва қўлланиш даражасининг ҳар хиллиги шу билан изоҳланади. Масалан: *муҳр* (печать) ва *кашшоф* (пионер) сўзлари архаик сўзлардир. Лекин *кашшоф* сўзига нисбатан *муҳр* сўзи кўпчиликка тушунарли ва у *кашшоф* сўзига нисбатан кўпроқ қўлланади.

Айрим сўзлар ҳозирги давр вакиллари учун бутунлай тушунарсиз бўлиши, истеъмолдан бутунлай чиқиб кетиши мумкин: *ўмиз* (кўкрак), *будун* (халқ), *битик* (китоб) сўзлари шундай хусусиятга эга. Бундай сўзлар «ўлик сўзлар» деб юритилади.

62- §. Историзмлар ва архаизмлар ҳақида айтилганлардан маълум бўлдики, бу икки тип лексиканинг бир қатлами (эски қатлам)га оид бўлса-да, улар бошқа-бошқа ҳодисалардир. Улар ўртасидаги фарқларни тўлароқ тарзда қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1. Архаизмлар ҳозирда бор нарса-ҳодисаларнинг, историзмлар эса ўтмиш нарса-ҳодисаларининг атамасидир.

2. Архаизмнинг замонавий қатламга оид синоними бўлади, историзмнинг бундай синоними бўлмайди.

3. Архаизм тилда нарса-ҳодисани атовчи бирдан ортиқ сўзнинг бор эканлиги сабабли пайдо бўлади. Историзм эса нарса-ҳодисанинг ҳозирги ҳаётдан йўқолиши сабабли пайдо бўлади.

4. Архаизм ўз синоними бўлган замонавий сўзга нисбатан белгиланади. Историзм эса сўз атайдиган нарса-ҳодисанинг ўтмишга оидлиги билан белгиланади.

5. Архаизм номинатив ва стилстик функция бажаради. Историзм эса фақат номинатив функция бажаради. Шунга кўра историзмлар ўтмишга оид нарса-ҳодисаларни ифода-далаш талаби билангина қўлланади, архаизмлар эса бошқа мақсадларда, чунончи, асар қаҳрамонлари тилини индивидуаллаштириш мақсадида қўлланади.

ЯНГИ ҚАТЛАМ

63-§. Тилда янги пайдо бўлган ва янгилик белгиси (бўёғи) сезилиб турадиган сўзлар янги лексик қатламни ташкил этади. Бундай сўзлар неологизмлар деб ҳам юритилади.

Неологизм умуман янги даврларда пайдо бўлган сўзлар сифатида тушунилмаслиги кѳрак. Бирор сўзни неологизм ҳисоблашда унинг янгилик бўёғига эғалиги асосга олинади. *Фазогир, китобсеварлар, олтинтонарлар* сўзлари шундай хусусиятга эга.

Янгилик бўёғини йўқотган сўз қачон пайдо бўлганидан қатъи назар, янги қатламдан замонавий қатламга ўтади.

Янги қатламга оид сўзлар (неологизмлар) замонавий қатлам ва эски қатламга оид сўзларга нисбатан жуда оз миқдорни ташкил этади. Шундай бўлиши ҳам табиий, чунки ҳар қандай сўз маълум талаб билан пайдо бўлади. Бундай сўз эса алоқа-аралашувда актив қўлланади ва шу тил вакиллари учун янгилик бўёғини йўқотиб, одатдаги сўзга айланади. Бу процесс эса одатда, узоққа чўзилмайди. Масалан, яқинларда пайдо бўлган *космос, космодром, телевидение* каби сўзлар янгилик бўёғини йўқотиб, замонавий қатлам сўзларига айланди.

64-§. Ўзбек тили луғат составидаги эски ва янги сўзлар пассив сўзлар деб ҳам таърифланади. Тўғри, бундай сўзлар замонавий қатламдаги сўзларга нисбатан кам қўлланади. Лекин активлик ва пассивлик сўзларнинг қўлланиш частотасига кўра белгиланар экан, фақат эски ва янги қатламга оид сўзларни пассив сўзлар деб қараш тўғри бўлмайди. Чунки сўзларнинг актив ёки пассив қўлланиши уларнинг бошқа хусусиятларига ҳам боғлиқ. Масалан, умумистеъмолдаги сўзларга нисбатан чегараланган лексикага оид сўзларнинг қўлланиши пассив бўлади. Шунингдек, стилистик нейтрал лексикага оид сўзларга нисбатан стилистик хосланган сўзларнинг қўлланиш даражаси кам бўлади ва ҳ. Демак, актив пассив сўзлар деганда, у ёки бу қатламга оид лексиканигина тушуниш тўғри бўлмайди.

УМУМИЙ ВА ЧЕГАРАЛАНГАН ЛЕКСИКА

65-§. Тилдаги сўзларнинг қўлланиш даражаси шу тил эгалари доирасида бир хил эмас. Баъзи сўзлар улар томонидан бирдек фойдаланилса, баъзилари эса маълум территорияда яшовчи ёки маълум касб-ҳунар билан шуғулланувчи кишилар нутқидагина қўлланади. Шу жиҳатдан ўзбек тили лексикаси икки катта қатламга бўлинади: 1) истеъмол доираси чегараланган лексика; 2) умумистеъмолдаги лексика.

Баъзи сўзлар адабий тил ва диалектда қўллангани ҳолда, адабий тилда бошқа, диалектда (ёки шевада) бошқа маъноли бўлади. Масалан: *иркит* адабий тилда «кир, ифлос» деган маънони, шевада «айрон халта»ни билдиради; *товоқ* сўзи адабий тилда косага ўхшаш ичи чуқур сопол идишни, Фарғона тип шеваларда эса лаганни билдиради ва ҳоказо. Демак, бунда сўз маълум маъноси билан диалектга ҳисобланади.

ТЕРМИНОЛОГИК ЛЕКСИКА

68-§. Професионал ва илмий терминлар терминологик лексикани ташкил этади.

69-§. Илм-фан, техника, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳаларга оид тушунчаларнинг аниқ атамаси бўлган сўз ёки сўз бирикмаси **термин** дейилади. Ҳар бир фан, касб-ҳунар ўз терминларига, шу терминлар жамидан иборат лексикасига эга. Бундай махсус лексика терминология деб ҳам юритилади: *физика терминологияси, лингвистик терминология* каби.

70-§. Терминлар муайян бир соҳага оид тушунчаларни аниқ ифода этувчи сўзлар бўлса-да, лекин бу сўзларнинг қўлланиши шу соҳа кишилари доираси билан чегараланган бўлиши шарт эмас. Бунда икки ҳолатни кўриш мумкин:

1. Терминларнинг маъноси соҳага алоқаси бўлмаган кишилар учун ҳам тушунарли бўлади ва улар томонидан ҳам қўлланаверади. Масалан: ботаникага оид *бугдой, пахта, ўрик, ғўза, узум, нок*; санъатшуносликка оид *сахна, афиша, актёр*; медицинага оид *укол, наркоз, грипп* каби.

2. Терминларнинг маълум қисми шу термин оид бўлган соҳа кишилари учун тушунарли бўлади ва шулар нутқида қўлланади: тилшуносликка оид *морфема, фонема, урғу, ўзак*; химияга оид *оксидлар, индикатор* каби.

Шуни айтиш керакки, умумистеъмолдаги сўзлар маълум бир соҳага оид тушунчани ифодаловчи сўз сифатида қўлланили, терминга айланиши мумкин. Бундай ҳолларда у сўз дастлабки маъноси (ёки маънолари) билан умумистеъмолдаги лексикага, махсус (терминологик) маъноси билан эса терминологик (чегараланган) лексикага оид бўлади: *Ғўза парваришини угориш билан моҳирона боғлаб олиб борши жуда муҳим ҳамиятга эга.* («С. Ўзб.») *Бош келишикдаги сўзнинг асосий синтактик функцияси эга бўлиб келишидир.*

Биринчи гапдаги *эга* сўзи ўзининг дастлабки маъносида қўлланган. Бу маъноси билан у кенг истеъмолдаги сўзлар жумласига киради. Иккинчи гапдаги *эга* сўзи эса тилшуносликка оид термин ҳисобланади. *Товуш, от, сифат, сон, феъл, равиш, ҳол, сўз, ан* каби сўзлар ҳам асосий (дастлабки) маънолари билан умумистеъмолдаги лексикага, иккинчи, махсус (лингвистик)

маънолари билан терминологик (чегараланган) лексикага кирди. Демак, лугат составидаги маълум бир сўз умумистеъ-молдаги сўз ҳам, термин ҳам бўлиши мумкин.

71-§. Терминлар, юқорида айтилганидек, касб-хунарга, илм-фанга доир тушунчаларни ифодалайди. Мана шунга кўра терминлар, асосан, икки катта турга: илмий терминлар ва профессионал терминларга ажратилади.

72-§. Профессионал терминлар. Ўзбекистон территориясида кўп замонлардан бери турли касб-хунар тармоқлари тараққий этиб келмоқда. Овчилик, чорвачилик, кулолчилик, дурадгорлик, бинокорлик, пойабзалдўзлик, наққошлик, каштачилик ва шу каби соҳаларга оид тушунчалар ўзларига хос сўзлар (терминлар) билан ифодаланади. Ўзбек тилида профессионал терминлар ёки касб-хунар лексикаси доираси кенг бўлиб, кўпгина сўз-терминларни ўз ичига олади. Маълум касб-хунарга ва мутахассисликка оид моносемантик сўзлар профессионал терминлар саналади.

Профессионал терминларга баъзи соҳалардан мисоллар келтирамиз.

1. Кулолчилик касб-хунаридан: *ангоб//лоя/тақсир* (сопол идишларнинг юзига берилган бўёқ), *булбулзор* (сопол товоқларга бериладиган нақшнинг бир тури), *гулбўта* (тоғдан чиқадиган кўкимтир оқ тусли лой), *барги бодом* (идишларга солинадиган бодом барги шаклидаги нақш).

2. Пойабзалдўзлик касб-хунаридан: *бигиз, қолип, шопчўп, соғи, бешлик, дастак, пошна* каби.

3. Каштачилик касб-хунаридан: *каштадўзлик, чизмакашлик, йўрмадўзлик, зехдўзлик, попоччилик, дўппидўзлик, зардўзлик, бичиқчи, тарҳкаш, пилтакач* ва ҳ.

73-§. Илмий терминлар. Ўзбек халқининг фан, санъат ва адабиётни узоқ тарихга эгадир. Совет даврида фан (бугунги кунда дунёда фаннинг 500 га яқин турли тармоқлари мавжуд), санъат ва адабиёт, умуман, маданиятнинг ҳамма тармоқлари ҳар томонлама тараққий қилди. Барча соҳадаги бу ўсиш, ўзгартиш ва ривожланишлар ҳозирги ўзбек адабий тили лексикасида ўз аксини топди. Ҳар бир фан ўзига хос терминларига эга. Илмий терминларнинг баъзи турларидан мисоллар келтирамиз:

1. Тилшунослик терминлари: *фонема, фонетика, урғу, бўғин, метатеза, редуқция, лексика, семантика, фразеология, грамматика, морфология, синтаксис, эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол, нуқта, вергул.*

2. Адабиётшунослик терминлари: *сифатлаш, ўхшатиш, муболаға, жонлантириш, роман, повесть, ҳикоя, очерк, проза, поэзия, баллада, аруз, маснавий, мухаммас, ғазал, туюқ.*

3. Тарихшунослик терминлари: *формация, жамият, капитализм, феодализм, социализм, коммунизм, уруғ, қабила, элат, миллат, давлат.*

4. Фалсафий терминлар: *идеология, материализм, идеализм, махизм, объект, субъект, борлиқ, онг, материя, метафизика, диалектика.*

5. Физик терминлар: *анод, барометр, вентилятор, нейтрон, оптика, рычаг, ядро, яшин.*

6. Математик терминлар: *куб, квадрат, плюс, минус, координат, интеграл, ечим, миқдор.*

7. Географик терминлар: *компас, глобус, зона, канал, карта, қирғоқ, ҳавза, яйлов, параллел, меридиан, экватор.*

Химия терминлари: *атом, водород, темир, кислород, натрий, марганец, фосфор, мис, олтин, қўрғошин, қалай, симоб.*

9. Физиология терминлари: *мия, бош мия, орқа мия, кўз, бўғиз (ҳиқилдоқ), нерв (асаб).*

10. Ҳарбий терминлар: *солдат, командир, лейтенант, майор, генерал, маршал, батальон, армия, траншея ва бошқалар.*

Юқорида кўрсатилган ва бу ўринда айтилмаган хилма-хил терминлар ҳозирги ўзбек тилида, асосан, икки йўл билан ҳосил бўлган.

ЖАРГОН ВА АРГОЛАР

74-§. Маҳаллий территориал диалектларнинг сўзлари (ше-ва сўзлари) диалектизмлар саналса, «синфий диалектнинг сўзлари» жаргонлар дейилади. Жаргонлар синфий айирмаликни кўрсатиб берадиган, юқори табақа вакиллари учун тушунарли бўлган сўз ва иборалардир.

Жаргонлар ўзбек тилининг ўз сўзларидан, баъзан бошқа тиллардан (аряб ва тожик тилларидан) олиниб қўлланган сўзлардир.

Октябрь революциясига қадар ўзбек тилида айрим жаргонлар мавжуд бўлган. Эксплуататорлар ўзларини меҳнаткашлардан юқори тутиш ва ўз мақсадларини улардан яшириш учун жаргонларни қўллаганлар. Мисоллар: *Му л л о р ў з и. Бизга зиёфат малҳуз эмас. Неъматни жаннатни келтир. (Ҳ. Ҳ. Ниёзий.) Малҳуз эмас — мулоҳаза қилинган эмас, ўйлаган эмасмиз; неъматни жаннат — ёр, маҳбуба (бу ўринда Ойхон деган маънода). Яна мисоллар: шоеъ қилинг (билдиринг маъносда), шаваққуъ айланг (умид билан кутинг), тавалжжуъ айланг. «Танзил денг, тақсир» (танзил — фойда маъносида) ва шу кабилар.*

75-§. Арголар қизиқишлари, машғулотлари, ёшлари бир хил бўлган жуда тор доира (гурух)га мансуб кишилар қўллайдиган, маъноси шундай кишиларга тушунарли бўлган сўзлардир. Улар умумхалқ тилига оид сўзлардан бўлса-да, аммо бундай сўзлар ҳам кенг халқ оммасига тушунарли бўлмайди. Шу жиҳатдан арголар жаргонларга ўхшайди. Октябрь революциясигача ўзбек тилида отарчинлар, ўғрилар, савдогарлар ва бошқа группаларнинг арголари бўлган. Мисоллар:

1) отарчилар аргосидан: *якан* (пул), *жойи* (йўқ), *ҳасут* (нон), *даҳ* (яхши, дуруст маъносида);

2) ўғрилар аргосидан: *лой* (пул), *ҳариф* (пул эгаси ёки ўғрилиқ объекти), *шабас* (менга бериб юбор), *маидра* ё *мура* (нон), *лигави* (милиция);

3) савдогарлар аргосидан: *сар* ёки *сари ниёз* (минг сўм), *сару нимсар* (бир мингу беш юз сўм), *капара* (олти минг сўм);

4) безорилар аргосидан: *замри* (жим тур ё тўхтаб тур), *атамри* (гапир ё аввалги ишингни давом эттир), *шухур* ёки *атанда* (қоч), *ҳамка* (нон), *дешевка* (чақимчи, сўз ташиб юрувчи) кабилар.

Бу синфлар, гуруҳлар йўқолиши билан уларга онд жаргон ва арголар ҳам йўқ бўлиб кетади.

УМУМИСТЕЪМОЛДАГИ ЛЕКСИКА

76-§. Ўзбек тили луғат составидаги сўзларнинг асосий қисмини маъноси шу тилда сўзлашувчилар учун тушунарли ва умумий қўлланиш хусусиятига эга бўлган сўзлар ташкил этади. Бундай сўзларнинг қўлланиш доираси на территориал жиҳатдан, на фаолиятнинг бирор соҳасига кўра чегараланган бўлмайди.

Умумистеъмолдаги (чегараланмаган) лексика сўз туркумларининг барчасига оид бўлиб, шу туркум луғат составининг асосий қисмини ташкил этади:

1. От туркумида: *ота, она, нон, сув, уй, шаҳар, тоғ, тиш, дарахт, экин, дала, ер, шамол, ёмғир, иш, осмон, булут, радио, стол, дафтар, қалам.*

2. Сифат туркумида: *ширин, аччиқ, нордон, қизил, оқ, кўк, сариқ, катта, кичик, кенг, баланд, паст, хунук, чиройли, узоқ, яқин.*

3. Сон туркумида: *бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз, тўққиз, ўн, йигирма, ўттиз, қирқ.*

4. Олмошлар: *мен, сен, у, ўша, шу, қачон, қандай, биз, сиз.*

5. Феъллар: *ишламоқ, ёзмоқ, келмоқ, олмоқ, сўзламоқ, кўрсатмоқ, буюрмоқ, ўргатмоқ, экмоқ, термоқ, сайламоқ, топмоқ, ухламоқ, севмоқ, тозаламоқ сўрамоқ.*

6. Равишлар: *тез, секин, бирдан, тўсатдан, кеча, илгари, бугун, ҳозир, эрта, индин, ҳамиша, баъзан, атайлаб.*

7. Кўмакчилар: *учун, билан, сингари, каби, ҳақида.*

8. Боғловчилар: *ҳам, ва, билан, аммо, бироқ.*

9. Юкламалар: *фақат, худди, ҳатто.*

10. Модал сўзлар: *албатта, шубҳасиз, назаримда.*

11. Ундовлар: *эҳ, вой, дод, ура, чуҳ.*

12. Тақлид сўзлар: *лов, ялт-юлт, гумбир, шивир-шивир* ва бошқалар.

Умумистеъмолдаги лексикага оид сўзларнинг кўпчилик қисми умумтуркий ва ўзбекча сўзлардан иборат. Лекин, юқорида

ги бўлимларда кўриб ўтганимиздек, ўзбек тилига бошқа тиллардан жуда кўплаб сўзлар ўзлашган. Бундай сўзларнинг ҳам кўпчилик қисми ўзбек тилида сўзлашувчилар учун тушунарли ва улар яшаш территорияси, касби, ёши каби белгиларидан қатъи назар, барча ўзбеклар нутқида қўлланади. Масалан:

тожик тилидан ўзлашган сўзлар: *гўшт, нон, созанда, суҳбат, сабзавот, режа, дард, омбур, теша, бобо, дугона, дўст, офтоб, хонадон*;

араб тилидан ўзлашган сўзлар: *авлод, оила, инсон, синф, миллат, ҳикоя, танқид, мақол, ҳаёт, шамол, соат, қодир, доҳий, иноқ, мағрур, хафа*;

рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар: *телефон, телеграмма, совет, революция, сғезд, газета, журнал, врач, инженер, актёр, самолёт, трактор, кино, театр, цирк, стол, стул, ручка, картошка, завод, фабрика* каби.

Кўринадики, умумистеъмолдаги сўзлар ўз қатламга оид сўзлар, шунингдек, ўзлашма сўзлар бўлиши ҳам мумкин.

ЭМОЦИОНАЛ-ЭКСПРЕССИВ ВА СТИЛИСТИК ЖИҲАТДАН ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИ

77-§. Тилнинг асосий функцияси коммуникатив функция бўлса-да, бироқ кишилар алоқа-аралашув процессида ифодаланаётган фикрга ўзларининг турли типдаги эмоционал муносабатларини ҳам ифода этадилар. Тилда буларни рўёбга чиқариш имкониятлари ҳам мавжуд. Буни лексикада ҳам кўриш мумкин: луғат составида ифодаланаётган фикрга сўзловчининг турлича муносабатини аниқлашга хизмат қиладиган, шунга хосланган сўзлар бор. Ана шу хосланганлик нуқтаи назардан ўзбек тили лексикасини икки асосий группага ажратиш мумкин: 1) эмоционал-экспрессив бўёқ нуқтаи назаридан ўзбек тили лексикаси; 2) стиль (услуб) нуқтаи назаридан ўзбек тили лексикаси.

ЭМОЦИОНАЛ-ЭКСПРЕССИВЛИК ЖИҲАТДАН ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИ

78-§. Ўзбек тили луғат составидаги баъзи сўзлар сўзловчининг турли эмоционал-экспрессив муносабатини ифодалаш хусусиятига эга, бошқаларида эса бундай хусусият йўқ. Шу жиҳатдан сўзлар икки турга бўлинади: 1) *эмоционал-экспрессив бўёқсиз сўзлар*; 2) *эмоционал-экспрессив бўёқдор сўзлар*.

79-§. Эмоционал-экспрессив бўёқсиз сўзларда, лексик маънодан ташқари, сўзловчининг турли муносабатини ифодаловчи қўшимча оттенка бўлмади: *аввал, айб, айёр, бош, камбағал, катта, кўкармоқ, мазали, муҳтож, овора, ариқ, урмоқ, хунж*.

юз (бет), *ўжар, қонмоқ, фирром, ҳусн* каби сўзлар нарса, белги, ҳаракатнинг ўзини ифода этади, буларда сўзловчининг ҳеч қандай муносабати ифодаланмайди. Шу сабабли бу типдаги лексика нейтрал лексика (стилистик нейтрал лексика) деб ҳам юритилади.

80-§. Эмоционал-экспрессив бўёқдор сўзлар нарса, белги, ҳаракат кабиларни аташ билан бирга, сўзловчининг шу нарса, белги ёки ҳаракатга баҳосини, турлича муносабатини ҳам ифодалайди. Масалан: юқоридаги *бош, хунук, юз, қонмоқ* сўзлари нарса, белги ва ҳаракатнинг ўзини билдиргани ҳолда, уларнинг синонимлари бўлмиш *калла, бадбашара, чеҳра, мириқмоқ* сўзлари шу нарса, белги, ҳаракатларга сўзловчининг турлича муносабатини ҳам ифодалайди.

81-§. Эмоционал-экспрессив бўёқдор сўзлар суйиш, эркал-лаш, ғазаб, киноя, тан бериш ва шу каби муносабатларни ифодалайди. Бу муносабат асосий белгисига кўра икки турли бўлади: и ж о б и й ёки с а л б и й. Шу муносабатни ифодалашига кўра Эмоционал-экспрессив бўёқдор сўзлар ҳам икки турга бўлипади: 1) и ж о б и й э м о ц и о н а л - э к с п р е с с и в б ў ё қ д о р с ў з л а р; 2) с а л б и й э м о ц и о н а л - э к с п р е с с и в б ў ё қ д о р с ў з л а р.

82-§. Ижобий эмоционал-экспрессив бўёқдор сўзлар сўзловчининг нарса, белги ёки ҳаракатга бўлган турлича ижобий муносабатини ифодалайди. Мисоллар: *Онам деганимда, оқсоч, жафокаш Мунис ва меҳрибон чеҳранг намоён. (Ғ. Ғ.) Одамни очдан ҳам ўлдирмайдиган, қашшоқликдан ҳам чиқармайдиган бу касб ҳақида халқ аломат гаплар тўқиган. (Ас. М.) У ҳаминша кулиб, жилмайиб турадиган меҳрибон чеҳрани кўрмади. (М. Исм.)*

83-§. Салбий эмоционал-экспрессив бўёқдор сўзлар сўзловчининг нарса, белги ёки ҳаракатга бўлган менсимаслик, нафрат ва шу каби салбий муносабатини ифодалайди. Мисоллар: *У бир кўнели бориб, муттаҳам қозининг тумшугига туширгиси ё ифлос башарасига тупургиси келди. (М. Исм.) Аҳмад Ҳусайн ҳар иккисини бир вақтлар кўрган эди. Инглиз укки кўз, карнай бурун, кампир даҳан, қилтириқ бўйин, найнов эди. (О.) Сўнгера даккам-дуккам ифлос тишларини яширган оғзини катта очиб эснади, гўё унинг бутун бадбуруш юзини оғиз қоплади. (О.)*

Сўзларнинг ижобий ёки салбий нарса-ҳодисаларни ифодалаш билан уларнинг ижобий ёки салбий экспрессив бўёққа эгаллигини фарқлаш керак. Масалан: *яхши, чиройли, ширин, хурсанд* сўзлари ижобий характердаги белгиларни, уларнинг антонимлари бўлган *ёмон, хунук, бемаза, хифа* сўзлари салбий характердаги белгиларни билдиради. Лекин улар эмоционал-экспрессив бўёққа эга эмас, чунки улар салбий ва ижобий характердаги белгиларнинг ўзини билдириб, шу белгига қўшимча тарзда сўзловчининг турли муносабатини ифодаламайди.

84-§. Лугат составидаги сўзлар функционал стилларга бe-фарқ муносабатда бўлиши ёки стилнинг маълум бир типига ман-суб бўлиши мумкин. Шу нуқтаи назардан ўзбек тили лексика-си икки турга бўлинади: 1) стиллараро лексика (ёки стилистик нейтрал лексика); 2) стилистик хосланган лексика.

Стилларао лексика

85-§. Бу қатламга оид сўзларда стилнинг бирон турига мансублик белгиси бўлмайди, шунинг учун улар стилнинг бар-ча турларида баб-баравар қўлланаверади: *сув, нон, қор, дала, дарахт, дарё, денгиз, ўрмон, тоғ, катта, кичик, паст, баланд, қизил, бир, икки, ўн, юз, минг, мен, сен, бу, шу, ишла, қара, ол, ўрган, юр, ухла, эрта, аввал, ҳозир, кеча, бирдан, ҳам, фақат, лекин* каби сўзлар худди шундай хусусиятга эга бўлган сўз-лардир.

Стилистик хосланган лексика.

86-§. Бу қатламга оид сўзлар стилнинг маълум турига оидлиги, қўлланиши асосан шу стиль доираси билан чегара-ланган бўлиши билан характерланади. Бу жиҳатдан ўзбек ти-ли лексикасини қуйидаги типларга ажратиш мумкин: 1) ки-тобий лексика; 2) бадий лексика; 3) оддий сўзлашув лексикаси.

87-§. Китобий лексикага публицистик, илмий ва расмий иш стилларида қўлланивчи сўзлар киради:

1) публицистик стилга оид сўзлар: *қардош-лик, иттифоқ, илғор, мақола, сарлавҳа, рубрика;*

2) илмий стилга оид сўз (термин)лар: *тенг-лама, илбурчак, экватор, меридиан, лексема, кесим, тўлдирув-чи, водород, оксиген;*

3) расмий иш стилига оид сўзлар: *протокол, буйруқ, талабнома, комитет, съезд, пленум, ташиқлот ва б.*

88-§. Бадий лексикага бадий нутққа хос, бадийлик ху-сусиятига эга бўлган сўзлар киради. Мисоллар: *Меҳнат билан топади иқбол...* (Е. Мирзо.) *Унинг одобиди, унинг хулқида, ин-соний камолот мавжуд, барқарор.* (У.) *Табиатан серзавқ ва ҳар нарсага қизиқувчи бўлган Содиқ учун ҳар ҳунар бир завқ бахш этар, кўнглини кўтарар, соғлиғини сақларди.* (Ш.) *Кун-дан-кунга яшнамоқда кўркинг, жамолинг.* (Ғайратий.) *Баҳор-нинг фикри булут босган осмондай қоронғилашди-ю, кўз ол-дини туман чулғади.* (Ш. Р) *Яхши қолинг, севган юрту диё-рим.* (Ҳамза.)

89-§. Оддий сўзлашув лексикасига оддий, эркин муомалада қўлланилган, адабий тил учун у даражада норма деб қарал-майдиған сўзлар киради: *кетворган, пўрим, қитдай, муллажи-*

ринг каби. Мисоллар: Уйлаб кўрсам, саркотиб одамга шундан
боп совға йўқ экан. Ручканинг пошшахони, пероси олтиндан.
(Н. С.) Шомаҳдиевнинг қилиғи маълум: жаҳли чиқиб бир сан-
наб кетса, унинг чакагини босиш асов туяни чўктиришдек ма-
шаққат. (А. Муҳиддин.) Қизларингизни жеркийсиз, сўкасиз...
Хўш, нима учун Тўлани юмшоқ пахтага ўраб папалайсиз?!
(М. Исм.) Жиллақурса жуводиз билан қарашай дедим. (О.)
Энанг беш-ўн танга пул сўраб юборди. Бўлса, чиқариб бер, бо-
ёқишлар чайнаб турсин. (О.) Маза қилиб картошкани тушириб
турсанг... (Сайёр.)

ФРАЗЕОЛОГИЯ

1-§. Фразеология тилшуносликнинг фразеологик бирликларини ўрганувчи соҳасидир. *Фразеология* термини тилшуносликда икки маънода қўлланади: 1) тилдаги фразеологик бирликларнинг жами маъносида ва 2) шундай бирликларни ўрганувчи соҳа (фан) маъносида.

2-§. Икки ёки ундан ортиқ сўздан таркиб топган ва яхлит бир маъно ифодаладиган тил бирлиги **фразеологик бирлик** ёки **фразеологизм** дейилади: *қўй оғзидан чўп олмаган, оғзи қулоғида, юрагига қил сиғмайди, дўпписи яримта, икки гапнинг бирида, сиркаси сув кўтармайди, бино қўймоқ, ўтакаси ёрилмоқ* кабилар.

Демак, лексикология тилнинг луғат составини (лексикасини), фразеология эса фразеологик бирликлар составини ўрганади. Луғат составида тил бирлиги сўз бўлса, фразеология составида фразеологизм тил бирлигидир.

3-§. Тилнинг луғат бойлиги лексика ва фразеология (фразеологизмлар состави)дан иборатдир. Сўз ҳам, фразеологизм ҳам л у г а в и й б и р л и к ҳисобланади.

4-§. Фразеологизмлар бирдан ортиқ сўздан ташкил топиши билан сўз бирикмаси ёки гап типида бўлса-да, лекин улар нутқ бирлиги бўлган бу бирликлардан тамоман фарқланади ва луғавий бирлик сифатида кўп жиҳатдан сўзларга яқин туради, сўзларга хос бўлган жуда кўп хусусиятлар фразеологизмларга ҳам хосдир.

Фразеологизмлар сўз бирикмаси ёки гаплар каби нутқ процессида ҳосил бўлмайди, балки улар, худди сўзлар каби, тилда тайёр ҳолда бўлади. Демак, фразеологизмлар нутқ ҳодисаси эмас, балки тил ҳодисаси ҳисобланади: *аравани қуруқ олиб қочмоқ, кавушини тўғрилаб қўймоқ, сичқоннинг уни минг танга, томдан тараша тушгандай, ноғорасига ўйнамоқ, капалаги учиб кетди* кабилар тилда тайёр ҳолдаги луғавий бирликлардир.

Фразеологизмлар ҳам, худди сўзлар каби, шакл ва маъно бутунлигига эга. Сўзнинг шаклий томонини товушлар ҳосил

этса, фразеологизмнинг шаклий томонини сўзлар ҳосил этади: *ёқламоқ*. — *ён босмоқ*, *раҳмдил* — *кўнгли бўш* каби.

Фразеологизмнинг компонентлари фақат шакл — товуш томони билан сўз ҳолида бўлади. Фразеологизм таркибида у маъно бутунлигига эга бўлмайди. Шу сабабли фразеологизм составидаги бирор сўз истемолдан чиққан бўлса ҳам, фразеологизм йўқолмайди, бошқа тил бирлигига, айтайлик, сўзга айланмайди. Шунингдек, унинг маъноси ҳам ўзгармайди. Мисоллар: *У қизнинг бурнини аста чимчилаб, қулоғидан чўзиб жиғига тегди-да мўйловларини селкиллаб кулди.* (О.) *Катя бу жўн ҳамшира билан ади-бади айтишиб ўтиришни ўзига эп билмай, пастга тушиб кетди.* (В. Фафуров.) *...босмачилар қишлоқни босганда ҳаммаларининг ўтакалари ёрилиб, уй-уйларига яшириниб олишди.* (Ҳ. Турсункулов.) *Шанба кун Кўтир дала томондан кўтарилган чанг одамларнинг энка-тиккасини чиқариб юборди.* (Мирм.)

Фразеологизмнинг компонентлари ўзича шакл ва маъно бутунлигига эга эмаслигидан, яъни ҳақиқий маънода сўз эмаслигидан фразеологик birlikларга нисбатан «бирикма» терминини қўллаш, уларни «турғун сўз бирикмаси» деб аташ тўғри бўлмайди. Чунки «сўзларнинг турғун бирикмаси», «турғун сўз бирикмаси», «турғун бирикма», «турғун ибора», «бирикма» каби терминлар ҳодисанинг сўз бирикмаси эканини ишкор эта олмайди, балки тан олади. Фразеологизмлар эса лексик birlik ҳисобланувчи сўздап, шунигдек, синтактик birlik ҳисобланувчи сўз бирикмасидан тамомила фарқланувчи алоҳида тил birlikидир. Шунинг учун ҳам бундай birlikларга нисбатан (уларнинг моҳиятига мос келувчи) «фразеологизм» терминининг ўзини қўллаш вериш маъқул.

Фразеологизмлар луғавий birlik бўлганидан, худди сўзлар каби, гапда бир бўлак вазифасида келади. Мисоллар: *Қош қўяман деб кўз чиқарадиган бундай ҳодисалар... ҳали ҳам онда сонда рўй бериб турибди.* («Ўзбекистон маданияти».) *Кўз очиб юмгунча неча минг пиёда ва сувори кишилар пайдо бўлди.* (А. Қ.) *Комиссия ҳайрон бўлиб қолди, аммо ҳеч ким мени қайтаришни оғзига олмас эди.* (А. Қ.) Биринчи гапдаги фразеологизм аниқловчи, иккинчи гапдагиси ҳол, учинчи гапдагиси кесим вазифасида келган.

Батан фразеологизмлар тузилиш жиҳатдан гап шаклида бўлади. Лекин улар ҳам нутқда гапнинг бир бўлаги вазифасида келади: *Хўп акажон, биз кетдик, ...Қулинг ўргилсин меҳмонхоналарда учрашиб қолгунча саломат бўлинг!* (О. Е.)

Келтирилган фактларнинг ҳаммаси фразеологизмларнинг синтактик birlik бўлган сўз бирикмасидан тубдан фарқланишини, унинг луғавий birlik эканини кўрсатади. Луғавий birlik сифатида эса фразеологизмлар сўзларга хос бир қатор хусусиятларга эга.

ФРАЗЕОЛОГИЗМНИНГ СЕМАНТИК СТРУКТУРАСИ

5-§. Фразеологизмнинг семантик структураси фразеологик маъно (маънолар) ва қўшимча оттенкалардан иборат бўлади.

Белги, ҳаракат кабилар ҳақида фразеологизм ифодалайдиган маълумот фразеологик маъно дейилади: *Энди тўртинчи ротани ҳам рация билан таъмин қилсак, ошиқ олчи бўларди. (И. Р.) Бу ерда эканингизни эшитиб, кўзимга ҳеч нарса кўринмади, учиб бора қолсам дедим. (О.)* Биринчи мисолдаги фразеологизм белги, иккинчи мисолдагиси эса ҳаракат билдиради.

Фразеологизмлар, сўзлар каби, яхлит бир маъно (белги, ҳаракат кабиларни) ифодаласа-да, лекин фразеологик маъно кўн жиҳатдан лексик маънодан фарқ қилади. Шу сабабли фразеологизмлар сўзларга синоним бўлган ҳолларда ҳам фразеологик маъно билан лексик маъно бир-бирига тенг бўлмайди. Қиёсланг: *ўтакетган — уччига чиққан, беқиёс (жуда) — ер билан осмонча, албатта — турган гап, ҳеч қачон — икки дунёда (ҳам), яширин (хуфия) — енг ичида.* Келтирилган фразеологизмлар ўз синонимлари бўлмиш сўзларга нисбатан, биринчидан, маънони кучли даража билан ифодаласа, иккинчидан, улар образлилик оттенкасига эга.

Умуман, фразеологик маънонинг ҳажми лексик маънонинг ҳажмига нисбатан кенг, мураккаб бўлади. Кўпгина фразеологизмлар маъносида сўзнинг маъносида йўқ компонент бўлади. Масалан: *ёқасини ушламоқ, бошида ёнғоқ чақмоқ, ер-кўкка ишонмаслик* оддийгина ҳайрон бўлиш, азоблаш, ардоқлаш эмас, балки ортиқ даражада ҳайрон бўлиш, ниҳоят даражада азоблаш, ўта даражада ардоқлашдир. Демак, бу фразеологизмлар маъносида «ўта (ортиқ) даражада» компоненти бор.

Жуда кўп фразеологизмлар билдирадиган маъноларни бир сўз билан ифодалаб бўлмайди. Қуйида келтирилган мисоллардаги фразеологизмлар маъносига эътибор беринг: *Қилдан қийиқ топиб, жанжал чиқарарди. (С. Аҳм.) Раҳимнинг тена сочи тикка бўлиб, кўзлари қинидан чиқаёзди. (Ҳ. Н.) Назокатнинг олдига кириш учун шунча хезланарди-ю, бироқ қизишиб турган бир пайтда яна қош қўяман деб кўз чиқариб қўйишдан ҳайиқарди. (Ж. Абдуллахонов.) Сиз яхшиларим, бу қисқа ўйлашингиз билан ўз оёғингизга ўзингиз болга уриб, яна қипчоқлар қўлига қарам бўласиз. (А. Қод.) ...мадрасани елкаминг чуқури кўрсин... (М. Исм.) Кавушини тўғрилаб қўйиш керак, қурилишни ҳам, коллективни ҳам сариқ чақага сотади бу, (Ас. М.)*

Келтирилган фактлар, фразеологизмлар гарчи сўзлар каби яхлит маъно ифодаласа-да, лекин фразеологик маъно билан лексик маънонинг табиати бир хил эмаслигини кўрсатади. Фразеологизмлар семантик жиҳатдан сўзлардан фарқли бел-

ги-хусусиятларга эга бўлганликлари учун ҳам тилда пайдо бўлган ва яшаб келади.

Фразеологизмлар бирдан ортиқ сўздан таркиб топишини кўрдик. Лекин фразеологизмлар таркибидаги сўзларнинг лексик-грамматик имкониятлари, уларнинг тўғри маънолари асосида бирикишдан ҳосил бўлмайди. Шунинг учун ҳам фразеологизмларнинг маъноси унинг компонентлари (таркибидаги сўзлар)нинг тўғри маъноси умумлашмасидан иборат бўлмайди. Масалан: *қўйнига қўл солмоқ, тарвузи қўлтиғидан тушмоқ* фразеологизмларнинг маъноси таркибидаги сўзлар маъноларидан келиб чиқмайди. Чунки фразеологизмлар сўз бирикмаси таркибидаги бирор сўзни ё бутун бирикмани маълум бир образ асосида кўчма маънода қўллаш йўли билан ҳосил бўлади, унинг маъноси ҳам шу йўл билан юзага келади. Мисол: *Яхши одам ошини ер, ёмон одам бошини ер. (Мақол.) ...бўйнида қипқизил галстук лоладек яшинаб турар, оғзи қулоғида эди. (А. Мираҳмедов.) Бошини емоқ* фразеологизмининг маъноси емоқ феълининг кўчма маъноси асосида ҳосил бўлган. *Оғзи қулоғида* фразеологизмининг маъноси эса бутун бирикмани образли тарзда кўчма маънода қўллаш асосида ҳосил бўлган.

Фразеологизмнинг маъноси таркибидаги сўзнинг кўчма маънода қўлланиши натижасида юзага келган бўлса, фразеологик маънони фразеологизм компонентлари маънолардан келтириб чиқариш мумкин бўлади. Бу типдаги фразеологизмларга мисол сифатида *ақлини емоқ, кўзини бўямоқ, кўнглида кири йўқ, кўнгли тоза, бошига етмоқ, йўлдан урмоқ, гап тегмоқ, тили қичимоқ* кабиларни кўрсатиш мумкин.

Фразеологизмлар юқоридагидек компонентларининг кўчма маънода қўлланиши асосида, шунингдек, бошқа йўллар билан ҳам пайдо бўлиши мумкин. Бундай фразеологизмлар маъноси таркибидаги сўзлар маънолари умумлашмасидан келтириб чиқариб бўлмайди. Масалан, баъзи фразеологизмлар ифода-лайдиган маъно сўз бирикмаси билдирадиган белги, ҳаракатдан мантқан келиб чиқади. Мисол: *Нима бу ҳадеб тутун қайтаради, арпасини биров хом ўрибдими? (А. Қ.)* Арпани хом ўриш зарар (ёмонлик) экани аниқ. Шу сабабли *арпасини хом ўрмоқ* фразеологизмининг «ёмонлик қилмоқ» маъноси асосини сезиш қийин эмас. Бундай фразеологизмларнинг маъноси таркибидаги сўзлар маънолари умумлашмасидан келиб чиқмаслиги сабабли таркибидаги сўз (сўзлар) ўрнида бошқа сўз қўлланса ҳам маъно ўзгармайди. Масалан: *Мабодо телба Мироншоҳнинг ҳарамзодаларидан бири тахтга ўтирса борми, сиз билан менинг бошимизда ёнғоқ чақади. (М. Осим.) Уч кун ўтмай бошимда тош чақишга бошлади. Ҳамма иш унинг буйруғи билан бўлди... (О.) Бошида икки букилиб, кейин мияда данақ чақадиганидан шу тузук. (И. Р.) Тожиддин Қосим шундай равишларданки, мулкдорлар ва юқори амалдорларнинг соясига*

*салом беради. (О.) Мунча улугларнинг соясига кўрпача со-
лисин. (С. Аҳм.)*

Фразеологизм ва унинг маъноси сўз бирикмасини яхлитли-
гича кўчма қўллаш асосида ҳосил бўлиши мумкин. Бундай
фразеологизмларнинг маъносини ҳам компонентлари маънола-
ридан чиқариб бўлмайди. Масалан: *Гандонликка келганда
Бозорбой ҳам сен билан мени бир чўқишда қочиради. (П. Т.)
Эшоннинг хотинини кимдир тезлаяпти. Кимдир қўлтиғига сув
пуркаяпти. (С. Аҳм.)* Паррандага хос, унда бўладиган ҳара-
катни инсонга нисбатан қўллаш натижасида фразеологизм
юзага келган. Парранданинг ўзига қарата қўлланганда, *бир
чўқишда қочирмоқ* ва *қўлтиғига сув пуркамоқ* эркин сўз би-
рикмаси ҳисобланади.

Баъзи сўз бирикмалари бирон ҳаракат-ҳодисанинг сабаби
(натижаси) сифатидаги ҳаракат-ҳодисани билдиради. Қе-
йинчалик бундай ҳаракат-ҳодисага сабаб бўлувчи ҳара-
кат-ҳодисани билдирувчи сўз ёки сўз бирикмаси қўлланмайдиган
бўлиши мумкин. Унинг маъноси эса сабабдан келиб чиқа-
диган ҳаракат-ҳодисани билдирувчи сўз бирикмасидан англаши-
ладиган бўлади. Натижада бу сўз бирикмаси фразеологизмга
айланади. Бундай фразеологизмларнинг маъносини ҳам тар-
кибидаги сўзлар маъносидан келтириб чиқариб бўлмайди. Ма-
салан: *Сезган замон тепа сочим тикка бўлди. Мен Йўлчини
дуруст йигит деб йўлардим. (О.) Гапирсам шуки... Бўтабой акам-
нинг лабига учуқ тошмаганига ҳайронман. (А. Қ.) Унинг но-
маъқул ишлари ҳақида кўп гаплар эшитса-да, тишини тишига
қўйиб юраберди. («Муштум».) Шундай ҳийла билан берардим-
ки (заҳарни), табиблар бармоғини тишлаб қоларди... (О.)* Соч-
нинг тик бўлиши бирдан ва ниҳоятда ғазабланишда, тишни
тишга қўйиш қаттиқ азоб (қийноқ)га чидашда, бармоқни тиш-
лаш эса натижасиз қолиб афсусланишда бўладиган ҳаракатлар.
Сабаб (асос) бўлувчи ҳаракатни билдирадиган *ғазабланмоқ, чи-
дамоқ, афсусланмоқ* сўзлари қўлланмай, уларга хос маъно *те-
па сочи тик бўлмоқ, тишини тишига қўймоқ, бармоғини тишла-
моқ* бирикмалари орқали ифодаланаверган ва оқибат бу
бирикмалар шу маъноларни ифодаловчи фразеологизмларга
айланган. Агар сабаб (асос)— ҳаракат-ҳодисани билдирувчи
сўз қўлланса, бу типдаги фразеологизмлар эркин сўз бирик-
маси ҳолатида бўлади ёки унинг фразеологизмлик хусусияти
жуда кучсизланади. Масалан, *дўпписини осмонга отмоқ, ёқа-
сини ушламоқ, тишини тишига қўймоқ, оғзи қулоғида* фразео-
логизмлари «хурсанд бўлмоқ», «ҳайратланмоқ», «чидамоқ»,
«хурсанд» маъноларини билдиради. Агар *хурсанд бўлмоқ,
ҳайратланмоқ, чидамоқ, хурсанд* сўзлари ҳам қўлланса, келти-
рилган бирикувлар эркин сўз бирикмаси бўлади ёки уларнинг
фразеологизмлик хусусияти жуда кучсизланади: *Бу ёрда икки-
уч кун овора бўлиб иш битирган одам дўпписини осмонга отиб
хурсанд бўлади. («Муштум».) Ахир пушаймон бўлипти-да, гўр-*

сўхта,— деди Йўлчи ҳайратда ёқасини ушлаб. (О.) Бектемиров бу тепкиларнинг зарбасидан танаси қанчалик зирқираб оғри-масин ўзини тутди, тишини тишига қўйиб чидади. (С. Аҳм.) Эртаси кечқурун Остонақул уйга жуда хурсанд, оғзи қулоғида қайтиб келди. (С. Абдуқаҳҳор.)

Баъзи фразеологизмлар турли ривоят, ақида, тушунчалар билан боғланади. Бундай фразеологизмларнинг маъносини ҳам таркибидаги сўзлар маъноларидан келтириб чиқариб бўлмайди. Қуйидаги мисоллардаги фразеологизмлар шундай хусусиятга эга: *Абдурасул эса бош чайқади-да, қаттиқ бир пишқириб Давлетёрса айтди: Думи хуржунда иш қилиб қўйибсан-да, ука! (П. Т.) ...кўзим учиб тургани йўқ эди-ку, қайқдан билиб чиқа қолдингиз. (Р. Ф.)*

Оддий халқ ўртасида «кўз учса», бирор ҳодиса юз беради, кимдир келади деган тушунча бор. *Кўзи учмоқ* фразеологизмининг маъноси ана шу тушунчага боғланади. *Думи хуржунда* фразеологизми эса махсус латифа билан боғланади. Латифанинг қисқа мазмуни қуйидагича:

Афанди эшагини сотиш учун бозорга олиб кетаётганида эшак лойга ботиб, думи ифлос бўлади. Ювиб тозалай деса, сув топишмайди. Эшакнинг думини кесиб, хуржунга солиб олади. Бозорда харидорлар эшакнинг думини сўраса, «Думи хуржунда», деб жавоб беради. Харидорлар айпаб кетаверади, эшак сотилмай қолади. Демак, эшакнинг соғилмаслигига Афанди қилган «думи хуржунда» иш сабаб бўлади.

Юқорида келтирилган фактлар фразеологизмларнинг келиб чиқиш йўллари, улар ифодалайдиган маънонинг асоси турлича эканлигини кўрсатади. Фақатгина компонентининг кўчма маъносига асосланган фразеологизмлар маъносининг таркибидаги сўзлар маънолари асосида изоҳлаш мумкин. Бошқа йўллар билан юзага келган фразеологизмлар маъносини таркибидаги сўзлар маъноларидан келтириб чиқариб бўлмайди. Лекин компонентларининг маъносига қандай муносабатда бўлишидан қатъи назар, фразеологик маъно яхлит маъно бўлади, фразеологизмлар таркибидаги сўзлар маъно мустақиллигига эга бўлмайди. Шунинг учун айрим фразеологизмнинг компонентлари ўзгарса ҳам, фразеологик маъно сақланади. Мисол: *Сув бўлмаса, ҳаммаси бир пул. Ҳа, сув керак. (Р. Азизхўжаев.) Биздай хотинларнинг обрўсини икки пул қилади-я! (Ҳ. Раҳимов.) Муҳаббат икки ёқдан бўлмаса, уч пул. (Ш.) Бошқа китобни китоб дема! Ҳаммаси бир тийин. (О.) Қилайлик иблиснинг номин бир пақир. (Ғ. Ғ.)*

Изоҳ. Фразеологизм ифодалайдиган маънонинг компонентлари маъно муносабатига кўра баъзи ишларда «фразеологик бирлик», «фразеологик қўширма», «фразеологик бутунлик» («фразеологик бирлашма»), «фразеологик чатишма» каби турларга ажратилади. Лекин бундай группалашнинг бирон-бир амалий аҳамияти йўқ. Бундан ташқари, юқоридаги терминлар таркибидаги «қўширма», «бутунлик», «бирлашма», «чатишма» сўзлари фразеологик маънонинг маҳиятини тушунишга ёрдам бермайди. Фразеологизмларда ҳеч қандай «қўшиш», «чатишиш» каби қолдса йўқ.

ПОЛИСЕМИЯ

6-§. Кўп маъноллилик ҳодисаси лексикада жуда тараққий этган. Сўзларнинг жуда кўп қисми кўп маънолидир. Фразеологияда ундай эмас. Фразеологизмларнинг асосий қисми бир маъноли. Лекин икки ва ундан ортиқ маънога эгалик фразеологизмларда ҳам учрайди. Масалан: *Эскини ямагунча эсинг кетади деб бекорга айтишмаган ахир.* (Ш. Ғуломов.) *Мана, ҳатто Кимсан ҳам уч кундан бери нормани ошириб беряпти. Прораби мақтаб эси кетди.* (Ас. М.) *Бу кунларда жангчи гоҳ ўзига келиб, гоҳ беҳуш бўлиб ётди.* (Ас. М.) *Айб менда,— деди Жўра дангал.— Ана энди ўзингга келдинг.* (Н. С.) *Ишнинг кўзини биладиган кишининг қўлига тушган машина ёмон ишлаши мумкин эмас.* («Қизил Ўзбекистон».) *Қўлга тўшгансиз... Хафа бўлманг, жоним!* (О.) *Низомиддинов каравога ёнбошлаб папирос чекаркан, гўё ўғирлик устида қўлга тушган кишидек довдираб, Бўтабойга қараб ясама илжайди.* (С. Аҳм.)

ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ ШАКЛИ ВА МАЪНО МУНОСАБАТИГА ҚУРА ТИПЛАРИ

7-§. Худди лексикада бўлгани каби, фразеологияда ҳам омонимия, синонимия, антонимия каби ҳодисалар бор.

ОМОНИМИЯ

8-§. Бир хил компонент (сўз)лардан тузилган фразеологизмлар ўзаро боғланмаган (тамоман бошқа-бошқа) маъно ифодалаши мумкин. Бу ҳодиса **фразеологик омонимиядир**. Масалан: *Элмурод унинг гапини жиддий, лекин оғирсиниб тинглади. Кейин чуғурлашиб уйни бошига кўтарган болаларга қайрилди.* (П. Т.) *...кун пешиндан оққанда, чўл чангини бошига кўтариб, қандайдир мотоцикл чиқиб қолди.* (Ш. Ғуломов.) *Сиз халқимизнинг бахт-саодати учун курашингиз. Халқимиз сизни ҳурматлаб, олқишлар билан бошига кўтаради.* (Ойдин.) *Асли мени хўжайин ўргатди. Илгари бир қатра оғзимга олмас эдим.* (О.) *Комиссия ҳайрон бўлиб қолди, аммо ҳеч ким мени қайтаришни оғзига олмас эди.* (А. Қ.)

Фразеологизмлар сўзлардан таркиб топиши туфайли тилда фразеологизм-омонимлар жуда кам миқдорни ташкил этади.

СИНОНИМИЯ

9-§. Маънодошлик ҳодисаси фразеология учун ҳам характерли: *кайфи бузуқ — таъби тирриқ, тоқати тоқ бўлмоқ — сабр косаси тўлмоқ, яхши кўрмоқ — кўнгил бермоқ* каби! У

бир қарашда ёноқ суюқлари чиққан, кампирдаҳан юзи тортишиб, лабларининг қимтиниб туришидан Жонизоқ отанинг таъби тирриқ эканини пайқади. (С. Ан.) Ёдгорбек, кайфингиз бузукроқ кўринадими? (Н. С.) Тожибой ўз қилиқлари билан унинг сабр косасини тўлдирди. (П. Т.) Қабулхонада кутиб ўтиравериб тоқати тоқ бўлган арзғўйлар раис олдига киришига интиладилар. (Н. С.)

Луғавий бирлик сифатида фразеологизмлар сўзлар билан ҳам синонимик муносабатда бўла олади: *томдан тараша тушгандай* — *кутилмаганда*, *оғзи қулоғида* — *хурсанд*, *жони чиқмоқ* — *газабланмоқ*, *таъби хира* — *хафа*, *қулинг ўргилсин* — *ажойиб каби*.

АНТОНИМИЯ

10-§. Қарама-қарши маъно ифодаловчи иборалар антоним-фразеологизмлар дейилади: *кўкка кўтармоқ* — *ерга урмоқ*, *юзи ёруғ* — *юзи шувут*, *кўнгли жойига тушмоқ* — *юрагига гулгула тушмоқ* каби: *Аҳли мажлис Отабекни кўкларга кўтариб мақтар эди.* (А. Қод.) *Улар ҳам неча йил мон-қатик бўлган раисларини ерга урдилар.* (Ш. Р.) *Ғуломжон пахталарнинг қийғос очилиб турганини, ҳали қўйиниси терим бошламаганини кўриб, кўнгли анча жойига тушди.* (М. Исм.) *Раҳматилла, бир томондан, юрагига ғулгула тушиб ва бир томондан, кўнглининг бир бурчида алланимадан бир умид пайдо бўлиб, областга борди.* (А. Қ.)

ЎЗ ВА ЎЗЛАШГАН ҚАТЛАМ

11-§. Худди лексикадаги каби, фразеологияда ҳам ўз ва ўзлашган қатлам бор. Фразеологиянинг асосий қисми ўз қатламга онд фразеологизмлардан иборат, ўзлашма қатлам кам миқдорли ташкил этади. Лекин, биринчидан, сўз ўзлаштиришга нисбатан фразеологизмни ўзлаштириш жуда кам даражада бўлса, иккинчидан, фразеологизмлар ўзга тилдан айнан ўзинча эмас, асосан калькалаб ўзлаштирилади. Масалан: *ғишт қолипдан кўчди* фразеологизми тожикча *хишт аз қолиб бархестан* фразеологизмининг калькалаб ўзлаштирилганидир. Тожик ва ўзбек тилларида бир хил маъноли жуда кўп фразеологизмлар мавжудки, уларнинг қайси тилдан қайсинисига ўзлашганини аниқ айтиш қийин: *қандай шамол учирди* — *кадом шамол парронд*, *боши тошдан бўлсин* — *сараш аз санг шавад*, *гап сотмоқ* — *гап фуруҳтан* ва б. Қейинги вақтларда рус тилининг таъсирида ҳам кўпгина фразеологизмлар пайдо бўлди: *темирни қизигида бос* (*куй железо, пока горячо*), *бармоқ орасидан қарамоқ* (*смотреть сквозь пальцы*) кабилар.

УМУМИЙ ВА ЧЕГАРАЛАНГАН ҚАТЛАМ

12-§. Фразеологизмларнинг асосий қисми умумистеъмолга оиддир. Илм-фан, касб-ҳунар кабиларнинг маълум бир соҳасидагина қўлланувчи фразеологизмлар йўқ даражада. Гарчи кўпгина фразеологизмларнинг шаклланиши фаолиятнинг маълум бир соҳаси билан боғлансада, лекин улар умумистеъмол қатламига ўтиб кетади. Масалан: *пичоқ суякка етди, алифни калтак деёлмаслик, хамирдан қил суғургандай, калавасининг учини йўқотмоқ, арпасини хом ўрмоқ, ипидан игнасигача, тегиримонига сув қуймоқ* фразеологизмлари шундай хусусиятга эга.

Чегараланган қатламини асосан диалектал фразеологизмлар ташкил этади. Масалан: Қашқадарё области шеваларидан: *этини егандай бўлмоқ (жуда оч қолмоқ), андар-мандарини чиқармоқ (вайрон қилмоқ), ғужури қайнамоқ (ғайратга тўлмоқ)*; Тошкент области шеваларидан: *тоқи чалмоқ (бирор ишни ҳаммага овоза, ошкор қилмоқ), тандирни қизиғида ёпмоқ (темирни қизиғида босмоқ), тирноғига ғаров югуртирмоқ (қаттиқ азобламоқ, терисига сомон тиқмоқ), тили танглайига ёпишмоқ (гапирмай туриб олмоқ)* кабилар.

ТАРИХИЙЛИК ЖИҲАТДАН ЎЗБЕК ТИЛИ ФРАЗЕОЛОГИЯСИ

13-§. Худди лексикада бўлгани каби, фразеологияда ҳам айрим бирликларнинг эскириши ва янги фразеологизмларнинг пайдо бўлиши ҳодисаси бор. Лекин эски ва янги қатлам фразеологизмлари жуда кам миқдорни ташкил этади. Фразеологизмларнинг асосий қисми замонавий қатламга оиддир. Эски қатламга онд фразеологизмларга мисол сифатида Алишер Навоий асарларида қўлланган қуйидаги ибораларни келтириш мумкин:

*Ё улус ичра юз суйин сочиб,
Ё олибон бошини бир ён қочиб* («Ҳайратул-аброр».): *юз суйин сочиб* — обрўсини йўқотиб.

*Беғуноҳ тўксанг Навоий қонини йўқтур ғами,
Қим сени кўрган даме қоним санга қилмиш ҳалол* («Наводир уш-шабоб».); *қонини ҳалол қилмоқ* — ўлдирмоқ.

Айрим фразеологизмлар вариант сифатида эски қатламга онд бўлади, ҳозирги адабий тилда уларнинг қандайдир варианты қўлланади. Мисоллар:

*Лаҳза-лаҳза чиқтиму чектим йўлида интизор,
Келди жон оғзимгаю ул ишҳи бадхў келмади.* («Бадоеъул-васат».)

Силкибон ул яхши-ёмонига енг

Англаб улус йўқию борини тенг. («Хайратул-аброр».) Бу мисоллардаги жони оғзига келмоқ, енг силкимоқ фразеологизмлари ўрнида ҳозирги ўзбек тилида жони ҳалқумига келмоқ, қўл силтамоқ фразеологизмлари қўлланади: **Жони ҳалқумига келган капитан қаёққа юришини билмай, кемани кечаси билан номаълум йўллардан илон изи қилиб айлантириб чиқди.** (Ас. М.) **Бас, сиз билан биз, Тожибой ака, бу ишга раҳбарлик қилиш ўрнига қўл силтар эканмиз, жиноят қилган бўламиз ва бунинг учун халқ олдида жавобгар бўламиз...** (П. Т.)

ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ СТИЛГА КЎРА ТИПЛАРИ

14-§. Худди сўзлар каби, фразеологизмлар ҳам стилга нисбатан нейтрал ёки услубнинг бирор турига хосланган бўлади. Лекин фразеологиянинг асосий қисмини нейтрал (стиллараро) фразеологизмлар ташкил этади. Стилнинг бирор турига хосланган фразеологизмлар жуда кам миқдорни ташкил этади. Масалап: **кўнгли тўқ, ақлини емоқ, боши қотмоқ, йўлдан урмоқ, ичи тошмоқ, зардаси қайнамоқ, тили бир қарич** фразеологизмлари стилга нисбатан нейтралдир.

Стилистик хосланган фразеологизмларга мисол сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: **Тездан мактаб қурилиши амалга ошишини ўйлаб хурсанд бўлган Элмурод дадил одимлар ташлаган ҳолда қандайдир бир куйни хиргойи қилиб борарди.** (П. Т.) **У кенг яғринли, қулоч кўкракли, бутун дов жуссасидан қувват барқ урарди.** (О.) **Ҳақиқатан ҳам Ашуралиев соғайгач врачга битта қулинг ўргилсин қоракўл тери келтириб берди.** («Муштум».) Бу мисоллардаги амалга ошмоқ кўпроқ ёзма (расмий) услубга, барқ урмоқ бадий услубга, қулинг ўргилсин эса оддий сўзлашувга оиддир.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

1-§. Тилшуносликнинг луғат тузиш иши билан шуғулланувчи ва бу билан боғлиқ масалаларни ўрганувчи соҳаси **лексикография** (ёки луғатчилик) дейилади.

2-§. Сўзларнинг маълум мақсад билан тўпланган, тартибга солинган китоб ёки бошқа шаклдаги тўплами луғат дейилади. Луғатлар турли мақсадларда тузилади. Шу сабабли унинг турлари ҳам кўп.

3-§. Аввало луғатлар икки асосий типга бўлинади: 1) энциклопедик луғатлар, 2) лингвистик (ёки филологик) луғатлар. Луғатнинг бу икки типга ҳам маълум тартибда (алфавит тартибда) тузилган сўзликка эга. Лекин улар қўйилган мақсад, сўзлигининг характери ва б. жиҳатлари билан бир-биридан тамоман фарқ қилади.

Лингвистик луғатларнинг сўзлиги луғавий бирликлардан, яъни сўз ва фразеологик бирликлардан иборат бўлади. Энциклопедик луғатларнинг сўзлигида эса сўздан бошқа бирликлар ҳам бўлади. Масалан: энциклопедик луғат сўзлигидаги *Смоленск жанги, Смоленск области, София университети, соғон даври, стратегик мақсаддаги рикета қўшинлари* кабилар лингвистик луғат сўзлигида бўлмайди.

Лингвистик луғатларнинг объекти луғавий бирлик бўлиб, уларда сўз, унинг маъноси, грамматик, стилистик белгилари ва б. хусусиятлари ҳақида маълумот берилади. Шунинг учун ҳам бундай луғатларнинг сўзлиги барча сўз туркумига оид сўзлардан ташкил топади. Энциклопедик луғатларнинг объекти сўз эмас. Бинобарин, бундай луғатларда тил бирлиги ҳақида эмас, балки улар билдирган нарсалар, тарихий воқеалар, табиий ва ижтимоий ҳодисалар, шахслар, географик номлар ҳақида маълумот берилади. Шу сабабли лингвистик луғатларда барча мустақил ва ёрдамчи сўзлар, модал сўзлар, ундов ва тақлидий сўзлар берилгани ҳолда энциклопедик луғатларда мустақил сўзлардан фақат отлар (терминлар, асосан, атоқли отлар) берилади. Бундай отларнинг кўпчилиги лингвистик луғатларда берилмайди.

Энциклопедик луғат билан лингвистик луғатда берилади-
ган маълумотнинг бир-биридан фарқини тасаввур этиш учун
«Ўзбек совет энциклопедияси» билан «Ўзбек тилининг изоҳли
луғати»да *сўз* сўзига тузилган луғат мақоласини келтирамиз:

СЎЗ — мавжудот, ҳодиса, тушунча ва уларнинг хоссалари-
ни англатувчи тил элементи. С.нинг товуш ва маъно томони
бор. Ҳар қандай С. бир ёки бир неча товушдан иборат бўлиб,
шу товушлар туфайли моддий тус олади: талаффуз қилинади
ва эшитилади. Лекин ҳар қандай товуш йиғиндиси С. бўла
бермайди. Товуш ёки товуш бирикмаси С. бўлиши учун маъ-
нога эга бўлиши, яъни бир тил ёки шева эгалари шу товушлар
воситасида бирор нарсани англатиши ва англаши шарт. С.,
одатда, кўп маъноли бўлади. Тилда бир маъноли С.лар ҳам
учрайди. С.нинг асл ва кўчма, луғавий, терминологик ва б.
маънолари бўлиши мумкин. Мас., *тулки* сўзи маълум ҳайвон
маъносида қўлланади. Бу унинг асл маъносидир. Лекин маз-
кур С. кўчма (мас., айёр, муғамбир киши) маънода ҳам иш-
латилади. *Товуш* сўзи (термини) тилшуносликда бир артикуля-
ция билан айтиладиган нутқ бўлагини билдиради. Шу сўз-
нинг нотерминологик маънолари эса (овоз, шовқин ва ҳ.к.)
унинг луғавий маъносидир.

Тилдаги баъзи С.лар товуш жиҳатидан бир хил бўлиши мум-
кин: от (исм), от (ташла!), от (йилқи) сингари. Бундай сўзлар
шаклдош, м у т а ш о к и л сўзлар ёки *омонимлар* деб аталади.
Баъзи С.лар маъно жиҳатдан бир хил ёки бир-бирига яқин бў-
лиши мумкин: ўт, олов; гўзал, кўркам, чиройли каби. Бундай
С.лар маънодош С.лар, м у т а р о д и ф С.лар ёки *синонимлар*
деб юритилади. Кун ва тун, кулмоқ ва йиғламоқ каби қара-
ма-қарши маъноли сўзларга з и д с ў з л а р ёки *антонимлар*
дейилади.

С.грамматик хусусиятларига кўра бирор туркумга мансуб
бўлади ва нутқда ўз туркумига хос формаларда ишлатилади.
Мас., олма сўзи от туркумига мансуб бўлиб, бирлик (олма) ва
кўплик (олмалар) формаларига, келишик (*олма* — бош кели-
шик, о л м а н и н г — қаратқич келишиги ва ҳ.к.), эгалик (ол-
ма — I шахс, бирлик, олманг — II шахс, бирлик) формаларига
эга. С.дан нутқнинг фикр англатадиган бирлиги — гап тузила-
ди (ЎзСЭ, Тошкент, 1978, 472—473-бетлар).

СЎЗ 1. лингв. Товуш ёки товушлардан иборат, бирор маъно
билдирувчи нутқ бирлиги, гап бўлаги. *Туб сўз. Ясама сўз. Қўш-
ма сўз. Сўз яшаш. Сўз ўзгартриши. Сўз состави. Сўз ўзаги.
Сўзнинг маъноси.* □ *Биз нутқимизда айрим сўзларни ўзаро би-
риктириб гап тузамиз ва фикримизни баён қиламиз. «Ўзбек
тили дарслиги».* Кириш сўз 1) *грам.* гапда сўзловчининг баён
этилган фикрга муносабатини, гап мазмунининг юқоридаги ёки
қуйидаги фикрга боғланишини ва ш.к.ни билдириб келувчи сўз.
Айтмоқчи, айтгандек, дарвоқе ва ш.к. кириш сўзлардир; 2) му-
қаддима, кириш. *Ҳайдар аканинг одамларга малол келмайди-*

ган кириш сўзлари ҳаммани хушҳол қилди. М. Исмоилий, Фаргона т.о.

2. Бирор маъно турига, услубга оид шундай бирлик, гап, ибора (тилда, нутқда ифода воситаси сифатида). Дағал сўз. Беадаб сўз. Қочирим сўз. Сўздан сўзнинг фарқи бор, ўттиз икки нархи бор. Мақол. □ Тўла қизишиб кетиб, қаерда турганини, ким билан турганини унутди-ю, бир маҳаллар ўрганиб қолган кўча сўзини ишлатиб юборди. М. Исмоилий, Бизнинг роман. [Тантибойвачча] жаҳлдан бармоқларини тишлаб дадасининг, Ёрмат ва Гулнорнинг шаънига бир-биридан аччиқ, ўткир сўзларини ўз-ўзича мингиллайверди. Ойбек, Қутлуғ қон. Афтидан борлиғимиз Мастура билан банд, қуюндай чарх ўраётган таассуротлар, фикрлар, туйғуларни ифода қилгани сўз тополмас эдик. А. Қаҳҳор. Минг бир жон. /Мақол, матал. Ҳикматли сўзлар. Халқда «бошга тушганини кўз кўрар» деган сўз бор. Оталар сўзи — ақлнинг кўзи. Мақол. □ Кумушининг гўзаллик таърифини ғойибона эшитиб, оғзининг суви келувчи хотинли ва хотинсиз орзумандлар «ётиб қолгунча, отиб қол!» сўзига амал қилиб, қутидорникига совчиларни турна қатор юбора бошлаган эдилар. А. Қодирий, Ўтган кунлар. /Сўзлашувда, гапта, нутқда шундай воситалардан фойдаланиш қобилияти, санъати. У сўзда йўқроқ □ У кишининг сўзлари китобда ҳам йўқ, шундай маъноли. Ана сўзга усталигу. Ойбек. Қутлуғ қон. (Гап, муомала, тил). Яхши сўз — кўнгил пошшоси. Мақол. Узига боқма, сўзига боқ. Мақол. Буғдой нонинг бўлмасин, буғдой сўзинг бўлсин. Мақол. Қўлингдан бермасанг, йўлингдан бер, йўлингдан бермасанг, сўзингдан бер. Мақол. Яхшининг сўзи қаймоқ, ёмоннинг сўзи тўқмоқ. Мақол.

3. Суҳбат, сўзлашув, гап-нутқ. Бир-икки оғиз сўз. Сўз айтмоқ. Сўз бошламоқ. Сўз очмоқ. Сўзга тушмоқ. Сўзини бўлмоқ. Сўзни қисқа қилмоқ. Сўзини оғзидан олмоқ. Суҳбатда сўз пахта байрами устида борар эди. Китобда сўз илғор корхоналарнинг тажрибаси устида боради. Сир(нинг) учини сўз очар. Мақол. □ Гулсумбиби кўз ёшларини этак учи билан артиб, сўзида долом этди. Ойбек. Қутлуғ қон. Сўз уринди, сўздан-сўз чиқди, ниҳоят Ҳожининг кутганидек ўғил ҳасрати ҳам бошланди. А. Қодирий. Ўтган кунлар.

4. Баён этилган воқеа, ҳодиса, ҳикоя. Шошманг, яна бир нарсани айтиб берай, буни чўпчак дейсиз, лекин ўнгай чин сўз. Ойбек. Қутлуғ қон. /Хабар, гап. Бу сўзни эшитиш билан Нурининг сўнган умиди алангаланди, кўкраги ёниқ орзулар билан тўлди. Ойбек. Қутлуғ қон. /Миш-миш гап, овоза, иғво. Эл бор ерда сўз бор. Мақол. Тоғу тошни сув бузар, эл орасин сўз бузар. Мақол. Иғвогарнинг ўзи ёмон, ўзидан ҳам сўзи ёмон. Мақол. □ Уликми, тирикми билармиз. Мен ҳам қараб турмайман. Аммо сўз тарқалмасин, айт, хотининг тилини қиссин. Ойбек. Қутлуғ қон. /Изҳор этилган фикр-мулоҳаза, гап. Ҳақ сўз. Бу тўғрида икки сўз бўлиши мумкин эмас. Тўғри сўз тўққанга

ёқмас. Мақол. Айтилган сўз — отилган ўқ. Мақол. Фикри равшаннинг сўзи равшан. Мақол. □ Ҳамма гуриллаб унинг сўзини тасдиқлади. А. Қаҳҳор, Қўшчинор. Қим сизга отанг темирчи деяпти. Ахир сўзингизнинг сираси шунга келди-да. А. Қодирий. Утган кунлар.

5. Нутқ, ваъз, айтиладиган маълумот. Табрик сўзлари. Делегатларнинг сўзлари. Нотиқнинг сўзларини радио орқали эшиттирмақ. □ Бу ҳақда доклад учун сўз ўртоқ Тўқсоновга! П. Турсун. Уқитувчи. Бек ҳеч қачон ҳеч кимнинг фикрига қўшилмайди, ҳамшиша ўз фикрида қолади, ҳар бир нотиқдан кейин албатта сўз сўраб қўлини кўтаради. А. Қаҳҳор. Бек. Сафаров сўзга чиқди. Яна ҳамма унинг сўзига жим туриб қулоқ осди. А. Қаҳҳор. Қўшчинор.

6. Уғит, панд-насиҳат, таълим-тарбия, илтимос ёки буйруқ мазмунидаги гап. Онанинг сўзини қулоққа олмоқ. Катталарнинг сўзига кирмоқ. Бировнинг сўзини икки қилмаслик. Дўст сўзини ташлама, ташлаб бошинг қашлама. Мақол. □ Кремлда нур сочар ҳаётимиз юлдузи. Бизни ғайратга солган Улуғ партия сўзи. «Қўшиқлар». Қумушининг қарши тушмаги тўғрисида, албатта уларнинг шубҳалари йўқ эди. Шунинг билан бирга ота-онанинг сўзини ерда қолдиради, деб ҳам ўйламас эдилар. А. Қодирий. Утган кунлар.

7. Ваъда, лафз; азм-қарор. Эрининг сўзи битта. Мақол. Йигит сўзи бир бўлур. Мақол. Йигит сўзидан, арслон изидан қайтмас. Мақол. Турсанг сўзингда — ҳурмат юзингда. Мақол. □ Аммо сиз шунга ишонингки, станциядаги сўзим — сўз. И. Раҳим. Чин муҳаббат. Сўз бермоқ 1) сўзлаш учун навбат, рухсат бермоқ (мас., мажлисда). Тўйда сўз бер бахшига, харидор бўл яхшига. Мақол. □ Алимқул одамларга қаради.— Менга сўз беринг, деб Ойимхон ўрнидан турди-да, хўмрайган Тожи-войга тикилди. П. Турсун. Уқитувчи; 2) ваъда бермоқ. Мен қурултой минбаридан туриб халойиққа сўз берганман, бу йил ҳар гектар ердан 100 центнердан пахта бераман деганман. Ойдин. Келип ўғил туғибди. Сўз олмоқ. 1) сўзлаш учун навбат, рухсат олмоқ; 2) ваъда олмоқ.

◇ Сўз боши, кириш, муқаддима. Сўз ўйини. Бир сўзнинг турли маъноларидан ёки турли маънодаги шаклдош сўзлардан фойдаланиб тузилган, турлича тушунилиши мумкин бўлган ибора. Уй эгаси дастурхон ёзар экан, Умридан шунча бўлгандан кейин, худо хоҳласа, умри узоқ бўлади, деб сўз ўйини қилди. А. Қаҳҳор. Хотинлар. Орадан сўз ўтди (ёки чиқди). Келишмовчилик рўй берди, низо чиқди. Мир ҳазратлари билан орангиздан бирон сўз ўтган деб гумон қилурман. Ойбек. Навоий. Юсуфбек ҳожи, кундош ораси бузилиб, ўртадан сўз чиққанини гоҳ эшитса, иккала келинини ўз олдига чақиртириб, уларни қатор ўтқазар эди. А. Қодирий. Утган кунлар.

Кўриниб турибдики, энциклопедик луғатда сўзга ҳодиса сифатида таъриф берилади. Лингвистик луғатда эса сўзнинг маъ-

полари, унинг грамматик, стилистик ва б. хусусиятлари ёри-тилади, шу сўз иштирокида ҳосил бўлган фразеологик бирлик-лар ҳам маъноси ва б. хусусиятлари жиҳатдан изоҳланади. Қу-йида лингвистик (филологик) луғатлар ҳақида гапирилади.

Лингвистик луғатлар турли мақсадларда тузилади ва унинг турлари ҳам кўп.

УМУМИЙ ВА МАХСУС ЛУҒАТЛАР

4-§. Сўзлигининг бирор соҳага оид лексика билан, адабий тил лексикасининг маълум қатлами билан чегараланганлиги ёки чегараланмаганлигига кўра луғатлар дастлаб икки асосий тилга бўлинади: 1) умумий луғатлар; 2) махсус луғатлар.

5-§. Умумий луғатлар сўзлигида адабий тилнинг барча со-ҳага, барча қатламга оид лексикаси акс этади. Шунинг учун бундай луғат номлари бирон жиҳатдан чегараланишни акс эттирмайди ва кузатишган мақсадга кўра номланаверади. Ма-салан: «Русча-ўзбекча луғат», «Ўзбек тилининг изоҳли луғати», «Имло луғати» каби.

6-§. Махсус луғатларнинг сўзлиги бирор соҳага ёки маълум бир қатламга оид сўзлар билан чегараланган бўлади. Бун-дай луғат номлари бир соҳа билан чегараланганликни акс эт-тиради. Масалан: «Терминологик луғат», «Математика термин-лари луғати», «Синонимлар луғати», «Фразеологик луғат», «Диалектологик луғат» ва ҳ.

ТАРЖИМА ЛУҒАТЛАР ВА УЗ ТИЛ ЛУҒАТЛАРИ

7-§. Тўплаб тартибга солинган луғавий бирликлар (мате-риал)нинг ва уларга берилган таъриф-тавсифнинг айнан бир тилдан ёки бошқа-бошқа тиллардан бўлишига кўра луғатлар иккига бўлинади: 1) таржима луғатлари; 2) ўз тил луғатлари ёки бир тилли луғатлар.

8-§. Таржима луғатларида бир тилнинг (таржима қилина-ётган тилнинг) луғавий бирлигига бошқа тилнинг маъно жи-ҳатдан тўғри келадиган эквиваленти берилади, ўзга тилнинг луғавий бирлиги таржима этилади, тавсифланади. Русча-ўзбек-ча луғатдан н а м у н а:

ВКУСНО. мазали, ширин.

НАДУТЬ. луғлаб шиширмоқ, дам бермоқ..

Таржима луғатларига намуна сифатида қуйидаги луғатлар-ни кўрсатиш мумкин: В. В. Решетов: «Ўзбекско-русский сло-варь» (Тошкент, 1957); Я. Р. Беньяминов, Т. З. Мирсоатов: «Немисча-ўзбекча луғат» (Тошкент, 1964); Ж. Б. Бўронов, Ж. Р. Раҳмонбердиев, Х. С. Барноҳўжаева, Е. А. Анисимов: «Инглизча-ўзбекча луғат» (Тошкент, 1968); Т. Алиқулов, Д. Бо-ворова: «Французча-ўзбекча луғат» (Тошкент, 1973) ва б.

9-§. Таржима луғатлари икки тилли ёки кўп тилли бўлиши мумкин. Кўп тилли луғатларда бир тилнинг луғавий бирлиги икки ва ундан ортиқ тилга таржима қилиб берилади. Бундай луғатлар жуда кам. Таржима луғатларининг асосий қисмини икки тилли луғатлар ташкил этади.

Таржима луғатлари ўзга тил луғат бойлигини ўрганиш, ўзлаштиришда ёрдам берувчи қўлланма, манба сифатида яратилади. Таржима луғатларининг икки типи бор: 1) ўзга тилдан ўз тилга таржима луғатлари: «Русча-ўзбекча луғат», «Инглизча-ўзбекча луғат» каби; 2) ўз тилдан ўзга тилга таржима луғатлари: «Ўзбекча-русча луғат», «Ўзбекча-французча луғат» каби.

Ўзбек лексикографияси тарихида таржима луғатлари, аynиқса русча-ўзбекча луғатлар яратиш асосий ўринни эгаллайди. Бу табиий бир ҳол, албатта. Чунки ҳозирги ижтимоий ва маданий ҳаётнинг ўзи шундай луғатларнинг доимо яратилиб туришини тақозо этмоқда. Бу соҳада эришилган энг катта ютуқ сифатида беш томли «Русча-ўзбекча луғат»ни (Тошкент, 1950—1955), бир томли «Русча-ўзбекча луғат»ни (Москва, 1954), шунингдек, бир томли «Ўзбекча-русча луғат»ни (Москва, 1959) кўрсатиш мумкин.

Таржима луғатлари қандай луғавий бирликларни қайд этишига кўра уч турли бўлади: 1) лексик бирликлар таржима луғати; 2) фразеологик бирликлар таржима луғати; 3) ҳариккала тип луғавий бирликни қамраб олган таржима луғати.

Лексик бирликлар таржима луғатига терминологик таржима луғатлари киради.

Фразеологик бирликлар таржима луғатига М. Содиқованинг «Русча-ўзбекча фразеологик луғат»и (Тошкент, 1972) намуна бўлади. Мисол тарзида иккита луғат мақоласини келтирамиз:

АХНУТЬ. **Ахнуть не успел** — кўз очиб-юмгунча, бир зумда; оғиз очиб бир нарса дегунча ҳам бўлмади; бир оғиз гап ҳам айтолмай қолди (14-бет).

ЗАДНИЙ, -ля, -ея. **Без задних ног с.т.** жуда чарчаб ҳолдан тойган, сулайиб (чўзилиб, шалайин бўлиб) қолиш... (82-бет).

Луғат бойлигини умуман қайд этиш мақсад қилинган луғатларда лексик бирликлар билан бирга фразеологик бирликлар ҳам берилади. Юқорида кўрсатилган бир томли русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатлар худди шу принцип асосида тузилган. Масалан: «Русча-ўзбекча луғат»да *рука* сўзининг еттита лексик маъносиининг таржимаси ҳамда шу сўз иштирокида ясалган йигирмадан ортиқ фразеологик бирлик ва уларнинг таржимаси берилган:

РУКА ж. 1. қўл, кисть руки қўл панжаси; ... 2. *перен.* қўл кучи, маҳорат, золотые руки олтин қўллар, чевар қўллар, ... 3. (*почерк*) хат, ёзув; неразборчивая рука ўқиб бўлмайдиган

хат; бадхат ёзув; ... **рука об руку** аҳил бўлиб, биргалашиб, бир ёқадан бош чиқариб; ... **руки не доходят қўли** етмайди, иложи йўқ; ... **рукой** подать жуда яқин, ён-вериди ... (748—749-бетлар).

«Ўзбекча-русча луғат»да оёқ сўзининг олтига маъносининг таржимаси ҳамда шу сўз иштирокида ҳосил бўлган ўндан ортиқ фразеологик бирлик ва уларнинг таржимаси берилган.

ОЁҚ. 1. нога; ноги; // ножной; **олдинги оёқлар** передние ноги, передние лапы; ... 2. ножка (стола, стула, штатива и т. д.) 3. **Конец; бошдан-оёқ** с начала до конца ... **◇ ўз оёғидан йитсин!** Чтоб он пропал! Пропади он пропадом! ... **оёғи куйган товукдай** (букв. как курица, обжегшая лапы) как угорелый, как ошпаренный ... **оёқ олиши** поведение (кого-л.); **унинг оёқ олиши бежо** у него неважное поведение ... (296—297-бетлар).

Таржима луғатларининг умумий ва махсус типлари бўлади. Юқорида кўриб ўтилган таржима луғатлари умумий типдаги луғатлардир. Махсус типдаги луғатларга М. Д. Ягудаев, Р. Х. Маллин: «Русча-ўзбекча физик терминлар луғати» (Тошкент, 1952); Н. Т. Ҳотамов: «Адабиётшунослиқдан қисқача русча-ўзбекча терминологик луғат» (Тошкент, 1960); М. А. Собиров: «Математикадан русча-ўзбекча луғат» (Тошкент, 1977); Х. Х. Хасанов: «Русско-узбекский терминологический словарь по географии» (Тошкент, 1962); коллектив: «Ижтимоий-сиёсий терминлар луғати» (Олим Усмон таҳрири остида, Тошкент, 1976) ва б. луғатлар мисол бўлади.

10-§. Ўз тил луғатлари (бир тилли луғатлар)нинг сўзлиги ва ундаги сўзларга бериладиган таъриф-тавсифлар ўз тил (бир тил) материалдан бўлади. Бундай луғатлар турли мақсадларда тузилади, шунга кўра уларнинг бир неча турлари бор. Асосийлари сифатида қўйидагиларни кўрсатиш мумкин: 1) **изоҳли луғат**; 2) **имло луғати** (орфографик луғат); 3) **орфоэпик луғат** (талаффуз луғати); 4) **морфем луғат**; 5) **частотали луғат**; 6) **терс луғат**; 7) **ўзлашма сўзлар луғати**; 8) **фразеологик луғат**; 9) **синонимлар луғати**; 10) **диалектал луғат**; 11) **терминологик луғат**.

11-§. **Бир тилли луғатларнинг ҳам умумий ва махсус типлари бор.** Масалан: **изоҳли луғат**, **имло луғати**, **орфоэпик луғатлар** умумий луғатлар типига; **синонимлар луғати**, **фразеологик луғат**, **диалектал луғат** махсус луғатлар типига киради.

12-§. Изоҳли луғатда луғавий бирликларнинг (сўз ёки ибораларнинг) маъноси изоҳланади. Агар луғавий бирлик кўп маъноли бўлса, унинг барча маънолари белгиланади ва ҳар бир маъноси изоҳланади.

Умумий изоҳли луғатларда сўзларнинг маъноси (маънолари) изоҳланади, шунингдек, уларнинг грамматик, стилистик, фразеологик иборада қатнашиш каби белги-хусусиятлари кўрсатилади. Луғавий бирликнинг маъноси изоҳлангач, шунга мисол келтирилади. Бу типдаги изоҳли луғат ўзбек луғатчилиги

тарихида биринчи марта 1979 йилда яратилди ва Москвада нашр этилди. Намуна сифатида ундан бир луғат мақоласини келтирамиз.

КАЛЛА (ф.-т.) 1. Жониворларнинг боши (одатда чорва моллари ҳақида). Отнинг калласи. Филнинг калласи. Ҳўкизнинг калласи. Қози калласи эзилган илондай тўлғаниб, эллик-бошига қичқирди:— Синдир ҳаммасини! Ташқарига чиқар! Еқ, ўт қўй! М. Исмоилий, Фарғона т.о. /Сўйилган чорванинг боши (хом ва пиширилган). Калла куйдирмоқ. Калла тозаламоқ. Каллани пиширмоқ. Меҳмон олдига калла қўймоқ. Калла солмоқ чорванинг калла-поча ва ичини пиширмоқ. □ Ҳеч бир тўй-томоша оқсоқолсиз ўтмасди. Биронтаси эчки сўйгудек бўлса, калласини энг аввал оқсоқол олдига қўймай иложи йўқ. П. Турсун. Уқитувчи. // Калла гўшти. Калла шўрва.

2. дағл. Одам боши. У (амир) кулган сари қилтириқдай бўйнига калласи оғирлик қилиб, дам олдинга, дам орқасига оғиб кетарди. С. Анорбоев. Оқсой. [Ғофир қозига:] Бу қўланса қоринларингизни ёрса, шу қовоқ каллаларингизни кавласа, ... ишқу муҳаббатдан қилча нишон топилмаса-ю, яна сизлар ишқу муҳаббат деб лоф-қоф урасиз. Ҳамза. Бой ила хизматчи.

Боши катта кишига лақаб сифатида ишлатилади: Аҳмад калла, Карим калла каби.

3. с. т. кўчма Нодон, бефаҳм, фаросатсиз, аҳмоқ, каллава-рам. (кўпинча номаъқул иш қилиб қўйган бола ҳақида) «Нега китобни йиртдинг, калла?»

4. с. т. кўчма Ақл, мия. Калласи бор одам кўп чекмайди. Боланинг калласи жойида. Калланени ишлат.

◇ Калла пишдимми? с. т. уйқуга тўйдинг (из)ми? Куйдирган калла тиржайиб турган киши ҳақида. Хом (ёки қовоқ) калла қ. қовоқ. Билмасанг, нега урди деб қўл қўясан, мажбур қилди деб гувоҳликка ўтасан, қовоқ калла?! О. Ёқубов. Ларза. Калла ташламоқ сакраб сувга боши билан тушмоқ, боши билан шўнғимоқ. Калла қилмоқ (урмоқ) боши билан урмоқ. Гапнинг пўст-калласи қ. пўст-калла. Калла қанд қ. қанд. Каллаи саҳарлаб (саҳардан) эрта тонгда, эрта саҳарлаб.

13-§. Имло луғати сўзларнинг мавжуд имло қоидаларига биноан қандай ёзилишини (тўғри ёзилиш шаклини) қайд этади. Демак, бундай луғатлар асосан практик мақсадда тузилади. Имло луғатлари қандай ҳажмда бўлишидан қатъи назар, умумий луғат характерига эга бўлади. Бундай луғатларга мисол тарзида С. Иброҳимов, М. Раҳмоновларнинг 1956 йилда нашр этилган «Имло луғати»ни, мактаб ўқувчилари учун мўлжаллаб тузилган ва «Уқитувчи» нашриёти томонидан 1964 йилда нашр этилган «Имло луғати»ни, С. Иброҳимов, Э. Бегматов ва А. Аҳмедовларнинг «Фан» нашриёти томонидан 1976 йилда нашр этилган «Ўзбек тилининг имло луғати»ни кўрсатиш мумкин.

14-§. Орфоэпик луғатда сўзларнинг адабий талаффузи қайд этилади. Бундай луғат биринчи марта кичик ҳажмда М. Соди-

қова ва Ў. Усмонова томонидан тузилиб, «Ўзбек тилининг орфо-эпик луғати» номи билан 1977 йилда «Ўқитувчи» нашриёти томонидан босиб чиқарилди. Луғатдан намуна келтирамиз:

таноб (таноп, -бъ, -нъ, -ка, -тан)

тансиқ (тансығ)

танти (тантъ)

тантиқ (тантығ)

танқид (танқът, -нъ, -ка, -тан)

15-§. Морфем луғатларда сўзларнинг морфема структураси кўрсатилади. Улар лингвистик мақсадларда тузилади. Бу тип луғат биринчи марта А. Ф. Фуломов, А. Н. Тихонов, Р. Қ. Қўнғуровлар томонидан тузилиб, 1977 йилда «Ўқитувчи» нашриёти томонидан босиб чиқарилди. Намуна:

йирик/ла/моқ

йир/ил/моқ

йирик/ла/ш/моқ

йири/нг

йирик/ла/ш/тир/иш

йири/нг/ла/моқ

йирик/ла/ш/тир/моқ

йири/нг/ла/ш...

16-§. Частотали луғат сўзларнинг қўлланиш миқдори ва проценти ҳақида маълумот беради. И. А. Қиссеннинг «Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка» (Ташкент, 1972) номли луғати шу тип луғатга кирилади. **Н а м у н а:**

Ораламоқ (538) у.; г.— входить (вклиниваться); вмешиваться; примешиваться; перемежаться; идти между (чем-л.); заходить; входить, посещать.

Орзу (429) и.; с.— желание; мечта; надежда; чаяние.

Ортиқ (528) у.; п. и н.— лишний, излишний; излишне; больше; свыше; дольше; впредь; дальше; предпочтительнее нарост (на теле).

Ортиқча (1) (520) у.; п.— лишний, излишний; излишне; больше; добавочный.

17-§. Терс луғатда сўзлар охир (тескари) томондан бўлган алфавит тартибига кўра жойлаштирилади. Унинг «терс луғат» деб аталишининг сабаби ҳам шунда. Бу тип луғатлар асосан лингвистик мақсадлар учун тузилади. Ўзбек луғатчилигида бу типдаги луғат биринчи марта Р. Қўнғуров, А. Тихоновлар томонидан тузилиб, «Ўзбек тилининг чаппа луғати» номи билан 1969 йилда Самарқандда нашр этилди. Намуна:

муддат

тоат-ибодат

серхаражат

бемуддат

валодат

ҳужжат

кандидат

шаҳодат

хат-ҳужжат

солдат

ваҳдат

беҳужжат

маңдат

лауреат

муножат

одат

жат

ҳожат

ибодат

харажат

муҳофазат

риёзат
лаззат

белаззат
боиззат

ижозат
беижозат

18-§. Ўзлашма сўзлар луғатининг сўзлиги ўзга тиллардан ўзлашган сўзлардан тузилади ва унда ана шу сўзлар изоҳланади. Шунинг учун бундай луғатлар изоҳли луғатнинг бир туридир.

Ўзлашма сўзларнинг асосий қисмини турли соҳаларда қўлланувчи сўз ва терминлар ташкил қилади. Буларнинг кўпи умумий изоҳли луғатларга киритилмаслиги мумкин. Шу жиҳатдан ўзлашма сўзлар луғатлари махсус луғат типларидан ҳисобланади ва умумий изоҳли луғатларни тўлдиради.

Бунга намуна сифатида О. Усмон ва Р. Дониёровларнинг 1965 йилда «Фан» нашриётидан чиқарилган «Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати»ни кўрсатиш мумкин. Намуна:

ГАЛЛИЙ. *хим.* Кимёвий элемент, кумушсимон оқ, юмшоқ металл, термометрлар ва оптик кўзгулар тайёрлашда ҳамда медицинада ишлатилади.

/Рус. <географик ном/.

ГАЛЛИЦИЗМ. *лингв.* Бирор тилга француз тилидан қабул қилиб олинган сўз ёки иборалар.

/Рус. <франц. gaillicus/

ГАЛОГЕН. *хим.* Табиатда фақат туз ҳолида учрайдиган элементлар — фтор, хлор, бром, йодлар группаси.

/Рус. <юнон. hals, halos— туз + genos келиб чиқиши/.

ГАЛСТУК. Кўйлак ёқаси остидан бойланадиган, бир учи кенгайиб борадиган лента шаклидаги бўйинбоғ.

◆ **Пионер галстуги** ёки **қизил галстук** — Пионерларнинг шу ташкилотга аъзолигини билдирадиган учбурчак шаклидаги бўйинбоғ.

/Рус. <нем. Halstuch — бўйинбоғ/ — III-бет.

19-§. Фразеологик луғат сўзлиги фразеологик бирликлардан иборат бўлган ва шундай бирликларни тавсифловчи луғатдир. Бундай луғатлар ҳам луғат бойлигини ўрганиш ва эгаллашда муҳимдир. Бу типдаги луғатларга намуна сифатида Ш. Раҳматуллаевнинг «Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати»ни (Тошкент, 1978) кўрсатиш мумкин. Намуна сифатида унда бир луғат мақоласини келтирамиз:

Оғзига тушмоқ нима, кимнинг. Кўпчилик орасида гап-сўз бўлмақ; маълум — машҳур бўлмақ. В а р и а н т и: оғизга тушмоқ ким ёки нима. С и н о н а м и н и: тилига тушмоқ.

Шу давр ичида касоналларни доволашдаги баъзи ишлари халқ оғзига тушиб, шуҳрати ҳам ортаган эди. Н. Назаров. Замон. Бўладиган бўлса, очик-ойдин қилиш керак эди, эртага элнинг оғзига тушади, унда нима деган одам бўламиз, халқ нима дейди? Саид Аҳмад. Лочин. Каримдан узоқ бўлсин. Оғизга ҳам тушмайсан, уягга ҳам қолмайсан. Ш. Рашидов. Бўрондан кучли. Қурилишда комсомол участкаси оғизга тушиб қолди. А. Мухтор, Турғилиш (200-бет).

Кўриниб турибдики, луғатда фразеологик бирликнинг изоҳи

ва уни тасдиқловчи мисоллардан ташқари, иборанинг вариант ва синонимлари ҳам келтирилади.

20-§. Синонимлар луғати сўзлиги синонимлардан иборат бўлади. Бундай луғатлар фақат тилдаги синонимик қаторларни қайд этувчи, яъни тавсифсиз (изоҳсиз) ёки изоҳли бўлиши мумкин. Изоҳсиз луғатнинг қиммати кам, чунки у синонимларнинг ўзларига хос турли белги-хусусиятларини очиб бермайди. Ҳолбуки, синонимларнинг фарқли хусусиятларини тўғри англаган ҳолда уларнинг кераклисини танлаб қўллаш фикрнинг аниқ, мақсадга мувофиқ ифодаланишига имкон беради. Бунга синонимларнинг изоҳли луғати хизмат қилади. Бундай луғатда, биринчидан, ўзаро синоним бўлган сўзлар (синонимик қатор) белгиланади, иккинчидан, уларни бирлаштирувчи (синоним этувчи) маъно кўрсатилади, учинчидан, синонимик қатордаги ҳар бир сўзнинг ўзига хос белги-хусусиятлари очиб берилди. Изоҳли луғатнинг муҳим амалий аҳамияти мана шу жиҳатлари билан белгиланади.

Синонимларнинг изоҳли луғатига намуна сифатида А. Ҳожиёвнинг «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»ни (Тошкент, 1974) кўрсатиш мумкин. Мисол тариқасида ундан бир луғат мақоласини келтирамиз:

БОТИР, ЖАСУР, ДОВЮРАК, ЮРАКЛИ, ҚУРҚМАС, ШИЖОАТЛИ, МАРД, ЁВҚУР. Юрак-шижоати зўр, юрак-шижоат билан ҳаракат қиладиган. **Ботир, мард, шижоатли** сўзларида қайтмаслик, шижоат белгилари бирлашган бўлади. **Мард** сўзида танглик оттенкаси бор. **Жасур, довюрак, юракли, қўрқмас** сўзларида қўрқмаслик белгиси асосий ўринда. **Жасур** кўпроқ китобий услубга хос. **Ёвқур** — эскирган. *У бўйинини чўзиб, қайноқ, асабий, ғазабли оммани, зулм ўчоғини портлатишга тайёр ботир халқни кўздан кечирди.* (Ойбек.) *Мардлик майдонида бел синаш учун, Жасур ўзбек халқининг ўғли отланди.* (Ғ. Ғулом.) *Эй, қаҳрамон, до в ю р а к, жасур улуг халқ, Қудратингдан йўқ бўлди хўрлик, асорат.* (Ғайратий.) *Шаҳарнинг ю р а к л и йигитлари шаҳарга қараб чопадилар.* (А. Қодирий.) *Оқсоқол опа ҳақиқатан ҳам жуда ш и ж о а т л и, серғайрат бир жувон.* (Саид Аҳмад.) *Унсин . . . ўйлайди: «Нега шунча бахтсиз? Шундай чиройли, шундай келишган, шундай ақлли, кўнгли очик ва м а р д йигитни нега бунча қийнайдилар!»* (Ойбек.) *Аламзада душман бу азамат, ё в қ у р большевикни ўлдирди* (Яшин.) (65—66-бетлар).

21-§. Диалектал луғат ўзбек тилининг диалект ва шеваларига хос бўлган, фонетик ёки семантик жиҳатдан адабий тилдаги сўзлардан фарқ қиладиган сўзларини қайд этади. Бундай луғатда диалектал сўзнинг қайси диалект ёки шевага оидлиги кўрсатилади, унинг адабий тилдаги эквиваленти берилди ёки маъноси изоҳланади. Бу тип луғатга коллектив томонида тузилиб, 1971 йил «Фан» нашриётида босиб чиқарилган «Ўзбек халқ шевалари луғати» намуна бўлади. Луғатдан мисол келтирамиз:

батыл ботил (Гурлан, Мангит, Ҳазорасп) яроқсиз қолга келиб ишлатилмай қолган ариқ, зовур «вышедший из строя, недействующий, заброшенный арык»: *йап батыл воп йатынты* (Гурлан).

батқалдақ (Сайрам) сув ташийдиган жўмраксиз сопол идиш «глинянная посуда для воды (без носика)».

батламақ (Қашқадарё) ботирмоқ, ботириб олмоқ «погружать (в воду, жидкость и т. п.)»: *сувға батла, толсын чэй-нэк* (44-бет).

22-§. Терминологик луғатлар сўзлиги маълум бир соҳага оид сўз-терминлардан иборат бўлади. Ўзбек луғатчилигида терминологик луғатларнинг асосий қисмини таржима луғат тили ташкил этади (8-§га қаранг). Бир тилли терминологик луғатлар жуда кам. Бундай луғатларнинг намунаси сифатида А. Ю. Юнусовнинг 1954 йилда нашр этилган «Физиологик терминларнинг изоҳли луғати»ни, Х. Ю. Бекмуҳамедовнинг 1978 йилда нашр этилган «Тарих терминлари изоҳли луғати»ни кўрсатиш мумкин. Х. Ю. Бекмуҳамедов луғатидан мисол:

НАБОБ (*ар.*)— Ҳиндистондаги мусулмон аслодасининг унвони; дабдабали ҳаёт кечирувчи бой.

НАВҚАР (*мўғ.*)— 1) мўғулларда жамоа тузуми бузилиб, феодал муносабатлари ривожлана бошлаган даврда уруғ ва қабила бошлиқларининг дружиначилари. Бора-бора Н. йирик феодалларнинг вассаллари бўлиб қолганлар; 2) навкарлар мўғул хонлари ва бекларининг шахсий соқчилари бўлиб, уларнинг турли хизматларини, масалан, отга миндириб-тушириб қўйиш, ўтовга кирганда намати очиб туриш ишларини бажарар эди. Н.лар хоннинг боқимида бўлиб, бора-бора унинг ёрдамчисига айланар ва урушга чақирилган кўчманчилардан тузилган айрим отрядларнинг бошлиғи бўлиб олар эди; 3) мунтазам бўлмаган қўшин, аскар, эл навқари, йигит; 4) Н. олдинги ва Ўрта Осиёда 12—14-асрларда «хизматкор» маъносига ишлатилган.

НАВРЎЗ (*форс.*)—1) қуёш йили ҳисобида янги йил кунини бўлиб, баҳорги кеча-кундуз бараварлашадиган 21 мартга тўғри келади; 2) шу муносабат билан ўтказиладиган сайил — умумхалқ Баҳор байрами (110-бет).

Луғат турлари юқоридагилар билан чегараланмайди. Бу ўринда ўзбек луғатчилигида мавжуд бўлган ва амалда фойдаланиб келинаётган айрим луғат турлари кўрсатилди. Шуларнинг ўзбек луғатларининг функция доираси нақадар кенглигини ва уларнинг жуда муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Луғатлар муҳим маданий бойликдир. Улар бoshқа тилларни ўрганишда, ўз тилининг имкониятларини тўларoқ эгаллашда, саводхoшликни оширишда, нутқ маданиятини поксатиришда муҳим роль ўйнайди.

МОРФЕМИКА

1-§. Морфемика — сўзнинг маъноли қисмлари ҳақидаги таълимот. Сўзнинг маъноли қисмлари морфемалар дейилади. Масалан, *ишчиларимиз* сўзи *иш-*, *-чи*, *-лар*, *-имиз* қисмларидан иборат. Булардан ҳар бири сўз доирасида ўзига хос маъно билан қатнашади. *Ишчиларимиз* сўзининг маъноли қисмларга бўлинишдаги охириги чегара шу. Бу қисмлар яна бўлинадиган бўлса, унинг маъноси йўқолади. Демак, морфема сўзнинг бўлинмас энг кичик маъноли қисмидир.

2-§. Морфемалар билдирадиган маънолар турли-туман. Лекин, асосий хусусиятига кўра, морфемалар икки турга бўлинади: 1) ўзак морфема, 2) аффиксал морфема.

3-§. Ўзак морфема сўзда албатта иштирок этадиган, лексик маъно ифодалай оладиган морфемадир. Ўзак морфема сўз ясалиши учун ҳам, форма ясалиши учун ҳам асос бўла олади: *ишчи*, *ишчан*, *ишсиз* (*иш* — сўз ясалишига асос бўляпти); *ишни*, *ишда*, *ишга*, *ишдан* (*иш* — форма ясалишига асос бўляпти).

4-§. Аффиксал морфема мустақил лексик маъно ифодалай олмайдиган, сўзнинг лексик ёки грамматик маъноларининг шаклланишида хизмат қиладиган морфемадир: *кучли*, *ҳаракатчан*, *ишла*, *дўстона* (сўз ясапти); *уйлар*, *уйим*, *уйга* (форма ясапти).

5-§. Сўз таркибид аффиксал морфема (аффикс) ҳамма вақт иштирок этавермайди. Масалан, *иш*, *одам*, *сув*, *ҳаво*, *дахт*, *қуш*, *тош* ва б.

Бирор сўз формал жиҳатдан ўзак ёки аффиксал морфемадан ёки ҳар иккаласидан ташкил топгандек кўриниши мумкин. Лекин бу сўз қисмларга ажратилганда ҳар бир қисмнинг ўз маъноси бўлмаса, бир ўзакка тенг бўлади, яъни уни ўзак ва аффиксал морфемага ажратиш тўғри бўлмайди. Масалан, *қулоқчин* сўзидаги *қулоқ* мустақил маъно ифодалайди. Лекин ундаги *-чин* элементининг маъноси ҳақида гапириш қийин, шунга кўра уни морфема деб бўлмайди. Демак, *қулоқчин* сўзи морфемаларга (маъноли қисмларга) ажратилмайди. Шунингдек,

тирик, тирил сўзларида *-ик* ва *-ил* нинг аффикслиги сезилиб турибди. Лекин унинг *тир* қисми бирор маънога эга эмас. Шу жиҳатдан бу сўзларни ҳам морфемаларга ажратиб бўлмайди. *Кунда, чиндан* сўзларидаги *кун* ва *чин* қисми ҳозирги кунда мустақил маъно ифодалайди. *-да* ва *-дан* қисмлари келишик маъносини ифодаловчи сўз формасини ясайди. Лекин улар *кунда, чиндан* сўзи доирасида ўз маъно ва вазифасини йўқотган. Шу сабабли бу сўзлар ҳам морфемаларга (маъноли қисмларга) ажратилмайди.

6-§. Ўзак ифодалайдиган маъно сўзга хос лексик маънонинг ядросини ташкил этади. Аффикснинг маъноси эса ёрдамчи, қўшимча маъно бўлиб, ўзак маъносига нисбатан анча умумийлиги билан фарқланади. Масалан, *сувчи, спортчи, тракторчи, бетончи, дугорчи* сўзларида ҳар бир ўзак морфема (*сув, спорт, трактор, бетон, дугор*) конкрет бир предмет номини билдиргани ҳолда, уларга қўшилган *-чи* аффикси (аффиксал морфема) фақат бир умумий маънони — бажарувчи (шугулланувчи) шахс оти маъносини билдиради.

7-§. Ўзак морфема ўз конкрет маъносидан узоқлашиб, умумий характердаги маъно ифодалайдиган воситага, яъни аффиксал морфемага айланиши мумкин. Масалан, *ишхона, чойхона, дўхтирхона, босмахона* сўзларидаги *хона* элементи ўз лексик маъносидан узоқлашиб, бирор иш-фаолият жойи маъносини билдирувчи сўз ясовчи воситага айланган. Демак, бунда *хона* элементи ўзак морфемадан кўра аффиксал морфемага яқин туради. Худди шунингдек, *талабнома, рухсатнома, таклифнома, мурожаатнома, айбнома* сўзларидаги *нома* элементи ҳам ўзак морфемадан кўра аффиксал морфемага (сўз ясовчи аффиксга) яқин туради. *Боғбон, саройбон, жанггоҳ, оромгоҳ, ошхўр, ҳаромхўр, ғамхўр* каби сўзлардаги *бон, гоҳ, хўр* элементлари ҳам аслида мустақил маъноли бўлиб, ҳозирда аффикс ҳолига келган.

СЎЗНИНГ МОРФЕМА СТРУКТУРАСИДАГИ ЎЗГАРИШ

8-§. Тил тараққиёти процессида, сўзнинг семантик ва фонетик структурасида бўлгани каби, унинг морфема структурасида ҳам турлича ўзгаришлар бўлиб туради. Уларнинг асосийлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Икки ўзак морфема бир ўзак морфема ҳолга келади: *бугун < букун*.

2. Аслида ўзак морфемага тенг бўлган қисм ўз мустақиллигини йўқотиб, аффикс билан бир бутун ҳолда ўзак морфемага айланади. Масалан, *юксак, юксал* сўзларидаги *-к* ва *-л* нинг аффиксал морфема экани сезилиб турибди. Лекин ҳозирги ўзбек тилида мустақил қўлланувчи *юкса* лексемаси йўқ. Шу сабабли *юксаклик* ва *юксалди* сўзларидаги *юксак* ва *юксал* бир бутун ҳолда ўзак морфема саналади. Аслида *юкса* нинг ўзи ҳам

икки морфемадан — *юк* («юқори» маъносида) ўзак морфемадан ва феъл ясовчи *-са* аффиксал морфемадан иборат бўлган.

3. Сўз таркибида мустақил маъноли қисм ажралиб (кўрпниб) турса-да, лекин унга қўшилган қисм аффиксга хос маъно ва вазифага эга бўлмайди. Шу сабабли бундай сўзлар ҳам морфемаларга ажралмайди: *бирон* (*бирор*), *безор* кабилар.

4. Сўз структурасида юз берган фонетик ўзгариш натижасида ўзак морфема билан аффиксал морфема ўртасидаги алоқа сезиларсиз ҳолга келади. Масалан, *қаттиқ* сўзи аслида *қот* (*қотмоқ*) ўзагига *-иқ* аффиксининг қўшилишидан ясалган (қиёсланг: *юмшоқ*). Лекин *қот* ва *қаттиқ* сўзларида *о* ва *а* товушлари орасидаги фарқ, шунингдек, *қаттиқ* сўзида бир *т* товушининг орттирилиши бу сўзнинг *қот* сўзига алоқасини сезиларсиз ҳолга келтириб қўйган. Натижада *қаттиқ* сўзи морфемаларга ажралмайдиган бўлиб қолган.

5. Бирор ёрдамчи сўз ёки унинг бирор формаси аффиксга айланади. Масалан, *боряпти*, *ишляпти* формасидаги *-яп* аффикси аслида *ёт* кўмакчи феълнинг равишдош формасидан келиб чиққан: *-ётиб//йатиш* > *-яп*.

6. Аслида мустақил морфема ҳисобланган бирдан ортиқ аффикс бир аффикс (бир морфема) ҳолига келади. Масалан, *укамники*, *мактабники* сўзларидаги *-ники* аффикси тарихан мустақил *-нинг* ва *-ки* аффиксларидан иборат бўлган.

АФФИКСАЛ МОРФЕМАЛАРНИНГ АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРИ

9-§. Аффиксларнинг ҳар бири ўзига хос маънога эга. Лекин бажарадиган вазифасига кўра улар икки турга бўлинади: 1) сўз ясовчи аффикслар; 2) форма ясовчи аффикслар.

10-§. Сўз ясовчи аффикслар янги сўз ҳосил қилади, сўзнинг лексик маъносининг шаклланишида иштирок этади. Масалан, *хабарла*, *ишла*, *михла*, *мойла* каби сўзлардаги *-ла* аффикси *хабар*, *иш*, *мих*, *мой* каби предмет маъносини англатувчи ўзаклардан ҳаракат маъносини англатувчи янги сўз (феъл) ясаш учун хизмат қиляпти.

11-§. Форма ясовчи аффикслар сўзнинг грамматик маъно ифодаловчи формасини ёки бирор грамматик вазифага хосланган формасини ясайди. Масалан, *дўстларимизга* сўзидаги *-лар* кўплик маъносини, *-нимиз* шахс маъносини ифодаловчи формани, *-га* аффикси келишник формасини ясаш учун хизмат қиляпти; *ишламаяпти* сўзидаги *-ма* аффикси инкор маъносини, *-яп* замонни, *-ти* шахс маъносини ифодаловчи формани ясайпти.

12-§. Ўзбек тилида шундай аффикслар ҳам борки, улар сўз бирикмасига, ҳатто гапга тенг конструкцияга қўшилади ва уш

бирор синтактик вазифа учун мослайди. Масалан, **-ли** ва **-лик** аффикси худди шундай хусусиятга эга.

-ли аффикси отларга қўшилиб сифат ясаиди: *кучли, ақлли* каби. Бундан ташқари, у от бирикмаларга қўшилиб, уни сифатловчи бирикмага айлантиради: *Яқинда колхозларга ўрта, олий маълумотли агрономлар, зоотехниклар, ирригаторлар, механизаторлар раҳбарлик қилади.* (Ш. Р.) *Усти брезент ёпқичли машина ёнидан ер ўлчайдиган аппаратнинг уч оёғи чиқиб турибди.* (С. Аҳм.)

Бу мисолларда **-ли** аффикси эгалнк, борлик маъноларини ифодалайди. Лекин у янги сўз ҳам, шунингдек, сўзнинг формасини ҳам ясаётгани йўқ. Чунки у сўзга эмас, балки сўз бирикмасига қўшиляпти: *ўрта, олий маълумот+ли, брезент ёпқич+ли.*

-лик аффикси бир неча хил маънодаги от ясаиди: *яхшилик* (белги оти), *қумлик* (жой, объект оти) каби. Бундан ташқари, у гапга тенг конструкцияларга қўшилиб, уни гапнинг бирор бўлаги вазифасини бажарувчи конструкцияга айлантиради: *...бир-икки кундан кейин Ёзёвон масаласида катта йиғин бўлиши кераклигини анлади.* (С. Аҳм.) *Вақти тифизлигидан аввалги сафар синглизиникига йўлни яқинроқдан солган, қамоқхона орқасидаги кўчадан юрмаганди.* (И. Содиқов.) Бу мисолларда **-лик** аффикси қўшилган катта йиғин бўлиши керак, вақти тифиз конструкциялари гапга тенг конструкциялардир. **-лик** аффиксининг қўшилиши натижасида улар турли келишик формасини қабул қилиб, гапнинг бўлаги вазифасида келган. Бунда **-лик** аффикси бирор маъно ифодаламайди, балки фақат гапга тенг конструкцияни гапнинг бирор бўлаги вазифасида келишга мослаш учун хизмат қилади.

13-§. Сўз ясовчи аффикслар сўзнинг материал қисмига, лексик маъно ифодаловчи қисмига киради. Форма ясовчилар эса сўзнинг формал қисмида бўлади. Масалан, *теримчиларизга* сўзида *теримчи* — материал қисм (лексема), ундан кейинги қисм эса формал қисм (сўз формаси) ҳисобланади.

14-§. Форма ясовчи аффикслар асосий хусусиятларига кўра икки турга бўлинади: 1) категориал формани ясовчи аффикслар; 2) нокатегориал (функционал) формани ясовчи аффикслар.

15-§. Категориал форма ясовчи аффикслар маълум сўз туркумидаги бирор грамматик категорияга хос форма ясаиди. Масалан, отлардаги кўплик, эгалик ва келишик формасини ясовчи аффикслар, феълнинг майл, замон, шахс-сон формасини ясовчи аффикслар категориал форма ясовчи аффикслардир.

16-§. Нокатегориал форма (функционал форма) ясовчи аффикслар грамматик категорияга оид бўлмаган маънони ифодаловчи, маълум синтактик вазифага хосланган сўз формасини

ҳосил қилади. Масалан, отларга қўшилиб хослик ифодалайдиган **-ники** аффикси (*ўзимники, дўстимники*), феълнинг сифатдош, равишдош формасини ясовчи аффикслар (*ишлаётган, боргач* каби) ана шу турдаги аффикслардир.

Сўз ясовчи аффикслар сўз ясалишида иштирок этувчи компонент сифатида тилшуносликнинг «Сўз ясалиши» бўлимида ўрганилади. Форма ясовчи аффикслар эса, форма ясалишида иштирок этувчи компонент сифатида тилшуносликнинг «Морфология» бўлимида ўрганилади.

17-§. Аффиксларнинг сўзга қўшилиш тартибида маълум қонуният бор. Юқоридагидан маълумки, сўз ясовчи аффикслар сўзнинг материал қисмига, лексик маъно ифодаловчи қисмига киради. Шунга кўра, табиий равишда, бу турдаги аффикслар сўзга форма ясовчи аффикслардан олдин қўшилади: *ишчилар, ишлади, чиройлироқ* ва б.

Форма ясовчи аффиксларнинг синтактик муносабат ифодаламайдиган тури синтактик муносабат ифодалайдиган туридан олдин қўшилади: *ишчиларга, ишламади, ишляпти* каби.

Демак, сўзда сўз ясовчи аффикс, форма ясовчи аффикснинг синтактик муносабат ифодаламайдиган ва бундай муносабатни ифодалайдиган тури қатнашганда, уларнинг қўшилиш тартиби қуйидагича бўлади: *ўзак + сўз ясовчи аффикс + синтактик муносабат ифодаламайдиган форма ясовчи аффикс + синтактик муносабат ифодалайдиган аффикс: иш + чи + лар + га, иш + ла + т + яп + ти.*

18-§. Ўзбек тилида аффикслар суффикс характерида бўлади, яъни сўзда ўзакдан кейинги позицияда туради: *ишчи, қишла, кучли, мактабни, болалар, ишласин, ишлятман* каби. Лекин бошқа тиллардан кириб ўзлашиб қолган сўзларда ўзак олдида қўшилувчи аффикслар (префикслар) ҳам бор. Булар сўз ясовчилар доирасидагина учрайди: *серҳаракат, серқатнов, серташвиш; беқузват, бенуқсон, беташвиш; антифашист, антидемократия* каби.

19-§. Аффикслар структура жиҳатидан содда ёки қўшма бўлади. Масалан, *пахтакор, пахтадан* сўзларидаги **-кор** ва **-дан** аффикслари содда аффикслардир. Демак, **содда аффиксда**, ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан, маъноли қисмлар бўлмайди, у биргина маъноли қисмдан иборат бўлади.

Қўшма аффикслар ҳозирда мустақил аффикс сифатида қўллана оладиган икки ёки ундан ортиқ аффикснинг ўзаро бирикиб, бир аффикс (бир морфема) ҳолига келишидан туғилади. Масалан, *мўлчилик, одамгарчилик*. Ҳозирги ўзбек тилида **-чи, -лик** ва **-гар** аффикслари сўз яшаш учун хизмат қилади, яъни уларнинг ҳар бири алоҳида бир аффиксдир (*сувчи, дўстлик, заргар* каби). Лекин *мўлчилик, одамгарчилик* сўзлари таркибидан **-чилик** ва **-гарчилик** аффикслари яхлитлигича бир аффикс ҳисобланади (улар қисмларга ажралмайди). Чунки ҳозирги ўзбек тилида *мўлчи, одамгар* ёки *одамгарчи* сўзлари йўқ. Демак,

бирдан ортиқ аффиксал морфеманинг ўзаро бириктиб бир бутун ҳолга келишидан ҳосил бўлган аффикс **қўшма аффикс** дейилади.

Қўшма аффикслар вазифаси бир хил ёки вазифаси ҳар хил бўлган аффиксларнинг бирикувидан ҳосил бўлиши мумкин. Масалан, *серобгарчилик* сўзидаги **-гарчилик** учта сўз ясовчи аффикснинг бирикишидан ҳосил бўлган. *Завқланмоқ* сўзидаги **-лан** аффикс бир сўз ясовчи (**-ла**) ва бир форма ясовчи (даража ясовчи **-н**) аффикснинг бирикишидан ҳосил бўлган. *Келмоқда* сўзидаги **-моқда** аффикси икки форма ясовчи (**-моқ** ва **-да**) аффикснинг бирикишидан ҳосил бўлган.

20-§. Сўзлардаги каби аффиксларда ҳам полисемия, синонимия, омонимия ва антонимия ҳодисалари мавжуд.

21-§. Аффиксал полисемия. Аффикслар ҳам, худди сўзлар каби, кўп маъноли (полисемантик) бўлиши мумкин. Масалан, **-чилик** аффикси қуйидаги маънодаги отлар ясаydi:

1. Асосдан англашилган нарса етиштириладиган соҳани ифодаловчи от ясаydi: *пахтачилик, уруғчилик, чорвачилик, узумчилик* каби.

2. Асосдан англашилган нарса-ҳодисанинг борлик ҳолатини билдиради: *пишиқчилик, мўлчилик, арзончилик* каби.

3. Асосдан англашилган тушунча билан боғлиқ бўлган ишни англатади: *улфатчилик, тирикчилик, ўртоқчилик* каби ва ҳ.

Сўз ясовчи -чи, -ма, -ли, -ла каби аффикслар ҳам кўп маъноли аффикслардир («Сўз ясалиши» бўлими, 19, 22, 24-§ларга қаранг).

Кўп маънолилиқ фақат сўз ясовчи аффиксларга эмас, балки форма ясовчи аффиксларга ҳам хос. Масалан, **-са** аффикси ёрдамида ясалувчи феъл формаси ўндан ортиқ маънога эга («Морфология» бўлимининг 23-§ нга қаранг).

Кўп маъноли аффикс англатадиган маънолар ўртасида боғланиш бўлади. Масалан, **-чи**, аффикси *тракторчи, спортчи, буфетчи, комбайнчи* каби сўзларда касб-мутахассислик эгасини; *ҳашарчи, жангчи, сайрчи* сўзларида эса иш-фаолиятда қатнашувчи шахсни билдирувчи от ясаyпти. Лекин иккала ҳолатда ифодаланаётган маънолар ўртасида боғланиш борлиги сезилади — иккаласида ҳам умуман шахс оти ясаyпти. Айнан бир шаклдаги (кўрinishдаги) аффикснинг маънолари ўртасида боғланиш бўлмаса, у кўп маъноли (полисемантик) аффикс эмас, омоним-аффикс саналади. Масалан, **-ма** аффикси ҳам кўп маъноли аффикс, ҳам омоним-аффикс: 1. Сифат ясаydi: 1. Предметнинг феълдан англашилган ҳаракат усули билан тайёрланишини, юзага келишини билдирувчи сифат ясаydi: *қисқартма* (сўз), *ағдарма* (этик), *қайнатма* (шўрва), *ивитма* (палов), *терма* (команда) каби; 2. Феълдан англашилган ҳаракат предметнинг одатдаги, ўзига хос белгиси эканини билдирувчи сифат ясаydi: *кўчма* (қум), *сочма* (ўқ), *бурама* (мих) каби. **-ма**

аффиксига хос бу икки маъно ўртасида ўзаро боғланш мавжуд. Демак, бу ўринда **-ма** кўп маъноли сифат ясовчи аффикс.

II. От ясайди: 1. Феълдан англашилган ҳаракат натижасида юзага келадиган нарса, предмет атамасини билдиради: *уюшма, эритма, чўкма, сузма* каби; 2. Нарса-предметнинг феълдан англашилган иш-ҳаракатга мўлжалланганини билдиради: *йўқлама, тугма, қўлланма, кўрғазма* каби. От ясовчи **-ма** аффиксининг бу икки маъноси ўртасида ҳам боғланиш бор. Демак, от ясовчи **-ма** аффикси ҳам кўп маъноли. Лекин сифат ясовчи **-ма** аффикси билан от ясовчи **-ма** аффиксининг маъноси ўртасида боғланиш йўқ. Шунинг учун от ясовчи **-ма** аффикси билан сифат ясовчи **-ма** аффикси омоним-аффикс.

22-§. Аффиксал омонимия. Маъноси ўзаро боғлиқ бўлмаган, ҳар хил аффиксларнинг шаклан (фонетик жиҳатдан) бир хил бўлиши **аффиксал омонимия** ҳодисасини ҳосил қилади. Шаклан бир хил, лекин маъноси бутунлай бошқа-бошқа бўлган аффикслар **омоним-аффикслар** дейилади. Буни қисман юқорида **-ма** аффикси мисолида ҳам кўрдик.

Омонимлик ҳодисаси бир хил ёки турли хил аффикслар ўртасида бўлиши мумкин:

1. Сўз ясовчи аффикслар: **-ки** аффикси: 1) от ясайди: *туртки, тепки, кўчки*; 2) сифат ясайди: *ички, кечки, устки*.

2. Форма ясовчи аффикслар: **-(и)ш** аффикси: 1) ҳаракат номи формасини ясайди: *ўқиш (ўқимоқ), сўзлаш (сўзламоқ)*; 2) биргалик даража формасини ясайди: *ювиш (бирга ювмоқ), олиб бориш (бирга олиб бормоқ)*.

3. Сўз ясовчи аффикс билан форма ясовчи аффикслар: **-им** аффикси: 1) от ясайди: *ўрим, йиғим, терим*; 2) иккинчи шахс, бирлик англатувчи эгалик формасини ясайди: *қўлим, китобим, қаламим*.

4. Аффиксининг омонимлиги юқоридагилардан мураккаб ҳолатда бўлиши мумкин: **-ма** аффикси: 1) от ясайди: *сузма, кўрғазма*; 2) сифат ясайди: *ивитма* (палов), *ясама* (сўз); 3) феълнинг бўлишсиз формасини ясайди: *борма, айтма, сўрама*.

23-§. Аффиксал синонимия. Аффиксларнинг шаклан ҳар хил, умумий маъноси бир хил бўлиш ҳодисаси **аффиксал синонимия** дейилади. Демак, аффиксал синонимия вазифаси бир хил бўлган аффикслар доирасида, яъни сўз ясовчи ёки форма ясовчи аффиксларнинг ўз доирасида бўлади: *бехабар — хабарсиз (бе- ва -сиз сифат ясовчи); едир — егиз (-дир ва -гиз орттирма даража формасини ясовчи)*.

Синоним-аффиксларнинг умумий маъноси бир хил бўлса-да, лекин улар қандайдир ўзига хос томонлари билан бир-биридан фарқланади. Бу фарқлар синоним-аффиксларнинг маъно отенкасида, қўлланиш доирасининг кенг ёки торлигида ва бошқаларда кўринади. Масалан, сифат ясовчи **-ли, -дор, сер-, ба-** аффикслари ўзаро синоним: *савлатли, савлатдор, серсавлат, ба-*

савлат. Лекин буларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятга эга. Масалан, *-ли* аффикси булар ичида энг актив аффикс; *-дор*, *сер-* аффикслари билан ясалган сўзларда белги даражаси кучли бўлади: *мазмунли — сермазмун — мазмундор*. Бироқ, *сер-* ва *-дор* аффиксларининг қўлланиш доираси анча чегараланган ва буларнинг маъносида ҳам, қўлланишида ҳам маълум нозик фарқлар мавжуд. Қиёсланг: *серсоқол — соқолдор*, *маҳсулдор — сермаҳсул*; *сергайрат* (лекин *гайратдор* дейилмайди), *кўкракдор* (лекин *серкўкрак* дейилмайди) ва б.

24-§. Аффиксал антонимия. Аффиксларнинг қарама-қарши маъно билдириш ҳодисаси аффиксал антонимия дейилади. Лекин ўзбек тилида антоним-аффикслар жуда кам. Антоним-аффиксларга мисол сифатида сўз ясовчи *-ли* ва *-сиз* аффиксларини келтириш мумкин: *кучли — кучсиз*, *андишали — андишасиз*, *хавфли — хавфсиз*. Яна қиёсланг: *баракали — беварака*, *нуқсонли — бенуқсон*, *фойдали — бевойда* ва б.

СЎЗ ЯСАЛИШИ

СЎЗ ЯСАЛИШИ ҲАҚИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

КИРИШ

1-§. Сўз ясалиши тилшуносликнинг (лексикология, грамматика каби) мустақил соҳаларидан бири бўлиб, у янги сўз ясалиши, сўз яшаш усуллари ва, умуман, сўз ясалиши билан боғлиқ бўлган ҳодисаларни ўрганadi.

Сўз ясалиши термини икки хил ҳодисага нисбатан қўлланади: 1) умуман, сўз ясалиши, сўз ҳосил қилиниши ҳодисасини; 2) тилшуносликнинг сўз ясалиши билан боғлиқ ҳодисаларни ўрганувчи бўлимини билдиради.

Сўз яшаш, қандай усул билан бўлса-да, янги сўз ҳосил қилиш демакдир: *иш + чи — ишчи, ҳозир + жавоб — ҳозиржавоб, беш йил + лик — беш йиллик* каби.

Тил тараққиёти процессида унинг лексикаси, грамматик қурилиши ва бошқа соҳаларида бўлгани каби, сўз ясалиши соҳасида ҳам турли ўзгаришлар юз беради. Масалан, сўз ясалиши типларининг актив ёки пассивлиги турли даврларда турлича бўлиши ёки тарихан ясама бўлган сўз ҳозирги ясаллиш нуқтаи назаридан ясама ҳисобланмаслиги мумкин.

2-§. Ҳозирги ўзбек тилида ясама сўзлар жуда кўп. Лекин уларнинг ясалиши тарихий ёки ҳозирги ясаллишга оид бўлиши мумкин. Сўз ясалишининг таҳлилида бу икки ҳодисани фарқлаш лозим.

ҲОЗИРГИ СЎЗ ЯСАЛИШИ ВА ТАРИХИЙ СЎЗ ЯСАЛИШИ.

3-§. Ҳозирги (синхрон) сўз ясалишида ясама сўз компонентлари ўртасидаги муносабат жонли бўлади, унинг маъносини компонентларининг маъно муносабати билан асослаш мумкин (шундай муносабат аниқ сезилиб туради): *тер + им, йил + им, ўр + им; арра + ла, ранда + ла, эгов + ла; инсоф + сиз, савод + сиз, кўрим + сиз* каби.

4-§. Тарихий (диахрон) ясалишда ясама сўзнинг маъноси ва шу маънонинг ифодаланиш усулини юқоридагидек (3-§ га

қаранг) асослаб бўлмайди. Бу маъно махсус текширишлар, тарихий кузатишлар орқали аниқланади. Масалан, *кўрпача*: *кўрпа* сўзи ётганда устга ёпиладиган, ичига пахта ёки бошқа нарса солиб тайёрланган нарсани, **-ча** аффикси эса кичрайтиш маъносини билдиради. Лекин *кўрпача* сўзи «кичик кўрпа» деган маънони эмас, балки ичига пахта ёки бошқа нарса солиб тайёрланган, ўтириш жойига тўшаладиган нарсани билдиради. Демак, *кўрпача* сўзининг маъносини унинг *кўрпа* ва **-ча** қисмлари маъносини билан асослаб бўлмайди. Шунинг учун ҳам *кўрпача* сўзининг ясалиши тарихий ясалиш ҳисобланади. Бунда ҳозирги *кўрпача* сўзини *кўрпа* ва **-ча** компонентларига ажратиб эмас, балки унинг қандай қилиб шундай маънони ифодаловчи сўзга айланганлигини аниқлаш, текшириш керак. Демак, тарихий (диахрон) сўз ясалиши бир бирликнинг (бу ўринда морфологик бирликнинг — кичрайтиш формасининг) қандай қилиб иккинчи бир бирликка (лексик бирликка — лексемага) ўтишини ўрганеди.

5-§. Ҳозирги (синхрон) сўз ясалишида камида иккита ясовчи компонент қатнашади. Булардан ҳеч бўлмаганда биттаси мустақил маъноли (предмет, белги, ҳаракат ва ш. к.) бўлади. Ясама сўзни юзага келтирувчи бу компонентлар ясовчилар, уларнинг ўзаро муносабатидан (бирикишидан) ҳосил бўлган бирлик ясалма (ясама сўз) дейилади.

Ясалманинг юзага келишида қатнашувчи мустақил маъноли қисм ясовчи асос (ясалманинг асоси) ҳисобланади. Бундай асос содда ясама сўзда битта, қўшма сўзда бирдан ортиқ бўлади: *ишчи*: *иш* — ясовчи асос, **-чи** — ясовчи аффикс, *ишчи* — ясалма; *тошкўмир*: ясовчи асос — *тош* ва *кўмир*, *тошкўмир* — ясалма.

Агар сўз таркибиде, юқорида айтилганидек, икки ясовчи компонент қатнашмаса, гарчи бу сўз таркибиде ясовчи аффикс ёки мустақил маъноли қисм бўлса-да, шунингдек, сўзнинг маъноси билан сўз ясалишининг маълум типини ўртасида алоқадорлик сезилса-да, бу сўз ясама сўз бўла олмайди. Масалан, *қаттиқ*, *юмшоқ*, *силлиқ* сўзларига эътибор беринг. Булардан *юмшоқ* сўзи *юмша* феълга **-қ** аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлганини сезиш қийин эмас (**-қ** аффиксининг таъсирида феъл охиридаги **а** товуши **о** товушига ўтган: *юмша* + **қ** — *юмшоқ*). Шунингдек, *юмшоқ* сўзи билдирган маънони *юмша* ва **-қ** ясовчилари маъносини билан асослаш мумкин: **-қ** аффикси предметнинг феъл аниқланган ҳаракат натижаси сифатидаги белгисини билдиради: *йиғиқ*, *қисиқ*, *ёпиқ*, *йиртиқ* каби.

Қаттиқ сўзи ҳам аслида худди *юмшоқ* сўзи типиде ясалган. Буни *юмшоқ* сўзи билдирган маънонинг юмшаш ҳаракати билан боғлиқлиги, *қаттиқ* сўзи билдирган маънонинг қотиш ҳаракати билан боғлиқлигидан ва иккаласида бир аффиксининг мавжудлигидан сезиб олиш мумкин. Лекин юз берган фонетик ўзгариш *қаттиқ* сўзининг *қот* феъли билан боғлиганини жуда хиралаш-

тириб, сезилмас даражага келтириб қўйган. Шунинг учун бу сўзни қисмларга ажратиб бўлмайди.

Силлиқ сўзи ҳам шу типда ясалган. Лекин ясамалилик бу сўзда деярли сезилмайди. Чунки ҳозирги ўзбек тилида «сатҳини равон қилиш» маъносигаги *сили* (ёки «*сил*») феъли йўқ.

Демак, ҳозирги сўз ясалиши нуқтаи назаридан *юмшоқ*, *илиқ*, *ўсиқ* кабилар ясама сўз. Лекин *суюқ*, *силлиқ*, *қуюқ* сўзлари ясама сўз эмас.

Баъзи сўзларда аффиксал қисм борлиги сезилиб туради, ҳатто уни бошқа аффикс билан алмаштириш ҳам мумкин. Бу ҳол мазкур сўзнинг аслида ясама бўлганини жуда аниқ кўрсатади: *тирик*, *тирил*. Лекин буларда ҳам мустақил маъноли қисм (ясовчи асос) бўлмаганидан уларни ясама сўз ҳисоблаб бўлмайди.

Хуллас, у ёки бу сўзнинг таркибида сўз ясовчи аффикс бўлса, ҳатто бу аффикс бир неча сўзлар таркибида учраса ҳам, лекин сўз таркибида мустақил маъноли компонент (ясовчи асос) қатнашмаса, бундай сўзларни ясама сўз деб бўлмайди. Уларнинг ясамалиги ё тарихий нуқтаи назардан ёки бошқа тил нуқтаи назаридан бўлади. Масалан, *ғовла*, *эмакла*, *ўдағайла*, *тарашила* сўзларидаги *-ла* аффиксининг феъл ясовчи аффикслиги аниқ. Демак, бу сўзлар тарихан ясама феъл. *Машинист*, *эгоист*, *коммунист*; *машиный*, *моддий*, *сиёсий* сўзларидаги *-ист*, *-ий* ҳам сўз ясовчи аффикс. Лекин буларда ҳам мустақил маъноли компонент (ясовчи асос) йўқ, шунинг учун ясовчи қисмларга бўлинмайди. Демак, ясама сўз эмас. Буларнинг ясама сўз экани қайси тилдан ўзлашган бўлса, ўша тил нуқтан назаридангина бўлиши мумкин.

Бирор сўз таркибида мустақил маъноли қисм бўлса ҳам, лекин ундан қолган қисмнинг маъно ва вазифаси шу сўз доирасида уқилмаслиги (билинмаслиги) мумкин: *йўчманчи*, *тиқмачоқ*, *бўғиз*, *белдамча*, *зарурат*, *пўстлоқ*, *қулоқчин*, *қолдиқ*, *босқич*, *шахсият*, *шодиёна*, *қўналға*, *бирор* (*бирон*) ва б. Буларда ҳам мустақил маъноли компонент борлиги сезилиб турса-да, лекин ундан қолган қисмнинг сўз ясовчи экани сезилмайди, шунинг учун бундай сўзлар ҳам ҳозирги сўз ясалиши нуқтаи назаридан ясама сўз ҳисобланмайди, ясовчи компонентларга бўлинмайди.

Баъзи сўзлар таркибида мустақил маъноли қисм ва ясовчи аффикс борлиги сезилса-да, бу сўзнинг маъносини унинг қисмлари маъноси билан асослаб, изоҳлаб бўлмайди: *безор*, *оқлиқ*, *шолча*, *қишлоқ* кабилар. Бундай сўзларни ҳам ҳозирги сўз ясалиши нуқтан назаридан ясама сўз деб бўлмайди.

Демак, маълум бир сўзнинг таркибида мустақил маъноли қисм ёки ясовчи аффикснинг, ёки ҳар иккисининг борлиги сезилиб турса-да, лекин бу сўзнинг маъносини ажралиши мумкиндек кўринган қисмлари маъноси билан асослаб бўлмаса, бундай сўз ҳозирги сўз ясалишига кирмайди. Бундай сўзлар ясов-

чи қисмларга бўлинмайди (буларда ясовчи асос+ясовчи аффикс ёки ясовчи асос+ясовчи асос ҳолати бўлмайди), уларда соддалашиш юз берган.

Соддалашиш жуда оддий ва жуда мураккаб кўринишда бўлади. Масалан, *бошлиқ* сўзида *бош* ва *-лиқ* қисмлари мавжуд, лекин ҳозирги сўз ясалиши нуқтан назаридан унинг ясовчи асос ва ясовчи аффикс каби қисмларга ажратиб бўлмайдиган ҳолга келганлигининг ўзи соддалашишдир. *Қизгин* сўзида соддалашиш жуда мураккаб кўринишга эга. Ҳозирги ўзбек тилидаги *қизи*, *чири*, *ачи*, *сови*, *иси*, *чучи* каби сўзларнинг охиридаги *и* элементининг аслида ясовчи аффикс бўлгани сезилиб турибди. Лекин ҳозирги ўзбек тилида шу сўзлар билдирган маъно билан боғланадиган *қиз*, *чир*, *ач*, *сов*, *ис*, *чуч* сўзлари йўқ. Шунинг учун *қизи*, *чири*, *ачи*, *сови*, *иси*, *чучи* сўзлари ҳозирги ўзбек тили нуқтан назаридан туб сўз ҳисобланади. Бу феълларга *-к* (*-қ*, *-ғ*) аффиксининг қўшилишидан (*темирчи қизигида ур*), *чирик*, *аччиқ*, *совуқ*, *иссиқ*, *чучук* каби сўзлар (сифатлар) ясалган. *Қизгин*, *чиркин* сўзларининг *чирик*, *қизиқ* («қизигап, иссиқ» маъносида) негизларига *-ин* аффикси қўшилишидап ясалганини ҳам сезиш қийин эмас. Лекин ҳозирги ўзбек тили нуқтан назаридан бу сўзлар *қизиқ+ин*, *чирик+ин* каби қисмларга ажралмайди. Бу типда ясалган сўзлардаги *-к* (*-қ*, *-ғ*) ва *-ин* аффикслари бириктиб бир аффикс ҳолига келган. Қиёслап: *ҳоргин*, *сўлгин* каби. Лекин *қизгин*, *чиркин* сўзлари *қиз+гин*, *чир+кин* каби қисмларга бўлинмайди. (Бу сўзларни *сири+кин*, *қизи+гин* тарзида ясалади, ўзакка ясовчи аффикс қўшилганда и тушади, деб асослашга уриниш ҳам тўғри бўлмайди.) Кўринадики, аслида бир неча морфемадан ташкил топган *чиркин*, *қизгин* сўзлари соддалашиш натижасида ҳозирги ўзбек тилида туб сўз ҳолига келган.

Хуллас, ҳозирги сўз ясалишида икки ясовчи компонентнинг ёташуви, булардап эса камида биттаси мустақил маъноли бўлиши шарт. Ясама сўзнинг (ясалманинг) маъноси ана шу ясовчи компонентларнинг маъно муносабатига асосланган бўлади: *тер+им*; *тер* — ясовчи асос, *-им* — ясовчи аффикс; *белбоғ+ли*; *бел-боғ* — ясовчи асос, *-ли* ясовчи аффикс ва б.

СЎЗ ЯСАШ УСУЛЛАРИ

6-§. Сўз ясалиши қандай усул билан бўлса ҳам, янги сўз ҳосил қилиш эканини кўрдик. Ўзбек тилида сўз ясалишининг бир неча усули бор: 1) семантик усул; 2) фонетик усул; 3) синтактик-лексик усул; 4) аффиксация усули; 5) композиция усули.

7-§. Семантик усул билан сўз ясалишида тилда бор бўлган сўз (сўз формаси)нинг маъноси ўзгариши натижасида янги сўз ҳосил бўлади: *кун* (сутканинг ёруғ қисми) — *кун* (қуёш, плане-

та), *бошда* (ўрни келишигидаги отдан юзага келган равиш), *кечаси* (эгаллик формасидаги отдан юзага келган равиш) ва б.

8-§. Ўзбек тилида фонетик ўзгариш (товуш ўзгариши) натижасида ҳосил бўлган сўзлар ҳам анчагина: *кўр — кўз, бўр — бўз* каби. Бундай йўл билан сўз ҳосил бўлиши фонетик усул билан сўз ясалиши дейилади.

9-§. Синтактик-лексик усул билан сўз ясалиши деганда сўз бирикмасининг сўзга айланиши тушунилади. Вақтлар ўтиши билан маълум типдаги сўз бирикмалари бир сўзга айланиши мумкин. Бунда сўз бирикмаси бир маъно — лексик маъно ифодалайдиган бўлиб қолади, бирикма компонентлари ўртасидаги синтактик алоқа йўқолади. Натижада аслида сўз бирикмаси бўлган бирлик қўшма сўзга айланади. Масалан, *тоққайчи, қашқаргул, мингеоши, жўхориюя, енгилтабиат, калтафаҳм* каби қўшма сўзлар худди шундай йўл билан ҳосил бўлган.

10-§. Сўзга аффикс қўшиш билан янги сўз ҳосил қилиш аффиксация усули билан сўз ясалиши дейилади: *ишчи, бетончи, спортчи, пахтакор, очик, ёпиқ, ишла, эговла, ййла* каби.

11-§. Ўзбек тилида аффикс қўшиб сўз яшадан ташқари, бирдан ортиқ ўзакни (муस्ताқил маъноли морфемани) қўшиш орқали ҳам янги сўз ясалади. Сўз яшашнинг бу усули композиция усули дейилади. Композиция усули билан қўшма сўзлар ясалади: *туяқуш, ойболта, атиргул, ҳаво ранг, сотиб олмоқ, олиб келмоқ, ҳеч қачон, ҳар вақт* каби.

Демак, қўшма сўзлар икки усул: синтактик-лексик ва композиция усули билан юзага келади.

Семантик, фонетик ва синтактик-лексик усуллар билан сўз ясалиши тарихий ясалиш (диахрон ясалиш) ҳисобланади. Ҳозирги сўз ясалишига кейинги икки усул — аффиксация ва композиция усуллари киради, шу икки усул ҳозирги сўз ясалишининг ўрганиш объекти бўла олади.

12-§. Ҳозирги ўзбек тилида сўз ясалишининг энг актив усули аффиксация усулидир. Сўз ясовчи аффикслар бир қатор хусусиятларга эга.

Баъзи аффикслар бир хил маънодаги, баъзилари эса турли маънодаги сўзлар ясайди. Масалан, **-соз** аффикси бир хил маънодаги от ясади (*асбобсоз, соатсоз* каби), **-чи** аффикси бир неча хил маънодаги отлар ясайди (*тракторчи, спортчи, нефтчи; жиноятчи, туҳматчи; стахановчи, ленинчи* ва б.).

Баъзи аффикслар бир туркумга оид сўз ясади, айрим аффикслар ҳар хил туркумга оид сўз ясайди. Қиёсланг: *аравакаш* (от) — *пасткаш* (сифат); *бедаво* (сифат) — *бетинил* (равиш).

Сўз ясовчи аффикслар ўзбек тилида асосан суффикс характерида бўлиб, бошқа тиллардан ўзлашган сўзларда ўша тиллардан ўтган, ўзак олдига қўшилувчи аффикслар ҳам учрайди: *бигараз, нохуш, нотинч, антидемократия* каби.

Ўзга тилдан ўтган маълум сўзлар таркибида қўлланувчи аффиксларни ўзбек тили нуқтаи назаридан сўз ясовчи аффикс ёки бундай аффикс эмаслигини баҳолашда икки ҳолатни ҳисобга олиш керак. Агар бундай аффикс ўзга тилдан ўтган сўздагина учраб, ўзбек тилида янги сўз ясаш учун хизмат қилмаса, бундай аффикс сўз ясовчи аффикс ҳисобланмайди ва у қўшилган сўз ўзбек тили нуқтаи назаридан ясама сўз дейилмайди. Масалан, **-ист** аффикси *коммунист, идеалист* каби бошқа тилдан ўзлашган саноқли сўзлардагина учрайди, ўзбек тилида янги сўз ясаш учун қўлланмайди. Демак, бу сўзлар ҳам ясама сўз эмас. Худди шу асосга кўра (гарчи ўзбек тилида *қонун, башар, аксар, айни, мажбур* каби мустақил сўзлар бўлса-да) *қонуният, башарият, аксарият, айният, мажбурият* сўзлари ҳам ясама сўз ҳисобланмайди. **-вий** аффикси эса *оилавий, мафкуравий* каби сўзлардан ташқари *техникавий, физикавий* каби сўзлар ясаш учун ҳам хизмат қилади. Шунинг учун бу аффикс ўзбек тили нуқтаи назаридан ҳам сўз ясовчи аффиксга киради.

Сўз ясовчи аффикслар содда ёки қўшма бўлади. Содда аффикс биргина аффиксдан иборат бўлади: **-чи** (*ишчи*), **-им** (*бўлим*), **-ла** (*ишла*), **-чан** (*ишчан*) каби. Қўшма аффикслар икки ёки ундап ортиқ аффикснинг ўзаро бирикиб, бир аффикс ҳолига келишидан ҳосил бўлади. **-чилик** (*деҳқончилик*), **-арли** (*қизиқарли*), **-гарчилик** (*ёгингарчилик, намгарчилик*) каби.

13- §. Аффиксларнинг сўз ясаш даражаси бир хил эмас. Баъзи аффикслар жуда кўп миқдорда, баъзилари эса жуда кам миқдорда янги сўз ясайди. Шунингдек, айрим аффикслар ҳозирги кунда кўплаб янги сўзлар ясашда актив қўллansa, айримларининг эса сўз ясаш функцияси жуда чекланган бўлади. Ана шу фарқли хусусиятларига кўра сўз ясовчи аффикслар уч турга бўлинади: 1) унумли (ёки маҳсулдор) аффикслар, 2) кам унум (кам маҳсул) аффикслар, 3) унумсиз аффикслар.

Унумли аффикслар жуда кўп миқдорда янги сўзлар ясайди, шунингдек, ҳозирги ўзбек тилида янги сўзлар яратишда ҳам актив иштирок этади. От ясовчи **-чи**, сифат ясовчи **-ли**, феъл ясовчи **-ла** аффикслари ана шундай аффикслардан ҳисобланади. Улар ҳатто совет-интернационал сўзлардан от, сифат, феъл ясашда кенг қўлланади: *комбайнчи, бетончи, хлорли, кислотали, бетонламоқ, асфальтламоқ* каби.

Кам унум аффикслар унчалик кўп бўлмаган миқдорда сўзлар ясайди, шунингдек, ҳозирги вақтда янги сўз яратишда ҳам кам иштирок этади. Масалан, от ясовчи **-дош** (*мусобақадош, суҳбатдош, курсдош*) аффикси, сифат ясовчи **-ма** (*қовурма, чийратма, терма*) аффикси.

Унумсиз аффикслар жуда кам миқдорда янги сўз ясалишида қатнашади, улар ёрдамида ҳозирги кунда янги сўз яратилмайди. Масалан, от ясовчи **-гар** (*савдогар, заргар*), **-каш** (*аравакаш*), сифат ясовчи **-ағон** (*чопағон, қопағон*), **-мон** (*би-*

лармон, қирармон), феъл ясовчи **-(а)р** (*оқармоқ, кўкармоқ*) аффикслари ана шундай аффикслар жумласидан.

14-§. Ўзбек тилида, сўз ясовчи аффикслардан ташқари, ўз хусусияти билан аффиксларга жуда яқин турадиган **-хона, -нома** каби сўз-аффикслар ҳам бор. Булар аффиксоидлар деб ҳам юритилади: *қабулхона, чойхона, дарсхона, шихона, рухсатнома, талабнома, табрикнома.*

15-§. **Композиция усули** билан қўшма сўзлар ясалишини кўрдик. Қўшма сўз бирдан ортиқ мустақил маъноли морфемадан ташкил топган бир сўздир. У шу хусусияти билан содда сўз ва сўз бирикмасидан фарқланади.

Қўшма сўзнинг содда сўздан фарқи шундаки, содда сўзда мустақил маъноли морфема битта, қўшма сўзда эса бирдан ортиқ бўлади: *теримчи, кўкаламзорлаштир, эслатма, тортинчоқ* — содда сўз; *эрксевар, белбоғ, томорқа, бошпана, асалари* — қўшма сўз.

Агар икки ёки ундан ортиқ мустақил маъноли морфемадан ташкил топган қўшма сўзнинг бирор компоненти (морфемаси) ҳозирги ўзбек тилида мустақил маъносини йўқотган бўлса, бу қўшма сўз ҳам қўшма сўзлик хусусиятини йўқотади — содда сўзга айланади. Бу ҳодисани *кечқурун* сўзида кўриш мумкин. Аслида қўшма сўз бўлган *кечқурун* ҳозирги тил нуқтаи назаридан морфемаларга бўлинмайди (содда сўз ҳисобланади).

Бошқа тиллардан содда сўзлар қатори қўшма сўзлар ҳам (*зараркунанда, одамшаванда, дардисар, астойдил, сантиметр, аэропорт* каби) ўзлаштирилади. Лекин бундай сўзлар ҳозирги ўзбек тили нуқтан назаридан ҳам бирдан ортиқ мустақил морфемали деб қаралса, қўшма сўз, акс ҳолда содда сўз ҳисобланади. Шу жиҳатдан қараганда, юқорида келтирилган сўзлар содда сўзлардир.

Қўшма сўзнинг сўз бирикмасидан фарқи шундаки, қўшма сўзнинг компонентлари морфема, сўз бирикмасининг компонентлари эса сўз бўлади. Шу сабабли қўшма сўзнинг компонентлари яхлитлигича бир лексик маъно ифодалайди ва компонентлари ўртасида синтактик алоқа бўлмайди: *туяқуш, ойболта, қўзиқорин, хушфеъл, олиб келмоқ* каби. Сўз бирикмасини ҳосил қилувчи компонентлар (сўзлар) лексик мустақиллигини сақлайди ва улар ўртасида синтактик алоқа ҳам бўлади: *қора портфелли* (йингит), *атлас кўйлакли* (қиз), *ўн беш қаватли* (бино) каби.

Қўшма сўз таркибида ҳозирги тилда мустақил маъно ифодалайдиган бирдан ортиқ морфеманинг бўлиши шарт. Мустақил маъноли сўз билан ёрдамчи сўзнинг бирикишидан қўшма сўз ҳосил бўлмайди. Шунга кўра *етакчи* ва *кўмакчи* феълдан ташкил толувчи *ўқиб бермоқ, ёза бошламоқ, ухлаб қолмоқ* каби бирикувлар қўшма сўз (қўшма феъл) бўла олмайди. Чунки буларда биринчи феъл ўз маъносини сақлаган ҳолда, кейингисини

унга қўшимча маъно беради. Демак, бунда бирдан ортиқ феълнинг ўзаро бирикишидан янги феъл (янги сўз) ҳосил бўлмайди. (Бу ҳақда «Феълнинг аналитик формалари» баҳсида мукамалроқ тўхталамиз.)

СЎЗ ЯСАЛИШ СТРУКТУРАСИ

16-§. Юқоридагилардан маълум бўлдики, сўз ясалиши таҳлилда ясама сўзнинг ясовчи компонентлари белгиланади, яъни сўз қисмларга ажратилади. Шунингдек, сўз морфологик структураси жиҳатдан ҳам таҳлил этилади. Бундан ташқари, сўз морфема нуқтаи назаридан ҳам таҳлил этилади. Лекин сўзнинг сўз ясалиш структураси морфема структурасидан ҳам, морфологик структурасидан ҳам фарқланади.

Сўзнинг сўз ясалиш структураси шу сўзнинг ясовчи компонентларидан иборат бўлади. Сўз ясалиш таҳлилда ясама сўзнинг қандай ясовчи компонентлардан ташкил топгани ва шу компонентлар асосида ясама сўз маъносининг ифодаланishi усули ўрганилади. Масалан, *терим*: *тер* — ясовчи асос, *-им* — ясовчи аффикс; *теримчи*: *терим* — ясовчи асос, *-чи* — ясовчи аффикс.

Демак, сўз ясалиши таҳлилда, биринчидан, фақат сўз ясовчи воситалар ўрганилади. Бунда (морфологик таҳлил текширадиган) форма ясовчи воситалар эътибордан четда қолади. Иккинчидан, бу таҳлилда ясама сўз таркибидан нечта ўзак ва нечта ясовчи аффикс борлиги ўрганилмайди (сўз шу нуқтаи назардан таҳлил этилмайди), балки ясама сўзни юзага келтирган компонентлар белгиланади. Масалан, *теримчи* сўзи морфема составига кўра уч қисмга бўлинса (*тер+им+чи*), шу сўзнинг ясовчи компонентлари нуқтаи назаридан у (*теримчи* сўзи) иккига бўлинади (*терим+чи*). Чунки *теримчи* сўзи *тер* ўзакдан ясалаётгани йўқ, балки *терим* ва *-чи* ясовчи компонентлари ёрдамида ясалган. *Пахтакорлик* сўзнинг ҳам морфема структураси билан сўз ясалиш структураси ўзаро фарқланади. Морфема структураси: *пахта+кор+лик*, сўз ясалиш структураси: *пахтакор+лик*.

Ясама сўзнинг асоси (сўз ясалиш асоси) қўшма сўз ёки сўз бирикмасига тенг бўлиши ҳам мумкин: *белбоғли* (*белбоғ+ли*) *темир йўлчи* (*темир йўл+чи*), *беш йиллик* (*беш йил+лик*) каби.

Кўринадикки, сўзнинг морфема таҳлилда унинг таркибидан ҳар бир морфема (сўзнинг маъно билдирувчи энг кичик бўлаги) текширилади ва аниқланади. Бундай морфемалар сўзда бир нечта бўлиши мумкин: *тер+им+чи+лар+имиз+ники+да*. Сўз ясалиш таҳлилда ясама сўзнинг ясовчи компонентлари белгиланади. Бундай компонент ҳар бир ясама сўзда иккитадан

ошмайди (гарчи сўз таркибида бирдан ортиқ ўзак ва сўз ясайдиган бирдан ортиқ аффикс бўлса-да). Масалан, *бичиқ*: *бич* — ясовчи асос, *-иқ* — ясовчи аффикс; *бичиқчи*: *бичиқ* — ясовчи асос, *-чи* — ясовчи аффикс; *унум*: *ун* — ясовчи асос, *-ум* — ясовчи аффикс; *унумдор*: *унум* — ясовчи асос, *-дор* — ясовчи аффикс; *унумдорлик*: *унумдор* — ясовчи асос, *-лик* — ясовчи аффикс ва б.

СЎЗ ТУРКУМЛАРИДА СЎЗ ЯСАЛИШИ

17-§. Сўз ясалиши ҳодисаси мустақил сўз туркумларига хос бўлиб, лекин сўз ясалишнинг бирор усули билан янги сўз ҳосил қилиш сўз туркумларининг барчаси учун бирдек эмас. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида энг маҳсулдор усул — аффиксация ва композиция усули билан сўз ясаш от, сифат, феъл ва равиш туркумлари учун характерлидир. Сон туркумида эса аффиксация усули билан ҳам, композиция усули билан ҳам миқдор билдирувчи янги сўз (янги сон) ясалмайди. Сонларга қўшилувчи **-(и)нчи** (*учинчи, бешинчи, иккинчи*), **-та** (*иккита, учта, бешта*) каби аффикслар янги миқдор билдирувчи сон ҳосил қилмайди, балки сон (миқдор) тушунчасини ўзгартмаган ҳолда, унга тартиб, дона каби маънолар қўшади, холос.

Ҳн беш, беш юз, беш юз минг, беш юз миллион, ўн минг, ўн беш минг кабиларда ҳар бир сўз (сон) ўз маъносида қатнашади, улар бирикиб янги бир сўз (сон)ни ҳосил қилмайди.

Олмошлар бошқа туркумга оид сўзлар ўрнида қўлланувчи, умумийлик хусусиятига эга сўзлар бўлганидан янги сўз ясалиш ҳодисаси бу туркумда деярли йўқ даражададир.

ОТ ЯСАЛИШИ

18-§. Ясама отлар қуйидаги усуллар билан ҳосил қилинади:
1) аффиксация усули; 2) композиция усули;
3) аббревиация усули.

Аффиксация

19-§. Бу усул — от ясалишнинг энг маҳсулдор усули.

-чи. Бу аффикс от ясовчилар ичида энг активдир. У асосан от туркумига оид сўзлардан от ясади. Кейинги вақтларда фан, техника ва бошқа соҳаларнинг ривожланиши билан бу аффикснинг сўз ясаш доираси ҳам ниҳоятда кенгайди: *физкультурачи, миномётчи, рекордчи, монтажчи, кабелчи, ленинчи, луғатчи, гимнастикачи, текстилчи* ва б.

Бу аффикс шахс билдирувчи отлар ясади. Бундай отларнинг семантик хусусиятларини **-чи** аффиксини қўшилган асос ва

шу аффиксга хос хусусиятнинг таъсирида шаклланади. Бу хил отлар умумий маъноларига кўра бир неча группани ташкил этади:

1. Бирор касб, мутахассислик билан шуғулланувчи шахсни билдирувчи от ясайди: *нефт+чи, спорт+чи, сув+чи, трактор+чи, чойхона+чи, магазин+чи, буфет+чи* ва б.

Касб, ҳунар, машғулотнинг умумий кўринишлари ва атама(ном)лари бўлиш билан бирга, уларнинг турли тармоқлари, соҳалари ва буларнинг ҳам атамалари бор.

1) **-чи** аффикси касб-ҳунар, машғулотнинг умумий атамаларини билдирувчи сўзларга қўшилиб, шу касб, соҳага мансуб шахс отларини ясайди: *спорт+чи, санъат+чи, чорва+чи, қурув+чи* каби;

2) шу касб, ҳунар, машғулотнинг конкрет соҳаси билан шуғулланувчи касб отини ясайди. Қиёслаб: *санъат+чи* (умумий атама) — *қўшиқ+чи, дугор+чи, чанг+чи, чилдирма+чи, ўйин+чи* (махсус, конкрет атама); *жанг+чи, фронт+чи* (умумий) — *танк+чи, пулемёт+чи, миномёт+чи* (конкрет); *қурув+чи* (умумий) — *бетон+чи, сувоқ+чи, бўёқ+чи, монтаж+чи* (конкрет); *спорт+чи* (умумий) — *футбол+чи, теннис+чи, иттанга+чи, кураш+чи, хоккей+чи, баскетбол+чи* (конкрет); *чорва+чи* (умумий) — *қўй+чи, мол+чи, йилқи+чи* (конкрет) ва б.

-чи аффикси касб-ҳунар, фаолиятнинг маълум бир соҳасини билдирувчи отларга қўшилиб, турли маънодаги отлар ясайди:

а) асосдан англашилган нарса-предметни юзага келтирувчи (ясовчи) шахс оти ясайди: *кашта+чи, сандиқ+чи, тақа+чи, печка+чи, эгар+чи, бўз+чи, муқова+чи, пичоқ+чи* ва б. *Ипак+чи, сабзавот+чи* типидagi сўзлар ҳам худди шу турга мансубдир. Чунки булар ҳам асосдан англашилган нарсани етиштириш билан шуғулланувчи шахсни билдиради;

б) асосдан англашилган иш-ҳаракатни бажарувчи, шу касб билан шуғулланувчи шахс оти ясайди: *бўёқ+чи, сувоқ+чи, карикатура+чи, заготовка+чи, разведка+чи, табел+чи, таноб+чи, ҳисоб+чи, пайванд+чи, грим+чи, бичиқ+чи, иқтисод+чи, иктиро+чи* каби.

-чи аффикси ҳаракат-ҳолатни эмас, конкрет нарса-предметларни билдирувчи отларга қўшилганда ҳам, шу маънодаги от ясай олади. Лекин шундай ҳолларда ҳам **-чи** аффикси қўшилган от конкрет нарсани (предметни) эмас, балки шу нарса-предмет билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат (процесс) маъносини ифодалайди: *тунука+чи, сув+чи, электр+чи* каби. *Сабаб+чи, восита+чи* сўзлари ҳам **-чи** аффиксининг ана шу вазифаси асосида ясалган;

в) маълум соҳа, касб, ҳунарда қўлланадиган қурол (асбоб), техника воситаларини билдирадиган отларга қўшилганда, шу асбоб-қурол, техника воситалари билан ишловчи, уларни

ишлатувчи шахсни билдирадиган от ясайди: *трактор+чи, комбайн+чи, кетмон+чи, ўроқ+чи, чанг+чи, дутор+чи, карнай+чи, танк+чи, пулемёт+чи, зенит+чи, чанғи+чи, шахмат+чи, штанга+чи* ва бошқалар;

г) иш-ҳаракат билан боғлиқ бўлган маълум объектларни билдирувчи асосларга қўшилиб, шу объектга мансуб бўлган ишчи, хизматчини, ходимни билдирувчи от ясайди: *склад+чи, магазин+чи, буфет+чи, киоска+чи, хирмон+чи;*

д) иш-фаолият, касб-хунарнинг маълум соҳасини билдирувчи асосларга қўшилиб, шу соҳага мансуб, шу соҳада ишловчи шахс маъносидаги отлар ясайди: *кон+чи, колхоз+чи, флот+чи, цирк+чи, матбаа+чи, маориф+чи;*

е) илм-фанининг маълум соҳаларини билдирувчи асосларга қўшилиб, шу соҳанинг мутахассисини (мутахассислик эгасини) билдирувчи от ясайди: *адабиёт+чи, фольклор+чи, луғат+чи.*

ж) от англатган нарса-предметни сотувчи шахсни билдирадиган от ясайди: *газета+чи, морожний+чи, кўк+чи, сув+чи* (газ сув сотувчи).

Бундай ҳолларда асос вазифасини ўтаётган сўзларнинг баъзилари ҳам тайёрловчи, ҳам сотувчи шахс маъносини ифодалаши мумкин: *гул+чи, бодроқ+чи, нишолда+чи.*

2. Асосдан англашилган иш, ҳаракат, ҳодиса билан шуғулланувчини билдирадиган от ясайди: *хабар+чи, машоқ+чи, терим+чи, маслаҳат+чи, ёрдам+чи, ҳимоя+чи, қасос+чи, жиноят+чи, тўхмат+чи, доклад+чи, давом+чи, постановка+чи, рўйхат+чи.*

3. Асосдан англашилган иш-ҳаракат, фаолиятда қатнашувчи шахс оти ясайди: *инқилоб+чи, жанг+чи, исён+чи, ҳашар+чи, музокара+чи. Курортчи, сайрчи, обуначи, иттифоқчи* каби сўзлар ҳам **-чи** аффиксининг ана шу вазифаси асосида ясалган.

4. Иш-фаолиятда бирор оқим, маслак ва ш. к. тарафдори, шуларга мансуб бўлган шахсни билдирувчи от ясайди: *искра+чи, республика+чи, мухторият+чи, маркс+чи, ленин+чи, стаханов+чи, петлюра+чи.*

5. Спорт жамиятларини билдирувчи сўзларга қўшилганда, шу жамиятга мансуб спортчини билдиради: *пахтакор+чи, спартак+чи, динамо+чи* каби.

6. Асосдан англашилган ҳодисани, иш-ҳаракатни қилиш характерига эга бўлган, шундай ҳаракатни бажариш одати кучли бўлган шахсни билдирувчи от ясайди: *тўполон+чи, ёлғон+чи, бузғун+чи, тақлид+чи, таваккал+чи, гина+чи, уйқу+чи, ваҳима+чи, рашк+чи, прогул+чи, расмият+чи, орийт+чи, чақим+чи, фитна+чи, халтура+чи, лоф+чи, кек+чи, ғалва+чи, баҳона+чи, жанжал+чи, ташкilot+чи* ва б.

-чи аффикси воситасида бундай маъноли отлар баъзи сифатлардан ҳам ясалади. Лекин бу ясалишда аслида сифат бўл-

ган сўз белги билдирувчи сифатида эмас, балки нарса-предмет маъносидаги сўз сифатида қатнашади: *қизиқ + чи, оғма + чи* каби. *Қизиқчи* сўзидаги *қизиқ* компоненти «қизиқ гап», «қизиқ иш-ҳаракат» деган умумий маънода қатнашади.

7. *Чакана, кўтара, вагон* каби сўзларга қўшилганда, иш-ҳаракатни шу сўздан англашилган усул билан бажарувчи шахс оти ясайди: *чакана + чи, кўтара + чи, вагон + чи* (вагонда мол олиб бориб савдо қилувчи).

8. *Дала, шаҳар* каби сўзлардан шу сўз англаган жойда яшовчи шахсни билдирадиган от ясайди: *дала + чи, шаҳар + чи*.

Кўринаднки, ҳозирги ўзбек тилида *-чи* аффикси — жуда актив от ясовчи. Бу аффикс ҳатто маъноси жуда мавҳум бўлган *фалон* сўзидан ҳам от ясайди: *фалон + чи*.

-шунос. Бу аффикс асосдан англашилган соҳанинг мутахассисини билдирувчи от ясайди: *адабиёт + шунос, тил + шунос, тарих + шунос, ўлка + шунос, музыка + шунос*.

-кор. Бу аффикс: 1. Асосдан англашилган нарса-предметни етиштириш билан шуғулланувчи шахс оти ясайди: *пахта + кор, лавлаги + кор, шоли + кор, ғалла + кор*.

2. Мавҳум отларга қўшилганда улардан англашилган иш-ҳаракат билан шуғулланувчи шахс оти ясайди: *мадад + кор, хиёнат + кор, гуноҳ + кор, тажовуз + кор, ташаббус + кор, ижод + кор, хизмат + кор* каби.

-каш. Бу аффикс ҳам отларга қўшилиб, шахс оти ясайди: 1. Асосдан англашилган иш, машғулот билан шуғулланувчи шахс оти ясайди. Бунда: 1) асбоб-қурол билдирувчи сўзларга қўшилганда, шу асбоб-қурол билан бажариладиган ишни қилувчи шахсни англатади: *замбил + каш, арава + каш, чилдирма + каш* каби. *Туякаш* сўзи ҳам худди шу принцип асосида ясалган; 2) бошқа типдаги сўзларга қўшилганда, умуман шу сўздан англашилган иш, ҳаракат билан шуғулланувчи шахсни билдирувчи от ясайди: *кира + каш, лой + каш, паҳса + каш, меҳнат + каш, чизма + каш, сурат + каш*.

2. Асосдан англашилган иш-ҳаракатни бажариш одати кучли бўлган шахсни билдирувчи от ясайди: *жанжал + каш, ҳазил + каш* каби.

-хон. Ҳозирги ўзбек тилида *газета, журнал, китоб* каби сўзларга қўшилиб, шу сўздан англашилган нарса-предметни донимий ўқувчи шахс оти ясайди: *журнал + хон, китоб + хон, газет + хон* каби. *Дуо + хон, гина + хон* сўзлари ҳам аслида *-хон* аффиксининг ана шу вазифаси асосида ясалган.

-дўз. Асосдан англашилган нарса-предметни тайёрловчининг англатадиган шахс оти ясайди: *этик + дўз, маҳси + дўз, мўйна + дўз, дўппи + дўз*.

-гар. Асос билдирган нарса-ҳодиса билан боғлиқ касбни қилувчи шахсни билдирадиган от ясайди: *зар + гар, совун + гар, савдо + гар*.

-соз. Асосдан англашилган предметни яратувчи, тузатувчининг англатадиган от ясайди: *соат+соз, станок+соз, асбоб+соз*.

-паз. Овқат-таом билдирувчи сўзларга қўшилиб, ундан англашилган таом турини тайёрловчи (пиширувчи) шахсни билдиради: *кабоб+паз, ош+паз, сомса+паз, манти+паз* каби.

-боз. 1. Асосдан англашилган иш-ҳаракат билан кўп шуғулланувчи, шунга берилган шахсни англаувчи от ясайди: *мажлис+боз, ариза+боз, машаат+боз, сафсата+боз, ваъда+боз, группа+боз* каби. *Аския+боз, масхара+боз, майна+боз* сўзлари ҳам **-боз** аффиксининг худди шу маъноси асосида ясалган.

2. Конкрет нарса-предметларни билдирувчи сўзларга қўшилганда, шу сўзлар билдирган нарсалар билан (иш, касб, ўйин билан) доимий шуғулланувчининг билдирадиган от ясайди: *қўғирчоқ+боз, каптар+боз, бедана+боз*.

-хўр. У ўзи қўшилган сўз англаган егулик, ичимлик турларини доим истеъмол қилувчи ёки дам-бадам истеъмол қилишни яхши кўрувчи шахс оти ясайди: *норин+хўр, арақ+хўр, май+хўр, чой+хўр, қатиқ+хўр* каби. *Нафақахўр, порахўр, ғамхўр, қонхўр, текинхўр, зиёфатхўр* сўзлари ҳам **-хўр** аффиксининг худди шу маъноси асосида ясалган: *Азиз меҳмонлар! Какликхўрлар — какликдан, беданахўрлар — беданадан, қирғовулхўрлар — қирғовулдан тановул қилинғлар. (Ш. Саъдулла.)*

-параст. Асосдан англашилган ҳодисага эътиқод қилувчи, шунга берилган шахс оти ясайди: *бут+параст, шахсият+параст, машаат+параст* каби.

-ғўй. Асосдан англашилган иш-ҳаракат, ҳодисани доим бажариб (қилиб, айтиб) турадиган шахс маъносидаги от ясайди: *маслаҳат+ғўй, дуо+ғўй, хушомад+ғўй, насиҳат+ғўй, лаббай+ғўй* каби.

-дор. Асосдан англашилган нарса-предметга эга бўлган шахс маъносидаги от ясайди: *боғ+дор, қул+дор, дўкон+дор, байроқ+дор, мулк+дор* каби.

-бон. Асосдан англашилган нарса-предметга қаровчи, уни сақловчи шахс оти ясайди: *боғ+бон, сарой+бон, дарвоза+бон*.

-фуруш. Асос англаган нарса-предметни сотиш билан шуғулланувчи шахс оти ясайди: *чит+фуруш, мева+фуруш, пахта+фуруш, чой+фуруш* каби.

-дош. Асосдан англашилган нарсага бир хил (тенг) алоқадор, иштирокчи бўлган шахс маъносидаги от ясайди: *қайғу+дош, мусобақа+дош, суҳбат+дош, замон+дош, курс+дош* каби. *Оҳангдош, ёстиқдош, қондош, сирдош, равишдош* сўзлари ҳам **-дош** аффиксининг шу маъноси асосида ясалган.

-вачча. Бу аффикс асосдан англашилган шахсларга қараншли фарзанд маъносидаги от ясайди: *бой+вачча, гадой+ваччи*,

тўра + вачча, тоға + вачча, хола + вачча, амма + вачча, амаки + вачча.

ҳам-. Бу аффиксонд ҳам асосдан англашилган иш, нарсага бирга алоқадор маъносидаги шахс оти ясайди: *ҳамшаҳар, ҳамсуҳбат, ҳамкурс, ҳамкасб.*

Хуллас, шахс оти ясовчилар ичида энг активи **-чи** аффикси бўлиб, бу аффикс ўзбек тилининг ўз сўзларидан ҳам, бошқа тиллардан кирган сўзлардан ҳам от ясай олади. Айниқса сўнгги пайтларда шахс отлари яшашда шу аффиксдан кенг фойдаланилмоқда. Қолган шахс оти ясовчи аффикслар саноқли сўзлардангина шахс оти яшашда иштирок этади. Айримлари эса (масалан, **-гар, -дўз, -каш** каби аффикслар) аввалдан маълум бўлган саноқли сўзлар доирасидагина қўлланиб, янги пайдо бўлаётган шахс отларининг ясалишида ишлатилмайди.

-лик. Бу аффикс феълдан бошқа деярли барча туркумга оид сўзлардан от ясай олса-да, асосий ясалиш от ва сифат туркуми доирасида бўлади.

Қайси туркумга оид сўздан ясалганлигига кўра **-лик** аффикси ёрдамида ясалган отларнинг маънолари ҳам турлича бўлади:

1. Сифат ва равишлар (белги билдирувчи сўзлар)га қўшилиб, белги оти ясайди: *сарик + лик, аниқ + лик, бемаъни + лик, ёш + лик, тез + лик, мард + лик, хафа + лик* каби.

Маълумки, сифатлар предметнинг турли хил: ранг, характер-хусусият, маза ва ш. к. жиҳатдан бўлган белгиларини билдиради. Шунга кўра **-лик** аффикси ёрдамида шахсининг кайфият жиҳатдан ҳолатини билдирувчи сифатлардан ясалган белги отлари асосдан англашилган кайфият, ҳолат маъноларини англатади: *хурсанд + лик* — хурсанд кайфиятли ҳолат, *хафа + лик* — хафа кайфиятли ҳолат. Шахсни характер, хусусият, қилиқ жиҳатдан бўлган белгисини билдирувчи сифатлардан ясалган белги отлари асосдан англашилган характер, хусусият (қилиқ)ни ифодалайди: *олифта + лик* — олифта хусусият (олифта қилиқ), *эзма + лик* — эзма хусусият.

2. От туркумига оид сўзлардан **-лик** аффикси ёрдамида ясалган отлар асос англатган нарса-предметларнинг хусусияти таъсирида турли маъноларни билдиради:

1) шахс отларидан ясалганда: а) қариндошлик маъносини англатувчи сўзлардан ясалган отлар шу маънони умумлаштириб, ҳолат тарзида билдиради: *ота + лик, ака + лик, тоға + лик* каби; б) ҳаёт (умр)нинг маълум даври маъносини англатувчи отлардан ясалган сўзлар шу маънони ҳолат тарзида ифодалайди: *бола + лик, йигит + лик, қиз + лик, келин + лик, куёв + лик* каби; в) касб, амал-унвон ёки бошқа иш-фаолият эгасини билдирувчи отлардан **-лик** аффикси ёрдамида ясалган сўзлар шу касб, амал-унвон, иш-фаолият номини билдиради: *декан + лик, мудир + лик, дирижёр + лик, ўқитувчи + лик, шофёр + лик, босмачи + лик* каби;

г) шахснинг бирор характер, хусусиятини англаувчи сўзлардан ясалган отлар асосда англашилган характер, хусусиятни умумлаштириб кўрсатади: *гинахон+лик, ваъдабоз+лик* каби;

2) маълум жой, территорияни билдирувчи сўзлардан ясалган отлар шу жойга (территорияга) мансуб бўлган, шу жойда яшовчи шахс маъносини билдиради: *район+лик, шаҳар+лик, қишлоқ+лик*;

3) предметнинг асосдан англашилган нарсага мўлжалланган нарса эканини билдиради: *уруғ+лик, кийим+лик, дарс+лик*;

4) асосдан англашилган вақт (пайт) билан алоқадор нарсани билдиради: *саҳар+лик, туш+лик* (саҳар ва тушда бўладиган овқатланиш), *пайшанба+лик* (эски мактабда пайшанба куни болалар домлага олиб келадиган нарса): *Болалар олиб келиши лозим бўлган пайшанбаликнинг мазаси йўқ эди.* (Ш. Саъдулла.);

5) асосдан англашилган нарса эгаллаган объект, территорияни англади: *муз+лик, ботқоқ+лик, қум+лик*;

6) ер сатҳининг асосдан англашилган маънодаги қисмини билдиради: *жар+лик, дўнг+лик, қия+лик* каби. Бундай сўзлар **-лик** аффиксиз ҳам қўлланиши мумкин: *жар, дўнг* каби. Лекин **-лик** аффикси қўлланганда, кўрсатилган маъно аниқ (конкрет) ифодаланади. Баъзи сўзлар эса бу маънода **-лик** аффиксиз қўлланмайди. Қиёсланг: *тепа* — умуман маконнинг юқори томони (юқориси), *тепалик* — ер сатҳининг юқорига кўтарилган қисми¹.

-чилик. Бу аффиксе отлар, белги билдирувчи сўзлар, **-в** аффиксли ҳаракат номи ва **-(а)р** аффиксли айрим сифатдошлардан қуйидаги умумий маъноли отлар ясади: 1. Асосдан англашилган нарса етиштириладиган соҳани билдиради: *пахта+чилик, уруғ+чилик, чорва+чилик, шоли+чилик, ғалла+чилик, полиз+чилик, узум+чилик, мева+чилик* каби. Бундай сўзларда **-чи** ва **-лик** аффикслари мустақил аффиксдай туюлади. Масалан, *уруғчилик* сўзи *уруғчи* сўздан ясалгандай кўринади. Ҳақиқатда эса бундай эмас. Касб эгасини билдирувчи сўзга **-лик** аффиксининг қўшилишидан касб оти ясалади. **-чилик** ёрдамида эса соҳа оти ясалади. Қиёсланг: *ўқитувчи+лик* — касб; *пахта+чилик* — қишлоқ хўжалигининг пахта етиштириш соҳаси. Шунинг учун ҳам касб эгасини билдирувчи *пахтакор, саб-*

¹ **-лик** аффикси ҳозирги ўзбек тилида гапга тенг конструкцияни гапнинг бирор бўлаги вазифасида келадиган конструкцияга айлантириш хусусиятига ҳам эга. Бунда у сўз ясовчи аффиксе ҳисобланмайди. Мисол: *Исроил жуда одобли йигит*— *Исроилнинг жуда одобли йигитлигини биламан. У кеча келган* — *унинг кеча келганлигини биламан.*

-лик аффиксининг бу вазифасида тўлиқсиз феълнинг экан, эканлик формаси ҳам қўлланади: *кеча келганлигини айтди* — *кеча келган эканини айтди* — *кеча келган эканлигини айтди.*

завоткор каби сўзларга **-лик** аффиксини қўшиш йўли билан соҳа отлари ясаб бўлмайди («пахтачилик» маъносида *пахтакорлик* сўзи қўлланмайди).

2. Асосдан англашилган нарса-ҳодисанинг борлик ҳолатини англатади: *пишиқ+чилик, тўкин+чилик, қаттиқ+чилик, қургоқ+чилик, қилмат+чилик, арзон+чилик, келишмов+чилик, мўл+чилик.*

3. Асосдан англашилган нарса билан боғлиқ бўлган ҳолатни билдиради: *улфат+чилик, тирик+чилик, майнабоз+чилик, ўртоқ+чилик* каби.

4. Бирор иш-ҳодисанинг сабаби асосдан англашилган нарса эканини билдиради (**-чилик** аффикси ана шундай маънодаги от ясайди). Бу маънодаги отлар кўпроқ оддий сўзлашувда қўлланади: *юрт+чилик, ўзбек+чилик, рўзғор+чилик: Ке-чирасиз, троллейбусчилик* экан,— деб қўя қолди. (М. Исмои-лий.)

5. Оз, кўп сўзларидан **-чилик** аффикси ёрдамида шахс оти ясалади: *оз+чилик, кўп+чилик.* Бунда шахсларнинг кўп ёки оз миқдорли қисми (кўп ёки оз миқдордаги шахслар) маъноси ифодаланади: *Кўпчилик* бу таклифни қувватлади.

-гарчилик. Асосдан англашилган белги, ҳолат, ҳаракат-ҳодиса билан алоқадор бўлган умумий тушунчани билдиради: *сипоҳ+гарчилик, бемаъни+гарчилик, хуноб+гарчилик, расво+гарчилик, сероб+гарчилик, оғайни+гарчилик, одам+гарчилик, ёғин+гарчилик* каби.

Бу типда ясалган сўзларнинг айримлари **-чилик** ёки **-гарлик** аффиксини олган ҳолда ҳам қўллана олади: *олифtagарчилик — олифtagачилик, намгарчилик — намгарлик.* Лекин **-гарчилик** аффикси ёрдамида ясалувчи жуда кўп сўзлар маъноси ва вазифаси жиҳатидан махсус турни ташкил этиши сабабли **-гарчилик** аффиксини **-чилик** ёки **-гарлик** аффикси билан алмаштириш ҳамма вақт ҳам мумкин бўлавермайди. Масалан, *одамгарчилик (одамгарлик* деб бўлмайди).

-зор. Асосдан англашилган нарса (экин, дарахт ва б.) кўп бўладиган жойни билдиради: *гул+зор, пахта+зор, лола+зор, ўрик+зор, дарахт+зор, ажриқ+зор.*

-лоқ. Бу аффикс *қум, тош, ўт* каби предметларни англатувчи сўзларга қўшилиб, шу предметлар кўп бўладиган жойни билдирувчи от ясайди: *ўт+лоқ, қум+лоқ, тош+лоқ.*

-истон. Миллат номини билдирувчи сўзларга қўшилиб, улар англатган миллат яшайдиган жойни, шу миллатга қарашли территорияни ифодалайдиган от ясайди: *Ўзбек+истон, То-жик+истон, Туркман+истон. Қабр+истон, гул+истон* каби сўзлар ҳам **-истон** аффиксининг шу маъноси асосида ясалган.

-гоҳ. Бу аффикс саноқли сўзлардангина от ясайди ва бу отлар асосдан англашилган иш-ҳаракат бажариладиган жойни билдиради: *сайил+гоҳ, сайр+гоҳ, айш+гоҳ, ором+гоҳ, ман-зил+гоҳ.*

-дон. Айрим сўзларга қўшилиб, асосдан англашилган нарса солинадиган, шу нарса сақланидиган предметни билдирувчи от ясайди: *сиёҳ+дон, туз+дон, кул+дон, сув+дон, қалам+дон*.

-хона. Бу аффиксид асосдан англашилган иш, ҳаракатга мўлжалланган жой маъносини билдирувчи от ясайди: *дарс+хона, қабул+хона, иш+хона, чой+хона, ош+хона*.

-обод. Бу аффиксид атоқли ва турдош отлардан, шунингдек, баъзи сифатлардан жой номлари ясайди: *Файзи+обод, Юнус+обод, Совет+обод, Халқ+обод, Янги+обод*.

-нома. Асосдан англашилган нарсани ифодаловчи текст, хат ва ш. к. ни билдиради: *арз+нома, таклиф+нома, саёҳат+нома*.

-к(-ик, -ак), -қ(-иқ, -уқ, -оқ). Булар асли бир аффикс бўлиб, асоснинг қаттиқ-юмшоқлигига қараб, асосдаги унлининг таъсирида қавсда кўрсатилган фонетик вариантларда қўлланади: *тила+к, кекир+ик, кўр+ик, оғри+қ, қави+қ, ўхчи+қ, чоп+иқ, қавар+иқ, хўрсин+иқ, ют+уқ, буйр+уқ (буюр+уқ < буйруқ), ўрто+қ, ўр+оқ, қийно+қ* каби.

Бу аффикс феъллардан от ясайди. Бу турдаги отлар маъносига кўра абстракт ёки конкрет от бўлади. Абстракт отлар: *тилақ, кекирик, чинқирик, ютқизик, қайтариқ, кесатик, саноқ, чарчоқ, чанқоқ, зирқироқ*; конкрет отлар: *бўл — бўлак, чиз — чизик, чанди — чандиқ, қавар — қаварик, қус — қусуқ, сува — сувоқ, бута — бутоқ, яма — ямоқ* ва б.

-к// -қ(-иқ, -ик...) аффиксининг ана шу маъно ва вазифаси таъсирида, унинг ёрдамида ясалган айрим отлар феълдан англашилган ҳаракат процесси билан боғлиқ бўлган нарса, предметларнинг номини билдиради: *тўша — тўшақ, қайра — қайроқ, эла — элақ* каби.

-ги (-ки, -ғи, -қи, -ғу). Бу аффикс ҳам маъно ва вазифаси жиҳатдан -к аффиксига жуда яқин туради: у ҳам феъллардан от ясайди ва бу турдаги отлар ҳам асосдан англашилган ҳаракат процесси билан боғлиқ бўлган нарсаларнинг атамаси бўлади. Қиёсланг: *тила+к — сев+ғи, қичқир+иқ — кул+ғи, кура+к — супур+ғи, ўр+оқ — чоп+қи* каби. Яна мисоллар: *севғи, тепки, ачитқи, ёқилғи, томизғи, тутатқи*.

-ги аффикси (ва унинг фонетик вариантлари) -к// -қ аффиксига нисбатан от яшашда камроқ қўлланади.

-м (-им, -ум). Бу аффикс ҳам феъллардан от ясайди ва унли билан тугаган асосга -м, асосда у товуши бўлса -ум, бошқа турдаги асосларга -им тарзида қўшилади: *чида+м, тўпла+м, ун+ум, туз+ум, чиқ+им, қўн+им, кечир+им* каби.

Бу аффикс ёрдамида ясалувчи отлар:

1. Худди -к, -ги аффикслари ёрдамида ясалувчи отлар каби, ҳаракат-ҳодиса ва унинг процесси атамасини, ҳаракат-ҳодисанинг натижаси сифатидаги нарсанинг атамасини билдиради: *ют+ум, чида+м, кечир+им, тин+им, ўр+им, тер+им, чиқ+им, ун+ум, тўпла+м*.

Бу аффикс ёрдамида ясалган баъзи отлар ҳаракат билан боғлиқ бўлган (ишлатиладиган, қўлланадиган) нарсалар атамасини ҳам англатади: *кий + им* (қнёсланг: *тўша + к — кий + им*).

Юқоридаги аффиксларнинг маъно ва вазибаларида умумийлик бўлганидан, улар воситасида баъзи феъл асосларидан ясалган отларнинг униси ёки буниси маъно жиҳатдан бир хил бўлиш ҳоллари ҳам учрайди. Қнёсланг: *тил + им — тил + ик, қочир + им — қочир + иқ*.

2. Нумсратив сўз вазибасида қўлланувчи отлар ясайди: *тишла + м* (бир тишлам пои), *оша + м* (икки ошам ош), *сиқ + им* (бир сиқим майиз), *томиз + им* (уч томизим дори), *тўғра + м* (беш тўғрам гўшт), *қайнат + им* (икки қайнатим чой), *чақир +, + им* (ўн чақирим масофа) ва б.

-ма. Бу аффикс ҳам феъллардан от ясайди. Унинг ёрдамида ясалган отлар қўйдаги умумий маъноларни ифодалайди:

1. Асосдан англашилган ҳаракат натижасида юзага келадиган нарса, предмет атамасини билдиради: *уюш + ма, эрит + ма, жамғар + ма, чўк + ма, суз + ма, кўчир + ма, қурил + ма, қоттиш + ма, бирлаш + ма, бирик + ма* каби.

2. Асосдан англашилган ҳаракат-ҳодисанинг юз бериш процесси билан юзага келадиган нарса номларини ясайди. Булар одатда бирор касаллик номлари бўлади: *исит + ма, қичи + ма, оқ + ма, терла + ма* каби. *Қатлама, чўзма, димлама* каби отлар ҳам -ма аффиксининг шу маъноси асосида ясалган.

3. Бу аффикс ёрдамида ясалган отлар нарса-предметнинг асосдан англашилган иш-ҳаракатга мўлжалланганини, шу мақсад учун ишлатилишини билдиради: *кўргаз + ма, йўқла + ма, туг + ма, сайрат + ма, қўллан + ма* каби.

Булардан ташқари, -ма аффикси ёрдамида ясалган яна кўпгина отлар борки, булар ҳам асосдан англашилган ҳаракат-ҳодиса билан алоқадор бўлган нарса-предметларни англатади. Лекин уларга ҳос умумий маъно ҳақида гапириш қийин бўлганидан, ҳар бирининг маъносини алоҳида изоҳлашга тўғри келади: *пистир + ма, ула + ма, тенгела + ма, газла + ма, бостир + ма, торт + ма, эслат + ма, айир + ма* ва б.

-қин// -гин. Асосдан англашилган ҳаракат процессининг атамаси номи) ни билдиради: *тош + қин, тўл + қин, бос + қин, тут + қун, қоч + қин, ён + гин, қув + гин, қир + гин* каби. Инсон ҳаракатини билдирувчи феъллардан ясалган бу турдаги отларнинг айримлари шахс оти маъносини англатади: *қочқин, тутқун* каби: *Ёки Мен тутқ уннинг ҳолидан хабар олгани келдиларингми? (Ш. Саъдулла).*

-ин// -ун. Асосдан англашилган ҳаракат-ҳодисанинг бажарилиши билан юзага келадиган нарса-предметни билдирувчи от ясайди: *к + ин, ёғ + ин, йиғ + ин, бўғ + ин, туг + ун* каби.

-(и)нди. Бу аффикс ҳам феъллардан от ясайди. Бу турдаги отлар асосдан англашилган ҳаракат натижасида юзага кел-

ган нарсани билдиради: *чўк+инди, юв+инди, чири+нди, су-
пур+инди, сирқи+нди, қир+инди, йўғ+инди.*

-гич(-ғич, -кич, -қич). Бу аффикс феълларга қўшилиб, шу феълдан англашилган ҳаракатни бажаришга мўлжалланган нарсани билдирувчи от ясайди: *ўлча+гич, ўтказ+гич, ўчир+
+ғич, пурка+гич, елпи+ғич, сўр+ғич, қир+ғич, қашла+ғич,
эрит+кич, қис+қич, тут+қич* каби.

-ч, -инч. Асосдан англашилган ҳаракат-ҳолат билан боғлиқ ҳис-сезги, кайфият номини билдирувчи от ясайди: *қувон+ч,
ўкин+ч, қўрқ+инч, севин+ч: Ёруғ кунлар келар, тўй қочмас
ахир деб, Муҳаббат соғинчини юпанч билан ёпиб юрибди.
(И. Содиқов.)*

-мачоқ. Асосдан англашилган ҳаракатни бажариш билан бўладиган ўйни номини билдирувчи от ясайди: *бекин+мачоқ,
тортиш+мачоқ, қувлати+мачоқ* каби.

Ўзбек тилида ҳаракат номи ва сифатдош ясовчи аффикслар ёрдамида ясалган отлар анчагина миқдорни ташкил этади: *топишмоқ, чақмоқ, илмоқ, кечмиш, турмуш, чопар, чорлар, ке-
чув, мақтов.* Лекин ҳозирги ўзбек тилида ҳаракат номи ясовчи **-моқ** аффикси ва сифатдош ясовчи аффикслар ёрдамида янги сўз ясалиш ҳодисаси учрамайди. Ҳозирда булар ёрдамида аввал ясалган айрим сўзларгина (*турмуш, топишмоқ, чорлар*) қўлланади.

Феълдан от ясалишида ҳозирги ўзбек тилида **-(и)ш** ва **-ув//-(о)вв** аффикслари активдир. Бу аффикслар ёрдамида асосдан англашилган ҳаракат-ҳолат билан боғлиқ бўлган турли маънодаги отлар ясалади:

-(и)ш аффикси ёрдамида ясалган отлар: *қурил+иш, бу-
рил+иш, турлан+иш, тузил+иш, ўтир+иш, кир+иш* («му-
қаддима»), *кўрин+иш.*

-(у)в//-(о)в аффикси ёрдамида ясалган отлар: *қидир+ув,
қўрқ+ув, учраш+ув, ёз+ув, кеч+ув, тўқнаш+ув, қистов (қис-
та+в), қушов (қуша+в), мақтов (мақта+в), чанқов (чан-
қа+в), сайлов (сайла+в).*

-(у)вчи//-(о)вчи. Асосдан англашилган ҳаракатни бажарув-
чи шахсни ёки нарсани билдирувчи от ясайди: *учувчи, парма-
ловчи, ҳайдовчи, тингловчи, соғувчи, сотувчи, тусловчи, ясовчи,
зидловчи.*

Феълларга турли аффиксларнинг қўшилишидан ҳосил бўл-
ган, лекин юқорида кўриб ўтилган от ясалишнинг бирор типига кирмайдиган отлар анчагина учрайди. Бундай ясалишларнинг типлари санокли сўзлар билан чегараланган бўлади: *ўсимта,
босқон, қирмоч, ҳордиқ, овунчоқ, кекирдак, югурдак, ўлимтик* кабилар.

Тақлид сўзлардан ясалган отлар камчиликни ташкил эта-
ди. Бундай отлар тақлид сўз билдирган товуш ёки тасвир ата-
масини, шундай товуш чиқарувчи нарса, асбоб ёки жонли пред-
метни билдиради.

Масалан:

-ак//оқ: шаршар+ак, бизбиз+ак, қарс+ак, пирпир+ак, ғурр+ак, тартар+ак, қалдир+оқ.

-илдоқ: шақ+илдоқ, ҳиқ+илдоқ, чир+илдоқ, пир+илдоқ.

-а: шаршар+а (<шар=шар+а), ғарғар+а (<ғар=ғар+а).

-ос: чувв+ос, шарр+ос, гулдур+ос каби.

Композиция

20-§. Композиция усули билан қўшма отлар ҳосил қилинади: *тошқўмир, туюқуш, карнайгул, ойболта, садарайҳон, кўкқарға, қорақурт, мингоёқ, қўзиқорин, қизилиштон* каби.

Аббревиация

21-§. Аббревиация усули билан қисқартма отлар (аббревиатуралар) ҳосил қилинади. Бу усулнинг моҳияти шундаки, от бирикманинг компонентларидан маълум қисмлари олиниб бириктирилади ва шу йўл билан қисқартма от ҳосил қилинади. *БМТ — Бирлашган миллатлар ташкилоти, СамДУ — Самарқанд Давлат университети, УзКП — Ўзбекистон коммунистик партияси* каби. Бундай қисқартмалар турли ташкилот, муассаса номлари, шунингдек, ижтимоий-сиёсий ва илмий терминлар доирасида учрайди.

Қисқартма сўз ясаш усули рус тилидан олинган бўлиб, ўзбек тилида Октябрь революциясидан кейин қўллана бошлади.

Ўзбек тилидаги қисқартма отлар ўз хусусиятига кўра икки турли: 1) рус тилидан ўзлашган қисқартмалар; 2) ўзбек тилининг ўзида ҳосил қилинган қисқартмалар.

Рус тилидан ўзлашган қисқартмалар рус тилида қандай бўлса, шундайлигича қабул қилинган бўлади. Бундай қисқартмаларнинг ҳар бир компоненти ўз ҳолига келтирилса, рус тилига хос сўз бирикмаси (турғун от бирикма) ҳосил бўлади: *ВЛКСМ — Всесоюзный ленинский коммунистический союз молодежи, СССР — Союз Советских Социалистических Республик, колхоз — коллективное хозяйство* каби. Демак, рус тилидан ўзлашган қисқартма отларнинг эквиваленти рус тилига онд от бирикмалар ҳолида бўлади.

Ўзбек тилининг ўз материал асосида яратилган қисқартма отларнинг эквиваленти ўзбек тилига хос от бирикмалар бўлади: *ЎзССР — Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси, ТошМИ — Тошкент медицина институти* каби.

Қисқартиб сўз ясашда бирикма компонентининг қисқартирилиши бир неча хил кўринишда бўлади. Асосий кўринишлари қуйидагилар:

1. Бирикма компонентларининг бош ҳарфигина олиниб, қисқартма от ҳосил қилинади: *ГДР, БМТ, МК, ХХР.*

2. Биринчи сўзнинг бош қисми, қолган сўзнинг бош ҳарфлини олиш билан: *ЎзССР, ТошДУ, ТошМИ*.

3. Қисқартма от бирикма компонентларининг бош қисмидан тузилади: *райшроком, райком, обком*.

4. Қисқартма от сўзнинг бош қисми ва бутун сўздан тузилади: *райсовет, компартия* каби.

Қисқартма сўзларнинг кўрсатилган ясалиш моделлари ҳам рус тилидан олинган.

СИФАТ ЯСАЛИШИ

Аффиксация

22-§. Ўзбек тилида сифат ясовчи аффикслар анчагина миқдорни ташкил қиладди. Бу аффикслар ёрдамида турли маънодаги сифатлар ясалади.

-ли аффикси. Сифат ясовчилар ичида энг сермахсул аффикслардан бўлиб, асосан от туркумига оид сўзлардан сифат ясаيدди: *кулги+ли, маслаҳат+ли, севим+ли, тур+ли, миннат+ли* каби. Бу типдаги сифатлар қуйидаги умумий маъноларни ифодалайди: 1. Асосдан англашилган нарса-предметга эгаликни, шундай нарса-предмет борлигини билдиради: *тажриба+ли, асос+ли, бола+ли, расм+ли, дўппи+ли, айб+ли, манфаат+ли, диёнат+ли, попул+ли, даста+ли*. Асос билдирган нарса-предмет ва **-ли** аффиксига хос «эга» («бор») деган маъно таъсирида яна бошқачароқ маънолар ифодаланиши мумкин: *мулоҳаза+ли* (мулоҳаза билан иш қиладиган, мулоҳазаси бор), *маслаҳат+ли* (маслаҳат билан бўладиган), *масхара+ли* (масхара ифодаси бор) каби. Лйрим сифатларда **-ли** аффиксига хос «эга» («бор») деган маъно деярли сезилмайди: *тур+ли, вақт+ли, севим+ли* каби.

-ли аффикси бундай маъноли сифатларни жуфт сўз ўзак-негизларидан ҳам ясай олади. Бундай ҳолларда **-ли** аффикси жуфт сўзнинг ҳар икки компонентига ёки иккинчи компонентига қўшилиши мумкин: *ақл+ли-ҳуш+ли* ёки *ақл-ҳушли, уй+ли-жой+ли* ёки *уй-жой+ли* каби.

2. Баъзи сўзлар билдирган предмет-ҳодиселар инсон ёки нарсада табиий равишда бор бўлади. Масалан, инсон маълум даражада ақлга, каттами-кичикми гавдага эга бўлади. **-ли** аффикси ана шундай предмет-ҳодиселарни билдирувчи сўзларга қўшилганда, шу сўз англаган нарсага нормал ҳолатдан юқори даражада эгаликни ифодалайди: *ақл+ли, гавда+ли, куч+ли* (бола), *мазмун+ли* (асар), *ёғ+ли* (палов).

3. Феълнинг **-(и)ш** аффиксли ҳаракат номи формасига қўшилганда, нарса-предметнинг феълдан англашилган иш-ҳаракат

учун жуда мослиги, боплиги ифодаланади: *ўтириш + ли* (жой), *ейиш + ли* (нөн), *ичиш + ли* (сув).

Биринчи ва учинчи маънодаги **-ли** аффикси ҳатто сўз бирик-маларига ҳам қўшилади. Лекин бунда лексик бирлик — сифат эмас, балки синтактик бирлик — сифатловчи бирикма ҳосил бўлади: *оқ кўйлак + ли* (йигит), *сайр қилиб юриш + ли* (жой) (булар ҳақида «Қўшма сифатлар» баҳсида гапирилади).

-дор. Бу аффикс маъно ва вазифаси жиҳатидан **-ли** аффиксига жуда яқин туради. Лекин сифат ясаш дорраси **-ли** аффиксига нисбатан анча тор.

Маъноси: 1. Асосдан англашилган нарса-предметга эгаликни, шундай нарса борлигини билдиради: *яра + дор*, *жозиба + дор*, *алоқа + дор*, *айб + дор*, *аза + дор*, *манфаат + дор*, *қарз + дор*, *салла + дор*, *хабар + дор*, *вафо + дор*, *дахл + дор*, *чиқим + дор*.

2. Асосдан англашилган нарсанинг нормал ҳолдан ортиқлигини, шу нарсага ортиқроқ эгаликни билдиради: *мазмун + дор*, *маҳсул + дор*, *насл + дор*, *тўш + дор*, *бўй + дор*, *пул + дор*, *ғўшт + дор*, *унум + дор*.

Иккала пунктда келтирилган типдаги сифатларнинг баъзилари **-ли** аффикси воситасида ҳам ясалади (юқорида кўрдик). Шунинг учун уларни ясашда **-дор** аффикси ўрнида **-ли** аффиксини қўллаш мумкин. Лекин бу типдаги сифатларнинг айримлари ё фақат **-ли** аффикси воситасида, ёки фақат **-дор** аффикси воситасида ясалади: *гавдали* (*гавдадор* дейилмайди), *қарздор* (*қарзли* дейилмайди).

сер-. Бу аффикс ёрдамида ясалган сифат асосдан англашилган нарса-предмет миқдор жиҳатдан нормал ҳолатдан ортиқ даражада эканини билдиради. Шу хусусиятига кўра **-ли** ва **-дор** аффиксига синоним бўлади. Қиёсланг: *сер + унум — унум + ли — унум + дор*. Лекин **-ли** ва **-дор** аффикси айрим ўзакларга қўшилгандангина шу маънони ифодаласа (юқорида айтилди), **сер-** аффикси ҳар қандай сўзга қўшилганда ҳам шу маънони ифодалайди: *сер + шох*, *сер + соқол*, *сер + фарзанд*, *сер + ғўшт*, *сер + сомон* каби. **сер-** аффикси асосан миқдор жиҳатдан ортиқликни ифодалайди: *Москванинг қор аралаш ёмғир уриб турган серизгирик*, *сершовқин кўчаларидан гоҳ ўннга, гоҳ сўлга юришди*. (Ҳ. Н.)

ба-. Бу аффикс тожик ва араб тилларидан ўзлашган айрим сўзлардангина сифат ясайди ва асосдан англашилган нарсага ортиқ даражада эгаликни билдиради. Демак, у **-ли**, **-дор**, **сер-** аффиксларига синоним бўла олади: *ба + ҳайбат*, *ба + қувват* (*қувватли*), *ба + савлат* (*савлатли*, *савлатдор*, *серсавлат*), *ба + ғайрат* (*ғайратли*, *серғайрат*) каби.

-манд. Бу аффикс ҳам асосдан англашилган нарсага эгалик белгисини билдирувчи сифат ясайди. Бундай ясалиш анча чекланган: *давлат + манд*, *орзу + манд*, *касал + манд* каби.

-кор. Бу аффикс шахснинг асосдан англашилган иш, хусу-

снятга кучли даражада эгалигини билдирувчи сифат ясайди: *фидо + кор, омил + кор, эҳтиёт + кор, зулм + кор, исён + кор* каби. **-кор** аффикси предмет белгисини билдирувчи уч-тўртта сифат ҳам ясайди. Бу сифатлар предметнинг асосдан англашилган нарсага эгалик белгисини билдиради: *нақшин + кор, ўйма + кор* каби.

-сиз ҳам сифат ясовчи энг маҳсулдор аффикс: 1. Асосдан англашилган нарса, ҳолатга, предметга эга эмасликни билдирувчи сифатлар ясайди: *адолат + сиз, алоқа + сиз, асос + сиз, тайин + сиз, зарар + сиз, хабар + сиз, диёнат + сиз, ер + сиз, сув + сиз*.

2. Асосдан англашилган нарсага кам, паст даражада эгаликни ёки умуман эга эмасликни билдирувчи сифатлар ясайди: *куч + сиз, кўрим + сиз, мадор + сиз, ранг + сиз*.

Демак, **-сиз** аффикси **-ли** аффикси ясаган сифатларга қарама-қарши маънодаги сифатлар ясайди: *дўппили — дўпписиз, пулли — пулсиз, кучли — кучсиз* каби.

бе-. Бу аффикс асосан тожик тилидан ўзлашган сўзлар таркибида учрайди. **бе-** аффикси ёрдамида ясалган сифатларнинг кўпчилиги **-сиз** аффикси билан ясалган сифатларнинг синоними бўлади: 1. Асосдан англашилган нарса-ҳодисанинг йўқ эканлигини билдирувчи сифатлар ясайди: *бе + миннат, бе + ор, бе + пул, бе + даво, бе + ғубор, бе + хосият, бе + чиқим, бе + ташвиш, бе + маслаҳат*.

2. Асосдан англашилган ҳолатнинг кам, деярли йўқ даражада эканлигини билдирувчи сифат ясайди: *бе + ғам, бе + қувват, бе + меҳр, бе + парво, бе + мадор*.

но-. Бу аффикс от ва белги билдирувчи сўзлардан сифат ясайди:

1. Отларга қўшилганда, шу сўздан англашилган нарсага эга эмасликни билдирувчи сифат ҳосил қилади (бундай сифатлар санокли): *но + умид, но + инсоф, но + илож, но + ўрин*.

2. Белги билдирувчи сўзларга қўшилганда, асос англашган маънога қарама-қарши маъноли сифатлар ясайди: *но + аҳил, но + дуруст, но + мард, но + маълум, но + муносиб, но + маъқул, но + мувофиқ, но + тўғри*.

-чан. Бу аффикс иш, ҳолат, хусусият каби маъноли асосларга қўшилиб, шу асос билдирган хусусиятларга эгаликни, уларга кўпроқ мойилликни англаувчи сифатлар ясайди: *кураш + чан, кўнғил + чан, яшов + чан, унутув + чан, ўзгарув + чан, уят + чан, хаёл + чан, иш + чан, таъсир + чан, талаб + чан, ўй + чан, ҳаёт + чан, ўсув + чан*.

-чоқ (-чиқ, -чак). Бу аффикс баъзи ўзлик даража формасидаги феълларга қўшилиб, улардан англашилган ҳаракатни бажаришга мойилликнинг кучлилигини ёки улар англашган ҳолат, хусусиятнинг кучлилигини билдирувчи сифатлар ясайди: *урин + чоқ, эрин + чак, куйин + чак, тортин + чоқ, мақтан + чоқ, йиғин + чоқ, сирган + чиқ, қизган + чиқ*.

-қоқ (-ғоқ). Бу аффикс феълларга қўшилиб, улардан англа-

шилган иш-ҳаракатни бажаришга мойиллик кучли эканликни билдирувчи сифатлар ясайди: *қоч+қоқ, тириш+қоқ, уриш+қоқ, ёпиш+қоқ, уюш+қоқ* каби.

-гир (-кир, -қир, -ғир). Бу аффикслар воситасида феъллардан улар англатган ҳаракатни бажариш қобилияти кучли эканликни билдирувчи сифатлар ясалади: *сез+гир, кес+кир, ўт+кир, топ+қир, чоп+қир, уч+қур, ол+ғир* каби.

-агон. Бу аффикс воситасида феъллардан улар англатган ҳаракатни бажариш қобилияти кучли эканликни билдирувчи сифатлар ясалади: *бил+агон, топ+агон, чоп+агон, қоп+агон, ёт+агон*.

-мон. Бу аффикс -(а)р аффиксли феълларга қўшилиб, улар англатган ҳаракатни бажариш қобилияти кучли эканликни билдирувчи сифат ясайди: *билар+мон, қирар+мон, еяр+мон, устабузар+мон, ўлар+мон, -агон, -мон* аффикслари ёрдамида феъллардан саноқли миқдорда сифат ҳосил қилинади.

-ки (-қи). Феъл ва тақлидий сўзлардан сифат ясайди. Асос ундош товуш билан тугаган бўлса, -ки (-қи) аффикси олдидан а, о ёки у унлиси орттирилади. Асос а товуши билан тугаган бўлса, а товуши о товушига ўтади. Бу турдаги сифатлар шахс ёки предметнинг асосдан англашилган ишни қилиш хусусияти кучли эканини билдиради: *шарт(а)+ки, жирт(а)+ки, жизз(а)+ки, сайро+қи (сайра+қи), йўрт(о)+қи, буз(у)+қи, ўйна+қи (ўйна+қи), вайса+қи, йигло+қи (йигла+қи)*.

-к (-қ, -ғ). Бу аффикс воситасида феъллардан ясалган сифатлар феълдан англашилган ҳаракат натижаси сифатидаги ҳолат белгисини билдиради. Феъл ундош билан тугаган бўлса, аффикс олдидан и ёки у унлиси орттирилади: *чири+к, кемти+к, эг+ик, бук+ик, ўл+ик, суз+ук, син+ик, йирт+ик, йиғ+ик, ўс+ик, қис+ик, буз+уқ, бўғ+ик, ёп+ик, или+қ, юл+уқ, ёри+қ — ёруғ*. Феъл а товуши билан тугаган бўлса а товуши о товушига ўтади: *ялтира+қ — ялтироқ, оқса+қ — оқсоқ, юмша+қ — юмшоқ* каби.

-кип (-қип, -ғип// -ғун). Феъллардан сифат ясайди. Бу турдаги сифатлар ҳолат, хусусият белгисини англатади: *туш+кун, жўш+қин, оз+ғин, сўл+ғин, тур+ғун*.

-ма. Бу аффикс ҳам феъллардан сифат ясайди. Бу турдаги сифатлар:

1. Предметнинг феълдан англашилган ҳаракат усули билан юзага келишини, тайёрланишини, предметнинг шу жиҳатдан бўлган белгисини ифодалайди: *қовур+ма (шўрва), қисқарт+ма (сўз), ағдар+ма (этик), қўш+ма (сўз), кўч+ма (маъно), қайтар+ма (ёқа), тер+ма (команда), тик+ма (туфли), михла+ма (этик), буюрт+ма (этик), ивиг+ма (палов), чийрат+ма (арқон)* ва б.

2. Феълдан англашилган ҳаракат предметнинг одатдаги, унга хос белгиси эканини билдиради: *кўч+ма (қум), оғ+ма (варрак), соч+ма (ўқ), бура+ма (мих)*.

Бу типда ясалган баъзи сифатларда ҳаракат тушунчаси жуда сезиларсиз даражада бўлади: *эз+ма, қот+ма* (одам), *данғилла+ма* (иморат), *туғ+ма* (талант) каби.

-(а)рли. Бу аффикс сифатдош ясовчи **-(а)р** ва сифат ясовчи **-ли** аффиксларининг ўзаро бирикиб, бир маъно ва вазифада қўлланувчи аффиксга айланишидан юзага келган. **-(а)рли** аффиксини ёрдамида ясалган сифатлар шахс ёки предметнинг феълдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг бажарилишига оид белгисини («бажарса бўладиган», «арзийдиган» ва ш.к. маъноларни) билдиради: *арзи+рли, ачин+арли, ажаблан+арли, тушун+арли, ет+арли, зерик+арли, мақта+рли, сезил+арли, қизиқ+арли, ишон+арли* ва б.

-мас. Бу аффикс аслида сифатдош ясовчи бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида **-(а)р**, **-мас** аффикси ёрдамида сифатдош ясалганининг пассивлашиб кетиши натижасида **-мас** аффикси ёрдамида сифат ясалганини активлашиб бормоқда. **-мас** аффиксини ёрдамида ясалган сифатлар шахс ёки предметнинг феълдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг инкори белгисини билдиради: *яра+мас, енгил+мас, бўлин+мас, бузил+мас, туган+мас, сўн+мас, қайт+мас, ўт+мас, ажрал+мас, қўрқ+мас.* Булар сифатдош эмас, балки сифат бўлганидан, улардаги **-мас** аффикси ўрнида **-(а)р** аффиксини қўллаб бўлмайди.

-илдоқ. Тақлид сўзлардан сифат ясайди. Бу турдаги сифатлар шахс ёки предметнинг тақлид сўздан англашилган белгига ортиқ даражада эгаллигини билдиради: *чий+илдоқ, биж+илдоқ, дир+илдоқ, қақ+илдоқ, ак+илдоқ, лик+илдоқ, пўрс+илдоқ, сўлқ+илдоқ.*

-ч. Бу аффикс уч-тўртта феълдангина сифат ясайди. Бу сифатлар предметнинг феълдан англашилган ҳаракат-ҳолат билан боғлиқ белгисини билдиради: *тин+ч* (ҳаёт), *жиркан+ч* (башара).

-ий, -вий. Ундош билан тугаган сўзларга **-ий**, унли билан тугаган сўзларга **-вий** қўшилади. Бу аффикс: 1. Предметнинг асосдан англашилган нарса-ҳодисага алоқадорлик, оидлик белгисини билдирувчи сифатлар ясайди: *илм+ий, шахс+ий, синф+ий, ахлоқ+ий, партия+вий, техника+вий, оила+вий, имло+вий, ғоя+вий, молия+вий.*

2. Бу аффикс ёрдамида ясалган айрим сифатлар асос англашган тушунчага эгаллик маъносини ифодалайди: *тахмин+ий, ақл+ий, омма+вий, мажбур+ий, қиёс+ий, зарур+ий, доим+ий, ихтиёр+ий.*

-ий, -вий аффикслари аслида араб тилидан ўзлашган сўзлар таркибида қўлланган. Шунинг учун бу турдаги сифатларнинг айримлари ҳозирги ўзбек тилида мустақил морфемаларга бўлинмайди: *луғавий, маиший, жиноий, жиддий, маданий* каби.

-ги (-ки, -қи). Урин-жой ёки пайт билдирувчи сўзлардан сифат ясайди ва бу турдаги сифатлар предметнинг асосдан ан-

лашилган жой ёки вақтга кўра белгисини билдиради: *охир+ги, бери+ги, аввал+ги, ҳозир+ги, баҳор+ги, тонг+ги, тун+ги, ёз+ги, уст+ки, паст+ки, ост+ки, чет+ки, туш+ки, кеч+ки, ич+ки, қиш+ки, чилла+ки, орт+қи, таш+қи.*

-и. Бу аффикс миллат, жой ёки вақт билдирувчи айрим сўзлардан шахс ёки предметнинг шу миллат, жой ёки вақтга оидлигини, мансублигини билдирувчи сифат ясайди: *туркман+и* (гилам), *қозоқ+и* (от), *қишлоқ+и* (йигит), *баҳор+и* (буғдой).

-ча. Бу аффикс чекланган миқдордаги сўзлардан сифат ясайди. Бу турдаги сифатлар шахс ёки предметнинг миллат, жой, миқдор, хусусият ва ш. к. га кўра белгисини билдиради: *рус+ча* (талаффуз), *ўзбек+ча* (меҳмондўстлик), *фарғона+ча, ортиқ+ча, янги+ча, эркак+ча.*

-намо. Бу аффикс ёрдамида оз миқдордаги сифатлар ясалади. Улар бирор шахснинг асос билдирган характер-хусусият белгисига эга эканини англатади: *мажнун+намо, авлиё+намо, дарвеш+намо.*

-симон. Бу аффикс ёрдамида ясалган сифатлар предметнинг асосдан англашилган предметга ўхшашлик белгисини билдиради: *шар+симон, одам+симон, кумуш+симон* каби.

-парвар. Шахснинг асосдан англашилган нарсани севиш, унга садоқат каби яхши муносабат белгисини билдирувчи сифат ясайди: *халқ+парвар, инсон+парвар, ватан+парвар, адолат+парвар.*

-аки. Бу аффикс саноқли сўзлардан сифат ясайди ва шахс ёки предмет ҳаракатининг асосдан англашилган усул жиҳатдан белгисини билдиради: *даҳан+аки, зўр+аки (зўрма-зўраки), хом+аки, оғ(и)з+аки, қалб+аки* каби.

-бад. Бу аффикс асосдан англашилган нарсанинг салбий (ёмон) белгилли эканини билдирувчи сифат ясайди: *бад+ахлоқ, бад+ҳазм, бад+башара, бад+бахт, бад+нафс* каби.

Юқорида кўриб ўтилганлардан ташқари, ҳозирги ўзбек тилида яна бир қанча сифат ясовчи аффикслар бор. Лекин буларнинг сифат ясаши бир-икки сўз билангина чегараланган бўлиб, маълум бир системани ташкил қилмайди. Масалан: **-чил:** *дард+чил, халқ+чил, из+чил;* **-шумул:** *олам+шумул, жаҳон+шумул;* **-кай:** *кун+гай, терс+кай;* **-дон:** *гап+дон, билим+дон;* **-каш:** *дил+каш, ҳазил+каш;* **-мсиқ:** *ачи+мсиқ қари+мсиқ;* **-м:** *қара+м;* **-лом:** *соғ+лом;* **-қа:** *қис+қ* ва б.

-боп. Бу аффиксидан асосдан англашилган нарса учун жуда мувофиқ (муносиб) деган маънодаги сифат ясайди: *костюмбоп* (мато), *қурилишбоп* (материал), *қишбоп* (кийим), *паловбоп* (гуруч).

хуш- Бу аффиксидан асосдан англашилган нарсадан ижобий (яхши, ёқимли) белги билдирувчи сифатлар ясайди: *хушмуомала, хушбичим, хуштабиат, хушҳаво* каби.

Композиция

23- §. Композиция усули билан қўшма сифатлар ҳосил бўлади.

Ўзбек тилида қўшма сифатларни сўз бирикмасидан (аниқловчи, сифатловчи бирикмалардан) фарқлаб олиш қўшма отларни сўз бирикмасидан фарқлаб олишга нисбатан анча қийинроқ.

Предмет белгиси содда, қўшма сифатлардан ташқари, сифатловчи бирикмалар воситасида ҳам ифодаланади. Бу ҳол қўшма сифатлар билан сифатловчи бирикмаларни фарқлашда маълум қийинчиликлар келтириб чиқаради.

Қўшма сифатлар билан сифатловчи бирикмаларни бир-биридан фарқлашда фақат маънони — предметлик белгисини билдиришинигина эмас, балки формани — грамматик белгини ҳам асосга олиш керак. Масалан, *кўк муқовали китоб* мисолида китобнинг белгиси *кўк муқова* бирикмаси воситасида ифодаланган. Лекин бу бирикма гапда бир бўлак — аниқловчи вазифасида келишидан қатъи назар, қўшма сифат эмас. Чунки бирикма компонентлари ўзаро аниқловчи-аниқланмишлик муносабатини сақлаган. Бу бирикма таркибидаги сўзларнинг ўзаро боғланишини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Кўк муқовали китоб.

Ички синтактик алоқанинг сақланганлиги *кўк муқовали* бирикмасида *кўк* ва *муқова* сўзларининг ўз мустақил маъносини сақлаганлигиди кўрсатади. Қўшма сифатларда эса ички синтактик алоқа бўлмайди.

Охирги сўзи *-ли* аффиксини олган бирикмалардан қўшма сифатларни фарқлаш анчагина қийин.

-ли аффиксини олган сифатловчи бирикмалар предметнинг белгисини билдириб, гапда бир бўлак вазифасида (аниқловчи вазифасида) келса ҳам, лекин бирикма компонентлари орасида ҳамма вақт ички синтактик алоқа — аниқловчи ва аниқланмишлик ҳолати сақланади: *қора телпакли йигит*. Бунда йигитнинг белгиси — *қора телпаги бор* (*қора телпак кийган*). Лекин *қора телпакли* бирикмаси ҳам ўз ичида аниқловчи ва аниқланмишлик ҳолатига эга (*қора сўзи телпак сўзининг аниқловчиси*). *Беш қаватли* (бино), *оқ соқолли* (киши), *майин жузли* (қўй), *ўрта маълумотли* (йигит) кабиларда ҳам худди шу ҳолатни кўра-миз.

Бундай бирикма таркибидаги ҳар бир сўз ўз маъно мустақиллигини сақлагани туфайли аниқланмиш бўлакни ўзгартирмаган ҳолда аниқловчи бўлакни бошқа сўзлар билан алмаштиравериш мумкин: *оқ соқолли киши, қора соқолли киши; бир қаватли бино, икки қаватли бино, беш қаватли бино, ўн қават-*

ли бино, ўн беш қаватли бино ва ҳоказо. Қўшма сифатларда бундай қилиш мумкин эмас.

-ли аффиксли бирикманинг сўз бирикмаси эканлигини яна қуйидаги ҳодисалар ҳам аниқ кўрсатади.

Қўшма сифатлар ҳам, содда сифатлар каби, даража формаларини қабул қила олади: *калтафаҳм, калтафаҳмроқ, энг калтафаҳм* каби.

-ли аффиксли бирикмалар таркибидаги сифатлар мустақил ҳолда даража кўрсаткичини, шунингдек, белгидаги кучсизликини (камликни) билдирувчи -иш, -имтир каби қўшимчаларни ҳам қабул қила олади. Мисоллар: *Шу вақт хонага қорачадан келган, баландроқ бўйли бир йигит кириб келди. (Газета.) Чувак юзли, сийрак сарғиш мўйловли, иржайган қувгина йигитча бир оз тикилди-да, бошини аста қуйи солди. (О.) Оқиш, сарғиш рангли сарин гуллар алвон-алвон бўлиб очилган. (У.)*

Қўшма сифатларда унинг биринчи компоненти, аслида сифат бўлишдан қатъи назар, мустақил ҳолда даражалана олмайди. Чунки у қўшма сўз доирасида сўз эмас, балки сўзнинг элементи ҳисобланади. Шунинг учун даража ясовчи формалар қўшма сифатнинг охирига қўшилиб, унинг иккала компоненти учун умумий бўлади. Масалан, *хомхаёлроқ одам* дейилади, лекин *хомроқ хаёл одам* дейилмайди; *содда дилроқ йигит* дейилади, лекин *соддароқ дил йигит* дейилмайди ва ҳоказо.

Келтирилган мисоллардаги *содда дилроқ* қўшма сифати билан *баландроқ бўйли* ва *баланд бўйлироқ* бирикмаларининг ички синтактик ҳолати ва уларнинг бошқа сўзлар билан муносабатини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

(*содда дил+роқ*) йигит;

{ [(*баланд+бўй*)+ли] +роқ } йигит;

{ [(*баланд+роқ*) +бўй] +ли } йигит.

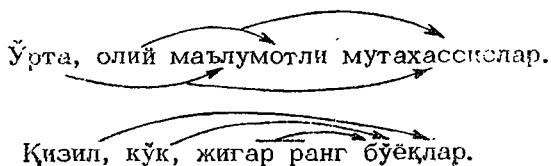
-ли аффиксини олган бирикма таркибидаги сифатнинг мустақил ҳолда даражалана олиши бирикма таркибидаги сўзларнинг маъно мустақиллигига эга эканлигини, шунингдек, улар ўртасида синтактик алоқа мавжудлигини кўрсатади:

-ли аффиксини олган бирикмалар фақат икки сўздан эмас, балки ундан ортиқ сўздан ташкил топиши ҳам мумкин: *Бу рас-тада минг хил кийимли оломон йўқ, шошилиш йўқ...* (О.) Бу мисолдаги *минг хил кийимли* бирикмасининг аниқловчи қисми

(*минг хил*) ҳам ўз навбатида сўз бирикмасига тенг. Қўшма сифатларда бундай ҳолат йўқ.

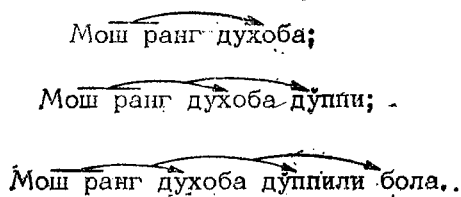
-ли аффиксли бирикмаларда бир аниқланмишга бирдан ортиқ уюшиқ аниқловчи боғланиб келиши мумкин: *Шу чоқда қардандир келиб қолган оппоқ, кўркам соқолли бир кекса одамларга қараб, дуо қилган каби қўл кўтариб, баланд қичқирди.* (О.) *Яқинда колхозларга ўрта, олий маълумотли агрономлар, зоотехниклар, ирригаторлар, механизаторлар раҳбарлик қилади.* (Ш. Р.) *Майин ва ярим майин жунли қўйлар.* (Газета.)

Уюшиқ аниқловчининг келиши аниқланмишни ўз-ўзидан яқкалаб қўяди. Қўшма сифат таркибий қисмларини бундай аниқловчи келтириш билан ҳам ажратиб юбориш мумкин эмас. Масала: *қизил, кўк, жигар ранг бўёқлар.* Қиёсланг:

-ли аффиксини олган бирикмаларнинг компоненти сифатида қўшма ёки жуфт сўз келиши мумкин. Мисол: *Мош ранг духоба дўппили тўққиз-ўн яшар бола болаларнинг энг каттаси эди.* (О.) *Ораларида ўн тўрт-ўн беш ёшли, хаста каби рангсиз, ориқ болалар, ...бели букик чоллар ҳам бор эди.* (О.) Биринчи мисолдаги сифатловчи бирикма (*мош ранг духоба дўппили*) таркибида қўшма сифат (*мош ранг*) қатнашган, иккинчи мисолдаги сифатловчи бирикма (*ўн тўрт-ўн беш ёшли*) таркибида жуфт сон (*ўн тўрт-ўн беш*) қатнашган. Қўшма сифатларда бундай ҳолат йўқ.

Мош ранг духоба дўппили бирикмасининг ички ва ташқи муносабатини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Шу санаб кўрсатилган белгиларнинг ўзиёқ -ли аффиксини олган бирикмаларнинг қўшма сифат эмаслигини, -ли аффиксининг қўшма сифат ясовчи бўла олмаслигини кўрсатади.

Агар аниқловчи-аниқланмиш ҳолатидаги бирикмадан бир бутун ҳолда белги маъноси англашилса, у ҳолда бундай бирикма

ҳеч қандай аффикс олмасдан аниқловчи вазифасида келаверади. Бундай бирикмалар таркибидаги сўзлар ўз мустақиллигини йўқота бориб, қўшма сифатларга яқинлашиши ва охири бутунлай қўшма сифатга айланиши мумкин: *соф дил, қимматбаҳо, калтафаҳм, шалпанг қулоқ* каби.

Баъзан **-ли** аффиксини олган бирикмаларда паузани ўзгартиш билан бирикма таркибидаги сўзларнинг ўзаро алоқаси ҳам ўзгаради. Масала, *саккизта фонарли столба*. Паузани ўзгартиш билан сўз маъноларини икки хил группалаш мумкин: *Саккизта /фонарли столба* (фонари бор саккизта столба); *Саккизта фонарли /столба* (саккизта фонари бор бир столба).

Бундай ҳолларда пауза қўшма сўз ҳосил қилиш учун эмас, балки сўзларнинг ўзаро боғланишини кўрсатиш учун хизмат қилади. Паузанинг ўзгариши билан бирикма таркибидаги сўзларнинг ўзаро алоқаси ҳам, демак, лексик маънолар муносабати ҳам ўзгаради.

Юқоридагилардан маълум бўлдики, **-ли** аффиксини олган бирикмаларни қўшма сифатлар қаторига киритиш тўғри эмас. Уларнинг қўшма сифатларга яқинлиги фақат синтактик вазифасига кўрадир. Демак, **-ли** аффикси ҳозирги ўзбек тилида сифат ясаш билан бирга, предмет тушунчасини ифодаловчи бирикмани белги ифодаловчи бирикмага айлантиради (сифатловчи бирикма ҳосил қилади).

ФЕЪЛ ЯСАЛИШИ

Аффиксация

24-§. Ўзбек тилида феъл ясовчи аффикслар анча чекланган бўлишига қарамай, улар воситасида ясаладиган феъллар жуда кўп. Ясама феълларнинг асосий қисмини аффиксация усули билан ясалганлари ташкил этади. Шу жиҳатдан феъл яслишининг бу усули энг маҳсулдор усул ҳисобланади.

Аффиксация усули билан ўзбек тилида феъл бўлмаган сўзлардангина феъл ясалади: *иш — ишла, куч — кучай*.

Ҳозирги ўзбек тилида феъллар қуйидаги аффикслар ёрдамида ясалади:

-ла. Бу аффикс феъл ясовчилар ичидан энг маҳсулдори бўлиб, феълдан бошқа барча туркумга оид сўзлардан феъл ясай олади (*силтала, опичла* каби феъллардаги **-ла** аффикси билан қориштирмаслик керак).

1. Унинг ёрдамида отлардан ясалган феъллар асосан қуйидаги маъноларни билдиради: 1) асосдан англашилган нарса-предметга эга ҳолатли қилиш маъносини: *ўғит+ла, мой+ла, бетон+ла*;

2) асбоб-қурол билдирувчи отларга қўшилганда, ишни шу асбоб воситасида бажариш маъносини: *ранда + ла, қайчи + ла, арра + ла, эгов + ла;*

3) асосдан англашилган парса-предметни юзага келтириш (пайдо қилиш) маъносини: *уруғ + ла, моғор + ла, бола + ла* каби.

-ла аффикси ёрдамида отлардан ясалган феълларнинг маъноси фақат юқоридагилар билан чегараланмайди. Бу типдаги феълларнинг маъноси ҳар бир ҳолатда **-ла** аффикси билан у қўшилган асосга хос хусусиятдан келиб чиқади. Айрим предметлар маълум умумий хусусиятга эга бўлганидан бу предметларни билдирувчи отлардан ясалган феълларнинг маъносида ҳам маълум умумийлик бўлади (*аррала, рандала* феълларидаги каби). Лекин ҳар бир предметнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам борлигидан, отлардан ясалган феълларга хос маъноларни жуда кўп феъллар доирасида умумлаштириш мумкин бўлавермайди. Масалан, қурол-асбоб билдирувчи отлардан **-ла** аффикси ёрдамида ясалган феълларнинг шу асбоб билан бажариладиган ишни қилиш маъносини билдириши айтилади. Лекин **-ла** аффикси ёрдамида асбоб-қурол билдирувчи отлардан ясалган ҳар қандай феъллар ҳам шундай маъно ифодалайвермайди. Масалан, *пичоқ + ла*. Бунинг сабаби шундаки, арра, ранда, эгов каби асбобларнинг ҳар бири билан маълум бир типдаги иш бажарилади. Пичоқ билан эса бир неча турли иш бажарилиши мумкин. Ана шу сабабларга кўра асбоб-қурол билдирувчи отлардан **-ла** аффикси ёрдамида ясалган феълларнинг маъноси бир хил эмас. Бу аффикс воситасида отлардан ясалган жуда кўп феълларнинг маъноларини эса ҳар бир феълнинг ўз индивидуал семантик хусусиятидан келиб чиқиб изоҳлаш керак: *ўт + ла, кўз + ла, бош + ла, боғ + ла, йўл + ла, нишон + ла, жой + ла*.

2. Сифат ва равишлардан **-ла** аффикси ёрдамида ясалган феълларда асосан англашилган ҳолатга эга қилиш, шу ҳолатга киритиш маънолари ифодаланади: *тик + ла, текис + ла, силлиқ + ла, секин + ла, тез + ла, тоза + ла, яхши + ла, думалоқ + ла, тўғри + ла*.

3. Ундовлардан **-ла** аффикси билан ясалган феъллар шу ундовга хос ҳис-ҳаяжон, буйруқ-хитоб, мурожаат кабиларни бажариш маъносини ифодалайди. Бундай феъллар ўз семантик хусусиятларига кўра путқ феълларига яқин туради. Шу жиҳатдан **-ла** аффикси маълум даражада «демоқ» феъли билан маънодошдир. Қиёсланг: *додламоқ* (дод демоқ), *войвойламоқ* (вой-вой демоқ), *чуҳламоқ* (чуҳ демоқ), *ҳиҳиламоқ* (ҳи-ҳи демоқ).

-ла аффикси ёрдамида ундовлардан ясалган феълларда, одатда, ундов билдирадиган ҳис-ҳаяжон, буйруқ-хитоб кабиларнинг такрор ҳолда бажарилиши ифодаланади. Шунга мос равишда ундов сўзлар кўпинча такрор ҳолда қўлланади: *кишит-*

ламоқ (кишт-киштламоқ) каби. Ундов сўз англатадиган ҳис-ҳаяжон, буйруқ-хитоб кабилар такрор ҳолда эмас, бир марта бажарилиши ифодаланса, **-ла** аффикси эмас, балки *демоқ* феъли қўлланади: *чуқ деди, вой деди* каби.

-ла аффикси воситасида бирор иш-ҳаракатнинг такрорий бажарилиши маъноси ҳам ифодаланади. Бу ҳодиса кўпроқ оғзаки нутқда учрайди: *кетаманламоқ, онамламоқ* (онамлаб йиғламоқ) каби.

4. Тақлид сўзлардан **-ла** аффикси ёрдамида ясалган феълларда тақлид сўз англатган товуш ёки бирор ҳолатнинг юз бериши маъноси ифодаланади: *шитирламоқ* (шитир этмоқ), *гумбурламоқ* (гумбур этмоқ), *лапангламоқ* (лапанг-лапанг этмоқ). Бундай феълларда ҳам, одатда, тақлид сўздан англашилган товуш, образ ва ш.к. такрор ҳолда бажарилади. Шунинг учун ҳам бу маънони конкрет ифодалаш мақсадида тақлид сўз кўпинча такрор ҳолда қўлланади: *Онаси стаглаб кетган боладек чумчуқлар чурқ-чурқлаб тарк этди толни.* (Шукрулло.)

-лан ва **-лаш**. Ташқи кўринишдан **-лан** ва **-лаш** аффикслари икки аффиксдан (**-ла + н** ва **ла + ш**) иборатдек кўринади. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, ҳозирги ўзбек тилида феъл ясовчи **-ла** аффикси ва даража ясовчи **-н**, **-ш** аффикслари актив қўлланади, иккинчидан, **-лан**, **-лаш** аффикслари билан ясалувчи феълларда ўзлик ёки биргалик даража формасига хос хусусият сезилиб туради (*завқланмоқ, баҳслашмоқ* каби). Лекин бу ҳодисани баҳолашда қуйидаги ҳолат ҳисобга олинмиши керак: феъл морфемаларга ажратилганда, **-н** ва **-ш** аффикслари ажралиб, **-ла** аффиксли қисмининг ўзи мустақил қўлланадиган бўлса ва **-н**, **-ш** аффикслари даража маъносини ифодаласа, бундай феълларда **-лан** ва **-лаш** мустақил аффикс бўлмайди. Масалан, *майдаланмоқ* феъли таркибида **-н** даража кўрсаткичидир. Демак, бунда **-ла** ва **-н** аффикслари мустақил аффикс.

Ҳозирги ўзбек тилида *афсусланмоқ, ажабланмоқ, завқланмоқ, лаззатланмоқ, баҳслашмоқ, жанжаллашмоқ, равшанлашмоқ* каби кўпгина феъллар таркибида **-ла** ва **-н**, **-ш** аффиксларини ажратиб бўлмайди, яъни *афсусламоқ, ажабламоқ, жанжалламоқ, баҳсламоқ* каби мустақил қўлланувчи феъллар йўқ. Демак, бундай феълларда **-лан** ва **-лаш** мустақил феъл ясовчи аффикслар ҳисобланади.

-лан аффиксининг аслида **-ла** ва **-н** аффиксларининг бирикүвидан юзага келганини сезиш қийин эмас.

-н аффикси ҳозирги ўзбек тилида ўзлик ва мажҳул даража формасини яшаш учун хизмат қиладди (*кўрин* — ўзлик даража, *олинди* — мажҳул даража). **-лан** аффиксининг юзага келишида қатнашган **-н** аффикси эса ўзлик даража аффиксидир.

-лан аффикси от, сифат ва равишлардан феъл ясайди: *жонланмоқ, ачиқланмоқ* каби. Сонларда фақат *икки* сўзидан феъл ясалади: *иккиланмоқ*.

-лан аффикси воситасида белги, ҳолат билдирувчи сўзлар-

дан ясалган феълларда субъектда шундай белги, ҳолатнинг юзага келиши ифодаланади: *сергакланмоқ, асабийланмоқ, хавотирланмоқ*. Отлардан **-лан** аффикси ёрдамида ясалган феъллар турлича маъно ифодалайди, шунинг учун уларни маълум бир маъно аниқлашчи гуруҳга бирлаштириб бўлмайди: *озқатланмоқ, фойдаланмоқ, қаноатланмоқ, тўлқинланмоқ* каби.

-лаш аффикси ҳам **-ла** ва **-ш** аффиксларининг бирикувидан ҳосил бўлиб, от, сифат ва равишлардан феъл ясади. Сонлардан фақат *бир* сўздан феъл ясади: *бирлашмоқ*. **-лаш** аффиксининг юзага келишида қатнашган **-ш** аффикси ўзлик ва биргалик даража маъноларини ифодалайди. Бу хусусият **-лаш** аффиксида ҳам сезилади: *қийинлашмоқ, дўстлашмоқ, суҳбатлашмоқ* каби.

-лаш аффикси билан ясалган феълларда ўзлик даражага хос хусусият сезилса-да, улар маъно жиҳатдан **-лан** аффикси билан ясалувчи феълларга ўхшайди: *йириклашмоқ, осонлашмоқ, тезлашмоқ, яқинлашмоқ, оғирлашмоқ* каби. Шунинг таъсирида баъзи феълларда **-лаш** ва **-лан** аффиксларининг бирини иккинчиси билан алмаштириш мумкин бўлади: *равшанлашмоқ — равшанланмоқ* каби: *Ҳолбуки, ҳозир келганлар элликтага ҳам етмайди, шунинг учун ҳам Жўра ортиқ асабийланган...* (Ҳ. Ш.) *Уста энди «ғишт!» деганда асабийлашмас, девор тез кўтарилар эди.* (Ш. Саъдулла.) Лекин **-лан** ва **-лаш** аффикслари воситасида феъл ясалиши маълум сўзлар доирасида чегараланган: айнан бир хусусиятли феълларнинг баъзилари **-лаш** аффикси, айримлари эса **-лан** аффикси воситасида ясалади. Шуниси характерлики, **-лаш** аффикси билан ясалган сўзлардан **-лан** аффикси ёрдамида феъл ясалмайди ва, аксинча, **-лан** аффикси ёрдамида ясалиши мумкин бўлган сўзлардан **-лаш** аффикси билан феъл ясалмайди. Қиёсланг: **-лан**: *ташвишланмоқ, ҳавасланмоқ, оқсоқланмоқ, касалланмоқ, овқатланмоқ, шаклланмоқ, завқланмоқ, фойдаланмоқ, тўлқинланмоқ*; **-лаш**: *биргалашмоқ, аҳдлашмоқ, қийинлашмоқ, суҳбатлашмоқ, яқинлашмоқ, ойдинлашмоқ, қўполлашмоқ, дағаллашмоқ*.

-лан аффикси билан ясалувчи феълларда ўзлик даражага, **-лаш** аффикси ёрдамида ясалувчи феълларда эса ўзлик ва биргалик даражага хос хусусиятнинг сақланишидан қатъи назар, бу аффикслар воситасида ясалувчи феъллар бош даража формаси ҳисобланади. Чунки *ривожланмоқ, оғирлашмоқ* каби феълларда даража формасини ясовчи формант йўқ. Феълнинг ҳеч қандай даража кўрсаткичига эга бўлмаган формаси эса бош даража дейилади. Қиёсланг: *шодланмоқ — шод бўлмоқ, суҳбатлашмоқ — суҳбат қилмоқ*. Булардан *шод бўлмоқ, суҳбат қилмоқ* кўшма феълларида ҳеч қандай даража кўрсаткичи йўқ ва улар бош даража формасидаги феълдир. Даража формаси ва маъноси жиҳатидан *шодланмоқ* ва *суҳбатлашмоқ* феъллари *шод бўлмоқ, суҳбат қилмоқ* феълларидан фарқланмайди ва улар ҳам феълнинг бош даража формасидадир.

-илла. Бу аффикс баъзи тақлид сўзлардангина феъл ясайди. Бу феъллар тақлид сўз билдирган товуш ёки образнинг юз беришини ифодалайди: *чирқ+илламоқ, чирс+илламоқ, лик+илламоқ, гув+илламоқ, шув+илламоқ, мўлт+илламоқ, без+илламоқ*.

-ира. Бу аффикс ҳам айрим тақлид сўзлардангина феъллар ясайди, улар маъносига кўра -илла аффикси ёрдамида ясалувчи феълларга яқин турали: *ярқ+ирамоқ, сирқ+ирамоқ, мўлт+ирамоқ, ялт+ирамоқ*.

-а. Бу аффикс билан ясалган феъллар камчиликни ташкил этади. -а аффикси от, сифат ва тақлид сўзлардан феъл ясайди: *ош+амоқ, қон+амоқ, ўйн+амоқ (ўйин+а), бўш+амоқ, қийн+амоқ (қийин+а), шилдир+амоқ, жилдир+амоқ*.

-(а)й. Бу аффикс қуйидаги сифат ва равишлардан феъл ясайди: *пасаймоқ (паст+ай), қора+ймоқ, тор+аймоқ, кўп+аймоқ, оз+аймоқ* каби. Отлардан феъл ясалиши фақат *куч* сўзида учрайди: *куч+аймоқ*. -(а)й аффикси ёрдамида ясалган феъллар асосдан англашилган белги-ҳолатга, миқдорга ўтиш маъносини билдиради: *қора — қораймоқ, кўп — кўпаймоқ, кекса — кексаймоқ, кенг — кенгаймоқ, пуч — пучаймоқ*. Ҳозирда морфемаларга ажралмайдиган *энкаймоқ, узаймоқ, мункаймоқ, диккаймоқ* каби феъллар ҳам аслида -(а)й аффикси ёрдамида ясалган.

-(а)р. Бу аффикс айрим сифатлардангина феъл ясайди: *оқ+армоқ, кўк+армоқ, қисқа+рмоқ, эски+рмоқ* каби. Бу типдаги феъллар маъно жиҳатдан -(а)й аффикси ёрдамида ясалувчи феълларга яқин туради, яъни буларда ҳам асосдан англашилган белги, ҳолатнинг юз бериши ифодаланади.

-сира. Бу аффикс баъзи отлар ва *сен, сиз* олмошларидан феъл ясайди. Отлардан ясалган феълларда асосдан англашилган нарса-предметга эҳтиёж, шуни иташ, асосдан англашилган ҳолатни ҳис этиш ифодаланади: *қон+сирамоқ, сув+сирамоқ, туз+сирамоқ, гумон+сирамоқ, хавф+сирамоқ, ёт+сирамоқ, ҳадик+сирамоқ*.

Сен ва *сиз* олмошларидан ясалган феълларда эса «сен» ёки «сиз» деб гапириш ифодаланади: *сенсираб гапирмоқ, сизсирамоқ*.

-(и)к// -(и)қ. Саноқли сўзлардангина феъл ясайди: *бир+икмоқ, ййл+икмоқ, кеч+икмоқ, зўр+икмоқ* каби.

-и. Уч-тўртта сўзлардангина феъл ясайди: *тинч+имоқ, бой+имоқ, чанг+имоқ*.

-т. Бу аффикс ҳам уч-тўртта сўздан феъл ясайди: *тўла+тмоқ, берк+итмоқ*.

Ҳозирги ўзбек тилида шундай феъллар борки, уларни морфемаларга ажратиш мумкин. Лекин булар таркибидаги аффикс фақат битта феъл ёки иккита феълдагина учрайди: *кам+ситмоқ, айб+ситмоқ, бош+қармоқ, гивир+симоқ, йўқ+олмоқ, гаранг+симоқ, куч+анмоқ, ёт+синмоқ, қизиқ+синмоқ*.

Ҳозирги ўзбек тилида аслида ясама феъл бўлган, лекин ҳозирги тил нуқтан назаридан морфемаларга ажратиб бўлмайдиган феъллар ҳам бор. Уларни ясама феъллар қаторига киритиб бўлмайди: *бақирмоқ, қичқирмоқ, қақшамоқ, қуршамоқ, қайнамоқ, тўғнамоқ, буруқсамоқ, тузалмоқ, изғимоқ, вайсамоқ.*

Ҳозирги ўзбек тилида ҳаракатнинг такрорийлигини, кучли ёки кучсиз даражасини кўрсатувчи аффикслар ҳам мавжуд. Булар **-кила (-қила, -гила, -ғила), -имсира, -инқира** аффиксларидир: *турткиламоқ, кулимсирамоқ, оқаринқирамоқ* каби. Бу аффикслар ўзи қўшилган феълнинг маъносини бутунлай ўзгартрмайди, янги маъноли феъл ҳосил қилмайди. Шунинг учун улар феъл ясовчилар эмас, форма ясовчи аффикслар ҳисобланади.

Композиция

25- §. Бу усул билан қўшма феъллар ясалади.

Қўшма феъллар компонентларининг қайси туркумга оидлигига кўра икки асосий турга бўлинади: **от+феъл** типигаги (феъл бўлмаган сўз билан феълнинг бирикишидан ҳосил бўлган) **қўшма феъллар ва феъл+феъл** типигаги (икки феълнинг ўзаро бирикишидан ҳосил бўлган) **қўшма феъллар**: *ҳурмат қилмоқ, сотиб олмоқ* каби: *Турғун уни бегонадай қарши олди.* (Ҳ. Н.) *Чеварингизни уйидан чақириб олишга кучимиз етмайди, ўзингиз руҳсат оберасиз-да опоқингиздан.* (Ҳ. Н.)

26- §. **От+феъл** типигаги қўшма феълларнинг кўпгина қисмини *қилмоқ, айламоқ, этмоқ* ёки *бўлмоқ* феълларининг бирикишидан ҳосил бўлган *баён қилмоқ, кашф этмоқ, касал бўлмоқ* типигаги бирикувлар ташкил этади.

Феъл бўлмаган сўзнинг *қилмоқ, этмоқ, айламоқ* ёки *бўлмоқ* феъли билан бирикишидан ҳар вақт қўшма феъл ҳосил бўлавермайди. Бундай бирикувларда *қилмоқ, этмоқ, айламоқ* ва *бўлмоқ* феъллари боғлама вазифасида қўлланиши мумкин. Улар бундай вазифада қўлланганда қўшма феъл ҳосил қилмайди. Қиёсланг: *ўқитувчи эди — ўқитувчи бўлади.* Бунда *ўқитувчи бўлади* бирикуви қўшма феъл эмас, чунки *ўқитувчи* ва *бўл* сўзларининг бирикишидан янги сўз (қўшма сўз) ҳосил бўлаётгани йўқ. *Тасдиқ қилди, тасдиқ бўлди* бирикувлари эса қўшма феъл ҳисобланади. Буни *қил* ва *бўл* феълларини **-ла** ва **-лан** аффикслари билан алмаштириш мумкинлиги аниқ кўрсатади: *тасдиқ қилди — тасдиқлади, тасдиқ бўлди — тасдиқланди.*

Демак, *қилмоқ, айламоқ, этмоқ* ва *бўлмоқ* феълларининг феъл ясовчи ва боғлама вазифаларида қўлланишини фарқлаш лозим.

27- §. Ўзбек тилида икки феълнинг ўзаро бирикишидан ҳосил бўлувчи қўшма феъллар у қадар кўп эмас. Улар ҳам ўз

таркибидаги компонентлари маъносидан фарқли бўлган янги маъно ифодалайди: *олиб келмоқ, сотиб олмоқ* каби: *Ҳамма қўлини юзига олиб бориб, омин қилди.* (Ш. Саъдулла.) *Урушдан қочган аскарлардан қурол-яроғ сотиб олиб, босқинчилик қилишгача бориб египтилар.* (И. Содиқов.) *Чумчуқ ўзини оққоғиб, пирр этиб олға учди-да, ним қоронғи йўлакка кириб кетди.* (Ш. Саъдулла.)

РАВИШ ЯСАЛИШИ

Аффиксация

28-§. -ча. Бу аффикс феълдан бошқа деярли барча туркумга оид сўзлардан равиш ясай олади: *яхшилик+ча, хотик+ча, бун+ча* каби.

Лекин бу аффикс воситасида равиш ясалиши маълум бир системани ташкил этмайди. Масалан, -ча аффикси воситасида (*яхшиликча, вақтинча* каби) отлардан равиш яшаш отларнинг маълум бир семантик тури доирасида системали кўринишга эга эмас.

Худди шунингдек, -ча аффикси сифатлардан ҳам равиш ясайди (*айёрча* каби). Лекин бу ҳолда ҳам сифатларнинг бирор туридан маъно жиҳатдан системалилик характериға эга бўлган равишлар ясай олмайди. Худди ана шу сабабларға кўра -ча аффикси ёрдамида ясалган равишлар семантик жиҳатдан умумий турға бирлашмай, бир неча турға мансуб бўлади: *яширинча* (тарз равиши), *бутунича* (миқдор-даража равиши), *вақтинча* (пайт равиши) ва Ҳ.

-ларча. Бу аффикс кўплик кўрсаткичи -лар ва -ча аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлган. Шунинг учун -ларча аффикси ёрдамида ясалган равиш англатган маънода -лар формасининг ҳам таъсири бўлади.

-лар аффикси отларға хос кўрсаткич бўлганлигидан -ларча аффикси ҳам фақат от туркумиға оид сўзлардан, аниқроғи, шахс отларида равиш ясайди: *бола+ларча, тўра+ларча, идеалист+ларча* каби.

-ларча аффикси белги билдирувчи сўзлардан ҳам равиш ясайди. Бундай сўзлар, биринчидан, фақат шахсға хос белги, хусусиятни ифодалайди. Иккинчидан, улар белги ифодаловчи (яъни сифат) тарзида эмас, балки шу белги, хусусият эгасини билдирувчи асос сифатида — предметлик (от) маъносида қатнашади: *мард+ларча, нодон+ларча, сурбет+ларча, дўст+ларча, биродар+ларча, ёвуз+ларча, ваҳший+ларча, ўртоқ+ларча* каби: *Бектемирнинг кўзлари телбаларча олайиб кетди.* (О.) Бу типдаги равишлар ҳаракат-ҳолатнинг асосдан англашилган маъноға хос хусусият билан бажарилишини билдиради: *дўст+ларча, ваҳший+ларча, ёвуз+ларча, сурбет+ларча, мард+ларча, аблаҳ+ларча, қардош+ларча, ноинсоф+ларча, телба+ларча*

ча каби: *Уктам ўз тенгдошлари билан охирги имтиҳонни топшириб чиққач, директор буларни оталарча қаршилаб, қўл бериб табриклаганига бир ҳафта бўлди. (Х. Н.) Сиз дунёда нимани сеवासиз, капитан?— деб сўради генерал жиддий, лекин қадрдонларча. (О.)*

-часига. Бу аффикс шахс отларига қўшилиб, ҳаракат-ҳолатнинг асосдан англашилган маънога хос усул билан бажарилишини англатувчи равиш ясайди: *деҳқон+часига, чапани+часига, мард+часига, тентак+часига* каби. Демак, бунда асос предмет (нарса) билдирувчи бўлса-да, лекин унда белги маъноси устун: *Тор участкада ёриб ўтиб, муҳим йўлга сакрамоққа жинничасига* интилган душманни ҳар қандай йўл билан... улоқтириб ташлаш керак эди. (О.)

-сига//-ига. Бу аффикс ёрдамида ясалувчи равишлар ҳаракат-ҳолатнинг асосдан англашилган усулда бажарилишини билдиради: *қатор+сига, тикка+сига, ёндама+сига, ёппа+сига, ялли+сига, сидирға+сига, кўтара+сига, кўндаланг+ига* ва б. Бу аффикс аслида учинчи шахс эгалик аффикси билан жўналиш келишиги қўшимчасининг бирикувидан юзага келган. Ёъъзан бу турдаги равишларда жўналиш келишиги кўрсаткичи — **-га** қўлланмайди: *Ҳар замон ётган ерида думини қимирлатиб, Барчинга ёнламаси қараб қўяр эди. (Мирм.)*

-она. Бу аффикс асосан шахс билдирувчи ёки шахсга хос белги-хусусиятни англатувчи отлардан равиш ясайди. Бу равишлар ҳаракат-ҳолатнинг асос билдирган маънодаги тарзда, ўшандай усул билан бажарилишини билдиради: *дўст+она* (суҳбатлашмоқ), *фидокор+она* (меҳнат қилмоқ), *фақир+она* (яшамоқ), *қаҳрамон+она* (жанг қилмоқ) каби.

-она аффикси ёрдамида ясалувчи равишлар **-ларча** аффикси билан ясалувчи равишларга маъноси ва қўлланиши жиҳатдан жуда яқин туради. Улар асосан инсонга хос ҳаракат-ҳолатнинг белгисини билдиради. Қиёсланг: *қаҳрамонларча жанг қилмоқ — қаҳрамонона жанг қилмоқ, дўстларча, маслаҳат бермоқ — дўстона маслаҳат бермоқ* ва б. Лекин, биринчидан, **-ларча** аффикси ёрдамида ясалувчи равишларда **-лар** кўрсаткичининг таъсирида кўплик, умумлаштириш оттенкаси сезилиб туради. **-она** ёрдамида ясалувчи равишларда эса бундай оттенка йўқ. Қиёсланг: *дўстларча — дўстона, мардларча — мардона, ваҳиийларча — ваҳиийёна.* Иккинчидан, **-она** аффикси ёрдамида ясалувчи равишлар жуда оз. **-ларча** аффикси ёрдамида ясалувчи кўпгина равишларнинг асосидан **-она** аффикси ёрдамида равиш ясалмайди (*сурбетларча, тўраларча, оталарча, телбаларча, идеалистларча* ва б.).

-лаб. Бу аффикс асосан отлардан ва миқдор, вақт маъносили билдирувчи сўзлардан равиш ясайди. Вақт билдирувчи сўзлардан ясалган равишлар ҳаракатнинг асосдан англашилган вақтда, шу вақт давомида бажарилишини билдиради: *азон+лаб* (келмоқ), *ой+лаб* (хабар олмаслик).

Миқдор, ўлчов англатувчи сўзлардан **-лаб** аффикси ёрдамида ясалган равишлар ҳаракатнинг асос билдирган маънода, шундай йўл билан бажарилишини англатади: *пақир+лаб, грамм+лаб, битта+лаб, метр+лаб.*

-ан. Бу аффикс араб тилидан кирган саноқли сўзлардангина равиш ясайди: *мажбур+ан, қиёс+ан, мазмун+ан, мантиқ+ан, тахмин+ан, тасодиф+ан, тақлид+ан, виждон+ан* каби: «*Ахир, Эрали ҳозир текинга ўхшаб кўринган ўша пуллар эвазига мендек умрбод қулга айланади-ку*»,— деди Мелиқул хаёлан. (Е. Ш.)

-сиз ва бе- Ҳозирги ўзбек тилида бу аффикслар сифатдан ташқари равиш яашда ҳам иштирок этади: *тўхтов+сиз — бе+тўхтов, рухсат+сиз — бе+рухсат, тиним+сиз — бе+тиним, ҳисоб+сиз — бе+ҳисоб, бе+вақт, бе+гумон, бе+ихтиёр, бе+малол, бе+маҳал, бе+омон: Пулемётлардан, миномёт ва автоматлардан тўхтовсиз ўқ ёғдириб турарди. (Ш. Саъдулла.) Дарчанинг кичкина илгаги бўлиб, у ҳар икки томондан бемалол очилар эди. (Ш. Саъдулла.)*

-чанг. Бу аффикс кийим-бош билдирувчи айрим сўзларга қўшилиб, шахснинг фақат асос билдирган кийимдалик ҳолда бирор ҳаракатни бажаришини билдиради: *кавуш+чанг* (кўчага чиқмоқ), *кўйлак+чанг* (ҳовлида юрмоқ), *яктак+чанг, маҳси+чанг* каби.

Юқоридаги аффикслардан ташқари ҳозирги ўзбек тилида **-лай (ни),-(и)н, -аки** каби аффикслар ёрдамида ҳам ясалган равишлар учрайди: *Наҳот бир сўз айтмай, бу совуқ гўрда тириклайин қолдириб кетар? (О. Е.) Нега хотинига... баъзан арзимаган нарсага, баъзан бутунлай сабабсиз жаҳл қилди? (О.) У суҳбат чоғида ўзинингми, ўзганингни шегрларидан ёдаки парчалар ўқиб мисоллар келтирар... баҳслашар эди. (Ҳ. Қодирий.)*

Лексин бу аффикслар воситасида жуда чекланган миқдорда равишлар ясалади.

Булардан ташқари, макон келишиклари формаларидан бирида равишга кўчган сўзлар ҳам анчагина учрайди: *азалдан, тубдан, янғидан, қўққисдан, тўсатдан, бошқатдан, бирдан, бирга, бекорга, бошида, кунда, ниҳоятда, одатда.*

Композиция

29-§. Композиция усули билан қўшма равишлар ҳосил бўлади.

Қўшма равишлар асосан мустақил маъноли лексемаларни қўшниш орқали ясалади. Қўшма равишларнинг ясалишида айрим сўзлар актив роль ўйнайди. Булар: **1. ҳар, ҳеч** сўзлари: *ҳар доим, ҳар вақт, ҳар қачон, ҳар кун, ҳар замон(да), ҳеч вақт, ҳеч қачон.*

2. Кўпгина қўшма равишлар бир сўзининг иштироки билан ясалади: *бир оз, бир нафас, бир вақт, бир йўла, бирпас, бир-мунча, бир талай, бир қанча* каби.

Э с л а т м а. Кўрсатиш олмошлари (*у, бу, шу, ўша* каби)нинг макон келишигидаги *ер, ёқ* сўзлари билан қўлланишидан ҳосил бўлган *у ерга, у ерда, у ердан, бу ерга, бу ерда, бу ердан* каби бирикувларни тўла маънода қўшма равишлар қаторига киритиб бўлмайди. Чунки, биринчидан, буларда ҳар бир (*у* ва *ер, бу* ва *ер* каби) компонент ўз маъноси билан қатнашади. Иккинчидан, булардаги келишик қўшимчалари ҳам ўз маъно, вазифасида қўлланади. Бундай бирикувларнинг иккинчи компоненти бош ва тушум келишигида ҳам қўлланиши мумкин. Қийёсланг: *бу ер яхши — бу ерни унутма — бу ерга келма — бу ерда топилади — бу ердан кетма*.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, келишик формасидаги маълум бир сўз турланиш системасидан чиқиб кетгандагина, бошқача айтганда, келишик қўшимчаси ўз функциясини йўқотгандагина равишга ўтиши мумкин (масалан, *ҳар дамда*).

МОРФОЛОГИЯ

КИРИШ

1-§. Морфология грамматиканинг бир қисми бўлиб, сўзнинг грамматик туркумлари ва морфологик категорияларини, сўзнинг формалар системаси ва шу форманинг ҳосил бўлиш йўллари ҳамда ҳосил қилувчи воситаларни ўрганади. Демак, морфология сўзни грамматик бирлик сифатида текширади. Грамматик бирлик сифатида сўз грамматик маъноси ва грамматик формасига эга бўлади.

ГРАММАТИК МАЪНО

2-§. Сўзнинг у ёки бу туркумга мансублигини кўрсатувчи, шунингдек, сўзнинг маълум бир грамматик формаси ифода-лайдиган маъно грамматик маъно ҳисобланади. Демак, грамматик маъно асосий хусусиятига кўра икки турлидир: 1) маълум бир сўз туркуми учун умумий бўлган маъно (умумий категориял маъно). Масала, *қалам, сув, тош, олма, уй, бог* сўзларининг ҳар бирига хос маъно — лексик маъно. Уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган маъно, яъни предмет маъноси грамматик маънодир. Худди шу умумий грамматик маъно уларни бир туркумга (от туркумига) бирлаштиради. Шунингдек, *яхши, ширин, кичик, баланд, оқ, яшил, кўркам* сўзлари учун умумий бўлган белги маъноси ва *ишла, ўрган, сакра, кел, едир, ушла* сўзлари учун умумий бўлган ҳаракат маъноси грамматик маъно; 2) сўзнинг лексик маъносига қўшимча тарздаги маъно (ёки маънолар) ҳам грамматик маънодир. Бундай маъно (ёки маънолар) сўзнинг махсус формалари орқали ифодаланади (сўз формалари ҳақида 3—9-§ларга қаранг). Масала, *қаламим, қаламинг, қаламни, қаламда, қаламдан* сўзларида эгалик ва келишик формалари ифодалаётган маъно, *ўқидим, ўқияпман, ўқийман* сўзларида замон ва шахсон формалари ифодалаётган маънолар грамматик маънолардир.

ГРАММАТИК ФОРМА (СЎЗ ФОРМАСИ)

3-§. Сўзнинг маълум бир грамматик маъно ифодаловчи шакли (кўриниши) сўзнинг грамматик формаси дейилади. Масалан, *китоблар* сўзида конкрет бир предмет (лексик) маъносидан ташқари, шу предметнинг кўплиги ҳам ифодаланади. Кўплик маъноси лексик маънога қўшилувчи грамматик маъно бўлиб, **-лар** аффиксли форма орқали ифодаланади. Шунга кўра, *китоб* сўзининг кўплик формаси ҳисобланувчи *китоблар* сўзи грамматик кўплик маъносини англатади.

Ўзбек тилида сўз бир грамматик кўрсаткичли ёки бирдан ортиқ грамматик кўрсаткичли формада бўлиши мумкин (ҳар бир грамматик маънони ифодаловчи морфема грамматик (морфологик) кўрсаткичдир). Қиёсланг: *китоб* — бош келишик, бирлик формаси; *китоблар* — бош келишик, кўплик формаси; *китобларим* — бош келишик, кўплик, биричи шахс формаси; *китобларимни* — кўплик, биринчи шахс, тушум келишиги формаси.

4-§. Ҳозирги ўзбек тилида сўз формасининг уч типи мавжуд: 1) аффикслар ёрдамида ҳосил бўлувчи форма: *уйни, уйда, уйдан, уйга; ўқияпман, ўқияпсан, ўқияпти* каби. Аффикслар ёрдамида ясалувчи форма синтетик форма дейилади;

2) ёрдамчи сўзлар орқали ҳосил бўлувчи форма: *укам учун, парк томон, ўқиб кўр, ўқиб чиқ* каби. Ёрдамчи сўз воситасида ясалувчи форма аналитик форма дейилади.

Аналитик форманинг ясалишида ёрдамчи сўз қўшиладиган сўзнинг ўзи ҳам бирор грамматик формада бўлади: *мактаб учун* (*мактаб* — бош келишик формасида), *мактабга қадар* (*мактабга* — жўналиш келишиги формаси); *текшириб кўрди* (*текшириб* — равишдош формаси) ва ҳ. Демак, ёрдамчи сўзлар сўзнинг маълум бир формасига бирикиб, аналитик форма ҳосил қилади. Бунда ёрдамчи сўз бириккан сўз ўзинча мустақил форма ҳисобланмайди, балки у ёрдамчи сўз билан бирликда яхлит бир формани ҳосил қилади. Масала, *кела қолди, хабарлашиб турибди* бирикувларида *кела* ва *хабарлашиб* мустақил форма эмас, балки улар *қол* ва *тур* кўмакчи феъллари билан бирга бир формани ташкил этади.

Сўзнинг морфологик структураси (11-§ га қаранг) ёрдамчи сўз ва аффикслардан ҳосил бўлган бўлиши мумкин: *текшириб кўряпмиз: текшир + иб + кўр + яп + миз* каби;

3) **жуфт** ва **такрорий** форма. Бу типдаги формалар ҳам маълум бир грамматик маъно ифодалаш учун хизмат қилади. Масалан, *қозон-товоқ, яхши-ёмон* жуфт формалари умумлаштириш маъносини; *баланд-баланд* (иморат), *қатор-қатор* (дарахтлар); *кула-кула* кабилар кўплик, такрор маъносини ифодалайди.

Жуфт ва такрорий формалар ўзларига хос хусусиятларга эга.

Жуфт форма: 1. Икки компонентдан ташкил топади ва ҳар иккала компонент бир сўз туркумидан бўлади: *бахт-саодат, ота-она, бўлар-бўлмас, эрта-кеч* каби.

2. Бир туркумга оид ҳар қандай сўз жуфтлашавермайди. Сўзларнинг жуфт форма ҳосил қилиш-қилмаслигида уларнинг маъно муносабати муҳим роль ўйнайди: 1) синонимлар жуфт форма ҳосил қилади: *аста-секин, сарсон-саргардон* каби; 2) антонимлар жуфт форма ҳосил қилади: *узоқ-яқин, катта-кичик* каби; 3) бирор турга, тўдага оид (умумийлиги бўлган) нарсаларни билдирувчи сўзлар жуфт форма ҳосил қилади: *қозон-товоқ, қовун-тарвуз, кўрпа-ёстиқ* каби.

3. Жуфт сўзларнинг компонентлари мустақил маъноли сўзлар бўлиши, шунингдек, компонентларидан бири ёки ҳар иккиси лексик маънога эга бўлмаслиги мумкин: 1) иккала компоненти мустақил маъноли бўлган жуфт формада жамлик, умумлаштириш ифодаланади: *ёр-дўст, товоқ-қошиқ, яхши-ёмон, ёш-қари, идиш-товоқ* каби; 2) бир компоненти мустақил қўлланмайдиган жуфт сўзларда икки ҳодисани кўриш мумкин: а) иккала компоненти аслида мустақил маъноли бўлиб, ҳозирда компонентларидан бири мустақил маъносини йўқотган жуфт формалар. Бундай жуфт формалар умумлаштириш маъносини ифодалайди, маънони кучайтиради: *гина-кудурат, боғ-роғ, темир-терсақ, тўс-тўполон* каби; б) иккинчи компоненти биринчи компонентнинг фонетик ўзгаришидан иборат бўлган жуфт сўзлар: *чала-чулпа, майда-чуйда, калта-култа, ош-пош, нон-пон, қора-қура, авраб-савраб* каби. Жуфт сўзларнинг бу тури ҳамма вақт жамлик, умумлаштириш маъносини ифодалайди. Мустақил қўлланмайдиган компонент ўз маъносида қўлланмаса, янги маъно ифодалаши (янги сўз ҳосил бўлиши) мумкин. Лекин бундай сўзлар ҳам саноқли даражада: *майда-чуйда* (баъзи арзимас нарсалар), *ора-сира* каби; 3) иккала компоненти мустақил маънога эга бўлмаган жуфт сўзлар жуда ҳам кўп эмас: *ғиди-биди, ўлда-жўлда, алпонг-талпонг, ади-бади, икир-чикир, аzza-баzza, апил-тапил, аланг-жаланг, ажи-бужи, апоқ-чапоқ, ими-жимида, лаш-луш* ва б. Бундай жуфт сўзларда лексик маъно билан бирга, умумлаштириш, жамлик маъносининг ифодаланиши ҳам сезилади. (Юқоридаги мисолларга қаранг.)

Жуфт формаларда компонентларнинг ўрни (биринчи ёки иккинчи ўрнида қўлланиши) асосан қатъий бўлади. Масалан, *қариндош-уруғ, ошна-оғайни, салом-алиқ, яхши-ёмон, катта-кичик, беи-ўнга* каби жуфт сўзлар компонентларининг ўрнини алмаштириб бўлмайди. Баъзи жуфт сўзлар компонентларининг ўрнини алмаштириб қўллаш мумкин: *эсон-омон — омон-эсон, ёзин-қишин — қишин-ёзин, секин-аста — аста-секин* каби.

Жуфт сўз компонентларининг тартибланишида маълум қонуниятлар бор:

1. Ҳажм, ёш жиҳатдан каттасини, вазифасига (мавқенга) кўра асосийроғи, аҳамиятлироғини билдирувчи сўз олдин (би-

ринчи компонент сифатида) қўлланади: *ота-бола, ака-ука, она-сингил, хотин-қиз, невара-чевара, сигир-бузоқ, қўй-қўзи, кўрпа-ёстиқ, қозон-товоқ, товоқ-қошиқ, ўтин-чўп, тоғ-тош, катта-кичик, узун-қисқа.*

2. Маъноси кенгроқ бўлган (умумийроқ тушунчани ифода-лайдиган) сўз иккинчи ўринда келади: *от-улов, хат-хабар, бе-ва-бечора, соя-салқин.*

3. Жуфт формани ҳосил қилувчи сўзлардан бири иккинчи-сига нисбатан маънони кучли оттенка билан ифода-лайди. Ана шундай хусусиятга эга бўлган сўз жуфт форманинг иккинчи компоненти бўлиб қўлланади: *якка-ягона, тош-метин, камбағал-қашшоқ, дод-фарёд, чанг-тўзон.*

4. Баъзи жуфт сўз компонентларининг тартибланиши улар ифода-лайдиган ҳаракат-ҳолат, вақт, миқдор ва шу кабиларнинг қонуний кетма-кетлиги билан боғлиқ бўлади: *салом-алик, са-вол-жавоб, эрта-индин, беш-олти* кабилар. Алик саломдан, жа-воб саволдан, индин эртадан, олти бешдан кейин бўлади. Шу сабабли юқоридаги каби жуфт сўзларда *алик, жавоб, индин, олти* сўзлари иккинчи ўринда қўлланади.

Такрорий форма: лексик-грамматик жиҳатдан бир бутун-ликни ташкил қилувчи, такрор ҳолда қўлланган сўз такрорий форма дейилади: *баланд-баланд* (иморат) *омбор-омбор* (ғал-ла), *жой-жойига* (қўймоқ), *ўша-ўша, минг-миг* (томошабин) каби.

Бир сўзнинг такрор ҳолда (кетма-кет икки марта) қўллани-ши билан сўзнинг такрорий формаси ҳосил бўлавермайди, яъни такрор ҳолда қўлланган сўз ҳамма вақт ҳам такрорий форма ҳосил қилавермайди. Такрорий формада айни бир сўзнинг так-рор ҳолда қўлланиши натижасида маълум грамматик маънолар (шу сўзнинг лексик маъносидан яна бошқа маънолар) ифода-ланади. Шунга кўра, бирор маънони ифодалаш учун қўлланган бундай такрорий сўзлар лексик ва грамматик жиҳатдан бир бутунликни ташкил этади: *қуюқ япроқлар орасидан шода-шода осилиб, мўралаб турган олчалар яшил гиламга нуқта-нуқта қизил гулчалар тикиб қўйганга ўхшаб товланади.* (Ҳ. Н.)

*Шамол бу ерда мастди,
Гулларни қуча-қуча. (О.)*

Келтирилган мисоллардаги *шода-шода, нуқта-нуқта* такро-рий формалари кўплик маъносини, *қуча-қуча* такрорий форма-си ҳаракатнинг такрорийлигини билдиради.

Айни бир сўз такрор ҳолда (ёнма-ён) қўллангани билан, унинг ўз лексик маъносидан бошқа маъно ифодаланмаслиги мумкин. Бундай ҳолда такрорий форма ҳосил бўлмайди, балки у бир сўзнинг оддий такрори ҳисобланади: *Қўрқма, қўрқма! — деб такрорлади Арслон ака. (Ё. Шукуров.) — Э, келинг, келинг! Қандай бўлиб кириб қолдингиз, директор она? (С. З.)*

Маълум бўладики, сўз формаси (грамматик форма) грамматик маъно ифодалаш учун хизмат қилади.

5-§. Одатда, сўзнинг ҳар бир формаси (синтетик ва аналитик формаси) махсус восита (аффикс ёки ёрдамчи сўз) орқали ҳосил қилинади (юқоридики кўриб ўтилди). Лекин ўзбек тилида сўзнинг махсус кўрсаткичга эга бўлмаган формалари ҳам бор. Масалан, отларда кўплик формаси -лар аффикси ёрдамида ясалгани ҳолда, бирликнинг махсус кўрсаткичи йўқ: *китоб* (бирлик формаси) — *китоблар* (кўплик формаси); феълларда бўлишсизлик формаси -ма аффикси орқали ясалади. Лекин бўлишликнинг махсус кўрсаткичи йўқ: *ишла* (бўлишли форма) — *ишлама* (бўлишсиз форма); ўтган замон феълнинг -ди аффикси ёрдамида ясалувчи турида биринчи ва иккинчи шахс формаси махсус аффикслар орқали ясалгани ҳолда, учинчи шахс формасининг шахс билдирувчи махсус кўрсаткичи йўқ: *ўқидим, ўқидинг, ўқиди*.

Сўзнинг формалари системасида форма кўрсаткичига эга бўлмаган кўриниши ҳам шу сўзнинг махсус формаси — ноль кўрсаткичли формаси ҳисобланади: *ўқиди + м, ўқиди + нг, ўқиди + Ø, ёзган + ман, ёзган + сан, ёз + ган + Ø* каби.

6-§. Сўз формаси бирор туркумдаги грамматик категорияга хос форма бўлиши ёки грамматик категория ҳосил қилмайдиган форма бўлиши мумкин («грамматик категория» ҳақида 10-§ га қаранг). Шу жиҳатдан барча сўз формалари икки асосий турга бўлинади: 1) категориал формалар, 2) нокатегориал ёки функционал формалар.

7-§. Категориал формалар маълум бир грамматик категорияга хос маъноларни ифодаловчи, шу маънолар билан birlikда грамматик категория ҳосил қилувчи формалардир. Масалан, отлардаги сон, эгалик ва келишик формалари (*китоблар, китобим, китобни* каби), феълнинг майл, замон, шахс-сон формалари (*келса, келди, келдим* каби) категориал формалардир.

8-§. Функционал (нокатегориал) формалар маълум бир грамматик маънони (грамматик категорияга хос бўлмаган маънони) ифодаловчи ёки сўзни шу сўз мансуб бўлган туркумга хос бўлмаган синтактик вазифага мослаш вазифасини бажарувчи формалардир. Масалан, отлардаги кичрайтиш ва эркалаш формалари (*уйча, укажон* каби), феълнинг сифатдош, равишдош (*келадиган, келгач* каби) формалари функционал формалардир.

9-§. Сўзнинг категориал форма системасини ҳосил қилиши (маълум бир грамматик категорияга хос формалар билан ўзгариши) турланиш ва тусланиш дейилади. Масалан, отнинг келишиклар билан ўзгариши: *китоб — китобни — китобда — китобдан* каби; феълнинг шахс-сон билан ўзгариши: *келяпман — келяпсан — келяпти* каби.

ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯ

10-§. Бир-бирга қиёсан олинадиган икки ёки ундан ортиқ грамматик маъно билан шу маънони ифодаловчи форма биргаликда грамматик категорияни ҳосил қилади. Масалан, отларда бирлик билан кўплик маъноси ва шу маънони ифодаловчи форма биргаликда сон категориясини ташкил этади: *китоб* — бирлик (ноль форма), *китоблар* — кўплик. Ҳаракатнинг ўтган, ҳозирги ва келгусига оидлиги маъноси ва бу маънони ифодаловчи формалар биргаликда феълнинг замон категориясини ҳосил қилади: *келди* — ўтган замон, *келяпти* — ҳозирги замон, *келади* — келаси замон.

Маълум бир сўз умумий лексик маъносига қўшимча маъно ифодаловчи формада бўлиши мумкин. Лекин бу маъно ва форма бошқа бирор маъно ва форма билан муносабатда бўлмаса (у билан бирлик ҳосил қилмаса), у ҳолда грамматик категория ҳақида гапириб бўлмайди. Масалан, *-ники* аффикси отларга қўшилади. Лекин янги сўз ясамайди, балки хослик маъносини ифодаловчи форма ясади: *ўзимники, укамники, мактабники* каби. Демак, бунда хослик маъноси ва шу маънони ифодаловчи форма бутунлиги бор. Лекин шу маъно ва формага қарама-қарши қўйилиб, у билан маълум бирликни ҳосил қиладиган бошқа бир маъно ва форма йўқ. Шунга кўра, отнинг *-ники* аффикси ёрдамида ясалувчи хослик ифодалайдиган формаси бўлса ҳам, лекин отлар хослик категориясига эга деб бўлмайди.

Демак, бир-бирга қарама-қарши қўйилиши (бир-бирга нисбатан олиниши, оппозиция ҳосил қилиши) мумкин бўлган икки ва ундан ортиқ грамматик маъно ва шу маъноларга хос формаларгина грамматик категорияни ҳосил қила олади.

СЎЗНИНГ МОРФОЛОГИК СТРУКТУРАСИ

11-§. Сўзнинг морфологик структураси сўз формасининг ясалишида қатнашадиган компонентлардан иборат. Масалан, *ишларимизни* сўзнинг морфологик структураси *иш+лар+ни* дан иборат. Бунда *иш* — форма ясалиш асоси, *-лар* — кўплик формасини ясовчи, *-имиз* — эгалик формасини ясовчи, *-ни* — келишик формасини ясовчи; *келдик* феълида *кел* — форма ясалиш асоси, *-ди* — замон формасини ясовчи, *-к* — шахс-сон формасини ясовчи. *Ишчиларимизни* ва *ишладик* сўзларида эса *ишчи* ва *ишла* форма ясалиш асоси, ундан сўягги қисмлар эса форма ясовчи аффикслар ҳисобланади.

Демак, сўзнинг морфологик структураси форма ясалишида асос бўладиган компонент билан форма ясовчи компонентдан (аффикс ёки ёрдамчи сўздан) иборат бўлади. Форма ясалишига асос бўладиган қисм қўшма сўз ёки содда ясама сўз бўли-

ши мумкин. Лекин сўз ясовчи компонентлар (сўз ясалишида иштирок этадиган компонентлар) сўзнинг морфологик структурасига қирмайди. Шунга кўра, *теримчиларни* сўзи, морфологик структураси нуқтаи назаридан, *теримчи+лар+ни* каби қисмларга ажралади.

Сўз формасининг асоси сўз бирикмасига тенг бўлиши ҳам мумкин: *Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси+да*.

Сўзнинг морфологик структураси мураккаб кўринишли бўлиши мумкин, яъни бир сўз таркибда бирдан ортиқ форма ясовчи компонентлар (аффикс ёки ёрдамчи сўзлар) иштирок этиши мумкин. Лекин сўзнинг ҳар бир (конкрет бир) формасини икки компонент ташкил этади: 1) шу форманинг ясалишига асос бўлаётган компонент, 2) шу формани ясовчи компонент (ёрдамчи сўз ёки аффикс). Масалан, *теримчиларни* сўзида тушум келишиги формасининг ясалиши учун асос бўлаётган компонент (асос) *теримчилардир*, **-ни** тушум келишиги формасини ясовчи аффикс. Демак, *теримчиларимизни* отининг тушум келишиги формаси ана шу икки компонентдан иборат: 1) келишик формасининг ясалиш асоси (*теримчилармиз*), 2) келишик формасини ясовчи аффикс (**-ни**). Бу сўзда кўплик формаси учун асос бўлаётган қисм *теримчидир*. **-лар** эса кўплик формаси ясовчи аффикс. Демак, бу отнинг сон формасининг ясалишида ҳам икки компонент иштирок этади: 1) сон формасининг ясалишида иштирок этадиган асос (*теримчи*), 2) сон формасини ясовчи аффикс (**-лар**). Шунингдек, *ишлатдик* сўзида шахс-сон формасининг ясалиш асоси *ишлатди*, шахс-сон формасини ясовчи эса **-к** аффикси; замон формасининг ясалиш асоси *ишлат*, **-ди** замон формасини ясовчи аффикс; даража формасининг ясалиш асоси *ишла*, **-т** даража формасини ясовчи аффикс.

СЎЗ ТУРКУМЛАРИ

12-§. Тилдаги барча сўзлар ўзига хос белги-хусусиятларига кўра маълум группаларга (тўдаларга) ажратилади. Сўзларнинг бундай группалари сўз туркумлари дейилади.

Сўзлар энг умумий хусусиятларига кўра дастлаб уч турга бўлинади.

13-§. Умумий категориал маънога эга бўлган сўзлар (умумий категориал маъно ҳақида 2-§ га қаранг). Бу турдаги сўзлар умумий категориал маъносидан ташқари конкрет нарса, белги, ҳаракат кабиларни атайди, яъни мустақил лексик маънога эга бўлади, гапда мустақил бўлак вазифасида кела олади. Шунга кўра улар мустақил сўзлар дейилади.

Мустақил сўзлар умумий категориал маънолари асосида қуйидаги туркумларга бўлинади: 1) **от** — предметлик билдирувчи сўзлар: *тош, сув, дафтар, дарахт, қор, ер, осмон*; 2) **сифат** — предмет белгисини билдирувчи сўзлар: *катта, чи-*

ройли, ширин, думалоқ; 3) сон — предметнинг сонини (саногини) билдирувчи сўзлар: бир, беш, олтита, саккизинчи; 4) олмош — от, сифат, сон каби сўзлар ўрнида қўлланувчи, предмет, белги, миқдорга ишора қилувчи сўзлар: шу, мен, қандай, қачон, қайси, қанча; 5) феъл — ҳаракат-ҳолат билдирувчи сўзлар: ўқи, ол, ухла, айт, қоч, сўра каби; 6) равиш — ҳаракат белгисини билдирувчи сўзлар: бугун, тез, бетиним кабилар.

14-§. Умумий категориял маънога эга бўлмаган сўзлар. Бундай сўзлар мустақил лексик маънога эга бўлмайди, гапда мустақил бўлак вазифасида кела олмайди. Улар турли хил грамматик маъноларни ифодалашга хизмат қилади. Шу хусусиятига кўра улар ёрдамчи сўзлар дейилади.

Ёрдамчи сўзлар умумий вазифаларига кўра уч турга бўлинади: 1) кўмакчи — мақсад, сабаб, вақт, макон каби муносабатлар билдирувчи сўзлар: мақсадида, учун, томон, сайин; 2) боғловчи — гаплар ёки уюшиқ бўлакларни боғловчи, улар орасидаги муносабатларни ифодаловчи ёрдамчи сўзлар: билан, ва, чунки, сабабли; 3) юклама — айрим сўз ёки гапга қўшимча маъно бериш учун қўлланадиган сўзлар: ахир, худди.

Эслатма. Ўзбек тилида айрим сўзлар бутунлай ёрдамчи сўзга айланган: учун, билан, сари, ҳам, балки, ахир ва б. Бундан ташқари, айрим мустақил сўзлар ёрдамчи сўз вазифасида ҳам қўлланади: уйга кетмоқ (кет — мустақил сўз) — исиб кетмоқ (кет — ёрдамчи сўз); уйнинг ичи (ич — мустақил сўз) — ҳафта ичида (ич — ёрдамчи сўз).

15-§. Модал сўз — сўзловчининг англантилаётган фикрга муносабатини билдирувчи сўзлар: албатта, балки, чамамда кабилар.

16-§. Ундов ва тақлид сўзлар мустақил лексик маънога (номинатив маънога) эга эмаслиги ва ёрдамчи сўзларга хос вазифаларда қўлланмаслиги билан алоҳида группани ташкил қилади. Лекин буларнинг ҳар бири ўзига хос умумий хусусияти билан алоҳида-алоҳида туркумни ташкил этади.

Ундов ҳис-туйғу, буйруқ-хитоб, чақириш кабиларни ифодалайди: баракалла, афсус, эҳ, балли.

Тақлид сўз турли товушлар, кўриниш ва ҳолатларга тақлидни билдиради: тақ, лов-лов, лип-лип каби.

Шундай қилиб, ўзбек тилида қуйидаги сўз туркумлари бор: 1) от, 2) сифат, 3) сон, 4) олмош, 5) феъл, 6) равиш, 7) кўмакчи, 8) боғловчи, 9) юклама, 10) модал сўз, 11) ундов, 12) тақлид сўз.

ОТ

17-§. Предметлик маъносини билдирувчи сўзлар туркуми от дейилади. От туркуми сон, эгалик, келишик каби грамматик категорияларга, турли маъно ва вазифа учун қўлланувчи

функционал формаларга, шунингдек, ўзига хос сўз ясалиш системасига эга. Булар от туркумининг ўзига хос сўз ясалиш ва морфологик белгисидир. Масалан, *ишчиларимизга* сўзида **-чи** — шахс оти ясовчи аффикс; **-лар** — шахс (предмет)нинг кўплигини ифодаловчи (кўплик формасини ясовчи) аффикс; **-имиз** — биринчи шахс кўплигини ифодаловчи (эгаллик формасини ясовчи) аффикс; **-га** — жўналиш келишиги формасини ясовчи аффикс.

Отнинг муҳим белгиларидан яна бири унинг сифат, сон, олмош, феъл ва равиш билан бирика олишидир: *катта бино, оппоқ пахта, ширин олма, кузги иш, бешта студент, иккинчи курс, юзгача дафтар, барча инсон, мана шу мактаб, китоб ўқимоқ, ўқишни бошламоқ, заводда ишламоқ, кўп одам*. Отнинг ким ва нима олмошлари билан муносабатдор бўлиши ҳам унинг белгиларидан ҳисобланади.

18-§. От гапда гапнинг хоҳлаган бўлаги вазифасида кела олади. Лекин отнинг қайси бўлак вазифасида келиши, асосан, отнинг қандай формада қўлланилишига боғлиқ. Шу сабабли отнинг ҳар бир формаси ҳақида гап борганда, шу форманинг қандай бўлак вазифасида кела олиши айтилади. Лекин от туркуми учун асосий белги унинг предметлик грамматик маъносини ифода қилишидир. Бу логик ҳодиса бўлмай, грамматик ҳодисадир. Бир-биридан анча узоқ бўлган бир қанча логик тушунчаларни ифодаловчи сўзлар (тирик мавжудотлар: *одам, ҳайвон, эчки*; объектив борлиққа хос ҳодисалар: *қуёш, осмон, тоғ, сув*; ўснмликлар: *пахта, шоли, маккажўхори, бугдой*; бирор воқеа-ҳодиса: *кенгаш, мусобақа, йиғилиш*; фикрда предмет деб тасаввур қилинадиган ҳодиса, хусусият, муносабат: *ҳаракат, билим, ҳаёт, яхшилик*; ўрин-жой: *тепалик*) предметлик грамматик маъносини ифода қилиши билан от туркумини ташкил қилади.

Грамматикада предметлик нима? Грамматика инсон англаши мумкин бўлган барча нарса (белги, хусусият, ҳаракат, ҳолат)ни ҳам предмет деб қабул қилади. Масалан, *яхшилик* — белги номи. Лекин грамматикада бу — предмет, бу сўзга ҳам сон, эгаллик, келишик категориялари хос. У гапда сифат, олмош, сон, феъл билан бирикиб (*зўр яхшилик, барча яхшилик, биринчи яхшилик, яхшиликни унутмайди*), турли синтактик функцияни бажаради. Бундан англашиладики, предметлик грамматик маъноси билан реал предмет ва нарсалар ўртасида тенглик, мослик йўқ. Грамматик умумлаштириш логик умумлаштиришдан кенгдир. Лекин грамматик предметлик реал манбага — борлиқдаги нарса ва предметларга асосланади. Нарса ва предметларни ифода қилувчи сўзлар от туркумига кирувчи сўзларнинг асосини ташкил этади.

ОТЛАРНИНГ МАЪНОГА ҚУРА КЛАССИФИКАЦИЯСИ

19-§. Отларни маъно жиҳатдан турлича классификация қилиш мумкин. Бу ўрида от туркумга кирган сўзларнинг грамматик хусусиятларини аниқлашга хизмат қилувчи семантик белгилар асосга олинди.

Отлар қуйидаги семантик хусусиятларига кўра классификация қилинади:

1. Бир турдаги предметлардан биричинг номини ёки шу турдаги предметларнинг умумий номини билдиришига кўра.

2. *Қим* ёки *нима* сўзларига бўлган муносабатига кўра.

3. Саналиш ёки саналмаслигига кўра.

20-§. Бир турдаги предметларнинг биричинг номини ёки шу турдаги предметларнинг умумий номини билдиришига кўра отлар атоқли ёки турдош бўлади.

21-§. Атоқли от. Бир хилдаги предмет ёки ҳодисаларнинг бирини ажратиб кўрсатувчи отлар атоқли отлар дейилади. Атоқли отлар жумласига қуйидагилар киради:

1. Кишиларнинг исми, фамилияси, тахаллуси: *Алишер, Акрам, Валиев, Рустамов, Уйғун, Ойбек.*

2. Географик номлар: *Ўзбекистон, Волга, Фарғона, Помир.*

3. Турли ташкилот, корхона, муассаса номлари: *СССР Маориф министрлиги, «Билим» жамияти, Ботаника институти, «Гулбоғ» совхози.*

4. Планета ва юлдузларнинг номлари: *Юпитер, Марс, Ҳулар.*

5. Тарихий ҳодисалар, газета, журнал ва илмий муассасаларнинг номлари: *Октябрь революцияси, «Қутлуг қон» романи, «Нима қилмоқ керак?» асари, «Совет Ўзбекистони» газетаси, «Гулистон» журнали.*

6. Ҳайвонларга махсус қўйилган номлар: *Бойчибор, Йўлбарс* ва бошқалар.

22-§. Турдош от. Бир жинсдаги предметларнинг умумий номини билдирувчи отлар турдош отлар дейилади. Отларнинг асосий қисмини турдош отлар ташкил қилади: *тоғ, шаҳар, гул, ишчи, боғбон, муҳаббат, севги* ва ҳ. к.

Атоқли ва турдош отлар фақат маъно жиҳатдан фарқ қилиб қолмай, ўзига хос баъзи грамматик хусусиятларга ҳам эга. Масалан, атоқли отлар фақат бирлик формада қўлланади. Агар кўплик аффиксини олса, грамматик кўплик эмас, бошқа маъно оттенкаларига эга бўлади: *Зулфиялар* (Зулфия ва унинг яқинлари) *келди.*

Атоқли отларнинг кўпчилиги турдош отлар, маълум қисми бошқа туркумга оид сўзлар асосида пайдо бўлади: *Асал, Арслон, Рағно, Райҳон, Анор, Аъло, Лола, Баҳри* каби атоқли отлар турдош отлар; *Улмас, Сотиболди, Турди* каби атоқли отлар феъллар; *Ширин, Буюк, Азиз, Улуғ* каби атоқли отлар сифат; *Бултур* атоқли оти равиш; *Тўқсон, Етмиш* каби атоқли от-

лар сон асосида пайдо бўлган. Булар лексик маъносини йўқотиб, атоқли отларга айланган. Аксинча, *рентген, хосиятхон* каби турдош отлар атоқли от асосида пайдо бўлган. Булар атоқли отликдан чиқиб, лексик маъно касб этган.

Турдош отлар қуйидаги белгилар асосида турларга ажратилади:

А. Ифодаланган тушунчанинг характериға кўра конкрет ва абстракт отларға бўлинади.

Конкрет от. Бевосита предмет англатадиган отлар конкрет отлар дейилади. Улар англатган предметларни бевосита санаш ва кўриш мумкин. Шунинг учун ҳам бундай отлар саноқ сонлар билан синтактик алоқаға кириша олади. Бундан ташқари, субъектив баҳо ҳамда кўплик аффиксларини олиши мумкин: *бешта дафтар, юзлаб одам, китоблар, қизча, болагина.*

Абстракт от. Мавҳум тушунчаларни ифода қилувчи отлар абстракт отлар дейилади. Булар мавҳум белги, хусусият номлари бўлиб, одатда кўплик аффиксини олмайди: *севги, оқим, туйғу, яхшилик.* Баъзан кўплик формада қўлланилганда эса кўплик маъноси эмас, қўшимча маъно оттенкалари ифодаланади. Қиёс қилинг: *туйғу — туйғулар.*

Б. Отлар бирлик формада бир турдаги предметнинг ўзини ёки предметларнинг тўдасини (жамини) билдиришиға кўра, якка ва тўда от турларига ажратилади.

Якка от. Бир турдаги предметнинг ўзини билдирувчи отлар якка от дейилади: *китоб, уй, даракт.*

Тўда от. Бирлик формада ҳам бир хил предметларнинг жамини англатувчи отлар тўда от дейилади: *армия, кўпчилик, халқ.*

23- §. *Ким ёки нима сўзларига бўлган муносабатига кўра отлар киши отлари ва нарса отларига бўлинади.*

Киши отлари ким? сўроғини қабул қилиб, атоқли ва турдош отлардан бўлади: *Кечқурун Ҳафизани кузатгани Патилархон ҳам келди. (Мирм.) Одам одамдан баҳра олади. (Ҳикматли сўз.) Қарияларни икки жузгон ва бир норғул йигит кутиб олди. (А. Қ.)*

Нарса отлари ҳам атоқли ва турдош отлардан бўлади: *Бир неча минутдан кейин булар Қўшчинорға жўнашгани қўзғалишди. (А. Қ.) Машина медицина институтининг бош корпуси рўпарасидаги фонтан ёнида тўхтади. (Мирм.)*

Отларни киши отлари ва нарса отларига ажратиш отларда сон категориясининг ифодаланишинигина эмас, уларнинг турлана олиш даражасини белгилашда ҳам муҳим роль ўйнайди.

24- §. Саналиш-саналмаслигига кўра отлар саналадиган отлар ва саналмайдиган отларға бўлинади.

Саналадиган отларнинг асосини конкрет отлар ташкил қилади: *Раъно магазиндан бешта дафтар, ўнта қалам сотиб олди.*

Саналмайдиган отларнинг асосини модда отлари ташкил қилади: *ҳаво, булут* каби.

Атоқли отларнинг ҳам аксарияти саналмайдиган отлардир: *Тинч океани, Волга дарёси, Раъно Узоқова, Ҳайдарова* каби-лар.

ОТНИНГ ГРАММАТИҚ КАТЕГОРИЯЛАРИ

25-§. От туркуми уч хил грамматик категорияга эга: 1) сон категорияси; 2) эгаллик категорияси; 3) келишик категорияси.

От нутқда доимо сон ва келишик категорияси формасида бўлади. Бу отларнинг нутқдаги кўринишидир. Эгаллик категорияси эса отнинг грамматик шаклланишида доим қатнашмайди. Грамматик шаклланиш ҳақида от эгаллик категорияси формасида қўллангандагина гапириш мумкин.

Сон категорияси

26-§. Отларда оппозиция ҳолида бўлган бирлик ва кўплик маънолари ва бу маъноларни ифодаловчи формалар системаси грамматик сон категориясини ташкил қилади.

Грамматик сон ва логик сон одатда ўзаро мос келавермайди. Масалан, киши отлари якка шахсни (масалан, *Зулфия, Карим* каби) ифода этади. Лекин бу отлар бир неча шахс номи-ни ҳам англатиши мумкин. Шунда ҳам улар якка шахсни билдираверади. Турдош от эса, асли биттадан кўп бўлган предметнинг номидир. Бундай ташқари, бир турдош от ўрни билан бир предметни, ўрни билан кўп предметни ифода қилиши мумкин. Масалан, *Мақтаб тажриба участкасига олма экдик*. Бунда олма ситуация ва контекстга қараб бир олма кўчатини ҳам, кўп олма кўчатини ҳам ифода қилади. Бу унинг семантик белгисига боғлиқ.

27-§. Турдош отнинг якка ёки кўп предметни ифода қилиши унинг семантикаси ва ситуация контекстига боғлиқ. Лекин бу отлар, якка ёки кўп предметни англатишидан қатъи назар, сон категориясининг айнан бир формасидир. Демак, отнинг якка ёки кўп предметни англатиши билан сон категориясининг қайси формасида бўлиши бошқа-бошқа ҳодисалардир: логик сон билан грамматик сон тенг эмас.

28-§. Сон категориясининг икки формаси: -лар аффикси билан ясалувчи формаси ва шунга оппозиция шаклида бўлган ноль кўрсаткичли формаси бор. Булардан -лар аффикси отнинг кўплик формасини ясайди, бирлик форма эса ноль кўрсаткичли формадир.

29-§. Бирлик формасидаги отлар бир жинсдаги предметларнинг биттасини англатади. Ўзбек тилида отнинг бирлигини кўрсатувчи махсус аффикс йўқ. Сўзнинг предмет тушунчасини ифода қилувчи аффиксиз ҳолатининг ўзи, яъни ноль кўрсат-

кичли формаси бирликдир. Лекин баъзи отлар бирлик формада бўлиб, айрим предметларнинг тўдасини англатади: *халқ, армия, оломон, тўда*. Бу кўпликнинг семантик усул билан ифодаланиши деб юритилади.

30-§. Отларнинг кўплик формаси бир жинсдаги ёки ундан ортиқ бўлган ноаниқ миқдордаги предметларни ифода қилади: Бу форма -лар аффикси орқали ҳосил бўлади. Кўпликнинг бундай ифодаланиши **морфологик усул** билан ифодаланиш деб аталади: *китоб* (бирлик) — *китоблар* (кўплик).

Ўзбек тилида отнинг сон формаси (бирлик ва кўплик формаси) синтактик муносабат кўрсатмайди.

31-§. -лар аффиксининг айрим функциялари сон категорияси доирасидан четга чиқади. Масалан, унинг эгалик ва тусловчи аффикслар таркибида қатнашган ҳолатлари (*Дадамлар бордилар*) сон категорияси доирасида изоҳланмайди.

32-§. Сон категорияси ҳақида фикр юритилганда -лар аффиксини олмайдиган отларни фарқламоқ лозим. Бундай отларнинг семантик турлари ҳар хилдир. Масалан, атоқли отлар ичида -лар аффиксини оладиган ва олмайдиган отлар бор.

Атоқли отлардан планета ва юлдуз номлари (*Қуёш, Марс* каби) -лар аффиксини олмайди. Булар кўчма маънода қўллангандагина -лар аффиксини олиши мумкин. Лекин атоқли отларнинг кўпчилиги -лар аффиксини олади. Бу вақтда зидланиш ҳосил бўлиши ҳам мумкин; бунда грамматик сон категорияси ифода қилинади. *Матросов* — *матросовлар*. *Улуғ Ватан уруши фронтларида матросовлар қатори кенгайиб борди*. Лекин бу ҳолат доим содир бўлмайди. Атоқли отларга -лар аффикси қўшилганда, кўпинча грамматик кўплик эмас, бошқа маънолар ифода қилинади. Изоҳловчи-изоҳлашниш конструкцияларининг биринчи компоненти бўлиб келган атоқли отлар эса бутунлай -лар аффиксини олмайди: *Хадича хола ғойибона опасингил тутинган Анзират холага, Ҳошимжонга совға-салом олиб жўнади*. (А. Қ.) *Йўлчи ўз дўсти Қоратой темирчи билан қангаланишиб ўтирар эди*. (О.)

Атоқли бўлмаган киши отларининг кўпчилиги -лар аффиксини олади: *йигит* — *йигитлар*, *одам* — *одамлар*, *хизматчи* — *хизматчилар* каби. Бу тип отлар ичида ўз семантикасига кўра -лар аффиксини олмайдиган (*халойиқ, дада* каби) отлар ҳам мавжуд.

33-§. Айрим отлар билдирган нарсалар-предметлар объектив равишда кўплик тушунчасига эга бўлмайди. Шунга кўра бундай нарсалар-предметни билдирувчи отлар бирлик формада қўлланилмайди. Агар -лар аффиксини олса, кўплик эмас, балки турли модал маънолар ифодаланади. Булар маъносига кўра қуйидаги хусусиятларга эга бўлган отлардир:

1. Атоқли отлар: *Наби, Акбар, Салима, Тошкент, Мирзачўл, Сирдарё* каби. Булардан киши номлари -лар аффикси билан қўлланса, шу ном билдирган шахс ва у билан бирга бўл-

ган кишилар гуруҳи (оиласи, коллективи) маъноси ифодаланади: *Салималар, Ҳалималар* каби. Географик жой номлари (географик атоқли отлар) **-лар** аффикси билан қўлланса, шу от билдирган жойни ҳам ўз ичига олган кенгроқ (каттароқ) территория/ маъноси ифодаланади: *Москваларни томоша қилиб келмоқ*.

2. Сон-миқдор тушунчасига эга бўлмайдиган мавҳум тушунчаларни билдирадиган отлар: *севги, уйқу, камбағаллик, ақл, кўнгиш* каби. Бу типдаги отларнинг айримлари **-лар** аффикси билан қўлланиши ҳам мумкин. Бу ҳолда кўплик ифодаланмайди, балки маъно кучайтирилади: *Кўнгишларим озиб кетди. Уйқуларим қочиб кетди*.

3. Шахс ёки нарсада асли ўзи бир дона бўладиган предметларни билдирадиган сўзлар **-лар** аффикси билан қўлланганда ҳам кўплик ифодаланмайди, балки маъно кучайтирилади: *Бошларим оғриб кетди. Тилларим ачишиб кетди*. Бундай нарса мансуб бўлган шахс ёки нарса кўп бўлса, аслида бир дона бўладиган (инсон ёки нарсада) предметни билдирувчи *бош, тил* каби сўзлар **-лар** аффиксини олганда, кўплик ифодаланади: *Одамларнинг бошлари кўринди ёки одам бошлари кўринди*.

4. Доналаб саналмайдиган предметларни билдирувчи отлар **-лар** аффикси билан қўлланганда, шу предметнинг турлари (бир неча тури) ифодаланади: *унлар, сувлар, ёғлар* каби.

5. Маълум касб-ҳунар, фан, шу касб-ҳунарга, фанга оид соҳани билдирувчи отлар кўплик формасида қўлланмайди: *ўқитувчилик, деҳқончилик, олимлик, математика, химия, тилшунослик* каби.

34-§. Предметнинг миқдорий кўплиги (бирдан ортиқ миқдори) юқоридегидан бошқа усуллар билан ҳам ифодаланади:

1. Сонлар орқали: *ўнта китоб, бешта район, ўттизта қиз* каби.

2. Такрорий сўз ёрдамида: *даста-даста гул, баланд-баланд иморат, қоп-қоп ун* каби. Бундай ҳолларда от **-лар** аффикси билан қўлланиши ҳам мумкин: *баланд-баланд иморатлар, машина-машина қовунлар* каби.

Миқдорнинг бирдан ортиқлиги (кўплиги) бир неча усул билан ифодаланса-да, отнинг кўплик формаси битта, яъни **-лар** аффикси ёрдамида ясалувчи формадир.

35-§. Баъзи ҳолларда нарса отлари синтактик-семантик ҳолатга кўра доимо кўплик формада келади. Бу кўпроқ қаратувчи-қаралмиш конструкцияларида қаралмиш миқдор сон, *барча, ҳамма* каби олмошлардан бўлганда юз беради: *студентларнинг бири, ишчиларнинг бештаси, спортчи қизларнинг барчаси*.

Қуйидаги ҳолатларда эса бундай отлар доимо бирлик формада қўлланади:

1. Изоҳловчи+изоҳланмиш конструкцияларнинг биринчи компоненти бўлиб келганда: *профессор Назаров, ўғил боли, ошпаз кампир, инженер Қодиров* каби.

2. Сон билан ифодаланган сифатловчи билан бирикиб келганда: *бешта дафтар, учала бола, бир-иккита дафтар, беш кун олдин, ўнтача бола.*

3. *Ҳар олмоши + сўроқ олмоши ёки миқдор сон конструкцияси билан ифодаланган қаратувчи билан бирикканда: Ҳар кимнинг иши, ҳар иккисининг одати, ҳар бирининг ҳунари ва бошқалар.*

36-§. Сон категорияси отдан бошқа туркумларга ҳам хос. Бу кўпроқ олмошларда кўрипади. Қиёс қилинг: *Ким келди?— Кимлар келди?*

Кишилик олмошларининг мендан бошқа ҳаммаси **-лар** аффиксини олади. Бу вақтда олмош билдирган сон маъноси билан **-лар** ифодалайдиган маъно ўртасида турлича муносабат юз беради: *биз, сиз* олмошлари **-лар** аффиксини олганда, кўплик маъноси таъкидланади: *Мусобақада ғолиб чиққанлар — бизлар! Сизлар доимо бригадамизни орқага судраб келдингизлар.*

Айрим сўз туркумлари отлашганда, сон категорияси ифодаланиши мумкин:

а) олмош отлашганда: *Буларнинг мақсади менга аён. Ушана кўринди;*

б) сифатдош отлашганда: *Уқиган билар. Уқиганлар доимо ҳурматда.*

Эгалик категорияси

37-§. Предметнинг уч шахсдан бирига тааллуқли эканлигини аниқлатувчи умумий маънолар ва уларни ифода қилувчи формалар системаси **эгалик категориясидир.**

Предметнинг уч шахсдан бирига мансублигини кўрсатувчи морфема **эгалик аффикси** дейилади. Эгалик аффикслари шахс маъноси билан бирга унинг (шахснинг) сонини (бирлик ёки кўплигини) ҳам кўрсатади: *саволим — саволимиз* каби.

Эгалик категориясининг асосий аффикслари қуйидагича:

Шахс	Бирлик	Кўплик
I	-м	-миз
II	-нг	-нгиз
III	-и	-и

Эгалик аффиксларидан I ва II шахс кўрсаткичлари унли товуш билан тугаган сўзларга, III шахс кўрсаткичи ундош товуш билан тугаган сўзларга қўшилганда, фонетик вариант ҳосил қилмайди: *онам, аканг, китоби.* Бошқа ҳолатларда эса фонетик вариантларга эга бўлади: биринчи ва иккинчи шахс аффиксла-

ри ундош билан тугаган сўзларга қўшилганда и товуши, учинчи шахс эгалик аффикси унли билан тугаган сўзларга қўшилганда с товуши орттирилади: *китобим, китобинг, китобимиз, китобингиз, онаси*. Бунда и ва с товушлари фонетик талабга кўра орттирилган бўлиб, туташтириш вазифасини бажаради. Эгалик аффикслари ва уларнинг фонетик вариантлари қуйидагича:

Шахс	Бирлик		Кўплик	
I шахс (сўзловчи)	-м <i>онам</i>	-им <i>китобим</i>	-миз <i>очамиз</i>	-имиз <i>китобимиз</i>
II шахс (тингловчи)	-нг <i>онанг</i>	-кинг <i>китобинг</i>	-нгиз <i>очангиз</i>	-кингиз <i>китобингиз</i>
III шахс (ўзга)	-си <i>онаси</i>	-и <i>китоби</i>	-си <i>онаси</i>	-и <i>китоби</i>

Бу ўринда *сингил* типдаги сўзларнинг III шахс формаси диққатни ўзига тортади. Гап шундаки, бу сўз III шахсда *сингилиси* формасида бўлади. Бунда ўзак билан *-си* орасидаги и ни *оғиз* каби сўзларнинг III шахс формасидаги и аффикси ҳисоблаб, *сингилиси* сўзида эгалик аффикси икки марта қўшилган деб қараш мумкин. Лекин аслида эса бундай эмас. *Сингилиси* сўзидаги и фонемаси асли I ва II шахсларда туташтирувчи функцияни бажарувчи и товушининг ўзидир. Ҳозирги тилимизда эса сўз материал структурасининг қайта бўлиниш қонунияти асосида и товуши ўзак таркибига ўтган. Натижада *сингил* ўзагининг иккинчи варианты (*сингил*) шаклланган. Бунга эгалик аффикси қўшилганда, с ундош товуши орттирилган. Шунга ўхшаш ҳодиса отлашган *бир* сонида ҳам юз берган. *Бир* сўзининг III шахс формаси ҳозирги тилимизда икки вариантга эга: *студентларнинг бири — студентларнинг бириси*. Иккинчи вариантда и фонемаси морфологик моҳиятини йўқотиб, ўзак ва аффиксни туташтирувчи вазифани бажараётир.

38-§. I ва II шахс эгалик формаларининг семантик жиҳатдан ҳам ўзига хос хусусиятлари бор: I ва II шахс бирлик формалари моносемантик характердадир: *укам, уканг*. Шу шахсларнинг адабий тилга хос кўплик формаси эса полисемантик характерга эга: *ишимиз — бизнинг ишимиз, ишимиз — менинг ишим; ишингиз — сизнинг ишингиз, ишингиз — сенинг ишинг*. Буларнинг биринчиси кўплик маъноли, иккинчиси эса модал маъноли формасидир. II шахснинг *-нглр, -ларинг* вариантлари эса моносемантик характердадир. Буларнинг биринчи варианты (*мактабингиз*) асосийси бўлиб, қолганлари жонли сўзлашувга хос.

Иккинчи шахс эгаллик аффиксининг **-ингиз** вариантыининг кўплик маъно ифода қилиши кишилик олмошларига ҳам боғлиқ. Агар иккинчи шахснинг бу формаси кўплик маъносинда қўлланган бўлса, олмош *сизлар* шаклида келади: *Сизларнинг спортда эришган муваффақиятингиз улкан.*

39- §. Эгаллик аффикси от ёки отлашган сўзларга сон категорияси формасидан кейин қўшилади. Келишик категорияси формалари эса эгаллик аффиксидан кейин қўшилади: *китобларимни, қогозларимиздан.* Лекин **-лар** аффикси ҳурмат учун қўлланганда, эгаллик аффикси **-лар** аффиксидан олдин қўшилади: *онамлар, дадамлар.*

40- §. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эгаллик аффиксларининг морфологик вариантлари деярли йўқ. Эгаллик аффикслари ичидан II шахснинг кўплик формасигина вариантларга эга: *китобингиз* — *китобинглар, китобларинг.*

Эгаллик аффиксини олган сўз бош келишик формасидаги сўз билан ҳам боғланиши мумкин: *Волга дарёси, Тошкент шаҳри, ёғ-мой комбинати, педагогика институти, «Ёш ленинчи» газетаси, «Гулбоғ» совхози* ва бошқалар. Бундай ҳолларда биринчи компонент қаратқич келишиги аффиксини ололмайди. Шунинг учун ҳам улар бош келишик формасида деб қараш тўғри бўлади.

Баъзан эгаллик аффиксини олган сўз чиқиш келишигидаги от билан боғланиши ҳам мумкин: *Йигилишида студентлардан бири лекция ўқиди.* Бунда юқоридагидек қарашлилик маъноси англашилмайди; бу маънони англатадиган қаратқич келишиги йўқ. Эгаллик аффикси эса фақат мансублик маъносини ифодалайди.

Эгаллик аффиксининг III шахс формаси **бирлик** ва **кўплик** учун умумийдир: *ушннг китоби, уларнинг китоби.*

I ва II шахс эгаллик формасидан англашилган грамматик сон маъноси шу аффикс қўшиладиган отдан англашиладиган предметнинг сонини эмас, қаратувчи шахс ва предметнинг грамматик сонини ифода қилади: *бизнинг дафтаримиз* (дафтар кўпчиликлка тааллуқли). Отнинг сон формаси эса шу предметнинг бирлик ёки кўплигини билдиради: *дафтарларимиз* — дафтарларнинг ўзи ҳам кўп ва у кўпчиликлка қарашли.

41- §. Эгаллик аффикслари ўзбек тилида икки маънолидир: **-из** формасининг ўзи ҳам шахс, ҳам сон маъносини ифода этади.

III шахс эгаллик аффикси семантик жиҳатдан I ва II шахс эгаллик аффиксларидан фарқ қилади. I ва II шахс эгаллик аффикслари ўзакдан англашилган предмет ёки белгини кишига нисбатлайди, III шахс аффикси эса кишидан бошқа нарсаларга ҳам нисбатлайди: *менинг дафтарим, сенинг дафтаринг; Зулфиянинг бурни, чойнакнинг бурни.*

42- §. Ўзакка эгаллик аффикслари қўшилиши билан турли фонетик ҳодисалар юз беради. Буларнинг энг муҳимлари қуйидагилар:

1. Ўзак таркибидаги иккинчи и ва у тор унлилари тушиб қолади: *оғиз + им — оғзим, бўйин + им — бўйним, бурун + им — бурним*. Лекин бу ҳодиса қуйидаги ҳоллардагина кузатилади: ўзак ўзбекча ва от туркумига хос бўлиши, икки бўғинли: биринчи бўғини очиқ, иккинчи бўғини ёпиқ бўлиши, иккинчи бўғини н, л, з фонемалари билан тугаши, унлилари о — и, ў — и, и — и, у — у тарзида жойлашган бўлиши керак.

2. Ўзак охиридаги к, қ жарангсиз товушлари жаранглилашади; *ўртоқ + им — ўртоғим, эшик + им — эшигим*. Бу ҳодиса ҳам доим содир бўлавермайди. Бунинг учун ўзак кўп бўғинли бўлиши керак. Лекин *иттифоқ, идрок* каби сўзларга эгалик аффикси қўшилганда, ўзакда ўзгариш юз бермайди.

43-§. Эгалик аффиксларининг ишлатилишида икки ҳолат бор:

1. Эгалик аффикси ўзи қўшилган сўзнинг бошқа сўз билан боғланишида ишлатилади. Бу вақтда эгалик аффикси қўшилган сўз қаратқич келишигидаги сўз билан алоқага киришади. Қаратқич келишиги кишилик олмошларига қўшилади. Бу қуйидагича бўлади:

*Менинг китобим
Сенинг китобинг
Унинг китоби*

*Бизнинг китобимиз
Сизнинг китобингиз
Уларнинг китоби*

Буларда қаратқич билан қаралмиш шахсда мослашади. I ва II шахс кўплик формалари ҳам кўплик, ҳам бирлик (сизлаш) маъносида қўлланади.

Биз, сиз кишилик олмошлари ҳам кўплик, ҳам бирлик маъносида қўллангани учун кўплик маъноси ифодаланганда баъзанлар аффиксини ҳам олади: ***Бизларнинг китобимиз. Сизларнинг китобингиз.***

Кўпликни ифода қилиш учун баъзан сен олмоши ҳамлар аффиксини олади: ***Сенларнинг китобларинг.***

Кишилик олмоши ва эгалик аффикслари шахс ва сон маъноларини ифода қиладилар. Шунинг учун ҳам қаратувчи + қаралмиш конструкцияларида тежамкорлик қонунияти асосида қаратувчи қўлланмаслиги, қарашлилиқ маъноси фақат эгалик формасидаги отлар билан ифодаланиши ҳам мумкин: ***Нутқинг дoston ҳам бўлмасин, қисқа рубоий ҳам бўлмасин, ўртамиёна ғазал бўлсин!*** (Ҳ. Ғ.) ***Ақлинг моғор босмаганими бу?*** (А. Қ.) Баъзан эса эгалик аффикслари қўлланмасдан, тааллуқлилиқ белгисиз ифодаланиши ҳам мумкин: ***Эсимни танимбманки, бизнинг хонадонда аёлга қўл кўтарган кимсани билмайман.*** («Саодат») — ***Қани юринг,— деди Турсунали ака ўрнидан туриб.— Бизнинг қизнинг чойидан ичайлик.*** (Ү. Умарбеков.)

Эгалик аффиксини олган сўз баъзан чиқиш келишигидаги сўзлар билан ҳам боғланиши мумкин. Бунда қаралмиш миқдор ёки белги англатадиган сўз билан ифодаланади, қаратқич эса кўплик формада ёки биттадан ортиқ миқдорни ифода қилувчи сифатловчи олган бўлади: *Студентлардан бири, ўқувчиларнинг барчаси.*

2. Эгалик аффикси ўзи қўшилган ўзак доирасида ишлатилади. Бунда икки ҳолат бор:

а) эгалик аффикси вазифасида келиб, ўзининг грамматик моҳияти — маъносини сақлайди. Бунда эгалик аффикси от туркумидаги сўзларга, ҳаракат номи, олмош, шунингдек, отлашган сўз (сифатдош)ларга қўшилаверади: *онам, ўқишинг, ҳамманг, қаҳрамоним, ўқиганим каби;*

б) эгалик аффикси ўз грамматик маъносини йўқотиб, ўзи қўшилган ўзак билан биргаликда бошқа сўз туркумига — равишга ўтади: *эртаси, кечаси;* модал сўзга ўтади: *чамаси, яхшиси.*

Эгалик аффиксининг ҳар икки сон формаси ҳар қандай от, олмош ёки отлашган сўзларга қўшилавермайди. Кўпинча миқдор тушунчаси билан боғлиқ бўлган ўзакларга эгалик аффиксларининг бирлик формалари қўшилмайди. Бундай сўзлар эгалик категориясининг кўплик формасидагина қўлланади: *барчамиз, бешовимиз.* Бу жиҳатдан III шахс эгалик аффикси мустасно: у нейтраллик хусусиятига эга: *барчаси, бешови.*

Эгалик аффикси кўпинча оддий гап бўлаги вазифасидаги сўзларга қўшилади. Шу билан бирга, бир бутун ҳолда қўлланадиган конструкцияларга ҳам қўшилиб келиши мумкин: *Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси, Совет Иттифоқи Коммунистик партияси.*

Келишик категорияси

44-§. Отнинг бошқа сўзлар билан синтактик муносабатини кўрсатувчи маънолар ва бу маъноларни ифодаловчи формалар системаси келишик категорияси дейилади. Келишик категорияси олти грамматик маъно ёки олти келишикни бирлаштиради: бош келишик, қаратқич келишиги, тушум келишиги, чиқиш келишиги, жўналиш келишиги, ўрин келишиги.

Келишиклар ифода қиладиган муносабатларнинг умумлашган маънолари сўзлар парадигмасида эмас, сўз бирикмасида шаклланади, яъни бундай маънолар синтагматик характерда бўлади.

45-§. Отларнинг келишик формалари билан ўзгариши турланиш, келишик аффиксининг ўзи эса турловчи дейилади.

Келишклар	Сўроқлари	Турланиши
Бош к.	Ким?, нима?, қаер?	<i>Зулфия, китоб, Тошкент</i>
Қаратқич к.	Кимнинг?, қаернинг?	<i>Зулфиянинг, китобнинг, Тошкентнинг</i>
Тушум к	Кимни?, нимани?, қаерни?	<i>Зулфияни, китобни, Тошкентни</i>
Чиқиш к.	Кимдан?, нимадан?, қаердан?	<i>Зулфиядан, китобдан, Тошкентдан</i>
Жўналиш к.	Кимга?, нимага?, қаерга?	<i>Зулфияга, китобга, Тошкентга</i>
Ўрин-пайт к.	Кимда?, нимада?, қаерда?	<i>Зулфияда, китобда, Тошкентда</i>

46-§. Ҳар бир келичиқнинг ўз формаси, маъноси ва синтактик вазифаси бор. Масалан, жўналиш келишиги от, олмош, сон ва отлашган сўзларга қўшилиб, от билан феъл орасидаги синтактик муносабатни кўрсатади. Унинг асосий маъноси ҳаракатнинг йўналиш ўрнини билдиришидир. Бундан ташқари пайт, аташ, сабаб, мақсад маъноларини ҳам ифода қилади.

47-§. Келишиқ формасидаги сўзлар гапда бошқа сўзлар билан қуйидагича муносабатда бўлади:

1. Қаратқич келишиги от билан отни грамматик алоқага киритади: *китобнинг варағи, одамнинг гавдаси.*

2. Тушум, жўналиш, ўрин, чиқиш келишиқлари отни феъл билан алоқага киритади: *китобни ўқиди, бозорга бордим, мактабда кўрдим, институтдан келдим.*

Келишиқ формасидаги отлар от ва феълдан бошқа туркумдаги сўзлар билан ҳам муносабатга киришади: *Отдан баланд, итдан паст. (Тошимоқ.) Уят ўлимдан қаттиқ. (Мақол.)*

48-§. Келишиқларнинг маънолари ва функциялари кўмакчиларнинг маънолари ва функциялари билан муносабатдор бўлиши мумкин. Бу ҳол нутқда келишиқли ва кўмакчили конструкциялар синонимиясини юзага келтиради: *телефонда гаплашдим — телефон орқали гаплашдим, онамга олдим — онам учун олдим.*

49-§. Келишиқ аффикслари сўзга сон ва эгалик (агар у бўлса) формаларидан кейин қўшилади: *мактабларимда, китобларини, қоғозларимдан* каби. Одатда, келишиқ формасидаги сўзларга бошқа аффикслар қўшилмайди. Фақат аффикс шаклидаги юкламаларгина қўшилиши мумкин: *Бу китоб Зулфиягами?*

Келишиқ категорияси ҳамма туркумларга бирдек хос эмас. Келишиқ аввало отларга хос бўлиб, уларнинг нутқ бирлигига айланиши учун зарурий формадир.

Келишиқ олмошлар, феълнинг ҳаракат номи формаси, жамловчи соннинг баъзи кўринишлари учун ҳам хосдир: *барчага, ўзига, менга, ўқишга, бешовимизга* ва бошқалар.

Келишик отлашган сўзлар (сифат, олмош, феълнинг сифатдош формаси)га ҳам тааллуқли. Лекин бу сўзлар учун у зарурий форма бўлмай, улар нутқда бирор синтактик вазифа талабига кўра келишик формасини олади: *Ёмоннинг яхшиси бўлгунча, яхшининг ёмони бўл.* (Мақол.) *Уқиганниг тили узун бўлади.* (Мақол.) *Мана шунда гап кўп.*

Бош келишик

50-§. Бош келишикдаги сўз ким?, нима?, қаср? деган сўроқларнинг бирига жавоб бўлади. Бош келишик формаси махсус морфологик кўрсаткичга эга эмас. Шунинг учун ҳам у ноль кўрсаткичли форма ҳисобланади.

Бош келишик воситасиз ва воситали келишиклар функциясида келади. Бу вақтда бундай келишиклар баъзан белгисиз қўлланади. Бу ҳол кўпроқ қаратқич, тушум келишиклари, қисман жўналиш, ўрин, чиқиш келишикларида кузатилади. (Бу ҳақда ҳар бир келишик изоҳида алоҳида гапирилади.)

Бош келишикда келган отлар гапда қуйидаги вазифаларда келади:

1. Эга вазифасида: *Ленинград — революция бешиги. Илҳом синфдошлари орасида энг кичиги эди.* (Е. Ш.)

Эга функциясида келган бош келишикдаги от актив конструкцияда иш-ҳаракатнинг бажарувчисини, пассив конструкцияда иш-ҳаракатни ўз устига олган объектни ифодалайди.

Актив конструкцияда: *Қуёш аста-секин чўл этагига тушиб боради.* (Е. Ш.) *Чўл бобо парткомдагиларга раис билан бўлган суҳбатини ҳикоя қилиб берди.* (Ҳ. Ғ.)

Пассив конструкцияда: *Мана бу телеграмма дарҳол ўртоқ Ленинга жўнатилсин.* (Я.) *Дарвоза тепасига беш-олти навкар сиғадиган катта сандиқ қўйилганди.* (Л. Бать.)

2. Кесим вазифасида. Бунда икки ҳолат бор:

а) ўзи кесим бўлиб келади: *Айтилган сўз — отилган ўқ. Навоий — буюк шоир. Киши ва жамиятни шакллантирган нарса — меҳнат;*

б) кесимнинг от қисми бўлиб келади: *Дилшоҳ кўз-кўзлаётган нарса тош босмада босилган баёз эди.* (М. Исм.) *Мусобақада голиб чиққан Зулфия эди.*

3. Изоҳловчи вазифасида: *Дарёдан ўтилган кунни генерал Погодин фронт ҳарбий Советига чақирилди.* (И. Р.)

4. Ҳол вазифасида. Отларнинг барча турлари ҳам бу вазифада келавермайди. Кўпроқ пайт билдирувчи отлар бошқа сўзлар билан муносабатга киришиб, пайт ҳоли вазифасида келиши мумкин: *Шу кунни туркман султони Еқуббекдан элчи кутилмоқда эди.* (Л. Бать.) *Эртаси кунни Баҳор иккинчи сменада ишлади.* (Ш. Р.) *Бугун ёз болаларнинг зали мана шу ердаги кўм-кўк боғча бўлади.* (О.) *Шу кунни Абдулла алламаҳалгача хаёл суриб ётди.* (У. Умарбеков.)

Бош келишиқдаги от сифатловчи билан бириқиб, миқдор- даража ҳоли бўлиб келиши ҳам мумкин: *Бу чинорлар ҳадемай осмонга бўй чўзади, яна юз йил, балки беш юз минг йиллар умр кўради.* (П. Қ.)

Бош келишиқдаги от кўмақчи сўзлар билан келиб, гапда ҳол, тўлдирувчи вазифасида келади: *Осмон узра паға-паға бу- лутлар карвони сайр этади.* (П. Қ.) *Зулфия билан саёҳатга бордим.*

5. Сифатловчи вазифасида: *Шу пайт электр қўнғироқ аста жиринглади.* (Х. Ф.) *Деразаларингга йўгон темир панжара ту- тилган экан.* (У. Ҳошимов.) *Пўлат Икромов ўз қизига инсти- тутни муваффақиятли битириши муносабати билан олтин соат совга қилди.*

6. Номинатив гап вазифасида. Бу вақтда бош келишиқдаги от аниқловчилари билан кенгайиб келиши ҳам мумкин: *Ой. Позик жимжитлик. Салқин шамолларгина қизнинг сочлари би- лан ўйнашади.* (О.) *Кўм-кўк дала. Атрофда қизгин иш бора- ётир.* (Я.)

7. Ундалма вазифасида: *Сиз бахтлисиз, Олимжон ака, сиз совет халқи учун кўп хизматлар қилдингиз.* (Ш. Р.) *Қиличинг- из синди, қалқонингиз тешилди, домла, сичқон бўлиб ковакка кириб кетаётибсиз.* (А. Қ.)

Нутқда *Фарғона шаҳри, Ленин ордени, «Ешлик» кафеси, «Социализм» колхози, Киров совхози, Тошкент радиоси, ўзбек халқи, март ойи, мева дарахти, педагогика институти* каби кон- струкциялар кўп қўлланади. Бу конструкцияларнинг биринчи компонентини иккинчи компонентига қараб белгисиз қаратқич келишиги деб бўлмайди. Булар ҳар қандай шароитда ҳам -нинг аффиксини қабул қилмайди. Шунинг учун буларни бош кели- шикда деб ҳисоблаш тўғри бўлади. Бу тип конструкциялар ях- литланиб, бўлинмас ҳолга келган. Улар орасига бошқа бирор сўз киритиб ҳам бўлмайди. Аниқловчи ҳам бутун бирикмага боғланади: *Меҳнатсевар ўзбек халқи.* Буларда биринчи компо- нент иккинчи компонентга нисбатланмай, белги сифатида қўл- ланаётир. Бу тип конструкциялар изоҳловчи-изоҳланмиш кон- струкциясини ташкил қилади.

Қаратқич келишиги

51- §. Қаратқич келишиги бирор предметнинг шу келишиқ- даги отдан англашилган предметга қарашли эканлигини ифо- далайди.

Қаратқич келишиги -нинг аффикси орқали шаклланади: *Фа- риданинг дафтари, дарахтнинг бирги.*

Баъзан поэзияда қаратқич келишиги аффикси -н шаклида ҳам учрайди.

*Бу Ватан — Советлар халқин тупроғи,
Муқаддас, дахлсиз, буни билиб қўй.*

(F. F.)

Қаратқич келишиги аффикси жонли нутқда, шеваларда **-ни** шаклида ҳам қўлланади: *Фойдаси йўқ ҳозир гапиришни. Биз бу ҳақда Гулчеҳра билан кўп ўйлаймиз.* (Ҳ. Умарбеков.)

Қаратқич келишиги аффиксининг яна **-инг** формасидаги варианты ҳам мавжуд. Бу I ва II шахс кишилиқ олмошларининг бирлик формасига қўшилади: *мен + инг — менинг, сен + инг — сенинг.*

Қаратқич келишигидаги сўз эғалиқ аффиксини олган бошқа бир от билан синтактик алоқада бўлади. Бунда қаратқич келишигидаги сўз қаратувчи, эғалиқ аффиксини олган сўз эса қаралмиш деб юритилади: *Совет кишисининг иродаси нималарга қодир эканини шу чўлда кўриш мумкин.* (Ҳ. Ғ.) *Ахир, ёлгон дунёдаги энг ярамас нарсаларнинг манбаи эмасми?* (Ҳ. Ғ.)

52-§. Қаратқич келишиги икки кўринишда — белгили ва белгисиз қўлланади.

Белгили қаратқич келишиги **-нинг** аффикси билан шаклланиб, реал қарашлилиқни ифодалайди: *Ёдгорнинг қулоқлари анчагача шанғиллаб турди.* (Ҳ. Ҳошимов.) *Кампирнинг кўзлари юмук эди.* (Ҳ. Умарбеков.) Бунда предметнинг конкрет бир шахсга қарашлилиги англашилади.

53-§. Қаратқич келишиги аффикси тушиб қолса, қаратқич келишиги белгисиз бўлади: *Олмалар шоҳида саввалар ушиб қўниб турарди.* (Ҳ. Ҳошимов.) *Чўл қушлари беозоргина чуғурлашади.* (С. Аҳм.) Буларда гап конкрет бир чўлнинг қуши ёки конкрет бир олманинг шоҳи ҳақида эмас, умуман чўлга оид қуш, умуман олма шоҳи ҳақида бораётир.

Қаратқич келишигининг белгили-белгисиз қўлланиши ўз қонун-қоидаларига эга.

54-§. Қаратқич келишиги қуйидаги ҳолларда албатта белгили қўлланади:

1. Қаратқич келишигидаги сўз шахс отлари бўлганда: *Дилдор опамнинг шифокори бемеҳр бўлса керак.* (Ҳ. Ғ.) *Сидиқжоннинг юзида илжайишга ўхшаган, лекин ҳеч қандай маънони ифода этмаган бир нарса пайдо бўлди.* (А. Қ.) *Ғафуржон ака ўғлининг қайтишини сабрсизлиқ билан кутарди.* (Ҳ. Умарбеков.) *Акамнинг чеҳраси жуда очилиб кетди.* (П. Қ.) *Бирдан Моҳидилнинг кўзи йўл бўйидаги таниш тепаликка тушди.* (Ж. Абдуллахонов.)

2. Бутуннинг қисми англашилганда: *Юракнинг ярасини фақат меҳр тузата олади.* (Ҳ. Ғ.) *Кўп ўтмай бедазорнинг ҳар чеккасида беданалар сайрай бошлади.* (Ҳ. Умарбеков.) *Офтоб жисғанақ қилиб қиздираётган кунларнинг бирида пешинга яқин қувурдан келаётган сув жуда озайиб қолди.* (П. Қ.) *Тепакўрғон насос станцияси Қизилқум каналининг юраги ҳисобланади.* (Ж. Абдуллахонов.) *Найман оқшомидек нашъали оқшом жаҳоннинг ҳеч ерида бўлмаса керак.* (С. Аҳм.)

3. Қаратқич келишигидаги сўз ва қаралмиш ўртасида гене-

тик алоқа бўлганда: Назаримда, рўзгор ва ошхона ишларини Дилнозхоннинг онаси қилар экан. (П. Қ.) Азизанинг сельпо раиси бўлиб ишлайдиган ёшгина отаси Ёдгорнинг авлод-аждодини суриштирди. (У. Ҳошимов.)

4. Қаратқич келишигидаги сўз манбаини ифодалаганда: Айрилишдан ўтгандан кейин чумчуқларнинг чуғурлаши қулоқни қоматга келтирди. (А. Қ.) Ғулом аканинг гапи тугамасданоқ, Сабохон югуриб кирди. (Ж. Абдуллахонов.)

5. Қаратқич келишигидаги сўз таркибидан -лар аффикси бўлганда: Одамларнинг кўзига қандай қарайман энди? («Саодат».) Тракторнинг тариллаши, тоғ-тоғ харсанг тош, тупроқ уюмларининг қулаши, ваҳимали гумбурлашлар — буларнинг ҳаммаси ҳақиқий жанг майдонини эслатади. (Ж. Абдуллахонов.) Тоғларнинг баландлиги узоқдан кўринади. (П. Қ.) Қора кўзойнак тақиб олган электрикларнинг юмушлари тугамаганга ўхшайди. (Ж. Абдуллахонов.)

6. Қаратқич келишигидаги сўз билан қаралмиш ўртасида бошқа сўзлар қўлланганда: Павоий бу ерда шахарнинг машҳур кишиларини, олимларини, халқ вакилларини қабул этди. (О.) Социалистик давлатимизнинг ҳар бир граждани келажак ижодчиси дур. (Ш. Р.) Ҳар бир оиланинг ўзига хос ҳаёти, тарихи бўлади. (У. Умарбеков.) Шийпоннинг шабада тегадиган соя томони кўзимга жуда ёқимли кўринди. (П. Қ.) Ғуломжоннинг ўз устозига бўлган мухаббати ниҳоятда чексиз эди. (Ж. Абдуллахонов.) Чўлнинг сайди шамоллари ўт-ўланларни силкиб югурар. (С. Аҳм.)

Кўчирма гап автор гапи ўртасида келганда ҳам шу ҳол юз беради:

Мен Ёлқин аканинг:

— Турсун, қаёққа йўқ бўлдинг, Турсун?!— деган ҳайқиригидан чиқиб уйғондим. (П. Қ.)

7. Қаратқич келишигидаги сўз махсус аниқловчига эга бўлганда: Ҳеч қандай қушнинг овози эшитилмасди. (У. Умарбеков.) Ранг-баранг товланиб отилаётган фонтаннинг ҳусни айниқса гўзал. (Ж. Абдуллахонов.) Мўйловдор йиғитнинг қалин қошлари маъноли керилди. (С. Аҳм.)— Айтмоқчи, ҳалиги пайвандчи йиғитнинг кўзлари ишдан чиқай деб қолибди-ку. (Ж. Абдуллахонов.)

8. Қаралмиш отлашган сўзлардан бўлганда: Абдулла беданининг сакраб кўтарилганини кўрди. (У. Умарбеков.) Аксига олиб яқин-атрофда бирорта тракторнинг қораси кўринмас, ҳатто машиналар ҳам қатновдан тўхтаган эдилар. (Ж. Абдуллахонов.) Қаттиқчиликнинг қирқи кетиб бири қолгандир энди. (А. Қ.)— Ҳийнатнинг бир марта, икки мартаси бўлмайди. (Ҳ. Ғ.)

9. Қаратиш маъноси таъкидланганда: Дилдор тушликка бормай, шу ернинг ўзида дамани оладиган бўлди. (С. Аҳм.) Остонада ўша қиз — шунча кундан буён унинг хаёлидан нари

кетмай юрган қизнинг ўзгинаси турар эди. (У. Ҳошимов.) Профессор Жамолов бу ерларнинг истиқболига ҳаммадан кўра кўпроқ ишонарди. (Ж. Абдуллахонов.)

10. Қаратқич келишигидаги сўз отлашган сифат, равиш ва сифатдош бўлганда: Катта тол тагидан Абдулла бақироқнинг овози келарди. (С. Аҳм.) Бу орада боғиқаларнинг бола-чақалари кўчиб чиқишди. (С. Аҳм.) Уқиганнинг тили узун бўлади. Қасалнинг иситмаси бор.

55-§. Қаратқич келишиги қўйндаги ҳолларда белгисиз бўлади:

Қаратқич келишигидаги от абстракт отлардан бўлганда: Кўк юзини юлдузлар банд этди. (Ж. Абдуллахонов.) Яхши дид ҳақиқат йўлини тутуди, ёмон дид эса сохталик, ғайри-табиийликка ҳомийлик қилади.

2. Қаралмиш пайт маъносини ифода қилувчи сўзлардан бўлганда: Қоратепа гузари дам олиш кунлари жуда завжум бўлади. (С. Аҳм.) Ғира-шира ёришиб келаётган чўл тонгида бу аланга жуда ғалати бўлиб кўринарди. (С. Аҳм.)

3. Қаратқич келишигидаги сўзлар бир-бирига тобе ҳолда бирин-кетин келганда, энг сўнгисидан олдингилари белгисиз бўлади: Тошкент Давлат университети филология факультети III курсининг студентлари мусобақада ғолиб чиқдилар.

4. Қаратқич келишигида келган сўз ой, кун, пайт, фасл номларини ифода қилувчи сўзлардан бўлганда: Кечқурунги баҳор ҳавоси кишига ором бағишлар эди. (О.)

5. Қаратқич тур маъносини ифода қилганда: Чўл қовунлари пишай-пишай деб турибди. (С. Аҳм.) Айниқса, чўл ичкарасидаги олис совхоз касалхоналарида малакали врачлар оз. (Ҳ. Ғ.) Правление мажлиси эрталаб соат саккизга чақирилган эди. (С. Аҳм.) Ҳам ташвиш, ҳам йўл азобидан эзилган Дилдор дам олаётган бўлса керак. (Ҳ. Ғ.)

6. Қаратқич умуман қарашлиликни ифода қилганда: Культуратор тиши ариқда илон изидек чуқурча ўйиб борарди. (С. Аҳм.) Саҳна олдидаги оппоқ пахта чаноқлари тасвирланган зангори парда прожекторлар нурида ял-ял товланар эди. (Ҳ. Ғ.)

7. Қаратқич қаратқич билан бирикканда: Маданият ривожининг биринчи шarti тинчликдир. (А. Н. Толстой.)

Кўрнпадики, қаратқич келишигининг белгили ёки белгисиз қўлланиши бир қанча омилларга — семантик ва стилистик талабга, дистант ёки контакт ҳолда қўлланишига, ифода материалига ва бошқаларга боғлиқдир.

Одатда сон ва келишик категорияси формаларини қаралмиш бўлиб келган сўз нутқда қаратувчи билан боғланишда олади: Назиранинг китоби, Назиранинг китобида.

Нутқда қаратувчи ва қаралмиш боғланишида қаралмиш доимо эгалик аффикси билан қўлланади. Лекин қаралмиш сон ёки келишик категорияси формаларини олиб, қаратувчисиз қўл-

ланиши ҳам мумкин. Қиёс қилинг: *Сизнинг мактабингиз — мактабингиз.*

Қаратқич келишиги формасидаги сўз гапда аниқловчининг бир тури — қаратувчи бўлиб келади. Бу ҳолат қаратқич келишигидаги сўз бошқа мустақил сўз билан грамматик муносабатга киришганда юз беради: *Низомжон ўз иши билан, ахлоқи билан кўпчилиكنинг оғзига тушиб қолганди. (С. Аҳм.) Моҳидил кундан-кунга инсон табиатининг нақадар мураккаблигига янада чуқурроқ тушуна бошлади. (Ж. Абдуллахонов.) Сомонсувоқ қилинган томнинг устига ўрикнинг бир шохи эгилиб турарди. (П. Қодиров.) Қора кучларнинг шиддатли ҳамласини енгмоқ учун фақат мардлик, жасоратнинг ўзигина кифоя қилмасди. (Ж. Абдуллахонов.)*

56-§. Қаратқич келишигидаги сўз от кўмакчилар билан ҳам муносабатга киришади. Бунда қаратқич келишигидаги сўз белгилни ёки белгисиз ҳолатда бўлиб, кўмакчи сўз билан аналитик форма ҳосил қилади ва гапда битта синтактик вазифа бажаради: *Дашт ўртасида бир тоғ чўққиси кўринди. (И. Султон.) Адир тасида, ариқ бўйларида сертикан ёввойи жийдалар, янтоқлар ўсар эди. (П. Қ.) Беғубор осмонда бургут янги учишга ўрганган боласининг гоҳ олдига, гоҳ орқасига ўтиб учарди. (С. Аҳм.)*

Тушум келишиги

57-§. Тушум келишигидаги от гапдаги иш-ҳаракатни ўзига қабул қилган предметни англатади. Бу сўз гапда ҳамма вақт феъл билан бирикади. Тушум келишиги формаси **-ни** аффикси орқали ясалади: *кигобни, Назирани.*

Поэзияда баъзан **-ни** аффикси **-н** шаклида ишлатилади. Бу вақтда сўз эгалик аффиксини олган бўлади:

*Душман келиб боғимдан гул узолмас,
Гўдакларнинг тинч уйқусин бузолмас. (Ў.)*

*Ҳар фасл ўз ишин билсин,
Қишвой қишлигин қилсин. (Қ. Муҳаммадий.)*

Классик адабиёт тилида, эски стилда ёзилган баъзи асарларда **-ни** аффикси **-и** шаклида ҳам учрайди:

Адл қулоғи-ла эшит ҳолими. (Муқимий.)

Жонли тилда, шеваларда **-ни** аффикси **-ди**, **-ти** шаклида ҳам қўлланади.

Тушум келишигидаги от воситасиз объектни ифодалайди. Шунинг учун ҳам у гапда доимо воситасиз тўлдирувчи бўлиб келади: *Демак, бу иморатни ўша очлик йили солган экансиз-*

да? (А. Қ.) Аваз қора костюм кийиб галстук таққан, сочи хўлаб силлиқ таралган йигитни бошлаб кирди. (Ү. Ҳошимов.) Бригада қизлари Қаримни катта йўлагача кузатиб қўйдилар. (Ҳ. Ғ.) Ёдгор ўзлари билан бирга ўқийдиган Наргизани Зойиржон яхши кўришини билар эди. (Ү. Ҳошимов.)

58-§. Тушум келишиги формаси белгили ва белгисиз қўлланиши мумкин. Келишик аффикси **-ни** сақланса, белгили, **-ни** аффикси тушириб қолдирилса, белгисиз ҳисобланади.

Тушум келишигидаги сўзнинг белгили ёки белгисиз бўлишининг ўз қонуниятлари бор.

59-§. Қуйидаги ҳолларда тушум келишигидаги сўз белгили қўлланади:

1. Тушум келишигидаги сўз атоқли отлардан бўлганда: **Хонкелдиева Дилдор билан Аҳмаджонни кузатгани чиқиб кетди.** (Ҳ. Ғ.) **Зебихон Адолатни** аллақандай тор кўчалар билан бошлаб кетди. (С. З.) **Бирдан Алишерни** даҳшатли ёлғизлик туйғуси чулғаб олди. (Л. Батъ.) **Сири кўчмаган зангори дарвозадаги номерга кўзи тушиши билан Абдуллани ҳаяжон босди.** (Ү. Умарбеков.) **Азизнинг бу таклифи Нафисани** ўйлатиб қўйди, шекилли. (Ҳ. Ғ.)

Тушум келишигидаги сўз шахс тушунчасини ифода қилувчи сўз бўлганда ҳам шу ҳодиса юз беради: **Қарияларни икки жувон ва бир норғул йигит кўтиб олишди.** (А. Қ.) **Доно ўзини айблайди, аҳмоқ дўстини айблайди.** (Мақол.) **Биз мусобақада ғолиб чиққан ўша спортчи қизларни ҳали-ҳали эслаймиз.** (К. Симонов.)

2. Кўрсатиш олмоши, сифат ва сифатдош билан ифодаланган аниқловчига эга бўлганда: **Биз бу романни тезда ўқиб чиқдик. Эгилган бошни қилич кесмас.** (Мақол.) **Аччиқ ўйин ширин турмушни бузар.** (Мақол.) **Ёлқин акам ўйлаб топган бу ишни қўшни областдан келган ўзаро текшириш бригадаси жуда мақтаб кетди.** (П. Қ.)

3. Тушум келишигидаги сўз отлашган сўз бўлганда: **Бўлингани бўри ер.** (Мақол.) **Яхшини мақтаган ярашур, ёмонни мақтаган адашур.** (Мақол.) **Дам у дарахт, дам бу дарахт ёшларни панага олар.** (Ж. Абдуллахонов.)— **Йиқитган полвон йиқилгани кўтариб қўяди,— деди Урмонжон Қурбон отага кўз қисиб.** (А. Қ.) **Ғолибларни койимайдилар!** (Ж. Абдуллахонов.)

4. Эгалик аффиксини олиб келганда: **Йўлчи титроқ қўллари билан Гулнорнинг сочларини аста силади.** (О.) **Бўйи етган ҳар бир қиз қатори унинг ҳам хаёлини аллақандай бир йигит тимсоли ҳамини тарк этмасди.** (Ү. Ҳошимов.) **Қирлардан эсаётган майин шабада ана шу ажойиб гулларнинг ғунчаларини ёзмоқда.** (И. Р.) **Ҳар ким ўз асарининг Навоийга мақбул бўлишини истар эди.** (О.) **Отларингни катта-катта қилиб ёзишбди.** (А. Қ.)

5. Тушум келишигидаги сўз ҳаракат номи бўлганда: **Яхшиси, бу учрашувни тезлаштириш керак.** (Ҳ. Ғ.) **Моҳидил муд-**

датни қўлдан бой беришни ёқтирмасди. (Ж. Абдуллахонов.) Дилдор яна Азизни ва у билан бўладиган биринчи учрашувни йўлаб кетди. (Ҳ. Ғ.)

Булардан биринчи, учинчи, бешинчи ҳолат синтактик-грамматик фактор билан, иккинчи ҳолат синтактик фактор билан, тўртинчи ҳолат морфологик фактор билан боғлиқ.

6. Тушум келишигидаги сўз билан кесим дистант ҳолатда бўлса, яъни улар орасида бошқа гап бўлаклари келса: *Норқўзи меҳмонларни йўлнинг ўнг ёғидаги теракзорга бошлади.* (Ҳ. Ғ.) *Чўладик-ку, тарвузни шу ерда еб қўя қолайлик,— деди Обид ака.* (Ҳ. Умарбеков.) *Қани кетдик!... Қолган гапларни йўлда гаплашамиз.* (Ҳ. Ғ.) *Жамолддин газета тағида ётган журнални Дилшодга узатди.* (М. Исм.) *Асқар битта узун оққанди қовуғани ничоқ ва лаган билан бирга кўтариб келди.* (Ш. Қ.)

7. Кесим ўз лексик-семантик хусусиятига кўра тушум келишигининг белгили формасини талаб қилганда: *Сел на одамни аяди, на дов-дарахтни!* (Ҳ. Умарбеков.) *Бундак ич кун олдин суғорилган карта аллақачон сувни шимиб олган.* (С. Аҳм.) *Ўрик дарахтининг қуюқдан-қуюқ гули оппоқ булутларни эслатарди.* (Ш. Р.) *Елқин аканг бундан ҳам каттароқ бир унвонни кўзлаяпти, чамаси!* (Ш. Қ.)

60-§. Тушум келишигидаги сўз асосан бир турдаги предметни ифода қилиб, уни таъкидлаш лозим топилмаганда белгисиз қўлланади: *Муротали қазиб қўйган чуқурларга кўчат ўтқазарди.* (Ш. Р.) *Навоий янғидан-янғи танишлар, дўстлар орттира боради.* (И. Султон.) *Бир киши ариқ қазийди, минг киши сув ичади.* (Ж. Абдуллахонов.) *Албатта, миллионлаб одамнинг ҳаммасига шоҳона қаср қуриб бўлмайди.* (Ҳ. Ҳошимов.) *Ҳозир машина юбораман, келасиз-а, Нафиса!...* (Ҳ. Ғ.)

Кўринадики, тушум келишигидаги сўзнинг белгили ёки белгисиз келишида тушум келишиги формасига кираётган сўзнинг атоқли ёки турдош от бўлиши, эгалик аффиксини олиш-олмаслиги, сифатловчили ёки сифатловчисиз қўлланиши, бошқарувчи бўлак билан дистант ёки контакт ҳолатда бўлиши, бошқарувчини талаб қилиши ёки талаб қилмаслиги каби ҳодисалар асосий факторлар ҳисобланади.

Чиқиш келишиги

61-§. Чиқиш келишиги иш-ҳаракатнинг чиқиш нуқтасини, шунингдек, объект, манба, пайт, сабаб, қиёслаш маъноларини ифода қилади. Бу келишик -дан аффикси орқали шаклланади: *Энди ухлаган эканман, биров дивандан улоқтириб юборгандай бўлди.* (Ҳ. Ҳошимов.) *Тиниқ сувни лойқатиб юборишдан не фойда?* (Ж. Абдуллахонов.)

Чиқиш келишиги аффикси шеваларда, ёзма ёдгорликлар, классик адабиётда, фольклор асарларида -дин, -тин, -ган, -нан шаклида ҳам учрайди:

*Бу ҳикмат Русиянинг давлатидин,
Бўлибдур илмнинг хосиятидин. (Фурқат.)*

Гавҳар балчиққа тушгани билан қиммати ушалмас ва ўз баҳосидин қолмас. (И. Султон.) Голибсиз, мавлоно Навоий, йўлаганимдин ҳам зиёд экансиз, офарин! (В. Саъдулла.)

Чиқиш келишигидаги сўз мустақил сўзга тобе ҳолатда бўлади: *Мақсади аниқ киши йўлдан адашмайди. (Л. Бать.) Кампир Азимжоннинг пешанасидан ўпиб қўйди. (С. Аҳм.)*

Чиқиш келишигидаги сўз кўмакчи олиб келади. Бу вақтда келишик синтактик функция кўрсатмай, ёрдамчи сўзнинг отга бирлашиш формаси ҳисобланади. Чиқиш келишигининг кўмакчи сўз билан бирлашган формаси гапда пайт ҳоли вазифасини бажаради: *Таомдан кейин Феруз чопқиллаганча боққа кириб кетди. (Ҳ. Ғ.) Бизнинг ота-боболаримиз жой солиш, иморат қуришдан олдин дарахт ўтқазини одат қилишган. (У. Ҳошимов.) Бўстон ишдан кейин далада кичкина кенгаш ўтказди. (С. Навар.)*

62-§. Чиқиш келишиги формасидаги от гапда қуйидаги вазифаларни бажаради:

1. Н и м а д а н? сўроғига жавоб бўлиб, воситали тўлдирувчи бўлиб келади. Бу вақтда чиқиш келишигидаги от қуйидаги маъноларни англатади:

А. Ҳаракатнинг манбаини билдиради: *Ҳолматжон ўзи айтиб берган гапларидан ўзи таъсирланиб кетган эди. (С. Аҳм.) Балким, Гулноранинг ўзидан сўраб кўрармиз? («Саодат».)*

Б. Предметнинг нимадан ишланганини билдиради: *Оппоқ каламенкадан китель ва шим кийган хушфеъл йигитча диванда ўтирарди. (С. Назар.) Боғлар ранг-баранг гуллардан янги кўйлак кийди. (С. Назар.)*

Чиқиш келишигидаги бундай отлар кесим вазифасида келиши ҳам мумкин:

*Бу йил Бекободда яна бир қўрғон,
Кўрғонки, пўлатдан девори, томи (Р. Бобожон.)*

В. Қийслаш англашилади: *Асал қанддан ширин. Олимпик игна билан қудуқ қазийдан ҳам оғир. (М. Қориев.) Ахир, жаҳаннам ёқасида туришингни ҳис этишдан даҳшатлироқ нарса борми оламда! (Ж. Абдуллахонов.) Йўқ, вазири калон, баъзан қалам қиличдан ўтқирлик қилур. (В. Саъдулла.) Бу қуш ўзининг чиройлилиги билан товуқ ва ўрдакдан бутунлай фарқ қиларди. (Ж. Абдуллахонов.)*

Қимдан? сўроғига жавоб бўлган чиқиш келишигидаги сўзлар ҳам шу маънони англашиши мумкин: *Ҳеч кимни ёқтирмайдиган киши ҳеч кимга ёқмайдиган кишидан бахтсизроқдир. (С. З.) Муҳтарам вазири муаззам, шоирга назмини қадрловчидан ортиқ киши бўлмас. (В. Саъдулла.) Қалбаки дўст очик*

душмандан ёмон. Хунарсиз одамнинг ҳассасиз кўрдан фарқи йўқ. (У. Умарбеков.) **Унта кўрқоқдан иккита ботир яхши.** (Мақол.)

Қиёслаш қаердан?, қачонгидан? сўроқларига жавоб бўлганда ҳам ифодаланиши мумкин. Бунда чиқиш келишигидаги сўз иккинчи даражали бўлақлардан бири бўлиб келади: **Сув бултургидан озу, ер кўпайган.** (П. Қ.) **Бир куш Гул, чеҳра уйга одитдагидан кеч қайтди.** (У. Умарбеков.)— **Наҳотки, Мингбулоқ Тошкентдан яхши бўлса?** (У. Умарбеков.) **Кечқурун Ёлқин акам одатдагидан эртарақ келди.** (П. Қ.)

Г. Тўдадан бирини, бутуннинг қисмини билдиради. Бунда икки ҳолат бор:

1) чиқиш келишиги формасида келиб, кимдан?, нимадан? сўроқларига жавоб бўлади. Бунда бутуннинг қисми ифода қилинади: **Ҳофизлар Навоий ғазалларидан ўқишарди.** (С. Аҳм.) **Азиз болани ердан даст кўтариб олиб, суюб эркалади, юз-кўзларидан ўнди.** (Ҳ. Ғ.) **Активлардан учта кўмакчи группа ташкил қилинди.** (А. Қ.) **Олижаноб профессорнинг образи Саодатнинг хотирасидан ўчмас жой олди.** (Е. Ш.) **Чоллардан кимдир «Дўст, кам бўлма!»— деб қичқирди.** (А. Қ.)

2) чиқиш келишиги қаратқич келишиги вазифасида келиб, кимдан?, нимадан? сўроқларига жавоб бўлиб, тўдадан бирини ифода қилади: **Сеялқалардан бирида Бекбўтанинг ўзи ўтирибди.** (Ш. Р.) **Бир пайт душман солдатларидан бири мен томон эмаклаб келаверди.** (Ҳ. Ғ.) **Кечқурун Сидиқжонни кўргани болалигидаги ўртоқларидан бири келди.** (А. Қ.) **Ана шу кунларда жангчилардан бири Ленинграддан кичкинагина совга олди.** (Ж. Абдуллахонов.)

Д. Иш-ҳаракатда восита бўлган предметни билдиради: **Деразалардан ҳамма ёқ яққол кўзга ташланиб туради.** (Ж. Абдуллахонов.) **Мен ойингиз бериб юборган гўштдан қиймалик мастава қилдим.** (П. Қ.) **Клубга кираверишда қўйилган магнитофондан кетма-кет қўшиқлар янграйди.** (Ж. Абдуллахонов.)

Юқоридagi маъно чиқиш келишигидаги сўз қаердан? сўроғига жавоб бўлганда ҳам ифодаланиши мумкин. Бу вақтда чиқиш келишигидаги сўз гапда ҳол бўлиб келади: **Ойқиз ана шу йўлдан борарди.** (Ш. Р.) **Алишер боғдаги ёлғизоёқ йўлдан овоз келаётган тарафга қараб юрди.** (Л. Бать.)

2. Қаердан? сўроғига жавоб бўлиб, иш-ҳаракатнинг чиқиш ўрнини англатиб, гапда ўрин ҳоли бўлиб келади: **Фақат эринчоқ хўрозларгина ҳар замонда олис-олислардан овоз бериб қўйишади.** (С. Аҳм.) **Бир нафасдан сўнг учовлон боғчадан чиқдилар.** (Ж. Абдуллахонов.) **Булар кабинетдан қабулхонага чиққанда, телефон жириглаб қолди.** (Ҳ. Ғ.) **Кўп ўтмай ичкари хонадан профессор чиқди.** (У. Умарбеков.) **Эшиги очик нариги хонадан пианино овози эшитилмоқда эди.** (П. Қ.)

Юқоридagi маъно от+кўмакчи+чиқиш келишиги формасидаги конструкция орқали ҳам ифодаланиши мумкин: **Она-бола**

нонушта қилаётганларида **гузар тарафдан** Абдулла бақироқ-нинг овози келди. (С. Аҳм.) **Адир орқасидан** баркашдек ой кўтарилмоқда. (С. Аҳм.) **Оёқ шарпасидан** чўчиган уч-тўрт бақа кўкатлар орасидан ўзини сувга отди. (С. З.) **Мактаб томондан** ҳали ҳам музика оҳанглари эшитилиб турарди. (У. Умарбеков.)

3. **Қимдан?** нимадан? сўроқларига жавоб бўлиб, иш-ҳаракатнинг манбаи, ўрнини билдиради ва гапда тўлдирувчи бўлиб келади: **Биз бир ота-бир онадан** икки ўғил эдик. (П. Қ.) **Баланд симёғочлардаги радиокарнайлардан** то ярим кечагача қўшиқ тинмади. (С. Аҳм.) **Машинадан** бирин-кетин жиянчалар туша бошлашди. (П. Қ.) **Қўйинг**, яхшиси, **одобдан** четга чиқмайлик. (Ж. Абдуллахонов.) **Айтмоқчи**, **Ҳошимдан** хабар борми? (Ж. Абдуллахонов.)

4. **Нимадан?** ёки **нима сабабли?** сўроқларига жавоб бўлиб, иш-ҳаракатнинг бажарилиш сабабини англатади ва гапда сабаб ҳоли бўлиб келади: **Ёдгор чолнинг соддалигидан** ҳузур қилиб кулди. (У. Ҳошимов.) **Одамлар севинчдан** фақат кулишарди, холос. (Ж. Абдуллахонов.) **Булар учови ғазабдан** гувиллаётган оломоннинг ичига кириб қолди. (М. Горький.) **Юлдуз таажжубдан** ўзини босолмади. (М. Муҳамедов.) **Феруза Норқўзининг** ўз бригадаси аъзоларига **меҳрибонлигидан** қувонди. (Ҳ. Ғ.)

5. **Қачондан?** сўроғига жавоб бўлиб, иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини англатади ва гапда пайт ҳоли бўлиб келади: **Иккаласи ёшлиқдан** бирга ўсишган. (М. Қориев.) **Илктонгдан** булбуллар овози эшитила бошлади.

6. **Чиқиш келишиги формасидаги сўз кўмакчи сўзлар** билан кенгайиб, ажратилган бўлак функциясида ҳам келиши мумкин: **Қамишқапаликлар**, **одамларни номлари билан аташдан кўра**, **хусусиятлари билан таърифлашни афзал кўрардилар.** (А. Қ.)

63-§. **Чиқиш келишиги** деярли белгисиз формада қўлланмайди. Уюшиқ бўлакларда охириги бўлакка қўшилиб, яхлитловчи форма вазифасини бажаради: **Боғлар**, **токзорлар** ва **полизлардан** ҳушбўйлик анқир эди.

Баъзи чиқиш келишигидаги сўзларда -дан аффикси ўз функциясини йўқотган. Бундай сўзлар равишга айланган: **Бирдан** шабада **унга** галати бир овоз олиб келди. (С. Аҳм.) **Уқиймиз**. **Ҳаммамиз** **ўқиймиз**. **Сиртдан** **ўқиймиз**. (У. Умарбеков.) **Чўл офтобиди** қоп-қора бўлиб кетган **девқомат акам бирдан** кўз ўнгимда гавдаланди. (П. Қ.)

Чиқини келишигидаги сўзлар кесим бўлиб келганда, -ми юкламаси тусловчи аффикслар олиб келиши ҳам мумкин: **Болам**, **қурилишданмисизлар**, **дейман?**

Жўналиш келишиги

64-§. **Жўналиш келишиги формаси -га аффикси** орқали ясалади. Бу келишикдаги от иш-ҳаракат йўналган предметни

ачглатади: *мактаб + га — мактабга, иш + га — ишга, завод + га — заводга, фабрика + га — фабрикага.*

Жўналиш келишиги аффикси ўзи қўшилаётган сўз охиридаги товушга қараб, **-ка, -қа** шаклларига ҳам эга бўлади: **к** ёки **г** товуши билан тугаган сўзларга **-ка, қ** ёки **ғ** товуши билан тугаган сўзларга **-қа** шаклида қўшилади: *станок + га — станокка, курак + га — куракка, барг + ка — баркка, қишлоқ + га — қишлоққа, боғ + га — боққа.*

Жўналиш келишиги аффикси поэзияда **-а** шаклида ҳам учрайди: *Дугонажон, дугона, чеҳранг зеби-зебона. Овоз қилиб ҳарёна, бизларни, э дурдона, чақирдингми буёна. (В. Саъдулла.)*

Жўналиш келишиги жуфт ёки такрор сўзларнинг иккинчи компонентига қўшилади: *идиш-товоққа, мева-чевага, нон-понга.*

Жонли сўзлашувда баъзан жўналиш келишиги чиқинчи келишиги формасидаги сўзларга қўшилганлиги ҳам кузатилади: *беш сўмданга, икки тоннаданга, беш кунданга.*

Жўналиш келишиги аффикси баъзи сўзлар таркибида ўз функциясини йўқотган бўлади. Бунда янги сўз ясалди: *эртага, бирданига.*

Жўналиш келишиги аффикси от, олмош, сон, ҳаракат номи, отлашган сўзлар (сифат, сифатдош, ундов) ва тақлид сўзларга қўшилади: *акамга, ҳаммага, бешовига, ўқишга, яхшига, ўқиганга, оҳига, ғовур-ғувурга.*

Айрим ўринларда жўналиш келишиги функциясини кўмакчи бажаради. Бундай шаклланган конструкциялар таркибида келишик аффикслари қўлланилиши ҳам мумкин: *Сайёра йигитларни марказий фонган томон бошлаб кетди. (Ў. Умарбеков.) Эгасининг ҳаракатларини тушунган ит жўхоризор томон югуриб кетди. (Ў. Умарбеков.) Алёша дарё лабидаги ўтлоқ томонга қараб-қараб қўярди. (Ж. Абдуллахонов.) Йигит истар-истамас чодир томонга кета бошлади. (С. Аҳм.) Афтидан, Сафаров иккови оғилга томон кетмоқда эди. (А. Қ.) Инсон гўзаллик учун интилади. (Ж. Абдуллахонов.)*

65-§. Жўналиш келишиги баъзи ҳолларда чиқинш, ўрин-пайт ва тушум келишиги функцияларида ҳам келади: *Биз ҳашаматли бино олдига (олдида) тўпландик. Бу воқеаларга (воқеаларни) тушуна олмадим. Бўлган воқеаларни айтиб беришга (айтиб беришдан) уялдик.* Булар нутқда параллел ҳолда қўлланаверади.

Баъзан бу формадаги сўзларни равиш, сифат, ҳаракат номлари ҳам бошқариши мумкин: *Бир йигитга қирқ ҳунар оз, дейдилар. (В. Саъдулла.) Умуман, Аъзамжон бошқаларни оғзига қаратишни яхши кўрарди. (С. Аҳм.) Наргиза ўқишга жуда яхши.*

66-§. Жўналиш келишигида келган от ёки отлашган сўзлар гапда қуйидаги синтактик вазифаларни бажаради:

1. Қимга? ёки нимага? сўроғига жавоб бўлиб, гапда воситали тўлдирувчи бўлиб келади. Бу вақтда жўналиш келишиги формасидаги сўзлар қўидаги маъноларни англатади:

а) ҳоким сўз ифодалаган ҳаракат йўналган объектни: *Моҳидил шошилинч сафарга отлана бошлади.* (Ж. Абдуллахонов.) *Дилдор Нафисанинг оппоқ чақноқ кўзларига ҳавасланиб боқди.* (Ҳ. Ғ.);

б) ҳоким сўз ифодалаган ҳаракат аталган объектни: *Бу мироб ҳосилотликка муносиб бўлуви мумкин.* (Ш. Р.) *Мавлоно, вазири калонга айтинг, элчилар шарафига хурсандчилик бунёд этсин* (В. Саъдулла.);

в) ҳоким сўз ифодалаган ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган объектни: *Эътиборларингиз учун раҳмат, мен энди кетишим керак.— Кетказмайман!— Зулайхо Нафисанинг биланга осилиб олди.* (Ҳ. Ғ.);

г) бирор нарсага эришиш маъноси: *Терга ботган роҳатга ботар.* (Мақол.) *Меҳнат роҳатга етказар* (Мақол.);

д) субъект ҳаракати қаратилган объектни: *Мезбон меҳмоннинг ҳаётига ҳам жавобгар.* (В. Саъдулла.) *Йўл қувлаган хавинага йўлиқар, гап қувлаган балога йўлиқар.* (Мақол.) *Мажнунтоллар сувга бош эгиб турибди* (Ш. Саъдулла.);

е) бир предметнинг иккинчиси билан алмашиниши: *Дилдор, учун энди ҳамма нарса тугади: севги саробга, ҳаёт уқубатга, кун тўнга айланди.* (Ҳ. Ғ.) *Совуқ шамол эсиб, дарахт барглари рини совурди. Қиш изғирини сувнинг симобини мрамарга айлангирди.* (И. Сулгон.);

ё) ҳаракат бевосита таъсир қилган предметни: *Айвон шифтидаги фанерга чиройли нақшлар солинган.* (П. Қ.) *Кечаси ёга бошлаган қор ҳадемай атрофни оппоқ чойшабга ўраган эди.* (С. З.) *Тушимга ҳам нуқул дала билан пахта киради* (П. Қ.);

ж) ҳоким бўлақдан англашилган ҳаракат ва ҳолатни юзага келтирган объектни: *Абдулла чиндан ҳам вальсга яхши тушарди.* (У. Умарбеков.) *Энди қиз қадим замонларда бу тепанинг қандайдир тарихи бўлганлигига шубҳа қилмади.* (Ш. Р.) *Сиз энг улуг, энг азиз туйғуга — муҳаббатга хиёнат қилдингиз.* (Ҳ. Ғ.) *Сен, Дийрова, Каримнинг ёлғонига ишониб лаққа тушибсан-да?* (Ҳ. Ғ.);

з) ўхшашлик, эваз маъносини ифода қилувчи объектни: *Тартиб билан экилган кенг гўза майдони чексиз денгизга ўхшайди.* (С. Назар.) *Бу майин оҳанг дам яқин, дам узоқдан эшитилар, дам қиз боланинг димоғида куйланган чиройли қўшиққа, дам қўшнай садосига ўхшаб кетарди.* (Ж. Абдуллахонов.) *Дала шийпони кўм-кўк пахтазор ўртасидаги оролга ўхшаб турарди.* (Ш. Р.) *Рустам бир қарашда бир қўли билан аравани кўтарадиган баҳодирга ўхшайди.* (Ш. Р.) *Муҳаббатни тиканакли гулга ўхшатадилар, ҳам азоби бор, ҳам ёқимли ҳиди.* (Ж. Абдуллахонов.);

и) киши фаолияти соҳаларини ифода қилувчи объектни:— *Абдулла Саидович, бу кишини ишга расмийлаштирар экансиз!*— деди-да, нима ишга эканлигини ҳам айтмай, хонадан лип этиб чиқиб кетди. (Ҳ. Ғ.) *Мен ўқитувчиликка ёшлигимдан қизиқар эдим.*

2. Қ а е р г а? сўроғига жавоб бўлиб, гапда ўрин ҳоли бўлиб келади. Бу вақтда жўналиш келишигидаги сўз ҳаракатнинг йўналиш ўрнини англатади: *Тунги поезд билан йўлга чиққан Абдулла тушга яқин Мингбулоққа етиб келди.* (Ҳ. Умарбеков.) *Оқин сув асло ортига қайтмайди.* (Ҳ. Ҳошимов.) *Кетма-кет чалинган ийҳ куйлар ям-яшил водийга янгича файз таратиб турарди.* (Ж. Абдуллахонов.) *Баҳор кўзи тўла ёшни яширмоқ учун кўча эшикка югурди.* (Ш. Р.) *Найман чўллари-га, тўқайларига чинакам баҳор кирди.* (С. Аҳм.) *Деразадан яққол кўриниб турган порлоқ қуёш кўзгуси хонага сахий нур сочади.* (Ҳ. Ғ.)

3. Вақт маъносини англатадиган отлар жўналиш келишиги формасида келиб, қ а ч о н? сўроғига жавоб бўлади ва гапда пайт ҳоли вазифасида келади: *Спорт мусобақалари баҳорга қолдирилди.*

4. Н и м а г а? ёки н и м а мақсадда? сўроқларига жавоб бўлиб, мақсад маъносини англатади ва гапда мақсад ҳоли бўлиб келади: *Балонинг олдини олмоққа не чоралар кўрмоқ лозим?* (Ж. Абдуллахонов.) *Хонкелдиева билан Карим икковлари шаҳар айланишга чиқиб кетдилар.* (Ҳ. Ғ.) *Баҳор Пўлатни кузатишга ясаниб чиққан эди.* (Ш. Р.)

5. Н и м а г а? ёки н и м а сабабли? сўроқларига жавоб бўлиб, сабаб маъносини англатиб, гапда сабаб ҳоли бўлиб келади: *Ўз вақтида даволанмаганимга жуда афсусланман. Наргиза спортда катта муваффақият қозонганига хурсанд бўлдим.*

6. Қ а н ч а г а? сўроғига жавоб бўлиб, баҳо, қиймат маъноларини ифода қилади ва гапда миқдор-даража ҳоли бўлиб келади: *Раъно магазиндан беш сўмга турли ўқув қуроллари сотиб олди.*

7. Қ а ч о н? сўроғига жавоб бўлиб, ҳаракатнинг бажарилиш пайтини ифода қилади: *Кечга бориб ҳаво совиб кетди. Кунига 3 соатдан китоб устида ишлаймиз.*

8. Жўналиш келишигидаги сўзлар кўмакчи сўз томонидан бошқарилиб, гапда кесим вазифасида ҳам келади: *Назира келганга қадар биз суҳбатлашиб ўтирдик.*

Ўрин-пайт келишиги

67-§. Ўрин келишигидаги от иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрни, вақти, шароити, ҳолати, сабаби, мақсади каби маъноларни ҳам ифодалайди. Ўрин келишиги формаси -да аффикси орқали ясалади: *шаҳарда, баҳорда, ҳовлида.*

Пайт маъноси ифодаланганда баъзан ўрин келишиги аффикси қўлланмайди (ўрин келишиги белгисиз ҳолда бўлади): *Дехқон бўлсанг, куз ҳайда, куз ҳайдамасанг, юз ҳайда.* (Мақол.)

Ўрин келишигидаги сўз гапда уюниб келганда белгили ва белгисиз формада қўлланади; ўрин келишигидаги сўз таъкидланса, белгили, бошқа ҳолларда белгисиз бўлади: *Кўчаларда, майдонларда, тепаликларда одам пайдо бўлди.* (А. Қ.) *Бугун мен ҳам иззатда, ҳам хизматда.* (У. Умарбеков.) *Қиз боланинг ҳусни ҳам тилида, ҳам дилида, дейишади.* (У. Умарбеков.) *На сада дарахтлари ости, на мачитлар, на доим базм қизийдиган гавжумда бирор шарпа эшитасиз.* (Ж. Абдуллахонов.)

Ўрин келишиги аффикси кўмакчиларга қўшилиши ҳам мумкин: *Ҳовли юзида айланиб юрган оқсоқ мушук тўкилган жўхорини искаб кўрди.* (А. Қ.) *Машина дарёдан анча беридаги паст-баланд тепаликлар олдида тўхтади.* (А. Қ.) *Булоқ бўйида ҳамшиша сокинлик ҳукм суради.* (Ш. Р.) *Анҳор бўйида бир тупми, икки тупми, ёнғоқ ҳам бор эмиш.* (У. Ҳошимов.) *Янғроқ қўшиқлар бутун кенгликлар устида бир текис қанот қоқди.* (Ж. Абдуллахонов.)

68-§. Ўрин келишигидаги отлар гапда қуйидаги вазифаларда келади:

1. Қимда? ёки нимада? сўроғига жавоб бўлиб, воситали тўлдирувчи вазифасини бажаради. Бу вақтда ўрин келишиги формасидаги отлар қуйидаги маъноларни ифода қилади:

1) иш-ҳаракатнинг бажарилиши ўрниши: *Богирда боққа ва боббонликка меҳр болалик вақтидаёқ уйғонди.* (С. Назар.) *Инсонга хос барча хислатлар Зулфияда мавжуд эди;*

2) иш-ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган объектни: *Ёдгор қизнинг бир марта кулиб қарашини кўриш орзусида саккиз чақирим наридан гоҳ пиёда, гоҳ ўртоғининг селосипедида келиб кетарди.* (У. Ҳошимов.) *Бултур Еқутой «Ўзбекистон» машинасида олти юз тонна пахта терган. Шундайми? (Ҳ. Ғ.) Ёдгор тезгина кийинди-да, бурчакдаги умивальникда ювинди.* (У. Ҳошимов.) *Ҳозир қатқалоқни ҳам механизмлар ёрдамида йўқотиш мумкин.* (П. Қ.)

2. Қерда? сўроғига жавоб бўлиб, иш-ҳаракатнинг бажарилиши ўрнини билдиради ва гапда ўрин ҳоли бўлиб келади: *Янги қишлоқ қуриш керак. Одамлар янги, чиройли уйларда яшасин. Катта-катта кўчаларда юрсин.* (У. Умарбеков.) *Баланд ўриндиқда комбинезон кийган Ёлқин акам ўтирибди.* (П. Қ.) *Эҳтимол, бошқа бир планетада ҳам янги йил киргандир.* (У. Ҳошимов.) *Мирзачўлда буюк ишлар энди бошланди.* (Ҳ. Ғ.) *Осмон гумбазида яна бир-икки бор гумбурлаш бўлди.* (М. Қориев.) *Осмонда қоп-қора булутлар тўлқинланиб сузарди.* (М. Горький.)

3. Қачон? сўроғига жавоб бўлиб, пайт маъносини англатади ва гапда пайт ҳоли бўлиб келади: *Уша кезларда Ёлқин акам отда фўзани культивация қилар эди.* (П. Қ.) *Баъзи пайт-*

ларда ёрилиб кетай 'дердим. (Ж. Абдуллахонов.) Бу воқеа минг тўққиз юз йигирма иккинчи йилнинг кеч кузида бўлган эди. (С. Аҳм.) Насхотки, одам икки йилда шунчалик ўзгариб кетса? (Ҳ. Умарбеков.)

4. Бир вақтнинг ўзида иш-ҳаракатнинг ҳам бажарилиш ўрнини, ҳам пайтини ифодалайди. Бу вақтда қаерда? ҳамда қа ч о п? сўроқларига жавоб бўлаверади.

*Уроқчилар кўтарар қий-чув
Тўйда келин келган сингари. (О.)*

5. Қим да (дир)?, нима да (дир)?, қаерда (дир)?, неча да (дир)? сўроқларидан бирига жавоб бўлиб, предмет ёки ҳодисанинг бўлини ўрнини, ҳолатини билдириб, гапда кесим вазифасида келади. Кесим бўлиб келган ўрин келишигидаги сўз тўлдирувчи ёки ҳол бўлиб келган ўрин келишигидаги сўздан форма жиҳатидан фарқ қилади: тўлдирувчи ёки ҳол бўлиб келганда тугалловчи формада бўлса, кесим бўлиб келганда тусловчи аффикс олиши мумкин: *Олимжоннинг икки кўзи кўм-кўк гўзаларда. (Ш. Р.) Бешсерка қишлоғи маст уйқуда, фақат алла қаерда трактор тирилларди. (А. Қ.) Улар йўлга тушишди. Обид ака олдиқда, Абдулла билан Гулчеҳра орқада. (Ҳ. Умарбеков.) Посёлкада одам кам кўринарди, борлари ҳам соя-салқин, пана жойларда. (Ҳ. Ф.) Катта иззатда, ёш хизматда. (Мақол.)*

Баъзан кесим таркибида эди, экан, эмас каби тўлиқсиз феъллар келади: *Обид ака уйда чиқалоқнинг овози эшитилаётганидан боши осмонда эди. (Ҳ. Умарбеков.) Электр пайвандчи қизлар овқатланадиган ошхона дарёнинг нариги қирғоғида эди. (Ш. Р.)*

6. Қай тарзда? сўроғига жавоб бўлиб, иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини ифодалайди ва равиш ҳоли бўлиб келади: *Қиз ҳорғин, паришон ҳолда уйга қайтди. (О.)*

7. Нимага? ёки нима мақсадда? сўроқларига жавоб бўлиб, иш-ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини англатади ва мақсад ҳоли бўлиб келади: *Бу одам ҳам қадимий сув йўллари тўғрисида бирор асар яратиш ниятида юрибди. (Ж. Абдуллахонов.) Биз янги мактаб биноси қуриш масаласида келдик.*

69-§. Тушум, чиқиш, жўналиш келишиклари ҳоким сўз билан бошқарув муносабатини юзага келтиради. Бунда қаратқич келишиги ўзига хос хусусиятга эга: Қаратқич-қаралмиш бирикмасининг муносабати бошқарув ҳамда мослашув муносабатини ифода қилади: қаралмиш ўзига алоқадор бўлган сўзнинг маълум формада — қаратқич келишиги формасида келишини талаб қилади: *Зулфиянинг китоби. Қаратқич вазифасидаги сўз олмош билан ифодаланган бўлса, қаралмиш билан шакл ва сонда мослашади: менинг дафтарим, сизнинг китобингиз.*

Қаратқич ўз навбатида ўзига алоқадор бўлган сўзнинг эга-

лик аффиксни олиб келишини талаб қилади. Демак, қараткич ва қаралмиш ўзаро муносабатдор.

Келишик формасидаги сўзлар нутқда кенг қўлланади. Тадқиқотчиларимизнинг кузатишлари шуни кўрсатадики, келишик формасидаги сўзларнинг салмоғи нутқда қўлланадиган умумий сўзларнинг 40—45% ини ташкил қилади. Энг кўп қўлланадигани бош келишик бўлиб, келишик формасидаги сўзларнинг 40—50% ини ташкил этади. Тушум келишигидаги сўзлар эса 16—18% ни, жўналиш келишигидаги сўзлар 8—11% ни, ўрин ва чиқиш келишикларигаги сўзлар эса 7—8% ни ташкил қилади. Процент кўрсаткичлари нутқ услубига қараб ўзгариши мумкин.

Отнинг функционал формалари

70-§. От туркуми юқорида кўриб ўтилган сон, эгалик ва келишик каби категориал формалардан ташқари бир қатор функционал формаларга ҳам эга. Бу типдаги формалар маълум бир қўшимча (грамматик) маъно ифодалаш, от-сўзни отларнинг категориал формаларига хос бўлмаган бирор синтактик вазифага мослаш учун хизмат қилади.

71-§. Ҳозирги ўзбек тилида, отга хос функционал форманинг ясалишига кўра уч тип бор: 1) синтетик форма; 2) аналитик форма; 3) жуфт ва такрорий форма.

Синтетик форма

72-§. Отнинг синтетик функционал формалари ўз маъно ва вазифаларига кўра қуйидаги турларга бўлинади: 1) кичрайтиш формаси; 2) эркалаш формаси; 3) ҳурмат формаси; 4) қарашлилиқ формаси; 5) ўрин белгиси формаси; 6) чегара формаси; 7) ўхшатиш формаси.

Кичрайтиш формаси

73-§. Отларнинг кичрайтиш формаси **-ча, -чоқ(-чак)** аффикслари ёрдамида ясалади.

-ча аффикси. Бу аффикс ёрдамида ясалувчи форма асосан кичрайтиш маъносини ифодалайди: *уйча, ўрдакча, таёқча, қушча, стулча* каби. Масалан: *Ҳовузча лабига бориб, сувда қизиқ манзарани кўрди... Тикилиб қараса, тўрт энлик-тўрт энлик келадиган сап-сарик балиқчалар. (Ҳ. Н.) Оппоқ капалакчалар еру кўкни тўлдириб тўзиб кетган, кумуш қанотчаларини оҳиста силкитиб чарх уришади. (Э. Усмонов.) Шўрва тайёр бўлиб сопол косаларга сузилаётганда, Гулнор папкадаккина чамадонча кўтарган бир аёлни бошлаб кирди. (Ҳ. Н.)*

-ча аффикси шахс (инсон) билдирувчи отлардан эркалаш формаси ясаганда, кичрайтиш билан бирга ҳурматлаш, эрка-

Лаш ёки камситиш маънолари ифодаланиши мумкин. Лекин бу маънолар кичрайтиш маъносига қўшимча тарздаги, сўзнинг лексик маъноси ва бошқа факторлар таъсирида келиб чиқадиган оттенкалар бўлади. Қуйидаги мисоллардаги *йигитча* ва *отинча* сўзларининг маъносига эътибор беринг: *Сизни қобил, эсли-хушли йигитча деб ким айтади.* (Ҳ. Н.) *Сал ўзингизни босиб олинг, йигитча.* (Ҳ. Н.) *Қизиқ эртақ экан, отинча, энди зерикмайдиган бўлдим.* (О.) *Миниб олди! Елкангдан тушириб кўр-чи; бўғаман дейди. Бу отинча ҳам ўша тоифадан.* (С. Ан.)

-ча аффикси билан ясалган кичрайтиш формаси янги лексик маъно касб этиши, янги сўзга айланиши мумкин. Бунда кичрайтиш маъноси йўқолади: *шолча, богча* (детсад) *каби: Ойиси ортиқча жом, дастшўй, декчаларни кўрсатиб «хоҳлаганингни ола қол» дсган экан...* (Ҳ. Н.) *Урозқул билан барзанги Қўқабой гўшти кутиб, гулли кўрпачада ёстиққа ёнбошлаганча чойдан майда-майда ичишиб ўтиришарди.* (Ч. Лйтматов.)

-ча аффикси ёши ва жуссаси кичик бўлган шахсларнинг исмига қўшиб ҳам ишлатилади: *Қилган ишингни биласанми, Ҳасакча,— деди Уктам унинг юрагини синамоқчи бўлиб.* (Ҳ. Н.)

Э с л а т м а. -ча омоним аффикс ва кўп маъноли аффикс. Бу ўринда фақат кичрайтиш формасини ясовчи -ча аффикси ҳақида гапирилди.

-чоқ(-чак) аффикси. Бу аффикс *той, келин, қўзи* каби икки-уч сўздангина кичрайтиш маъносини ифодаловчи форма ясайди: *тойчоқ, қўзичоқ, келинчак, туғунчак* каби: *Бир кун кўрмаганига саман йўрға уйда қолган тойчоғини эслаб кишинояпти.* (М. Муҳамедов.) *Акрамнинг широйли ранглар юзидаги табассум, гўё қорақўл қўзичоқнинг баррасидай жингалак-жингалак сочига шўъла сочиб ялтирарди.* (С. Ан.) *Уйинчи ёш қиз каби тароватли, келинчак каби кўркам, ёр каби дилдор эди.* (М. Исм.)

Эркалаш формаси

74-§. Отнинг бу функционал формаси -жон, -хон, -ой аффикслари ёрдамида ясалади.

-жон аффикси. Шахс билдирувчи турдош отларга ёки шахсларнинг номини билдирувчи отларга қўшилиб эркалаш, суйиш каби ижобий муносабат ифодаловчи форма ясайди: *укажон, ойижон, Рашиджон* каби.

Ойижоним туфлигимни

Доим мойлаб қўярди.

Бувижоним папкам артиб,

Эркаларди, суярди.

Акажоним дўппим қоқиб,

Силар эди бошимни.

*Опажоним дастурхонга
Келтирарди ошимни. (А. Қўчимов.)
Менга қараб кулгин, болажон,
Овунчоғим бўлгин, болажон. (С. Олимова.)*

-хон, -ой аффикслари. Булар ҳам киши исмини билдирувчи отларга қўшилиб, эркалаш, ҳурматлаш маъносини билдиради: *Азизахон, Ҳалимахон, Ҳабибахон* каби.

-жон аффикси эркакларнинг, **-хон, -ой** эса хотин-қизларнинг исмини билдирувчи сўзларга қўшилади.

Эслатма. **-жон, -хон, -ой** аффикслари киши исмининг таркибий қисмига кириши, унинг ажралмас компоненти бўлиши мумкин. Бунда эркалаш, ҳурматлаш маъноси ифодаланмайди: *Мамажон Дадажонов, Роҳатой Маннонова, Онахон, Уғилой, Нурхон* каби.

-(а)лоқ аффикси қиз, *бўта* каби бир-икки сўз таркибида эркалаш маъносида қўлланади: *Ҳа, эсимда, бўталоқ* бирам *кўҳлик, кўзлари катта-катта...* (О.)

*Тол баргини сочига
Тақиб олган қизалоқ,
Дўстларига жуда ҳам
Ёқиб қолган қизалоқ. (С. Олимова.)*

Ҳурмат формаси

75-§. Бу форма **-лар** аффикси ёрдамида ясалади: *акамлар, тоғамлар* каби: *Оға, соғ борсангиз, аввал дадамларга салом айтинг. (Ҳамза.)*

Ҳозирги ўзбек тилида **-лар** кўплик ифодаловчи аффикс сифатида соп категориясининг бирлик формасига қарама-қарши бўлган кўплик формасини (категориал формани) ясади. Ҳурмат ифодаловчи аффикс сифатида эса функционал формани ҳосил қилади.

Узига мустақил форма сифатида **-лар** аффикси ёрдамида ясалувчи ҳурмат формаси кўплик формасидан фарқли хусусиятларга эга. Булар қуйидагилар:

1. Юқорида кўриб ўтдикки, от туркумига оид сўз нутқда ҳамма вақт соп ва келишк формасида бўлади: *Студентларни кутиб олдик* гапида *студент* сўзи кўплик ва тушум келишиги формасида. Лекин у эгалик формасига эга эмас. Демак, эгалик формасига эга бўлмаган от кўплик формасига эга бўлаверади. Ҳурмат формасидаги от эса ҳамма вақт эгалик формасида ҳам бўлади, яъни эгалик формасисиз ҳурмат формасини тасаввур этиш мумкин эмас. Қиёсланг: *уйлар* — уйнинг кўплиги (бунда ҳурмат ифодаланмайди), *уйлари* — кўплик ёки ҳурмат: 1) *қурувчиларнинг уйлари* (кўплик); 2) *тоғамнинг уйлари* (ҳурмат).

2. Хўрмат билдирувчи -лар сўзга эгалик аффиксидан сўнг, кўплик кўрсаткичи -лар эса ундан олдин қўшилади: *акамлр* (хўрмат) — *акаларим* (кўплик), *жавобларинг* (кўплик) — *жавобинглар* (хўрмат): *Хоҳласаларинг кўзларингни чирт юмиб олинглар, хоҳласаларинг юммасдан, илгариги ёш Ҳалима опангларки эслаб ўтиринглар.* (О. Ё.) *Сайлов пунктинглар қаерда?* (С. З.) Фақат учинчи шахсда эгалик аффикси хўрмат билдирувчи -лар аффиксидан сўнг қўшилгани мумкин: *Бу итни мен биламан — Қосим бойваччанинг иглари...* Қосим бойваччанинг *уйларига кўп келаман-да, биламан.* (А. Қ.) -лар аффиксининг хўрмат маъносига эга экани қўйдаги мисолларда ҳам жуда аниқ кўринади: *Кўёв бола йўқларми дейман, тақ-туқлари эшитилмайди.* (Р. Ф.) *Аҳмаджон Одиловга бораман дейсиз, у киши сизни танийдиларми?* (О. Ё.)

Қарашлилиқ формаси

76-§. Қарашлилиқ формаси **-ники** аффикси билан ясалади ва предметнинг **-ники** аффикси қўшилган сўз билдирган шахс ёки нарсага қарашлилигини (тегишлилигини) билдиради: *Бу китоблар Рустамники. Бу боғлар колхозники.*

-ники аффикси аслида қаратқич келишиги кўрсаткичи **-нинг** ва **-ки** аффиксларининг бирикувидан ҳосил бўлган: **-нинг + -ки > -ники**. Лекин ҳозирги ўзбек тилида унинг қўшма аффикслик хусусияти йўқолиб, содда аффикс ҳолига келган.

Маълумки, отнинг эгалик формаси ҳам қарашлилиқ, яъни уч шахсдан бирига оидлики билдиради. Лекин қарашлилиқ формаси эгалик формасидан маъно жиҳатдан бутунлай фарқ қилади. Биричидан, эгалик формаси уч шахсдан бирини (I, II ва III шахсни) ва шахснинг сонини кўрсатади. Қарашлилиқ формаси бундай хусусиятга эга эмас. Қиёсланг: *ручкам* (биринчи шахс, бирлик) — *мактабники* (шахс ва шахснинг сони тунунчалари йўқ). Иккинчидан, эгалик формаси шу формадаги сўз билдирган нарсанинг бирор шахс ёки нарсага қарашлилигини билдиради. Қарашлилиқ формаси эса бошқа бирор нарсанинг **-ники** аффиксли сўз билдирган шахс ёки предметга ҳослигини (тегишлилигини) билдиради. Қиёсланг: *укамнинг портфели — портфель укамники.*

Эгалик формаси билан қарашлилиқ формаси маъно ва вазифасига кўра бир-биридан тамомла фарқли формалар бўлганидан айнан бир сўз эгалик ва қарашлилиқ формасида қўлланиши мумкин бўлади. Бунда эгалик формаси ҳам ўз вазифасида, қарашлилиқ формаси ҳам ўз вазифасида бўлади: *укамники, дўстингники, курсдошларимизники* каби.

Қарашлилиқ формасидаги сўз қарашли бўлган нарсани билдирувчи сўз билан қўлланса, ҳамма вақт кесим вазифасида бўлади. *Шу нокни экканда ярми кўчаники, деб ният қилганман.* (Л. Маҳмудов.) *Шаҳар милиция отрядига жойлашиб, Фар-*

ғона ҳарбий округидаги ўз одамларимиз билан алоқа боғлай олсанг марра бизники. (И. Содиқов.)

Қарашли бўлган нарсани билдирувчи сўз нутқда қўлланмаслиги мумкин. Лекин у умумий ҳолатдан сезилиб туради. Шунинг учун қарашлилик формаси кесим вазифасида келганда, қарашли предметни билдирувчи сўзни тиклаш мумкин бўлади: *колхозники* (бу машиналар колхозники), *дўстимники* (бу китоб дўстимники) каби.

Агар қарашлилик формасидаги сўз кесим вазифасида бўлмаса, қарашли (тегишли) бўлган нарсани билдирувчи сўзни қўллаб бўлмайди. Қарашли бўлган нарса нутқ ситуациясида маълум бўлиб тураверади. Масалан: *Тоғники кеч пишади* дейилганда, ниманинг кеч пишиши нутқ ситуациясида маълум бўлиб туради. Лекин шу гапдаги сўзларнинг формасини ўзгартирмаган ҳолда, кеч пишадиган нарсани билдирувчи сўзни қўллаб бўлмайди. Агар бу сўз қўлланса, қарашлилик формаси ўрнида қаратқич-қаралмиш бирикмаси қўллабди: *Тоғники кеч пишади — Тоғнинг олмаси кеч пишади* (ёки *Тоғнинг мевалари кеч пишади* каби).

Қарашлилик формасидаги сўз бош келишиктан бошқа келишик формаларида ҳам қўллана олади. Бундай ҳолларда ҳам қарашли бўлган нарсани билдирувчи сўз қўлланмайди. Агар бу сўз қўлланса, қарашлилик формаси қаратқич-қаралмиш типигаги бирикма билан алмашади: *Эшитишимча, синглингникига бормай қўйганмишсан.* (И. Содиқов.) Гапнинг умумий мазмунидан тингловчи шахснинг синглисининг уйига бормай қўйганлиги англашилади. Лекин бунда *уй* сўзини қўллаб бўлмайди. *Уй* сўзи қўлланса, қарашлилик формасини ишлатиб бўлмайди (қаратқич ва қаралмиш формаси қўллабди): *синглингникига бормай қўйганмишсан — синглингнинг уйига бормай қўйганмишсан.* Яна қиёсланг: *укангникида ёза қол — укангнинг ручкасида ёза қол, укангникини кўрсат — укангнинг расмини кўрсат, акамникидан келди — акамнинг уйдан келди.* Қуйидаги мисолларда қаратқич-қаралмиш бирикуви билан қарашлилик формасининг қўлланишига эътибор беринг: *У вақтнинг одами бошқа, бу вақтники бошқа.* (Ойдин.) *Раиснинг бөласига кўзини шахло қилиб, колхозчиникига бир кўзини юмиб қарагани яқин йўлатишмайди.* (Э. Усмонов.) *Эрининг ўлими Назокатни бир силкиб қалқитган бўлса, қизиники ерпарчин қилди.* (Ш.)

Кўринадики, қарашли (тегишли) нарса жуда аниқ (маълум) бўлиб, уни нутқда ифодалаш шарт бўлмаса, қарашлилик формаси (-ники аффиксли форма) қўлланаверади (нутқ тежамкорлиги принципи). Қарашли нарса нутқда ифодаланадиган бўлса, қарашлилик формаси фақат кесим позициясидагина келиб (китоб *дўстимники*), гапнинг бошқа бўлаклари вазифасида қўллана олмайди. Бундай ҳолларда қаратқич-қаралмиш типигаги бирикма ишлатилади. Қуйидаги мисолларда ҳам қа-

рашли бўлган нарса аниқ бўлганидан, у ифодаланмай, қарашлилик формасининг ўзи қўлланавради: *...юмушни домданикидагидек ёлғиз ўзи эмас, етим қиз Адолат билан бирга қиларди. (Е. Ш.) Мўмин қўшичини кишлоқнинг чеккасида эди. (Л. Маҳмудов.) Ўзимизникилардан биттаси йўлда учраганди. (Е. Ш.) ...ҳазил-ҳузул билан боланикига ўхшаган кичкина қўларини очиб, уйларида ҳар кун эринмай ёғлиқ-ёғлиқ палов дамлаган барча колхозчи аёлларнинг ҳаққига узундан-узоқ дуо қила кетарди. (Л. Маҳмудов.)*

Қарашлилик формаси ясовчи -ники аффикси от ўрнида қўлланадиган олмошлар ва отлашган сўзларга ҳам қўшилади: *Ўзимизникилардан биттаси йўлда учраганди. (Е. Ш.) Бирининг исми Асал, бошқасиники Чарос. (С. З.) Булардан бирининг исми Олия, иккинчисиники — Зумрад. (О. Мухторов.) От кимники — минганники, Тўн кимники — кийганники. (Мақол.)*

Қарашлилик формаси ясовчи -ники аффикси сўзга кўплик, эғалик, шунингдек, ҳурмат формасидап кейин, келишик кўрсаткичидан олдин қўшилади: *студентларникини, дўстларимизникидан, акамларникида каби: Лекин Адолатхон аяникидан оёғини узгани йўқ. (И. Содиқов.)*

Ўрин белгиси формаси

77-§. Бу форма -даги аффикси ёрдамида ясалади ва нарса ҳодисанинг ўринга кўра белгисини билдиради: *шаҳардаги дўстларимиз, осмондаги булутлар, қирдаги лолалар* каби. Агар -даги аффикси қўшиладиган сўз вақт (пайт) маъносига эга бўлса, бу форма нарсаининг пайтга нисбатан ўрнини билдиради: *ёздаги, қишдаги* каби.

-даги аффикси ўрин келишиги кўрсаткичи -да аффикси билан -ги аффиксининг бирикишидан ҳосил бўлган қўшма аффиксдир.

Маълумки, -ги (-ки, -қи) аффикси ўрин ёки пайт билдирувчи сўзларга қўшилиб, шу ўрин ёки пайтга оидлик маъносини ифодалайди: *нариги, остки, ички, ташқи; ёзги, кечаги, тунги, туш-ки* каби. -даги аффикси билан ясалувчи формада ҳам -ги аффиксининг бу хусусияти, шунингдек, ўрин келишиги формасига хос маъно маълум даражада сақланади. Шунинг учун ҳам кўпчилик ишларда бу формадаги -ги сифат ясовчи аффикс деб, яъни мустақил аффикс деб таърифланади. Ҳақиқатда эса бундай эмас. *Йўлдаги, куздаги* каби формада -да келишик формасига хос хусусиятни (функцияни), -ги эса сўз яшаш функциясини йўқотган. Чунки ўрин келишиги формаси ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдиради ва бу формадаги от феълга боғланиб, гапда ҳол вазифасида келади. -даги аффиксли от эса ҳамма вақт отга боғланади ва гапда аниқловчи вазифасида келади. Масалан: *Бурчакдаги креслода тулки пўстинига ўралиб оқ пийма кийган қалам мўйловли ёшгина бойвачча кери-*

либ ўтирар, кимгадир уқтирар эди. (Ас. М.) Адолат бошидаги рўмолини кўзигача тушириб эгилиб салом берди. (Е. Ш.) Қўшни қишлоқлардаги пахта пайкалларини оралаб, қиём туш пайти яккатутлик деҳқонлар билан бирга ўтириб чойхўрлик қилди. (И. Содиқов.)

Демак, *уйдаги, пахтазордаги* каби формадаги -да ўрин келишиги формасини яшаш хусусиятини, -ги сўз яшаш хусусиятини йўқотиб, иккаласи бирликда бир маъно ва вазифа учун қўлланилувчи аффиксга — предметнинг ўрин белгисини кўрсатувчи аффиксга айланган.

-даги аффикси сўзга сон формасидан сўнг, агар бўлса, эгалик аффикси, ҳурмат ифодаловчи -лар аффиксидан, шунингдек, қарашлилик ифодаловчи -ники аффиксидан ҳам кейин қўшилади: *дарахтлардаги, китобларимдаги, опамлардаги, тоғамларникидаги (тоғаларимникидаги)* каби.

-даги аффикси субстантив формани атрибутив формага айлантиради. Шунинг учун ҳам ўрин белгиси формаси келишик қўшимчасини олмайди. Агар бу формадаги сўз отлашса (ўзи боғланиб келган отнинг вазифасини ҳам ўз устига олса), у ҳолда -даги аффиксидан сўнг яна кўплик, эгалик ва келишик аффикслари қўшилаверади: *колхозларимиздагиларга* каби: *Салтанат онасини яна қучоқлади ва фахрлангандек ёнидагиларга қаради.* (Ойдин.) *Улар орқада қолиб, бир нималар кавшаб, бир-бирларидан мохорка тутатишар,... орқароқдагилари бўлса, эгарда бемалол ухлаб келишар эди.* (Ас. М.)

Чегара формаси

78-§. Отнинг бу функционал формаси -гача (-қача, -қача) аффикси ёрдамида ясалади: *аэропортгача, парккача, қишлоқ-қача* каби: *Оқ кўйлагининг энгларини билагигача* шимарган Аҳмаджон кабинага эгилиб кирди-да, *рулга ўтириб, машинани ҳайдаб кетди.* (Ҳ. Ғ.) *Синфда энг кичиги бўлганиданми ёки яхши ўқиётганиданми уни ўқувчилардан тортиб ўқитувчигача севиб қолишди.* (Е. Ш.) *Тўғриси айтсам, баҳордан кеч кузгача қишлоқ кишиси учун шароитнинг ўзи топилмайди.* (О. Мухторов.)

-гача аффикси жўналиш кўрсаткичи -га ва чегара маъносини ифодаловчи -ча аффиксларининг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма аффиксдир. Бу аффикс билан ясалувчи форма орқали ифодаланадиган чегара маъноси жўналиш келишигидаги от+қадар кўмакчиси ёрдамида ҳам ифодаланади. Қиёсланг: *уйгача — уйга қадар, кечгача — кечга қадар.* Демак, *шаҳаргача, пешингача* каби формада ифодаланадиган чегара маъноси -ча аффиксига хос. Шунга кўра бундай формада -ча мустақил аффиксдек кўринади. Ҳақиқатда эса бундай эмас. Чунки, биринчидан, бу формада -ча мустақил аффикс бўлса, жўналиш келишиги аффикси (-га) ҳам ўз мустақиллигини сақлаши, ўз

Маъно ва вазифасида қўлланиши керак бўлади. Ваҳоланки, чегара формаси таркибида **-га** ва **-ча** ўзича мустақил эмас, балки иккаласи бирликда бир маънони (чегара маъносини) реаллаштирувчи воситадир. Бир мисол: *Повестка хабарини эшитган кунни эса, ишни то тун қоронғисигача давом эттирган.* (Ҳ. Н.) Бу мисолдаги *тун қоронғисигача давом эттирган* бирикмасидаги чегара формаси кесимга жўналмиш келишиги формасида ҳам, **-ча** аффиксли формада ҳам бирика олмайди, яъни *тун қоронғисига давом эттирган ёки тун қоронғисича давом эттирган* дейилмайди. Бу факт чегара формасида **-га** ва **-ча** ўзича мустақил эмаслигини, улар шу формани ясовчи бир аффикс эканини кўрсатади. Иккинчидан, чегара формаси таркибидаги **-ча** аффикси ўрнида қадар кўмакчиси қўлланиши мумкинлиги ҳам **-ча** аффиксининг ўзича мустақиллигини эмас, балки **-га** аффикси билан бирга бир аффикс эканини тасдиқлайди. Чунки *уйга қадар, кечга қадар* кабиларда ҳам жўналиш келишигидаги сўз ўзича мустақил форма эмас, балки *у қадар* кўмакчиси билан бирликда яхлит бир формани (аналитик форма) ҳосил қилади.

-гача аффиксли форма ифодаладиган чегара макондаги чегара, замон (пайт)даги чегара ёки конкрет нарсадаги чегара бўлиши мумкин:

1. Маконда: *Рустамжон вагон зимасига сакради. Сўнг ичкаридан қўлини чиқариб, анча ергача силкитиб борди.* (Ҳ. Н.) *Бу атрофларга автобус келмас экан, марказгача пиёда кетишга тўғри келди.* (Х. Тўхтабоев.)

2. Замон (пайт)да: *Мунира ойинсига овқат олиб кетган, ҳалигача дараги йўқ.* (Л. Маҳмудов.) *Лекин шу бужунгача напландаги маиший хизмат комбинатига битта гишт қўйилди, на бир метр сим тортилди.* (О. Ё.)

3. Замон ва макондан бошқа нарсаларда: *Рустамжон ҳаргал сафардан қайтди дегунча мактабдан хабар олар, ота-оналар мажлисидан тортиб, байрам кечалари, пионер сборларигача иштирок этарди.* (Ҳ. Н.) *...ҳамиша унга нимадир етишмайди, гоҳ мактабга кўмир дейди, гоҳ ойна, гоҳ бўр, ҳатто латтагача сўрайди.* (Ч. Айтматов.)

-гача аффикси атоқли отлар, отлашган сўзлар, олмошлар, сонлар, феълнинг сифатдош ва ҳаракат номи формаларига ҳам қўшила олади: *Қаҳрамондан Мирҳожибойгача ҳеч кимни эрдан чиқармай хатга солди.* (Ё. Ш.) *Аввало, маслаҳатим, ўнчинини битириб олинг... Унгача ёшингиз ҳам тўлади. Сўнг марҳамат.* (Ҳ. Н.) *У атиги ўнгача санашни билади.* (Э. Усмонов.) *Дарахт кесини, биз айтган йўғонлик ва узунликда хода тайёрлаш билангина тинчимади, уларни айтилган жойга, белгиланган муддатда етказиб берилгача — ҳамма ишда қатнашди.* (Ҳ. Н.) *Одам изининг ҳатто қачон тунганигача билиб берганида эса ҳайратландик.* (Ҳ. Н.)

Ухшатиш формаси

79-§. Ухшатиш формаси **-дек(-дай)** аффикси ёрдамида ясалади ва нарса ёки шахсни белги, ҳаракат ва ш. к. жиҳатдан **-дек** аффиксли сўз билдирган нарсага, шахсга ўхшатади, ўхшашлигини билдиради: *шердек кучли, кафтдек текис, кийикдек учкур каби: Сал титраган илиқ гавдасини юмшоқ тивит рўмонга ўраб қучганча, ёш боладек елкасини силар эди. (Ас. М.) ...қиллардан шундай дилрабо куй таралар эдики, гўё қизнинг ўзи ҳам бунга маҳлиёдек, скрипка устига бош эгиб, қулоқ солаётганга ўхшарди. (С. Абдуқаҳҳор.) «Кубовая» деб ёзилган хонани очса, ҳаммомдагидек иссиқ ҳовур гуп этиб юзига урди... (Ас. М.)*

-дек(-дай) аффикси кўпчилик ишларда сифат ва равиш ясовчилар қаторига киритилади. Лекин у сўз ясовчи аффикс эмас. **-дек** аффиксининг каби кўмакчисига синонимлиги ҳам унинг сўз ясовчи эмаслигини кўрсатади: *қуёшдек — қуёш каби, Эркиндек — Эркин каби, денгиздек — денгиз каби, сизлардек — сизлар каби.*

Эслатма. **-дек(-дай)** аффиксли сўз шу ҳолда янги маъно касб этиши, янги сўзга айланиши мумкин: *мўздек (сув), қиндай (дори) каби.* Лекин бу ҳодиса аффиксация йўли билан (**-дек** аффикс воситаси) янги сўз ясаш эмас.

Ухшатиш билдирувчи **-дек** аффикси асосан отларга, бундан ташқари, олмош, сифат ва феълнинг сифатдош, ҳаракат номи ва **-моқчи** аффиксли формаларига ҳам қўшилади. Бу ҳодиса ҳам унинг сўз ясовчи эмаслигини кўрсатади: *тогдек, мендек, дурустдек, билмагандек, билмоқчидек каби: Овоз бергани кетаётганлардан кўра қайтаётганлар кўпроқдек кўринди кўзимга. (С. З.) Шамолдан эгилган дарахт зўрға бошини кўтаргандек бу ҳам секингина ердан бошини кўтарди ва атрофга қаради. (Ойдин.) У шундай семиз эдики, лўппи юзларидан қон тарс отилиб чиқмоқчидек тарам-тарам бўлиб кетган. (С. Абдуқаҳҳор.)*

Ухшатиш формасини ясовчи **-дек(-дай)** аффикси сўзга ҳар қандай форма ясовчилардан сўнг қўшилади. Бу ҳодиса ҳам унинг сўз ясовчи эмаслигини кўрсатади: *акалардек, акаларимдек, акаларимникидек, акаларимникидагидек каби: Хайрият, ўша-ўша Акбарали, онасига меҳрли, овози отасиникидек ширали, беозор. (Ас. М.) Хотиржам бўлинг. Кўнглингиздагидек боқаман. (Н. Фозилов.)*

-дек аффикси баъзи олмошларга қўшилганда **-нақа, -доқ** каби вариантда қўлланади. Бу ҳол айниқса оғзаки нутқ учун характерли: *унақа, шундоқ, қанақа каби.*

Аналитик форма

80-§. Отнинг аналитик формаси кўмакчи сўз ёрдамида ҳосил бўлади. Бу формалар восита, макон, вақт, сабаб, мақсад каби маъноларни ифодалайди. Аналитик форма ҳосил қилувчи

кўмакчилар отнинг маълум бир келишик формасига бирикади: қалам билан (ёзмоқ), кун сайин (гўзаллашмоқ), дўсти учун (олмоқ), кечга томон (келмоқ) ва б. (Кўмакчиларнинг маъноси 186- § да ёритилган.)

Жуфт ва такрорий формалар

81- §. Отнинг жуфт формаси умумлаштириш, жамлик маъноларини ифодалайди: *қовун-тарвуз* (қбун, тарвуз ва бошқа полиз маҳсулотлари), *қозон-товоқ* (қозон, товоқ ва уларга алоқадор бўлган бошқа асбоблар) каби. Жуфт отларнинг баъзиларини маънони кучли оттенка билан ифодалайди. Буларда жамлик, умумлаштириш маъноси сезилмаслиги мумкин: *Хонпошшаойимникидан киши келиб, тез юрасиз, деб ҳоли-жонимга қўймай олиб кетди.* (Ҳамза.) *Қудрат электрни дадасига гапиравериб, колхоз монтери Андрейга зир югуравериб, уларнинг қулоқ-миясини еди.* (Ҳ. II.)

82- §. Отнинг такрорий формаси кўплик маъносини ифодалайди, шунингдек, маънони кучайтириш учун қўлланади: *Колхозимда омбор-омбор ғалласи...* (Ҳабибий.) *Унинг кўзларидан оппоқ соқолига қатра-қатра ёш томар эди.* (А. Қ.) *Ўғит ғўзанинг томир-томирларига сингсин.* (О.) *...ҳорғинликдан ич-ичига кириб кетган маънос кўзлари шуғлада чўғдай йилтиллади.* (Ҳ. F.)

СИФАТ

83- §. Предметнинг белгисини билдирувчи сўзлар сифат дейилади: *оқ* (кўйлак), *қизил* (духоба), *кузги* (экин), *ақлли* (қиз), *тортинчоқ* (йнгит), *наследор* (қўй), *фидокор* (инсон), *юмшоқ* (нон), *ширин* (қовун), *илмий* (иш) каби.

Сифат ҳаракатнинг белгисини билдиришни ҳам мумкин: *яши гапирди*, *қаттиқ таъсирланди* каби. Ҳаракат белгисини баъзи сифатларгина билдира олади. Лекин сифатларнинг асосий хусусияти предмет белгисини билдиришдир. Демак, сифатларнинг умумий категориал маъноси предмет белгисини англатишдир. Бундан ташқари, сифатлар ўзига хос морфологик ва синтактик хусусиятларга ҳам эга.

84- §. Сифат боғланиб келган от турли сўз ўзгартувчи қўшимчаларни олиб ўзгариши мумкин, лекин сифат ўзгармайди: *кўк қалам*, *кўк қаламни*, *кўк қаламда*, *кўк қаламнинг*, *кўк қаламдан* каби. Отга боғланишда ҳеч қандай ўзгаришга учрамаслик сифатнинг ўзига хос морфологик хусусиятидир.

Сифатнинг ўзига хос морфологик белгиларидан яна бири унинг даража категориясига ва даражани ифодаловчи грамматик формага эгаллигидир: *яши* — *яшироқ* каби.

Сифат туркумининг жуда кўп қисмини ясама сифатлар ташкил этади. Шў туркумга хос сўз ясовчи аффикслар ҳам сифатнинг ўзига хос белгиларидан ҳисобланади: *ақлли, ҳосилдор, чирик, кузги* каби.

85- §. Сифат гапда асосан икки хил вазифада келади: 1) аниқловчи вазифасида: *Қурилиш олдидан топган бўлсангиз, ўша ерга боринг — уйини топади-олади, ... — деди кексароқ аёл. (Ш. Саъдулла.) Москванинг қор аралаш ёмғир қуйиб турган серизгириш, сериковқин кўчаларидан гоҳ ўннга, гоҳ сўлга юришди. (Ҳ. II.)* 2) кесим вазифасида: *Тонг ёқимли, баргларда шабнам. (Шукрулло.) Кейин шу баҳона хоналарга бирма-бир кириб чиқишди, ҳамма хона бўл-бўл. (М. Қориев.)*

Сифат ҳаракат белгисини билдирганда, ҳол вазифасида бўлади: *Азимов совуқ, хира кўкимтир осмонга ғамгин, хаёлчан қаради. (О.) Али қушчи кафтини қошларининг устига тутиб, Ургут тоғларига узоқ тикилиб турди, сўнг дардли хўрсиниб отдан тушди. (О. Ё.)*

СИФАТЛАРНИНГ МАЪНОГА КўРА ТУРЛАРИ

86- §. Предметнинг белгиси бир неча жиҳатдан бўлиши мумкин. Масала, ранг-тус белгиси: *қизил, кўк, яшил*; маза-таъм белгиси: *ширин, аччиқ, шўр* ва ҳ. Предметнинг маълум бир белгисини билдириш хусусиятларига кўра сифатлар бир неча турга бўлинади:

1. Хусусият билдирувчи сифатлар. Бу турдаги сифатлар жуда катта миқдорни ташкил этади. Булар инсонларнинг турли характер-хусусиятларини, шунингдек, предметларнинг белгиларини билдиради: *камтарин, муғамбир, содда, қувноқ, меҳрибон, шўх, зикна, йўрга, чопагон*. Хусусият билдирувчи баъзи сифатлар инсон, жонивор ва нарсаларга нисбатан қўлланаверади: *ювош одам — ювош от, яхши одам — яхши от — яхши хабар* каби.

Бў турдаги айрим сифатларгина ҳаракат белгисини билдиради: *яхши ишлади, мулойим сўзлади* каби.

2. Ҳолат билдирувчи сифатлар. Бу турдаги сифатлар инсон, ҳайвон ва предметларнинг турлича ҳолатларини ифодалайди: *бадавлат, хурсанд, маънос, кекса, дуркун, совуқ, илиқ, очиқ, салқин, жимжит, тинч* каби. Бу турдаги сифатлар ичида ҳаракатнинг белгисини билдириш учун қўлланидиган сифатлар нисбатан кўпроқ: *илиқ қаршилади, маънос сўзлади* каби.

3. Ш а к л - к ў р и н и ш билдирувчи сифатлар. Бу турдаги сифатлар инсоннинг турли ташқи қиёфаси ва тузилишларини, предметнинг шаклий кўринишларини билдиради: *гавдали, новча, узунчоқ, ясси* каби. Бу турдаги сифатлар ҳаракат белгисини билдирмайди.

4. Ранг-тус билдирувчи сифатлар: *оқ, қора, қизил, пушти, сариқ, зангор* каби. Бу турдаги сифатлар ҳам фақат предмет белгисини билдириш учун қўлланади.

5. Ҳажм-ўлчов билдирувчи сифатлар. Бу турдаги сифатлар предметнинг ҳажм, вазн-оғирлик жиҳатдан ўлчов белгисини билдиради: *кенг, тор, узун, яқин, катта, оғир, енгил*.

6. Мазатаъм билдирувчи сифатлар. Бу турдаги сифатлар у қадар кўп эмас: *ширин, бемаза, кордон, аччиқ* каби.

7. Ҳид билдирувчи сифатлар. Булар уч-тўрттагина: *хушбўй, бадбўй, қўланса* каби.

8. Предметнинг ўрин ёки вақтга кўра белгисини билдирувчи сифатлар. Бундай сифатлар ўрин ёки вақт (пайт) билдирувчи отларга **-ги** (**-ки, -қи**) аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлади: *ёзги, кузги, ички, қишки, сиртқи* каби. Бу турдаги сифатлар ҳаракат белгисини билдириш учун қўлланмайди.

87-§. Тузилиш жиҳатидан сифатлар туб ёки ясама бўлади.

Туб сифатлар морфемаларга бўлинмайди: *оқ, кўк, қари, ёш, ясси, оғир, кенг, тор*. Айрим сифатлар аслида ясама бўлган бўлса ҳам, лекин ҳозирги кунда морфемаларга бўлинмайди. Шунинг учун улар ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан туб сифат ҳисобланади: *суюқ (суйилмоқ феълига алоқаси бор), эгри (эгроқ феълига алоқаси бор)* ва б.

Сўз яшашнинг бирор усули билан ҳосил бўлган сифатлар ясама сифатлар дейилади. Ясама сифатлар содда ёки қўшма бўлиши мумкин.

Сўз ясовчи аффикслар ёрдамида содда ясама сифатлар ясалади: *кучли (куч+ли), илиқ (или+қ), рангдор (ранг+дор), эҳтиёткор (эҳтиёт+кор), кескир (кес+кир)*.

Бирдан ортиқ мустақил маъноли сўзнинг қўшилишидан қўшма сифатлар ҳосил бўлади: *ҳаво ранг (ҳаво+ранг), иш ёқмас (иш+ёқмас), ўз билармон (ўз+билармон), сурбет (сур+бет), ёқавайрон (ёқа+вайрон), эртапишар (эрта+пишар)*.

Даража категорияси

88-§. Сифат билдирган белгининг даражаси ҳар хил бўлиши мумкин, яъни белги нормал (оддий) даражада бўлиши, оддий даражадан ортиқ (кучли) ёки оз (кучсиз) бўлиши мумкин. Даража категорияси белгининг ана шу даража нуқтаи назаридан бўлган характеристикасини кўрсатади. Сифатларнинг даража нуқтаи назаридан бўлган фарқи турли воситалар ёрдамида ифодаланади: *яхши — яхшироқ — жуда яхши* каби.

Эслатма. Баъзи сифатлар билдирадиган белги табиий равишда турли даражани англатмайди. Шунга кўра бундай бел-

гиларни билдирувчи сифатлар даража кўрсаткичларига эга бўлмайди: *ғоявий, сиртқи, деворий* кабилар.

89- §. Даражанинг бир-бирига қиёсан олинадиган (белгиладиган) уч тури бор: 1) оддий (нормал) даража, 2) орттирма даража, 3) озайтирма даража: *яхши* — оддий даража, *жуда яхши* — орттирма даража, *яхшироқ* — озайтирма даража.

Э с л а т м а. Сифатларнинг даражаси оддий даражага нисбатан белгиланади. Бир предметнинг белгиси шкинчи бир предметнинг белгисига қиёсан олинши мумкин. Бунда биришнинг белгиси ортиқ, бириники кам бўлади: *темир ёғочдан оғир, у сандан кучли* каби. Лекин бундай ифодаланиш даражанинг махсус тури бўла олмайди. Чунки буларда бир предмет белгиси бошқа предмет белгисига нисбатан олинади. Даража категорияси эса белгининг оддий даражага муносабатини кўрсатади. Юқоридаги каби қиёслашда эса сифат оддий даража; орттирма даража ёки озайтирма даража формасида бўла олади: *ундан ширин — ундан жуда ширин — ундан ширинроқ*.

90- §. Оддий даражада белгининг ортиқ-камликка (кучлик-кучсизликка) муносабати ифодаланмайди ва бунда сифатлар даража ифодаловчи воситаларга (формал кўрсаткичларга) эга бўлмайди: *яхши, қаттиқ, семиз, кенг, баланд, тўғри, юмшоқ* каби.

91- §. Оттирма даражада белгининг нормал ҳолатдан ортиқлиги, кучлилиги ифодаланади. Ўзбек тилида белгининг ортиқ даражасини билдирувчи махсус аффикс (оттирма даражанинг морфологик кўрсаткичи) йўқ. Бу маъно бир неча усул билан ифодаланади.

1. Фонетик усул. Бу усулнинг ўзи бир неча кўринишга эга: 1) сифатнинг бош бўғини ёки бош қисмини олиб сифат олдида қўллаш билан белгининг ортиқлиги ифодаланади: *ялпалоқ, дум-думалоқ* каби. Бунда бош бўғин охири *п, м* каби товуш орттириб талаффуз этилиши ёки умуман ўзакдаги бирор товуш *п, м* билан ўзгартириб талаффуз этилиши, ҳатто па элементи орттириб талаффуз этилиши мумкин: *сап-сарик, қип-қизил, ям-яшил, кўм-кўк, оппоқ, соппа-соғ* каби. Белги даражасининг бу усул билан кучайтирилиши саноқли сўзларда учрайди, масалан, *меҳрибон, мулоим, шўх* сўзлари билдирган белгининг ортиқлигини бу усул билан ифодалаб бўлмайди; 2) белгининг ортиқ (кучли) даражаси унлини кучли ёки чўзиб талаффуз этиш, шунингдек, ундошни қаватлаб талаффуз этиш йўли билан ҳам ифодаланади: *узун* (кўча), *баланд* (уй), *юмшоқ* (нон) каби. Унли кучли талаффуз этилганда ёки ундош қаватлантирилганда, ургу олдинги бўғинга кўчирилиши ҳам мумкин: *нордон, чиройли, аччиқ, тэккис* каби. *Қип-қизил, сап-сарик, юм-юмалоқ* кабиларда ҳам бош қисмдаги унли кучли талаффуз этилади.

2. Лексик усул. Белгининг ортиқ (кучли) даражаси махсус сўзлар ёрдамида ифодаланади: *жуда яхши, жуда гўзал, жуда ширин, ғоятда қўрқинчли, ниҳоятда баланд, беҳад хурсанд* каби.

Белгининг ортиқ даражаси аналитик формада ҳам ифодаланади. Бу форма икки компонентли бўлиб, биринчи компонентини чиқиш келсинги формасида қўллаш орқали ҳосил қилинади: *узундан узок, шириндан ширин, қўполдан қўпол* каби.

92- §. Озайтирма даража белгининг нормал даражадан кучсизлигини билдиради. Бу маъно икки усул билан ифодаланади:

1. Лекеик усул. Бунда даражанинг кучсизлиги махсус сўзлар ёрдамида ҳосил қилинади: *сал дуруст, бир оз яхши, хиёл очик* каби.

2. Морфологик усул. Бунда даражанинг кучсизлиги **-роқ** аффикси ёрдамида ифодаланади. **-роқ** аффикси ёрдамида ясалувчи форма ҳамма вақт белгининг нормал ҳолатдан кучсиз (паст) даражасини билдиради: *оқроқ, кўкроқ, кучлироқ, баландроқ, текисроқ* каби: *Каттароқ ўғил болалар тоғга варрак, кичикроқлари лайлакни кўтариб чиққан эдилар, (Ш. Саъдулла.)*

-роқ аффиксли форманинг белгининг нормал ҳолатдан кучсиз (паст) даражасини ифодалаш бу аффикс белги билдирувчи бошқа сўзларга ёки равишдошларга қўшилганда ҳам аниқ кўринади: *Қийимидан йигит кўпроқ студентга ўхшар эди, (А. Қ.) Кексайганимда зора эркинлик кўрсам озроқ. (Шукрулло.) Борис Александрович, қулуннай қиёмини яхши кўрардингиз, ... — Мунаввар мураббо идишини суриброқ қўйди. (С. Ан.)*

Белгининг нормал ҳолатдан паст даражасини ифодалаш сабабли шундай маънони билдирувчи мустақил лексик воситалар (*сал, хиёл, бир оз* каби) ёки морфологик воситалар (**-иш, -(и)мтир** каби) бўлгани ҳолда сифатга **-роқ** аффикси ҳам қўшилиши мумкин: *Шу десангиз, сал ёруғроқда келмоқ учун тополмадим вақт. (Ҳ. Шарипов.) Қўшмамаатхон ҳали ўттиз бешларга бормаган, ўрта бўйли, қўй кўз, сарғишироқ ингичка юзли, қора қош йигит. (Ж. Ш.)*

Икки предметнинг белгиси ўзаро қиёсланганда, **-роқ** аффиксли сифат билдирган белги даражаси бошқа предметнинг белги даражасидан кучлироқ (ортиқроқ) бўлади: *Ҳаво кечагидан бугун совуқроқ. Қарим Салимдан новчароқ. Унисига қараганда буниси чиройлироқ* каби. Лекин бундай ҳолларда ҳам **-роқ** аффикси даражанинг кучлилигини (ортиқлигини) ифодаламайди. Бу маъно қиёснинг ўзидан келиб чиқади. **-роқ** аффикси эса шунда ҳам даражанинг нормал ҳолатдан кучсизлигини билдиради, яъни белгининг даражаси **-роқ** аффикси қўлланмаган формада кучли (ортиқ) бўлади. Қиёсланг: *бугун совуқроқ — бугун совуқ, ундан кучлироқ — ундан кучли, унга қараганда баландроқ — унга қараганда баланд* ва б.

Юқоридагилардан маълум бўладикки, даража маъносини ифодаловчи махсус грамматик кўрсаткичга эга бўлган форма фақат битта. У ҳам бўлса, **-роқ** аффикси ёрдамида ясалувчи озайтирма даража формасидир.

Эслатма. Ранг-тус билдирувчи айрим сифатларда қўлланувчи **-ни**, **(-н)тир** аффикслари белгининг кучсиз даражасини билдирмайди, балки белгининг сифат билдирган ранг-тусга мойиллигини, шунга яқинлигини кўрсатади: *оқши, кўши, кўкимтир* каби. *Қора қизил, оқ сариқ* кабиларда ҳам худди шундай маъно ифодаланади: *қора қизил* — қорага яқин (қорага мойил) қизил, *оқ сариқ* — оққа яқин (оқ рангга мойил) сариқ.

93- §. Сифатларнинг жуфт формаси асосан антонимлардан ҳосил бўлади ва умумлаштириш маъносини билдиради: *яхши-ёмон* (гап), *катта-кичик* (болалар) каби.

94- §. Сифатларнинг такрорий формаси предметнинг бирдан ортиқлигини, миқдорий кўплигини билдиради. Бунда белгини алоҳида таъкидлаш, кучайтириш ҳам бўлади. Сифат аниқлаб келган от ҳам, шу маънога мос ҳолда, асосан кўплик формасида қўлланади: *Турли шаҳар ва қишлоқлардан келганликлари турлича кийим ва шеваларидан билиниб турган ёш-ёш йигит-қизлар конференц залнинг ич-сиртини тўлдириб юборган эди.* (П. Қ.)

Сифатларнинг отлашуви

95- §. Сифатлар гапда от ўрнида (от каби) қўлланиши мумкин. Лекин бунда сифат бутунлай отга айланмайди. Бундай вазифада қўлланиш маълум контекстдагина, нутқ процессидагина бўлади. Сифатлар отлашганда отга хос кўплик, эгалик қўшимчаларини қабул қилади ва гапда отга хос барча синтактик функцияларни (эга, тўлдирувчи каби) бажара олади: *Ёмоннинг яхисиси бўлгунча, яхшининг ёмони бўл.* (Мақол.) *Яхши топиб гапирар, ёмон қопиб гапирар.* (Мақол.) *Қозонга яқин юрсанг қораси юқар, ёмонга яқин юрсанг балоси юқар.* (Мақол.) *Мош ранг духоба дўппили тўққиз-ўн яшар бола болаларнинг энг каттаси эди.* (О.) *Ёшни меҳнат, қарини овқат асрайди.* (Мақол.)

СОП

96- §. Соп предметларнинг мавҳум саногини, тартибни билдириши билан бошқа сўз туркумларидан ажралаб туради. Саналадиган предмет номини англлатувчи от билан қўлланмаган (*беи, ўн, беидан икки* каби) сонлар математик соп маъносини ифодалаб, мавҳум маъноли бўлади ва фақат сопларнинг номини англлатади. Сонлар саналадиган предметлар номини англлатувчи сўзлар билан қўлланганда эса сон туркуминини ташкил қилади.

Соп ҳам сифат ва равиш каби белги тасаввурини билдиради ва шу жиҳатдан ўша туркумларга яқин туради. Сифат предметнинг белгисини, равиш белгининг (ҳаракатнинг) белгисини билдиради, сон эса предметнинг миқдори, саногини ва тартибига кўра белгисини ифодалайди.

Сапоқ соп предметнинг миқдор жиҳатидан белгисини кўрсатади. Бундай вақтда, дейди Н. К. Дмитриев, у аниқланади-

ган предмет билан синтактик алоқага кириб (аниқловчи ва-зифасида келиб) сифатга яқинлашади.

Сонлар отлар билан бирга қўлланиб, бир неча предметлар-нинг йиғиндисини, аниқ миқдориин билдиради. Шу жиҳатдан сонлар предметларнинг ноаниқ миқдорини ифодаловчи *кўп, оз, бир оз* каби сўзлардан фарқланади. Сонлар ҳам предметларнинг аниқ миқдорини (*ўнта китоб*) ёки ноаниқ миқдорини (*бештача одам*) ифодалайди. Бу ҳолларда ҳам сонларни ёзув-да рақамлар билан ифодалаш мумкин. *Бир оз, кўп, анча* каби предметларнинг ноаниқ миқдорини билдирувчи сўзлар эса ра-қамлар билан ифодаланмайди. Шунинг учун ҳам улар сон ҳисобланмайди.

Сонлар ўзига хос морфологик ва синтактик хусусиятлари билан ҳам бошқа сўз туркумларидан ажралиб туради.

1. Сонларда ўзига хос формал кўрсаткичга эга бўлган қу-йидаги категориялар мавжуд:

— Саноқ сонларга **-(и)нчи** аффиксининг қўшилишидан предметларнинг тартибига, сирасига кўра муносабатини кўр-сатувчи категория ҳосил қилинади: *биринчи, ўн бешинчи*.

— Саноқ сонларга **-ов, -ала** аффиксларининг қўшилишидан предметларнинг группасини, тўдасини кўрсатувчи категория ҳосил қилинади: *иккови, учаласи*.

— Саноқ сонларга **-та+ча, -лаб** аффиксларининг қўшили-шидан предметларнинг тахминий ҳисобини кўрсатувчи кате-гория ҳосил қилинади: *ўнтача, юзлаб, минглаб*.

— Саноқ сонларга **-та+дан** аффиксининг қўшилишидан предметларнинг тақсимини кўрсатувчи категория ҳосил қили-нади: *иккитадан, бештадан* ва ҳоказо.

2. Сонларнинг *жуфт, метр, дона* каби ҳисоб сўзлари (нуме-ративлар) билан бирга қўлланиши уларнинг бошқа сўз тур-кумларидан ажратиб турувчи ўзига хос белгиларидан бири-дир.

3. Сўз ўзгартувчи қўшимчалар соннинг ҳамма турларига ҳам отлардаги функцияси каби қўшила бермайди. (Бу ҳақда соннинг ҳар бир тури ҳақида маълумот берилганда махсус тўхтаб ўтилади.)

4. Сонлар деярли сўз ясовчи аффиксларни қабул қилмайди. Бошқа сўз туркумларидан сон ясалмайди. Сондан эса турли сўз туркумларига оид сўзлар ясалиши мумкин: *уч-лик, икки-лан-моқ*. Баъзи сонлар ҳеч қандай аффиксларсиз ҳам от ва-зифасида ишлатилиши — отлашиши мумкин: *қирқ, етти, йигир-ма* (аза маросимлари номлари) ва бошқалар.

Сонларнинг синтактик хусусиятлари қуйидагича:

1. Сонлар одатда отлар билан қўлланиб, уларнинг аниқловчи бўлиб келади. Бу уларнинг асосий синтактик хусусиятла-ридан биридир.

2. Сонлар ҳеч қачон ўзича белги ифодаловчи сўзларни тобо қилиб келмайди — аниқловчи олмайди.

3. Сонлар от олдида аниқловчи вазифасида келганда кўпинча кейинги ҳоким бўлакка нисбатан от билан бирикмали бўлак ҳосил қилган ҳолатда муносабатга киришади: *Учта одам келмади* гапини аниқловчисиз — *одам келмади* ҳолида қўллаб бўлмайди. Бундай ҳолатларда от олдидаги сон — аниқловчи бирга қўлланиши шарт.

4. Баъзан сон ва сифат бирга отнинг аниқловчиси вазифасида келиши мумкин. Бундай вақтда ўзбек адабий тили нормасига кўра кўпинча олдин сон — аниқловчи, кейин сифат — аниқловчи келади: *иккита баланд уй, бешта илгор теримчи қизлар, йнта қора пахта гулли пиёла*.

5. Сонлар гапда кўпинча аниқловчи, кесим, эга, тўлдирувчи вазифасида келади. Масалан: *Бир четда гулзор оралаб иккита чиройли қиз гул териб юрибди. (О.) Бу хотиннинг жонни битта эмас, минг битта. (А. Қ.) Ҳозир уйида шунақа антиқа бодрингдан тўрттаси бор. (С. Аҳм.) Нималар ййлаётгани иккаласига ҳам аён. (Ас. М.) Бири бирига ўртоқ. (Ф. Ф.)*

Сонларнинг юқорида қайд қилинган грамматик хусусиятлари уларнинг турлари ичида ўзига хос хусусиятлар касб этади. Бу хусусиятлар сонларнинг кам ёки кўп миқдор билдирувчи кўринишларига, уларнинг тузилиш турларига кўра яна турли хусусиятларга эга бўлади. Шунинг учун бу масалалар ҳақида тегишли бўлимларда тўлароқ маълумот берилади.

СОННИНГ МАЪНО ЖИХАТДАН ТУРЛАРИ

97- §. Сонлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра дастлаб иккига бўлинади: миқдор сонлар ва тартиб сонлар. Миқдор сонлар предметнинг миқдори, саногига кўра белгисини, тартиб сонлар эса уларнинг тартиби, сирасига кўра белгисини кўрсатади.

Миқдор сонлар

98- §. Миқдор сонлар предметларни санаш, доналаш, тақсимлаб ёки тахминлаб кўрсатиш учун қўлланади.

Соннинг бу тури қуйидагича грамматик хусусиятларига кўра тартиб сонлардан фарқланади:

— Миқдор сонлар ўзига хос морфологик кўрсаткичларга эга. Тартиб сонлар эса **-(и)нчи** аффикси орқали ясалади.

— Миқдор сонлар ҳисоб сўзлари (нумеративлар) билан бирга қўлланади. Тартиб сонлар эса бу хил сўзларсиз ишлатилади.

— Миқдор сонлар жуфтланиб кела олади, тартиб сонларда бу хусусият йўқ.

— Миқдор сонлар бирикмали ҳолда *учдан бир, тўртдан уч* каби формаларда ишлатилади, тартиб сонлар эса бундай қўлланмайди.

— Миқдор сонлар -лар аффиксини олиб кўпинча тахминий миқдор билдиради, тартиб сонлар эса баъзан -лар аффиксини олиб отлашади, кўпликни ифодаловчи от вазифасида келади: *Соат учларда йигилиш бошланади. Қодирнинг ёши 30 ларда бўлса керак. Биринчиларга мукофот берилди.*

99-§. Миқдор сонлар қуйидаги турларга бўлинади: 1) са-ноқ сонлар; 2) чама сонлар; 3) жамловчи сонлар; 4) каср сонлар.

100-§. Саноқ сонлар. Саноқ сонлар предметларни санаш, доналаб кўрсатиш ва тақсимлаш маъноларини билдиради. Масалан: *Ҳар уч бола бир команда бўлиб, бунинг бири командир бўлар экан. (А. Қ.) Хатти йўқитганимда, кампир икки қўлини тизасига тираб жимгина қулоқ солиб ўтирди. (С. Аҳм.) Шу хатлардан иккитасини сиз ёзган бўлсангиз керак. (А. Қ.) Икки дўст ярим тунга қадар суҳбатлашиб ўтиришди. (Е. Ш.)*

Сонларнинг бу тури бошқа сўзларга боғланмай, мустақил ҳолда қўллана олади. Бу ҳолда унинг отга яқинлигини кўрсатади. Лекин саноқ сон предмет маъносини эмас, унинг миқдорини билдиради.

Унинг бирлик ёки кўпликда эканлигини кўрсатувчи грамматик категория ҳам йўқ. Соннинг бу турини миқдор маъносини ифодалашдаги максимал абстракт форма деб ҳисоблаш мумкин.

Саноқ сонлар предметларни доналаб санаш, шунингдек, бир турдаги предметларнинг тақсимини англатиш орқали ҳам миқдор билдиради. Бирор предметни *икки, уч, беш, ўн* деб санаш билан уларни *иккита, учта, бешта, ўнта* деб доналаб санаш орасида деярли фарқ йўқ. Санашда ҳар икки форма ҳам кўпинча бир хил ишлатилаверади: *уч киши — учта киши, ўн беш колхоз — ўн бешта колхоз.*

Саноқ сон ўзагига қўшилувчи -та аффикси ҳар қандай миқдорни кўрсатувчи саноқ сонларга қўшилиб келади. Бу -та аффикси урғу олмайди, урғу ундан олдинги бўғинга тушади: *бешта китоб, иккита портфель, ўн бешта газета* ва ҳоказо.

Саноқ соннинг бу тури чиқиш келишиги формасида ҳам предметларни санаш учун ишлатилади. Лекин бу ҳолда санаш билан бирга бўлиш, тақсимлаш маънолари ҳам ифодаланади: *бештадан, ўнтадан* каби. Кўпгина маъбалар ва дарсликларда -та аффиксини олган сонлар динамик сон, -та+дан аффиксларини олган сон тақсим сон, бўлим сон, улуш сон деб номлаб келинган. Биз уларни саноқ сон группасига киритамиз. Чунки бундай сонлар асосан предметларни санаш маъносини англатади, доналаб кўрсатиш ва тақсимлаш маънолари эса, қўшимча оттенкалар, холос.

Саноқ сонларнинг бу типларини алоҳида изоҳлаймиз:

Саноқ сонларга қўшилиб келадиган -та аффикси предметларнинг миқдорини доналаб кўрсатиш учун ишлатилади: *...қурт еган битта барғни узиб Зокир отага узатди. (А. Қ.) ...Бир юз*

иккита хат юбордик. (А. Қ.) Кечки пайт иккита медсестра келиб ҳаммага укол қилди. (А. Қ.)

Саноқ сонлардаги **-та** аффикси ҳар қандай сон ўзакларига қўшилиб кела олади: *Бу йил колхозга тўққизта якандоз, ўн тўртта кўрна қоплаб бердим. (А. Қ.) Пойабзалларнинг уч юзта янги модели, кийим-кечакларнинг етти юзта янги фасони-ни ишлаб чиқариш мажбуриятлари олинди.*

Бир сўзига **-та** аффиксининг қўшилиши натижасида ўзакдаги **р** товуши **т** га ўтади ва бирта эмас, битта шаклида айтилади: *Битта одамнинг қўлидан шунча иш келишига баъзан ўзи ҳайрон қолар эди. (А. Қ.)*

Баъзан **-та** аффикси предметларни доналаб кўрсатиш учун қўлланадиган ҳисоб сўзлари (нумеративлар) ўрнини босади ва улар ўрнида қўлланади: *учта қизил гул — уч дона қизил гул, йигирма бешта студент — йигирма беш нафар студент, еттита қўй — етти бош қўй* ва бошқалар. Шунини таъкидлаш лозимки, **-та** аффиксини ўзбек тилида ишлатиладиган ҳамма нумеративларнинг ўрнида қўллаб бўлмайди, у кўпинча предметлар айириб, доналаб саналиши лозим бўлганда ишлатилади. Предметларнинг ҳажми, оғирлик, узунлик каби ўлчовини билдирган *килограмм, метр, қарич, ҳўплам, қултум* каби қатор нумеративлар ўрнида **-та** аффикси ишлатилмайди: *бир қарич ер ўрнида битта ер, шунингдек, беш кило узум ўрнида бешта узум* деб ишлатилмайди.

-та аффиксли саноқ сонлардан сўнг ҳеч қачон кўпликни ифодаловчи формантлар қўшилмайди.

Эгалик аффиксининг қўшилишида ҳам ўзига хос хусусият мавжуд: I—II шахс бирликдаги эгалик аффикслари саноқ сонларга деярли қўшилиб келмайди. Улар кўпинча III шахс формасида келади ва бундай сонлар отлашади: *Саноат корхоналаридан олтиши олтигаси планлаштириш ҳамда моддий манфаатдорликни оширишнинг янги тартибида ишлашга кўчирилади. (Газетадан.) ...Айниқса битгаси эзиб-эзиб ашула айтади. (С. Аҳм.)*

Баъзан саноқ сонлар феъл олдига келиб ҳаракат-ҳолат ифодалайди: *Мен сизга битта гапираман. Битта гапириб ўнга куладиган одати бор.*

Шу хилда ишлатилган сонлардан сўнг ҳам сўзи қўлланиши мумкин. Бундай вақтда феъл инкор аффикси **-ма** ни қабул қилган бўлади.

Бу хусусият бир саноқ сонининг ишлатилишида кўпроқ кузатилади. Функцияси жиҳатидан бу сўз бўлишсизлик ифодаловчи олмош, равишга яқиндир. Чоғиштирайлик: *биттаям гапирмади — ҳеч гапирмади, битта ҳам кулмайди — ҳеч кулмайди.*

-та аффикси билан қўлланган саноқ сонлар бирикмали бўлак таркибида келиб, кўпинча бутуннинг қисми, бўлагини ифодалайди. Бундай бирикмалар таркибидаги сон қаратқич ёки

чиқиш келишиги формасидаги сўзлардан кейин эгалик ва баъзан келишик қўшимчаларини олиб отлашади: *Хатнинг учтаси менда эди. (А. Қ.) Шу пайт шамол лоланинг биттасини юлқиб олади-да... (С. Аҳм.) Қори тугунчани ечиб ўриқдан иккитасини Сидиқжонга узатди. (А. Қ.) Шу сабаблардан биттасини айтиб бермоқчиман. (А. Қ.) ...Зўрлардан биттаси буюрди. (О.)*

Предметларни чегаралаб, айириб, доналаб кўрсатиш учун -та аффиксини олган саноқ сонларга -гина(-кина, -қяна) аффикси қўшиб ишлатилади. Бу аффикс бевосита сон асосларига қўшилмай, -га, -та +дан, -ов каби форма ясовчи аффикслардан сўнг келади: *Мана шу салқинга тўрттагина беланчак оссам. (А. Қ.) Нашики хотинига иккитагина анор олиб беролмаса. (А. Қ.) Сенга ҳам иккитагина иссиқ пон олдим. (С. Аҳм.) Бизнинг бригаданизда ўн биттагина киши ишлайди. (А. Қ.)*

Одатда -гина аффикси кам миқдор билдирувчи сонлар таркибда қўлланади.

-тадан (-та +дан) аффиксли саноқ сонларда асосан предметларни санаб, доналаб кўрсатиш оттенкаси мавжуд бўлиб, тақсимлаш маъноси эса чиқиш келишиги аффикси — -даннинг хусусиятларидан келиб чиқади. Саноқ соннинг бу турида тўданинг, гуруҳнинг — кўпнинг тенг қисмлари, бўлаклари ифодаланади.

Бу хилдаги сонларда кўпинча -та +дан аффиксини олган сондан олдин кўп миқдор билдирувчи сон ёки гуруҳни, тўдани ифодаловчи сўз келтирилади: *Ўттиз икки самолёт саккизтадан бўлиб борар эди. (А. Қ.) Ҳовлининг тўридаги айвончанинг икки томонида биттадан уй бўлиб... (А. Қ.) Йигирма-йигирма беш минутнинг ҳар бири бештадан соғ тишимни суғуриб олгандек бўлиб ўтди. (А. Қ.)*

Келтирилган мисолларда кўп миқдор билдирувчи сўзлар (*ўттиз икки, икки томонида, йигирма-йигирма беш минутнинг ҳар бири*) олдин келиб, уларнинг тенг қисмини кўрсатувчи сонлар кейин келган. Лекин қисмини кўрсатувчи бу сонлар каср, сонлардан бутун миқдорни ифодалаш билан ажралиб туради. Шунинг учун бундай сонларни каср сонлардан фарқлаш керак.

Бундай сонлар олдидан кўп миқдор билдирувчи сонларгина эмас, кўпликни ифодаловчи отлар, жуфт отлар, шунингдек, *ҳар, ҳар бир* каби сўзлар орқали аниқланган отлар келиши мумкин: *Нимчаларининг чўнтагига биттадан тўр копток солиб чиқадилар. (О.) Азим ҳар елкасига тўрттадан одам сиғадиган бир йигит бўлипти. (А. Қ.) Маҳкама мардикор пули йиққани ҳар маҳаллага иккитадан вакил тайинлади. (А. Қ.)*

Келтирилган мисолларда *нимчаларининг, ҳар елкасига, ҳар маҳаллага* сўзлари қисмини, бўлимни ифодаловчи сонлар олдидан келтирилган.

-та +дан аффиксларини олган сўзлар саноқ сонларнинг бошқа кўринишлари каби от ва от туркумидаги сўзлар олдида

ёки феъл олдида келиши мумкин. Бу ҳолда улар предмет ва ҳаракатнинг миқдор белгисини кўрсатади. -та+-дан аффиксини олган сўзлар олдида кўп миқдор, гуруҳ ёки тўда билдирувчи сўзлар келади. *Мардикорлар жавзонинг бошларида биттадан, иккитадан бўлиб кела бошлади. (А. Қ.) Ҳаммамиз биттадан нон олсак бас. (О.) Биқиниб, нафасларимизни ютиб туриб, ҳаяжон билан биттадан тош отамиз. (О.)*

Соннинг бу тури нумеративлар билан ҳам қўлланиши мумкин. Нумеративлар sanoқ сон ўзаги+нумератив+чиқиш келишиги қўшимчаси шаклида қўлланади: *Дилафруз ҳар қўлида икки донадан гул билан келарди. Фаррухнинг китоб жавонида беш нусхадан спорт газеталари сақланарди.*

-тадан аффиксини олган sanoқ сонлар баъзан қисми билдирувчи сон+ийгиндини кўрсатувчи сон типига бирикмали ҳолда ҳам қўлланади. Масалан: *Опамнинг қўлида иккитадан тўртта китоб.*

«Sanoқ сон+от» бирикмаси ўзаро синтактик муносабатга киришганда қўйидаги хусусиятга эга бўлади: а) бирикманинг от қисми эга бўлиб, кесим билан шахс ва сонда мослашади. Sanoқ сон унинг (эганинг) аниқловчиси бўлиб келади: *Беш киши сўзлади; б) sanoқ сон эганинг составига киради: Ун-ўн беш студент келишди.*

Sanoқ сонлар қўшма сифат составида келади. Бундай бирикма кўпинча -ли аффиксини қабул қилади: *тўққиз қаватли ўй, беш яшарли бола, уч километрли йўл.* Шу бирикма -ли аффиксиз қўлланиши ҳам мумкин: *беш яшар бола, уч қават бино, икки километр йўл.*

Бундай қўшма сифатлар ичида келган sanoқ сон бевосита кейинги аниқланмишга (ўрнига кўра учинчи сўзга) боғланмай, ўзидан кейинги сўзга тобе бўлиб, улар биргаликда бирикмали аниқловчи ҳолида кейинги отга боғланиб келади. Бундай бирикмаларнинг иккинчи элементи кўпинча нумератив сўзлардан бўлади. Лекин ҳар қандай нумеративлар ҳам -ли аффиксини қабул қилиб, қўшма сифат ҳолида кела бермайди.

101-§. *Бир* сўзи қўлланиши, вазифаси ва маъносига кўра айрим ҳолларда бошқа sanoқ сонлардан фарқланиб туради: Бу сўз туб сўз шаклида, айрим аффиксларни қабул қилган ҳолда ёки жуфт ҳолда қўлланади.

1. *Бир* сўзи туб сўз шаклида қўлланганда:

а) sanoқ маъносини аниқлаб, предметнинг миқдорини билдиради: *Яна бир масалани гаплашиб олишимиз керак (О.);*

б) от олдида ноаниқликни кўрсатувчи формант бўлиб келади. Бу вақтда у маълум миқдор маъноси билан боғланмайди: *Кенг яғринли бир ўзбек йигити сўзлай бошлади. (О.)* Бу мисолдаги *бир* сўзи ҳам миқдор, ҳам ноаниқликни кўрсатиши мумкин. Жонли тилда бундай бирикма фарқланиб туради: *бир* сўзи миқдорни кўрсатса, логик урғу олади (*бир китоб*); ноаниқ формант бўлиб келса, урғу олмайди (*бир китоб*). Бундай ҳол-

ларда *бир* сўзининг аниқ ёки ноаниқ миқдор ифодалашини аниқлаш учун юқоридаги типли бирикмани қаратқичли бирикмага айлантириб кўриш керак. Агар қаратқичли бирикмага айлантириб бўлса, аниқ миқдорни; қаратқичли бирикмага айлантириб бўлмаса, ноаниқ миқдорни билдиради: *бир ўқувчи — ўқувчиларнинг бири*. (Бунда аниқ миқдор ифодаланган.) *Бир* сўзидан кейинги сўз эгаллик қўшимчасини олган от ёки кўрсатиш олмошларидан бўлса, у доим аниқ миқдорни ифодалайди: *бир китобим*; *Бу ерда бир шу уй қолди*. Ноаниқликни билдирувчи формант бўлиб келганда баъзан сифат билан бирга бирикмали аниқловчини ташкил этиши мумкин. Масалан: *қизиқ бир китоб*;

в) ҳаракатнинг белгисини билдириб, гапда ҳол бўлиб келади: *Машина бир лапанглади-да, яна илгарилади*. (С. Аҳм.) Баъзан маънони кучайтириш учун шу хилдаги гапларда кесим такрорланиб келади: *бир уришди, бир уришди...*;

г) мазмунидан истақ англашилган гапларда бирор воқеа ҳодисанинг бажарилиши мўлжал қилинганлигини билдиради: *эртага бир дам олсам*;

д) предметнинг бир турда ёки жинсдош эканлигини ифодалаб, «бир хил» деган маънони билдиради. Масалан: *Унинг директор Нишонхўжаев билан тили, дили, қилиғи бир*. (Газетадан.) *Тилинг билан кўнглингни бир тут*. Карима билан Эркиннинг ёши *бир*;

е) маънони кучайтириш учун қўлланилади. Бундай вақтда *бир* сўзи кучли интонация билан айтилади: *Оқсойдан ўтганимизда бир (ҳам) ёмғир ёғди!* (С. Ан.);

ё) аниқловчили бирикмага ноаниқлик оттенкасини қўшади: *Сафаров уни хунук бир хабар билан қариш олди*. (А. Қ.); *Уларнинг юзида бир чиройли табассум порлайди*. (С. Аҳм.);

ж) навбатма-навбат юзага келадиган воқеаларни ифодалаб, айирув боғловчилари вазифасида қўлланади. Масалан: *Бола бир бизга қарайди, бир отасига қарайди*.

Баъзан эгаллик аффиксларини олиб, ўхшашлик маъносини билдириши мумкин: *У ҳам менинг бирим (у ҳам менга ўхшаш)*.

2. *Бир* сўзи баъзи аффикслар ёки юкламалар билан бирга қўлланади:

а) жўналиш келишиқ қўшимчасини қабул қилиб, биргалик маъносини ифодаловчи ҳолат равишига кўчади: *Студентлар билан бирга ишладик*;

б) чиқиш келишиқ қўшимчаси билан бирга желиб, тўсатдан бўладиган воқеани ифодаловчи ҳолат равишига кўчади: *Бола бирдан қичқириб юборди*. *Бир* сўзига қўшилиб келган жўналиш, чиқиш келишиқ қўшимчалари ҳозирги тилда қотиб қолган морфемалар саналади;

в) -дай ясовчисини олиб, равиш вазифасида келади: *Беморнинг аҳволи бирдай*. *Ўқитувчи ҳаммамизга бирдай қарайди*;

г) -ов аффиксини олиб, ноаниқ шахс маъносини билдириди: *Биров чақиряпти*. Баъзи диалектларда *бир* сўзи аниқ шахс

кўрсатади: *Келмаса, тақдиримдан кўрайин, сўнгга мен ҳам бировингман бўлайин. (Э. Жуманбулбул.);*

д) -ор(-он) аффикси қўшилиб келади: **Бирор** воқеа юз бердимикин? Баъзан бу сўздан кейин -та аффикси қўлланади: *Бу уйни биронта одамга топшираман. (С. Аҳм.);*

е) -гина юкламасини олиб, чегаралаш маъносини ифодалайди. Бу вақтда -гина аффикси бир сонига қўшилса ҳам, шу сўз эмас, кейинги сўз чегаралаб кўрсатилади. Шунинг учун ҳам биргина сўзн фақат сўзига тенг келади. Масалан: *Мажлисга биргина сиз келмадингиз. Шунинг таъкидлаш лозимки, -гина юкламаси бир сўзига ёки бу сўз томонидан аниқланаётган сўзга қўшилишидан қатъи назар чегаралаш маъноси аниқланмиш сўзга оид бўлади: Мажлисга биргина сиз келмадингиз — Мажлисга фақат (бир) сизгина келмадингиз;*

ё) фонетик жиҳатдан ўзгарган ҳам юкламаси билан қўлланганда белгининг ортиқлигини кўрсатади: *Кўзи бирам ўткир эканки... (С. Аҳм.) Тоғ тизмалари бирам ажойиб... (С. Аҳм.);*

ж) -оқ элементининг қўшилиши билан боғловчига айланади: *Ҳаво булут бўлди, бироқ ёмғир ёғмади;*

з) бир сўзига -(а)кай аффикси қўшилиб келиб, «бутунлай» ёки «тамоман» маъноларини билдирувчи равиш бўлиб келади: *Сув биракай тўхтади.*

3. Бир сўзи қуйидаги сўзлар билан қўшилиб келади:

а) *ров, пас (нафас), зум, пайт, йил, вақт, ой, кун* каби сўзлар билан бирга қўлланиб гапта пайт ҳоли бўлиб келади. Масалан: *Мен сизни бир кунни колхоз идорасида учратдим. (А. Қ.) Меҳмонлар бирров келиб кетинди. Урмонжонни бирпас кутиб турдик. (А. Қ.) Йил, кун* сўзлари бир сўзи билан бирга келганда, III шахс бирликдаги эгалик аффикси билан бирга ҳам қўлланади: *Бир йили биз шу ерда учрашган эдик. Бир кунни раис мени колхоз идорасига чақириб қолади. (А. Қ.)*

Кун, вақт, пайт, йил сўзлари кўпликни ифодаловчи -лар аффиксини қабул қилиши ҳам мумкин. Масалан, *бир кунлари, бир вақтлари, бир пайтлари, бир йиллари...;*

б) *неча, қанча, сидир(ғ)а, оз, мунча, қадар* сўзлари билан қўшилиб, ҳол ёки аниқловчи вазифасида келади: *бир неча студент, бир қанча китоб, бирмунча (бир қадар) қараб чиқдим, бир оз ишладик, бир сидир(ғ)а кўриб чиқдим;*

в) *бир сўзи нима, нарса* сўзлари билан бирга келиб ноаниқлик маъносини билдиради. Бу вазифада келган *нима* ва *наrsa* сўзлари ўзаро синоним бўлади: *Унда кутилмаган бир нарса пайдо бўлди. (С. Аҳм.) ...унга бир нималарни кўрсатди;*

г) *қатор, талай* сўзлари билан бирикиб, предметнинг белгисини кўрсатади: *Мажбуриятни ўз вақтида бажариш учун бир қатор тадбирлар белгилаб чиқдим. («Қизил Ўзбекистон» газ.) Трактор бир ярим кунда бир талай кўриқ ер очипти. (А. Қ.);*

д) *хил* сўзи билан бирикиб келганда икки хил: «бир турдаги» ёки «ғалати» каби маъноларни билдиради: *Чорбозордаги*

боғимни пуллашни учини чиқарганимдаёқ важоҳати бир хил бўлиб, тутуқи осмонга чиқувди. (Ас. М.) **Бир хил** китобларни олдим;

е) бир сўзи бари, баъзи, ҳар, қай(си) сўзларидан кейин келиб, қўшма сўзни ташкил этади: баъзи бир, қай(си) бир сўзлари сифат вазифасида, ҳар бир — олмош вазифасида, барибир (асли эга+кесим муносабатидан келиб чиққан) — кириш сўз ёки сўз-гап функциясида қўлланади: *Бу одамларнинг қайси бирини ишонтиради! (А. Қ.) Петров ҳар бир сўзни аниқлаб гапирарди. (О.) Йўқ, барибир кутмайди. (М. Исм.)*

Булардан ташқари бир сўзи жуфтланиб кела олади. Бундай вақтда улар келишик (қотиб қолган келишик аффикслари) ва эгалик аффиксларининг олади: *бир-бири, бирдан-бир, бирма-бир, бир-бирига, бири-бирига* каби. Шунингдек, бу сўз бирин-сирин, бирин-кетин каби жуфт сўзларнинг олдинги компоненти бўлиб ҳам келади. *Бир сўзининг жуфтланишида ўзига хос хусусиятлар ҳам мавжуд: Бир сўзи жуфтланса, равишга кўчади: ...ипак намуналарига бир-бир қараб чиқди. (О.)*

Жуфтланган бир сўзининг олдингиси чиқиш келишик формасида келса, ягона, якка каби маъноларни билдиради: *Бу муштипарнинг бирдан-бир орзуси шу-ку! (М. Исм.)*

Жуфтланган бир сўзининг ҳар иккиси эгалик, келишик ва кўплик аффиксларини олиб келган бўлса, кейинги бир сўзи «иккинчиси» ёки «бошқаси» деган маънони билдиради: *Бири-бирининг давомчиси, бири-бирига устоз. (Ғ. Ғ.) Бири-биридан аломат гулларни ўстирди. (М. Исм.) Улоқчилар биридан-бири улоқни олиб қочади. (О.)* Олдинги сўз эгалик аффиксини олмаган бўлса, бу ҳолат кўринмайди: *Улар бир-бирларига мамнун қараб қўйишди. (О.)*

Ўзбек тилида бир сўзи ўрнида илк сўзи ишлатилиши мумкин. Бу сўз биринчи маъносида тартибни кўрсатади: *Қуёшнинг илк нуридан олам уйғонгандек. (Ҳ. Ғ.) Ўктам югуриб борди-ю, гўё уларни илк марта кўраётгандек қизиқиш ва ҳаяжон билан кутиб олди. (О.)*

Шунингдек, бир сўзи маъносида якка, ягона, ёлғиз сўзлари ҳам ишлатилади. *Бир ўзим келдим — ёлғиз ўзим келдим. Унинг битта ўғли бор — унинг ягона (яккаю ягона) ўғли бор* ва ҳ. к. Лекин бу сўзлар сон туркумига кирмайди, чунки улар ўрнида маълум рақамни қўллаб бўлмайди.

ҲИСОБ СЎЗЛАРИ (НУМЕРАТИВЛАР)

102-§. Предметнинг сонига кўра белгисини ифодаловчи саноқ сонлар баъзан предметларнинг ҳисобини кўрсатувчи сўзлар — ҳисоб сўзлари (нумеративлар) билан бирга қўлланади. Бу сўзлар саналаётган конкрет предметни кўрсатмай, ўша предметни ҳисоблашда унинг қайси категорияга, гуруҳга оид эканлигини аниқлаш учун ишлатилади. Бу сўзлар саноқ сон

Билан саналадиган предметни ифодаловчи сўз орасида келиб, уларнинг оғирлигига, узунлигига, ҳажмига, жойлашиш ўрнига ва бошқа шунга ўхшаш хусусиятларига кўра ўлчовини билдиради. Ҳисоб сўзлари шу предметнинг қандай йўл билан саналиш хусусиятига қараб қўлланади.

Ҳисоб сўзлари кўпинча от туркумидаги сўзлардан бўлади: *дона, нусха, туп, боғлам, сиқим, тутам* каби.

Ўзбек тилида ҳисоб сўзларининг ишлатилиш доираси жуда кенг ва турли-тумандир.

Қадимдан предметларни ўлчаш учун турли идишлар ёки бошқа ўлчов воситалари кўплаб ишлатилган. Уларнинг айримлари ҳозирги тилда ўлчов воситаси сифатида ё бутунлай қўлланилмайди, ёки ишлатилиш доираси торайиб, пассивлашиб қолган. Бундай ҳисоб сўзлари қуйидагилар:

Қадоқ: *Аҳён-аҳёнда ярим қадоқ гўшт билан палов дамланса — уйда тўй ҳис қилардик. (О.) ...Ярим қадоқча пашмак ҳол-ва солиб дастурхон қилиб қўйган эдик. (А. Қ.)*

Жон: *Уста Мўминнинг оиласи беш жон одам, бизда тўрт жон одам бор эди. (А. Қ.)*

Таваб: *Ерингиз икки юз йигирма танобдир? — деди Қурбон ота ҳайрон бўлиб. (А. Қ.)*

Газ: *Мен-ку йилда беш газ чит кўрмайман. (А. Қ.)*

Саржин: *Ўрмонжон икки юз йигирма беш саржин ўтин сотган. (А. Қ.)*

Пайса: *Кулала бутун қишлоқни қидириб дориликка беш пайса гўшт топиб келди. (А. Қ.)*

Тахта: *Ўрмонжон бир тахта қоғозни олиб, Қурбон отанинг олдига ёлди. (А. Қ.) ...етти тахта қоғозни тўлдирдим. (Ойдин.)*

Энлик: *Кўк конвертга солинган икки энликкина хат. (А. Қ.) Муродга икки энлик хат қолдирдим. (А. Убайдулла.)*

Сўлкавой: *Бир сўлкавой пул бойларга, ярим сўлкавой камбағалларга! — дейди домлам. (О.)*

Тош: *У колхозга қатнамоқ учун ҳар кун икки тош йўл юради. (Ҳ. О.) Қирқ тош теварак-атрофда уни кўриб дори бермаган доктор қолмади. (А. Қ.)*

Пуд: *Тангриқулхожи ҳар гектар еридан қирқ-қирқ беш пудга етказиб пахта олар экан. (А. Қ.)*

Маҳал (вақт): *Кампир беш вақт намозидан кейин нуқул йиғлар экан. (А. Қ.) Беморга уч маҳал дори бериб турдим.*

Юмалоқ: *...кампирга қадоғи фалон пуллик бир юмалоқ памил чой келтириб берган экан. (А. Қ.)*

Кейинги вақтда истеъмолдан чиқиб бораётган ёки жуда кам ишлатилаётган ҳисоб сўзлари ўрнига тилимизга рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан ҳисоб сўзлари кириб келмоқда ёки ўзбек тилининг ўз имкониятлари асосида янги ҳисоб сўзлари пайдо бўлмоқда:

Меҳнат кун: *Бошқалар бир, бир ярим меҳнат кун ишласа, Маллавой деганимиз уч ярим меҳнат кун ишлатди. (А. Қ.)*

Ҳар куни энг камиди бир ярим меҳнат куни ишласангиз бўлади.

Гектар: ...Баҳоргача икки юз йигирма гектар янги ер очимиз керак. (А. Қ.) Юз гектар ғўза учинчи чопиқдан чиқди. (О. Е.)

Кубометр: Утган йили биз 22,6 миллиард кубометр газ қазиб олдик. (Газетадан.)

Киловатт-соат: Ҳозир бир кунда 33,5 миллион киловатт-соат электр энергияси ишлаб чиқарадилар. (Газетадан.)

Сотих: Тонг отишига яқин у уч сотих жойнинг паст-баландини текислаб бўлганди. (С. Аҳм.)

Пачка: Икки пачка чой билан бир бутилка ёғ олди.

Метр (см. мм.): 8 метр шойи, 5 метр духоба, бир неча қўй ва ҳоказолар. (С. Абдулла.)

Кило: Бир кунда 200—250 кило пахта терарди.

Минут: Вазифани бажаришга 15 минут вақт берилди.

Градус: Қирқ градус совуқ. Бўрон.

Центнер: Пахтанинг ҳосили 40 центнердан ҳам ошиб кетди.

Пар: ...бир пар каравот ҳам келиб, уй тўрини эгаллади. (С. Абдулла.)

Экземпляр: Икки экземпляр журнал олдим.

Ўзбек тилида ҳисоб сўзлари қўлланишига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

1. Предметларни яккалаб ҳисоблаш учун ишлатиладиган сўзлар:

Дона. Бу сўз доналаб саналадиган предметларни англатувчи сўзлар олдида келиб, саноқ сонлардаги -та аффиксига яқин функцияни бажаради: Самандаров икки **дона** гайка, бир **дона** мис парракни кўрди. (А. Қ.) Суткасига 10 минг **дона** пишиқ гишт чиқарадиган завод қурилди. (А. Қ.)

Нусха. Бу сўз кўпинча предметларнинг ажраладиган белгисига — нусхасига кўра миқдорини кўрсатади. *Нусха* сўзи одатда газета, журнал, китоб ва шунга ўхшаш предметларни ҳисоблаш учун ишлатилади: Тагорнинг 59 марта 160000 *нусха* китоби нашр этилди.

Бош. Бу сўз баъзи ҳайвонларни ҳисоблашда қўлланилади: Колхоз чорвасига бир юз йн тўққиз **бош** қорамол қўшилди. (А. Қ.)

Бош сўзи узумнинг ҳисобида ҳам ишлатилади: Икки **бош** оқ чиллакани эндигина чумчуқ талай бошлаган экан. (С. Аҳм.)

Туп. Бу сўз орқали дарахт, гул ва бошқа баъзи ўсимликларнинг ҳисоби кўрсатилади: Чорвоқча катта бўлмаса ҳам, икки **туп** олча, бир **туп** шафтоли, бир-икки **туп** қизил гул бор экан. (А. Қ.) Ариқ бўйида икки **туп** гулсапсар очилди. (С. Аҳм.)

Нафар. Бу сўз кўпинча кишиларнинг айрим гуруҳини яккалаб ҳисоблашда қўлланилади: Икки **нафар** қизил аскар кўз йнгида. (Ойдин.) Уч **нафар** ёш офицер гулни олишга иятиларди. (Войнич.)

2. Бутуннинг, гуруҳнинг ёки тўданинг қисмини ҳисоблаш учун ишлатиладиган сўзлар:

Бурда. Бу сўз кўпича ноннинг қисмини билдиради: *Ҳар эҳтимолга қарши қопқонга бир бурда нон ҳам қистириб қўйди. (С. Аҳм.) Жамолиддин дастурхондан бир бурда нон олди. (М. Исм.) Бир бурда нон бир-бирисиз томоғидан ўтмайди. (С. Аҳм.) Баъзан бурда сўзи кўчма маънода сон билан бирга афт-башара, юзга нисбатан (озгин, ҳорғин юз деган маънода) ҳам ишлатилади: Мамарайим афандининг ажин босган, қуришган бир бурда юзида илжайганга ўхшаган бир нарса кўринди. (М. Исм.)*

Парча. Бу сўз нарса-предметларнинг қисмини ҳисоблашда қўлланилади. Кўпича кичик деган маънони ҳам билдиради: *Онам бир парча ерини соттириб отамнинг ўлигини кўмди. (Ойдин.) Ерда бир парча эски намат устида кир кўрпача, холос. (О.) Отангиздан бир парча ер қолганда, ўша қийинчиликларни кўрмас эдингиз. (А. Қ.)*

Варақ (саҳифа). Бу сўз кўпроқ ёзилган ёки ёзишга мўлжалланган қоғозларнинг қисмини ҳисоблаш учун ишлатилади: *Шу ниятда ўрнидан туриб бир варақ қоғозни олди. (С. Аҳм.) Саида ўн тўрт саҳифадан иборат қўл ёзма нутқини кўриб чиқди. (А. Қ.)*

Оғиз. Бу сўз жуда қисқа вақт давом этувчи нутқ процесси ҳисобини англатади: *Бир оғиз гапимиз бор, шуни сизга айтгани келдик. (А. Қ.) Унсиннинг юрагига қувват бўладиган бир-икки оғиз сўз айтмоқчи бўлди. (А. Қ.)* Бу ҳисоб сўзи баъзан феъл олдига келиб, ҳаракат-ҳолат ифодалайди: *Ўзим ҳам сизларни йиғиб, икки оғиз гаплашмоқчи эдим. (А. Қ.) Бу ҳақда бир оғиз айтиб қўйишимни лозим топмабди. (Мирм.)*

Луқма. Бу сўз баъзан ошнинг қисми, баъзан кўчма маънода сўзлашин процессининг қисмини ҳисоблаш учун ишлатилади: *Гапига бир-икки луқма қўймоқчи бўлибди. (Ойдин.) Чандир чайнаган кампирдек, бир луқма ошни оғзида айлантира берибди. (Ойдин.)*

Сиқим. Бу ҳисоб сўзи аслида сиқмоқ феълидан ясалган бўлиб, тўдадан маълум қисмини ажратиб олиш маъносини англатади. У фақат сиқимлаб ажратиш мумкин бўлган предметларни англатувчи отлар олдига келади: *Зиёдахон бир сиқим туз ташлаб чайқади. (А. Қ.) Бир сиқим чақа танга олиб унга узатди. (А. Қ.) Қулала ...олдига бир сиқим жийда қўйди. (А. Қ.). Бир сиқим палов қилиб берармикин дебман. (О.)*

Сиқим сўзи ўрнида унинг синоними сифатида қисим сўзи ҳам ишлатилади: *бир сиқим тупроқ — бир қисим тупроқ, бир сиқим жийда — бир қисим жийда ва ҳоказо.*

Тилим (карч). Бу сўз тилимламоқ феълидан олинган бўлиб, пичоқ билан узунлигига қараб маълум формада бўлақларга ажратилган предмет қисмларини ҳисоблашда қўлланилади: *Қарасам, қўлида бир тилим ҳандалак. (О.) Дастурхондан икки*

тилим қовун олиб бизга узатди. Бир тилим гўшт топиладими сиздан, Ойниса? Қовун, ҳандалак, тарвузларни йирик қисмларга бўлиб, кейин энига қараб ажратилган қисмлари карч сўзи билан ҳисобланади: Жамилахон бир карч қовунни олиб кўчага югурди. (М. Исм.)

Чимдим. Предметлар тўдасини (қуруқ чой ва бошқа шунга ўхшаш нарсаларни) бармоқлаб олиш ўлчови *чимдим* сўзи билан ифодаланади: *Икромжон бир чимдим чойни белбоғининг ичидан олиб чойнакка ташлади. (С. Аҳм.) Бобом бир чимдим посвойни олиб ҳидлади. (О.)*

Қултум суюқ предметнинг (кўпроқ сувнинг) қисмини ифодалашда ишлатиладиган ҳисоб сўзидир. *Қултум* ва *ҳўплам* сўзлари бир-бирига синоним бўлиб ишлатилади: *Кеннойим сиғирининг бир қултум сутини кўзи қиймайди. (О.) ...Бир қултум сувга зор бўлиб. (А. Қ.) Бир ҳўплам сув олиб четга пуркади. (Ойдин.) Бу уйда бир ютум сув ҳам йўқ. («Эртак»дан.)*

Томчи, қатра. Бу ҳисоб сўзи *қултум*, *ҳўплам* сўзларидан кўра ҳам оз бўлган суюқлик миқдорини ҳисоблаш учун ишлатилади: *Уч кун, тўрт кун саҳрода юрасиз, бир қатра сув йўқ. (О.) Пўлатжоннинг киприклари орасидан икки томчи ёш сизиб чиқди. (Ойдин.) Кўзида бир қатра ёш йўқ эди.*

Чақмоқ. Бу сўз йирик нарсанинг майдаланган қисмини ҳисоблашда қўлланилади: *Атиги бир-икки чақмоқ қандни қўлимга тутқазди. (О.) У олдидаги дастурхондан бир чақмоқ қанд олди-да, четидан бир тишлаб чой ҳўплади. (Ойдин.)*

Нимта. Бу сўз қисмнинг ярмини ифодаловчи (сўйилган ҳайвоннинг ярмини билдирувчи) ҳисоб сўзидир: *Улбўлсин бир нимта гўштни Турашга берди. (Қорақалпоқ ҳикоялари.)*

Тўғрам. Тўғралган нарсаларнинг (кўпроқ гўштни) қисмини ҳисоблаш учун *тўғрам* сўзидан фойдаланилади: *Отам икки тўғрам гўштни оташкуракда чўққа тутиб кабоб қилди. (А. Қ.) Бир тўғрам нонни оғзига солиб, чойни ҳўплади. (С. А.)*

Пой. Бу сўз баъзи жуфт предметларнинг қисмини ҳисоблашда қўлланилади: *Ун тўкилиб, унда бир пой катта кавушнинг изи қолибди. («Эртак»дан.) Пой сўзи кўпинча оёқ кийимларининг, найпоқ, қўлқоп ёки жуфт безак асбобларининг қисмини (бирини) ифодалайди: Тўпроқ ичидан бир пой зирак, бир пой билагузук топилди. Бу ҳисоб сўзи бирдан ортиқ сонлар билан қўлланганда ҳам бирдан ортиқ жуфтларнинг қисмини билдиради. Жуфт безак асбобларининг бир пойига нисбатан тоқа сўзини қўллаш мумкин: бир пой зирак — бир тоқа зирак.*

Бўлак. Бу сўз *бўлмоқ* феълидан келиб чиққан бўлиб, предметларнинг қисмини ҳисоблаб кўрсатади: *Халтанинг ичидан қирқ бир бўлак ёғочдан ишланган чолғу асбобини қўлига олди. («Минг бир кеча») Бир бўлак гўшт, бир бўлак нон олди.*

Шингил. Бу сўз кўпроқ бир бош узумнинг энг кичик қисмини ифодалайди ва баъзан кўчма маънода ишлатилади: *Оила*

аъзолари бир шингил узум узишдан маҳрумлар. (С. А.) Бир шингил ҳазил эшитинг.

Юқорида санаб ўтилган предметларнинг қисмини, бўлагини ифодалайдиган ҳисоб сўзлари одатда кам миқдор билдирувчи сонлар билан бирга келади.

3. Тўдалаб, гуруҳлаб кўрсатувчи ҳисоб сўзлари:

Бу группадаги ҳисоб сўзлари предмет ёки шахсларни тўдалаб, бутунлаб, гуруҳлаб ҳисоблаш учун ишлатилади. Одатда бундай ҳисоб сўзлари олдида энг кам миқдор билдирувчи бир сўзи қўлланса ҳам, у сўз кўп деган маънони ифодалайди. Қиёсанг: *бир гала қуш — бир неча қуш, бир тўп одам — бир неча одам* ва ҳоказо.

Бу группадаги ҳисоб сўзларига қуйидагилар киради:

Гала. Бу сўз асосан қушлар, паррандалар тўдасини ҳисоблаш учун ишлатилади: *Олисдан бир гала ўрдак учиб келаётган эди. (С. Аҳм.) Ҳовлимиз тепасида бир гала турна чарх уриб айланаётибди. (С. Аҳм.)*

Тўп. Бу сўз шахслар ёки қуш ва ҳайвонлар гуруҳини кўрсатади: *Бир тўп қарға ҳар томонга учиб кетди. (А. Қ.) Бу ерда бир тўп аёллар мажлисни кутиб ўтиришибди. (А. Қ.)*

Гуруҳ. Бу сўз кўпроқ шахслар тўдасини ифодалаш учун ишлатилади: *Дарвоза устида турган бир гуруҳ одамни тусмол билан таниш мумкин эди. (А. Қ.) Душманнинг катта бир гуруҳи қуришовда қолди. (А. Қ.)*

Тўда. Шахслар тўдасини кўрсатиш учун *тўда* сўзи ҳам ҳисоб сўзи сифатида қўлланилади: *Хийла вақтдан кейин Қўқон томондан бир тўда отлиқ кўринди. (А. Қ.) Дўқон олдида бир тўда одам ўрмалашиб турганини кўриб қолдим. (С. Аҳм.)*

Даства. Бир турдаги предметларнинг йиғиндисини, тўдасини ҳисоблаш учун ишлатилади: *Меҳмон чўнтагидан бир даства пул чиқарди. (А. Қ.) У бир даства коса кўтариб ариқ томонга ўтди. (С. Аҳм.) Қўлида бир даства гул... (С. Аҳм.)*

Боғ (боғлам). Боғламоқ ҳаракати билан боғлиқ бўлган предметларнинг кичик-кичик йиғиндисини, ҳажминини ифодалаш учун ишлатилади: *Бир боғ жўхориюя аравага ўқ бўлмайди... (А. Қ.) Топган бир даства гул, топмаган бир боғ пиёз. (А. Қ.) Зитта Сўнанинг олдида бир боғлам гул кўтариб келди. (Войнич.) Косиблар ўн боғ бедани тегирмон туйнугидан ташиладилар. (С. А.)*

Қучоқ. Бу сўз ҳам нарса-предметлар йиғиндисини кўрсатиш учун ишлатилади: *Қиз бир қучоқ тут баргини кўтариб келди. (С. Аҳм.) Олим бува бир қучоқ кўрна кўтариб чиқиб, кўчанинг ўртасига улоқтирди. (А. Қ.)*

Шода. Бу сўз бир ипга тизиладиган айрим предметларнинг йиғиндисини билдиради: *Бир шода марваридни тақишга буюрди. (Ойдин.) Устунда икки-уч шода қалампир осилиб турарди.*

Нафар. Бу сўз бирдан ортиқ сонлар билан бирга қўлланганда шахсларни яккалаб санаш учун ишлатилса ҳам, бир сўз билан келиб, тўда, гуруҳ маъносини ифодалайди: *Бир нафар ёшлар имтиҳон залларига кириб келишди.* (Мирм.)

Группа. Бу сўз ҳам кўпинча шахсларни тўдалаб, гуруҳлаб ҳисоблашда қўлланилади: *Бир группа декада қатнашчилари тўқувчилар билан учрашишди.* (Газетадан.)

Ҳовуч. Бу сўз ҳам предметларнинг маълум кичик тўдасини кўрсатади. Баъзан кўчма маънода ҳам ишлатилади: *Бола чўнтагидан бир ҳовуч қоп-қора аштархон гилос олиб берди.* (А. Қ.) *Бобомнинг қўлидан бир ҳовуч попук ва қанд оламан.* (О.) *У икки-уч ҳовуч тутни оғзига тикди-ю, яна бир ҳовуч териб...* *Айтсанг икки ҳовуч туршак бераман.* (О.) *...Чўнтагингизда бир ҳовуч сўзингиз бор.* (А. Қ.)

4. Жуфт предметлар ҳисобини кўрсатувчи сўзлар:

Одатда бундай сўзлар ё жуфт предмет билдирувчи сўзлар учун ёки якка предметларни жуфтлаб ҳисоблаш учун ишлатилади.

Бу хилдаги ҳисоб сўзларига қуйидагилар киради:

Жуфт. Жуфт предметлар ҳисобини кўрсатади: *Ярақлаган бир жуфт калишни менга узатади.* (О.) *Энди расм бўлган бир жуфт чиройли туфлини қўлтиғига қистирди.* (Ш.)

Жуфт сўзи яккалаб саналадиган нарса ёки шахсларни жуфтлаб ҳисоблаш учун ҳам қўлланади: *Бир жуфт тол тагидаги сўрида одам кўп.* (С. Аҳм.) *Бир жуфт бола курашга тушади.* (О.) *Бир жуфт мусича боласига кўзим тушиди.* (О.)

Пар(а). Бу сўз рус тилидаги *пара* сўзидан олинган бўлиб, жуфтнинг синонимидир: *Менга бир пар туфли, бир пар пайпоқ олиб келиб севинтиришди.* (Ойдин.) Бу сўз кўчма маънода ҳам ишлатилади.

5. Оғирликни ўлчаш учун ишлатиладиган ҳисоб сўзлари.

Предметларнинг оғирлигини ўлчаш учун ишлатиладиган ҳисоб сўзлари, юқорида айтганимиздек, актив ва пассив (ёки архаиклашган) гурпуага ажратилади.

1-группани *грамм, килограмм, литр, пуд, центнер, тонна* каби актив қўлланувчи ҳисоб сўзлари ташкил қилади: *Ўтган йил ҳар гектар ердан ўттиз беш центнердан пахта ҳосилини олдик. Бир грамм пахтани ҳам нобуд қилмайлик. Ҳар қутидан 78 килодан пилла чиқса бўладими?* (А. Қ.) *Давлатга шу йили 35 минг пуд галла, 70 тонна егшит топширилди.*

Бу сўзларнинг қўлланишида ҳам фарқ бор. Яъни *литр* сўзи фақат суюқлик учун; *грамм, килограмм, тонна* сўзлари эса ҳам суюқлик, ҳам қаттиқ нарсалар ўлчови учун; *пуд* сўзи кўпроқ дон ўлчови учун ишлатилади.

2-группани эса ишлатилиши доираси торашиб бораётган ёки архаиклашган *мисқол, қадоқ, ботмон* каби ҳисоб сўзлари ташкил қилади: *Унинг оғирлиги бир мисқолдан ҳам тунмайди.* (А. Қ.) *Тўртта қўй, уч ботмон бугдой, бир ботмон гуруч сўра.*

типти. (А. Қ.) Бундай сўзлар ўзбек тилида қадимдан жуда кенг қўламда қўлланиб келинган бўлса ҳам, ҳозирги кунда улар ўрнида совет-интернационал сўзлари ишлатилади.

* *
*

Ҳисоб сўзи вазифасини бажарувчи қуйидаги сўзлар тахминий миқдор ўлчовини ифодалаш учун ишлатилади:

Пиёла: *Жаннат хола шошиб-пишиб бир-икки пиёла чой ичди-да...* (С. Аҳм.) *Овқатдан кейин Урмонжон икки пиёла чой ичди.* (А. Қ.)

Қошиқ: *Подшо хайрига ҳар кунни бир қошиқ мой, икки қошиқ туз бериб турибди.* («Эртак»дан.)

Коса: (шокоса): *Кифоятхон бир коса ош, иккита равоч келтирган эди.* (А. Қ.) *У дастурхонга бир шокоса эзилганроқ ўрик, бир ликопчада шакар қўйди.* (А. Қ.)

Чойнак: Бу сўз фақат суюқлик ўлчови учун ишлатилади: *Столда нон, жизза, бир чойнак чой турарди.* (А. Қ.) *Икки чойнак чой кўтариб Урмонжон келди.* (А. Қ.)

Қоп (халта): *Деҳқонларнинг ўроғини чархлаб бир халта-ярим халта дон-дун топиб келар эдик.* (А. Қ.)

Қути, чамадон: *Етти киши бўлиб тўрт қути пилла олдик.* (А. Қ.) *Отаси икки чамадон нарса олиб келди.*

Стакан, рюмка, тоғора, кюврик, қозон, чўмич, банка каби сўзлар ҳам юқоридаги сўзлар каби вазифада ишлатилиши мумкин.

Булардан ташқари, бир қатор сўзлар борки, улар предметларнинг жойланиш ўрнига хосланган ҳисобини англатади. Бундай ҳисоб сўзлари айрим предметнинг аниқ сон билан алмашинмайдиган ноаниқ, тахминий оғирлик ўлчовини, яна бошқа хусусияти билан доналаб саналадиган шахс ёки предметларнинг миқдор ўлчовини кўрсатади.

Қуйидаги сўзлар шу группани ташкил қилади:

Кийимлик ўлчови учун жўра, кийимлик сўзлари ишлатилади: *Тўй қилувчининг онасига бир кийим доқа, хотинига бир кийим атлас, кичик онасига бир кийим чит, ўзига қийиқ, дўппи ва ҳоказо.* (С. Абдулла.) *Сенга бир жўра беқасам олиб қўйдим.* (А. Қ.) *Мана бу сафар бир жўра шоҳи олиб келибди.* (А. Қ.);

газлама ёки пахтанинг катта тўпи ўлчовини ифодалаш учун той сўзи ишлатилади: *Эллик туяга юклатилган юз той газлама қўшилди.* («Эртак»дан.) *Улар учун яна икки той пахта ҳам ажратилди;*

юк ташувчи ҳайвон, транспорт воситалари номи ҳисоб сўзи вазифасини бажаради: *Бир кўтаришда бир туя юк кўтара олади.* (А. Қ.) *Даладан бир арава қовун, икки машина юк келди;*

предметларни тахлаш ёки устма-устлигини кўрсатиш учун қават сўзи ишлатилади: *...Рўзғор ишини буткул қўлимга ол-*

сам-у, сизни етти қават кўрпачага ўтқазиб қўйсам дейман. (А. Қ.) Пак-пакана бўйи бор, етти қават тўни бор. (Топишмоқ.)

Шу функцияда ишлатилган қават сўзи қат сўзи ҳолида ҳам ишлатилиши ва предметларнинг устма-устлигини кўрсатиши билан бирга ҳисоблаш учун эмас, мустақил сўз функциясида (*Бу нарса бизда қат-қат бўлиб ётибди*) ишлатилиши мумкин. Қатлама сўзининг ўзаги ҳам шу сўз билан боғлиқ. Қават сўзи баъзан -ли(к) аффиксини олиб бинолар ўлчови учун ишлатилади: *Бир қаватли бинолар ўрнига шаҳримизда кўплаб тўрт, беш ва тўққиз қаватли бинолар қад кўтармоқда. (Газетадан.)* Қават сўзи билан параллел ҳолда *этаж(ли)* сўзи ҳам бинолар ўлчови учун ишлатилади: *Икки этажли уй қурдик;*

предметларнинг ёнма-ён жойлашганлигини кўрсатиш учун қатор сўзи ишлатилади: *Адир этагида уч-тўртта оқ уй ва ўртасида икки қатор гарамга ўхшаган қора ўтлар кўринди. (А. Қ.);*

предмет ёки шахсларнинг жойлашиш ўрнига кўра ҳисобини кўрсатувчи: *дўппи, тандир, сандал, тоғора, уй, айвон* каби яна қатор сўзлар мавжуд: *Дам ўтмай бир дўппи гунафша тердим. (Ойдин.) Ҳеч бўлмаса бир-икки тандир нон ёпиш кераклигини айтди. (Ойдин.) Бир сандал хотин, ўртада дастурхон. (Ойдин.) Қўлида бир тоғора сомса кўтариб кириб келиб қолди. Тўйда икки уй хотин, бир айвон ёш болалар бўлди;*

сочни ўриш, тараш каби ҳаракатлар билан боғлиқ бўлган ҳисоб сўзлари ҳам кўп учрайди: *Бир ўрим сочни эҳтиётлик билан орқасига ташлаб қўйди. (С. Аҳм.) Икки ўрим сочини бошига чамбар қилди. (Ойдин.) Икки тутам сочининг ярашиб турганини кўрсанг яна кўргинг келади. (Ойдин.)*

6. Узунлик ўлчови учун ишлатиладиган ҳисоб сўзлари.

Узунлик ўлчовини ҳисоблашда ҳам актив ва пасив ҳисоб сўзлари мавжуд. Предметларнинг узунлик ўлчовини ҳисоблаш учун энг актив ишлатиладиган ҳисоб сўзларига *метр, сантиметр, километр* каби совет-интернационал сўзлари киради: *Планга қўйшимча равишда 500 минг метр ип газлама, 556 минг метр шойи газлама ва бошқа товарлар тайёрланади. (Газетадан.) Қаландаровнинг машинаси соатига саксон километр масофа ўтиб борарди. (А. Қ.)*

Узунлик ўлчови сифатида қўлланган *газ, таноб, тош* каби сўзлар ҳозирги тилда арханклашган: *Бу боғнинг сатҳи тахминан 15 таноб ерни банд қилган. (Ойдин.) Ҳаммаси бўлиб 17 газ бахмал сотиб олди. Газ сўзи ҳозирги кунда узунлик бирлиги сифатида ишлатилмаса ҳам, шу маънода газлама сўзининг ўзаги сифатида ишлатилади.*

Булардан ташқари, узунлик ўлчови сифатида қадимдан ишлатилиб келинган *қарич, қулоч, чақирим, қадам* сўзлари ҳам ҳозирги жонли тилда кўплаб қўлланади:

Қулоч: *Фарҳоднинг отган тошлари минг қулоч ердан ҳам ўз нишонига тегарди. Бир қулоч арқонини олиб уйдан чиқиб кетди. (Ойдин.)*

Қадам: Отаси ёнига бормоқчи бўлиб, бир-икки қадам юрди ҳам. (М. Исм.) Шарофат Сидиқжонга ўзидан икки-уч қадам наридан жой кўрсатди. (А. Қ.) Қадам сўзи ҳаракатнинг масофага кўра белгисини ҳисоблаш учун ҳам ишлатилади: Машина қўзғалди-ю, ўн-ўн беш қадам юрмасдан тўхтаб қолди. (А. Қ.) Қурбон ота битта-битта қадам ташлаб борар эди. (А. Қ.)

Қарич: Бўйинг бир қарич... (О.) Колхозчилар бир қарич ерни бўш қолдирмасликка тиришадилар. (А. Қ.) Бу сўз ҳам ҳаракатнинг масофага кўра белгисини ифодалайди: Саодат мендан бир қарич ҳам жилмасди. (С. Аҳм.)

7. Ёш ҳисоби учун қўлланадиган сўзлар.

Ёш ҳисоби учун ишлатиладиган ҳисоб сўзлари асосан кишиларга нисбатан, баъзан ҳайвон ва дарахтларга нисбатан ишлатилади. Ёш ҳисоби учун ишлатиладиган ёш сўзи одатда аффикслар билан ёки бошқа сўзлар билан бирикма ҳолида қўлланади. Уларнинг қўлланиши қуйидагича:

-ар аффиксини олган ёш сўзи яшар шаклида ишлатилади: ...Звенога етмиш бир яшар Тўхтабуви Саримсоқова сайланди. (А. Қ.)

Баъзан яшар сўзи -ли аффиксини олиб ҳам келади: Ун бир яшарли қиз боланинг кўнглини чўқтирмасангиз бўларди. (А. Қ.)

-даги аффикси ёш сўзига қўшилиб келади: Уруш бошланган йили Шамсиддиним йигирма икки ёшдаги, Фазлиддиним эса ўн тўққиз ёшдаги йигитчалар эди. (С. Аҳм.) Ун тўрт ёшдаги Қифоятхон ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрди. (А. Қ.)

-даги аффикси олдидан -лар аффикси қўшилиб ишлатилганда, тахминий ёш ҳисоби маъноси ифодаланади: Эллик ёшлардаги эшон бола эмас, кўса экан. (А. Қ.)

-ли(к) аффикси ҳам ёш сўзига қўшилиб келади: Саккиз ёшли ўғли ва ўн бир ёшли қизини олиб уйдан чиқиб кетди. (Ойдин.) Уттиз икки ёшли эшон мана шу Қифоятхонга учрабди. (А. Қ.)

Булардан ташқари, ёш ҳисоби учун қуйидаги бирикмалар ишлатилади: ёш+га кирган (бориб қолган). Бир юз уч ёшга кирган табаррук кампир... (А. Қ.) Баззоз ўн етти ёшга бориб қолган қизга оғиз солган экан. (А. Қ.) Бу гапни олтиш ёшга бориб қолган бир чолдан эшитганлиги унга ниҳоятда наша қилди. (А. Қ.)

Айрим вақтда ёш сўзининг иштирокисиз ҳам ёш ҳисоби англашилади. Бундай конструкцияларда сондан кейин макон келишиклари аффикслари ва айрим сўзлар қўшиб ишлатилади: Ун учга кирган ёшгина попукдай қиз эди. (О.) Уттизга кирибсан, лекин «ҳе»ни билмайсан. (О.) Болаларимизнинг каттаси ўн олтига қадам қўйди. Раис элликка яқинлашиб қолган бўлса ҳам ҳали жуда бақувват эди. (А. Қ.)

Бир ёшгача бўлган давр учун ойлик, кунлик сўзлари ҳисоб сўзи ўрнида ишлатилади: Қўлида 10—15 кунлик чақа-

лоқ... (Ойдин.) *Етти ойлик паҳлавондек ўғилчаси билан келди.*

Юқорида кўрсатиб ўтилган ёш ҳисоби учун ишлатиладиган сўзлар соф ҳисоб сўзлари бўлмай, нисбий ҳисоб сўзларидир.

8. Вақт ўлчови учун ишлатиладиган сўзлар.

Вақт ўлчовини ифодаловчи сўзлар икки турлидир: йил, ой, ҳафта ва кунлар ҳисоби учун бир хил конструкциялар, сутка ичидаги ҳисоб учун эса бошқа хил конструкциялар ишлатилади.

I. группани ташкил қиладиган конструкциялар саноқ сонларнинг *аср, йил, ой, ҳафта* сўзлари билан қўшилиб келишидан ҳосил бўлади. Ҳисоб сўзи вазифасини бажарувчи юқоридаги сўзлар маълум миқдор ифодамайди. Улар баъзан отга, жуда кўп ҳолатда феъл ва равишга боғланиб келади: *Орадан уч йил вақт ўтди ҳамки, ундан дарак бўлмади* — отга боғланган. *Бир ой ишлар-ишламас тракторчиликка ўқигани кетиб қолди.* (А. Қ.) — сифатдошга боғланган. *Бир ой ишламасдан туриб бюрога тушди.* (Ас. М.) — равишдошга боғланган. *Чилон қори уни уч-тўрт йил кафтида кўтариб юрибди.* (А. Қ.) — феълга боғланган. *Бундан бир ҳафта илгари биз отамлар билан учрашган эдик..* (Мирм.)

Баъзан *кун, ой, йил, аср* каби сўзлар -лик аффиксини олиб, предметнинг вақтга кўра белгисини кўрсатиши мумкин: *Тракторнинг ҳақи битта отнинг ўн кунлик ем-хашагидан арзон тушибди.* (А. Қ.) *Пўлатжон уч кунлик нормани бир кунда бажариб қўйди.*

Тахминий миқдор маъносини ифодалаш учун бундай сўзларга -ча аффикси қўшилиб келиши, олдидаги саноқ сон жуфтланиб чама сон шаклида ишлатилиши ёки тахминан сўзи билан бирга қўлланиши мумкин: *Бу мактабда уч ойча ўқидим, холос.* (А. Қ.) *Дадам тахминан қирқ кунча ишга ярамай қолди.* (А. Қ.) *...Натижанда олти-етти кунлик иш саккиз кунга чўзилди.* (А. Қ.) *Орадан бир-икки ҳафта ўтар-ўтмас мактаб буткул тарқаб кетди.* (А. Қ.)

Саноқ сонлардан кейин келиб, вақт ўлчови учун ишлатиладиган *йил, ой, ҳафта, кун, сутка* сўзлари турли келишик аффиксларини олиб келиши, шунингдек, кўмакчилар билан бирга қўлланиши мумкин: *Уч кунда шунча ишни Адҳамжоннинг бир ўзи бажариши қийин эди. Отаси икки ойга дам олиш учун кетган эди. Ун беш кундан сўнг қайтиб келибди. Бир ҳафта ичида эйтилган топшириқни бажариш керак.*

Вақт ўлчови учун ишлатиладиган юқоридаги сўзлар тартиб сонлар билан бирга ҳам ишлатилади. Тартиб сонлар *кун* сўзининг синоними — *число* сўзи билан бирга қўлланади. Лекин *число* сўзи ҳеч вақт саноқ сон билан бирга келмайди: *Бешинчи кун — бешинчи число* (беш число деб ишлатилмайди). *1970 йил биз учун унутилмас йил бўлди. Биринчи кун Дилбар янги уйга ўргана олмай турди.*

Йилдаги ойлар номи, ҳафтадаги кунлар номи ҳам маълум даражада миқдор тартибини кўрсата олади: *Январь ойи (1-ой). Сентябрь ойи (9-ой). Жума кун (5-кун). Чоршанба кун (3-кун)* ва ҳоказо.

Бундай бирикмаларда *ой, кун* сўзлари донм III шахс бирликдаги эгалик аффикси билан бирга ишлатилади.

Вақт ўлчовини билдирувчи сўзларнинг иккинчи группасини сутканинг бўлақларини ифодаловчи *кеча, кундуз, соат, дақиқа, минут, секунд* каби сўзлар ташкил қилади. Бу сўзлар ҳам биринчи группани ташкил қилувчи сўзлар каби кўпинча феъл ва равишга, баъзан отга боғланиб, вақт ўлчовининг кичик миқдорини билдиради: *Қирқ кеча-ю-қирқ кундуз тўй-томоша қилиб...* («Эртак»дан.) *Қаландаров соат бир яримга станцияга машина чиқаришни сўрабди. (А. Қ.)*

Соат сўзи сонни кўрсатувчи сўздан олдин ва кейин қўллана олади. Бу сўз сондан олдин келса, қисқа, лекин аниқ вақт-ни ифодалайди. Чоғиштиринг: *Соат тўрт бўлди — Тўрт соат бўлди кутамиз ёки Соат учда йиғиламиз — Уч соатда йиғиламиз.* Бундай қўлланишларда *соат* сўзи ҳеч қандай формант олмайди, келишиқ кўшимчалари бевосита сонга қўшилади: *Роса соат ўн бирда раислар кабинетга таклиф қилинди. (А. Қ.) Каналнинг очилиш маросими соат тўртга белгиланган эди. (А. Қ.) Соат ўн иккидан ошди, аммо ундан дарак йўқ. (Мирм.)*

Баъзан тахминий қисқа вақтни кўрсатиш учун сон ва келишиқ аффикси орасида кўплик қўшимчаси ҳам қўшилиб келади: *Соат тўртларга раис машина чақирибди. (А. Қ.)*

Соат сўзи сонлардан кейин қўлланганда юқоридагига қараганда узоқ вақт ифодаланади. Бундай конструкцияларда турли келишиқ аффикслари сонга эмас, *соат* сўзига қўшилади: *Шанбаликда уч соат ишладик. Уч соатнинг ичида жуда катта иш қилдик. 5—6 соатда (5—6 соат ичида) қишлоқни айланиб чиқдик.*

Минут соатнинг қисмларини кўрсатадиган ҳисоб сўзи бўлиб, асосан санақ сонлардан кейин ишлатилади: *Шу одамнинг олдида ўн беш минут пахта терасан.*

Бу сўзлар келишиқ аффикслари ва кўмакчилар билан бирга қўлланади: *Беш минутда ҳовлини айланиб чиқди. 20—30 секунддан кейин чопиш мусобақаси бошланади.*

Ўзбек тилида сутка ҳисоби — куннинг ҳисоби қуйидагича: бутун маъноси рақам ва *соат* сўзи билан белгиланади. Бутун соатнинг ярмигача (*соат*) + чиқиш келишигидаги санақ сон + санақ сон + *минут* + *ошди* ёки *ўтди* сўзи келтирилади: *Соат учдан ўн минут ошди. Соат иккидан ўн беш минут ўтди.* Соатнинг ярмида эса: *каср* сон + бутун сон, бутун сон + *ярим* сўзи ишлатилади. Баъзан (*соат*) *бешдан ўттиз минут ўтди* типдаги конструкция ҳам ишлатилади. Яримдан кейинги вақт ҳисоби учун *соат* + санақ сон + *минут* + *кам* сўзларининг қўшилишидан тузилган конструкция ишлатилади. Кўпинча *минут* сўзи эга-

лик аффиксини олиб ҳам ишлатилади: *ўн беш минут кам уч, уч ярим...* Юқоридаги конструкцияларда *соат* сўзининг ишлатилиши факультативдир.

9. Қиймат (пул) ҳисоби учун ишлатиладиган сўзлар.

Предметларнинг қийматини ҳисоблаш учун энг кўп ишлатиладиган сўзлар *сўм* ва *тийин* сўзларидир. *Сўм* бутун миқдор учун, *тийин* эса унинг қисмларини ифодалаш учун ишлатилади.

Пул ҳисоби учун илгарин кўп ишлатилган *танга*, *чақа*, *тилла* сўзлари ҳозирги кунда қиймат ҳисоби учун деярли ишлатилмайди: *Ҳовлини савдога қўйишганда олти тилладан ортиққа харидор чиқмаган экан. (А. Қ.) Турдиалидан беш-олти танга қарз олиб келган экан. (А. Қ.) Бабар рўзгордан орттириб беш-олти танга нақд пул қилиб қўйибди, яна беш-тўрт танга орттирса...* (А. Қ.) *Бировдан бир чақа сўраганим йўқ, сўрамайман ҳам. (А. Қ.) Танга, чақа сўзлари ҳозирги ўзбек адабий тилида пул ҳисоби учун (бир чақа, икки танга каби) эмас, пулнинг бир кўриниши сифатида ишлатилади. Тилла сўзи ҳам пул ҳисобини англамайди.*

Майда пулнинг ҳисоби учун ишлатилган *мири*, *пақир* сўзлари архаиклашган: *Ғаффоржон икковимизга уч мири бериб, гўшт келтиргани буюрди. (А. Қ.) Битта мушак уч пақир, деди Туробжон. (А. Қ.)*

Қиймат ифодаловчи бу конструкциялардан сўнг *пул* сўзи ҳам қўшиб ишлатилади: *Йигирма беш сўм пул бўлса, ҳамма харажатга етар экан. (А. Қ.) Эллик тийин пулни яшириб қўйдим. (А. Қ.)*

Пул сўзи ўрнида баъзан *кирим*, *чиқим* сўзлари ҳам ишлатилиши мумкин: *...Икки юз йигирма беш сўм чиқим бўлар экан, холос. (А. Қ.)*

Қиймат ифодаловчи биринкмалар таркибида *пул* сўзи ишлатилмай, ўша сўзга қўшилиши лозим бўлган эгалик, келишик қўшимчалари, шунингдек, айрим кўмакчилар *сўм*, *тийин* сўзларига қўшилади: *Бугун меҳнат кунимиз йигирма етти сўмдан тушаётган бўлса, ... (А. Қ.) Даромад бу йиллар ўн бир сўм билан йигирма уч сўм орасида тебраниб турган экан. (А. Қ.) Китобни уч сўм эллик тийинга олдик.*

Жонли тилда қиймат билдирувчи *сўм* сўзи қўлланмай, соннинг ўзи турли келишик аффиксларини олиб қўлланади: *Дадам икки юз эллик беришга рози бўлди. (А. Қ.) Утган йили нахтадан бир миллион уч юз минг даромад олдик. (А. Қ.) Гилам таниган одам икки мингга индамай олади. (А. Қ.)*

10. Ҳозирги ўзбек тилида ҳаракатнинг миқдорга кўра белгисини ифодалаш учун ҳам сонлар ишлатилади. Ҳаракат белгиси учун ишлатиладиган сонлар бевосита феъллар олдига келиши ёки сон билан феъл орасида махсус сўзлар ишлатилиши мумкин. Улар баъзи жиҳатлари билан ҳисоб сўзларига яқин туради.

Қуйидаги сўзлар сон ва феъл орасида келиб, ҳаракат миқ-

дорини белгилаш учун хизмат қилади: *Марта (мартаба, маротаба) сўзи: У шамни ўчириш учун тўрт марта пуфлади. (А. Қ.) Мен Янгибозорга уч марта борганман. (О.) Батальон душманга қарши ўн уч мартаба ҳужум қилди. (А. Қ.)*

Тартиб сон ҳам марта сўзи билан бирга қўлланади: *Уни биринчи марта салобат босди. (А. Қ.) Марта сўзи -лаб аффиксини олиб, «кўп» маъносида ишлатиладиган неча, бир неча сўзлари ёки кўп сўзи билан бирга ҳам қўлланади: Евлар шаҳарни неча марталаб хонавайрон қилди, шаҳар бир неча марталаб ёнғинда қолди. (Газетадан.) Сиз билан кўп марталаб учрашамиз.*

Навбатда сўзи тартиб сон билан бирга келади: *Урмонжон биринчи навбатда жорий қилиш лозим бўлган тадбирлар ҳақида гапирди. (А. Қ.)*

Карра сўзи: *Умид эшитган гапларини яна бир карра ҳаёйдан ўтказиб бошлади. (Мирм.)*

Бор сўзи: *Бир бор гапирдим, икки бор гапирдим — қулоқ солмади.*

Ҳисса сўзи: *У сиздан икки ҳисса ёш бўлса ҳам нормасини икки-уч ҳисса ошириб бажаради.*

Қатла, дафъа сўзлари ҳам шу функцияда ишлатилади. Лекин бу сўзлар жуда пассив ишлатилади: *Бир-икки дафъа келиб-кетиб ахир ноғорачини кўндираман. (О.) Минг қатла шукурки, катта бўлиб қолдим. (А. Қ.)*

Сидра сўзи: *Аҳмаджон буларга қараб уч сидра ўқ ёғдирди. (А. Қ.)*

103-§. Чама сон. Чама сонлар предметнинг ноаниқ миқдорини, тахминий ҳисобини кўрсатади. Миқдор соннинг бу тури асосан икки хил усулда ҳосил қилинади: **1. М о р ф о л о г и к у с у л б и л а н:** Бунда чама сон саноқ сонларга айрим аффиксларнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Бундай аффикслар аслида сўз ясовчи ёки сўз ўзгартувчи аффикслар бўлишидан қатъи назар бу ўринда форма ясовчи аффикс вазифасини ўтайди. Қуйидаги аффикслар чама сонларни ҳосил қилади:

1) **-лаб(-ла+б)** аффикси қўшилиб келиб, соннинг равишга айланган (адвербиализациялашган) формасини ясайди.

-лаб аффикси феъл ясовчи **-ла** аффиксига равишдош ясовчи **-б** аффиксининг қўшилишидан ҳосил қилинган бўлиб, сонларга қўшилганда бир қўшма аффикс ҳолида олинади.

-лаб аффикси ҳар қайси саноқ сонга қўшила бермай, олатда йирик миқдор ифодаловчи *ўн, юз, минг* каби сонларга қўшилади: *Шаҳримизда ўнлаб театрлар, юзлаб кинотеатрлар бор. Шу станция юз минглаб одамларнинг ишини қиларди. (С. Аҳм.)*

Бу аффиксни олган сонлар чама соннинг бошқа турларига нисбатан аниқроқ миқдорни (ўзакда ифодалангандан ортиқ миқдорни) кўрсатади. Чоғиштирайлик: *ўнлаб мактаблар бор — ўнтача мактаб бор.*

-лаб аффикси орқали ясалган чама сонлар боғланиб кела-

диган от кўпинча кўплик формасида қўлланади: *Юзлаб миллатлар ва элатлар қардошларча ҳамдўст бўлиб яшамоқдалар. (Газетадан.) Шойи ва газламаларнинг юзлаб янги хиллари ишлаб чиқарилади. (Газетадан.)* Бу аффикс баъзан -га аффиксини олган саноқ сонларга ҳам қўшилиб, предметнинг миқдорга кўра белгисини эмас, ҳаракатнинг белгисини ифодалайди. Масалан: *Меваларни битта-битталаб тозалади;*

2) чама сонлар сон ўзакларига -гача (-га+ча) аффиксининг қўшилишидан ҳосил қилинади: *Икки томонга уч қаватдан олтишгача жой қилинган. (Ас. М.) Қўқондан йигирмагача терговчи борди. (А. Қ.) -гача* аффикси ҳар қандай миқдор ифодаловчи сонларга қўшилиб кела олади: *тўртгача, ўнгача, юзгача, минггача.*

Ҳисоб сўзлари (нумеративлар) билан бирга қўлланган сонларда -ча аффикси ҳисоб сўзига қўшилиб келади: *Тонг отишга яқин уч ярим сотихча жойни текислаб бўлганди. (С. Аҳм.)*

Ҳисоб сўзларининг масштаб, вақт ва оғирлик маъноларини билдирадиган турига -ча аффикси қўшилиб, тахминий миқдорни билдиради: *Тепаликнинг у ёнидаги қишлоқдан ярим километрча нарида танклар изғиб юрарди. (А. Қ.) Сертупроқ йўлдан икки юз метрча наридаги чайлада бир чол букчайиб ўтирибди. (С. Аҳм.) Мактаб узоғи билан тўрт юз метрча нарида эди. (А. Қ.);*

3) чама сонлар -ларча (-лар+ча) аффиксининг сон ўзакларига қўшилиб келишидан ҳосил қилинади: *Сиддиқжон юзларча киши оғзига қараб турган мажлисни кўз олдига келтирди. (А. Қ.)*

Бу хилда ясалган сон таркибидаги -лар аффикси тахмин, чама маъносини англатади. -ча аффиксининг қўшилиши билан бу маънолар кучайтирилади. Чоғиштирайлик: *соат беш бўлди* (аниқ миқдор ифодаланган) — *соат бешлар бўлди* (*соат беш атрофида, бешга яқин ёки бешдан бир оз ошди*) — тахмин, чама маънолари ифодаланган.

-ларча аффикси ҳам кўпинча *ўн, юз, минг* каби сонларга қўшилиб келади. Бу сон боғланиб келган от кўплик формасида қўлланади: *Унларча олий ўқув юртлари, юзларча мактаблар* каби;

4) чама сонлар вақт, ўрин ёки кишиларнинг ёшни тахминий кўрсатиш учун ишлатилганда, -лар аффиксидан сўнг макон келишиклари аффикслари қўлланади: *Саида уйга кеч соат ўн бирларда қайтди. (А. Қ.) Бу йигитнинг ёши йигирма иккиларда бўлиб, бир кўзи гилай эди. (А. Қ.)* Баъзан чама сон ҳосил қилувчи -ча, -лар морфемалари бирга ишлатилиши ҳам мумкин: *Бир ойчалардан кейин Қоплонбек билан Таманноннинг тўйи бўлди. (Ш.)* Сўроқ юкламаси -ми сонлар таркибида келиб, чама, тахмин маъносини билдиради: *Бир шоир билан бир режиссёр колхозга келиб бир ойми, икки ойми туришиди. (А. Қ.)*

2. Чама сонлар композиция усули билан ҳосил қилиниди.

Бунда турли сонлар жуфтланади ёки айрим сўзлар билан бирга келади. Шуниси характерлики, жуфтланишнинг ҳам ўзига хос қонуниятлари бор:

1) жуфтланган сонлар одатда турли миқдор кўрсатувчи сонлар бўлиб, уларнинг кам миқдор ифодаловчи компоненти аввал, кўп миқдор ифодаловчи компоненти эса кейин келади ва тахминий миқдор билдиради. Буларнинг турлари қуйидагича: *Қишлоққа бориб бир-икки кун туриб қайтарман. (А. Қ.) Онда-сонда битта-иккита сизир, қўй кўринар эди. (А. Қ.) ...Тўққиз йилнинг икки-уч йилигина тинч ўтди. (А. Қ.) Айниқса уч-тўрт боланинг овози ёқимли ва оҳангдор эди. (О.) Камида беш-олти кишини ўқишга юбориш керак. (А. Қ.) Олти-етти кунлик иш... (А. Қ.)*

Ундан юқори сонлар эса, кўпинча birlik ва ўнлик миқдори билан жуфтланади: *...Беш-ўн минут гапириб бераман. (А. Қ.) Танк қирқ-эллик метр яқин келганда... (А. Қ.) Дамба йигирма-йигирма беш кунлик иш. (А. Қ.)* Ёшга нисбатан тахмин билдирадиган сонлар кўпинча бир-бирига яқин сонлар билан жуфтланади: *Ташқарида уни ўн-ўн икки яшар бола кутарди. (А. Қ.)*

Сонлар жуфтлашганда форма ясовчи -та аффикси ҳар икки қисмга ёки охириги компонентга қўшилиб келади: *Буларнинг уч-тўрттаси қозоқ болалар. (О.) Шундан беш-олтитасинигина сезиб қолдим. (А. Қ.) Онда-сонда битта-иккита сизир, қўй кўринар эди. (А. Қ.)*

Бир сони ярим билан жуфтланганда кам миқдор билдирувчи сон кейин келади: *Онда-сонда битта-яримта хира чироқ учрайди. (О.);*

2) чама сонларни ҳосил қилишда тахмин маъносини ифодаловчи айрим сўзларнинг ҳам роли бор:

Чамаси сўзи одатда нумеративлардан кейин келади: беш ойлар чамаси ўтгач, Умматалини чақаришибди. (Ш.) У ярим соат чамаси тинимсиз ишлаб, жуда ҳолдан тойди. (С. Аҳм.) Умарали ўзидан икки ёш чамаси катта бола билан олишаётган экан. (А. Қ.)

Чоғли (чоқли) сўзи кўпроқ жуфтланган чама сонларга қўшилиб келади: Юқорида ўн-ўн беш чоқли мўйсафид чақчақлашиб ўтирар эди. (А. Қ.) Етти-саккиз чоқли хотин-халаж тўпланиб... (А. Қ.) Мактабда ўн чоқли бола йиғилган. (О.)

Яқин сўзи жўналиш келишиги формасидаги якка ёки жуфт сонлар билан бирикиб келади: *Колхоз тўрт миллионга яқин даромад қилди. (А. Қ.) Уттизга яқин бола атрофга тизилишди. (О.) Баъзан яқин сўзи сондан олдин келади: Умри яқин бир ойдан кейин келди. (А. Қ.) Жанжал яқин бир-икки ҳафтага чўзилибди. (А. Қ.)*

Тахминан сўзи бирга келади: Бу йил пойтахт меҳнаткашларидан тахминан ярим миллион киши пахта теримида иштирок этди. (Газетадан.)

Қарийб сўзи бирга келиши мумкин: *Республика аҳолиси қарийб уч миллион квадрат метр уй-жой бинолари олди. (Газетадан.) Корхоналарда қарийб бир миллион мутахассис ишлаб турибди. (Газетадан.)*

Камида (ками билан) сўзи бирга келади: *Камида беш мингта янги технология ускуналари ўрнатилади. (Газетадан.) Планга қўшимча ками билан ўн беш миллион сўм тежалади. (Газетадан.)*

Ортиқ, мўл(роқ) сўзлари билан бирга қўлланади: *Кўчаларнинг икки юзига саксон беш мингдан ортиқроқ кўчат ўтказилди. (А. Қ.)*

3. Чама сонлар морфологик ва композицион усулнинг комбинацияси орқали ҳам ҳосил қилинади: Жўфтланиб келган чама сонлардан сўнг **-ча, -ларча, -ларда** каби аффикслар қўшилади: *Электростанциямиз элик-олтмиштacha лампочкаларни аранг қиздирар эди. (А. Қ.) Орол тўрт-тўрт ярим танобларча келар эди. (А. Қ.) Утгиз-қирқ ёшлардаги киши бизни қаршилайди. (О.)*

Чама сонлар миқдор билдириб ҳол, аниқловчи ва отлашиб турли гап бўлаги бўлиб келади: *Икки-уч интилиб шохни ушлай олмади. (А. Қ.) Биров эшикни икки-уч тепди. (А. Қ.)* Ҳол вазифасида келган бундай сонларда тахмин маъносидан аниқлик маъноси кучлироқ бўлади.

104- §. Жамловчи сон. Жамловчи сон бир турдаги предметларнинг йиғиндисини ифодалаш учун қўлланади. Улар одатда ўндан кам бўлган сонларга махсус аффиксларнинг қўшилишидан ҳосил қилинади.

Жамловчи сонлар санок сонларга қуйидаги аффиксларнинг қўшилишидан ҳосил бўлади:

1) **-ов** аффикси кўпинча *икки, уч, тўрт, беш* сонларига қўшилиб, предметлардаги жамлик маъносини билдиради.

Жамловчи соннинг бу формаси доим эгалик аффикслари билан бирга қўлланади: *Икковимиз ҳам секин пастга тушдик. (О.) Иккови ҳам Қурбон ота билан хайрлашиб жўнади. (А. Қ.)*

-ов аффикси *икки* сўзига қўшилганда *икки* шахсни ифодалайди ва баъзан ҳар *икки* шахс номи изоҳловчи сифатида келтирилади: *Лариса билан Қўчқор икковлари йўлга чиқшиди. (О. Ё.)* Баъзан *икки* шахснинг бири кўрсатилиб, *иккови* сони келтирилади: *Ғаффоржон икковимизга жой солдим. (А. Қ.) Дадам иккови ҳамон шивирлашади. (А. Қ.)*

Иккидан ортиқ сонларда ҳам баъзан изоҳловчилар қўлланганда юқоридаги ҳолатни кузатиш мумкин: *Мен, Мамажон, Шарифжон деган бола учовимизга... (А. Қ.) ...одамлардан иккитасини қўшиб бераман, учовларинг ўтин қиласанлар. (А. Қ.)*

-ов аффикси *тўрт, беш* ва *олти* сонларига ҳам қўшилади. *Тўртовлари қотиб-қотиб кулди. (А. Қ.) Бешовларингни бир звено деймиз. (А. Қ.) Шу олтовимиз бир тан, бир жон бўлиб қурашайлик. (О. Ё.)*

Баъзи вақтда **-ов** аффикси **-овлон** шаклида келиб, жамликни кўрсатади: *Икковлон пиёдалаб Жилвон қапага кириб кетдик. (С. Аҳм.) Бешовлон бирдан хахолаб юбордик. (А. Қ.) Олтовлон ола бўлса, оғзидагин олдирар. (Мақол.)*

-ов аффиксини олган жамловчи сонлар доим эгалик аффикслари билан биргаликда қўллангани учун отлашиб, гапда от вазифасида келади. Лекин соннинг бошқа турларидан фарқли равишда сифатловчи аниқловчи вазифасини бажармайди: *Учовимизнинг мақсадимиз бир. Бешовимиз бир қути уруғ олсак, наинки эплаб боқолмасак. (А. Қ.) Қизларнинг учовига ҳам мукофот берилди;*

2) жамловчи сонлар **-ала** аффиксининг қўшилишидан ҳосил қилинади. Бу аффикс кўпроқ *икки, уч, тўрт, беш* сонларига қўшилади, *олти* ва *етти* сонларига эса кам қўшилади. Адабий тилда булардан юқори миқдор англатувчи сонлар билан деярли бирга келмайди. **-ала** аффиксининг қўшилиши натижасида ҳам сонларнинг ўзак составида маълум фонетик ўзгариш юз беради. *Икки* сўзидаги сўнгги **и** товуши тушиб қолади. Масалан, *икк(и)аламиз*.

-ала аффикси ҳам I шахс бирликдан бошқа ҳамма шахс ва сондаги эгалик аффикслари билан бирга қўлланади.

-ала аффикси *икки-уч* (баъзан *тўрт*) сонларига бевосита қўшилади. Баъзан эса ўзакка бевосита қўшилмай, доналик сон аффикси **-та** дан кейин келади: *бешталамиз (бешчаламиз), олтиталамиз, еттиталамиз*.

Баъзан маънони кучайтириш ва таъкидлаб кўрсатиш учун **-ов**, **-ала** аффиксини олган сонлардан олдин кишилик, кўрсатиш олмошлари ёки ҳар сўзи қўлланади: *биз икковимиз, сиз учалангиз, сен иккаланг, ҳар иккаласи...: Ҳар иккала бричкада ҳам тўла хотин-халаж. (А. Қ.) Ҳар иккала кичик хотин ҳам... йўғилни ишташар экан. (А. Қ.) Сизлар ҳар иккалангиз, биз ҳар учовимиз* ва б.

-ала аффиксини олган сўз эгалик аффиксисиз қўлланганда гапда аниқловчи (изоҳловчи); эгаликни олганда, эга, тўлдирувчи, кесим, қаратқичли аниқловчи бўлиб келади: *Иккаласининг бўйи барабар бўлса ҳам... (М. Исм.) Йигитлар иккаласи ҳам пахталигини ечишди. (Ас. М.) Уччасини битта плаш-палаткага ўрашибди. (А. Қ.) Турдимат уччасига роса синчиклаб тикилди. (М. Исм.);*

3) **-ов+ла+б** ёки **-ов+ла+ш+иб** аффиксларининг саноқ сонларга қўшилиб келишидан жамловчи сонлар ҳосил бўлади: *Учвлашиб ичкарига киришди. (М. Исм.) Уроз ога билан акам икковлашиб бир ҳовлини ижарага олишди. (О.) Бу вазифани икковлаб бажардик;*

4) **-ов+ -лан**. Бу аффикс жуда кам қўлланади: *Олтовлан ола бўлса, оғзидагин олдирар. (Мақол.)* Бу аффиксларнинг қўшилишидан ҳосил қилинган жамловчи сонлар гапда ҳол вазифасида келади.

Айрим саноқ сонларга эгалик аффикси қўшилиб, жамловчи сон маъноси ифодаланади: қизларнинг иккиси (қизларнинг иккаласи).

105- §. Каср сон. Каср сон бутуннинг қисмларини ифодалаш учун ишлатилади. Каср сонлар тузилишига кўра бошқа сонлардан фарқланади — улар кўпинча, бирдан ортиқ сонларнинг бирикишидан (синтактик усул билан) ҳосил бўлади. Улар одатда саноқ соннинг чиқиш ва бош келишиқ формасидаги бирикмаси (баъзан қаратқич ва бош келишиқ шаклида бирикиши) орқали ифодаланади: *Уларнинг тўртдан бир қисми фан доктори ва фан кандидати деган илмий даражага эга. (Газетадан.) Шаҳар пролетариатининг учдан икки қисми газлама тўқиш билан шуғулланади, учдан икки қисми эса ярим кустар корхоналарда ишларди. (Газетадан.)*

Каср сон тааллуқли бўлган отлар шу сонлардан олдин, қаратқич ёки чиқиш келишиқлари формасида келади: *...пахтакорларнинг учдан бири Зулфиқоровнинг звеносига ўтказилди. (А. Қ.) Фойдадан ўндан тўққизи хўжайинларнинг ҳамёнига тушарди. (О.)*

Айрим вақтда чиқиш келишиғи формасида келадиган отлар каср сон орасида ҳам келади: *Ун бешта отдан иккитасигина уни кўтара оларди. (А. Қ.) Князь учта отдан иккитасини бериб юборди.*

Каср сонларнинг сурати бош, махражи чиқиш келишиқ формасида келади. Отлашганда каср сонларнинг махражи ўзгармай, сурати эгалик ва келишиқ қўшимчаларини олади: *...ҳовлининг ҳам тўртдан бирини айвон эгаллаган эди. (А. Қ.) Биров тўртдан бирга эмас, шерикликка ҳам бир кетмон урмасди. (А. Қ.) Унинг кўз олдида юздан тўқсонни урадиган учар бир одам гавдаланди. (А. Қ.)*

Ярим (ёрти), чорак, нимчорак сўзлари ҳам каср сон ҳисобланади. Ярим сўзининг ўзағи ёрмоқ феъли билан боғлиқ бўлиб, маълум қисмнинг ярми маъносини билдиради. Баъзан бу сўз бирор нарсанинг ўртаси деган маънони ҳам билдиради: Қоқ ярим кечада йўлга тушибман. (О.) Ярим йўлда эсимга тушди. Қуёш адирга ярим белидан ботиб турибди. (С. Аҳм.)

Бу сўз баъзан белги билдирувчи сўзларга боғланиб, белгининг тўлиқ эмаслигини кўрсатади: *Аъзам икковимиз ярим қоронғи самоварда похолгами ўтириб оламиз. (О.) Ярим очиқ кўзлари билан эшакни қидира кетди. Ярим одам, ярим маймун қиёфасидаги бу икки жонивор келиб хонга салом берди. (А. Қ.)*

Ярим сўзи миқдор билдирганда баъзан -та аффиксини ҳам олади: Бобом яримта тишини кўрсатиб кулди. (О.) Енига яримта нонни тиқиб мактабга кетади. (О.) Бу сўз қўшма сўз таркибида келади: *Хаёли қочиб, салом-аликни ҳам яримта қилди. (Ш.)*

Ярим сўзи ёрти сўзи билан бирга жуфт сўзни ҳосил қила

ди: *Ҳикоят овқатни ярим-ёрти ичди.* (А. Убайдуллаев.) *Ярим-ёрти ишлар бизга ёқмайди.*

Бу сўз битта сўздан кейин жуфт ҳолда келади: *Қолганини битта-яримтага берарсан.* (С. Аҳм.) *Онда-сонда битта-яримта дўкон очиқ.*

Лекин бир ва ярим сонлари жуфтланмай қўшма сўз ҳолида қўлланганда аниқ миқдорни билдиради: *Трактор бир ярим кун ишлаб...* (А. Қ.) *Бундан бир ярим йил муқаддам..* (С. Аҳм.) *Ярим сўзи бошқа сонлар билан ҳам қўшилиб, бутун ва унинг қисми маъносини билдиради: Планни бир юз ўн икки ярим процент бажарди.* (А. Қ.) *Биз икки ярим йил ичида...* (Ас. М.)

Ярим сўзи баъзан қўшма сўзлар таркибида ҳам келади: Ярим шар, ярим орол, ярим мустамлака, ярим доира.

Қаср сонлар чорак, нимчорак сўзлари билан ҳам ифодаланади. *Чорак, нимчорак сўзлари форс тилидан кирган бўлиб, чорак — тўртдан бир бўлак, нимчорак (чоракнинг ярми) саккиздан бир бўлак деган маънони билдиради. Ним сўзи ҳам баъзан ўзбек тилида ярим маъносида келади: ним қоронғи — ярим қоронғи. Ним сўзи баъзан ярим деган маънодан бир оз узоқлашиб, камлик билдирувчи морфемага айланади: ним пушти гул, нимранг чой ва ҳоказо. Нимчорак қадоқ пашмакни олиб...* (О.)

Қаср сонлар таркибида кам, кўп, салкам каби сўзлар иштирок этган бирикмалар орқали ҳам ифодаланади: *Республикамиз Иттифоқимизда еттиштириладиган пахтанинг учдан икки қисмидан кўпроғини беради.* (Газетадан.) *Ҳар кун гох битта, гох чорак кам битта бўлка оламиз.* (А. Қ.) *Дилбар бу оилада салкам бир йил яшади.* (С. Аҳм.) *Ҳандалаги салкам бир қоп бўлди.* (О. Ё.)

Қаср сонлар бутун сонлар билан бирга аралаш сонни ҳосил қилади. Бундай ҳолатда яхлитликни билдирувчи сондан кейин бутун сўзи ва қаср сонлар келтирилади: *1,09— бир бутун юздан тўққиз, 3,1— уч бутун ўндан бир.*

Қаср сонлар гапда аниқловчи, отлашиб келганда, бошқа бўлақлар вазифасида қўлланади: *Ярим очиқ эшикдан лайлакнинг боши кўринди.* (С. Аҳм.) *Уч ярим меҳнат кун ишлади.* (А. Қ.) *Қолганини битта-яримтага пулласам.* (С. Аҳм.) *Битта-яримтаси зеркиб...* (О.) *Фанижон уйига ярим кечаси келди.* (А. Қ.)

Тартиб сон

106-§. Тартиб сон предметнинг аниқ, конкрет миқдорини, кетма-кетлигини ифодалаши билан соннинг бошқа турларидан фарқланади. Тартиб сонлар сифатларга яқин бўлиб, улар каби предмет белгисини билдиради.

Соннинг бу тури саноқ сонларга -(и)нчи аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлади.

Тартиб сон кўрсаткичи баъзан *неча сўроқ олмошига қўшилиб*, предмет тартибини аниқлаш учун бериладиган сўроқни англатади: *Вой, бугун нечанчи число ўзи?* (А. Қ.) *Нечанчи йилда туғилгансиз?*

-(и)нчи аффикси ўрнида баъзан *-ламчи* форманти ҳам ишлатилади. Бу аффикс предметнинг тартибига кўра белгисини эмас, саналадиган воқеа-ҳодисаларнинг тартиби, сирасини билдиради. Бундай гапларда саналиши лозим бўлган воқеа-ҳодисалардан олдин изоҳланиши лозим бўлган гап келтирилади:— *Шошманелар, қулоқ солинелар!*— деди,— *бирламчи, ғаламис одамларнинг гапига қулоқ солманелар, иккиламчи, ўзларинг биласизлар, мардикорликка кетганлар кўпи билан олти-етти ойга кетган...* (А. Қ.) *Унинг иккита айби бор: бирламчи, жуссадан берган эмас,... иккиламчи, хотинидан кўп уриш эшитади.* (А. Қ.)

Тартиб сонлар предметнинг миқдорига кўра белгисини кўрсатади: *Қаландаров учинчи бригадага тушиб узоқ ғўза оралади.* (А. Қ.) *Бугун республикамиз пойтахти Тошкентда тарихий ва маданий ёдгорликларни сақлаш жамиятининг биринчи таъсис съезди очилди.* («С. Ўзб.») *Саида биринчи партия мажлисини ўтказишга тайёрлик кўра бошлади.* (А. Қ.)

Тартиб сонлар соннинг бошқа турларига нисбатан кўпроқ феъл-кесим билан муносабатга киришади ва ҳаракатнинг миқдорга кўра белгисини кўрсатади: *Раис ўша куни районда биринчи бўлиб йегирма беш килограмм пилла топширди.* (А. Қ.) *Бунақасини биринчи эшитишим.* (С. Аҳм.) *Мен Эшонни биринчи кўрганымда ёқтирган эдим...*— деди. (А. Қ.) *Танклар жангини Аҳмаджон биринчи кўриши эди.* (А. Қ.)

Бундай қўлланган тартиб сонлардан сўнг кўпинча *марта* (*мартаба*), *навбатда*, *бор* каби сўзлар бирга ишлатилади: *Москва ўз ишчилар синфининг мамлакатда биринчи марта В. И. Ленин иштирокида коммунистик шанбаликни ўтказганлиги билан ҳақли равишда фахрлана олади.* («С. Ўзб.») *Сафаров бундан кейин биринчи навбатда қилинадиган ишлар тўғрисида гапириб...* (А. Қ.) *Шунда мен биринчи бор дўмбиранинг товушини эшитдим.* (О.) *Жоним билан Жамолиддин ака,— деди у, биринчи марта унга номи билан мурожат этиб:* (М. Исм.)

-(и)нчи аффикси *бир* сонига қўшилиб келганда баъзан «олдинги», «аввалги» деган маънони ифодалайди: *Гулнинг биринчи ғунчаси куттириб очилади.* (С. Аҳм.) *Биринчи кунлари унинг келишган гавдасига, қора мағизлигига беш кетган бўлса...* (Ш.) *Атиргуллар, кўркам карнайгуллар, хил-хил гулбеорлар кузнинг биринчи изғиринларини писанд қилмайди.* (О.)

Баъзан *иккинчи* сўзи «бошқа» деган маънони ифодалайди: *Бу, шубҳасиз, бизнинг ютуғимиз. Лекин иккинчи томонини ҳам эсдан чиқармаслик керак.* (А. Қ. ...бошқа томонини ҳам эсдан

чиқармаслик керак.) Энди гапнинг **иккинчи** томонига назар ташлайлик. (А. Қ. ...гапнинг бошқа томонига назар ташлайлик.)

Баъзан предмет, ҳодисанинг тартибни кўрсатишда аввал сапоқ сон, ушдан сўнг тартибни ифодаловчи бирикмалар ишлатилади: **Икки кун шу хилда ишлаган бўлса ҳам, учинчи кун табелчи бехосдан унинг номини айтди.** (А. Қ.) **Жиноятчилар тўдаси фош қилингандан кейин икки йил устма-уст план тўлмади, учинчи йили зўрга тўлди.** (А. Қ.)

Сонлар уюшқ бўлак вазифасида ишлатилганда ҳам, олдингиси сапоқ сон, кейингиси тартиб сон формасида бўлиши мумкин: **Уқнинг ҳам бири бекорга кетиб, иккинчиси Аҳмаджоннинг бошини ялаб ўтди.** (А. Қ.) **...Бир томонда майда ва шўх, иккинчи томонда кишининг қалбини тирнайдиган катта ашула бўлмоқда.** (А. Қ.) **Раис дарров ўрнидан турди, бир қўлини орқасига қўйиб, иккинчи қўлини боши узра камалак қилиб икки-уч елка қоқди.** (А. Қ.)

Тартиб сонлар йил, ой, кунларнинг тартиби, сирасини кўрсатиб, вақт билдирувчи отлардан олдин келади: **Иккинчи май кун меҳмон чақирган эдик.** (А. Қ.) **Табибишли қирқ бирикчи йилнинг кузида Саодат билан алоқамиз узилди.** (С. Аҳм.) **Ун биринчи январь куни трассага икки минг киши чиқиб, иш бошланиб кетди.** (А. Қ.)

Тартиб сонлар баъзан предметларнинг тури ёки навини ҳам кўрсатади: **Токчадаги бешинчи чироқ липиллаб ёнар эди.** (А. Қ.) **Мана шундай мажлис ва байрам кунларидагина ёқиладиган қирқинчи осма чироқ ҳозиргина ёқилган бўлиб, ҳали пилғи кўтарилган эмасди.** (А. Қ.) **У еттинчи чироқни олдига қўйиб, эрининг тўнини елкасига ташлаганича ўтирарди.** (С. Аҳм.)

Тартиб сонлар гапда сифатловчи аниқловчи бўлиб келади: **Биринчи масала юзасидан Бўғабой акага сўз берилди.** (А. Қ.) **Иккинчи қаторнинг бир чеккасида ўтирган аёл қўлини кўтарганича ўрнидан турди.** (А. Қ.) **Ҳаракат белгисини кўрсатиб, ҳол вазифасида ҳам келади: Бунақасини биринчи эшитяпман.** (С. Аҳм.) **Мен колхозга биринчи ёзиламан.** (А. Қ.) **Мен «Урфон» мактабига биринчи борган куним...** (А. Қ.)

Тартиб сонлар отлашганда эга (Душманнинг юзтасини ўлдирсанг, юз биринчиси, мингтасини ўлдирсанг, минг биринчиси сени ҳам ўлдириши мумкин. (А. Қ.), кесим (Менинг тегирмоним, районда биринчи, сен тегирмоннинг фаҳмига етмайсан. (А. Қ.), тўлдирувчи (Сафаров тузган папироснинг чўғидан иккинчисини тутатиб олиб, нари-бери юрди. (А. Қ.), ҳол (Мачитнинг қатор уч ҳужрасидан бири мактаб, иккинчисида домламиз ўтирар эди, учинчисига ака-ука Қутбиддин ва Ҳусниддинлар кўчиб келишди. (А. Қ.), қаратқич аниқловчи (Болаларнинг иккитасидан сўрашди, учинчисининг ҳеч нарсадан хабари йўқ эди.) вазифасида келади.

Тартиб сонларга гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан боғланмай, кириш сўз вазифасида ҳам келади: *Усмоножон Умаров, биринчидан, жуда ёш коммунист, иккинчидан, бюро составига кириши аниқ бўлган Умида Умарованинг эри.* (А. Қ.)

СОННИНГ ТУЗИЛИШ ТУРЛАРИ

107-§. Сонлар тузилишига кўра асосан икки группага ажратилади: содда сонлар ва қўшма сонлар.

Бир ўзакдан тузилувчи сонлар содда сонлар ҳисобланади: *бир, беш, етти, ўн* каби.

Ҳеч қандай форма ясовчи ёки сўз ясовчи аффиксларни олмай қўлланган сонлар содда соннинг бир турини ташкил қилади. *Уч, икки, олти, юз* каби соннинг айрим турларини ҳосил қилувчи *-та, -тадан, -ов, -ала, -(и)нчи, -тача* каби аффиксларни олиб қўлланган сонлар ҳам содда сон ҳисобланади. Аслида икки ўзакдан тузилиб, ҳозирги кунда бир ўзак тарзида қўлланадиган *олтмиш (олти-миш), саксон (саккиз-ўн), тўқсон (тўққиз-ўн)* сўзлари ҳам содда сон группасига киритилади. Масалан, *бешта, иккови, иккаласи, бешинчи, ўнтача ва ҳ. к.*

Ўзбек тилида содда сонлар ичида айримларининг синоним вариантлари мавжуд: *бир//якка, ягона, ёлғиз; икки//қўш: Бу ишни бир (ёлғиз) ўзим бажардим. Қўш орденли (икки орденли) колхоз каби.*

Қўшма сонлар икки ёки ундан ортиқ ўзакнинг бирикувидан тузилади. Сон яшашнинг бу усулини синтактик усул дейиш мумкин.

Қўшма сон компонентларининг ўзаро муносабатига кўра икки хил: тенгланиш ёки тобеланиш усулида ҳосил қилинади. Тенгланиш усули билан ҳосил бўладиган қўшма сон компонентлари ўро тенг ҳуқуқли бўлади: *ўн бир, йигирма беш, тўқсон бир, эллик беш* каби. Бундай сонларда тенгланиш муносабати мавжуд бўлганда, улар орасида бириктирув боғловчиси ва ишлатилиши ҳам мумкин: *ўн бир — ўн ва бир, йигирма беш — йигирма ва беш* каби (уч ва ундан ортиқ компонентли қўшма сонлар бошқача хусусиятга эга. Улар орасида ва боғловчисини ишлатиб бўлмайди).

Жуфт сонлар орасида ҳам кўпроқ тенгланиш муносабати мавжуд бўлади. Лекин улардаги тенгланиш юқоридаги тенгланишдан фарқ қилади: *Етти-саккиз киши келмади* гагидаги сонларни *етти ва саккиз киши келмади* шаклида эмас, *етти ёки саккиз киши келмади* шаклида ишлатамиз.

Қўшма сонларнинг иккинчи тури тобеланиш муносабати асосида тузилади. Бунда қўшма сонларнинг маълум компоненти бошқасига тобеланиб, эргашиб келади. Бундай қўшма сонларни ҳосил қилишда эгаллик, келишиқ қўшимчалари муҳим роль ўйнайди: *Уннинг ярми, учдан бир, ўндан бир, уч бутун ўндан икки ва ҳоказо.*

Ўзбек тилида қўшма сонларнинг бирикмали тури кўп қўлланади. Бирикмали сонлар ҳам сўзлар орасидаги тобеланиш муносабати асосида ҳосил қилинади.

Бирикмали сонлар эркин бирикма ва турғун (фразеологик) бирикма шаклида бўлади. Эркин бирикма шаклидаги қўшма сонлар таркибидаги сўзлар ўзгариб қўлланади ва улар юқоридагича тобеланиш муносабатидан ҳосил қилинади: *Мусобақадод икки кишидан бирининг ютуғи иккинчисининг рашикини эмас, ҳавасини, ғайратини келтириши керак. (А. Қ.) Беш йилликнинг биринчи йилида Ватанимиз тўрт миллиондан ортиқ Ўзбекистон пахтасини олди. («С. Ўзб.») Баъзи бирикмали сонлар жуфтлаб санаш маъносини ифодалайди: У икки қўлида учтадан олтига чойнак кўтариб... (А. Қ.) Унинг икки томонидан тўрттадан саккизта чилдирма баробар мақом бошлади. (А. Қ.) Бирикмали сонлар кўпроқ чама-тахмин маъносини ифодалайди: Кўчаларнинг икки томонига 85 мингдан ортиқ кўчат ўтқазилди. (А. Қ.) Бу тошқинда олти минг танобдан ортиқроқ экинни сув босган. (А. Қ.)*

Бундай сонлар фразеологик бирикмалар таркибида ҳам келади: *...Ҳамма нарса ўзларига беш қўлдай маълум. (А. Қ.) Икки гапнинг бирида бахтимни қора қиляпсан дейдиган бўлиб қолди. (С. Аҳм.) Деҳқон йил ўн икки ой меҳнат қилади. (А. Қ.) Ўқ отишимизга ҳали етти қовун пишиғи бор. (А. Қ.) Унинг бир алами ўн бўлди, юз бўлди. (А. Қ.)*

Қўшма сонларнинг бу тури жуфт ҳолда қўлланиши ҳам мумкин. Жуфтланиш икки хил бўлади: 1) бир хил ўзаклар айнан такрорланади. Бундай сонлар жамлаш ёки тақсимлаш маъносини ифодалайди: *Бешта-бешта бўлиб залга кириб келишди. Бир-бир гапириб чиқди;* 2) ҳар хил миқдор билдирувчи сонлар жуфтлашиб, тахмин-чама маъносини билдиради: *Беш-олти киши кутиб ўтиришибди.* Бундай жуфтлашиш қўидаги хусусиятга эга: а) ўнгача бўлган сонлар жуфтлашганда, сонлар кам миқдорни англатувчи сон+кўп миқдорни англатувчи сон ҳолида қўлланади: *бир-икки, уч-тўрт* ва ҳоказо; б) ўндан кейинги сонларда жуфтлашиш ё бешлик ёки ўнлик бўла юради: *ўн-ўн беш, ўн беш-йигирма, ўттиз-қирқ;* в) ўнликлардан кейинги сонлар *икки юз-уч юз, тўрт юз-беш юз* каби формада қўлланади. Бундан ташқари, жуфт сонлар: *содда сон+содда сон: бир-икки, беш-ўн* каби; *содда сон+қўшма сон: ўн-ўн беш, юз-юз эллик* каби; *қўшма сон+қўшма сон: саксон-саксон беш, бир минг-икки минг* каби усулларда ҳосил қилинади. Булар жуфтланишдаги асосий усуллардан ҳисобланади.

СОНЛАРНИНГ ОТЛАШУВИ

108-§. Сонлар конкрет маънода қўлланганда (предмет билан боғланиб, унинг белгисини кўрсатганда), гапда аниқловчи бўлиб келади. Сонлар абстракт маъно англатганда, қўшиқча аниқламиш от тушиб қолади. Сон отлашиб (субстантивлашиб) гапда

Отлар бажарадиган синтактик вазифаларни бажаради.— *Қайси маънодан бўласан?— сўрайди бири иккинчисидан. (О.)*
„Ўзини тўртинчиси. (А. Убайдулла.) Тошкентга биринчилар қаторида Москва ёрдамга келди. («С. Узб.») Сафаров тугаган панпроснинг чўғидан иккинчисини тутатиб олиб, нари-бери юрди. (А. Қ.)

Сонларнинг отлашишида баъзи ўзига хос қонуниятлар бор. Миёнали, -та + дан аффикси билан шаклланган сонлар эгалик, келишик ва кўплик қўшимчаларини олмайди. Шунинг учун умир гагда от вазифасида келмайди.

Кўплик қўшимчаси -лар одатда -та, -тадан аффиксини олган синоқ сонларга, шунингдек, чама ва каср сонларга қўшилиб келмайди. Эгалик қўшимчаси эса отлашиш мумкин бўлган барча сонларга қўшилади.

Эгалик аффиксининг I шахс бирлик формаси отлашган сонларга деярли қўшилмайди (*иккитам, учалам* деб ишлатилмайди). *Бир сўзига қўшилганда (у ҳам менинг бирим каби)* хосликни эмас, ўхшашликни билдиради.

Келишик қўшимчалари айрим сонларга бевосита қўшилиши мумкин: *бешидан, ўннинг, иккига* ва ҳоказо. Каср сон, тартиб сон, жамловчи сон ва чама сонларга эса бевосита эмас, эгалик аффиксдан кейин қўшилади: *учдан бирини, бешинчисига, учаламизга, болаларнинг беш-ўнтасидан* ва ҳоказо.

Сонлар отлашганда, аниқланмиш от сондан олдин келиши мумкин: *тўртта китоб олдим — китобдан тўртта олдим* деб қўллашади. Шунингдек, *бешта қиз — қизларнинг бештаси* деб ишлатилади. Сонлар от билан шу хилда ўрин алмашиб қўлланганида, баъзан бирлик формасидаги от кўпликда келиши мумкин: *Бешта мактаб — мактабларнинг бештаси*. Бу хилда қўллашишда миқдорга кўра қисман ўзгариш бўлади (мисолларга эътибор беринг).

Ўзбек тилида айрим синоқ сонлар эгалик, келишик ва кўплик аффиксларини олмасдан отга кўчган. Уларни отлашиш ҳодисасига мансуб деб бўлмайди. Отга кўчган бундай сўзлар баъзи маросимлар номини ёки фаслга оид вақтларнинг номини ифодалайди. *Кампирнинг етиси ўтгандан кейин Олимбува дадамга учрабди. (А. Қ.) Амаким шу ётеганича Савринисонинг етисига ҳам, йигирмасига ҳам туролмади. (А. Қ.) Савринисонинг қирқи ўтганидан кейин Азим дудуқ йўқолиб кетди. (А. Қ.) Чилла аллақачон чиқиб, тўқсон ҳам тугай деб қолди. (О.)*

Элликдан кейинги ўнликни ифодаловчи *олтмиш, саксон, тўқсон* сўзлари эса шахслар номини билдириб, атоқли от бўлиб ҳам келади: *Саксон ота ёлғиз пахта устаси, кўпни кўрган, ақлли, хушмуомалали бир кекса эмас, у қизгин ватанпарвар эди. (О.)*

Ўзбек тилида айрим сўзларнинг сон маъносида қўлланиш ҳодисаси ҳам учрайди. Масалан, *бир* сони ўрнида *якка, ёлғиз* сўзлари, *икки* ўрнида *қўш, жуфт* сўзлари ишлатилиши мумкин:

Мирхайдар Мамадалига қўш ҳўкизини бериб қўйибди. (А. Қ.) Шу атлас билан жуфт бўлсин деб шунинг биттасини етаклаб кела қолдим. (А. Қ.) Ким билади у жуфтгани кутаётгандир. (С. Аҳм.) Унинг кўзига якка ҳорғин-ҳорғин қадам ташлаб бо- раётган онаси кўринди. (А. Қ.) Ёлғиз отнинг чанги чиқмас. (Мақол.)

ОЛМОШ

109- §. Олмош мустақил маъноли сўзлар — от, сифат, сон, равиш каби шахс, предмет, белги ёки миқдор билдирмай, улар ўрнида алмашиниб қўлланувчи, уларга ишора қилувчи, уларнинг ўринбосари ҳисобланувчи сўз туркумидир. Масалан: *Сен менга хушхабар келтирдиг* гапида *сен* олмоши тингловчини — сўзловчи мурожаат қилаётган суҳбатдошни кўрсатади. *Шундай йлка доим бор бўлсин* (Ҳ. О.) гапида *шундай* олмоши бир предметнинг белгисини бошқасига таққослаб кўрсатади. *Нега шунча гўзал кўринар олам?* (У.) гапида эса *шунча* олмоши предметнинг белгисини чоғштириб кўрсатади.

Олмошлар конкрет маъно билан умум — мавҳум (абстракт) маънонинг алмашиниб қўлланишини характерловчи сўзлардир.

Демак, олмошлар предмет, шахс, белги ёки миқдорни у ёки бу муносабатга киришган ҳолда ифодалайди. Олмошнинг конкрет маъноси контекст, ситуация, нутқ процессида иштирок этувчиларнинг муносабатига қараб аниқлик касб этади.

Кўпгина олмошларнинг мустақил сўз туркумлари орасида эквиваленти — прототиби бўлади, баъзи олмошларнинг прототиби йўқ. Масалан: *ким, қандай, мен, сен* каби олмошларни бирор от ёки сифат билан алмаштириб бўлмайди.

Олмошлар бошқа сўз туркумларидан ўзига хос баъзи грамматик хусусиятлари билан фарқланади:

1. Бошқа сўз туркумларидаги каби сўз ясалиш ҳодисаси кучли эмас. Олмошлардан саноқли аффикслар орқали от, равиш ёки феъллар ясалиши мумкин. Масалан: *Камликнинг камоли бор, манманликнинг заволи бор.* (Мақол.) *Комил Азизович мени сенсиради-я.* (И. Р.) *Укангиз мени менсимай қўйди.* (Ойдин.) *Оддийгина, шундай танишдикда, суҳбатлаша кетдик иккимиз.* (У.)

Сон ўрнида қўлланувчи *неча* олмоши тартиб сонларга нисбатан сўроқ билдирганда *-нчи* аффиксини қабул қилади: *Нечакчи курсда ўқийсиз?*

Олмошлардан от ясашда *-лик* аффикси, феъл ясашда *-сира, -си(н)*, равиш ясашда *-дай, -ча* каби аффикслар ишлатилади. Олмошларнинг ўзига хос ясовчи аффикслари йўқ.

2. Олмошлар баъзи сўзлар билан қўшилиб, бошқа сўз туркумига кўчиши мумкин: *қаерда, озмунча, ўзбошимча, манманлик қилмоқ* ва бошқалар. Лекин ҳеч қайси сўз туркумидан аффиксация ёки композиция йўли билан олмош ҳосил қилиб бўлмайди.

3. Олмошлар отларга хос сўз ўзгартувчилар билан ўзгаради. Олмошлар келишик аффиксларини олади ва улар белгили қўлланади. Отларда эса қўлланмай қолиши ҳам мумкин: *Хат ёздим. Китоб ўқидим. Шаҳар тушдим*. Бу гапларда отларга қўшилиши лозим бўлган келишик формалари — *-ни (хатни, китобни)* ва *-га (шаҳарга)* қўлланмаган. Олмошларни шу хилда — *уни учратдим ўрнида у учратдим, сиздан ўргандим ўрнида сиз ўргандим* тарзида келишик аффиксларисиз қўллаб бўлмайди.

Одатда, олмошларнинг от ўрнида қўлланувчи турлари отларга хос сўз ўзгартувчи аффиксларни қабул қилади: *кимни, биздан, уларга, ҳеч кимни* ва бошқалар.

Олмошлар жуфтланиб (баъзан бир хил, баъзан турли хил ўзак жуфтланиб), бошқа сўз туркуми вазифасида келади: *...унга-мунга қараб нитга олди. (А. Қ.) Қанча-қанча йилар ўтди ҳаёлидан*.

Баъзи олмошларга келишик қўшимчалари қўшилганда, ўзакда айрим фонетик ўзгаришлар содир бўлади: *мен-ни — мени, сен-нинг — сенинг, у-га — унга, шу-да — шунда* каби. (Бу ҳақда қуйроқда батафсил маълумот берилади.)

Олмошларнинг эгалик аффиксларини олиб қўлланишида айрим хусусиятлар мавжуд: а) от типидagi сўроқ олмошлари, бўлишсизлик, белгилаш олмошлари, шунингдек, *ўз* олмоши эгалик аффиксларини қабул қилади; б) пайтга нисбатан сўроқ билдирувчи олмошлар, сабаб-мақсадни аниқлаш учун бериладиган сўроқ олмошлари, I, II шахс кишилик олмошлари эгалик аффиксларини олмайди; в) кишилик-кўрсатиш олмоши *у; қайси, неча* каби сўроқ олмошлари, асосан, отлашганда эгалик аффикслари билан бирга қўлланади. Эгалик аффиксларининг қўшилишида айрим хусусиятлар мавжуд: кўрсатиш олмошлари I ва II шахс бирлик ва кўплик, шунингдек, III шахс кўплик эгалик аффиксларини бир даражада қабул қилади: *буним, шунимиз, унингиз* каби. Кўрсатиш олмошларининг III шахс бирлик формасида эса эгалик аффикси икки даражалли бўлиб келади: *у — униси, шу — шуниси, бу — буниси* каби. *Қайси, неча* сўроқ олмошлари отлашиб, II ва III шахс бирлик, I, II, III шахс кўпликда эгалик аффиксларини олиб келса ҳам, I шахс бирликда (гарчи улар отлашган бўлса ҳам) эгалик аффиксларини олмайди. *Қайси* олмошининг ўзаги, аслида *қай* бўлиб, унинг таркибида эгалик аффикси бордай кўринса ҳам (*қай-иси, қай-у-си*), ҳозирги тилда яна бир эгалик аффикси қўшиб ишлатилади: *қайеиси*.

4. Кўплик қўшимчасини қабул қилишда ҳам олмошлар ўзига хос хусусиятга эга. I шахс бирликдаги кишилик олмошлар форма ясовчи аффиксини олмайди. II шахс бирликдаги кишилик олмошлар аффикси билан қўлланганда (*сенлар*) кўпича тингловчига ҳурматсизлик билан, менсимай қараш - фамиляр муносабат ифодаланади. I ва II шахс кўпликдаги

кишилик олмошлари (*биз, сиз*)га -лар қўшилиб келганда эса, сўзловчи ва тингловчининг кўплигини эмас, бир сўзловчи ва бошқалар, бир тингловчи ва бошқаларни ифодалайди. III шахс кишилик олмошининг бирлик формаси битта ўзга (бошқа шахс) ни, кўплик формаси кўп ўзга (бошқа шахслар)ни ифодалайди. От характеридаги сўроқ олмошларига -лар аффикси қўшилганда кўплик ва бир шахсга ҳурматни билдиради. Бундай олмошлар жуфтланиб ҳам кўпликни ифодалаш мумкин: **Ким-ким келди? Нима-нима олдинг?** Баъзан такрорланган бундай олмошлардан кейин ҳам -лар аффикси қўшилиб кела олади: **Ким-кимлар келди? Нима-нималар олдинг?** -лар аффикси айрим сўроқ олмошларига қўшилганда тахмин, чама каби маънолар англашилади: **Соат нечалар бўлди? Ёши нечаларда?**

Қачон сўроқ олмоши -лар аффиксини олиб, «кўп вақт» деган маънони ҳам ифодалай олади (маънони кучайтиради): **Келганим қачонлар эди.**

5. Олмошларни гапда бажарган вазифасига кўра 4 гуруҳга ажратиш мумкин: а) от характеридаги олмошлар; б) сифат характеридаги олмошлар; в) равиш характеридаги олмошлар; г) сон характеридаги олмошлар.

Олмошнинг синтактик хусусиятларига кўра бошқа сўз туркумларидан ажралиб турадиган асосий фарқларидан яна бири шуки, олмош ҳеч вақт ўзидан олдин аниқловчи олмайди, масалан: *мен, сен, биз, шу, неча, ким, нима* каби олмошлар бирор-та аниқловчи билан бирга қўлланмайди.

От характеридаги олмошлар (*мен, сен, биз, сиз, улар, ким...*) отлар каби сўз ўзгартувчиларни қабул қилади ва гапда от бажарган вазифада — эга, тўлдирувчи, қаратқичли аниқловчи — баъзан кесим бўлиб келади: **Биз спартакиадада иштирок этдик. Бизни томошабинлар қизғин олқишлади. (Газетадан.)**

Сифат характеридаги олмошлар (*қандай, қайси, бу, шу, шундай*) сифатлар каби от олдида келиб, гапда сифатловчи аниқловчи ва баъзан кесим, ҳол бўлиб келади. Бундай олмошлар сифатлар каби отлашиб гапнинг бошқа бўлаклари вазифасида ҳам келиши мумкин: **У Назокатнинг қайси даҳа, қайси маҳаллалик эканини, Наманганнинг қайси қишлоғида қандай уруғлари борлигини суриштирди. (Ас. М.) Умидимиз—шу. (А. Қ.)**

Сон характеридаги олмошлар (*неча, нечанчи, қанча*) сонларга ўхшаш миқдорни ифодалаш учун қўлланади ва гапда сифатловчи-аниқловчи ёки кесим бўлиб келади: **Нечанчи уйда турасиз? Ёшингиз нечада?**

Равиш характеридаги олмошлар (*нега, қалай, қани*) равишга ўхшаб ҳаракат белгисини ифодалайди ва гапда ҳол, кесим вазифасини бажаради: **Келтирган китобларинг қани? Нега жавоб бермайсиз, жим турасиз? (А. Қ.)**

Олмошлар эргашган қўшма гап таркибида нисбий сўз вазифасида келади. Нисбий сўз вазифасида сўроқ ва жавоб тарзи-

да (ким — у, қанча — шунча, қаерда — шу ерда каби) ишлатилади: *Ким кўп меҳнат қилса, у шунча соғлом бўлади. Ерга қанча кўп куч сарф қилсанг, ҳосил шунча мўл бўлади. Қаерда уюшқоқлик бўлса, шу ерда унум кўп бўлади.* (А. Қ.) Айрим олмошлар боғловчи сўзлар таркибида келади: *шунинг учун, ундай бўлса, унда, бунинг натижасида* ва ш. к.

ОЛМОШЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

110-§. Олмошлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра қуйидаги турларга бўлинади: 1) кишилик олмошлари: *мен, биз* (I шахс); *сен, сиз* (II шахс); *у, улар* (III шахс); 2) кўрсатиш олмошлари: *бу, шу, ўша, мана шу, мана бу, ана шу*; 3) сўроқ олмошлари: *ким, нима, қандай, неча, қайси, қанча, нега, қалай*; 4) ўзлик олмоши *ўз*; 5) белгилаш-жамлаш олмошлари: *ҳамма, бутун, барча, бари, ҳар ким, ҳар қандай*; 6) бўлишсизлик олмошлари: *ҳеч ким, ҳеч қандай, ҳеч нима, ҳеч қайси*; 7) гумон олмошлари: *аллаким, аллақандай, аллақайси, кимдир, нимадир, алланима* кабилар.

111-§. Кишилик олмошлари. Кишилик олмошлари шахсларга нисбатан ишлатилади. Баъзи кишилик олмошлари шахсни ифодалаш билан бирга кўрсатиш маъносини ҳам билдиради. Шунга кўра кишилик олмошларини икки группага бўлиш мумкин: 1) соф кишилик олмошлари (*мен, сен, биз, сиз*); 2) кишилик-кўрсатиш олмошлари (*у, улар*).

Соф кишилик олмошлари фақат шахсни кўрсатади, яъни сўзловчи ва тилловчинини ифодалайди. Баъзан шеърийликда соф кишилик олмошлари бадний тасвирнинг жонлаштириш приёмида предметлар учун қўлланиши ҳам мумкин: *Дарахтлар, бўстонлар, сиздан сўрайман.* (У.) *Пахта дейди кулиб, товланиб: «Севган киши мени мақтасин».* (У.)

Кишилик-кўрсатиш олмошлари эса (*у, улар*) кишилик билан бир қаторда кўрсатиш олмоши вазифасини ҳам бажаради. Бу олмош от ўрнида қўлланади — отнинг ўрнини босади: *Бахтиёр келди — у келди. Меҳмонларни кутаямиз — уларни кутаямиз. Қитоб бизнинг дўстимиз. Эни севиб ўқинг.*

Кишилик олмошларининг схемаси:

Шахс	Бирлик	Қўплук
I	<i>мен</i>	<i>биз</i> соф кишилик олмошлари
II	<i>сен</i>	<i>сиз</i>
III	<i>у</i>	<i>улар</i> кишилик-кўрсатиш олмошлари

Кишилик олмошлари нутқ процессида уч хил шахсни — I, II, III шахсларни билдиради. I шахс (*мен*)— сўзловчини, II шахс (*сен*)— сўзловчи мурожаат қилаётган шахс — тингловчини, III шахс (*у*)— нутқ процессида иштирок этмаган, сўзловчи ёки тингловчи эслатиб ўтаётган шахсни ёки кўрсатилаётган предметни ифодалайди. Булар бирликни кўрсатувчи кишилик олмошларидир: *Сен ишга тажриба кўзи билан қара. (Ш. Р.)* Кўпликдаги *биз* кишилик олмоши бир қанча сўзловчиларни эмас, сўзловчи ва бошқа шахсларни, *сиз* (II шахс кўпликдаги) олмоши эса тингловчи ва бошқа шахсларни билдиради. Шундай қилиб, *биз*, *сиз* олмошлари составида I ва II шахс иштирок этган шахслар тўдасини ифодалайди: *Биз пландан ташқари неча-неча юз гектар семиз ер очиб ҳаммага намуна кўрсатдик. (Ш. Р.) Сиз буюк ишлар қилдингиз. (Ас. М.)*

III шахс кўпликдаги *улар* олмоши сўзлаш процессида иштирок этмаган бирдан ортиқ бошқа шахсни ёки предметларни ифодалайди: *Улар бизга етиб олишсин. (Ас. М.) Керакли қозғоларни ажратиб қўйинг. Улар керак бўлади.*

Кишилик олмошларининг қўлланишида айрим хусусиятлар бор.

Кишилик олмошлари шахсларни ифодалаганда, шахслар ўз маъносидан ташқари, кўчган ҳолда қўлланиши мумкин. Бу ҳолат 3 хил кўринишда бўлади: 1) шахс кўчади. Шахснинг кўчган ҳолда ишлатилиши кўпроқ бадий асарларда, риторик сўроқ гапларда ёки монологларда учрайди: *Сен ўзингга зеб беришдан қайтмас экансан, халқдан ҳам, партиядан ҳам ажраб қоласан. (Ш. Р.)* I шахс кўпликдаги кишилик олмоши — *биз* кўпроқ II шахс кўпликдаги *сиз* олмоши ўрнида (сўзловчининг ўзи ҳам ҳаракатнинг бажарилишига қисман иштирокчи эканлиги англашилган ҳолда) қўлланади: *Қани энди биз ишга туншайлик.* Бундай қўлланишда кўпинча бошқа шахсларни маълум бир ишни бажаришга ташвиқ қилиш маъноси англашилиб туради; 2) кўпликни ифодаловчи олмошлар бирлик учун қўлланади. Масалан: *Шунча ишни ким бажарди?— Биз бажардик.* Бу гапдаги *биз* олмоши бирликдаги *мен* ўрнида ишлатилиб, бир оз мақтаниш ёки ўзини кўрсатиш маъносини англатади. Баъзан публицистик асарлар тилида ёки тантанавор нутқларда, шунингдек, жонли сўзлашувда кўпликдаги *биз* олмоши бирликдаги *мен* ўрнида қўлланиб, камтаринликни ифодалаши мумкин: *Биз бу масалани бошқача усул билан ҳал қилдик. (Мен бу масалани бошқача усул билан ҳал қилдим* маъносида ишлатилган.)

II ва III шахс кўпликдаги кишилик олмошлари эса бирликни кўрсатувчи *сен* ва *у* олмошлари ўрнида келиб, ҳурмат маъносини ифодалайди: *Сиз бир оз дам олинг. (А. Қ.) Нега улар гапирмайдилар-а, ая? (Ас. М.);* 3) шахс ва сон бирликда кўчади. I шахс кўплик олмоши II шахс бирликдаги *сен* олмоши ўрнида қўлланади:— *Хўш, биз энди буёғига нима деймиз?*

Кишилик олмошлари -лар кўплик аффиксини олиш билан кўпликни кўрсатмайди. (*Мен олмоши -лар аффиксини қабул қилмайди.*) *Сен олмоши -лар аффикси билан бирга қўлланганда, тингловчи ва бошқа шахсларга фамиляр муносабатни ёки тингловчини бир оз камситиш маъносини билдиради: Сенларга айтялман* (сен ва бошқаларга айтялман)! -лар аффикси III шахс бирликдаги *у олмошига қўшилиб, ҳурмат маъносини билдириб келади: У келди — Улар келдилар. Биз ва сиз олмошларига қўшилганда эса маънони бир оз кучайтириш оттенкасини, шунингдек, сўзловчи ва бошқа тўда маъносини — кўпликни билдиради. Масалан: Балли-е рус ишчиларига, бизларнинг кўзимизни очишди!..— дейди уста. (О.) Мен ўша ердан туриб сизларнинг томларингизни кўрдим. (Ас. М.) Хўш, қани сизлар нима дейсизлар? (Ш. Р.)*

Эгалик аффикслари кишилик олмошларига одатда қўшилиб келмайди. Баъзан III шахс кишилик олмоши кўрсатиш маъносидан келганда, отлашиб эгалик аффиксларини қабул қилиши мумкин: *Унис 15 ёшга кирди (У 15 ёшга кирди). Буниси катасидан ақлли. (Бу... ақлли.)*

Кишилик олмошлари келишик аффиксларини олиб турланиши мумкин: *мени, унинг, сени, сизда, сизга, улардан* каби.

Кишилик олмошларининг I ва II шахс бирлик формалари тушум ва қаратқич келишиклари билан турланганда бир н товуши тушиб қолади: *мени, менинг, сени, сенинг* каби.

Кишилик олмошлари -гина, -ча, -дай каби сўз ясовчи ва форма ясовчи аффиксларни олиб, гапда турли вазифада қўлланади. -гина аффикси қўшилганда чегаралаб кўрсатиш маъноси (*Мажлисдан сенгина кечикдинг — мажлисдан фақат сен кечикдинг* каби), -ча аффикси қўшилганда фикрнинг кимга қарашлилиги маъноси (*мен(инг)ча, меҳмонлар эрта билан келишадди* каби) ифодаланади. *Менингча* типидан ясалган сўзлар кириш сўз бўлади. -дай (-дек) аффикслари қўшилган кишилик олмошлари ўхшатиш ёки маънони кучайтириш каби оттенкаларни билдиради ва аннқловчи, ҳол вазифасида ишлатилади: *Сиздай одам гапирди. Биздай ишланг.* Юқоридаги аффикслар кишилик олмошларининг ҳаммасига қўшилиб келади.

-ча аффикси баъзан тўғридан-тўғри ўзакка (*сизча*), баъзан қаратқич аффиксдан сўнг (*сизнингча*), баъзан эса эгалик аффиксидан кейин (*менимча*) қўшилиб келади.

-дай аффикси вазифасида баъзан олмошлардан сўнг қатори сўзи ишлатилиши мумкин. Бунда олмош баъзан кўпликни ифодаловчи -лар аффиксини (баъзан унинг жонли тилдаги варианты -а ни) қабул қилади: *биз қатор, бизлар қатори.*

Кишилик олмошлари гапда турли гап бўлаклари вазифасини бажаради: *Бундан чиқдики, бизнинг аҳволимизни сен йил миздан яхшироқ билар экансан, бундан чиқдики, бизни рифоҳ*

чиқарадиган йўлни ҳам сен биласан. (А. Қ.) Ҳамма ухлар ва фақат тунни менинг ўзим қарши олурман. (Ҳ. О.) Мен ҳам сизнинг эркингизни бўймай, сиз ҳам меникини! (А. Убайдуллаев.) Э, ўша киши сизмидингиз? (С. Аҳм.) **Бизни тўғри йўлга бошлаган — сизсиз.** Бу мисолларда кишилик олмошлари эга, қаратқич аниқловчи, тўлдирувчи, кесим вазифасида қўлланган. Айрим вақтда кишилик олмошлари белги маъносини ифодаловчи сўзлар ёки отлар олдида қўлланиб, ўша сўзларнинг изоҳловчиси вазифасини бажаради. Масалан: *Кимдан эшита қолдинг, сен пакана — фитна?* (О.) *Сен хулпарни ҳар қанча сўксам, яна бўйнимда қарз қолади.* (А. Қ.) *Бир кўрганда ошиқ бўлдим сен қизга.* (Қўшиқ.)

112-§. Кўрсатиш олмошлари. Кўрсатиш олмошлари шахс, предмет ёки белгини кўрсатиш, таъкидлаш учун ишлатилади ва бу турга: *у, бу, шу, ўша, мана шу, ушбу* каби сўзлар киради.

Кўрсатиш олмошлари от, сифат ва равишларнинг ўрнида қўлланиб, уларнинг ўринбосарлари ҳисобланади. Шунга кўра уларни уч гурпуага ажратиб текшириш мумкин. Биринчи гурпуа кўрсатиш олмошларига от ўрнида қўлланувчи, яъни от характеридаги олмошлар киради. Иккинчи гурпуани сифат ўрнида қўлланувчи, яъни сифат характеридаги олмошлар ташкил қилади. Учинчи гурпуани эса равишлар ўрнида қўлланувчи, равиш характеридаги кўрсатиш олмошлари ташкил қилади.

От характеридаги кўрсатиш олмошлари отлар каби шахс ёки предметларни уларга ишора қилиш — кўрсатиш орқали номлайди. Шахсларга нисбатан қўлланадиган *бу, шу* олмошлари кўпинча кўплик аффикси -лар билан бирга қўлланиб, ё кўпликни, ё ҳурмат маъносидан бирликни ифодалайди. Бирлик формасида шахсларга нисбатан қўлланган кўрсатиш олмошлари кўпроқ ўша шахсга меъсимай, ҳурматсизлик билан қарашни, умуман, фамиляр муносабатни ифодалаш учун ишлатилади: *Бу ишинг катта мукофотга арзийди.* (Ш. Р.) *Хотинингиз билан онангиз рози эмас экан, шуларни хафа қилиш, орага совуқчилик туширадиган гапларга сабаб бўладиган ишни қилишдан нима фойда?* (А. Қ.) *Чироғим, олдинга ол буларни, пича сабоқни ўргат.* (О.) *Буларнинг ўрнига қирови тўкилмаган кетмончилар топиб қўйганман. Маъқул кўрсангиз, шуларни кетмонга соласиз.* (А. Қ.)

Уша кўрсатиш олмоши эса кўпинча бирлик формада келиб, шахс ифодалайди: *Уша сизмидингиз, буни қаранг-а, танимапман.* (С. Аҳм.) *Аъзамжон билан Тошкентда кўришган эдим, ўша гапириб берди.* (А. Қ.) *...Яхши одам, ўшанинг уйига борамиз.* (О.)

У олмоши кўпинча шахсларга нисбатан қўлланади. Лекин предметни ифодаловчи отлар ўрнида ҳам кела олади. Бу сўзнинг шахс ёки предметга нисбатан қўлланганини ситуациядан

ва бошқа сўзларга боғланишидан уқиб олса бўлади. Кўпинча кўрсатиш олмошларининг қайси сўз ўрнида қўлланаётгани олдинги гапдан сезилиб туради. Бошқача қилиб айтганда, олдинги гапда олмошнинг қўлланишига сабаб бўлаётган от иштирок этади: *Мана, Оқмачитда баққол бор-ку, нимани қидирсангиз топасиз ундан. (О.)— Ундан — баққолдан; Невараси Сулувени ўйлар, унга ошиқ бўлган йигитнинг қанақалигини билгиси келарди. (С. Аҳм.)— Унга — Сулувга; Энди мана бу суратни кўринг, уни Москвадан юборган. (А. Қ.)— Уни — суратни.*

От характеридаги кўрсатиш олмошлари баъзан гап ўрнида қўлланиши ёки эргашган қўшма гапнинг бош гапи таркибида келиб эргаш гап томонидан изоҳланиши — изоҳланувчи сўз бўлиб келиши мумкин: *...хотинлари кундузи уйда бўлмайди. Бу — бир! Эрлари бола тарбиясига аҳамият бермайди. Бу — икки! Тез-тез қўй сўйиб туришади. Бу — уч! (Ас. М.) Шунини билингки, турмуш қонунини — ўсиш, камол топишдир. (Ш. Р.)*

Сифат характеридаги кўрсатиш олмошлари предметнинг белгисини ифодалайди: *Эртасига бу хабар бутун колхозга тарқалди. (А. Қ.) У гуллар читга гул босувчи ижодкор рассом қизларга илҳом берар эди. (Ас. М.) Чолнинг шу ишидан жаҳлим чиқади. (О.) Биз ўша дўконга борамиз. (О.)*

Ҳаракатнинг белгисини билдирадиган *шу, ўша* олмошлари такрор ҳолда қўлланиб, *шу-шу, ўша-ўша* равиш характеридаги кўрсатиш олмошларини ташкил этади: *Шу-шу бошқа арз қилганимни билмайман. (А. Қ.) Уша-ўша кампир билан Гаффоржон бизникида қолиб кетди. (А. Қ.)*

Айрим вақтларда бундай олмошлардан сўнг бўлди сўзи қўшилиб келиши ҳам мумкин: *Шу-шу бўлди-ю, Сидиқжон яна ўз тўпига қўшилиши тараддудига тушди. (А. Қ.) Мен уни икки йил олдин кўрган эдим. Уша-ўша кўрмадим. Беморнинг аҳволи ўша-ўша.*

Кўрсатиш олмошлари *-дай, -ча* ясовчиларини олиб сифат ва равиш характерида қўлланиши мумкин. *-дай* аффикси бошқа ўзаклардан сўнг *-дек* шаклида қўлланса ҳам, кўрсатиш олмошларидан сўнг *-доқ, -дақа* ёки *-ақа, -лақанги, -ақанги* шаклида ишлатилади: *бундоқ, бундақа, шунақа, шундақанги, шунақанги* каби. Бу ясовчилар қўшилиши натижасида бир *н* товуши орттирилади. Бу товуш аслида кўрсатиш олмошларининг қадимий шакли *бул, шул, ул, ўшал* сўзлари таркибидаги *л* товуши бўлиб, кейинча фонетик ўзгаришга учраб, *л > н* ҳодисаси рўй берган: *бул-дай—бундай, шул-ча—шунча* каби. Бундай олмошлар предметнинг ёки ҳаракатнинг белгисини ифодалайди: *Шундай ўлка доим бор бўлсин, шундай ўлка элга ёр бўлсин. (Ҳ. О.) У шундай қолармикин... (Ас. М.) Қозимбек шунча одамнинг ичиди ўйнади. (А. Қ.) Шунча айтдим... (А. Қ.)*

Сифат-равиш характеридаги кўрсатиш олмошлари қуйидаги хусусиятларга эга: 1) предметнинг белгисини билдиради: *шундай* киши, *бундай* одат, *ўшандай* ўйлар; 2) ҳаракатнинг бел-

гисини кўрсатади: *бундай ушланг, шундай ўқинг*; 3) белгининг белгисини — даражани билдиради: *шундай яхши одам, бундай чиройли бино, бундай тез ўқиш*; 4) миқдор билдиради: *Гўшт олган эдим, шундай ёғ экан. Унинг кийими шундай ҳўл*; 5) кўчирма гапли конструкциянинг автор гапида ҳол бўлиб келади ва кўчирма гапга ишора қилади: *Жўрабоев Олимжонни қувватлаб бундай деди: «Бир минут бўлса ҳамки,.. (Ш. Р.);* 6) модаллик оттенкасига эга бўлади: *Нега ҳовлиқиб келдинг?— Шундай, ўзим*; 7) қилиб сўзи билан бирга келиб, аввал баён қилинган фикрни хулосаловчи кириш сўз бўлиб келади: *Шундай қилиб, бир куни, баҳор пайти эди, чол бехосдан ўлиб қолди. (А. Қ.) Шундай қилиб, бўрон билан келган қийинчиликлар орқада қолиб кетди. (Ш. Р.)*

Баъзан шундай сўзи ҳа ўрнида келиб, тасдиқ маъносини ифодалайди: *Бу билан сиз бизни синамқчи бўлдингизми? — Шундай.* Кўрсатиш олмошларига қўшилиб келадиган -дай аффиксидан сўнг -роқ ёки -гина қўшимчалари қўшилиб келиши мумкин. -роқ аффиксини олган *бундай* олмош: а) камлик маъносини (*Яхшиси бўлма-са, бундайроғидан бера қолинг*); б) ўрин маъносини (*бундайроқ ўтиринг*||*берироқ ўтиринг*) билдиради.

-гина аффикси сифат-равнш характеридаги кўрсатиш олмошларига қўшилганда ҳам форма ясовчи саналади: *Жўрабоев унга шундайгина қараб қўя қолди. (Ш. Р.) Анзираг хола, шундоққина бориб Назокатнинг эшигини қоқинг, дарров орқаларидан етиб борсин. (Ас. М.)*

Баъзан -дай, -(д)ақа аффиксларини олган кўрсатиш олмошларидан сўнг -(нг)ги аффикси қўшилиб келиб, белгини орттириб кўрсатади: *Унинг ўғли шунақангги шўх бўлптики!*

Бунақа, шунақа, унақа олмошлари кўпроқ белгини ифодалаб келгани учун сифатлар каби эгалик олиб, отлашади: *Уйинчоқларнинг шунақаси ҳам борми?— Йўқ, бунақаси қолмади. Шунақаси сўзи баъзан йўналиш маъносини ифодалаши мумкин: Институтга бориб, шунақаси китоб магазинига кириб келаман.* Эгалик аффикси III шахс бирликда икки даражали бўлиб қўшилиб келади: *шуниси, буниси, униси (шул-и-си — шуниси, бул-и-си — буниси).*

Сифат-равнш характеридаги кўрсатиш олмошлари -ча(лик) аффиксини олиб: а) миқдор билдиради: — *Ҳа, унча кўп эмас,— деди Ойқиз. (Ш. Р.) Йўқ, гулда бунчалик латофат қайда? Сузм ила қаҳру ғазаб изҳор қилмоқ шунчалар — (Муқимий.) ...шунчалик*; б) шунча олмоши пайт маъносини ифодалайди (*Унча, бунча* олмошларида бу маъно сезилмайди): *Кимни шунча кундинг дасталаб чечак? (У.);* в) айрим вақтда *унча, бунча* олмошлари маънонинг ортиқлигини (даражасини) ифодалайди: *Сен унча қизиқаверма, ўртоқ Султонов. (Ас. М.) Унча, бунча* олмошларидан кейин ҳам сўзи қўшилиб келиб, маънодаги ўта ортиқликни кўрсатади: *Бунча ҳам кўп бугун кўкда юлдузлар! (У.)*

Бунча сўзи баъзан фонетик ўзгаришга учраб, *мунча* шаклида айтилади: *Мунча шошасиз?* Бу сўз оз равиши билан бирга келиб, миқдорнинг ортиқлигини билдиради: *Озмунча жойларни кўрмадик (кўп жойларни кўрдик).*

Шунча сўзига -ки юклагаси қўшилиб, эътиборсизлик маъносини ифодалайди: *Шунчаки гапирдим-қўйдим-да. Бизнинг таклифларимизни шунчаки қўл силташ билан рад қилиб бўлмайди.*

Кўрсатиш олмошлари тузилишига кўра 2 хил бўлади: 1) содда кўрсатиш олмошлари: *у, бу, шу, ўша*; 2) қўшма кўрсатиш олмошлари: *мана шу, аёна шу, мана бу, анави (ана у).*

Бу олмошлар маъносига кўра ҳам 2 хил бўлади: 1) конкрет кўрсатиш олмошлари: *шу, ўша*; 2) конкрет бўлмаган кўрсатиш олмошлари: *у, бу.*

Конкрет кўрсатиш олмошлари сўзловчи ва тингловчига олдиндан маълум бўлган предмет ёки воқеани ифодалаш учун қўлланади: *Уша (уй)* аввалдан маълум бўлган, илгари *шу* ҳақда фикр юритилган предметни, *шу (одам)* эса фикр юритилаётган (айни бир вақтда сўзловчи ва тингловчига маълум бўлган) предметни билдиради.

1. Конкрет маънони ифодаловчи кўрсатиш олмошлари масофа ва вақтнинг яқин-узоқлигини ифодалашига кўра икки хил бўлиши мумкин: а) *шу* олмоши сўзловчига яқин масофадаги предметни, шунинг билан бирга вақтга кўра ҳам яқинда содир бўлган воқеани билдиради: *шу уйда тураман* (ё сўзловчи кўрсатиб гапирётган уй, ёки сўзловчи олдин шу ҳақда гапирган, ҳозир эслаётган уй); б) *ўша* олмоши сўзловчидан нарироқдаги предметни ёки аввалроқ бўлган воқеани билдиради: *Уша киши (ўша кишини чақиринг).* Бу гапни 2 хил аниқлаш мумкин: илгари шу киши ҳақида гап юритилган, ҳозир — сўзлаш momentiда уни эслаб *ўша кишини чақиринг* дейилади. Ёки одамлар орасидан, сўзловчидан анча нарида бўлган кишини кўл ёки бош билан ишора қилиб, *ўша кишини чақиринг* дейилади.

2. Конкрет бўлмаган кўрсатиш олмошлари ноаниқ предмет, нотаниш шахс ёки воқеаларни кўрсатиш учун ишлатилади.

Бу олмоши аввалдан маълум бўлмай, сўзлаш momentiдаги маълум бўлган, сўзловчи яқиндаги предмет ёки шахсни кўрсатади: *Бу иш ҳаммани қизиқтирди. Бу фикр унга маъқул бўлмади.* (А. Қ.)

У кўрсатиш олмоши ҳам сўзлаш momentiда маълум бўлган, лекин сўзлаш вақтида мавжуд бўлмаган, сўзловчидан узоқроқдаги предметни ёки олдинроқ бўлган воқеани кўрсатади: *У йўлдан юрганига пушаймон бўлди.* (А. Қ.) *У қиз кўнелида кек сақлайдиган экан-да.* (А. Қ.)

Мана, ана сўзлари ҳам масофани кўрсатишга кўра фарқланади. Шунинг учун ҳам *мана* сўзи кўрсатиш олмошлари билан бирикиб келганда яқиндаги предметни, *ана* эса узоқдаги предметни кўрсатади: *Мана, ана* сўзлари *ўша* олмоши билан

ёнма-ён келиши мумкин. Бундай вақтда қўшма олмош эмас, *мана* — кесим, *ўша* аниқловчи саналади: *Мана ўша бетиним ёшлик.* (Ас. М.)

Мана сўзи бу олмошига қўшилиб, қўидаги маъноларни ифодалайди: а) сўзловчига яқин бўлган предметнинг белгисини кўрсатади: *Мана бу омонатингиз.* (А. Қ.);

б) от характерида қўлланиб, сўзловчига яқин бўлган предметни кўрсатади: *Мана бу шу ерда олдирган суратлари.* (А. Қ.);

в) -дай, -(д)ақа аффиксларини олган кўрсатини олмошлари билан бирга келиб, сўзловчига яқиндап маълум бўлган ҳолатни кўрсатади: *...обрў тўғрисида мана бунақа ташвиш тортиб ўтиришининг ҳам маъноси қолмайди.* (А. Қ.)

Мана сўзи шу олмоши билан бирга қўлланиб, ўрин ёки вақт нуқтаи назаридан сўзловчига жуда яқин бўлган предмет, шахс ёки белгини кўрсатиш учун қўлланади: *Мана шу гапларни айтиб берасиз.* (А. Қ.) *Уруш мана шу капсанчилардан бошланган экан.* (А. Қ.)

Ана сўзи ҳам бу, шу (баъзан у) олмошлари билан бирга қўлланиб, сўзловчидан нарироқда бўлган предмет, шахс ёки белгини кўрсатади: *Биз ана шу мактабда ўқиган эдик. Ана шунақа гаплар.* (А. Қ.) *Ана(в)и бола ҳали ёш.* (А. Қ.) *Ана шу йили биз қишлоқдан кўчиб кетдик.*

Мана, ана сўзларига бу, у олмошлари қўшилиши натижасида фонетик ўзгариш содир бўлиб, бу қўшма кўрсатиш олмошлари *манави, анави* формасида ҳам қўлланади: *Анави уйга кирайлик, бир маслаҳатим бор.* (Ҳамза.) *Эртага анави олти отнинг бировини миниб келайин.* (Э. Жуманбулбул ўғли.)

Кўрсатиш олмошлари сўз ўзгартувчилар ва айрим форма ясовчиларни қабул қилади. Кўрсатиш олмошлари ўрин-пайт (баъзан чиқиш) келишиклари формасида келганда бошқалардан бир оз фарқланади: а) предметни, шахсни кўрсатади: *Бунда бешта орден бор;* б) ўринни билдиради: *Сиз унда, биз бунда, ўртада ҳижрон.* (У.) *Кичкина уй. Ота билан қиз шунда яшар.* (У.); в) пайт маъносини ифодалайди: *Ер қимирлади. Шунда соат бешлар эди. Собиржон қорининг катта хотини бир йили бизни қумга олиб борган эди. Дарёни шунда кўрган эдим.* (А. Қ.) *Ушанда Онахон ўзи ётган каравот ёнидаги курсида... Ефим Даниловични кўрди.* (Ас. М.); г) боғловчилик вазифасини бажаради: *Биласан меванг майда, мендек бўлишинг қайда? Шундан узундир тиллим... (Ф. Ф.) Биз ҳозир жўнаймиз, унда мен бормайман|/...ундай бўлса мен бормайман.*

Қаратқич келишиги формасидаги кўрсатиш олмошлари *натижасида, орқасида, учун каби* сўзлар билан; жўналиш келишиги формасидаги олмош *кўра, қараб* сўзлари билан; чиқиш келишиги формасидаги олмош *ташқари, буён* сўзлари билан бирга келиб ёрдамчи сўз вазифасида ишлатилади: *шу-*

нинг (бунинг, унинг) учун, шуминг натижасида, шунга кўра, бундан ташқари.

Айрим кўрсатиш олмошлари кўмакчили конструкция составида ҳам келади: *у кетгандан буён, кетгандан буёққа.*

У, бу, шу олмошлари қадар сўзи билан бирга миқдор-даражани ифодаловчи сўз вазифасида келади: *Шу қадар тез гапирадик...* *Шу қадар эзмаки...*

Шу кўрсатиш олмоши *бу* олмошидан олдин қўлланганда, маънони кучайтириб кўрсатиши янада аниқроқ сезилади. Лекин ҳеч вақт *бу* олмоши *шу* дан олдин келмайди: *шу бу йил, шу бу гун.*

Кўрсатиш олмошлари кўпинча жуфтланиб ёки такрорланиб қўлланади. *Шу, ўша* олмошлари такрорланиб, қуйидаги хусусиятга эга бўлади: а) пайт маъносини билдиради: *Шу-шу колхознинг иши юришиб кетди.* (Ас. М.); б) «ҳеч ўзгаришсиз», «бир хил», «қадимгича» деган маънони билдиради:— *Турсуной тузукми?— Ҳша-ўша, опажон.* (Ас. М.) *Уйда тирикчилик: ўша-ўша-ю, лекин вофуруш домидан қутулганига Собиржон хурсанд, феъли ҳам ўзгара бошлади.* (Ас. М.)

У, бу олмошлари жуфтланиб келиб, қуйидаги хусусиятларга эга бўлади: а) ҳар хил предмет маъносини англатади: «*Хўжайин қалай?*» деб сўраб қолса борми, *у-бу* деб оғзидан гуллаб турса, иш хуржунда! (М. Муҳамедов.) *Тепалиқларни текислашдан ҳам кўра, одамларга баҳона билан уни-бунни айтиб олиш зарур эканлигини уқдирар эди.* (Ас. М.)

Одатда олмошларнинг жуфтланишида маълум қонуният бор — *у* олмоши олдин, *бу* эса кейин келади. (Ҳеч вақт *бу-у* шаклида жуфтланмайди.) Жуфтланган кўрсатиш олмошлари бош, тунум, чиқиш ва жўналиш келишик формаларида кўпроқ шахс, предмет-нарсга маъносини (*Бозордан у-бу олиб келдим. ...Унга-бунга қарайман. Бу гапни унга-бунга айтиб юрманг*), ўрин-пайт келишиги формасида пайт маъносини (*Унда-бунда булбулнинг овози эшитиларди* каби) ва ўрин маъносини (*Урик унда-бунда гуллабди*) билдиради. Қаратқич келишик қўшимчаси жуфтланган олмошларга қўшилмайди (*унинг-бунинг* деб айтилмайди);

б) **-дай(-доқ), -(д)ақа** аффиксини олган *у-бу* кўрсатиш олмошлари белгининг ортиқ эканлигини — интенсив даражасини ифодалайди. *Мен сизга унақа-бунақа яхшилик қилганим йўқ.* (*Сўзлашувдан.*);

в) **-ча** аффиксини олиб жуфтланган кўрсатиш олмошлари оз миқдорни (*Қозоқ тилини унча-мунча биламан* каби) ва қисман маънонинг ортиқлигини (*Унча-мунча ишлар қўлидан келмайди дейсизми?* каби) билдиради.

У, бу олмошлари ҳар хил уюшган бўлақлар олдида қўлланиши ҳам мумкин: *У дўконхонанинг дам у учига, дам бу учига келади.* (Ас. М.) *Бири у дейди, бири бу...* (А. Абдуллоев.)

Кўрсатиш олмошлари гапда қуйидаги вазифаларди кели

ли: а) эга: **Бу** — бутун дунёга танилган шараф. (У.); б) тўлдирувчи: **Шуларни** одам яратган, **уларда** одам қўлиниг изи бор. (С. Аҳм.) **Шуни** ўйлаганда Турсуной анча юпанди. (Ас. М.); в) аниқловчи: **Қатор-қатор машиналар, аравалар ва туялар эртадан кечгача шу** пахта пунктига қатнади. (Ш. Р.) Баъзан аниқловчи бўлиб келган кўрсатиш олмошлари билан аниқланмиш орасида бошқа аниқловчилар келиб, белгининг белгисини кўрсатиши мумкин: **Уша** тўрт йил аввал учрашган манзил, **ўша** гўзал қиргоқ, **ўша** сўлим жой. (У.); г) ҳол: **Оддийгина шундай** танишдик-да, суҳбатлаша кетдик иккимиз. (У.); д) кесим: **Кечқурун бўладиган партия мажлисида ҳам масала шу.** (Ас. М.) **Ниятим ҳам шу эди.** (С. Аҳм.)

Бундан ташқари, кўрсатиш олмошлари эргашган қўшма гапда нисбий сўз ва изоҳланувчи сўз бўлиб келиш хусусиятига ҳам эга: **Бизни тушунган хотинлар қанча кўп бўлса, хавф шунча камаяди, курашимиз шунча енгиллашади.** (Ас. М.) **Шуни** билки, сени Ватан кутади. Мени қайси ўқишга муносиб кўрсангиз, **ўшанга** ёзинг. (А. Қ.)

Шунингдек, кун, йил, пайт, замон каби пайт билдирувчи отлар, ёқ, томон, ер каби ўринга муносабатни ифодаловчи сўзлар кўрсатиш олмошлари билан бирга қўлланиб, пайт ёки ўрин маъносини ифодаловчи равишга кўчади. Кўрсатиш олмошларнинг қўшилиши билан бир сўз туркуми бошқа сўз туркумига кўчади: *шу кун, шу йил, шу замон, бу ёққа, шу ерда, у томонда* ва бошқалар.

113-§. Сўроқ олмошлари. Нутқ процессида иштирок этувчилардан маълум бўлмаган нарсани аниқлаб билиш учун ишлатиладиган олмошлар сўроқ олмошларидир.

Сўроқ олмошлари шахсга (*ким*), предметга (*нима*), белгига (*қайси, қандай*), миқдорга (*неча, қанча*), вақтга (*қачон*), мақсад ва сабабга (*нега, нимага*) ва ўринга (*қани*) муносабат англатади.

Баъзи сўроқ олмошлари қўшма гапда нисбий сўз вазифасида келгани учун нисбий-сўроқ олмошлари деб номланади: **Ким** меҳнат қилса, у роҳат кўради. **Нимани** буюрсанг, **шунки** келтираман. **Сўз таркибида** унли товушининг сони **қани** бўлса, **бўгинлар** сони ҳам **шунча** бўлади. Эргаш гапда келган бундай сўроқ олмошлари сўроқ маъносидан четлашган бўлади.

Ўзбек тилида қўлланадиган сўроқ олмошлари асосан қуйидаги хусусиятларга эга:

1. *Ким* олмоши шахсларга нисбатан қўлланади. Бунда: 1) шахсга нисбатан сўроқ ифодалагани учун от характерида келади ва отлар каби эгалик ва келишиқ қўшимчаларини қабул қилади: **Менинг кимим бор?** (С. Аҳм.)— **Зулфиқоровни кимингиз** деб биласиз? (А. Қ.) Лекин кўплик аффикси -ларни олганда отларга ўхшаш бир предметнинг бирдан ортиқ эканлигини билдирмайди, шахснинг кимлигини ёки унга нис-

батан ҳурмат маъносини ифодалайди: *Мажлисда кимлар сўзлади? Бу киши кимлар?*; 2) баъзан такрорланиб келиб, шахсларнинг кимлигини аниқлаш учун қўлланади. Такрорланиб келганда ҳар иккиси бирликда ёки олдингиси бирлик, кейингиси кўплик формасида қўлланиши мумкин: *Ким-ким келди? Ким-кимлар сўзлади?* 3) нисбий сўз вазифасида келганда маънони кучайтириш учун **-ки ёки -да-ки(м)** ёрдамчиларни қўшиб ишлатилади: *Кимки кўп ишласа, у кўп ҳақ олади. Кимда-ки(м) виждонан ишласа, у ҳурматга сазовор бўлади.* Баъзан маънони яна ҳам кучайтириб, таъкидлаб кўрсатиш учун **-ки** юкламасидан олдин **-и(й)** элементи орттириб ишлатилади: *Кимийки Нугмонхожи Қаландаровнинг хўжалиги тугатилсин, ўзи бу ердан бадарга қилинсин деса, қўлини кўтарсин. (А. Қ.);* 4) ким олмоши **-са** аффиксини олиб, отга кўчади: *кимса, Бу сўз ҳеч, ҳар сўзлари билан келиши ёки -сиз аффиксини олиши мумкин: Аммо унинг қўшиғини ҳеч кимса эшитмасди. (Р. Тагор.) Зўрлигимни ҳар кимсага етказсам, шоҳнинг ҳожағ ишларини битирсам. (Ислом шоир.);* 5) ким олмоши **-лик** аффиксини ёки эканлик тўлиқсиз феъли билан бирга қўлланиб, отлашади: *Шу хат менинг кимлигимни кўрсатиб қўйди. (С. Аҳм.) Қодиров Мехрининг ким эканлигини билмас эди. (А. Қ.)*

Ким олмоши гапда кўпинча эга, кесим, тўлдирувчи, баъзан аниқловчи ва ҳол бўлиб келади: *Ким келди? Бунақа гаплар кимдан чиқади? (А. Қ.) Кимнинг овози баланд? Кимдай ишлашим керак? Бойваччанг ким? (О.)*

2. Нима олмоши предмет ёки воқеаларга нисбатан сўроқни билдиради. Нима олмоши қуйидаги хусусиятларга эга: 1) бир сўзн билан бирга келиб ноаниқ нарса-предмет маъносини англатади: *Иккови икки ёқда ердан бош кўтармай, бир нима билан овора бўлгандай ўтира беришди. (Ас. М.) Бир нимадан шу тобда кўрқди, шекилли... (О.) Одам боласи бир нимага жазм қилгандан кейин... (С. Аҳм.) Бир нима сўзи иштирок этган гап одатда сўроқни эмас, дарак мазмунини билдиради; 2) нима олмоши ҳеч қандай аффиксиз от олдида келганда предметнинг белгиси қандайлигини аниқлашга хизмат қилади: *Сенинг нима ишинг бор? (О.) Сизнинг нима дардингиз бор? (А. Қ.) ...бу ишни қилишдан нима фойда? (А. Қ.) Бу нима масхарабозлик? (Ас. М.)* Бундай гапларда сўроқ мазмуни (қисман риторик сўроқ гап мазмуни) ифодаланган бўлади; 3) отлар каби эгалик, келишик ва кўплик қўшимчаларини олиб, сўроқ маъносини ёки ноаниқ нарса-предмет маъносини ифодалайди. Шунга кўра бу хилдаги сўзлар иштирок этган гаплар ифода мақсадига кўра сўроқ ёки дарак гап бўлиши мумкин: *Сиз нимани ёқтирасиз? Яна нимаг бор? (А. Қ.) Нимасини талашади? (С. Аҳм.) Нимадан гап очишини билмай турди. (А. Қ.);* 4) нима олмоши такрорланиб, ҳар иккиси бир хил формада ёки олдингиси бирликда, кейингиси кўплик аффиксини олган ҳолда келади: *нима-нима олдинг, нима-нималар**

олдинг?; 5) нима олмоши, гарчи предмет ҳақидаги сўроқни ифодаласа ҳам, кесимни ифодаловчи шахс қўшимчаларини олмайди. Баъзан шахсга нисбатан сўроқ ифодалаб, *ким ўрнида қўлланганида кесимни ифодаловчи аффиксларни олиши мумкин: Сен ўзинг одаммисан? Нимасан?*; 6) ўхшатиш оттенкасини берувчи -дай аффиксини олади: *Қатталиги нимадай келади?*; 7) айрим вақтда фақат предметга нисбатан эмас, бутун бир гапга нисбатан сўроқни ифодалаб, сўроқ сўз — гап бўлиб қолади. Айтилган гапни тўла англамаслик натижасида яна такрорлаш, қайтариш («нима дединг» маъносида) сўралади:

— *Мен эртага кетаман.*

— *Нима?*

— *Мен эртага кетаман, деяпман;* 8) нима олмоши сўроқдан ташқари нарса, предметлар маъносини ифодалагани учун айрим вақтларда тушум келишиқ қўшимчасини олмай белгисиз ишлатилиши мумкин: *Нима истайсиз? Нима олдингиз?*; 9) баъзан гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан боғланмай, модал сўз характерига эга бўлади: *Нима, ҳамма ишни мендан сўраб қилармидингиз? Сўрамаган эдингиз-ку. (А. Қ.);* 10) нима сўзи III шахс бирликда эгалик аффиксини олиб, гапда отларга ўхшаш вазифани бажаради: *Нимасидан хижолат бўласиз? Бунинг нимаси ёмон?*; 11) баъзи вақтда эса таажжуб маъносини ифодаловчи сўроқ гапларнинг кесими бўлиб келади: *Қизимга уйланишини ман қилишинг нимаси? (Р. Тагор.) Ия, бу нимаси? (О.)* Бу хил ишлатишда -си аффикси ҳеч қандай хосликни ифодаламайди. Баъзан бу бирикма таажжуб маъносини ифодалаб, кириш ибора вазифасида келади: *Бу нимаси, колхозга чиқсанг бўлмайдимми? (А. Қ.) Бу нимаси кап-катта одам, бировнинг гулини узгани уялмайдимми? (С. Аҳм.)* Баъзан бу сўздан кейин *эди* тўлиқсиз феъли келиши мумкин: *Бу нимасийди?*; 12) жўналиш келишига формасидаги сўздан кейин келиб, эътиборсизлик, бирор нарсага бефарқ қараш каби маънони билдиради: *Унга нима, оламни сув олиб кетса тўпигига чиқмайди деб шунни айтади-да. («Муштум».) Сенга нима, сендан артист чиқармиди?*; 13) -и + ки аффикси қўшилиб жамлик маъносини — «ҳамма нарса» деган маънони билдиради: *Дунёда нимавики бўлса, ҳаммаси яхшиликка олиб боради. (Р. Тагор.) Уйда нимаики бўлса, ҳаммаси онасини эслатарди. (П. Т.);* 14) *не (нима)* ўзагига учун кўмакчиси қўшилиб келиб, сабаб ифодаловчи ёрдамчи сўз ҳосил қилади: *Не учунки, у туғилганда, Собирга деб ном синдирилган. (Ҳ. О.);* 15) жўналиш келишиги формасида «қотиб қолиб», сабабни аниқлаш учун берилмадиган сўроқ сўзи функциясини бажаради: *Нимага жаҳлингиз келди? (А. Қ.);* 16) нима сўзи баъзан *не* шаклида (ёлғиз ё такрорланган ҳолда) келиб: а) предметга нисбатан қўлланадиган нима сўроқ олмоши ўрнида ишлатилади: *...туз айниса не солади?* б) предмет белгисини ифодаловчи қандай олмоши-

га яқин вазифада ёки гапнинг мазмунига қараб ёмон, кўп деган маъноларда ишлатилади: *У қўрқувдан не аҳволда эканини ўзи билар эди. (А. Қ.)*— ёмон аҳволда эканини...; *Зуннунхўжа не машаққат билан илжайди. (А. Қ.)*— кўп машаққат билан...; в) ҳаракат белгисини ифодалайди: *Кекса қалбда нималар борлигини ўзгалар не билсин! (С. Аҳм.)*— ...қандай билсин! *Саида бечоранинг ҳоли не кечди экан? (А. Қ.)*— ...ҳоли қандай бўлди экан? *Сиз билан биз не қиламиз? (С. Аҳм.)*— қандай қиламиз?

Не-не формасида ишлатилганда маънонинг ортиқлигини, эмоционалликнинг кучлилигини билдиради: *У қизини Тошкентга не-не умидлар билан юбормади. (С. Аҳм.)*

Бу олмош гапда эга, кесим, тўлдирувчи, баъзан қаратқичли аниқловчи бўлиб келади: *Сени нима қизиқтиради? Отинг нима? Нимани истайсан? Ниманинг фойдаси кўп?*

3. *Нега (не), нимэ (-га)* олмоши воқеа-ҳаракатнинг содир бўлишидаги сабаб, мақсадни аниқлаш учун бериладиган сўроқни билдиради. Бу олмош қўйидаги хусусиятларга эга: 1) деярли ҳамма вақт равиш характерига эга бўлиб, бўлишли формадаги феъллар олдида келади ва сабаб, мақсадни аниқлаш учун бериладиган сўроқни ифодалайди: *Нега келдинг? Нега кечикдинг? (||Нима мақсадда келдинг? Нима сабабдан кечикдинг?);* 2) бўлишсиз феъл олдида келиб, деярли ҳамма вақт сабабни билдиради: *Нега кузатмади? Нега мен шундай қилолмайман? (С. Аҳм.);* 3) нимагаки, негаки, нега десангиз, наки формаларида сабаб боғловчиси вазифасини бажаради: *Ойқиз бунинг сабабларини суриштирмади, негаки, ҳозир бошқа бригадаларнинг бошлиқлари ҳам келишлари керак эди. (Ш. Р.)* *Нега бунга Чинтак деб лақаб қўйдиларинг?—Нимагаки, шохдан-шоҳга сакраб юриди. (А. Қ.);* 4) *нега* сўзи -дир аффиксининг қўшилиши билан модаллик характерига эга бўлиб, воқеа-ҳодисанинг содир бўлиш сабаби сўзловчи учун номаълум эканлигини билдиради: *Ёлғир аралаш қор ёғиб турган бўлса ҳам, у негадир шошилмас, ҳаёл билан банд эди. (С. З.);* 5) *нега* олмоши равиш характерига бўлгани учун ҳам сўз ўзгартувчи аффиксларни олмайди. Такрорланиб келганда сўроқдан бошқа маъно ифодаламайди.

Нега олмошининг синтактик хусусияти қўйидагича: а) гапда сабаб ёки мақсад ҳоли бўлиб келади. *Нега кечикдингиз? Нега келдингиз?* б) *нега* сўзи ёлғиз сўроқ мазмунини ифодаловчи сўз-гап бўлиб келади:— *Яхшисини топсак, уни ҳайдамоқчимиз.—Нега? (Й. Р.)*

4. *Неча (не+ча)* олмоши *не* ўзаги билан боғлиқ бўлиб, предметнинг миқдорига нисбатан сўроқ ифодалайди. *Неча* олмошининг қўлланишида қўйидаги хусусиятлар мавжуд: 1) ўзидан кейинги от (аниқланмиш) деярли ҳамма вақт бирлик формада қўлланади: *неча китоб? неча уй?*; 2) бу олмош сонларга ўхшаш тартибни кўрсатиш учун -нчи, доналикни ифодалаш учун -та, тақсимлаш маъносини билдириш учун -тадан аффиксларини олади: *нечанчи, нечта, нечтадан*; 3) сонларга ўхшаб

равиш характерида қўлланганда, *марта*, *ҳисса* сўзлари билан бирга қўлланади: ...*оломон неча ҳисса кўпайиб*,... (А. Қ.) *Пахта тэрганимда неча марта ўтириб турдим экан*. (А. Қ.); 4) баъзан кучли интонация билан айтилиб миқдорнинг ортиқлигини ифодалайди. Бу ҳолат кўпинча риторик сўроқ гапларда учрайди: *Неча воқеалар бўлиб ўтмади?* Баъзан шу маънони ифодалаш учун *неча* олмоши такрорланиб, предметнинг миқдори ортиқлигини ёки ҳаракатнинг бажариллиш миқдори ортиқлигини билдиради: *Бу орада шаҳарнинг чекка маҳаллаларини неча-неча босмачи босди, неча-неча отишмалар бўлди*. (А. Қ.) *...неча-неча қоматини ростлаб, неча-неча энгашиди*. (А. Қ.); 5) *неча* олмоши отлашиб, келишникнинг ҳамма формаларида кела олади: *нечанчи, нечага, нечанинг, нечадан, нечага*; 6) кўплик аффикси *-лар* ни қабул қилганда ноаниқ, тахминий миқдор ва пайт-ни кўрсатади: *Ёшингиз нечаларда? Соат нечларда йиғиласиз?* 7) *бир* сўзи билан бирга келиб, ноаниқ кўплик маъносини билдиради: *Бир неча киши, бир неча китоб*; 8) *неча* сўзи предмет миқдорига нисбатан сўроқни ифодалаганда, сонлар каби нумеративлар билан бирга қўлланади: *Неча саржин ўтин қилишни кейин айтаман*. (А. Қ.) *Неча гектар ерга нималар экар экан?* (А. Қ.) *...Неча километр йўл босдим экан?* (А. Қ.); 9) гапда аниқловчи ва кесим бўлиб келади: *Неча киши келди? Уқувчиларнинг сони неча (нечта)?* Баъзан кесим бўлиб келганда, ўрин-пайт келишиги кўрсаткичи -да қўшиллуб келади: *Ёшингиз нечада?* Кўплик ва ўрин келишиклари қўшимчасини олиб, пайт ҳоли вазифасида келади: *Соат нечаларда келасиз?* Отлашиб эга ва тўлдирувчи вазифасида ҳам кела олади: *Уқувчиларнинг нечтаси келди? Болаларнинг нечтасига жавоб берилди?*

Баъзи вақтда сўроқ гаптаги сабабнинг сўзловчи учун ноаниқ эканлигини ифодалашда *нечук* (*нучук*) сўзи ҳам ишлатилади. *Негадир* сўзи кўпроқ дарак гапларда ишлатилса, *нечук* сўзи кўпинча таажжуб маъносини ифодаловчи сўроқ гаплар таркибида иштирок этади: *Мендан бесўроқ кампир бунга нечук рози бўлди экан?* (А. Қ.) *...қори шундоқ қилишга нучук журъат қилди?* (А. Қ.) Баъзан не олмошидан ясалган *нетмоқ*, *найламоқ*, феъллари жуфтланган феълларнинг «йўлдош» элементи бўлиб келади: *Яна сизни ойимлар кўриб-нетиб юришмасин*. (М. Мухамедов.) *Қоронғида йиқилиб-нетиб юрманг*.

6. Қандай олмоши предмет ёки ҳаракатнинг белгисига нисбатан сўроқни билдиради. Бу сўз қанақа, қандоқ шаклида ҳам келиб юқоридаги маънони ифодалаш мумкин: *Кўнгилли ёри-тадиган қандай ниятларинг бор*. (С. Аҳм.) *У қанақа омонат эканини билди*. (А. Қ.)

Қандай сўзи қуйидаги хусусиятларга эга: 1) сифат олдида келиб, белгининг белгисини, ортиқлигини билдиради. Одатда бундай қўлланиш ундов гапларда учрайди: *Қандай чиройли кўриниш!* *Қандай ачинарли ҳолатга тушмасин*. (А. Қ.); 2) олдида келиб, предметнинг белгисига нисбатан сўроқни, ундов

гаплар таркибида белгининг ортиқлигини, дарак гаплар таркибида эса предмет белгисига нисбатан сўроқни билдиради: *Бу чиройли гулдаста қанақа гуллардан боғланганини билмаймиз.* (А. Қ.) *Орамизда қандай одамлар бор эдики, ... қандай фикрларингиз бор?*; 3) феъл кесим олдида келиб ҳаракатнинг юзга келишидаги ҳолатга нисбатан сўроқ ёки белгининг ортиқлигини билдиради: *Қандоқ тотув яшадик!* (С. Аҳм.) *Қандай ўқияпти? Мени шундоқ дейишга қандоқ тилингиз борди?!* (А. Қ.); 4) қандай сўроқ олмоши баъзан предмет миқдорини аниқлаш учун ҳам ишлатилади: *Дўппиларнинг нархи қандай?* (О.); 5) эргашган қўшма гапларда нисбий сўзларнинг олдинги компоненти бўлиб келади: *Сиз қандай кўрсатган бўлсангиз, мен шундай ишладим;* 6) синтактик функциясига кўра гапда аниқловчи, ҳол ва кесим бўлиб келади. Отлашганда эса бошқа бўлақлар вазифасида ҳам кела олади: *Қурилишга қандай одамларни юборайлик?* (Ш. Р.) *Қандай ўргатишди? Соғлиги қандай?* Атласнинг қанақаси сизга маъқул?

7. Қайси олмоши предметнинг тартибга ёки ўринга кўра белгисини аниқлаш учун қўлланади: *қайси киши?, қайси уй?* Ҳозирги ўзбек тилида бу сўз составидаги эгалик аффикси қоғиб қолган бўлиб, III шахс формаларида яна *-си, -лари* аффикслари қўшилиб ишлатилади: *қайсиси, қайсилари*, баъзан бу сўз отлашиб *қайсиниси* шаклида ҳам ишлатилади.

Қайси олмошининг қўлланишида қуйидаги хусусиятлар мавжуд: 1) *қайси* олмоши сифат характерига эга бўлгани учун отлашгандагина эгалик ва келишик аффиксларини олади. Лекин бу сўз шахс ёки предметлар қаторидан бирини белгилаш, айириб кўрсатиш учун бериладиган сўроқ бўлгани учун ҳам ҳеч вақт биринчи шахс бирлик формасида келмайди: *қайсини?, қайсиси?., қайсимиз?, қайсингиз?, қайсилари?*; 2) баъзан гумон маъносини билдиради: *Қайси кунни мен йўлда учта отлиқни кўрдим;* 3) вақт сўзи билан бирга келиб, баъзан ёрдамчисига яқин вазифани бажаради: *Қайси вақтда пиёда, қайси вақтда машинада қатнардим;* 4) гапда аниқловчи, кесим; отлашганда эга, тўлдирувчи бўлиб келади: *Қайси китобни ўқидингиз? Янги битган иморат қайси? Буларнинг авзойидан қайсиси колхозда қолмоқчи, қайсиси чиқмоқчи эканини билиш қийин эди.* (А. Қ.) *Бюро аъзолигига қайсингизни кўрсатишди?;* 5) эргашган қўшма гапларда *қайси* олмоши нисбий сўзларнинг биринчи компоненти бўлиб келади: *Қайси киши тиришиб ҳалол ишласа, у ҳурматга сазовор бўлади.*

8. Қанча олмоши сон-равиш характерига эга бўлиб, предмет ёки ҳаракатнинг миқдорига кўра белгисини аниқлаш учун бериладиган сўроқни ифодалайди. Бу олмош қуйидаги хусусиятларга эга: 1) кўп предметнинг миқдорини аниқлаш учун қўлланганда, ўзидан кейинги от кўпинча бирликда келади: *Қанча китоб олдинг? Қанча киши йиғилди?;* 2) яқка ҳолда ёки такрорланиб келиб, миқдорнинг ортиқлигини билдиради: *Қолқоғини!*

жуда бадавлат: қанча сизир, қанча йилқи бор. (У.) Қўриқлар қилиб, Олтинсой чўллари пахтазор бўлгач, Умурзоқ ота қанча-қанча севинди. (Ш. Р.); 3) тахминий миқдорни аниқлаш учун қўлланганда, баъзан -ча аффикси қўшилиб келади: Қанчача ерни ҳайдадингиз?; 4) нисбий сўзларнинг биринчи компоненти бўлиб келиб, даража-миқдор ифодалайди: Ерда қанча нам кўп бўлса, уруғ шунча тез униб чиқади; 5) бу олмош жуфтлашиб келганда, биринчи олмош чиқиш келишиги қўшимчасини олиши мумкин: Ер қимирлаганда, қанчадан-қанча бинолар шикаст еди. Қанчадан-қанча болалар сафни бузиб... (А. Қ.); 6) гапда аниқловчи, ҳол, кесим; отлашганда эга ва тўлдирувчи бўлиб келади: Қанча ўқувчи келмади? Қанча ишлади? Болаларнинг сони қанча? Қанчаси комсомол? Қанчасига топшириқ берилган?

9. Қачон олмоши ҳаракат-воқеанинг бажарилиш вақтини аниқлаш учун бериладиган сўроқни билдиради. Бу сўз асосан феълга боғланиб, пайт ҳоли вазифасида келади: Абдухалилни кўргани қачон бормоқчимиз? Йигилишимиз қачон ўтказилади?

Бу олмош бошқа олмошларга ўхшаш отлашиш хусусиятига эга эмас.

Қачондан қачонгача типига қатор келиб икки гап бўлагига — икки пайт ҳолига бериладиган сўроқни ифодалайди: Мусобақа қачондан қачонгача давом этди?

Баъзан жўналиш келишиги қўшимчасини олиб қўлланади. Бундай вақтда муддатнинг қайси вақтга белгиланишини билдиради: Меҳмонлар қачонгача туришади?

-лар аффиксини олиб: а) тахминий вақтга нисбатан сўроқни билдиради: Қачонлар келасиз?; б) бирор ҳаракатнинг юзага келганига кўп вақт ўтганлигини билдиради: Қачонлар келган эдим.

Қачон сўзи гапда пайт ҳоли, кесим бўлиб келади: Энди сиз қачон ҳисоб берасиз? (А. Қ.) Москвага кетишингиз қачон? қачон сўзи ўрнида баъзан қай + кун, вақт, маҳал каби бирикмалар ҳам ишлатилади: Қачон келдингиз? || Қай кун келдингиз?

10. Қани олмоши кўпинча шахс ёки предмет, воқеа-ҳодисаларнинг мавжудлик ўрнини аниқлаш учун бериладиган сўроқни билдиради. Қани сўзи қуйидаги хусусиятга эга: 1) предмет-шахснинг жойлашиш ўрнига кўра сўроқ ифодалагани учун гапда кўпинча кесим бўлиб келади: Дорингиз қани? (А. Қ.); 2) қани олмоши турли хилдаги модал оттенкаларни ифодаловчи кириш сўз бўлиб келади: Қани, Синчалакхон қизим, мана бун кийиб олинг-чи! (А. Қ.) Қани, Болтабой, сиз нима дейсиз? (А. Қ.); 3) шарт эргаш гапли конструкциялар составида қўлланиб, бирор воқеа-ҳодисанинг юзага келиш шартини билдиради. Кўпинча, қани сўзидан сўнг эди, энди сўзлари қўшиб ишлатилади: Қани энди, мана бу даштларга ҳам сув чиқа қолса. (Ш. Р.) Қани энди, кўзим очиқ бўлса-ю,... (А. Қ.)

11. Қалай олмоши воқеа-ҳодисанинг ва ҳаракатнинг бажа-

рилиш ҳолатини аниқлаш учун бериладиган сўроқни билдиради. Бу сўз қуйидаги хусусиятларга эга: 1) ҳолатни сўраш учун қўлланади, гапда кўпинча кесим бўлиб келади: *Тожихонлар оиласи қалай? (А. Қ.) Тинчликми, Одилжоннинг аҳволи қалай? (С. Аҳм.) Уқишларинг қалай?*; 2) ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатига нисбатан сўроқ сифатида қўлланганда, гапда ҳол вазифасини бажариши мумкин: *Сингелимиз қалай ўқияпти? Қалай сўзи кўпинча қандай олмошига синоним бўлади, бироқ у отлар белгисини аниқлаш учун қўлланмайди*; 3) баъзан кириш сўз вазифасида келади: *Қалай, фикримиз сизга маъқулми?*

114-§. Ўзлик олмоши. Олмошининг бу тури бир сўз — ўз сўзидан иборат. Бу сўз тарихан негиз, моҳият маъносини ифодалаган (*ўз-ак* сўзи ҳам шу маъно билан боғлиқ).

Ўз олмоши ҳар учала шахс, бирлик ва кўпликдаги кишилик олмошлари ўрнида ишлатилиб, кўпинча шахсни, баъзан предметни кўрсатади. Барча келишик қўшимчалари ва баъзи кўмакчилар билан қўлланади: *Биз ўзимизнигина ўйламаймиз. Ўзингиз билан биргамиз. Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил.* (Мақол.) Ўз олмошининг қўлланишида қуйидаги ҳолатларни кузатиш мумкин:

1) ўз олмоши бош келишик формасида эгалик билан келиб, турли шахсни ифодалаш мумкин. Айрим вақтда ўз олмошининг маълум шахсга таалуқлигини таъкидлаб кўрсатиш учун ундан олдин бош келишик, баъзан қаратқич келишик қўшимчасини олган кишилик олмошлари қўлланади: *мен(инг) ўзим бажардим, сен(инг) ўзинг бажардинг; у(нинг) ўзи бажарди; биз(нинг) ўзимиз бажардик, сиз(нинг) ўзингиз бажардингиз, улар(нинг) ўзлари бажардилар.*

Баъзан ўз олмоши ўрнида кишилик олмоши ишлатилса ё услубда анча ўзгариш содир бўлади, ёки уларни алмаштириб бўлмайди: *Модомики, шундоқ экан, ўзингиз берган маслаҳатга ўзингиз овоз беришингиз шартми?! (А. Қ.) Нима қилсам ҳам мен ўзим биламан. Идорангизга бормоқчи бўлиб турсам, ўзингиз келиб қолдингиз. (С. Аҳм.) Ўзингиз гапиринг, ўрагинг. (А. Қ.)*

Бошқа келишик формасидаги ўз олмоши ҳам баъзан шу келишиклар формасида келган кишилик олмошлари ўрнида қўлланганда, уларнинг синоними бўлиб келади: *...Ҳаммаси ўзингизга маълум. (О.)—...сизга маълум. Ўзларингизга қийин бўлади. (С. Аҳм.)—Сизларга қийин бўлади. Шу чоқ кўзларимга ўзимнинг домлам кўрингандай бўлиб кетди. (О.)—...менинг домлам кўрингандай бўлиб кетди. Айб ўзингда!—Айб сизда! Келин ўзимиздан чиқди. (А. Қ.)—Келин биздан чиқди. Биз раисликка ўзингизни таклиф қиламиз. (А. Қ.)—...сизни таклиф қиламиз;* 2) отлар олдида қўлланган ўз олмоши улар аниқланган предметни аниқлаб, субъектга хос эканлигини кўрсатади: *Бу кунларда ҳар ким ўз дард-алами, ўз ғам-ҳасрати бил-*

лан банд эди. (А. Қ.) Мактаблардаги коммунистларни ўз ҳисобимизга кўчирдик. (А. Қ.) Мен ўз тилагимни унга билдирсам. (О.) Қиз ўз қилмишига иқрор бўлди. (А. Қ.); 3) ўз олмоши қаратқич келишиги формасидаги кишилик олмошидан кейин келиб, кишилик олмошини қатъий айриб, таъкидлаб кўрсатади, унинг изоҳловчиси бўлади: *Сенинг ўзинг ҳамма нарсага дарров тушуна қолганмисан?* (А. Қ.); 4) ўз олмоши турли хилдаги модал оттепкаларни ифодалаш учун ҳам қўлланади: *Нима қилмоқчи ўзи?* (С. Аҳм.)— *Қизикмисан ўзи?* (А. Қ.) *Хўш, нима гап ўзи?* (А. Қ.)— *Миянг борми ўзи?* (А. Қ.) Шу функцияда баъзан кўрсатиш олмошлари билан бирга келади:— *А, нимани сўрай беради бу ўзи?* (О.)

Бундай ҳолларда факультатив характерда қўллангани учун ўз олмоши сонда мослашмайди: *Булар қанақа одамоҳун кишилар ўзи!* (С. Аҳм.); 5) ўз олмоши пайт ёки ўринга нисбатан аниқликни таъкидлаш учун ҳам қўлланади: *Ховуз яқин, ёўзарнинг ўзида.* (О.) *Соат 12 нинг ўзида парк олдида тўпландик.* *Ҳозирнинг ўзида планни бир юз ўн олти процент бажарди.* (А. Қ.)

Бу сўз эғалик қўшимчасини олиб, русча «просто» ёки «просто так» деган маънони билдиради:— *Нимага турибсиз?— Ўзим, шундай...* (А. Қ.) *Нима учун жим бўлиб қолдинг?— Ўзим...* (О.); 6) предмет, шахс ёки ҳаракат-ҳодиса қиёсланганда «айнан», «бир хил» деган маънони билдиради:— *Худди ўзи, Кенжагинамнинг ўзи. Бир туки ўзгасас.* (С. Аҳм.) *Кулиши, юриши, қилиқлари худди онасининг ўзи-я!* Бундай ҳолларда ўз олмошидан сўнг -гина элементи қўлланиши ҳам мумкин: *Сатанг чумчуқ қарқуноқнинг худди ўзгинаси.* (С. Аҳм.) «Улган» ҳам шу Боқининг ўзгинаси эди. (С. Аҳм.); 7) ўз олмоши ҳам (ям) ёрдамчисини олиб, маълум даражада модаллик оттенкасига эга бўлиб, маънони кучайтириш учун ишлатилади: *Ўзиям миқти келган, тикмачоқ киши эди.* (С. Аҳм.) *Асл шафтоли! Арзон ўзиям;* (О.) 8) ўз олмоши II шахс бирлик, III шахс кўплик формасида келганда баъзан ундаги шахс кўчади: *Ўзинг нима ғамдасан-ку, бунинг кулишини қара— мен нима ғамдаман-ку...* *Мавсумни ўтказмасдан қув қилсалар, ўзларига ҳам яхши, бизга ҳам яхши бўларди.* (А. Қ.)— *...сизга яхши... Ўзларидан ибрат олсак, камина учун ҳам дуруст эди.* (А. Қ.)— *сиздан ибрат олсак... Йўллари бўлсин, меҳмон, ўзларини бу бий далага қайси шамол бошлаб келди?* (С. Аҳм.)— *сизни... қайси шамол бошлаб келди?* 9) ўз сўзи ёлғиз деган маънони ҳам билдиради: *Уйда фақат ўзи ўтирипти (...бир ўзи, ёлғиз ўзи ўтирипти);* 10) ўз олмоши такрорланиб жуфт ҳолда ҳам қўлланиши мумкин. Бундай вақтда унинг бир компоненти бирор келишик қўшимчасини олиб келади. Компонентларнинг бу хилдаги аффикслар билан қўлланиши шу сўзнинг маъносига ва грамматик ҳолатига ҳам таъсир кўрсатади.

Агар биринчи компонент ҳеч қандай аффикссиз, кейингиси

аффиксли қўлланса, биргина ўз сўзининг маъноси кучайтирилиб, таъкидлаб кўрсатилади. Бу жуфтлик бир гап бўлаги вазифасини бажаради: *Ўз-ўзимизга ҳукумат уй берди.* (А. Қ.)

Биринчи компоненти белгисиз қўлланган бундай жуфтлик -ча, -яки каби аффикслар билан ҳам келади: *...ўз-ўзича гапириб кетди.* (О.) *Бу нарса ўз-ўзимники.*

Олдинги компонентлар эгалик ва келишиқ қўшимчаларини олган ҳолда, кейингиси эса белгисиз қўлланади. Бундай ҳолатда бу комплекс икки гап бўлаги вазифасини бажаради: *Ўзини ўзи суд қилди.* (С. Аҳм.) *Ўзингизга ўзингиз отвод берасиз.* (А. Қ.) *Ўзимга ўзим тухмат қилиб, ўзимни ўзим ҳақорат қилишим ҳам сиз учун эди.* (С. Аҳм.) *...ўзидан ўзи савол бериб сўрарди.* (А. Қ.)

Тақрорланган ўз олмоши таркибидаги -дан аффикси қотиб қолган шаклга келиб, ўз олмоши маъносидан четлашиб равиш вазифасини бажаради: *Ўзидан-ўзи йиглаб юборди* ||...*бекорга йиглаб юборди;* 1) ўзлик олмошига келишиқ қўшимчаси фақат эгалиқ аффиксидан сўнггина қўшилади: *ўзини, ўзига.*

Ўз сўзи баъзи бирикма ва қўшма сўз таркибида ҳам келади: *ўзбошимча, ўзбилармонлик, ўзаро* каби.

Баъзан ўз олмоши турли келишиқ формасида турли гап бўлаги вазифасида қатор келиши ҳам мумкин: *Бу қутлуғ уйда мени ўзимга ўзимни танитган... одамлар яшайди.* (С. Аҳм.)

Ўз олмоши гапда ҳамма гап бўлаги вазифасида кела олади: *Бу ишни ўзим бажардим. Ўз уйим — ўлан тўшагим.* (Мақол.) *Мени тўғри йўлга бошлаган тарбиячим ўзингсан. Ўзимнинг ҳам раъйим йўқ.* (С. А.)

115-§. Жамлаш-белгилаш олмошлари. Жамлаш-белгилаш олмошлари предмет ва шахсларнинг йиғиндисини, тўдасини билдиради ёки уларни айириб, таъкидлаб кўрсатади. Шунга кўра уларни икки кичик гурппага — жамлаш ва белгилаш олмошларига ажратиш мумкин. Биринчи гурппага кирувчи олмошлар жамликнигина ифодаласа, иккинчи гурппага кирувчи олмошлар эса предметни қисман жамлаш билан бирга таъкидлаб, белгилаб, аниқлаб ҳам кўрсатади.

1. Жамлаш олмошларига *ҳамма, бари, жами, барча, бутун, ялли* сўзлари киради.

1) *ҳамма* олмоши предмет ҳамда шахслар ўрнида қўлланиб, от характерида, предмет белгисини кўрсатиб, сифат характерида келади ва предмет ёки шахслар тўдасини, ёки уларнинг белгисини ифодалайди.

От вазифасида қўлланганда эгалиқ ва келишиқ қўшимчаларини олади: *Ҳаммалари қотиб-қотиб кулишади.* (О.) *Ҳамманинг ҳам шундай лақаби бўлади, парво қилма, ҳаммаси ҳазил.* (О.) *Ҳамманинг эти жимиралишиб кетди.* (А. Қ.)

Ҳамма сўзи шахсга нисбатан ишлатилганда эгалиқ аффиксисиз келишиқ қўшимчасини қабул қилади. Предметга нисба-

тан ишлатилганда эса, келишик қўшимчаси эгалик аффиксидан сўнггина қўшилиб келади: *Ҳаммага келган байрам. (О.) Шулларнинг ҳаммаси пул билан битади. (А. Қ.)*

Ҳамма олмоши предметлар белгисини — жамини кўрсатиб, сифат характерида бўлади: *Экилган ҳамма дарахтлар кўкарбди. Ҳамма меҳмонлар бизникида.*

Бундай конструкцияларда аниқловчи вазифасида келган ҳамма олмоши отлашиб аниқланмиш вазифасида, аниқловчи эса ўрин алмашиб қаратқичли аниқловчи вазифасида келади. Бу хилдаги алмашиш билан маъно ўзгармайди: *Ҳамма қизлар шу ерда. — Қизларнинг ҳаммаси шу ерда.*

Ҳамма олмоши ёқ, вақт сўзлари билан бирга қўлланиб, ўрин ва пайтга муносабатни кўрсатувчи равиш ясайди: *Ҳамма вақт юртдан ўзингизни четга тортасиз-да, уста! (А. Қ.) Ҳамма ёқда кулги, хурсандчилик.*

Ҳамма олмоши гапнинг уюшиқ бўлакларидан кейин ёки олдин қўлланиб, умумлаштирувчи сўз вазифасида келади: *Онам, опам, акам, бобом, бувим ва мен — ҳаммамиз айвонда дастурхон атрофида давра қурганмиз. (О.) Қурт-қумурсқа, капалак, қўнғиз — ҳаммасини ҳимоя қиларди. (О.) ... завод, фабрика, ер-сув — ҳаммаси бизники, дейишяпти. (О.)*

Баъзан жамлаш маъносини кучайтириш учун умумлаштирувчи сўз вазифасида келган ҳамма олмошидан олдин *жамийки* сўзи ишлатилади. *Петроград ишчилари завод, фабрикалар, ер-сув — жамийки ҳаммаси бойлардан тортиб олинсин деяпти. (О.)*

Ҳамма олмоши инкор гаплар таркибида келганда тўла жамликни ва қисман жамликни ифодалайди. Масалан, *ҳамма келмади* гапини икки маънода тушуниш мумкин: а) «ҳеч ким келмади» маъносида; б) тўлиқ ҳамма эмас, баъзилар келмади» деган маънода.

Бу сўз чиқиш келишиги формасида келиб, олмош маъносида ташқари белгининг ортиқлигини билдиради: *ҳаммадан банд; модал сўз вазифасини бажаради: Ҳаммадан чолнинг тadbиркорлиги ажаблантирди. (О.) Ҳамма олмоши эгалик аффиксларини олишда маълум хусусиятга эга бўлади. Бу олмошнинг ўзаги кўплик маъносини ифодалагани учун эгаликнинг бирлик формаларини олганда ҳам шу маъно сақланади: Эртага ҳамманг бир тангадан пул олиб келасанлар. (О.)*

2) *бари* олмоши кўпинча от характерида қўлланиб, предмет ва шахсларнинг йиғиндисини ифодалайди, гапда отга хос вазифаларда келади. Бу олмош аслан «бор» («мавжуд») маъноси билан боғлиқ бўлиб, кейинги и товуши эгалик аффиксидир. Бошқа жамлаш олмошларидан шу хусусияти билан ҳам ажралиб туради.

Бари сўзининг таркибида III шахс бирликни ифодаловчи эгалик аффикси бўлганлиги учун кўпинча қаратқич келишиги формасидаги сўз билан бирга ишлатилади: *Буларнинг барини*

тарих шамоллари учириб кетди. (С. Аҳм.) **Бари** бизнинг қишлоқдан экан.

Эгалик аффикси баъзан такрорланиб (икки даражали) ҳам қўшилади: *Одамларнинг бариси аввал бўз киярди. (О.) «Бариси бўрдоқи» дейди қўй эгалари. (О.)*

Бари олмоши уюшган бўлақлар ёки бирикмалардан кейин келиб, умумлаштирувчи сўз вазифасини ҳам бажаради: *Унг қўлим, сўл қўлим — бари ўз қўлим. (А. Қ.) Ҳа деб бузилаверганидан кейин у ёғини ковлайди, бу ёғини ковлайди, хуллас, ичида нимаси бўлса, барини билиб олади. (С. Аҳм.) Бошимдан зар сочсалар, оёқларим остига поёндоз ёзсалар, нурдан қўйлак тикиб кийдирсалар, баридан кечардим-у, шу бир оғиз сўз билан қолардим. (С. Аҳм.)*

Бари олмоши гапда эга, қаратқичли аниқловчи, тўлдирувчи вазифасида келади: *Қизларнинг бариси шу ерда. Барисининг эғинида атлас қўйлак. Уларнинг барисини танидим. Баримиз кулгидан қотиб қоламиз. (О.);*

3) **жами** олмоши ҳам юқоридаги олмошга ўхшаш кўпинча от характерида қўлланади. Унинг таркибидаги и товуши асли III шахс бирликдаги эгалик аффиксидир. Бу сўз ҳам кўпинча қаратқич келишигидаги сўз билан бирга қўлланганда, эгалик аффикси такрорланиб (икки даражали) келади: *Болаларнинг жами (жамиси) далада. Келганларнинг жамиси 18 та.*

Бу сўз баъзан **-ки** юклагасини олиб ҳамма олмошидан олдин қўлланади ва тўдалаш маъносини таъкидлаб, қатъий чегаралаб кўрсатади: *Завод-фабрикалар, ер-сув жамийки ҳаммаси бойлардан тортиб олинди. (О.);*

4) **барча** (*бор-и-ча*) олмоши кўпроқ сифат характерида қўлланиб, предметнинг миқдорига кўра белгисини ифодалайди: **Барча** одамлар майдонга чиқди. *У барча қилмишларига иқрор бўлди.*

Барча олмоши сифатловчи аниқловчи вазифасида келиб, миқдор белгисининг ориқлигини кўрсатгани учун унинг аниқланмиши деярли ҳамма вақт кўплик аффикси **-ларни** қабул қилади: **Барча** мушкулотлар осон бўлади. (О.)

Бу сўз отлашиб, отларга хос эгалик, келишик аффиксларини олади ва гапда отларга хос вазифада келади. Масалан: *Қаландаров барчага бирдай бўлган эмас. (А. Қ.) Барчамиз бирга ишлаб, мақсадимизга етайлик. (О.)*

Барча сўзи ҳам юқоридаги жамлаш олмошлари каби уюшган бўлақлардан кейин умумлаштирувчи сўз вазифасида келади: *Катта боёнлар, чор ҳукумат вакиллари — барчаси ишга тушди. (О.);*

5) **бутун** (*бут-ун*) олмоши сифат ва равиш характерида қўлланиб, миқдорга кўра предмет ёки ҳаракатнинг белгисини ифодалайди: *Ҳали бутун қишлоқ вазмин уйқуда. (У.) Бутун гап шу, устод, — деди Иброҳим тавозе билан. (А. Қ.) Орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас Бўтабой аканинг бутун умиди пучка*

чиқадиган, кўриниб қолди. (А. Қ.) Акрамжон бутун диққати хотинида бўлгани учун мени пайқамади. (А. Қ.) Бутун сўзи равиш характерида, -лай аффиксини олиб ҳам ишлатилади: **Кўзи бутунлай кўрадиган бўлибди.**

Бутун олмоши, гарчанд, барча, ҳамма олмошлари каби жамликни ифодаловчи сўз ҳисобланса ҳам, айрим ўринларда уларнинг ўрнини боса олмайди. Барча, ҳамма олмошлари гапда от характерида — от бажарган вазифани (эга, тўлдирувчи вазифасини) бажаради. Бутун сўзи эса жамликни ифодалаб шу вазифада қўлланмайди. Масалан, ҳамма йигилди, барчани баробар кўради каби гаплардаги барча, ҳамма олмошлари ўрнида бутун олмоши ишлатилмайди.

Бошқа жамлик олмошларидан яна бир фарқи шундаки, бутун сўзи орттирма даража шаклида ҳам келади: бут-бутун, бус-бутун.

-кул элементини олиб, равиш вазифасида келади: ...уйга нимага кирганини буткул унутди. (А. Қ.) Шунингдек, бутун сўзи «тўла» (целый) деган маънони ҳам билдириб, сифат характерида келади: Бутун идишларни бир ёққа, синиқларини бошқа томонга олиб қўйди. Бутун сўзи баъзан бут шаклида қўлланиб, «тайёр», «тахт», «тўлиқ» деган маънони билдиради: **Ҳамма нарсангиз бутми?— Ҳа, бут;**

б) ялли сўзи ҳам бутун олмоши каби сифат характерида қўлланиб, предмет ёки шахсларни жамлаб кўрсатади: **Ялли колхозчилар шу майдонга тўпланишди.**

Ялли сўзи эгаллик аффиксини олиб, от характерида келади: **Даладаги ишга яроқли одамларнинг яллиси пахта терими билан банд.**

Баъзан эгаллик аффиксидан сўнг қотиб қолган жўналиш келишиги қўшимчаси қўшилиб келади: **Домла хабар топиб қолса, ҳаммамизни яллисига қамчин билан шақ-шақ солиб ўтади. (О.)**

II. Белгилаш олмошларига ҳар сўзи ва шу сўзнинг айрим сўроқ олмошлари, шунингдек, бир, нарса каби сўзлар билан қўшилишидан ҳосил бўлган сўзлар киради. Булар бир қанча шахс ёки предметдан исталганини айириб, таъкидлаб кўрсатиш учун қўлланади.

Демак, белгилаш олмошлари тузилишига кўра 2 хил: туб сўз ҳолида (ҳар), икки ўзакнинг бирикишидан тузилган қўшма сўз ҳолида (ҳар+сўроқ олмошлари, ҳар+бир, ҳар+нарса шаклида) қўлланади:

1) ҳар сўзининг ўзи яқка ҳолда қўлланиб, предметни санаб, таъкидлаб кўрсатиш орқали унинг белгисини ифодалайди: **Ҳар дарахтнинг ширасини сўрадиган қурти бўлганидек, Найманчанинг ҳам тепасида ўз текинхўрлари бўлган. (Ас. М.)**

Ҳар сўзи отлар олдига келиб, унинг маъносини айириб, таъкидлаб, кучайтириб кўрсатганда, отлар кучайтирув юклармаси -ки ни олиб қўлланиши мумкин: **Ҳар тошларки, одамнинг**

вахми келади. (С. Аҳм.) **Ҳар** шафтолики, палахмонга солиб отсанг, тахта деворни агдаради. (А. Қ.)

Бу сўз баъзан феъллар олдида равиш характерида ҳам қўллана олади: **Ҳар** соғинганда хатларига қараб қўяман. **Ҳар** ташилаганда бир уҳ деб қўяди. (О.) **Ҳар** кўрганда юрагим шув этиб кетади, дегин! (А. Қ.);

2) бошқа сўзлар билан бирикиб, қўшма сўз шаклида ишлатилади. **Ҳар** сўзи сўроқ олмошларидан ким сўзи билан бирга келиб, «ҳамма», «ҳар қандай одам» деган маънони ифодалайди. Бу сўз отлар ўрнида қўллангани учун ҳам эгаллик ва келишик аффиксларини қабул қилади: **Ҳар** ким ўз ҳолича ясанган. (О.) Ялингандай **ҳар** кимга термулади. (О.) **Ҳар** кимнинг ўз орзуси бор. (А. Қ.)

Нима, нарса сўзлари билан бирга келиб, «ҳар хил нарса», «ҳамма нарса» деган маънони билдиради: **Шу вақт ҳар нарса бир-бир** ҳаёлимдан ўтди. (О.) Магазиндаги **ҳар нималар** Дилдорани қизиқтирар эди. **Дурбек ёш бўлса ҳам ҳар нима**ни билишга қизиқар эди. **У ҳар нимадан** ҳадиксирай бермайди.

Қандай (қанақа) сўзи билан бирга сифат характерида қўлланади ва предмет, шахсларни умумлаштирган ҳолда белгисини кўрсатади: ...**ҳар қандай** аёлнинг Тоғжихонга ҳаваси келар эди. (А. Қ.) **Ҳар қанақа** масала кўпчиликнинг раъйига қараб ҳал қилиниши керак. (А. Қ.) **Ҳозир унинг фикри-ёди ҳар қандай** азобни енгишда эди. (А. Қ.)

Қайси олмоши билан бирга сифат характерида келадн ва маъноси жиҳатдан **ҳар бир** олмошига ўхшайди: **Ҳар қайси** гурӯҳ сувнинг бошида бўлишни истарди. (А. Қ.)

Бу олмош кўпинча эгаллик аффиксини олиб, от характерида қўлланади: **Ҳар қайсимиз** ўз иззатимизда қолсак. (А. Қ.) Буларни билмасак, **ҳар қайсисини** ўзига муносиб жойда қўя олмаймиз... (А. Қ.) **Ҳар қайсимизнинг** дилимизда андиша бор эди.

Қанча олмоши билан бирга қўлланиб миқдорнинг ортиқлигини кўрсатади: **Иккови бу муносабатни ҳар қанча** яширса ҳам, барибир ҳамма эшитиб қолди. (А. Қ.) **Саломат кўришганимиз учун ҳар қанча** хизмат қилсак ҳам оз. (С. Аҳм.)

Қачон олмоши билан бирга келади ва «ҳамма вақт» деган маънони билдириб, равиш характерида бўлади: **У ҳар қачон** ўз ҳукмини ўтказиб ўрганган одам. (А. Қ.) **Бу гапни ҳар қачон** такрорлай берса керак.

Ҳар сўзи пайт маъносини ифодаловчи сўзлар билан бирга келади. Масалан: **Звено аъзолари пахта ҳосилини ҳар йили** ошириб бажариб, икки марта ҳукумат мукофотини олишга сазовор бўлдилар. (Газетадан.) **У ҳар замонда** ингичка соқолини силаб, ич-ичидан йигларди. (Ш. Р.) **Биз маккажўхоридан ҳар йили** икки марта ҳосил оламиз. (Газетадан.) **Уртанур ҳар дам** Навоий нола қилмоғи била. (Навоий.) **Шунингдек**, бу сўз **ҳар он**, **ҳаргиз** шаклида пайтга муносабат билдиради: **Биз ҳам ҳаргиз сен сари юзни бурмаймиз. Ҳар он** сизни эслаб юрар-

ман. Айрим ҳолатларда ҳар сўзи қўлланмай, пайт билдирувчи от жўналиш келишиги ёки ўрин-пайт келишиги формасида келади: Ҳар кун 250 кило пахта тердим — Кунига 250 кило пахта тердим — Кунда 250 кило пахта тердим.

Ўринга муносабат билдирувчи айрим отлар ҳам ҳар сўзи билан бирга қўлланиши мумкин: *Оҳ тортиб ўзимни ҳар ерга урдим. (Ислом шоир.) Бола ҳар томонга олазarak бўлиб, кимнидир қидирар эди. (Ойдин.)*

Сари сўзи ҳозирги тилда маълум йўналишни кўрсатадиган кўмакчи саналса ҳам, ҳар сўзи билан бирга ўз асли («томон») маъносидан ишлатилади: *Ҳар сари елдим — югурдим.*

Айрим сонлар ҳар сўзи билан бирга ёки унга қарашли бўлак сифатида қўлланиши мумкин: *Бир сўзи билан бирга келиб, маънони таъкидлаб кўрсатиш учун қўлланади ва қўшма сўзни ҳосил қилади: Ҳар бир сўз уларнинг оғзидан эмас, қалбидан чиқаётгандай эди. (О.)*

Бир, икки, уч ёки ундан ортиқ миқдорни кўрсатувчи биргалик, доналик сонларга қўшилганда қўшма сўз ҳосил қилмай, ҳар сўзи шу сонларнинг изоҳловчиси вазифасини бажаради, миқдорни айириб, таъкидлаб кўрсатиш учун хизмат қилади. Мисоллар: *Униб чиққан ҳар битта ниҳол Турсунойга олам-олам севинч бахш этар эди. (Газетадан.) Уғилларнинг ҳар учаласи ҳам бедарак кетди. (Эртақдан.) Қизларнинг ҳар иккови ҳам одобли, андишали бўлиб етишдилар.*

Баъзи сифатлар ҳам ҳар сўзи билан бирга қўлланиши мумкин: *...олдига дастурхон ёзиб, ҳар турли овқатлардан олиб келиб қўйди.* Баъзан ҳар сўзи сифат олдида келса ҳам, шу сифатнинг — аниқловчининг ўзига эмас, аниқловчи + аниқланмиш бирикмасига қарашли бўлади: *Юмуш дер боғдаги ҳар тоза япроқ.*

Булардан ташқари, ҳар сўзи ҳар ҳолда, ҳар қалай, ҳарна, ҳар нечук, ҳар туғур, ҳар эҳтимол (ҳар эҳтимолга қарши) каби сўзлар таркибидан келиб, турли модал оттепкалар ифода-лайди: *Ҳар эҳтимолга қарши, сиз айтган нарсаларни келтирдим. (Ойдин.) Ҳар ҳолда, биз бир-биримиз билан боғланган кишилар эдик. (А. Қ.) Ҳар қалай бемаслаҳат иш бўлди, Насиба. Ҳар туғур ўзлари ҳам келиб қолишди.*

Белгилаш олмошлари гапда эга, тўлдирувчи, аниқловчи ва ҳол бўлиб келади: *Йигилишида ҳар ким ўз фикрини бирма-бир айтиб ўтди. (А. Қ.) Ҳар қандай фикрлар уни безовталантирарди. (О.) Ҳосил хазина эканлиги ҳар биримизга маълум. (Ш. Р.) ...Ҳар вақт қизи билан Карим эсига тушиб кетарди. (Ш. Р.)*

116-§. Бўлишсизлик олмошлари. Бўлишсизлик олмошлари маъно жиҳатидан белгилаш олмошларининг зиди бўлиб, барча предмет ёки белгига нисбатан инкор маъносини — бўлишсизликни билдиради. Бу олмошлар иштирок этган гапнинг кесими бўлишсиз формада келиб, гап инкор гап ҳисобланади.

Инкор олмошларига ҳеч сўзи ва шу сўзнинг баъзи сўроқ ол-

мошлари, шунингдек, *бир, нарса* каби сўзлар билан бирикишидан ҳосил бўлган олмошлар киради. Демак, бўлишсизлик олмошлари ҳам тузилишига кўра 2 турга эга: а) туб сўз шаклидаги бўлишсизлик олмоши; б) қўшма сўз шаклидаги бўлишсизлик олмоши.

Туб сўз шаклида қўлланадиган бўлишсизлик олмошига *ҳеч* сўзи киради.

Қўшма сўз шаклидаги бўлишсизлик олмошлари эса *ҳеч* сўзига *ким, нима, қачон* каби сўроқ олмошларининг ёки *бир, нарса* сўзларининг қўшилишидан ҳосил бўлади: *ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч бир, ҳеч нарса* каби:

1) *ҳеч* сўзи яқка ҳолда қўлланганда кўпинча феъллар олдига келиб, равиш функциясини бажаради ва иш-ҳаракатнинг батамом инкорини билдиради: *Бу тўғрида ҳеч ташвишланманг. (О.) Онаси жуда хурсанд бўлса ҳам ҳеч ухлай олмайди. (Ас. М.) Бу кунларда Оксана ҳеч тиниб-тинчимайди. (Ас. М.)*

Ҳеч сўзи бўлмаса сўздан олдин келиб, гапда энг минимал шарт маъноси ифодаланганлигини билдиради: *Ҳеч бўлмаса, битта элеватор бўлса эди. (Ш. Р.);*

2) сўроқ олмошлари *ҳеч* сўзи билан бирикиб келганда сўроқ олмошларининг маъноси ўзгариб, шахс (*ҳеч ким*), предмет (*ҳеч нима*), миқдор (*ҳеч қанча*), белги (*ҳеч қандай, ҳеч қайси*)га нисбатан инкорни ифодаловчи сўзлар ҳосил бўлади.

Ҳеч ким олмоши шахсга нисбатан инкорни ифодалайди: *Идорада ҳеч ким йўқ эди. (А. Қ.) Атрофда Саодатдан бошқа ҳеч ким йўқ эди. (Ас. М.)*

Ҳеч ким олмоши шахсга нисбатан қўллангани учун ҳам эгалик, шунингдек, келишик қўшимчаларини олиб, гапда отлар каби вазифани бажариб келади: *Қарашадиган ҳеч кимим йўқлигини билиб, невараси тушлик олиб келди. (С. Аҳм.) Ҳеч киминг йўқ. Ҳеч кимдан сўрамай-нетмай чиқди-кетди. (А. Қ.) Сиздан бошқа ҳеч кимга гапира олмайман. (А. Қ.) Ҳеч ким билан кенгашмай-нетмай шахарга бориб аппаратура сотиб олибди. (А. Қ.) Кўнглига туғиб юрганини ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмасдан айтди. (А. Қ.)*

Ҳеч ким олмоши инкор гаплар таркибида уюшган бўлақларнинг умумлаштирувчи сўзи вазифасида ҳам кела олади: *Унга на йўловчи, на самоварчи — ҳеч ким эътибор қилмади. (Ас. М.)*

Ҳеч нима олмоши предмет ёки воқеа-ҳодисага нисбатан инкорни ифодалайди: *Мен сизга ҳеч нимани кўрсатганим йўқ эди-ку!*

Ҳеч нима олмоши ҳам кўпинча отлар ўрнида келиб, отларга хос эгалик ва келишик аффиксларини олади. Гапда отлар каби вазифа бажаради: *Менинг ҳеч нимам йўқ. Ҳеч нимадан тап тортмайдиган одам.*

Ҳеч қандай олмоши предмет белгисига нисбатан инкорни билдиради: *Бироқ Саиданинг юзида ҳеч қандай ўзгариш йўқ*

эди. (А. Қ.) Улар инсон муҳаббати ҳеч қандай чегарани тан олмаслигини билишарди. (С. Аҳм.) Козимбек ҳеч қандай дори бермоқчи эмас экан. (А. Қ.)

Ҳеч қайси олмаши ҳам предмет белгисига нисбатан инкор ифодалайди: Ҳали ҳам ҳеч қайси колхознинг қурти нишона бергани йўқ. (А. Қ.)

Ҳеч қайси олмаши ҳеч қандай олмаши каби предмет белгисига нисбатан инкорни ифодаласа ҳам, отлашиш хусусияти кучли: Буларнинг ҳеч қайсиси пахта билмайди. (А. Қ.) Ҳеч қайсимиз ҳам олдирмадик. (А. Қ.)

Ҳеч қачон олмаши пайтга нисбатан инкор маъносини билдиради ва гапда равиш характерида қўлланади, иш-ҳаракатнинг ҳеч вақт юзага келмаганлигини билдиради: Мен ҳеч қачон ўлим кутган эмасман, кутмайман ҳам! (А. Қ.) Малоҳат уни ҳеч қачон бу аҳволда кўрмаган бўлса керак, юмшади. (А. Қ.) Қаландаров ҳеч қачон бунақа меҳмонни кутган эмас эди. (А. Қ.)

Ҳеч сўзи вақт, маҳал сўзлари билан ҳам бирикиб пайтга нисбатан инкорни ифодалайди: Орамизда ҳеч вақт шу хилдаги аччиқ гаплар айтилмаган эди. (С. Аҳм.) Унинг назарида бундай одамлар бир-бирини ҳеч вақт камситмас, ҳеч вақт алдамасдай кўринар эди. (Ас. М.) Ҳеч маҳал бўлмайсан менга баробар. («Достон»дан.)

Ҳеч қаер сўзи ўринга нисбатан инкор маъносини билдиради ва гапда ўрин-пайт, жўналиш ва чиқиш келишиклари аффиксларини олиб, ўрин равишлари характерида бўлади: Ҳеч қаерга бормасам дейман. (А. Қ.) Пахта байрами ҳеч қаерда Мирзачўлдагидек қизиқ ўтмаса керак. (А. Қ.)

Ҳеч қаер сўзи бош ва тушум келишиклари формасида қўлланганда от вазифасида: Ҳеч қаер ҳам бизнинг қишлоқча обод ва кўркам эмас экан. Бошқа ҳеч қаерни орзу қилмайман; қаратқич келишиги қўшимчасида эса қаратқичли аниқловчи вазифасида келади: Ҳеч қаернинг ҳавоси менга ёқмади.

Ҳеч сўзи бир сони билан бирга келиб предмет белгисига нисбатан инкорни, отлашиб предмет ёки шахсга нисбатан инкорни билдиради: Раис икки звенонинг ғўзасини оралаб, ҳеч бир қусур тополмай, чеҳраси очилиб, шийпонга томон юрди. (А. Қ.) Анзират хола ҳеч биримизга гап бермай, неварасини таърифлаб мақтаб кетарди. (Ас. М.)

Ҳеч сўзи нарса сўзи билан бирга келиб предметга нисбатан инкорни билдиради. Гапда от каби вазифада келади: ...ҳеч нарса англай олмасдим. (О.) Бу томонларнинг оқшомига ҳеч нарса тенг келолмайди. (С. Аҳм.) Биз ҳеч нарсага овора бўлмадик. ...ўғилгинанг ҳеч нарсани кўрмагандай, отдай бўлиб кетади. (О.)

Бундай конструкциялардаги нарса сўзи нима сўроқ олмаши ўрнида ҳам қўллана олиши мумкин: Қопнинг тагида ҳеч нарса қолмаган — ...ҳеч нима қолмаган.

Қўшма сўз шаклида қўлланган инкор олмошлари гапда бирдан ортиқ келиши мумкин. Бундай гапларда бир неча инкор ифодаланган бўлади: *Мен ҳеч қачон ҳеч кимнинг устидан ҳеч қасерга арз қилган эмасман. (А. Қ.) ...ҳеч ким ҳеч бир номзоднинг сайлов рўйхатида қолдирилишига қарши чиқмади. (А. Қ.) Бу ҳақда бизда ҳеч нарса демай қўйди. (А. Қ.) Ҳеч ким ҳеч қачон ҳеч нарсани билмайди. (О.)*

Юқорида санаб ўтилган бўлишсизлик олмошларидан ташқари, *бир нарса (бир нима)* типига тузилган қўшилмалар иштирак этган гапларнинг кесими бўлишсизликни ифодаласа, инкор олмоши вазифасини бажаради: *Турғуной то Мاستон олиб бермагунча қўл узатиб бир нарса олмас эди. (А. Қ.)— ...ҳеч нарса олмас эди. Лекин ҳеч ким ёрилиб бир нима демас эди, (А. Қ.)— ...ҳеч нима демас эди. У менга қараб бир нима деди — ...алланима деди. Қўл узатиб бир нарса олди — ...ниманидир олди.*

Кимса сўзи ҳам инкор олмоши ўрнида қўлланиб, шахса нисбатан инкор маъносини билдиради: *Лекин шафтолига кимса боқмайди. (О.)— ...ҳеч ким боқмайди. Уйда кимса йўқ эди.— ...ҳеч ким йўқ эди.*

117-§. Гумон олмошлари. Гумон олмошлари предмет, белги ёки ҳодиса ҳақидаги ноаниқ тасаввурни билдириб, уларга умумий (абстракт) ва тахминли ишора қилади.

Гумон олмошлари асосан от ва сифат характерида қўлланади: *Муҳиддин ака алланимадан хурсанд бўлиб чиқиб кетди. (А. Қ.) Ефим билан Собиржон кўпроқ аллақандай нотанши шахарлар, яна қандайдир деҳқонлар ҳақида гаплашар эди. (Ас. М.)*

Гумон олмошлари бир неча хил йўл билан ясалади:

1. -алла элементи баъзи сўроқ олмошлари билан бирга гумон олмошларини ясайди: *аллаким, алланима, аллақандай* ва б.

Алланима олмоши кўпинча от характерида ишлатилиб, турли келишик аффикслари, эгаллик ва кўплик қўшимчаларини олади: *Бобом гоҳо беҳушдай алланималарни шивирлаб қўяди. (О.) Меҳри юрагини зулукдай сўриб ётган алланималардан қутулиб чиқди. (А. Қ.)*

Алланима олмоши баъзан уюшган бўлақлардан кейин ёки олдин умумлаштирувчи сўз вазифасида ҳам келади: *Ғалтак аравада гуллик қора лас кўрпа, қизил лўла болиш, яна алланималар бор экан. (А. Қ.) Ўз синглисига ҳамини алланималарни ўргатар — гоҳ расм солар; гоҳ ҳисоб чиқарар, гоҳ эртақ айтар, гоҳ ашула ёдлатар эди. (Ш. Р.)*

Алланима олмошига хос маъно ва вазифада алланарса олмоши ҳам қўлланади: *Алланарсанинг портлашидан уйғониб кетдим. (С. Аҳм.) Агроном алланарсасини алланима бўлди дебди. (А. Қ.)*

Аллаким олмоши шахсларга нисбатан ноаниқлик ифода-

лайди: *Турсуной кабинетга кирганда, у аллаким билан гаплашаётган эди. (Ас. М.) Лекин уста Мўмин бу гапни шу маҳаллалик аллакимдан эшитган экан. (А. Қ.)*

Аллақандай (аллақанақа) олмоши предметнинг белгиси ноаниқ эканлигини кўрсатади: Шундай кунларга аллақандай мўъжиза кучи билан дарров етиша қолишни ўйлардим. (С. Аҳм.) Аллақандай бир аравакаш қумни кўчага туширди-да, кетиб қолди. (О.)

Кўпинча бундай конструкцияларда аниқловчи аллақандай сўзи билан аниқланмиш орасида ноаниқликни ифодаловчи бир сўзи ҳам ишлатилади. Бу сўз олмошдаги ноаниқлик маъносини янада таъкидлайди: *У аллақандай бир делегация составида уч ой муддат билан кетаётган экан. (А. Қ.) Унинг кўксидан аллақандай бир адоват пайдо бўлган эди. (А. Қ.)*

Аллақандай олмоши сифатлар олдида келиб, қисман ноаниқлик маъносини ифодаласа ҳам, белгининг ортиқ даражада эканлигини кўрсатади: Узоқдан аллақандай ваҳимали бир товуш эшитилди. (А. Қ.)

Аллақайси олмоши ҳам, юқоридаги олмош каби, предмет белгисининг ноаниқлигини билдиради: Қодиров аллақайси мактабнинг директори бўлиб, ... (А. Қ.) Мирвали аллақайси базада экспедитор. (С. Аҳм.) Кўнгулнинг аллақайси бурчида алангаланаётган газаб... (А. Қ.)

Аллақайси олмошининг қўлланиш доираси аллақандай олмошига нисбатан тор. Бу олмош белгининг ортиқлигини ифодаламайди. Шунинг билан бирга сифатлар олдидан ҳам қўлланилмайди.

Аллақаер олмоши ўринга нисбатан ноаниқликни англатади. Бу олмош турли келишик формасида келишига қараб, турли гап бўлагини вазифасини ўтайди: Узи унча чиройли бўлмаса ҳам, аллақаери одамга жуда ёқади. (С. Аҳм.) Бир пасда юрагининг аллақаери жиз этиб кетди. (С. Аҳм.)— эга вазифасида; Аллақаердан ўлан янрайди. (О.) Тўғри ўл қолиб аллақаердан юрди. (А. Қ.)— ўрин ҳоли.

Аллақаер олмоши аллақай ва аллақай шаклида ўрин келишиклари аффиксини олиб қўлланади. Бу олмошлар бош келишик формасида ишлатилмайди: Хаёлан аллақайларда катта пул топиб олгандек, ... (С. Аҳм.) Улар дарров аллақайдан етиб келадилар. (О.)

Алланечук олмоши кўпинча ҳаракатнинг ноаниқ ҳолатда юзага келишини, тушунарсиз ҳолда содир бўлишини кўрсатади. Бу олмош ҳолат равишига хос хусусиятга эга: Ваҳобжонга бу ҳашамлар алланечук кўриниб кетди. (С. Аҳм.) Бу гап Қаландаровнинг қулогига алланечук эриш туюлди. (А. Қ.)

Баъзан алланечук сўзи ноаниқ белги маъносини ҳам ифодалайди: Айвонда хира осма чироқ алланечук кир ёғду тўкиб турипти. (А. Қ.) Кўзлари алланечук бесаранжом. (О.)

Аллақачон олмоши ноаниқликни эмас, бирор воқеа-ҳодиса-

нинг содир бўлганига кўн вақт бўлганлигини билдиради: *Шаҳар аллақачон ухлаган. (О.) Ука, у вақтлар аллақачон ўтиб кетган. (А. Қ.)*

Баъзан бу олмош -лар аффиксини олиб келади: *Ешларга хос ҳислар унинг қалбига аллақачонлар сингиб кетган. (А. Қ.)* -ги аффиксини олиб, сифат вазифасида келади: *Булар аллақачонги нарсалар эди. (А. Қ.)*

Аллақанча олмоши миқдорга нисбатан ноаниқликни ифодалайди: *У киши тоғ йўлидан аллақанча йўл босиши керак. (С. Аҳм.)*

Аллақанча олмоши ҳам пайтга нисбатан белгининг ортиқ эканлигини, кўплигини ҳам билдиради: *Отасининг ўлганига ва ўзи шаҳарга келиб қолганига аллақанча вақт ўтди.*

-алла элементи билан қўлланган неча сўзига тартиб сонини ясовчи -нчи аффикси қўшилиб, тартибга нисбатан ноаниқликни билдиради: *...жиноят қонунлари мажмуасининг алланечанчи моддаси тўғрисида гапирди. (А. Қ.)*

-алла элементи нарса сўзи билан бирга келиб, предмет номининг ноаниқлигини билдиради: *Алланарсанинг портлашидан уйғондим. (С. Аҳм.)*

Пайт билдирувчи вақт, маҳал, палла каби сўзлар ҳам -алла элементи билан қўшилиб, пайтга нисбатан ноаниқликни ифодалайди: *Саодат аллавақтгача хат ёзиб ўтирди. (Ж. Ш.) Алламаҳалгача сизни кутди,— деди. (Ж. Ш.)*

2. Гумон олмоши кўпинча сўроқ олмошларига -дир элементи қўшиш орқали ҳосил қилинади. Бу формаит от, сифат ва равиш характеридаги олмошларни ясайди; *кимдир, нимадир, қандайдир, қайдандир, қайсидир: Кимдир бетимга сув сенди. (А. Қ.) ...қандайдир бир қўшиқни секин айтади. (О.)*

Маълумки, -дир элементи кесимликни кўрсатувчи боғлама вазифасида, айрим сўроқ олмошларига қўшилиб келиши мумкин. Бундай вақтда -дир элементини олган олмош гумон олмоши ҳисобланмайди. Чоғиштиринг: *Кимдир эшикни тақиллатди.— Ким бу?— сўрайман эшикка яқинроқ келиб. (О.)*

Ноаниқлик форманти кўплик, эгалик ва келишиқ қўшимчаларидан сўнг қўшилиб келади: *Ниманидир мулоҳаза қилиб, ҳеч нарса демади. (А. Қ.) Шу пайт кимнингдир додлаган товуши эшитилди. (А. Қ.) Ширин орзулар шу топдаёқ қаёққадир ғойиб бўлди. (С. Аҳм.) Қаердадир чақалоқ йиғламоқда, қаердадир чилим қуриллайди. (А. Қ.) Нисо буви қаердандир янги бир чора топиб келди. (А. Қ.) Қизча нималардир деб жаврапти. (С. Аҳм.) Директор нималарнидир санай бошлади. (С. Аҳм.)*

Ким, нима олмошларига қўшилиб, ноаниқ шахс ёки предметни кўрсатади: *Кимдир вофурушининг номини атаб чақирди. Кампир чеварасининг жингалак сочларига термилиб нималар*

нидир пичирлайди. (С. Аҳм.) Чол ҳамон **ниманингдир** ҳаёлини суради. (С. Аҳм.) **-дир** элементи жўналиш келишиқ қўшимчасини олган **нима** олмошига қўшилганда ноаниқ предметни (*машина нимагадир урилди*), ноаниқ сабабни кўрсатади: *Қаландаров нимагадир кўнели ғаш эди.* (А. Қ.)

Қандай сўзига қўшилиб, ноаниқ белгини ифодалайди. Кўпинча бу хилдаги гумон олмоши белгини ифодаловчи сўзлар олдида келади: *Бувим бирдан қандайдир ваҳимали товун билан қичқиради.* (О.) *Кўчамизда қандайдир нотаниш овозлар эшитилди.* (О.)

Қаер, қаёқ сўзларига қўшилиб, ўринга нисбатан ноаниқликни кўрсатади. Бунда улар ўрин келишиқлари (ўрин-пайт, жўналиш, чиқиш келишиқлари ўрин келишиқлари номи билан юритилади) аффиксининг бирини албатта қабул қилган бўлади: *Қаёқдандир халойиқ йиғилибди.* (О.) *Саида бу хотинни қаердадир кўргандай бўлди.* (А. Қ.) *Қаергадир бормоқчилар.* (О.)

Қаер олмоши бош, тушум келишиқлари формасида келиб, **-дир** элементини қабул қилса ўринга нисбатан эмас, предметга нисбатан қўлланади ва ноаниқ предмет номини ифодалайди: *Шипнинг қаеридир «қирс» этди.* (А. Қ.) *У қўли билан қаёқнидир кўрсатди.*

Қачон сўзи **-дир** формасини олиб, пайтга нисбатан ноаниқликни билдиради: *Шийпон қачондир бир бўялган экан.* (А. Қ.) *Қачондир* яна бағринга қайтаман. (С. Аҳм.)

Баъзан қачон сўзи ва **-дир** элементи орасида **-лар** аффиксини ишлатилиб, узоқ вақт маъносини ифодалайди: *Қачонлардир яхши кун келишига ишонар эдим.* (С. Аҳм.) *Қачонлардир бир кун илк муҳаббат эгаси эсга келади.* (С. Аҳм.)

Нега олмоши **-дир** форманти билан бирга келиб, ноаниқ сабаб маъносини ифодалайди: *Негадир мактуб ўзига бачканароқ ёзилгандай туюлди.* (А. Қ.) *Фахриддин негадир дам кулар, дам буркини артиб йўталар эди.* (А. Қ.) *Бобо ҳар гал негадир ўша болани эслайди.* (С. Аҳм.)

Худди шунга ўхшаш ноаниқ сабаб маъноси ва ноаниқ белги маъноси *нечукдир*, *нима учундир* олмошлари орқали ҳам англашилади: *Оксана нима учундир шу белгиларни тушунишга бел боғлаб...* (Ас. М.) *Ҳамма нечукдир ўнғайсизланар эди.* (А. Қ.) *Одамлар нечукдир андишасиз бўлиб кетаётганини пайқайди.* (А. Қ.) *Ҳуриinsonинг эрига қилган муомаласидан уйда нечукдир кўнгилсиз бир ғубор қолди.* (А. Қ.)

3. Гумон олмоши баъзи сўроқ олмошларига ҳам ёрдамчисининг қўшилишидан ҳосил қилинади. Бу ёрдамчи ҳам сўз ўзгартувчи аффикслар ёки кўмакчилардан кейин қўшилиб келади: *Сизни кеча ким ҳам эслаётган эди-я. Кимниям чақиринишайтган эди. Нима билан ҳам ишотламоқчи бўлди, лекин ишотлай олмади.*

Шу хилда ясалган гумон олмошларидан кейин ҳам поаниқ-

ликни ифодаловчи **-дир** форманти қўшиб ишлатилиши мумкин: *Сизни ким(ҳ)амдир эслаётган эди.*

4. Гумон олмошларини ҳосил қилишда баъзан бир сўзининг маълум даражада роли бор. Бу сўз нима сўроқ олмоши билан бирга келиб, ноаниқ предметни кўрсатади: *Кўзимга бир нима кўринди.— Кўзимга бир нарса кўринди.//Кўзимга алланима (алланирса) кўринди.*

Бир нима ҳамма вақт ноаниқлик маъносини ифодалай бермайди. Унинг қандай маънода келиши гапнинг мазмуни, кесимларининг шаклланишига ҳам боғлиқ. Агар гапнинг кесими бўлишли форма билан ифодаланса (гап тасдиқ мазмунини билдирса), бир нима сўзи ноаниқлик олмоши вазифасида қўлланади: Бу одам тонг отгунча юртга бир нима совга қилади. (С. Аҳм.) Саида ётган жойида дафтарига шошиб-пишиб бир нималар ёзаётибди. (А. Қ.) Самандаров столнинг тортмасидан бир нима қидирар экан... (А. Қ.)

5. *Биров* сўзи биргалик сонини ясовчи **-ов** аффиксининг бир сонига қўшилишидан ҳосил қилинган асли сон туркумига ҳос сўз ҳисобланса ҳам, деярли ҳамма вақт ноаниқ шахсни билдиради. Шунинг учун ҳам бу сўзнинг қўлланишидаги кўпгина хусусиятларига кўра уни гумон олмошлари қаторига киритиш мумкин.

Биров сўзи кўпгина «бегона», «бошқа», «нотаниш», «ноаниқ одам», «кимдир» деган маънони ифодалайди: *Биров эшикни қоқди. (А. Қ.) Уйга қайтай деса этагидан биров тортгандай бўлди. (А. Қ.)— Жуфт бўлсин!— қичқиради биров. (О.)*

Биров сўзи баъзан уюшиқ бўлақлар ёки қўшма гаплар таркибида такрорланиб келиб, турли хил ноаниқ шахсларни ифодалайди. Бундай гаплар таркибида икки, уч, ҳатто тўртта *би-ров* сўзи ишлатилиши мумкин: *Биров рўй-рост, биров ер остидан унга қаради. (А. Қ.) Биров рўпарадаши тома, биров деворга, биров толнинг каллагига чиқди. (А. Қ.) Маҳалламиздаги биров бўзчи, биров маҳсидўз, биров баққол. (О.) Биров муомалани билади, биров билмайди: биров гапни ёғлаб гапирди, биров тиканак боғлаб гапирди. (А. Қ.)*

Биров сўзи баъзан кесимлари бўлишсиз формада келган илкор гаплар таркибида келиб, бўлишсизлик олмоши вазифасини ҳам бажаради: *Бунга биров тушуна олмас, биров ишонмас эди. (А. Қ.) Албатта, менинг бўйнимга биров арқон солаётгани йўқ. (А. Қ.)*

Демак, *би-ров* сўзи ноаниқ шахс ёки «бегона» маъносини билдирганда бир-биридан кўп жиҳатдан фарқ қилади.

6. Кўплик аффиксини олган *баъзи* сўзи гумон олмоши вазифасида кела олади.

Баъзи сўзи аслида ноаниқ белгини кўрсатиб, гапда сифат вазифасида келади: *баъзи одамлар, баъзи уйлар* каби.

Урин-пайт келишиги қўшимчасини олиб, ноаниқ пайт маъносини билдиради:— *Баъзида шошиб қоларди... Бундан олдинги -лар*

аффиксини олиш билан отлашиб, ноаниқ шахс маъносини ифода-
далайди. Бошқача қилиб айтганда, гумон олмоши вазифасини
ўтайди: *Баъзилар раиснинг кўнишига шубҳа билан қарар эди-
лар. (А. Қ.) Баъзилари паранжида, баъзилари чопон ёпинган.*
(О.)

7. Фалон сўзи ҳам шахс ёки белги ҳақидаги ноаниқ тасав-
вурни ифодалаб келади. Бу сўз от олдида келиб, белги маъ-
носини (*Мен фалон жойда яшайман*), -чи аффиксини олиб,
шахс маъносини (*Фалончини учратдим*), қилмоқ феъли билан
бирга ноаниқ ҳаракат маъносини (...*фалон қилди*) билдиради.

Гумон олмоши формантлари аралаш ҳолда ҳам ишлатила-
ди: *Онахон бу гапларни тингларкан, алланималардандир қу-
вонар, нималардандир қўрқар эди. (Ас. М.) Аллақайсидир бур-
чакдан ёш боланинг овози эшитилди.*

118-§. Олмошларнинг тузилиш жиҳатидан турлари. Олмош-
лар тузилишига кўра иккига бўлинади: 1) содда олмош-
лар; 2) қўшма олмошлар.

Содда олмошлар бир ўзакдан тузилиб, туб ёки ясама
бўлиши мумкин. Туб олмошлар бир асосий морфемадан (*мен,
сен, у, шу, ким, бу, нима* кабилар), ясама олмошлар эса айрим
ясовчи аффиксларнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Ясовчилар-
ни олиш билан айрим вақтда олмошнинг бир туридан иккинчи
тури ҳосил бўлади ёки бошқа сўз туркумига кўчади: *бу (у, шу) —
бунча (унча, шунча), бундай (ундай, шундай); мен — менин-
ча, мендай; ўз — ўзича, ўзидай; сиз — сизча, сиздай, сизсира-
моқ* кабилар. Гумон олмошларини ясовчи -алла, -дир морфе-
малари аффикс эмас, ёрдамчи элемент сифатида олмош ясай-
ди: *аллаким, кимдир* каби.

Қўшма олмошлар бирдан ортиқ ўзакларнинг бирикишидан
ясалади: бунда: а) ўзакларнинг бири олмош, иккинчиси эса
бошқа сўз туркумига оид сўз бўлади: *мана бу, мана шу, қай-
вақт, ана шу, аллақайси*; б) ҳар иккиси ҳам олмош бўлади:
ҳар ким, ҳар қандай, аллаким, ҳар нима, ҳар қандай каби.

Олмошлар такрорланиб, жуфтланиб қўлланиши мумкин.
Бунда улар а) ҳеч қандай аффиксларсиз бир асосий морфема
шаклида такрорланади: *шу-шу, ким-ким, қанча-қанча, неча-
неча*; б) уларнинг бирига ясовчи ёки сўз ўзгартувчи аффикслар
қўшилган ҳолда такрорланади: *ўздан-ўзи, манманлик (ман-
манлик), сансанламоқ* каби.

Баъзан турли ўзакдаги бир хил олмошлар жуфтланиб ке-
лади: *у-бу, уни-буни*.

Жуфтланиш, такрорланиш натижасида олмошлар кўпроқ
бошқа сўз туркумига — равишга (*ўздан-ўзи, ўша-ўша*), феъл-
га (*сансанламоқ*), отга (*у-бу, манманлик, уни-буни*) кўчади.

119-§. Бошқа туркумларга оид сўзларнинг олмошга кўчи-
ши (прономинализация). Нутқдаги маълум шароитга қараб
баъзи от, сифат ва сонларнинг асл маъноси ўзгариб абстракт-
лашади. Бу ҳолда олмошга яқинлашади. Бу ҳодисага
Шу хилда ясалган

прономинализация дейилади. (пропот — латинча олмош деган маънони билдиради.) Прониминализация натижасида от предметни, сифат белгини, сон эса миқдорни билдирмай, ўша маъноларга ишора қилади. Масалан, *одам, киши, инсон, нафас, иш* каби отлар; *баъзи, бошқа, айрим, тубандаги, қуйидаги* каби сифатлар; *бир* сони олмошга яқинлашади, олмош функциясида қўлланади: *Унинг кўнглини олишга бир инсон топилмади (ҳеч ким топилмади). Сизни бир одам чақиряпти (сизни кимдир чақиряпти). Бир нарса олиб келди (бир нима олиб келди). Яқин кунда бажарилиши лозим бўлган вазифаларимиз тубандагилардан (қуйидагилардан) иборат... — вазифаларимиз шулардан иборат... Уларнинг баъзиларини танийман, айримлари билан бирга ишлаганман ҳам, бошқаларини билмайман. Бири келди, бири келмади. Бир ерга борсам, орқамдан борасиз.*

Умуман, бошқа сўз туркумларининг олмошга яқинлашувида *бир, ҳар, ҳеч* сўзларининг роли каттадир — бу сўзлар қўшилиши билан кўпгина сўзлар олмошга кўчади.

Сўзларнинг олмошга яқинлашув процесси асосан қуйидаги ҳолатларда кўринади: 1) ҳеч қандай аффикслар олмай, асосий морфема шаклида келганда: *Одам кетгиси келяпти* (мен кетгим келяпти). *Бир-биридан қувноқ, бир-биридан соғлом болаларнинг ўйинларини кўриб, жуда қувонасан киши.* (Мен қувонаман ёки... ҳамма қувонади);

2) сон туркумига хос айрим сўзлар кўпинча III шахс эгаллик аффиксларининг қўшилиши билан олмошга яқинлашади: *Бири китоб ўқийди, бири шахмат ўйнайди, бошқалари турли ўйинлар билан банд.* IIIу хилда уюшиб қўлланган *бири* сўзи ўрнида *бошқалари* ёки *қолганлари* сўзлари қўлланиши мумкин: *Бири китоб ўқийди, қолганлари унга диққат билан қулоқ солади;*

3) бошқа-бошқа сўз туркумларига оид бўлган бирдан ортиқ сўзлар ёки олмош ва бошқа сўз туркумига оид бўлган сўзларнинг қўшилишидан ясалган айрим қўшма сўзлар олмош функциясига яқинлашиши мумкин: *қайбири, баъзи бир киши (одам), бир ерга (жойга), ҳар бир, ҳеч бир, ҳар ерда, ҳар томондан (тарафдан, жиҳатдан), бир нарса* каби.

ФЕЪЛ

120-§. Ҳаракат маъносини билдирувчи сўзлар феъл дейилади. Грамматикада ҳаракат тушунчаси жуда кенг: *у югурмоқ, сакрамоқ, кўтармоқ, ёзмоқ, учмоқ* каби сўзлар англатган ҳаракатларни, *мудрамоқ, турмоқ* (жойида турмоқ), *ўйламоқ* каби сўзлар англатадиган ҳолатларни, *гулламоқ, қовжирамоқ, ўсмоқ* каби сўзлар англатадиган биологик процессларни ва шу

каби ҳодисаларни ўз ичига олади. Феъл туркумига онд барча сўзлар учун умумий хусусият замон билан боғлиқ ҳолда юз берувчи ҳодисани ифодалашдир. Ана шу умумий хусусиятига кўра феълларнинг барчаси бир умумий сўроққа — *ли ма қил м о қ?* сўроғига жавоб бўлади. Феъллар бошқа сўзларга нисбатан лексик-семантик ва грамматик хусусиятлари жиҳатдан ниҳоятда мураккаб.

Ўзбек тилида феъллар лексик-грамматик хусусиятларига кўра икки асосий гурпуага бўлинади: 1) мустақил феъллар; 2) ёрдамчи феъллар.

121-§. Мустақил феъллар қуйидаги хусусиятларга эга: 1) ҳаракат билдиради (мустақил маънога эга бўлади) ва гапнинг бирор бўлаги вазифасида келади: *Урта мактабни аъло баҳолар билан битирди*; 2) бирор сўзни бошқариб келади (бошқариш хусусиятига эга): *вазифани бажармоқ, экскурсияга чиқмоқ* каби; 3) объектга муносабатда бўлади. Бу нуқтаи назардан феъллар икки турга бўлинади; а) объектли феъллар, б) объектсиз феъллар. Объектли феъллар билдирган ҳаракат объект тушунчаси билан боғланган бўлади ва улар тушум келишигидаги сўзни бошқаради. Объектсиз феъллар бундай хусусиятга эга бўлмайди. Қиёсланг: *айт* (гапни), *ўрган* (ҳунарни), *ёз* (хатни) — объектли феъл; *сескан, қайт, кул, югур* — объектсиз феъл; 4) мустақил феъллар феълга хос грамматик категорияларга, шунингдек, функционал формаларга эга ва шу формаларга хос вазифаларда қўлланади: *келдим* — бош даража, бўлишли, ижро майли, ўтган замон, биринчи шахс, бирлик (демак, бу феъл даража, бўлишли-бўлишсизлик, майл, замон ва шахс-сон категориялари ва шу категорияга хос маъноларни ифодаловчи формаларга эга); *келган* — сифатдош формаси, *келгач* — равишдош формаси, *келиш* — ҳаракат номи формаси (функционал формалар).

122-§. Ёрдамчи феъллар ҳаракат билдирмайди (мустақил маънога эга эмас). Улар турли грамматик маънолар ифодалаш учун ёки бошқа вазифада хизмат қилади.

123-§. Ёрдамчи феъллар асосий хусусиятларига кўра уч турга бўлинади: 1) сўз ясаш учун хизмат қилувчи ва боғлама вазифасини бажарувчи ёрдамчи феъллар: *бўл, қил (айла, эт): хабар қилмоқ, хурсанд бўлмоқ, тасдиқ этмоқ* каби. Буларнинг сўз ясаш функцияси «Сўз ясаллиши» бўлимида, боғлама функцияси эса «Синтаксис» баҳсида ўрганилади; 2) феълларга бирикиб, турли қўшимча маъно ифодаловчи ёрдамчи феъллар: *чиқ (ўқиб чиқ), қол (ухлаб қолди)* каби. Булар феълнинг аналитик формаларини ҳосил қилади ва ёрдамчи феълларнинг бошқа турларидан фарқлаган ҳолда «кўмакчи феъллар» деб юрнтилади; 3) феъл ва феъл бўлмаган сўзлар билан қўлланиб, турли маънолар ифодаловчи, ёрдамчи вазифаларда қўлланивчи *эди, экан, эмиш* ёрдамчи феъллари «тўлиқсиз феъл» деб номланади.

ФЕЪЛНИНГ ТУСЛАНИШЛИ ВА ТУСЛАНИШСИЗ ФОРМАЛАРИ

124-§. Феълнинг майл, замон ва шахс-сон формасида ўзгариши тусланиш дейилади.

125-§. Тусланиш системасига бўлган муносабатига кўра феъллар икки асосий гурпунага бўлинади: 1) тусланишли феъллар; 2) тусланишсиз феъллар.

126-§. Тусланишли феъллар тусланиш системаси доирасида бўлади, яъни тусланишли феъл майл ёки замон категориясига мансуб форма ҳисобланади; маълум бир феъл формаси бирор майл ёки замон маъносини ифодаласа, тусланишли феъл саналади: *ўқи, шиласин* (буйруқ-истак майли), *бормоқчидан* (мақсад майли), *сўрайпти* (ижро майли, ҳозирги замон) каби.

127-§. Феълнинг майл ёки замон формасини ҳосил қилмайдиган формалари ҳам бор. Улар тусланиш системасида бўлмайди ва шунга кўра тусланишсиз феъл (тусланишсиз форма) дейилади. Булар сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи формалари бўлиб, сифатдош феълнинг сифатга ҳос вазифага мослашган формаси (*ўқиган бола*), равишдош равишга ҳос вазифага мослашган формаси (*кулиб гапирди*), ҳаракат номи формаси феълнинг отга ҳос вазифага мослашган формасидир (*ўқишни сезади*).

Сифатдош ва равишдош ясовчи айрим аффикслар замон формасининг ясалishiда хизмат қилади: *Ўтган йили кўрганман. Ҳамман хабарлабди* каби. Сифатдош ёки равишдош шахс-сон билан тусланиб, бирор замон формасини ҳосил қилганда, бу феъл тусланишли феъл ҳисобланади: *чақирилган студентларнинг ҳаммаси* (*чақирилган* — сифатдош, тусланишсиз форма) — *студентларнинг ҳаммаси чақирилган* (*чақирилган* — ижро майли, ўтган замон феъли, тусланишли форма), *руҳсат сўраб кирди* (*сўраб* — равишдош, тусланишсиз форма) — *руҳсат сўрабди* (*сўрабди* — ижро майли, ўтган замон феъли, тусланишли форма).

ФЕЪЛНИНГ КАТЕГОРИАЛ ВА ФУНКЦИОНАЛ ФОРМАЛАРИ

128-§. Феъл формалари феълнинг маълум бир грамматик категориясига ҳос формалар системасини ҳосил қилиш хусусиятига эга ёки эга эмаслигига кўра икки турга бўлинади: 1) категориял формалар; 2) функционал (нокатегориял) формалар.

129-§. Категориял формалар феълнинг маълум бир грамматик категориясига ҳос грамматик маъноларни ифодалайди. Мас., даража, майл, замон ва шахс-сон категорияларига ҳос формалар категориял формалардир: *шиллайман, шиллайсан, шилаяпти; шилай, шила, шиласин; шиласам, шиласанг, шиласа.*

130-§. Феълнинг бирон-бир грамматик категориясига мансуб бўлмай, турли маънолар ифодалаш ёки бошқа вазифаларни бажариш учун қўлланувчи формалари функционал формалар ҳисобланади. Мас., ҳаракатнинг такрорийлиги, кучсизлигини билдирувчи *турткила*, *кулимсира* каби формалар, шунингдек, сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи формалари функционал формалардир.

ФЕЪЛНИНГ ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯЛАРИ

131-§. Феъл туркуми бошқа сўз туркумларига нисбатан бой ва мураккаб грамматик категориялар системасига эга. Ҳозирги ўзбек тилида феълга хос грамматик категориялар қуйидагилар: 1) даража; 2) бўлишли-бўлишсизлик; 3) майл; 4) замон; 5) шахс-сон.

Даража категорияси

132-§. Даража категорияси ҳаракатнинг субъект ва объектга бўлган муносабатини кўрсатади. Бу муносабат махсус феъл формалари орқали ифодаланади. Мас., *ўқитувчи китобни ўқиди* — гапнинг эгаси ҳаракатни бевосита бажарувчисидир; *ўқитувчи китобни ўқитди* — китоб ўқишни бевосита бажарувчи бошқа бир шахс (*ўқитувчи китобни Акмалга ўқитди*); *китоб ўқилди* — ҳаракатнинг бажарувчиси ноаниқ ва б. Демак, феълнинг даража формаси ўзгариши билан ҳаракатнинг субъекти ёки объектида ҳам ўзгариш бўлади. Ҳозирги ўзбек тилида феълнинг беш хил даража формаси бор: бош даража, ўзлик даража, орттирма даража, биргалик даража, мажҳул даража.

Бош даража

133-§. Феълнинг бош даража формаси ҳаракатнинг эга билан ифодаланган шахс ёки предмет томонидан бажарилишини билдиради: *билди*, *кўрди*, *сўради*, *айтди*, *қайтди* каби. Бу форманинг махсус кўрсаткичи йўқ. Унинг бош даража деб аталиши бошқа даража формаларига нисбатандир. Бу даражадаги феъл объектли ёки объектсиз бўлиши мумкин: *олди* (объект-ли), *қолди* (объектсиз).

Ўзлик даража

134-§. Ўзлик даража формаси асосан **-(и)н**, баъзан **-(и)л** аффикси ёрдамида объектли феъллардан ясалади: *ташланмоқ*, *мақтанмоқ*, *қўшилмоқ* каби. **-(и)ш** аффикси ёрдамида бир-ик-

кита феълдангина ўзлик даража формаси ясалади: *жойла — жойлаш, кер — кереш* каби: *Ўзидан нарироқда тупроққа қоришган гавдаларга томон эмаклади.* (О.) *Яйра, қичқир, ухла, бор* каби объектсиз феъллардан ўзлик даража формаси ясалмайди.

Ўзлик даража формаси қўлланган гапларда феълнинг лексик маъноси, айрим сўзлар ва бошқа факторлар таъсирида ўзлик даражага хос бўлмаган маънолар худди шу формага хос маънодек кўринади. Натижада ўзлик даража формасининг бевосита ўзига оид маъносини аниқ белгилаб олиш бирмунча қийин бўлади. Масалан, *ювинди, таранди, безанди* каби феълларда бажарувчининг шу ҳаракатга объект ҳам эканлиги, ҳаракатнинг бажарувчига қайтиши, «ўзини ўзи» маъноси ифодаланаётгандек кўринади. Бошқа контекстларда ўзлик даража формасидан бошқача маънолар англашилиши мумкин. Қуйидаги мисолларни қиёсланг: *Паншахасини пичанга санчиб сопига суюниб турган бир йигит: даромаднинг йўлини билган одам чорвадан ҳам тез бойийди,— деди.* (П. Қ.) *Бир маҳал Ғуломжон туйнукдан эриниб чиқаётган тутунга қараб сўзланди.* (М. Исм.) *Кўк-тошлик бир бой одам йиғилган жойда Санамойнинг отасига ёпишди.* (П. Қ.) *Бирдан бир ғамхўрларидан айрилган бечоралар айрилиқ, хўрлик аламидан кўз ёшларини сел-сел оқизиб яна йўлга тушдилар.* (П. Т.)

Биринчи мисолдаги *суюниб* формаси билдирган маънони «ўзини-ўзи» деган маънога қиёслаш, иккинчи мисолдаги *сўзланди* формаси маъносини «ўзича» сўзига хос маъно билан изоҳлаш мумкин. Лекин кейинги мисоллардаги *йиғилган, айрилган* феъл формалари билдирган маънони бу йўл билан тушунтириб бўлмайди. Яна қуйидаги мисоллардаги феълнинг ўзлик даража формасининг маъносига эътибор беринг: *Сўнг узун дўнглик ортиса ўтиб кўринмай кетди.* (П. Қ.) *Отилмаган сопқон ҳам бошга, ҳам қуймичга тегади.* (Мақол.) *Йигит шу гапларни айтишга айтди-ю, кўзини яширишга жой тополмай қийналди.* *Овози титраб югинди.* (С. Аҳм.) *Рўпарадаги кўркам уйлардан яхши кийинган... аёллар қўлларида идишлари билан қозон бошига қатнаб турибдилар.* (П. Т.) *Давлатбековнинг туғилган қишлоғи Бодомзор бу ердан ўн бир чақирим пастда.* (П. Қ.)

Бу мисолларнинг бирортасида ҳам ўзлик даража формаси ҳаракатнинг бажарувчига қайтишини, бажарувчи ҳам ҳаракат объекти эканини ёки «ўзини ўзи» деган маънони билдирмайди. Аслида ҳам бундай маънолар ўзлик даража формасига хос маънолар эмас. Ўзлик даража формаси объектли феъллардан ясалади ва бунда грамматик объект тушунчаси йўқолади. Бошқача қилиб айтганда, ўзлик даража формаси объектли феълни объектсиз феълга айлантиради: *артмоқ — артинмоқ, қийнамоқ — қийналмоқ, теши-моқ — тешилмоқ, сўкмоқ — сўкинмоқ, кавшамоқ — кавшанмоқ.* Ана шу хусусиятига кўра айрим феълларнинг ўзлик даража

формаси бирор объектсиз феъл билан синоним бўлиб қолиши ҳам мумкин: *кўзини тикмоқ — тикилмоқ — қарамоқ*.

Ўзлик даража формасининг асосий хусусияти объектли феълни объектсиз феълга айлантириш эканлини қуйидаги ҳодисалар ҳам аниқ кўрсатади.

Ўзлик даражада ҳаракат объекти бўлмаслиги сабабли, баъвида шу ҳаракат объектини ифодаламаслик учун махсус ўзлик даража формаси қўлланади: *У, худди олдида ҳеч ким йўқдай, уйнинг бурчагига қараб ўйланар эди. (А. Қ.) «Булбули гўё» юрган йўлида вайсаб қарганиб юрадиган,.. кучи етса уриб, етмаса йиғлайдиган бўлиб қолди. (А. Қ.) Дадам чурқ этмади. Амаким сўкина-сўкина чиқиб кетди. (А. Қ.)*

Ўйлаш, қарғаш, сўкиш ҳаракатлари албатта бирор объектка қаратилган бўлади. Лекин келтирилган мисолларда ҳаракатнинг объектка қаратилганини эътибордан йўқотиш учун ўзлик даража формаси махсус қўлланган.

Ўзлик даража формасининг объектли феъллардан ясаллигининг ўзи ҳам бу форманинг айтиб ўтилган хусусияти билан боғлиқ. Айрим объектсиз феъллар ўзлик даража формасида қўлланади: *шош-ил-моқ, тарқа-л-моқ, юмала-н-моқ* каби. Лекин булардаги *-(и)н, -(и)л* аффикслари ўзлик даражага хос маънони ифодаламайди, шунинг учун уларни қўлламаса ҳам бўлади. Қуйидаги икки мисолни қиёсланг: *Кампир бурнини торта-торта, енгини кўзидан олиб, ўғлидан ўпкаланди. (Ж. Абдуллахонов.) Гапнинг давомини кутгандай бир неча қадам индамай борди-да, ...бошини чайқаб қўйиб, ўпкалаган овозда сўради. (П. Т.)*

Ўзлик даража формаси ҳар қандай объектли феълдан ясававермайди. Масалан, *ўқи, ҳайда, эк, мин, кес, тик, суғор* феълларидан ўзлик даража формаси ясалмайди. Чунки бу феъллар англатган ҳаракат доим объект тушунчаси билан боғлиқ бўлади, бу объектни «йўқотиш»га ва келтирилган феълларни объектсиз феълга айлантиришга объектив ҳолатнинг ўзи имкон бермайди.

Шундай ҳаракатлар борки, улар бажарувчининг ўзида (ўз устида, ўз танасида) бажарилиши мумкин. Лекин шундай ҳаракатни билдирувчи феъллардан ўзлик даража формаси ясававермайди. Масалан, *ҳидламоқ, тирнамоқ* феъллари — объектли феъллар. Улар билдирган ҳаракат субъектнинг ўзида бажарилиши, яъни бажарувчи ўзини ўзи ҳидлаши ва ўзини ўзи тирнаши мумкин бўлса-да, бу феъллардан ўзлик даража формаси ясалмайди.

Ўзлик даража формаси объектли феъллардан ҳосил қилинса-да, лекин орттирма даража орқали ҳосил қилинган объектли феъллардан ясалмайди. Чунки орттирма даража формаси объектсиз феълни объектли феълга, ўзлик даража формаси эса объектли феълни объектсиз феълга айлантиради. Бу ҳол

орттирма даража формасидан ўзлик даража ясалишига имкон бермайди.

Баъзи феълларда ўзлик даража формаси, аслида, объектли феъллардан ясалганлиги ва бош даража формасининг маъноси билан боғланиши борлиги билиниб туради, лекин уларнинг маъносида силжиш бўлганлиги ва янги маъноли янги феълга айланиб бораётганлиги сезилади: ...юзлари семизликдан тирсиллаган Араббой керилган бир ҳолда сўради. (П. Т.) Бу қишлоқда Авазнинг энг очилиб гаплашадиган тенгдоши шу Замонали эди. (П. Қ.) Хулкар эркаклардан, ҳеч тортинмас эди. (П. Қ.) Элмурод уни ҳар бир жумлачи тутила-тутила... зўрга ўқигани ва тез ўқишга ҳаракат қилиб, китобда йўқ гапларни айтиб юборгани учун менсимас эди. (П. Т.)

Ҳозирги ўзбек тилида -ла аффикси феъл ясовчи энг актив аффикс бўлиб, бу аффикс ёрдамида асосан объектли феъллар ясалади: *ишла, тикла, ўқла, ҳидла* каби. Лекин баъзи сўзлардан бу аффикс воситасида феъл ясаб бўлмагани ҳолда улардан объектсиз феъл яшаш мумкин. Бунинг учун -ла аффикси билан ўзлик даража кўрсаткичидан фойдаланилади: *завқланмоқ, аччиқланмоқ, фойдаланмоқ, ўнғайсизланмоқ*. Бу ҳодиса ҳам ўзлик даража формасининг асосий хусусияти объектсизлик билан боғлиқлигини кўрсатади. *Завқланмоқ, аччиқланмоқ* каби феъллар таркибдаги -н даража формасини ясовчи эмас, балки -ла ва -н бир бутун ҳолда (-лан) бир аффикс ҳисобланади, *завқлан, аччиқлан* феъллари эса бош даража формаси ҳисобланади.

Баъзи феълларда бош ва ўзлик даража формаларининг маъноси бир хилдек кўринади: *Элмурод бир оз ўйланиб туриб охири сўрашга жазм қилди.* (П. Т.) Бу мисолдаги *ўйланиб* ва *ўйлаб* формалари алмаштириб қўлланса ҳам, гап мазмунига путур етмайди. Лекин *ўйланмоқ* формаси қўлланганда, гап грамматик объектсиз шаклланади. *Ўйламоқ* формаси қўлланганда эса гапда грамматик объектни кўрсатувчи сўз иштирок этмаса-да, аслида бор бўлади. Шунинг учун уни сўроқ орқали тиклаш мумкин. «

Ўзлик даража формасидаги феълнинг тушум келишигидаги сўз билан қўлланиш ҳоллари учрайди. Бунда икки хил ҳолат кузатилади:

1) бундай феъл билан грамматик алоқага киришган сўз тушум келишиги формасида нотўғри қўлланган бўлади: *Она кўзларини очгач, бир оз жон кирган эди. У қуруқшаган лабораторини яланди.* (П. Т.);

2) бошқарилган сўз тушум келишиги формасида тўғри қўлланган бўлади, лекин ўзлик даража формаси бошқача, янги маъно касб этган бўлади. Мас., *чопонини ёпинмоқ* бирикмасидаги *ёпинмоқ* феълини тўла маънода *ёпмоқ* феълининг ўзлик даража формаси деб бўлмайди. Чунки бошига чопон ташлаб ўзини пана қилмоқ маъносида «бошига чопон ёпинмоқ» бирик-

маси қўлланмайди. Демак, бу ўринда *ёпинмоқ* феъли *ёпмоқ* феълидан фарқли янги маънода қўлланган ва шу маънода қўлланганда, тушум келишигидаги сўзни бошқаради.

Хуллас, «даража категорияси ҳаракатнинг субъект ва объектга бўлган муносабатини кўрсатади» деган таърифдан келиб чиқсак, ўзлик даража формаси ҳаракатнинг объектга муносабатини кўрсатувчи формадир.

Орттирма даража

135-§. Феълнинг орттирма даража формаси қуйидаги аффикслар ёрдамида ясалади:

-дир (-тир): *ёздир, кулдир, келтир, чоптир.*

-газ (-гиз, -ғаз, -ғиз, -каз, -киз, -қаз, -қиз): *кўргаз, киргиз, турғиз, юргаз, кетказ, кеткиз, ўтқаз, тутқиз.*

-т: *ўқит, чўқит, қурит, ишлат, сўрат.*

-из: *оқиз, томиз, эмиз.*

-ир: *битир, учир, пишир, қочир, очир.*

-ар: *чиқар, қайтар.*

-сат аффикси фақат *кўр* феълидан орттирма даража формаси ясайди: *кўрсат.*

Айрим феълларнинг орттирма даража формасини яшашда кўрсатилган аффикслардан фақат биттасини, бошқа феълларда эса бир нечтасини қўллаш мумкин: *кўн — кўндир; тўл — тўлат — тўлдир — тўлғиз* каби.

Шунингдек, бу форма ясалишида бошқа даража формаларидан фарқли равишда феълга бирдан ортиқ даража (орттирма даража) кўрсаткичи қўшилиши мумкин: *Тоғдаги чўпонларга ун-пунларни рўйхат билан жўнаттирди.* (П. Қ.) *Авлиё чодирини билан хизматкорини чўлда қолдириб: «Шу мусича болаларини учуриб кетгунча озор етказдирма, ...деб тайинлаб кетибди».* (П. Т.)

Орттирма даража формаси объектли феъллардан ҳам, объектсиз феъллардан ҳам ясалади: *ухла — ўхлат, ўқи — ўқит* каби.

Орттирма даража формаси объектсиз феъллардан ясалганда, объектли феъл юзага келади: *кўкар — кўкартир, уч — учир, қичқир — қичқиртир, юр — юрғиз, қури — қурит.*

Орттирма даража формасидаги феъл қўлланганда ҳаракатга мажбур қилиш, унга йўл қўйиш каби маънолар ифодаланиши мумкин. Лекин бундай маънолар контекст, феълнинг лексик маъноси ва бошқа факторларнинг таъсирида юзага келади. Масалан: *кўрсат* феъли контекстдан ташқари олинганда, кўриб ўтилган маънолар конкретлашмайди. *Ўғирлатмоқ* формасида эса «восита бўлиш», «мажбур қилиш», «қўзғатиш» каби маъноларнинг бирортаси ҳам йўқ. Демак, бу маънолар бевосита орттирма даража формасига хос маънолар бўлмайди.

Орттирма даража формасида феълдан англашилган ҳаракатни бажарувчи ва бажартирувчи шахс борлиги сезилиб туради. Шунга кўра айрим ишларда бу даража формаси «асосий субъект ва иккинчи даражали субъект», «ҳаракатни бевосита бажарувчи шахс ва ҳаракатга восита бўлувчи шахс» билдириши ҳақида гапирилади. Лекин бу маънолар ҳам бевосита орттирма даража формасига хос бўлган грамматик маънолар эмас. Орттирма даража формасида ҳам ҳаракат бажарувчиси эга ёки жўналиш келишигидан бошқа келишикдаги сўз орқали ифодаланган шахснинг ўзи бўлади. Бир мисол: *Сочини қирқтириб, пионер кийимини кийиб олганини кўрган амакисининг жони чиқади.* (П. Т.) Бу гапдаги қирқтирмақ феъли англаган ҳаракатнинг реал бажарувчиси қирқиб ҳаракатини бажарган шахс (мас., сартарош) эмас, балки қирқтириш ҳаракатини бажарган шахснинг ўзи. Қуйидаги мисолларда ҳам худди шундай: *У бармоқларини қимирлатиб кўрсатди,— доктор опамга кўп раҳмат.* (А. Убайдуллаев.) *Қариндошларингизни ишлатиб, ўзингиз мўйловни бураб ётган экансиз-да.* (П. Қ.) *Бир кампир Элмуродга ўғлининг дўпписи билан кўйлак ва камзулини кийгизди...* (П. Т.)

Демак, орттирма даража формаси қўлланганда, ҳаракат бажарувчиси шу форма орқали ифодаланган шахснинг ўзи бўлади. Бунда бош даража формаси билдирган ҳаракатни ким бажариши назарда тутилмайди. Шунинг учун ҳам жуда кўп ҳолларда бу шахс ифодаланмайди.

Орттирма даража формасида, кўриб ўтилган каби, кишини чалғитадиган ҳолатлар таъсирида, баъзан бу формада бажарувчининг бирдан ортиқлиги ифодаланиши айтилади. Лекин ҳаракат бажарувчисининг бирдан ортиқ бўлиши кўплик формаси ва биргалик даража формасидагина кўринади. Орттирма даража формаси ясалиши билан эса ҳаракат бажарувчиси (яъни грамматик субъект) эмас, балки ҳаракат объекти ортади, агар бундай объект йўқ бўлса, у юзага келади: *кийди — кийгизди, келди — келтирди.* Орттирма даража кўрсаткичи бирдан ортиқ қўшилганда ҳам худди шундай бўлади: *кийгиздирди, келтиртди.* Демак, орттирма даража формаси ясалиши билан ҳаракат объектида ўзгариш бўлади.

Айрим феълларда орттирма даража ясовчи аффикс аниқ кўриниб турса-да, лекин ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан уларни морфемаларга ажратиб бўлмайди: *тузатмоқ, суриштирмоқ, узатмоқ, солиштирмоқ, яратмоқ* каби. Ҳатто, айрим феълларда орттирма даража кўрсаткичининг бошқа даража кўрсаткичи билан алмаштириш мумкин: *уйғот — уйғон, юпат — юпан* каби. Лекин бу феъллар ҳам ҳозирги тил нуқтаи назаридан морфемаларга бўлинмайди.

Баъзи феълларда бош ва орттирма даража формаларининг маъноси бир хилдек кўринади. Лекин бундай ҳолларда орттирма даража формасига хос хусусият сезилиб туради ёки орттир-

ма даража формаси янги маъноли сўзга айланаётган бўлади: *Бир кун у қўлатишга қоп қистириб, эшикдан чиқиб эдики, қаршисидан Норжон келиб қолди. (П. Т.) Қора тўриқ от устида эса телпагини калласининг бир томонига бостириброқ кийган қуролли кимса. (П. Т.)*

Янги лексик маъно касб этган орттирма даража формасидаги бундай феъллар бош даража формасида бутунлай бошқа маъно билдиради: *Бу қараш асвал қўрқувни, сўнг чексиз бир газабни келтириб, майда деҳқон хўжалигидан яна кулак ва камбагаллик, эзиш ва эзилиш келиб чиқишини туншунтирди. (П. Т.) Улар ўзбекча ва русча сўзлари аралаш-қуралаш ишлатиб анча тортинди. (П. Т.)*

Айрим объектли феълларга орттирма даража ясовчи аффикс қўшилганда, ҳаракатнинг объект ва субъектга бўлган муносабатида ўзгариш бўлмайди. Бундай ҳолларда ҳам орттирма даража формаси янги маъно касб этган бўлади. Шу сабабли унинг ўрнида бош даража формасини қўллаб бўлмайди: *эркаламоқ — эркалатмоқ; Чиндан ҳам қишлоққа келиб-келиб юрган районнинг баъзи бир раҳбарлари оқсоқолни анча эркалатиб қўйган эдилар. (П. Т.)*

Демак, ўзлик даража формаси объектли феълни объектсиз феълга айлантиради, ўзлик даражадан орттирма даража ясалганда эса яна объектли феъл юзага келади: *юв — ювин — ювинтир.*

Айрим феъллар доирасида ўзлик даражадан ясалган орттирма даража формаси ўрнида бош даража формасини қўллаш мумкин. Бу адабий тил доирасида ёки бирор шевада учрайди: *жойлаштирмоқ — жойламоқ, ўйлантирмоқ — ўйламоқ (шева).*

Хуллас, ўзлик даража формаси ҳам, орттирма даража формаси ҳам ҳаракатнинг объект нуқтаи назаридан характеристикасини кўрсатади. Фарқ шундаки, ўзлик даража формаси объектли феълни объектсиз феълга, орттирма даража формаси эса объектсиз феълни объектли феълга айлантиради. Агар феъл объектли бўлса, орттирма даража формаси қўшилиши билан яна бир (бошқа) объект юзага келади.

Мажхул даража

136-§. Мажхул даража формаси асосан **-(и)л**, айрим феъллардан **-(и)н** аффикси ёрдамида ясалади: *ойтилол, сўралол, тозаландол, олтинди* каби.

Мажхул даража формаси асосан объектли феъллардан ва баъзи объектсиз феъллардан ясалади. Биринчи ҳолда асосий эътибор баъжарувчига эмас, балки объект бўлган ҳаракатнинг ўзига қаратилади, аслида грамматик объектни билдирган сўз

эга вазифасида бўлади: *Терак учларига сўё олтин суви югуртирилсин, осмон марвариддан ясалгандай тиниқ.* (Ҳ. Ш.) *Бу ерда четан билан ўралган мол қўраси бор эди.* (П. Қ.) *Бобоҳўжа домла шидан бўшатилди.* (П. Т.)

Мажҳул даража формаси объектли феъллардан ясалганда, асосий эътибор ҳаракатни ким бажарганлигига қаратилмаслиги ва бажарувчини кўрсатувчи сўзнинг қўлланмаслигидан қатъи назар, ҳаракат бажарувчиси борлиги маъниқан сезилиб туради (юқоридаги мисолларга қаранг). Лекин унинг сезилиш даражаси бир хил бўлмайди. Баъзи ҳолларда ҳаракат бажарувчисининг борлиги ва унга эътибор жуда кучсиз даражада бўлади: *Уларнинг олдиларида эса жингалак сочли, уч-тўрт яшар сап-сарик қизча пўсти арчилмаган сабзи келириб турибди.* (П. Т.)

Гап таркибида ҳаракат бажарувчисини кўрсатувчи сўз иштирок этганда ҳам, у эга вазифасида келмайди, балки грамматик объектни билдиради. У томон ёки тараф сўзи билан бирга қўлланади: *Отабек тарафидан кутилмаган бу савол уни шоширди ва нима деб жавоб беришни билмай қолди.* (А. Қод.) *Дирекция томонидан чиқарилган буйруқ.*

Мажҳул даража формасидаги сўз объектсиз феъллардан бўлганда, шахсиз феъл ҳосил бўлади (шахсизлик маъноси ифодаланади). *Бу кўча билан икки-уч юз одим юрилгач, қишлоқ гузарига етилади.* (Ҳ. Ш.) *Расми ёмон хотиндан қочилади, замона шум бўлса, яхши хотиндан ҳам қочар экан киши.* (А. Қ.)

Иккинчи шахс буйруқ феълнинг «сенлаш» ёки «сизлаш» формаси асосан оддий муомалада қўлланади ва ҳаракат бажарувчиси аниқ ифодаланади. Унинг бу хусусияти расмий буйруқлар учун мос келмайди. Мажҳул даражадаги феъл-син аффикси билан қўлланганда, нутқнинг, буйруқнинг кимга қаратилганлиги умумий ҳолатдан маълум бўлиб туради. Лекин ҳаракатни бажарувчи шахс аниқ ифодаланмаганлигидан, бунда «сенлаш» ёки «сизлаш» маъноси ифодаланмайди. Шу жиҳатдан бу форма расмий иш услубида кенг қўлланади: *Давлатбеков докторнинг қозонини Чўлпонойдан олаётганда, «Қамбаров, бунақа ишлар иккинчи такрорланмасин, ўқитувчига қимиз бериб турилсин» деб резолюция қўймоқчи эди.* (П. Қ.) *Маданий-маиший хизматга эътибор кучайтирилсин.* («С. Ўзб.»)

Мазкур форма буйруқни кучсиз тарзда ёки камтарлик, хушмуомалалик, қочириқ, истехзо каби оттенкалар билан ифодалаш учун ҳам қўлланади: *Қани, ичкари уйга кирилсин, ойм.* (Я.) *Масаланинг ҳал бўлишига оз қолди-ку, энди машинага камроқ тўшилса ҳам бўлади.* (Б. Раҳмонов.)

Баъзан бош даража формаси мажҳул даражага хос маънода ёки мажҳул даража формасидаги феъл бош даража формасида қўлланса ҳам, маъно ўзгармаслиги мумкин. Мажҳуллик маъносининг бундай ифодаланиши контекстуал ифодаланиш деб қаралади: *Анчагина юргач, бошловчи «отингизга ҳам жой*

бор» деб қўйди. (А. Қод.) Эрбўтани қуришиб қиём қилса ҳамма даража даво бўлар эди-ку. (П. Қ.) Унинг паришон юзи ва нурсиз кўзларида умрда кўрилмаган бир нарсани тўсатдан кўриб қолгандаги ҳайронлик бор эди. (П. Т.) Мели полвон, Сотволди кабиларга ҳарф ўргатиб улгуролмас, баъзи бировлари эса ўтилган ҳарфларни эсдан чиқариб қийналардилар. (П. Т.)

Мажхул даража маъносида бош даража формасининг қўлланиши ёки мажхул даража кўрсаткичини қўлламаслик мумкин бўладиган ҳолат, айниқса кўпроқ равишдош формаларида учрайди: *Бу дори спиртда ивтилиб, қиём қилиб ичилади.* (Н. С.) *Эшакка тескари миндириб сазойи қилинди.* (М. Исм.) *Шу кунга аталиб ҳовли ўртасида ёзлик саҳна ясатилди.* (П. Т.) *Четларига ялтироқ жезлар қоқилиб безатилган катта қора чамадон...* (П. Т.)

Юқоридагилардан маълум бўладиги, мажхул даража формаси, орттирма ва ўзлик даража формаларидан фарқли ҳолда, ҳаракатни бажарувчига бўлган муносабат нуқтаи назаридан характерлайди, яъни бунда ҳаракатнинг бажарувчисига эътибор қаратилмайди ва у грамматик субъект тарзида ифодаланмайди ҳам.

Биргалик даража

137- §. Биргалик даража формаси **-(и)ш** аффикси ёрдамида ясалди ва ҳаракатнинг бирдан ортиқ шахс томонидан бажарилишини билдиради: *ёзишди, сугоришди, келтиришди.* Бу форманинг «биргалик» деб аталишида ҳаракатнинг бирдан ортиқ шахс томонидан биргаликда бажарилиши эътиборга олинган. Бунда қуйидаги ҳолатлар кузатилади: 1. Бирга бажариш, ҳаракатни бажаришда бирга иштирок этиш маъноси: *Мен ҳам бирга қувишдим.*

2. Бошқа бир шахснинг ҳаракатига ёрдам тарзидаги ҳаракат маъноси: *Ер ҳайдашди, экин экишди* каби.

3. Умуман ҳаракатнинг бирдан ортиқ шахс томонидан бажарилиши маъноси: *Катталар ўша ерда. Арз қил, ёрдам беришди, йўл-йўриқ кўрсатишди.* (П. Т.) Юзаки қараганда, бунинг биринчи пунктдаги маънодан фарқи йўқдек кўринади. Ҳақиқатда эса ундай эмас. Қиёсланг: *Улар муюлишга келганда бир-бири билан хайрлашишди — Улар мен билан хайрлашишди.*

4. Ўзаро, галма-гал бажарилган ҳаракат маъноси ифодаланади: *уришди, қувишди* каби.

Баъзи феъллар биргалик даража формасида бўлиб, улардан шу формага хос маъно сезилиб турса-да, ҳозирги тилда морфологик жиҳатдан ажралмас ҳолга келган бўлади ва улар бош даража формаси ҳисобланади: *тўқнашди, боқишди, қарашди* («ёрдамлашди» маъносида), *айтишди, тортишди* («баҳслашди» маъносида) ва б.

Кўплик маъноси ифодалашда баъзан биргалик даража формасидаги феълнинг кўплик ифодаловчи -лар аффикси билан қўлланиш ҳоллари учрайди. Лекин бу маъно биргалик даража формаси билан ифодалангани учун -лар аффикси ортиқча ҳисобланади. Унинг қўлланиш ҳолларини адабий тил нуқтаи назаридан нормал ҳодиса деб бўлмайди: *Звено аъзолари Шарофат холанинг сўзига завқланиб кулишдилар.* (Н. С.) *Она-бола узоқ йиғлашдилар, кўз ёшлари битгунча бўзлашдилар.* (А. Қод.)

Хуллас, биргалик даража формаси ҳаракатнинг бажарувчи шахс нуқтаи назаридан (биргалик, кўплик нуқтаи назаридан) бўлган хараكتеристикасини билдиради. Шу сабабли унинг объектли ва объектсиз феълларга муносабати нейтрал ҳолатда бўлади — объектли ва объектсиз феъллардан биргалик формаси ясалмаверади. Шунингдек, биргалик даража формаси ясалганда, объектлилик ёки объектсизлик нуқтаи назаридан ҳеч қандай ўзгариш бўлмайди.

Демак, орттирма ва ўзлик даража формалари ҳаракатнинг объектга бўлган муносабатини, мажҳул ва биргалик даража формалари эса ҳаракатнинг субъектга муносабатини кўрсатади. Ана шу икки ҳолат назарда тутилиб, даража категорияси ҳаракатнинг объект ва субъектга муносабатини кўрсатувчи категория сифатида таърифланади.

Бўлишли-бўлишсизлик категорияси

138-§. Бўлишли ёки бўлишсиз форма феълга хос асосий хусусиятлардан ҳисобланади. Ҳар қандай феъл бўлишли ёки бўлишсиз формада бўлади. Бўлишли форма ҳаракатнинг тасдиғини, бўлишсиз форма эса инкорини билдиради: *ёзди — ёзмади*. Бўлишли форманинг махсус грамматик кўрсаткичи йўқ. Бўлишсизлик (инкор) маъноси эса махсус воситалар ёрдамида ифодаланади. Булар қуйидагилар:

-ма аффикси. Бу аффикс феълнинг деярли барча формаларида инкор ифодалаш учун қўллана олади: *ёзмаяпти, ёзмайдиган, ёзмаган* каби. Фақат мақсад равишдоши (*айтгани кетди*) билан қўлланмайди. Лекин бундан мақсад равишдоши билдирган ҳаракат инкор этилмайди деган хулоса чиқмайди. Бу равишдош аниқланган ҳаракат инкори икки усулда ифодаланади: 1) асосий феълнинг бўлишсиз формаси орқали: *Кўргани қелмади, билгани келди*; 2) эмас тўлиқсиз феъли орқали: *Тоққа ййнагани эмас, иш билан чиқдик.* (С. Ан.)

Ҳаракат номининг бўлишсиз формаси -маслик аффикси ёрдамида ясалади: *айтмаслик, бормаслик* каби. Қўринадики, бу форма таркибида ҳам -ма элементи бор.

Феъл ҳаракат белгисини билдирувчи сўзлар билан қўлланилганда, инкор маъноси фақат ҳаракатнинг ўзига эмас, балки бутун бирикманинг мазмунига тегишли бўлади: *Уртоқлар, бу бос-*

мачиларни осонлик билан енгмадик. (Н. С.) Бу мисолда умуман енгганлик эмас, балки осонлик билан енгганлик инкор этилади.

Етакчи + кўмакчи феълдан ташкил топган бирикувларда -ма аффикси уч хил қўлланади: 1) етакчи феълга қўшилади: *ёзмай тур*; 2) кўмакчи феълга қўшилади: *ёза кўрма*; 3) ҳар иккала-сига қўшилади: *ёзмай қўйма*. Бундай бирикувларда бўлишсизлик кўрсаткичининг етакчи ёки кўмакчи феълга қўшилиш-қўшилмаслиги маъно талаби билан бўлади. Масалан, *келмай қолди, айтмай қўйди, шиламай кўрди* бирикувларидаги каби -ма аффикси етакчи феълга қўшилса, ҳаракат (*кел, айт, ишла* феъллари билдирган ҳаракат) инкор этилади, лекин кўмакчи (*қол, қўй, кўр* каби) феълларга хос маъно инкор этилмайди. Бўлишсизлик формаси кўмакчи феълга қўшилса, бу феъл билдирган маънодаги ҳаракатнинг инкори ифодаланади. Масалан, *келиб қолмади* бирикувида тасодифий, кутилмаган ҳаракатнинг юз бермаганлиги ифодаланади. Яна қиёсланг: *айтмай қўйди — айтиб қўймади, айтмай турди — айтиб турмади, айтмай кўрди — айтиб кўрмади* ва б.

Инкор формаси етакчи ва кўмакчи феълга қўшилганда, алоҳида таъкидланган қатъий тусдаги (бўлишлилик) ифодаланади: *айтмай қўймади, билмай қолмайди*. Бундай ҳолатда, етакчи феълдаги инкор маъноси кўмакчи феълдаги инкор маъноси орқали инкор этилиб, тасдиқ маъносини ифодалайди.

Эмас тўлиқсиз феъли. Бўлишсизлик ифодаловчи *эмас* аслида тўлиқсиз феълнинг инкор формасидир: *эрмас > эмас*. Ҳозирги ўзбек тилида *эмас* ёрдамчиси бўлишсизликдан бошқа маъно ифодаламайди. Шунинг учун уни бўлишсизлик ифодаловчи махсус ёрдамчи сўз (элемент) деб ҳисоблаш мумкин. Оғзаки нутқда (баъзан *ёзма* нутқда ҳам) бу сўзнинг биринчи товуши тушиб қолиши ёки а тарзида талаффуз этилиши мумкин: *айтганмас//айтганамас* каби.

Бўлишсизлик кўрсаткичи -ма аффикси фақат ҳаракатнинг инкорини билдиради. *Эмас* ёрдамчиси эса нарса-предмет, белги ва ҳаракатнинг инкорини ифодалаш учун ҳам қўлланаверади: *дарахт эмас, катта эмас, ўнга эмас, келган эмас* ва б. Демак, бу жиҳатдан -ма аффиксига нисбатан *эмас* ёрдамчисининг қўлланиш доираси кенг. Лекин, иккинчи томондан, -ма аффиксининг қўлланиш доирасига нисбатан *эмас* ёрдамчисининг қўлланиш доираси анча чегараланган.

Эмас ёрдамчиси фақатгина -ган ва -моқчи аффиксли феълларнинг бўлишсиз формасини яшаш учун қўллана олади: *кетган эмас, кетмоқчи эмас* каби: *Дунё бино бўлиб биз Қамишкана меҳнаткашлари бунчалик қувонган эмасмиз.* (П. Т.) *Уйга хат ёзмоқчи ҳам, бормоқчи ҳам эмасман.* (С. Аҳм.) Феълнинг шахс-сон билан тусланган формаларининг, шунингдек, функционал формаларнинг (сифатдош, равишдош, ҳаракат номи) инкор формасини яшашда *эмас* қўллана олмайди.

Эмас ёрдамчиси қиёсланаётган икки ҳаракат-ҳодисадан сифатдош, равиндош ёки ҳаракат номи билан ифодаланган ҳаракатнинг инкорини ифодалаш учун қўлланади: *Кулиб эмас, жиддий гапирди. Қараши эмас, кулиши чиройли.*

Бунда фақат бирор феъл билдирган ҳаракатнинг инкори эмас, балки биринчи гап орқали ифодаланган фикр инкор қилинади. Масалаи, *Югуриб эмас, секин келди* деганда *югуриб келди* гапига хос мазмун инкор этилади. Бундай ҳолларда эмас ёрдамчиси фикрни ихчам ва алоҳида таъкид билан ифодалашга ёрдам беради. Ҳатто, эмас ёрдамчиси шахс-сонда тусланган формалар билан ҳам қўлланади: *Сўраса эмас, ялинса айт, Уқисингина эмас, ёдлаб олсин* каби: *Бормоқчи бўлман эмас, борман деявер.* (А. Убайдуллаев.) *Ҳожи хола индамади эмас, бошда йиглади, сиқтади, қаршилик қилган чоғлари ҳам бўлди.* (М. Исм.)

Демак, бундай ҳолларда эмас сўзи феълнинг инкор формасини ясовчи эмас, умуман инкор маъносини ифодаловчи ёрдамчи сўз ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бу маънода у турли модал маъно ифодаловчи сўзлар, юкламалар, ундовлар, шунингдек, бўлишсиз формадаги феъл билан ҳам қўлланаверади: *Ҳамма гап шундаки, колхоз бир центнер пахтани бир меҳнат кунига тушириши мумкин, мумкингина эмас, партия ва ҳукумат шундай қилмоқчи, шундай қилмоқчигина эмас, қилаётгубди.* (А. Қ.) *Ахир бу... қарордагидек тўғри-ку.— Ахир эмас, хайр! ..Бу бошқа бир оғиз ҳам сўз кетмайди, дегани эди.* (Ш. Тошматов.) *Ғамлаганлар бўлмади эмас, бўлди.* (Н. С.)

Кўринадики, эмас тўлиқсиз феъли инкор маъносини ифодаловчи ёрдамчи сўз сифатида жуда кенг қўлланади, феълнинг инкор формасини ясовчи сифатида қўлланиши эса маълум феъл формалари (-ган ва -моқчи аффиксли феъл формалари) доираси билан чегараланган.

Йўқ ёрдамчиси. Инкор ифодаловчи йўқ ёрдамчиси фақат -ган ва -ёт+ган аффикслари ёрдамида ясалувчи ўтган ва ҳозирги замон феълларининг инкор формасини ҳосил қилиш учунгина қўлланади: *ёзгани йўқ, ёзаётгани йўқ.* Бу феълларнинг йўқ сўзи ёрдамида ясалувчи инкор формасида шахс-сон кўрсаткичлари феълнинг ўзига (*йўқ* сўзидан олдин) қўшилади: *ёзганим йўқ, ёзганимг йўқ, ёзгани йўқ; ёзаётганим йўқ, ёзаётганинг йўқ, ёзаётганимг йўқ.* (Учинчи шахсда баъзан шахс кўрсаткичи қўлланмайди: *келган йўқ* каби. Лекин бу нормал ҳолат ҳисобланмайди.) Кўриниб турибдики, бундаги шахс-сон кўрсаткичлари эгалик аффикслари билан бир хил кўришига эга. Ҳақиқатда ҳам бундаги шахс-сон кўрсаткичлари аслида эгалик кўрсаткичлари бўлган ва -ган аффиксли сифатдош формаси от вазифасида келган, *йўқ* сўзи эса шу вазифада келган сифатдош билдирган нарсанинг инкорини (*йўқлигини*) билдирган. Буни қуйидаги мисоллар ҳам аниқ кўрсатади.— *Ҳу... у... Жилвонь рјоди бор-ку. биласизми?— Эшитганим бор, алмо кўрсганим йўқ.* (С. А.)

Йўқ ёрдамчиси **-ган** аффикси билан ясалган феъл формаси билан қўлланганда фақат ҳолатнинг ҳозирги инкорини ифодалаши мумкин. Бунда ҳаракатнинг бажарилиши мумкинлиги инкор этилмайди. Масалан, *меҳмонлар келишгани йўқ* дейилганда ҳозирги инкор ҳолат назарда тутилади, келиш ҳаракатининг бажарилиши бутунлай инкор этилмайди. Бу форма ўрнида **-ди** аффикси ёрдамида ясалувчи ўтган замон феълнинг инкор формаси қўлланса, ҳаракатнинг бутунлай инкори ифодаланади. Қиёсланг: *тарқалгани йўқ — тарқалмади, план тўлгани йўқ — план тўлмади* ва б.

Инкор формаси *йўқ* ёрдамчиси билан ясалганда, шахс-сон қўшимчасидан сўнг **-ча** аффикси қўлланиши мумкин. Бунда ҳаракатнинг бажарилиши бутунлай инкор этилмайди, балки ҳозирча бажарилмаган ҳолатда эканлик ифодаланади. Бунда ҳатто ҳаракат-ҳолатнинг маълум даражаси юзага келган бўлади. Ифодаланган мазмунга мос равишда гап ичида *ҳали, ҳозирча* каби сўзлар ҳам қўлланиши мумкин. *Йиғилишга ҳали Собир ака, Иван Гавриловичлар келганича йўқ.* (Ж. Ш.) *Рост, биз ҳали «масалани кўндаланг» қилиб қўйганимизча йўқ...* (О. Ё.) *Тонг отди, аммо қуёш уфқдан ҳали бош кўтарганича йўқ.* (Б. К.) *Тушундим, тушундим,... — Йўқ, ҳали тушунганингизча йўқ.* (Ж. Ш.)

На ёрдамчиси. Бу ёрдамчининг уч мартадан ортиқ такрорланиши деярли учрамайди: *Шундай қилингларки, на сиз куйсин, на кабоб.* (Н. С.) *Бора-бора бу мулоҳазасини тамоман кўнглидан чиқариб ташлади, на кишилар ёдлайдиган, на ҳукуматга билдирадиган, на қутидорни хабардор қиладиган бўлди.* (А. Қод.)

Бу ёрдамчи воситасида ҳаракатнинг инкори алоҳида таъкид билан ифодаланади. Инкор этилувчи ҳаракатни билдирадиган феъллар бўлишли ёки бўлишсиз формада қўлланади. Феълнинг ўзи бўлишсиз формада қўлланганда, *на ёрдамчиси ҳам сўзининг вазифасини, яъни боғловчи вазифасини бажаради ва маънони кучайтиришга хизмат қилади: На чигит, на макка текис квадрат уясиз экилмасин.* (Ш. Тошматов.)

Инкор билдирувчи *на ёрдамчиси*ни феълнинг бўлишсиз формасини ясовчилар қаторига киритиб бўлмайди. Бу ёрдамчи билан феъл ўртасида бирдан ортиқ сўзлар қўлланиши мумкин. Бундан ташқари, *на ёрдамчиси* билдирган инкор ҳаракатга оид бўлмаслиги мумкин: *Бу орада Аъзам ўз андозасига солиб ўлчаб кўрса, қизнинг на оиласида, на уруф-аймоғида «трамплин» бўладиган кимса бор.* (Ш.)

Баъзи ҳолларда *на ёрдамчиси* қўлланса-да, феълни бўлишли формада қўллаб бўлмайди: *Чигирқувуқда одамлар беш кундан бери на ишга чиқолмай, на ухлаёлмай, денгиз ёқасида уймалашади.* (Ас. М.)

Гап ичида *на ёрдамчиси* қўлланганда ҳам бўлишсизлик ифодаловчи **-ма** аффиксининг қўлланавериши, айрим ҳолларда

эса **-ма** аффиксини тушириб қолдириш мутлақо мумкин эмаслиги *на* ёрдамчисининг аслида инкор билдирувчи эмас, балки боғловчи вазифасидаги сўз эканлигини кўрсатади. Инкор маъносининг **-ма** аффиксиз ифодаланишида дастлаб гап интонацияси муҳим роль ўйнаган. Кейинчалик (инкор ифодаловчи махсус кўрсаткич қўлланмаганда) *на* ёрдамчиси шу вазифани ҳам бажарувчи сифатида тасаввур этила бошлайди ва ҳатто фақат шу вазифани бажарувчи (инкор ифодаловчи) деб ҳам қаралади. Шунинг таъсирида бўлса керак, *на* ёрдамчиси қатнашган гапларда *ва* боғловчисини ҳам қўллаш ҳоллари учрайди: *Шунинг учун ҳозирча на батраklar ва на колхозга норозилар қаторига кирган. (Ҳ. Ш.) Пахта иши тўла машиналаштирилмасдан, на пахтакорнинг иши енгиллашади ва на пахтакорлик кенг кўламда ривожланади. (Н. С.)*

Инкор ёки тасдиқ маъносининг ифодаланишида сўроқ билдирувчи сўз, юкламалар ва интонациянинг ҳам роли бор. Бундай ҳолларда инкор формаси бўлса, тасдиқ маъноси, тасдиқ формаси бўлса, инкор маъноси англашилади: *Бу бош,— Ҳўжабеков бармоғи билан чеккасига тўқ-тўқ этказиб урди,— бевафо дунёда нималарни кўрмади дейсиз. (С. Ан.) Қаёққа кетасиз... сизни бу ердан кеткизармидик. (П. Т.)*

Лекин бу ҳодиса фақат феъллар учунгина хос эмас: *Тошмат отанинг боласи эмасми. Кўп жонкуяр йигит. (Я.)*

Умуман, ўзбек тилида инкорнинг ифодаланиш усуллари ва инкор ифодаловчи воситалар кўп. Лекин феълнинг бўлишсиз формасини ясовчи воситалар учта: **-ма** аффикси, *эмас* ва *йўқ* ёрдамчиларидир.

Майл категорияси

139-§. Майл категорияси ҳаракат билан субъект орасидаги алоқанинг воқеликка муносабатини кўрсатади. Бу алоқа ва муносабат турлича бўлгани учун майлнинг ҳам бир неча тури бўлиб, уларга хос маънолар махсус формалар орқали ифодланади. Ҳозирги ўзбек тилида майлнинг қуйидаги турлари бор: 1) буйруқ-истак майли; 2) шарт майли; 3) шартли майл; 4) мақсад майли; 5) ижро майли.

Буйруқ-истак майли

140-§. Буйруқ-истак майлидаги феълнинг тусланиши қуйидагича:

Бирлик

Кўплик

I. *ёзай, ишлай*

I. *ёзайлик, ишлайлик*

II. *ёз (ёзгин), ишла (ишлагин)*

II. *ёзинг, ишлагин, ишлагинлар*

III. *ёзсин, ишласин*

III. *ёзсин (лар), ишласин (лар), ёзинсин, ишлагинсин*

Буйруқ-истак формаларининг асосий хусусияти сўзловчининг истаги билан боғлиқ ҳолдаги ҳаракатга ундаш, шу ҳаракатга даъват этиш, қўзғатишни ифодалашдир. Ҳаракат бажарувчининг қайси шахс экани ва бошқа ҳолатлар яна бошқа ўзига хос маъноларни келтириб чиқаради: фақат истак ёки буйруқ маъносини, шунингдек, бошқа маъноларни конкретлаштиради.

Биринчи шахс бирлигининг -(а)й ва -(а)йин аффикси ёрдамида ясалувчи формалари бор: *борайин, сўзлайин*. Биринчи шахс формасида сўзловчининг ҳаракатни бажариш истаги, ҳаракатга бўлган рағбати ифодаланади: *Қулоқ сол, чироқ, отабувамиздан қолган бир илм бор, айтай.* (С. Ан.) *Сиз шийпонга бориб бир зум дам олинг. Мен мана бу китобларни қизларга етказай.* (С. З.)

Сўзловчининг ўзига ўзи буйруқ бериши мантиққа тўғри келмайди, шунинг учун биринчи шахснинг соф буйруқ учун қўлланиши учрамайди. Ўзгага бўлган мурожаатда истак билан бирга илтимос ҳам ифодаланади: *Сиз билан борай.*

Биринчи шахс формаси ўзгага қарата сўзланган ҳолларда буйруқ, дўқ ҳам ифодаланиши мумкин: *Совхоз территориясида иккинчи марта башарангизни кўрмай.* (Ш.)

Биринчи шахс формаси сўроқ гапнинг кесими вазифасида келганда, сўзловчининг истагидан бошқа маъно ифодаланади. Бундай ҳолларда ҳаракатнинг бажарилиши заминида ўзганинг буйруғи, илтимоси, даъвати, истаги ётади. Сўзловчи шу ҳаракатнинг бажарилишини бирор жиҳатдан конкретлаштириш учун сўроқ билан мурожаат этади: *Қачон борай? Қимга айтай?* каби. Агар ҳаракатни бажариш бошқа бирор киши томонидан айтилмаган бўлса, сўзловчи бу ҳаракатга тишловчининг истагини ёки бошқа муносабатини билиш учун мурожаат қилган бўлади: *Эшик секин очилиб Ёдгорбек кирди.*

— *Чой берайми, дада?* (О. Ё.)

Биринчи шахснинг кўплиги -(а)йлик, баъзан -(а)йик аффикси воситасида ифодаланади: *борайлик, ухлайлик*. Лекин бу форма ҳозирги ўзбек адабий тили учун норма эмас.

Биринчи шахс кўплик формаси фақат истакни эмас, ҳаракатга даъват, илтимос каби маъноларни ҳам ифодалайди. Чунки бу форма сўзловчидан ташқари у билан бир коллективдаги шахсларни ҳам ўз ичига олади. («Шахс-сон категорияси» бўлимига қаранг): *Бир ёқадан бош чиқарайлик, чекиниши йўқ!* (Б. Раҳмонов.) *Бир оз дам олайлик, чарчаганга ўхшайсан.* (А. Убайдуллаев.) *Бу жудоликни қўзғолончи халққа билдирайлик. Мустамлакачи зolimларга қарши яна халқни кўтарайлик. Қудратнинг ишини охирига етказайлик!* (Н. С.)

Ҳақиқий буйруқ маъноси иккинчи шахс формаси воситасида ифодаланади. Чунки бунда нутқ қаратилган шахснинг ўзи қат-

нашади. Лекин иккинчи шахс формасида ҳамма вақт ҳам буйруқ ифодаланавермайди. Бунда ҳам ҳаракатга даъват этиш, ундаш асосий ўринда бўлади. Бу формада соф буйруқ, дўқ қилиш, илтимос, ҳатто ялиниш каби муносабатлар ифодаланиши мумкин. Шунингдек, сўзловчи истагининг ўзи ифодаланиши ҳам мумкин: *Сиз саройдаги қора йўргани миниб, шу топдаёқ яйловга жўлак. Салим қорага айтиш, фермада ҳисоб-китобни тўғрилаб қўйсин.* (Ҳ. Ғ.) *Йўқолинг дедим! Кўзимга кўринмак, аблаҳ одам...* (Ас. М.) *Айвонга қўя қол, ҳоланг ўрилсин.* (Я.) *Буни кўп соғинатқума, болам.* (П. Қ.) *Уртоқ командир, шунинг жавобгарлигини мендан олиб ташланг,— деди Наталя ялиниш оҳангида.* (А. Убайдуллаев.) *Илтимосим шуки, ерга эҳтиёт бўлинглар. Олтин ери-мизни кўз қорачиғидай сақланглар. Агротехникани маҳкам ушланглар.* (Ҳ. Ғ.) *Ундай бўлса, бор, Нурхонинг билан қўша қари.* (Я.)

Демак, иккинчи шахс формасини ҳам фақат буйруқ маъносини ифодаловчи форма деб бўлмайди. Иккинчи шахсининг -гин аффикси билан ясалувчи формасида эса буйруқ маъноси жуда кучсизланади. Бу форма кўпроқ илтимос ёки оддий ундаш (даъват) учун қўлланади: *Рўзимат, ука, шу яхши гапингга яна битта гапни қистириб ўтсин.* (А. Қ.) *Жон Насриддин, келаётган жума намозида бизни кудирлагин.* («Доғистон эртакалари».)

-гин аффикси билан ясалувчи формада илтимос, ундаш, ялиниш оттенкалари, одатда, алоҳида таъкид билан ифодаланади. Бунда -гин аффикси таркибидagi и улкиси чўзиқ талаффуз этилади: *бор — борсин, ол — олсин* каби.

Учинчи шахсда ҳаракатга ундаш, буйруқ маънолари иккинчи шахс (тингловчи) орқали ифодаланади: *Колхоз билан, одамлар билан яхши танишсин, кейин менга учрасин.* (Ҳ. Ғ.) *Қолган аъзоларни бошқа бригадаларга беринг, пахта теравринсин.* (Н. С.)

Учинчи шахсининг соф буйруқ (бевосита буйруқ) учун қўлланиши асосан мажҳул даража формасида учрайди: *Туянинг думига боғлаб сазойи қилинсин.* (Ас. М.) *Гранаталар тайёрлансин!* (А. Убайдуллаев.)

Учинчи шахс формаси истақ, илтимос каби маъноларни ифодалаш учун ҳам қўлланади: *Раисдан сўрамоқчиман, камидда икки юз ҳашарчи берсин.* (Ҳ. Ғ.)

Маълумки, учинчи шахсда ҳаракат бажарувчиси фақат кишилар эмас, жонсиз предметлар ҳам бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда буйруқ, илтимос иккинчи шахсга қаратилган бўлиши ёки фақат сўзловчининг истаги ифодаланиши мумкин: *Жони чиққани билан гўза таги ифлос бўлмасин, тагин тухумидан тарқалмасин-да!* (Ҳ. Н.) *Кийим бошини жиққа ҳўл қилса ҳам майли, фақат туман тарқалмасин.* (С. Ан.)

Хуллас, истақ, илтимос ҳаракатга ундаш каби маънолар

буйруқ-истак майлининг учала шахс формаси учун ҳам хос, Соф маънодаги буйруқ асосан иккинчи шахс формаси учун характерлидир.

Буйруқ-истак майли формаси ҳаракатнинг бошқа бирор ҳаракат, ҳодисадан олдин бажарилувчи ҳаракат эканини, у бажарилгандан кейин яна нимадир бўлишини ҳам ифодалайди. Кейин нима бўлиши эса контекстдан билиниб туради. Бундай ҳолларда *-чи* юкламаси қўлланиши ҳам мумкин: *Ҳали сен ёшсан, биттагина болага ота бўлгин, жудоликнинг қанақа бўлишини биласан.* (С. Аҳм.)

Буйруқ-истак майлининг биринчи ва учинчи шахс формалари сўроқ, тахмин, ўйлаш каби маъноларни ифодаловчи воситалар билан қўллана олади. Иккинчи шахс формаси эса бундай воситалар билан қўлланмайди. Бунга бу шахс формаларининг маъно хусусиятлари сабаб бўлади. Масалан, *эртага келайми, эртага келсинми, эртага келаймикин, эртага келсинмикин* каби қўлланиш кўп учрайди. Лекин *эртага келми, эртага келмикин* типигаги форма йўқ. Бундай маънода иккинчи шахснинг ҳозирги-келаси замон ёки шарт майли формаси қўлланади: *эртага келасанми, эртага борсангмикин* каби.

Буйруқ-истак майлининг бўлишсиз формаси ҳаракатнинг бажарилиш эҳтимоли борлиги, унга огоҳлантириш каби маъноларда ҳам қўлланади: Шу маънога мос ҳолда, уни алоҳида таъкидлаш учун *тагин* сўзи ҳам келиши мумкин: *Отларига ишониб бирор фалокатга йўлиқшимасин тагин.* (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) *Бирор зиён-заҳмат етказиб юрмасин тагин.* (С. Ан.)

Гап таркибида *бир* сўзи қўлланганда ҳаракатнинг жуда кучли (юқори, ортиқ) даражаси юзага келиши маъноси ифодаланади: *Бизлар бир ўтирмайлик, ўтиргандан кейин яна турадиганлардан эмасмиз!* (М. Расво.)

Буйруқ-истак майлининг бўлишсиз формаси тўсиқсизлик маъносини билдириб, тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими вазифасида ҳам келади: *Турсуной қанча ёнмасин, Аширали ҳамон босиқ сўзларди.* (Ҳ. Ғ.) *Лекин ўз фойдасига қанча далил келтирмасин, барибир, ҳеч биттаси салмоқли, асосли кўринмади.* (М. Исм.)

Буйруқ-истак феълининг *эди* тўлиқсиз феъли билан қўлланишидан ҳосил бўлувчи форма шу майл турига хос бўлмаган, бутунлай бошқача маъно ифодалайди. *Эди* тўлиқсиз феъли буйруқ-истак майлининг фақат иккинчи ва учинчи шахс формаси билан қўллана олади: *боргин эди, борсин эди* каби. Бундай қўлланиш натижасида: 1) буйруқ-истак майли формасига хос маъно бутунлай йўқолади. Қиёсланг: *бор — боргин эди, айтма — айтмагин эди*; 2) буйруқ-истак майлида ҳаракатнинг бажарилиши мантиқан келаси замонга, *эди* тўлиқсиз феъли билан қўлланганда эса ўтган замонга оид бўлади: *келсин —*

келсин эди; 3) буйруқ-истак формаси эди тўлиқсиз феъли билан ёки усиз қўлланганда ҳам истак маъноси ифодаланади. Эди тўлиқсиз феълисиз қўлланганда ифодаланадиган истак сўзловчининг истаги, эди тўлиқсиз феъли билан қўлланганда ифодаланадиган истак эса ҳаракат бажарувчисининг истаги бўлади: *рухсат беринг — рухсат беринг эди*; 4) буйруқ-истак формаси билдирган истак шу формадаги феъл билдирган ҳаракатнинг бажарилиши истаги бўлади. Эди тўлиқсиз феъли қўлланганда ифодаланадиган истак эса бошқа ҳаракат, ҳодисага нисбатан бўлади. Унинг қандай ҳаракатлиги контекстдан маълум бўлади: *Яхши тайёрлансин эди* (имтиҳондан яхши ўтишни истаса); 5) бўлишли формада қўлланганда, истакнинг рўёбга чиқиши учун бажарилиши лозим бўлган ҳаракатнинг бажарилмаганлиги, бўлишсиз формада эса шундай ҳаракатнинг бажарилганлиги ифодаланади: *келмасин эди (келган) — келсин эди (келмаган)*; 6) истакнинг рўёбга чиқиши учун лозим бўлган ҳаракатнинг бажарилиш ёки бажарилмаслигида ҳаракат бажарувчисининг (истовчининг) ўзи айбдорлиги маъноси («хоҳлар экан, нега шундай қилмади» деган маъно) ифодаланади: *Айтинг эди, айб ўзингизда. (М. Исм.) Бунақа экан, мажлиснинг охиригача ўтиринг, нимани йўлаб Усмоножонни тақлиф қилганингизни коммунистларга айтинг эди. (А. Қ.)*

Шарт майли

141-§. Шарт майли формаси **-са** аффикси ва шахс-сон қўшимчаларининг қўшилши билан ҳосил бўлади:

Бирлик

Кўплик

борсам

борсак

борсанг

борсангиз (борсанглар, борсаларинг,

борса

борсаларингиз, борсангизлар)

борса(лар) ёки боришса

Феълнинг бу формаси ҳозирги ўзбек тилида бир неча маъноларни ифодалаш учун қўлланади:

I. Шарт майли формасидаги феъл бошқа бирор ҳаракатнинг бажарилиши учун шарт бўлган ҳаракатни билдиради. Бошқа бирор ҳаракатнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги шарт майли формасидаги феъл билдирган ҳаракатнинг бажарилиш ёки бажарилмаслигига боғлиқ бўлади: *Мана бу канал битса, янги ер очилса, пахта ҳам кўпаяди. (А. Қ.) Эртоев бир нимани сезмаса, бунчалик талвасага тушмас эди. (О. Ё.)* Кўрсатилган маъно бу форманинг «Шарт майли», «Шарт майли формаси» деб аталишига асос бўлган.

Бу маънода **-ган** аффикси билан ясалган сифатдошнинг ўрин-пайт келишигидаги формаси ҳам қўлланади: *Бизнинг*

бундай улуг кунга эришганимизни қизил аскар отамиз ҳам кўрганда, қандай қувонар эди... (Ибохон.) Мен ҳам доим қишлоқда турганимда, машинани ўрганиб олардим. (Ҳ. Н.)

Ўтган замон ва ҳозирги замон сифатдоши билан бўл феъли ёрдамида ясалган шарт майли формасидаги феъл билдирган ҳаракат маълум бир вақтда тугаган ёки давом этаётган бўлиши мумкин: *келган бўлса, келаётган бўлса* каби. Лекин *келган бўлса* типидagi форма ҳам, *келаётган бўлса* типидagi форма ҳам ҳаракатнинг пугқ моментига муносабатини кўрсатмайди. Ҳаракатнинг бажарилган ёки бажарилаётган экани бошқа бир вақтга нисбатан белгиланади ва унинг ўтган ёки ҳозирги замон деб қаралиши ҳам ўша вақтга нисбатан бўлади. Демак, булар нисбий замон формаси ҳисобланади.

Шарт маъносини ифодаловчи **-са** аффиксли феъл эди тўлиқсиз феъли билан қўлланиши мумкин. Лекин бундаги эди ҳам замон ифодаловчи сифатида қатнашмайди. Бунда **-са** аффиксли феъл билан **-са** эди ёрдамида ясалувчи форманинг ўзaro фарқли хусусияти, аввало, қўлланиш доирасида бўлади. **-са** аффиксли форма қўлланганда, бош гапнинг кесими деярли барча майл турларида қўллана олади: *Хабар келса, менга айт. Хабар келса, менга айтар эди. Хабар келса, менга айтмоқчи. Хабар келса, менга айтади.* Эргаш гапнинг кесими **-са** эди ёрдамида ясалувчи формада бўлганида, бош гапнинг кесими фақат шартли майл формасида қўллана олади: *Хабар келса эди, менга айтар эди.*

Бундан ташқари, **-са** эди ёрдамида ясалувчи форма қўлланганда, кўпинча ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслиги ноаниқ ҳолда экани таъкидланади: *Тузалса эди, одамлардек юра олса эди, бошига кўтарарди.* (С. Аҳм.)

Шарт майлининг ҳеч қандай замон кўрсаткичига эга бўлмаган *борсам, келсанг, айтса, сўрасак* типидagi формаси замон маъносига эга эмас ва у шарт майлининг бирор замон формаси сифатида қаралмайди.

Феълнинг **-са** аффиксли формаси шарт маъносини билдирганда, ҳаракатнинг бажарилиши сўзловчига аниқ бўлмайди, яъни сўзловчи уни билмайди. Масалан, *келган бўлса, келаётган бўлса, келса* формасининг учаласида ҳам ҳаракатнинг бажарилганлиги, бажарилаётганлиги ёки энди бажарилишини сўзловчи билмайди. Ҳаракатнинг бажарилиши сўзловчига маълум бўлса, у ҳолда шарт маъносини ифодаловчи форма қўлланмайди.

Шарт майлига хос маъно **-ган** ва **-р** аффиксли феълнинг экан тўлиқсиз феъли билан қўлланиши орқали ҳам ифодаланади: *Қаердаки омма ўртасида ғоявий ва сиёсий-тарбиявий ишлар бўш қўйилган экан, ана шундай «бўш жойларда» эскилик сарқитлари илдиз отаверади. («С. Ўзб.») Биз ишлаб чиққан мебеллар уйларингизни қанчалик яхши безатар экан, биз шунчалик хурсанд бўламиз. (Газетадан.)*

Бунда **-ган** экан ёрдамида ясалувчи форманинг маъноси **-ган бўлса** ёрдамида ясалувчи форманинг маъносига, **-р** экан ёрдамида ясалувчи форманинг маъноси эса **-са** аффиксли форманинг маъносига тўғри келади: *Қизил қўшни мендан ҳарбий доктор бўлишликни талаб қилган экан, мен бу вазифани аъло даражада тез фурсатда бажараман. (F. F.)— талаб қилган экан — талаб қилган бўлса. Агар ана шу ишга муносиб ҳисса қўшар эканман, халқ ишончини оқлаган бўламан. (Ш. Р.)— ҳисса қўшар эканман — ҳисса қўшсам.*

2. Пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида келади. Бунда пайт маъноси ифодаланади: *Қайтиб келсам, база эски жойидан бутунлай кўчириб келтирилибди. (Ас. М.) Эрталаб деразадан қарасам, ҳамма ёқ оппоқ... (О.)*

Шарт майли формаси ҳозирги замон кўрсаткичи **-ёт** билан қўлланса (*келаётса, ишлаётса* каби форма), доим пайт маъноси ифодаланади: *Бир кун кўчада кетаётсам, Умри бир бош узум кўтариб келяпти. (А. Қ.)*

Шарт тарзидаги ҳаракатни ҳозирги замон маъноси билан ифодалаш учун албатта **бўл** ёрдамчи феъли қўлланади. Қиёсанг: *бораётса* (пайт)— *бораётган бўлса* (шарт), *ишлаётса* (пайт)— *ишлаётган бўлса* (шарт).

3. Истак маъносини билдиради. Бу маънони ифодалаганда мустақил содда гапнинг ёки қўшма гапларда бош гапнинг кесими вазифасида ҳам қўллана олади: *Сизнинг эшигингиздан кирсам, беодоблик бўлса-да, ойнадан қарасам. Сиз бирор оппоқ қоғоз устида қалам юритаётган бўлсангиз. Кўрсам-да яна Москвага учиб келсам. (Сайёр.) Секин пўстини арчисанг, орзингга солиб, тилинг билан танглайингга боссанг-у, сувини қулт-қулт ютсанг. (А. Қ.)*

Истак маъносини ифодаловчи **-са** аффиксли феъл *эди* тўлиқсиз феъли билан қўлланганда, биринчидан, истакнинг даражаси кучли бўлади: *Қандай қиз экан, бир кўрсам эди. (А. Қ.) У, истиқболни ўйлар экан, ҳамма вақт «худо, шуларнинг ҳаммаси тушим бўлса эди» дер эди. (А. Қ.)* Иккинчидан, истакнинг акси юз бериши эҳтимолдан холи эмаслиги ифодаланади: *Бир кун «Элобод» колхози сени бағримдан узмаса эди,... (О.) Менга бирор қалтис гап айтиб, кўпчилик олдида шарманда қилмаса эди. (Б. К.)*

Истак ифодаловчи **-са** аффиксли феъл *экан* тўлиқсиз феъли билан қўлланганда, ҳаракатнинг бажарилиш ёки бажарилмаслигини иташ, шунга тарафдорлик, ҳақиқатда эса бунинг акс ҳолати мавжудлиги, буниси сўзловчига маъқул эмаслиги ифодаланади: *Э, Рузвон буви, буям сизга ўхшаш ётиғи билан гапирса экан. (Я.) Чақалоқлар катта бўлади... Лекин инсон ўлмасайкан. (Мирм.) Бирортасининг номини айг-са экан, совчиликка борсам. (С. Ан.) Нима дердим, мен ҳам сиз айтганини айтаман. Аммо... уни чақириб олмасангиз экан. (F. F.)*

4. Илтимос, маслаҳат маънолари ифодаланади. Бундай ҳолларда ҳам истак маъноси йўқолмайди. (Истак бўлмаса, маслаҳат ҳам бўлмайди.) Лекин истакка нисбатан маслаҳат, илтимос асосий ўринда туради: *Эртага аввал бу масалани правлениеда бир гаплашиб олсаг-у, индинига умумий мажлис чақира қолсак.* (А. Қ.) *Агар бемалол бўлса, ўша кишини чақириб берсангиз.* (Б. Раҳмонов.)

5. Турли типдаги содда ва қўшма гапларда сабаб ва сабабга яқин маъноларни ифодалайди: *Йўқ, бирда-иккида хат ёзмаган бўлсам, уят бўлади.* (М. Исм.) *Қаердан билай, мен бошқа ерда ишласам.* («Тошкент оқшоми».)

Сабаб маъноси **-ган экан, -р экан** формалари ёрдамида ҳам ифодаланади: *Ўз ихтиёримиз билан бу вазифани бўйқимизга олган эканмиз, бўйқимизга олган юкни «энди кўтара олмай-миз» деб ярим йўлда ташлаш биз учун ордир, айбдир.* (С. А.) *Кечани кеча, кундузни кундуз демай тер тўқар эканмиз, турмушимиз ҳам фаровон бўлуви шарт.* (Ш. Р.)

6. Ҳаракатнинг бажарилиш ёки бажарилмаслиги манфаатга (истакка) зидлиги ифодаланади. Бунда ҳаракатнинг бажарилиш ёки бажарилмаслигидан манфаатдор (уни истовчи) шахс ноилож ҳолатда бўлади, яъни ҳаракатнинг бажарилмаслиги унга боғлиқ бўлмайди: *Йўқ деб айтсам, ишонмасанглар.* (М. Исм.) *Нима қилай, Ниёз ака! Кулиб кулолмасам, йиғлаб йиғлолмасам.* (Б. Раҳмонов.)

7. Составида **-ки** юкламасини олган инкор формасидаги сўз бўлган гапларда ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслигига инкор формасидаги сўз билдирган ҳаракат-ҳодиса йўл қўймаслиги маъноси ифодаланади: *Ахир янги келган эмассизки, тартибни билмасангиз.* (С. Аҳм.) *Хосиятнинг эскиси ҳам йўқки, сенга ечиб берса.* (Н. С.)

Қарама-қарши қўйилаётган нарса-ҳодисани билдирувчи сўз инкор формасида бўлмаслиги мумкин. Лекин унинг инкор мазмунига эгаллиги контекстан сезилиб туради ва бу сўз **-ми** юкламаси билан қўлланади: *Сен ёш боламисанки, ойинг билан маслаҳатлашсанг.* (О. Ё.)

8. **-са** аффиксли феъл ҳам ёки **-да** юкламаси билан қўлланганда, тўсиқсизлик маъносини билдиради ва тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Эй, қўйинг, хафа қилманг уларни, бола-да. Шўхлик қилсалар ҳам, жуда тўйдириб суғорятдилар.* (О.)

9. **-са** аффиксли феъл бошқа бирор ҳаракат-ҳодисанинг жуда «бошқача», нормал ҳолатдан ортиқ даражада бўлишини ифодалайди. Ниманинг «жуда бошқача» бўлиши контекстан сезилиб туради: *Ҳар кеча идорамиздаги томошани кўрсанг. Ҳисоб-китоб, мажлис, танқид... (О.) Бу қирларга кўкламда чиқсанг. (Сўзлашувдан.) Ичини кўрсанг, вой, бирам гиламлар билан ясатиб қўйилганки, оғзинг очилади.* (Ш. Р.)

10. Таркибида эҳтимол сўзи қўлланган гапларда **-са** аф-

фиксли феълнинг маъноси гумон ифодаловчи формалар маъно-сига яқин туради. Қиёсланг: *Эҳтимол, келиб қолса — Эҳтимол, келиб қолар. Эҳтимол, келган бўлса — Эҳтимол, келгандир.*

11. -чи юкламаси билан қўлланганда, буйруқ-истак майлига хос маънолар ифодаланади: *Бу ёққа келсангиз-чи, қуда, бирпас чақчақлашайлик. (А. Қ.) Марасул ака, машинангизга солиб бир айлангириб келсангиз-чи! (А. Қ.)*

12. -са аффиксли феъл қиёслашни, ўрин маъноларини англайтиб, қўшма гапларда эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади: *Тўтиқиз... дугонасини ўйласа, холаси ўз кўксига паноҳ топгандек бағрига кириб олган жиянини ўйлар эди. (М. Исм.) Шариатнинг йўли кўп экан, биттаси берк бўлса, тўрттаси очиқ. (А. Қ.) Қаердан ўт очилса, ўша томонга граната ёғдирилди. (Н. С.)*

13. -са аффиксли феъл -чи юкламаси ёки қани (қани энди) сўзи билан бирикиб, инкор маъносини ифодалайди. Бундай ҳолларда гап ўзига хос интонация касб этади: *Қани энди бу маслаҳатга кўнса! (Сўзлашувдан.) Уззукун «юртнинг отасиман» деб оғзини кўпиртиради-ю, арз билан борсангиз қўлингизга қарайди. Юрт ғами парвойига келса-чи! (М. Исм.) Ҳали кетяпмиз, ҳали кетяпмиз, қани лолазор кўрина қолса. (Сайёр.)*

14. -са аффиксли феъл бир неча турдаги аналитик форманинг ясалишида қатнашади: *кўнса керак, олса бўлади, бормасанг бўлмайди, кетса кетсин* каби. Бундай аналитик формаларнинг маъноси -са аффиксли феъл билан унга бириккан ёрдамчи сўзнинг маънолари йиғиндисидан келиб чиқади.

Шартли майл

142-§. Шартли майл формаси -(а)р (-мас) формали сифатдош ва эди тўлиқсиз феълнинг бирикувидан ҳосил бўлади: *ишлар эди, келар эди, сўрар эди, айтмас эди* каби. (Бу формалар ҳаракатнинг ўтган замонга оидлигини ифодалаш учун ҳам қўлланади. «Замон категорияси» баҳсига қаранг.) Бу майл тури бажарилишининг бирор шarti бўлган, яъни бажарилиш-бажарилмаслиги бирор шарт билан боғланган ҳаракатни англатади: *Мени инвалидлар уйига обориб бера қолсангиз, мунчалик қийналмас эдингиз. (С. Аҳм.) Агар бунинг тагига етсак, аломат иш бўлар эди. (А. Қ.)*

Шарт эргаш гапли қўшма гапларда бош гапнинг кесими ижро майли формасидаги феъллардан бўлганда ҳам, бош гапдаги ҳаракатнинг бирор шарт билан боғланганлиги ифодаланади. Шунга кўра шарт билан боғланганлик маъносининг ифодаланиши жиҳатдан шартли майл формаси бошқа майл формаларидан фарқланмайдигандек кўринади. Масалан, *Эртароқ келса, кинога борар эдик* ва *Эртароқ келса, кинога борамиз*

гапларининг иккаласида ҳам бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиши эргаш гапдаги ҳаракатнинг рўёбга чиқишига боғлиқ. Лекин *Эртароқ келса, кинога борамиз* гапида шарт борлиги маъноси бевосита шарт майли формаси орқали ифодаланади, *борамиз* формасининг ўзи шундай шарт борлигини кўрсата олмайди. *Эртароқ келса, кинога борар эдик* гапидаги *борар эдик* формаси эса, шарт майли формаси қўллашмаса ҳам, ҳаракатнинг бажарилиши бирор шарт билан боғланганини ифодалай олади.

Шартли майл формасига хос хусусиятлардан яна бири шуки, бу формадаги феъл билдирган ҳаракат ҳамма вақт бажарилмаган, юзага чиқмаган ҳаракат бўлади. Ҳатто қўшма гап билдирган ҳаракат-ҳодиса ўтган замонга оид бўлганида ҳам, шартли майл формасидаги феъл билдирган ҳаракат бажарилмаган, юзага чиқмай қолган ҳаракат бўлади: *Агар алоқамиз илгарироқ бошланганда эди, биз бу қора юз шармандаларни илгарироқ фош қилган бўлар эдик.* (З. Фатхуллин.)

Шартли майл формасида ҳаракатнинг инкори юзага чиқмаганлиги ифодалангани учун унинг бўлишсиз формаси қўлланганда, мантиқан ҳаракатнинг бажарилганлиги маъноси келиб чиқади (инкорни инкор этиш билан тасдиқ маъноси ифодаланади): *Агар сиз яхши одам бўлсангиз, уйдаги сирни кўчага чиқармасдингиз.* (З. Фатхуллин.) *Уша вақтда оёқларингни маҳкам тирасанглар эди, дадам Гулнорга уйланмаган бўларди.* (О.)

Шартли майл формаси қатнашган гапларда ҳаракат натижасининг кимга қаратилганлиги, ҳаракат-ҳолатнинг қайси замонга оидлигига боғли равишда сўзловчининг орзу-истаги, ҳаракатга даъват этиши, ҳаракатнинг бажарилиши ҳақидаги ўйи ва шу каби маънолар ифодаланиши мумкин. *Агар ҳозир қилсаларинг, кечқурунга правление чақира берар эдик.* (А. Қ.) *Кун оққандан сўнг жўнасанг, бир манзилга етиб олардинг.* (Ғайратий.) *Тўпанисо опам билан бирга бўлсам, иш билар эдим, гап билар эдим, тушунган хотин бўлар эдим.* (А. Қ.) Лекин истак, ҳаракатга кўзгатиш, маслаҳат каби маънолар бевосита шартли майл формасининг ўзига хос маъно бўлмай, бошқа факторларнинг таъсирида келиб чиқувчи маънолар бўлади. Шартли майл формаси қўлланган гапларда кўрсатилган маънолар ифодаланмаслиги мумкин: *Агар Пиримқул Зумрадга билдириб қўймаса, биз ундан ажраб қолган бўлардик.* (Б. Раҳмонов.) *...орага мен тушмасам, оломон сени ўлдириб кетар эди.* (Ғ. Ғ.) *Эртоевнинг гапини бир эшитсангиз, сиз ҳам юриб чиқардингиз* кечаси билан. (О. Ё.)

Юқоридаги мисолларнинг ҳаммасида ҳам бевосита шартли майл формасига хос бўлган маъно ҳаракатнинг бирор шарт билан боғлиқ экани маъноси бўлиб, бошқа қўшимча маънолар турли факторларнинг таъсирида келиб чиқадиган маънолар бўлади.

Мақсад майли

143-§. Мақсад майли формаси **-моқчи** аффикси ёрдамида ясалди ва субъектнинг ҳаракатни бажариш мақсадини, ниятини, мўлжалини билдиради: *бормоқчиман, бормоқчисан, бормоқчи; бормоқшимиз, бормоқчисиз(лар), бормоқчи(лар)*.

Феълнинг бу формаси фақат мақсад, мўлжал маъносини билдириб, замон маъносига дахли йўқ. **-моқчи** аффикси билан ясалувчи форма замон маъносига эга бўлган бирор восита билан қўлланмаганда, у билдирган мақсад ҳозирги вақтга оид бўлади. Қиёсланг: *У ҳозир ҳамманинг калласини ғовлатган шум хабарни ё ҳеч ўйламапти, ёки бу гапнинг менга сира дахли йўқ, деб кўрсатмоқчи.* (Ас. М.) *Уялиш у ёқда турсин, ўзи ўйинини кўрсатмоқчи бўляпти.* (М. Исм.)

-моқчи аффиксли феъл эди тўлиқсиз феъли билан қўлланганда, ўтган замон ифодаланиши мумкин. Лекин бунда ҳаракат ўтган замонга (ўтган замонда бажарилиши) эмас, балки мақсад ўтган замонга оид бўлади: *Домланинг ер олгани рост, буни Саудийга билдирмоқчи ҳам эмас эди.* (А. Қ.)

-моқчи аффикси билан ясалувчи форма бўл ёрдамчи феъли билан қўлланганда, ёрдамчи феълнинг қандай замон формасида қўлланишига қараб мақсад маъносига замон маъноси қўшилади: *Отанинг сўзини унинг охири дамида ерга урмоқчи бўлаётирсанми?* (С. А.) *Энди дарёга тўғон солмоқчи бўлиб турибмиз.* (А. Қ.) *Бойвачча данакдай нонни оғзига ташлаб вақти зиқлигини билдирмоқчи бўлди.* (О.)

-моқчи аффикси билан ясалган форма бўл феълнинг ўтган ва ҳозирги замон формалари билан қўлланганда ҳам ҳаракатнинг эмас, балки мақсаднинг (ниятнинг) ҳозирги замон ёки ўтган замонга оидлиги ифодаланади: *Бормоқчи бўляпман эмас, боряпман делявер.* (А. Убайдуллаев.)

Ижро майли

144-§. Ижро майли ҳаракат-ҳолатни унинг бажарилиш вақти билан боғлиқ ҳолда ифодалайди. Бу майлда ҳаракатнинг бажарилиши (ижроси) тушунчаси мавжуд. Шунинг учун ҳам бу майлдаги феъл албатта бирор замон формасида бўлади: *келди, келяпти, келади.*

Ижро майлининг махсус грамматик кўрсаткичи йўқ. У феълга замон ва шахс-сон қўшимчаларининг қўшилиши орқали шаклланади. Бу майл грамматик кўрсаткичининг йўқлиги ҳам табиий, чунки замон формаларининг ўзи ҳаракатнинг воқеликка бўлган муносабатини кўрсатади.

Ижро майлидаги феълнинг асосий синтактик вазифаси тинч да кесим бўлиб келишдир.

Замон категорияси

145-§. Замон категорияси ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини ифодалайди. Нутқ momenti ҳам субъект томонидан белгиланадиган қандайдир вақт бўлаги бўлмай, объектив замон (вақт)нинг сўзловчи гапи, сўзи (нутқи) тўғри келган бўлагидир. Ҳаракат бажарилиш вақтининг нутқ моментига муносабатига қараб феълнинг уч хил замони фарқланади: 1) нутқ моментигача бўлган ҳаракат — *ўтган замон*; 2) нутқ моментига давом этаётган (тугамаган) ҳаракат — *ҳозирги замон*; 3) нутқ моментидан кейин бўладиган ҳаракат — *келаси замон*. Замон маънолари махсус формалар орқали ифодаланади ва бу формалар феълнинг замон формалари деб аталади.

146-§. Ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини кўрсатиш хусусиятига кўра ҳозирги ўзбек адабий тилидаги феълнинг замон формалари уч асосий группага бўлинади: 1) *ўтган замон формалари* (*борди, борган, борибди, борган эди* ва б.); 2) *ҳозирги замон формалари* (*боряпти, бормоқда, бориб турибди* ва б.); 3) *ҳозирги-келаси замон формаси* (*боради, шилайди* каби).

Ўтган замон формалари

147-§. Ҳозирги ўзбек тилида ўтган замон феълнинг бир неча формалари бўлиб, улар ўзларига хос маъно ва бошқа хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади. Бу формалар қуйидагилар:

1) *-ди* аффикси ёрдамида ясалувчи форма: *ёздим, ёздинг, ёзди*;

2) *-ган* аффикси ёрдамида ясалувчи форма: *ёзганман, ёзгансан, ёзган*;

3) *-(и)б* аффиксли равишдоши шахс-сон билан тушлаш орқали ҳосил қилинувчи форма: *ёзибман, ёзибсан, ёзибди*;

4) *эди* тўлиқсиз феъли ёрдамида ҳосил қилинувчи формалар: *ёзган эдим, ёзган эдинг, ёзган эди; ёзиб эдим, ёзиб эдинг, ёзиб эди; ёзаётган эдим, ёзаётган эдинг, ёзаётган эди; ёзаётиб эдим, ёзаётиб эдинг, ёзаётиб эди; ёзмоқда эдим, ёзмоқда эдинг, ёзмоқда эди; ёзар эдим, ёзар эдинг, ёзар эди; ёзгувчи эдим, ёзгувчи эдинг, ёзгувчи эди*.

Кўринадики, ўтган замон феълнинг учта формасигина аффикслар ёрдамида ясалади. Қолган етти формасининг ясалишида *эди* тўлиқсиз феъли қатнашади. Бу формаларнинг ҳар бири маъно ва бошқа жиҳатдан ўзига хос фарқли хусусиятларга эга бўлса-да, *эди* тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи формаларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган белги-хусусиятлар ҳам бор. Бу белги-хусусиятлар ўтган замон феълнинг аффикслар ёр-

дамида ясалувчи (синтетик) формаларининг бирортасида ҳам йўқ.

Ўтган замон феълининг синтетик формаларида ҳаракатнинг нутқ моментига муносабати бевосита ифодаланади. *Эди* тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи ўтган замон формаларида эса ҳаракатнинг нутқ моментига муносабати бевосита, яъни нутқ моментини ҳам ўз ичига олган ҳозирги вақт орқали ёки бошқа бирор форма ифодалаган вақт орқали бўлади. Ўтган замон феълининг синтетик формалари билдирган ҳаракат «ҳозир» (ҳозирги вақт) доирасида бажарилиши мумкин. Бундай ҳолларда ҳаракатнинг бажарилиш вақтига нисбатан қўйиладиган сўроққа «ҳозир» сўзи жавоб бўлади:

— *Келди.*

— *Қачон?*

— *Ҳозир.*

Эди тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи формалар фақат ҳаракатнинг ўтган замонда бажарилганлиги маъноси ифодаловчи форма сифатида қўлланганда, улар билдирган ҳаракатнинг бажарилиш вақти ҳеч қачон «ҳозир» (ҳозирги вақт) доирасида бўлмайди ва улар аниқлашган ҳаракатнинг бажарилиш вақтига нисбатан қўйиладиган сўроққа *илгари, бир вақтлар* каби сўз ёки сўз бирикмалари жавоб бўлади: *У жимиб қолган далада яраланиб ётаркан, шунақа хаёлларни кўп сурган эди.* (С. Аҳм.) *Дадаси кузда даладан қайтишда тўнани ё плащини ана шундай «тўрва» қилиб, ичига қовун, тарвуз солиб келгувчи эди.* (Ҳ. Н.)

Эди тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи формалар қандайдир бошқа ҳаракат-ҳодисага муносабат, алоқадорлик ифодалаш ҳам мумкин. Бундай ҳолларда ҳаракатнинг бажарилиш вақти объектив вақтнинг «ҳозир» қисмига тўғри келади: *Сиз билан хайрлашай деб келган эдим, бунақа можаронинг устидан чиқиб қолибман.* (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.)

148-§. Ўтган замон феълининг синтетик формалари: -ди аффикси ёрдамида ясалувчи форма: *йқидим, йқидинг, йқиди; йқидик, йқидингиз, йқиди(лар).* Бу форма одатда сўзловчи кўрган, билган ҳаракатнинг нутқ моментигача бажарилганини аниқ, қатъий тарзда ифодалайди. Бундай ҳаракат сўзловчи ва тингловчининг бевосита кўз олдида бажарилиши ҳам (*Ана келди.*) ёки ҳаракатнинг бажарилган ёки бажарилмаганлигини сўзловчи ўзгадан эшитиб билган бўлиши ҳам мумкин. Масалан, тингловчининг кеча уйдан чиқмаганлигини ўзгадан эшитиб, аниқ билиб олган сўзловчи *Кеча уйингдан ҳеч қаерга чиқмадинг* дейиши мумкин. Умуман, -ди аффикси билан ясалган форма ифодалаган ҳаракат узоқ ўтмишга эмас, яқин ўтмишга оид бўлади. Шу хусусиятига кўра бу форма ҳаракатни сўзловчининг ўзи кузатган ҳаракат сифатида ифодалашда кенг қўлланади: *Гулсум она Барнони бир кўрай деб бухгалтерияга кирди. Барно йўқ экан, бир оз кутди, кела-*

вермагач, ўтиришга сабри чидамай, идорадан чиқди. (О. Е.) Хамшира қиз қўлидаги ҳарорат ўлчагичини қўлтиғимга қўйди. Бошқа тўлароғи стулга ўтирди-да, сўроқ қила бошлади. (Сайёр.)

-ган аффикси ёрдамида ясалувчи форма: *ўқиганман, ўқигансан, ўқиган; ўқиганмиз, ўқигансиз, ўқиган(лар)*. Бу форма қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Бу формада қўллашган феъл билдирган ҳаракат ҳеч вақт сўзловчи ва тингловчи ўзаро суҳбатлашиб турган вақтда (ҳозир) бажарилган ҳаракат бўлмайди. Шунинг учун қуйидаги мисолларда **-ди** аффикси ёрдамида ясалган форма ўрнида **-ган** аффикси воситасида ясалган ўтган замон формасини қўллаб бўлмайди: *Таниди, таниди!— Ҷўлбобо бир қоп семириб кетди. (Ҳ. Ғ.) Капалагимни учуриб юбординг-а! (Ҳ. Н.) Юрагим оркамга тортиб кетди. (Ғайратий.)*

2. Ҳаракатнинг бажарилганлиги ва ундан юзага келган ҳолатнинг ҳозир ҳам мавжуд эканини билдиради. Бунда ҳаракат-ҳолатнинг бажарилгани маъносидан унинг ҳозир мавжудлиги маъноси устунроқ бўлади: *Йўлнинг икки томонига чўзилган қир ёнбағирларини эндигина ёриб чиқайтган ўтлар қоплаган. (П. Т.) Ўринда ҳам гаплашаверамиз, сен жуда чарчагансан. (И. Р.)*

3. **-ди** ва **-ган** аффикслари ёрдамида ясалган форманинг иккеласида ҳам ҳаракатнинг бажарилганлиги аниқ тарзда ифодаланади. Лекин **-ган** аффиксли форма сўзловчининг ҳаракатнинг бажарилганига ишончини қатъий ифодалаши шарт эмас. Бу ҳаракатнинг бажарилганини сўзловчи ўзича (баъзи мулоҳазаларга кўра) аниқ деб ҳисоблаши мумкин. Қиёсланг:

1. — *Бормадим.*

— *Бординг* (аниқ биламан, ўзим кўрдим).

2. — *Бормадим.*

— *Боргансан* (бўлмаса кечикмас эдинг).

-ган аффикси билан ясалган ўтган замон феъли сўзловчи ўзи кузатмаган, кейин хабардор бўлган ҳаракатни ифодалашда ҳам қўллаши мумкин: *Селдан кейин ғўзаларни ўт босган, ҳашарот оралаган. Колхозчилар жуда шошиб қолишибди. (Ҳ. Н.)*

-(и)б аффиксли равишдошни шахссон билан туслаш орқали ҳосил бўлувчи форма: *ўқибман, ўқибсан, ўқибди; ўқибмиз, ўқибсиз, ўқибди(лар)*. Утган замон феълнинг бу формаси:

1. Ҳаракатни бевосита кузатмаганлик, ундан кейин хабардор бўлганлик маъносини билдиради. Бу маъно икки хил оттенкага эга: 1) ўзгандан эшитиб билганлик оттенкаси: *Эшитишимга қараганда, Қўчқор туман марказига кетганича қайтиб келмабди. (С. Ан.) Уларнинг пароходлари Олтиқудуқда ҳукуматга ўтиб кетибди, энди бизнинг давлатга сотган балиғимизни*

таширмиш. (Ас. М.); 2) ҳаракатнинг бажарилганидан сўзловчи шиг ўзи кейин хабардор бўлганлик отенкаси: *Кечирасиз, ўртоқ Зундунов, ёшларнинг можароси билан бўлиб сизни маҳтал қилиб қўйибман.* (И. Р.) *Ўзим кўрдим, тош чап елкасига тўшибди.* (М. Исм.)

2. Ўтган замон феълининг «етакчи феъл+қўй» кўмакчи феълидан ташкил топган формаси ҳаракат-ҳолатдан кейин хабардор бўлганликни эмас, балки бу ҳаракат-ҳолатнинг ҳозир мавжудлиги маъносини билдиради: *Раҳмат давлатимизга, етарли машина бериб қўйибди.* (Ҳ. Ғ.) *Мени дарахт экмаган деб ўйлайди, шекилли, бобой, қирқ гектар боғни яшнатиб қўйибман.* (Ҳ. Ғ.)

3. Пайт эргаш гапнинг кесими -ки боғловчиси билан қўлланганда, бош гаптаги ҳаракат, ҳодисанинг эргаш гап кесими билдирган ҳаракат бажарилгандан бери давом этаётганлиги маъноси ифодаланади: *Ақлимни танибманки, шу колхозда ишлаб келяпман.* (С. Ан.) *Шу уйга тушибманки, меҳмон кутаман.* (Ҳ. Ғ.)

4. Тўсиқсиз эргаш гап кесими функциясида келиб, тўсиқсизлик маъносини ифодалайди: *Ёнирай, бунақа баттол ўғрини умримда кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ отибман-у киприк қоқмади-я!—деган эди.* (А. Қ.) *Кўрдим деб гердайма, на кўрибсан — кам.* (Шукрулло.)

149-§. Ўтган замон феълининг эди тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи формалари:

-ган+эди ёрдамида ясалувчи форма: *ёзган эдим, ишлаган эдинг, келган эди* каби. Бу форма қуйидаги маъно ва вазифаларда қўлланади:

1. Ҳаракат-ҳолатнинг ҳозирги эмас, балки ўтган, аввалги вақтга оидлигини ифодалайди: *Бизнинг йигитни ҳам, катта масофани пиёда босгани учунми, кун хийла бетоқат қилган эди.* (О.) *Ёрни юмшатиб, баҳорда тўқайни бузиш мақсадида қайта-қайта қўйилган сув энди ерга синмай, музлаб қолган эди.* (А. Қ.)

ган+эди типига ясалган форма ҳаракатнинг бажарилиши ўтган вақтларга оид эканлигини ифодалаганлиги сабабли унинг -ди ва -(и)б аффикслари ёрдамида ясалувчи ўтган замон формасидан фарқли хусусиятини сезиш (фарқлаш) қийин эмас. -ган ва -ган+эди ёрдамида ясалувчи формалар ўртасида эса маълум умумийлик борлигидан уларнинг фарқли хусусиятларини фарқлаш бир оз қийинроқ. Бу хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

1) -ган аффикси билан ясалган форма ифодаладиган ҳаракатнинг бажарилиш вақтининг узоқлик даражаси ҳар хил бўлиши мумкин. Бундан бир неча асрлар илгари юз берган ҳодисани ифодалаш учун ҳам -ган аффикси билан ясалган формани қўллаш мумкин (*Бешинчи асрда яшаган* каби).

-ган аффикси билан ясалувчи форма жуда қадимда юз берган ҳаракатларни ифодалаш учун ҳам қўлланиши, ҳаракатнинг узоқ ўтмишга оидлиги контекстдан англашилиб турган ҳолларда эди тўлиқсиз феълيني қўлламаслик ёки қўлланган бўлса, тушириб қолдириш мумкин: *Бир замонлар дадангиз мени ҳам йўлга солиш тилагида анча уринган. Мен бўлсам, ўжарлик қилиб ўз билганимни қилганман.* (Ш. Р.) Москвага биринчи келганимда ўзимдан-ўзим атрофга боқиб кулаверардим. Олдимдан ўтиб кетаётган одамлардан уялиб оғзимни қўлларим билан яширардим. Барибир бўлмасди. Оғзим очилиб кетаверарди. «Қўриб оғзим очилиб қолди» деган иборанинг маъносини шунда уққан эдим. (Сайёр.)

-ган аффиксининг ўзи ҳаракатнинг ўтмишга онд эканлик маъносини бевосита ифодамайди, шунинг учун баъзан эди тўлиқсиз феълيني қўлламай бўлмайди, усиз шу маъно ифодаланмайди: *Урмонжон бригада ва звено бошлиқларидан хоҳлаган кишиларни ҳар ҳафта икки мартаба қизил чойхонага йиғиб ўқита бошлаган эди.* (А. Қ.)

Гап таркибида энди, ҳозир (ҳозиргина) каби сўзлар қўлланганда ҳам эди тўлиқсиз феълيني тушириб бўлмайди: *Улар ўринларидан турганларида, ой энди юз кўрсатган эди.* (Ш. Р.)

Ҳаракатнинг бажарилиши жуда узоқ даврларга тўғри келиши, лекин у факт сифатида ҳозир ҳам инкор этилмаслиги мумкин. Шу сабабли, гап ичида бу ҳаракатнинг юзага келиши анча илгари (узоқ вақтларда) бўлганлигини кўрсатувчи сўзлар бўлганда ҳам, мазкур феълни -ган+эди формасида барибир қўллаб бўлмайди, у -ган формасида қўлланади: *Рус халқи аллақачонлар бу жаҳонгирлик урушидан безган.* (Н. С.)

2) -ган аффикси ёрдамида ясалган форма ҳолат билдирганда, шу ҳолатнинг ҳозир мавжуд эканлиги ифодаланади. Ҳолатнинг ўтмишдаги бирор вақт доирасида мавжуд эканлиги фақат эди тўлиқсиз феъли ёрдамида ифодаланади: *Икки отряд хайрлашганда, қуёш эндигина чиққан, кун илиган эди.* (О. Ё.)

2. Шу формадаги ҳаракат билан қандайдир алоқаси бўлган бошқа бирор ҳаракат-ҳодиса юз берганлигини, шундай ҳаракат-ҳодиса борлигини билдиради: *Таклиф қилмасаям ўтира бошлагандим.* (Сайёр.) *Мажлисда ҳамма масала очилгандай, Аҳмедовдан сўралган ва тўлиқ жавоб олинмаган савол қўлмагандай бўлган эди...* (А. Қ.)

Бу мисолларда -ган+эди ёрдамида ясалган форманинг қўлланиши натижасида нутқ сўзланаётган вақтда шу формадаги феъл билдирган ҳаракат билан қандайдир алоқаси бўлган бошқа бирор ҳаракат, ҳодиса юз берганлиги англашилиб туради. Бу ҳаракат-ҳодисани кўрсатувчи сўз ёки гап йўқлигидан ҳали фикр тугамагандек, айтиладиган гап тамом бўлмагандек бўлиб туради: *Бир оз яйрашамизми деб келган эдим, шу ерда ҳам тинчлик бермадингиз.* (Н. С.) Бу мисолдаги кейинги гап қўл-

ланмаса, фикрнинг тугамаганлиги аниқ сезилиб туради. Демак, бунда **-ган эди** формаси бошқа бирор ҳаракат-ҳодисага муносабат ифодалайди.

-ган+эди ёрдамида ясалган форма ҳаракат-ҳолатни ҳикоя тарзида ифодалаш учун қўлланганда, бу ҳаракат-ҳолатнинг бажарилган вақти нисбатан анча илгарироқ вақтга оид бўлади:— *Ҳа, ая, келдингизми, қорин ҳам тоза очган эди-да.* (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.)

3. Пайт ифодалайди ва пайт эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади: *Давлатбеков ошни еб бўлиб,.. энди бир мизғиб олмоқчи бўлиб чўзилган эди, кўчада мотор гувиллади.* (П. Қ.) *Чой чақириб энди бир пиёла ичган эдики, олтиш-етмиш ёшлар ўртасидаги тўрт қария келиб унинг ёнига ўтди.* (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.)

Бу типдаги эргаш гапли қўшма гапларда **-ган+эди** ёрдамида ясалган феъл формаси ҳам ёки **-ки** юкламаси, шунингдек, уларнинг иккаласи билан қўлланиши мумкин. Булар ифодаланаётган фикрни таъкидлашга хизмат қилади: *Булар ...қопқон томонга бурилган ҳам эди, орқада, йигитлар тўпида шовқин, бақирӣқ, чақирӣқ бошланди.* (Ҳ. Нуъмон.) *Сайёра эплай олмаслигини айтиб, арз қилишга оғиз жуфтлаган эди ҳамки, ...комсомол комитетининг секретари Олим Умаров...* (О. Ё.)

-(и)б+эди ёрдамида ясалувчи форма жонли сўзлашувда ундош ёки и унлиси билан тугаган феълларда **-(и)б эди**, **-увди** тарзида талаффуз этилади: *олувди<ол+иб+эди, ачувди<ачи+б+эди; а* унлиси билан тугаган феълларда бу товуш **о** га, равишдош ясовчи **-б** аффикси **в** га айланади: *ишловди<ишла+б+эди.*

Феълнинг бу формаси ўз хусусиятига кўра **-ган+эди** ёрдамида ясалувчи формага жуда яқин туради, яъни:

1. Ҳаракатнинг ўтмишдаги бирор вақтда (илгари) юз берганлигини, илгарига оидлигини билдиради: *Уруш тугаса, бизникига меҳмонга борасиз, ўшанда, аямнинг қанақалигини кўрасиз, деб эди.* (С. З.) *Ҳасан, эсингдами, ойим билан бир қишлоққа бөрүвдик.* (Ибохон.)

2. Муносабат ифодалайди. Муносабатнинг мазмун жиҳатдан қандай характерга эгаллиги шу муносабатдаги гапларнинг умумий мазмунидан реаллашиб туради: *Менга арз қилиб келувди, менда ихтиёр йўқ, ҳоким тўрага боринг, дедим. Ҳокимга секин шипшитиб кўювдик, у киши ҳам: ярим подшодан сўранг дебди.* (М. Исм.) *Ана, мен албатта озод бўламиз дөмовдимми.* (С. А.)

3. Пайт ифодалайди ва пайт эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади: *Жойимдан жилиб, бир-икки қадам шийпон ўртасига юрүвдим, қиз «ялт» этиб менга қаради.* (У. Назаров.) *Шу кун и энди кўчага чиқиб эди, Зуннун бошлиқ беш нафар тола пойлаб турган экан...* (М. Исм.)

-ётган+эди ёрдамида ясалувчи форма: *инишган эди, келаетган эди* каби. Ундош билан битган феълларни

-ёт формантидан олдин а унлиси орттирилади: *суриштираётган эди, кўтараётган эди, ўтираётган эди* каби. Бу форма қуйидаги маъно ва вазифаларда қўлланади:

1. Ҳаракатнинг ўтмишда давом этаётган, бажарилаётган ҳолатда эканини билдиради: *Адир бошида зўр отишма бўлаётган эди. Шу чоқ босмачилардан уч отлиқ сой тарафга қочди. (Ғайратий.) Ғира-шира тонг ёришиб келаётган эди. Икромжон қамчилар орасида узоқ кезди. Овоз чиқариб ўғлини чақирди: ҳеч қандай жавоб бўлмади. (С. Аҳм.) Пиёэмжон тўнни апил-тапил кийиб цехга югурди. Тунги смена танаффусга чиққан, ҳамма бир-бирини янги йил билан табриклаётган эди. (С. Аҳм.)*

2. Пайт эргаш гапнинг қисми вазифасида келади ва эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бундай ҳолларда эргаш гапнинг қисми вазифасидаги феъл билдирган ҳаракат билан бош гап қисми вазифасидаги феъл билдирган ҳаракатнинг бир пайтда бажарилиши ифодаланади: *Сулув омонат ғамиш бостирма тагида бугдой тортаётган эди, Бибиқатча кириб қолди. (Ас. М.) Ариқ қазийётганларга чой олиб бораётган эди, қўш тарафга кетаётган Зебихонни кўриб қолди... (С. Аҳм.)*

-ётиб+эди ёрдамида ясалувчи форма: *бораётиб эди, ишлаётиб эди* каби. Маъно ва вазифаси жиҳатдан бу форма -ётган+эди типида ясалувчи формадан фарқланмайди. Шу сабабли айнан бир ҳаракатни ифодалашда бу формалар аралаш қўлланавериши мумкин:

- *Қаёққа кетаётган эдингиз?*
- *Шаҳарга.*
- *Мен ҳам шаҳарга кетаётгудим. (У. Назаров.)*

-моқда+эди ёрдамида ясалувчи форма: *келмоқда эди, кўрмоқда эди*. Бу форма олдий сўзлашувда қўлланмайди, образли ифодаларда, кўтаринки нутқларда учрайди.

-моқда+эди ёрдамида ясалган форма, худди -ётган+эди типида ясалувчи форма каби ўтмишдаги бирор вақтда давом этаётган, тугалланмаган ҳаракатни, шунингдек, муносабатни ифодалаш учун қўлланади: *Ўзилиб кетган ер парчаси худди солдай секунд сайин денгиз ичкарасига қараб кетмоқда эди. (Ас. М.) Афғидан Сафаров иккови оғилга томон келмоқда эди. Мирҳамидхўжа шошиб Қамбарали аканинг қўлидан пулни олди-да, унинг қўйнига тикди. (А. Қ.)*

-моқда+эди ёрдамида ясалувчи форманинг пайт эргаш гапни бош гапга боғлаш учун қўлланиши (пайт эргаш гапнинг қисми вазифасида келиши) деярли учрамайди.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳолат феълларидан тўрттасининг — *ёт, тур, юр, ўтир* феълларининг — ҳозирги замон формаси умумий ҳолатдан истисно тарзида, *ётибди, турибди, юрибди, ўтирибди* формасида ясалади. Бошқа феълларда -ётган+эди, -ётиб+эди формаси орқали ифодаланадиган маъно бу феълларда

-ган+эди ёки -(и)б+эди (*турган эди, туриб эди*) формасида ифодаланади: *Икромжон болалик излари тушган йўллардан, тор кўчалардан ёғоч оёқ билан аллавақтгача кезиб уйига қайтди. Хотини ухламай тиқ этса эшикка қараб, ўтирган эди. (С. Аҳм.) Ҳали почталёон Марҳамат опадан ...янги адресингни сўраб турувди-ку. (Ҳ. Н.) Жудаям боргим келяпти. Қачондан бери Борис билан ваъдалашиб юривдим. (Ҳ. Н.)*

-(а)р+эди (-мас+эди) ёрдамида ясалувчи форма: *шилар эди, келмас эди*. Ҳозирги ўзбек тилида **-(а)р** аффикси ёрдамида ясалувчи сифатдошнинг *эди* тўлиқсиз феълига бирикшидан ҳосил бўлувчи форманинг ижро майли ва шартли майл формаси бўла олишини кўрдик. Ижро майли формаси сифатида у:

1. Ҳаракатнинг ўтган замондаги бирор вақтда тугамаганлигини, бажарилишда давом этганлигини билдиради: *Мана энди Қомил катта йўлда ...бораркан, Барнонинг қарашини юрагини бир ғамгин ҳисларга тўлдирар, бир хаёлида аламли йўлар кўзгарди. (О. Ё.) Улар бир партада ўтиришар, бирга дарс тайёрлашар, мактабни битиргандан кейин қаерга ўқишга бориш ҳақида маслаҳатлашар, хаёл суришарди. (С. З.)*

-(а)р+эди ёрдамида ясалувчи форма ўтган замондаги маълум бир вақтда тугамаган, давом этган ҳаракатни билдиришига кўра **-ётган+эди, -ётиб+эди, -моқда+эди** ёрдамида ясалувчи формаларга жуда яқин туради. Лекин ўзига хос айрим хусусиятлари билан улардан фарқланади. Бу форма билдирган ҳаракат одатдаги (типик характердаги) ҳаракат ёки ўтмишдаги маълум бир вақтга бажарилаётган, давом этаётган ҳолдаги ҳаракат бўлиши мумкин. Одатдаги (доимий) ҳаракатни билдирган ҳолларда унинг ўрнида **-ётган+эди (-ётиб+эди, -моқда+эди)** ёрдамида ясалувчи формани қўллаб бўлмайди: *Кичкиналимда дидамлар билан отга мингашиб қовун сайлига чиқардик, ...одамлар кечалари гулхан ёқишиб суҳбат қилишарди, мен бўлсам эски жангномаларни эслардим. (О. Ё.)*

-ётган+эди ёрдамида ясалувчи формада ҳаракатнинг бажарилиш вақти таъкидланади. Бадиий ифодада ҳаракатнинг бажарилиш вақтини (моментини) таъкидлаш эмас, балки ҳаракат-ҳодисаларнинг баъзи асосий ўринда бўлади. **-(а)р+эди** ёрдамида ясалувчи формада ҳам ҳаракатнинг бажарилиш вақти конкретлаштирилмайди, балки ҳаракатнинг бажарилиш асосий эътиборда бўлади. Шунга кўра бадиий ифодада ўтган вақтда маълум бир пайтга бажарилаётган ҳаракатни кўрсатиш учун **-ётган+эди** ёрдамида ясалувчи формага инсбаган **-(а)р+эди** билан ясалувчи форма мос келади. Ҳаракатнинг маълум конкрет вақтга (моментга) оидлиги умумий ҳолатдан сезилиб тураверади: *Мана, йўлдан салгина нарида бўйрон жарчиси пайдо бўлди. Осмон билан туташиб кетган қўюн ер бағрини қиртишлаб, хас-хашак борми, чанг-тўзон борми* (А. Ш.).

сини учуриб кўкка интиларди. Қўриққа туташган саҳронинг қумлари бўрон кучайган сари ғўза эгатларига сувдай оқарди. Янгидан-янги қум оқимлари бунёд этиб, қудратли қуюн кўтарилди. (Ш. Р.)

Ўтмишдаги маълум конкрет вақтда бажарилаётган ҳаракатни ифодалаш учун **-(а)р+эди** ёрдамида ясалувчи форманинг кўп қўлланиши сабабларидан бири бу формада бир неча феъл учун битта эди тўлиқсиз феълини қўллаш мумкинлигидир: *От олдинги оёқларини сувга ботириб анҳор четида халқоб бўлиб қолган сувни шимириб, оғзини сувдан узмай яғринини талаётган чивинларни думи билан тўзигиб юборар, йигит эса тўқайдан кўтарилаётган бир гала ўрдакнинг ҳавода пириллаб учишини кузатарди.* (С. Аҳм.)

2. Муносабат ифодалайди: *Мен сизни фақат яхши пахтакор деб билар эдим, бошқа ҳунарингиз ҳам бор экан.* (А. Қ.) *Йўлдош ака, намоз беш ракат бўлар эди, ундан ҳам ошиб кетди-ку?* (З. Фатхуллин.)

-(а)р+эди ёрдамида ясалувчи форманинг эди тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи ўтган замон формаларидан фарқли хусусияти шундаки, у жонли сўзлашувда ҳам, адабий тилда ҳам пайт эргаш гапни бош гапга боғлаш вазифасида қўлланмайди.

-гувчи+эди ёрдамида ясалувчи форма. Бу форма оғзаки нутқда ҳам, ёзма нутқда ҳам нисбатан кам қўлланиб, феъл билдирган ҳаракат субъект (бажарувчи)нинг характер хусусиятини кўрсатувчи типик ҳаракати эканини билдиради: *Маҳдум ўз ишида қанча пушиқ бўлса ҳам... неча йиллик адоватларни икки оғиз ширин сўз ёки беш пуллик манфаат эвазига унутиб юборгувчи эди.* (А. Қод.) *Эғнида ямоқ тўн, белида арқон, ҳамма вақт ерга қараб юргувчи эди.* (П. Т.)

Ҳозирги ўзбек тилида одатдаги, типик ҳаракат маъноси асосан **-р+эди** ёрдамида ясалувчи форма орқали ифодаланади. **-гувчи+эди** ёрдамида ясалувчи форманинг қўлланиш доираси эса анча чегараланган.

Юқорида айтиб ўтилганлардан маълум бўладикки, эди тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи ўтган замон формаларидан иккитаси, яъни **-ган+эди**, **-(и)б+эди** ёрдамида ясалувчи формалар ҳаракатнинг умуман ўтган вақтларга ондлигини билдиради. Қолганлари эса (**-ётган+эди**, **-ётиб+эди**, **-моқда+эди**, **-(а)р+эди**, **-гувчи+эди** ёрдамида ясалувчи формалар) ўтган вақтларда давом этган (давомли тарзда бажарилган) ҳаракатни ифодалайди.

Ҳозирги замон формалари

150-§. Ҳозирги ўзбек тилида ҳозирги замон феълининг аффикслар ва кўмакчи феъллар ёрдамида ясалувчи бир неча формаси қўлланади. Ҳозирги замон феълининг синтетик фор-

маси қуйидаги аффикслар ёрдамида ясалади: **-яп, -ётиб, -ётир, -моқда: ёзяпти, ёзаётибди, ёзаётир, ёзмоқда** каби. Аналитик формаси эса *ёт, тур, юр, ўтир* кўмакчи феъллари ёрдамида ясалади: *ёзиб ётибди, ёзиб турибди, ёзиб юрибди, ёзиб ўтирибди* каби.

Ҳозирги замон формалари ҳаракатнинг нутқ моментидан олдиш бошланганлиги ва нутқ моментидан ҳам тугамаганлигини билдиради. Бу формалар билдирган ҳаракат нутқ моментидан бажарилаётган (бажарилиб турган) ёки нутқ моментидан бажарилмаётган бўлиши мумкин. Бундаги асосий нарса ҳаракатнинг худди нутқ моментидан бажарилаётган бўлиши эмас, балки ҳаракатнинг нутқ моментидан аввал бошланганлиги ва ҳозир ҳам тугамаганлиги, давом этаётганлигидир: *Кишилар айрим участкаларда алоҳида парварши, алоҳида эътибор билан зўр ғайрат орқасида юқори ҳосил олишяпти. (О.) Мана булар ажойиб ҳунар эгалари бўлиб ўсмоқда. (Ибоҳон.) Отане боғда ишляптилар. (Ҳ. Ғ.) Ҳозир у ўз қилмишидан анча пушаймон бўлаётибди. (Ҳ. Н.)*

Бу мисоллардаги *олмоқ, ўсмоқ, ишламоқ, пушаймон бўлмоқ* феъллари билдирган ҳаракатларнинг худди нутқ моментидан бажарилаётган бўлиши шарт эмас. Масалан, *Ота боғда ишляптилар* деган вақтда ота дам олиб ўтирган бўлиши мумкин. Гап шундаки, боғда ишлаш бошланган ва ҳали тугамаган, ишлаш яна давом этади.

Ҳаракатнинг давомлилиги (тугамаганлиги) маъноси ҳозирги замон формаларининг ҳаммасига хос. Шу сабабли таркибда ҳозирги замон кўрсаткичи бўлган ўтган замон феъл формалари ҳам давомлилик маъносига эга бўлади: *ишляётган эди, ишламоқда эди* каби.

Ҳозирги замон феълининг синтетик ва аналитик формалари ўзига хос маъно нозикликларни ва қўлланишдаги хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади.

Ҳозирги замон феълининг синтетик формалари ичда стилистик жиҳатдан нейтрал ва энг кўп қўлланадиган формаси **-яп** аффикси ёрдамида ясалувчи формадир. Бу форма ҳаракатнинг бошланганлиги ва ҳозир ҳам давом этаётганлиги маъносига бошқа бирор қўшимча маъно қўшмайди.

-ётиб аффикси ёрдамида ясалувчи форма **-яп** аффикси билан ясалувчи формага нисбатан кам қўлланади. Бу форма нисбатан қадимий бўлиб, **-яп** аффикси **-ётиб** аффиксидан келиб чиққан. Шу сабабли бу икки аффикс ёрдамида ясалувчи феъл формаси маъно жиҳатдан бир-биридан фарқланмайди ва гапда уларнинг иккаласининг аралаш қўлланиш ҳоллари кўп учрайди.

Маъно жиҳатдан **-ётир** аффикси ёрдамида ясалувчи форма **-яп** ва **-ётиб** аффикслари орқали ясалувчи формалар билан бир гурпани ташкил қилади. Лекин у кўпроқ диалектал форма

бўлиб, ёзувда асосан газета материалларида, поэтик асарларда учрайди:

*Биз, мана бир бутун қувватни тўплаб,
Шу олий жаҳонни қураётирмиз.
Ҳар тўсиқ, ҳар ғовни парчалаб, бузиб,
Тубсиз ўпқонларга сураётирмиз. (У.)*

Ҳозирги замон феълининг **-моқда** аффикси билан ясалувчи формаси китобий услубга хос. Бу форма образли ифодаларда, тантанали, кўтаринки нутқларда қўлланади: *Чимларнинг майсасига аста урилиб тушаётган сув эгатларда жилдираб оқмоқда, қақраган тупроққа сингиб, эгатнинг пайновига томон аста йўл олмоқда. (Ҳ. Нуғмон.) Кеч куз. Олгиндек сап-сариқ барглар дарахт шохларидан чирт-чирт узилиб ерга тушмоқда. (Ж. Ш.) Қушлар шохдан-шоҳга сакрашиб қувноқ сайрашмоқда. Қишлоқ устида кишига ҳузур берувчи тонг шабадаси ғир-ғир зе-моқда. (Ҳ. Н.)* Бу мисоллардаги **-моқда** аффикси билан ясалган феъл формаси **-яп** аффикси ёрдамида ясалувчи форма билан алмаштирилса, воқеа оддий баён тусини олади. **-моқда** аффикси билан ясалувчи форманинг биринчи ва иккинчи шахсга нисбатан учинчи шахсда, биринчи ва иккинчи шахснинг бирлигига нисбатан кўплигида кўп қўлланишининг сабаби ҳам унинг юқорида айтилган хусусиятидан келиб чиқади.

-моқда аффикси билан ясалувчи форманинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири унинг бўлишсизлик (никор) формасига эга эмаслигидир.

Тўрт ҳолат феълининг — *ёт, тур, юр, ўтир* феълларининг — ҳозирги замон формаси алоҳида кўринишга эга. Буларнинг ҳозирги замон формаси **-(и)б** аффикси билан ясалган равишдеш формасига шахс-сон қўшимчаларининг қўшилишидан ҳосил бўлади: *ётибман, ётибсан, ётибди; турибман, турибсан, турибди; юрибман, юрибсан, юрибди; ўтирибман, ўтирибсан, ўтирибди* каби: *Станцияда ҳали яна икки вагон тахта, цемент, ойна, тунукалар ётибди. (Ас. М.) Республикамиз олдида жуда азим, юксак вазифалар турибди. (О.) ...чирмандангни секинроқ черт, далада ҳали эл юрибди. (О.) Катта уйда эшон ойимлар,... Маҳамат Шариф қозининг қизлари ўтиришибди. (О.)*

Кўрсатилган феълларнинг бу формаси ўтган замон маъносини ҳам ифодалайди. Ўтган замон ёки ҳозирги замон ифодаланганлиги контекстда аниқлашади: *Хон бир бегуноҳ одамни ғазабга олиб тошбўрон қилдирибди, «тош отмаган одам қолмасин» деб унинг тепасида турибди. (А. Қ.) Уктам электр фонарчасини ёқиб соатга тутди, икки соат юришибди. (О.) Мулла Бурхон ҳам Ситоранинг келишини кутиб чиллахонадан бирон жойга чиқмай ўтирибди, Ситора кўп куттирмабди. (С. А.)* Бу мисолларнинг учаласида ҳам ўтган замон маъноси ифодаланган.

Бу ҳолат феълларининг кўрсатилган ҳозирги замон феърмаси бўлишсиз формада қўлланмайди. Агар бўлишсизлик кўрсаткичи олса, ўтган замон ифодаланади: *ётмабди, турмабди, юрмабди, ўтирмабди* каби.

Ёт, тур, юр, ўтир феълларининг ҳаракат ёки ҳолат ифодалишини фарқлаш керак. Ҳаракат билдирганда, жўналиш ёки чиқиб келишигидаги сўзни бошқаради ва уларнинг ҳозирги замон формаси **-яп, -ётиб, -ётир** аффикслари ёрдамида ясалади. Ҳолат билдирганда эса ўрин келишигидаги сўзни бошқаради. Қиёсланг: *ўрнига ётпти — ўрнида ётибди, ўридан турапти — ўридан турибди*.

Ҳозирги замон феълларининг аналитик формалари *ёт, тур, юр, ўтир* кўмакчи феъллари ёрдамида ясалади: *ёзиб ётибман, ёзиб турибман* каби: *Колхознинг кенг, уфққа тутанган яхлит майдони... қуёш тафтида кўнчиб ётибди. (Ҳ. Нурмои.) Ҳали душманларимиз тинчигани йўқ, ...ҳушёрликни қўлдан бердинг, калланга соламан деб пойлаб турибди. (У.) Мен зvenoга Гуломжонни мўлжаллаб юрибман. (Ҳ. Нурмои.) Ҳали келишгани йўқ, ўзим ҳам хавотир бўлиб ўтирибман. (А. Қ.)*

Аналитик форманинг *ёт, тур, юр, ўтир* кўмакчи феъллари ёрдамида ясалувчи ҳар бир тури ўзига хос қўшимча маънолари ва бошқа хусусиятлари билан бир-бирдан фарқланади. Масалан, *ёт* кўмакчи феъли ёрдамида ясалувчи форма ҳаракат-ҳолатни кучайтириб ифодалайди: *ёзиб ётибди, ишлаб ётибди, ёғиб ётибди* каби; *юр* кўмакчи феъли билан ясалувчи форма ҳаракатнинг узоқ давомини билдиради: *ишлаб юрибди* ва ҳ. Бу фарқли хусусиятлар ҳар бир кўмакчи феълга хос. (Булар ҳақида «Кўмакчи феъллар» баҳсига қаранг.)

Юқорида кўрсатилган тўрт кўмакчи феъл ёрдамида ясалувчи ҳозирги замон феълларининг инкор формасида бўлишсизлик кўрсаткичи етакчи феълга қўшилади: *ишламай турибди, бормаи юрибди* каби. Бўлишсизлик формаси кўмакчи феълга қўшилса, ўтган замон ифодаланади: *ишлаб турмабди*.

Ҳозирги-келаси замон формаси

151-§. Ҳозирги-келаси замон феълларининг икки формаси бор: 1) ҳозирги-келаси замон аниқлик формаси; 2) ҳозирги-келаси замон гумон формаси.

152-§. Ҳозирги-келаси замон аниқлик формаси **-а, -й** аффикси билан ясалган равишдошни шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинади: *ёзаман, ёзасан, ёзади; ёзамиз, ёзасиз, ёзади(лар); ишлайман, ишлайсан, ишлайди; ишлаймиз, ишлайсиз, ишлайди(лар)*. Бу форма қўйидаги маъноларни ифодалаш учун қўлланади:

1. Ҳозирги замонни билдиради. Бунда қўйидаги ҳолатлар бўлиши мумкин: 1) ҳаракатнинг бажарилиши бирор вақт билан чегараланмайди, у предметнинг қонуний, доимий белгиси-

га айланган бўлади: *қуш учади, ёзда ҳаво исийди, кулги умр-ни узайтиради* ва б. Инсон юраги — *нозик рубоб. Уни муҳаббат билан чертсанг, ишқ қўшиғини, вафо достонини эшитасан.* (Ҳ. Ғ.) *Ўзбек қизлари сезгисини айтмайди. Бир умр пинҳон тутади.* (Сайёр.) *Қуш уясида кўрганини қилади.* (Мақол.); 2) шахс ёки предметнинг одатдаги, доимий ҳаракатини билдиради: *Аёлим кишин-ёзин ичкари ҳовлининг юмушини қилади: кир юзади, уй-жойини супуради, нон ёпади, кўрпа қавийди,..* (О.) *Менинг икки танишим бор,.. бир-бирига ишонади, ..бирга ишлайди, бирга юради, бирга туради...* (А. Қ.); 3) ҳаракатнинг бажарилиши бевосита нутқ моментига, ҳозирга оид бўлиши мумкин: *Йигит ниҳоятда исиб кетган. Пешнаси, юзларидан тинмай тер қуяди.* (С. Аҳм.) *Уша кунни бўлиб ўтган шов-шув ҳали ҳам қулоғим тагида шангиллайди, ҳали ҳам миямни гангитяпти.* (Б. К.) *Аллақандай қинғир-қийшиқ йўлларда юриб, жиноят қилиб, жар ёқасида турасан, бола!* (Я.)

Ҳаракат предметнинг доимий белгиси, одатдаги ҳаракати бўлганида ҳам бу ҳаракатнинг ҳозирги замонга оидлиги инкор этилмайди, балки бу ҳаракат ҳозирги замон учун ҳам характерли бўлади. Шу сабабли *қуш учади, одам гапиреди* каби гаплардаги *учади, гапиреди* феъллари ҳозирги замон маъносини ифодаловчи формалар ҳисобланади (грамматик жиҳатдан феълнинг ўтган замон, ҳозирги замон ва келаси замонидан бошқа яна қандайдир замони йўқ.) Ҳозирги-келаси замон формаси ҳозирги замон маъносини ифодалаган ҳолларда ҳаракатнинг бажарилишини маълум вақт доирасида конкретлаштирмаслиги билан ҳозирги замон феъл формаларидан фарқланади. Шунга кўра ҳаракат-ҳолат ҳозирги вақтга оид бўлган ҳолларда ҳам ҳозирги-келаси замон формаси билан алмаштирилса, маънода маълум ўзгариш сезилади. Қиёсланг: *нега индамайсан — нега индамаялсан.* Худди шу хусусиятига кўра қуйидаги мисолдаги ҳозирги-келаси замон формасини ҳозирги замон формаси билан алмаштириб бўлмайди: *Кўкрагингиз ярқ-ярқ қилади-ю, яна яёв келялсиз.* (О.)

2. Келаси замонни билдиради: *Боланг уч-тўрт кун қийналади, кейин ўрганиб кетади.* (А. Қ.) *Ишонтириб айтаманки, Кўкбулоқдан ҳам сув чиқади.* (Ш. Р.)

Келгусида бажарилиши аниқ бўлган ҳар қандай ҳаракат ҳозирги ўзбек тилида шу форма орқали ифодаланаверади.

153-§. Ҳозирги-келаси замон гумон формаси сифатдошнинг -(а)р (-мас) аффикси билан ясалувчи турини шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинади: *ёзарман, ёзарсан, ёзар; ёзармиз, ёзарсиз, ёзар(лар); ёзмасман, ёзмассан, ёзмас; ёзмасмиз, ёзмассиз, ёзмас(лар).* Замон ифодалашига кўра бу форма *ёзман, ишлайман* типдаги формадан фарқланмайди, яъни бу форма ҳам ҳозирги замон ва келаси замон маъноларини ифодалаш учун қўллана олади: *Болалар! Менинг сўзларим ҳозирча сизларга бир гуш, бир хаёл бўлиб кўринар* балки. (Н. С.)

Райком секретари ўзининг кекса дўстини бориб кўрса, айб бўлмас. (Ш. Р.) Қаердан биласан, балки ҳозир ҳам юқоридан қарарман. (А. Қ.) Шу атрофда юргандир, келиб қолар. (С. Ан.) Агар ярам жуда ҳам безовта қилса, санчастьга ўзим бора қоларман. (Н. С.)

Ҳозирги-келаси замон феълининг ёзаман, ишлайман типидagi формаси билдирган ҳаракатни гумон тарзида ифодалашда ёзарман, ишларман типидagi форма қўлланаверади: заводда ишлайди — заводда ишлар, эртага келади — эртага келар каби. Лекин ҳозирги замонга оид ҳаракатнинг гумон тарзида ифодаланишида, асосан, -дир аффикси ва -са керак ёрдамида ясалувчи форма қўлланганлиги сабабли (*ишлаётгандир, ишласа керак* каби) ишлар, келар типидagi форманинг ҳозирги замон маъносида қўлланиши нисбатан кам учрайди.

Ҳозирги-келаси замон гумон феъли формаси шарт эргаш гапли қўшма гапларда бош гапнинг кесими вазифасида, кўпинча, фикрнинг қатъий ифодаси учун ҳам қўлланади: *Агар ўлган киши қайта тирилса, бундан ортиқ ажойибот бўлмас. (А. Убайдуллаев.)*

Ҳозирги-келаси замон гумон формаси келаси замон маъносида қўлланганда, у билдирган «гумонлик»нинг даражаси ҳар хил бўлиши мумкин: *Балки завод қуриш учун овора бўлишга тўғри келмас, биз тайёр заводни, ишлаб турган заводни қўлга олармиз ва жуда ҳам арзонга олармиз. (О.) Пулингнинг ярмига турлаб ипак ол, қолганини сарфлама, читини кейин оларсан. (О.)*

Биринчи мисолда ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслигини ҳақиқатда ҳам сўзловчининг билмаслиги ифодаланган ва шунинг учун бу гапда «гумон», «билмаслик» маъносини ифодаловчи *балки* сўзини қўллаш мумкин. Кейинги гапда эса бундай эмас. Унда *оларсан* формаси ҳаракатнинг бажарилишини аниқ тарзда ифодаламайди. Лекин у ҳаракатнинг бажарилиши ноаниқ эканини (сўзловчининг билмаслигини) таъкид билан ифодаламайди ҳам. Шу сабабли бу гапда ҳам *балки* сўзини қўллаб бўлмайди. Биринчи ҳолатда ҳозирги-келаси замон гумон формаси ўрнида -са керак ёрдамида ясалувчи формани қўллаш мумкин: *эртага келар — эртага келса керак*. Иккинчи ҳолатда эса ҳозирги-келаси замон формаси ўрнида бу формани қўллаб бўлмайди. Мисоллар: *Қадр-қимматларингни туширманглар, бўтам. Яна танангизга ўйлаб кўрарсиз. (Ж. Абдуллахонов.) Мана ўғлим, эртага ўзинг олиб ерсан морозженоени. (О. Ё.) Йўқ, ая, чой бўлса бошқа пайт ичармиз, ҳозир фурсат йўқ. (У. Назаров.)*

Ҳозирги-келаси замон феълининг экан, эмиш тўлиқсиз феъллари билан ясалган эшитилганлик, кейин билганлик маъносини ифодаловчи формаси гумон маъносини ифодаламайди: *ишлар экан, келар экан; ишлар эмиш, келар эмиш* каби.

Ҳозирги-келаси замон гумон феълнинг аниқлик маъносида

қўлланиш ҳоллари шеърятда, эски услубга хос нутқларда учрайди: *Яллалар айтиб кезарман, Шу ғўзал бўстонда мен. (Я.)* Лекин ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтаи назаридан унинг гумон маъносига қўлланиши нормал ҳолат ҳисобланади.

Демак, ҳозирги-келаси замон феъл формалари, айрим фарқли модал маъноларидан қатъи назар, ҳозирги ва келаси замон маъноларини ифодалайди ва худди шу хусусиятига кўра «ҳозирги-келаси замон формаси» деб аталади.

* *
*

154-§. Ўтган, ҳозирги ва келаси замон маъноларининг ҳар бири махсус грамматик форма орқали ифодаланиши кўрсатилди. Лекин бир замон формасининг бошқа замон формасига хос маънода қўлланиши ҳам учраб туради. Бу ҳодиса маълум услуб талаби билан бўлади. Ҳаракатнинг қайси замонга оидлиги эса умумий ҳолатдан сезилиб туради.

Ўтган замон феъл формаларидан -ди аффикси ёрдамида ясалувчи формасининг келаси замон ва ҳозирги замон маъноларида қўлланиш ҳоллари учрайди: *Ҳозир қоронғида қаёққа бордигу, нимаям қилдик. (П. Т.)— Қаёққа борамизу, нимаям қиламиз. Шундан сўнг билмадим, қанча вақт ширин хаёллар осмонида қанот қоқиб юрдим. (Сайёр.)— билмадим — билмайман.*

Ҳозирги замон феълнинг келаси замонга оид ҳаракатни ифодалаш учун қўлланиши асосан *кет, бор, юбор, бошла* каби феъллар доирасида учрайди. Бунда сўзловчи субъектни, ҳаракатни бажаришга киришган каби тасвирлайди: *Буларни бошиқа полкка юборяпмиз. (А. Убайдуллаев.) Эртага урушга кетяман, ука. (О. Ё.) Сиздан фотиҳа олай деб келдим, бугун теримни бошляпмиз. (Ҳ. Ғ.)*

Ҳозирги замон формасининг ўтган замонга оид ҳаракатни ифодалаш учун қўлланиши жуда кўп учрайди. Бундай ҳолларда сўзловчи ўзини ўтган замонга олади ва ҳаракатни унинг бевосита кузатувчиси сифатида баён этади: *Кеча далада чунонам чеканка қиляптики, бамисоли уста сартарош ғўзани попаратка қиляпти дейсан. (С. Аҳм.) Бир кун қарасам, дарчани бузаман деб болта кўтариб келаятибди. (А. Қ.)*

Шахс-сон категорияси

155-§. Ҳар бир майл турида ҳаракатнинг бажарувчиси (бажарувчи шахс) ҳам кўрсатилади. Ҳаракат бажарувчиси сўзловчи, тингловчи ёки ўзаро суҳбатда иштирок этмовчи ўзга шахс бўлиши мумкин. Бу маънолар махсус формантлар ёрдамида ифодаланади. Шахс билдирувчи формантлар айна вақтда бажарувчининг сон-миқдорини ҳам кўрсатади: *бордим —*

I шахс, бирлик; *бординг* — II шахс, бирлик; *борди* — III шахс, бирлик; *бордик* — I шахс, кўплик; *бордингиз* — II шахс, кўплик; *борди(лар)* ёки *боришди* — III шахс, кўплик.

Демак, ҳаракатнинг бажарувчи шахсга ва бу шахснинг сон-миқдорига муносабатли шахс-сон категорияси бўлади. Бу маъноларни ифодаловчи формалар **шахс-сон формалари** дейилади.

Биринчи шахс бирлик формаси ҳаракатнинг бажарувчиси сўзловчининг ўзи эканини билдиради: *бордим, келганман* каби. Унинг кўплиги эса ҳаракатни сўзловчи мансуб бўлган коллектив бажаришини англатади: *бордик, борганмиз, борамиз* каби.

Иккинчи шахснинг бирлиги ҳаракатнинг бажарувчиси тингловчи эканини, кўплиги эса тингловчи мансуб бўлган коллектив эканини билдиради: *бординг, бордингиз, борасиз* каби.

Учинчи шахс формаси сўзловчи ва тингловчидан бошқа шахс ёки шахслар ҳаракат бажарувчиси эканини кўрсатади. Учинчи шахсда кўплик маъносининг ифодаланишида *-лар* аффикси ҳам қатнашади: *борадилар, борадилар* каби.

Феълнинг биринчи ва иккинчи шахс формаси киши (одам)-ларга нисбатан, учинчи шахс формаси эса киши (одам) ва предметларга нисбатан ҳам қўлланади: *келдим, келдинг, келди, гуллади*. Бадий ифодаларда — «жонлантириш» билан баён этишда биринчи ва иккинчи шахс формаси предметларга нисбатан ҳам қўлланади: «*Қизил вагон*» яна қаерларга *олиб борасан сен? Мени Ферузадан қанча олисга олиб кетасан?* (Ҳ. Ғ.)

Биринчи ва иккинчи шахснинг бирлик ва кўплиги махсус кўрсаткичларга эга. Учинчи шахс кўплиги эса шахс кўрсатувчи махсус кўрсаткичга эга эмас. Бунда кўплик маъноси бирликка *-лар* аффиксини қўшиш орқали ёки биргалик даража формаси орқали ифодаланади. Кўпгина ҳолларда эса бирликнинг ўзи кўплик учун ҳам қўлланаверади: *болалар келдилар, болалар келишди, болалар келди*.

Ҳозирги ўзбек тилида шахс-сон кўрсаткичларнинг бир неча тури бор. Уларни ўз хусусиятларига кўра тўрт асосий турга бўлиш мумкин:

I. Ижро майлининг сифатдош ва равишдош формаларидан ясалган ўтган замон турларида, ҳозирги замон феълининг барча формаларида, ҳозирги-келаси замон формасида ва мақсад майли формасида биринчи шахснинг бирлиги *-ман*, кўплиги *-миз*; иккинчи шахснинг бирлиги — *-сан*, кўплиги *-сиз* кўрсаткичга эга бўлади. Учинчи шахс баъзи замон турларида *-ди* аффиксли бўлади, баъзи замон турларида эса унинг махсус кўрсаткичи бўлмайди:

I.	<i>борган</i> + ман	... + миз	<i>ёриб</i> + ман	... + миз
II.	... + сан	... + сиз	... + сан	... + сиз
III.	... + —	... + (лар)	... + ди	... + ди(лар)

I.	<i>борян</i> + ман	... + миз	<i>бора</i> + ман	... + миз
II.	... + сан	... + сиз	... + сан	... + сиз
III.	... + ти	... + ти(лар)	... + ди	... + ди (лар)

I.	<i>бормоқчи</i> + ман	... + миз	
II.	... + сан	... + сиз	
III.	... + —	... + (лар)	ёки <i>боришмоқчи</i>

2. Утган замон феълининг -ди аффикси ва *эди* тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи турларида, шунингдек, шарт майли формасида биринчи шахснинг бирлиги -м, кўплиги -к; иккинчи шахснинг бирлиги -нг: кўплиги -нгиз кўрсаткичли бўлади. Учинчи шахснинг махсус кўрсаткичи бўлмайди:

I.	<i>борди</i> + м	... + к	<i>борган эди</i> + м	... + к
II.	... + нг	... + нгиз	... + нг	... + нгиз
III.	... + —	... + (лар)	... + —	... + (лар)

	<i>борса</i> + м	... + к
	... + нг	... + нгиз
	... + —	... + (лар)

3. Утган замон ва ҳозирги замон феълларининг *йўқ* сўзи ёрдамида ясалувчи инкор формасида шахс-сон кўрсаткичлари эгалик аффикслари билан бир хил кўринишга эга бўлади:

I.	<i>борган</i> + им йўқ	... + имиз йўқ
II.	... + инг йўқ	... + ингиз йўқ
III.	... + и йўқ	... + (лар) и йўқ

	<i>борайтган</i> + им йўқ	... + имиз йўқ
	... + инг йўқ	... + ингиз йўқ
	... + и йўқ	... + (лар)и йўқ

4. Буйруқ-истак майлининг шахс-сон кўрсаткичлари алоҳида турни ташкил этади:

I.	<i>бор</i> + ай	<i>бор</i> + айлик
II.	<i>бор</i> + — ёки <i>бор</i> + гин	<i>бор</i> + инг, <i>бор</i> + ингиз,
III.	<i>бор</i> + син	<i>бор</i> + ларинг, <i>бор</i> + инглар <i>бор</i> + син (лар), <i>бор</i> + ишсин

Шахс-сон формаларидан биринчи шахснинг бирлик формаси фақат шу шахснинг бирлигини ифodalаш учун, иккинчи шахснинг бирлик формаси эса шу шахснинг кўплиги учун ҳам қўлланади. Бу ҳолат, асосан, сенсираш, ҳурматсизлик, дўқ-пўписани ифodalовчи муносабатларда учрайди. Кўплик маъно-

си -лар аффиксини олган олмош ёки бошқа восита орқали ифодаланади: *сенлар айтгансан, ҳамманг кел каби.*

Учала шахснинг кўплик формасининг қўлланишида айрим хусусиятлар бор.

Биринчи шахснинг кўплиги шу шахснинг бирлиги учун қўлланади. Бундай ҳолларда камтарлик, ўзини юқори олиш ёки киноя, кесатик маънолари ифодаланади: *Уша боғбон биз бўлсак деб келдик. (Ш. Саъдуллаев.) Тушки пайт, соч-соқолли олдирдик, мўйловни қайчиладдик, атирри септирдик. Кейин дўппини чаккага қўндириб, бундай гостинсага кирсак, ҳеч ким кўринмади. (С. Ан.) Ҳали бой, феодал номини ҳам орттирдикми?! Бўлди. Бу уйда ё феодал турсин, ё сиз туринг. (Б. Раҳмонов.) Сизга ёқмабмиз, холос! (Я.)*

Иккинчи шахснинг кўплиги бирдан ортиқ кўринишга эга. Биринчи турдаги шахс-сон кўрсаткичларида иккинчи шахс кўплигининг қуйидаги кўрсаткичлари бор: **-сиз, -санлар, -сизлар: боргансиз, боргансанлар, боргансизлар** каби. **-сиз** кўрсаткичли форма иккинчи шахснинг бирлиги учун ҳам кенг қўлланади. Бундай ҳолларда ҳурмат ёки кесатик, киноя маънолари ифодаланади: *Сиз нега бизларни ўзингизга ўгай кўрасиз. (Н. С.)*

Ўзидан катта ёшдаги суҳбатдошнинг ҳаракатига нисбатан ва умуман ҳурмат ифодалашда ҳар қандай ёшдаги суҳбатдошнинг ҳаракатига нисбатан иккинчи шахс кўплик формасининг қўлланиши ҳозирги ўзбек адабий тилида нормал ҳолат ҳисобланади. Бу ҳодиса иккинчи шахс бирлик формасининг қўлланишида ўзгариш юз беришига сабаб бўлган. Иккинчи шахс кўплигининг шу шахс бирлиги учун ҳурмат маъносидан қўлланиши бирлик формасининг ҳурматсизлик, менсимаслик ифодаси учун қўлланишига олиб келган: *Яна тугиб бермоқчимисан, номард? (С. Ан.)* Лекин ўзидан кичик ёшдаги ёки тенгдош суҳбатдошнинг ҳаракатига нисбатан иккинчи шахс бирлигининг қўлланиши оддий (нормал) ҳолат ҳисобланаверади. Демак, **-сан** ва **-сиз** формантлари бирлик ва кўплик ифодалаш жиҳатидангина эмас, шунингдек, «сизлаш» ва «сенлаш» хусусияти жиҳатидан ҳам дифференциацияга учраган.

Контекстдан ташқари ҳолатда **-сиз** аффиксли форманинг кўплик ёки бирлик маъносидан қўллангани аниқ бўлмай қолади. Шунинг учун кўпликни аниқ ифодалашда бу форманинг ўзи ҳам **-лар** аффиксини олади: *боргансизлар* каби. Бу формада ҳамма вақт ҳурмат (аниқроғи, «сизлаш») ҳам бўлади: *Рўзғор тирикчиликларинг қалай, қийналмаяпсизларми? (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.)*

Кўпликнинг **-сизлар** форманти ёрдамида ясалувчи формаси бўлганидан, бунга қарама-қарши ҳолда, иккинчи шахс кўплигининг «сенлаш» формаси ҳам келиб чиқади. Бу форма иккинчи шахснинг бирлигига **-лар** аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлади: *боргансанлар*. Бу форма ҳурматсизлик ифодалаш учун ҳам, оддий муносабат учун ҳам қўлланади: *Бирпас бир-бирли-*

рингни кўрмасаларинг туролмайсанлар! (П. Қ.) Ҳа, ариққа тушмайсанларми?! (Н. С.) Еппасига чўлга кўчасанлар. (П. Қ.)

Шахс-сон кўрсаткичларининг иккинчи турида ҳам иккинчи шахснинг кўплиги бирдан ортиқ формага эга. Бу турда ҳам кўпликнинг **-лар** олмаган формаси иккинчи шахснинг бирлиги учун қўлланиши мумкин: *бордингиз* — кўплик ёки бирлик «сизлаш» маъноси билан. Иккинчи турда бир фарқли хусусият бор, яъни иккинчи шахснинг бирлиги «сизлаш» маъносидаги кўпликни ифодаловчи форма таркибида қатнашади. Қиёсланг: *бординг* — бирлик маъноси ифодаланган, *бординглар* — кўплик ва «сизлаш» маънолари ифодаланган, *бордиларинг* — кўплик ва «сенлаш» маънолари ифодаланган: *Сизлар мушкул операцияни бажариб, қўмондонликнинг ишончини оқлабдинглар. (А. Убайдуллаев.) Нимага рухсат сўрамасдан кирдиларинг? (О. Е.)*

Иккинчи шахс кўплигининг **-нгиз** аффиксли формасига **-лар** аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлувчи турни ҳам қўлланади. Бунда **-лар** аффиксининг **-нгиз** аффиксидан олдин ё кейин қўшилиш ҳоллари учрайди: *бордиларингиз* ёки *бордингизлар* каби: *Қандай бўлса ҳам душман кўрмагандай қилиб ишласаларингиз яхши бўлади-да. (Н. С.)* Демак, бу турда иккинчи шахс кўплиги қуйидаги формантлар ёрдамида ясалади: **-нгиз**, **-нглр**, **-ларингиз**, **-нгизлар**. Лекин булардан **-ларингиз** ва **-нгизлар** ёрдамида ясалувчи форма нисбатан кам учрайди.

Учинчи турда ҳам иккинчи шахс кўплигининг худди юқоридаги каби кўрсаткичлари бор: **-ингиз**, **-инглр**, **-ларинг**, **-ингизлар**, **-ларингиз**: *борганингиз йўқ, борганинглр йўқ, борганларинг йўқ, борганларингиз йўқ, борганинглр йўқ, борганинглр йўқ, борганларингиз йўқ*. Буларнинг маъно ва қўлланиш хусусиятлари юқорида кўрсатилган турларнинг хусусиятлари кабидир.

Буйруқ майлида ҳам иккинчи шахснинг кўплиги бирдан ортиқ формалар билан ифодаланади: *бор-инг*, *бор-инглр*, *бор-ингиз*, *бор-ларинг*, *бор-ингизлар*. Кўринадики, буйруқ майлида иккинчи шахснинг *бор*, *борин* типидagi бирлик формасидан **-лар** аффикси ёрдамида кўплик формаси ясалмайди.

Иккинчи шахснинг **-инг** аффикси ёрдамида ясалувчи формаси кўпликка нисбатан birlikнинг ҳурмат (сизлаш) маъносини ифодалаш учун кўп қўлланади: *Қани, меҳмон, қанд тишлаб ичинг. (Ш.)* Кўпликнинг «сизлаш» маъносида, асосан, **-инглр**, «сенлаш» маъносида **-ларинг** формантлари ёрдамида ясалувчи формаси қўлланади: *Шундай қилинглрки, бир йўқ билан икки қуён нишонга олинсин! (Н. С.) Чулдирайвермаларинг чугурчуқдай! Қулоқ керак бўлса, кесиб олларинг. (Ҳ. II.)* Кўпликнинг **-ингиз** ва **-ингизлар** формаси нисбатан кам қўлланади.

Шахс-сон формаларининг юқоридаги тўрттала турида ҳам учинчи шахс кўплиги бир хил хусусиятга эга, яъни учинчи шахснинг кўплиги: 1) шу шахснинг birlik формаси орқали ифодаланади: *улар келди, улар келган, улар келсин* ва б.; 2) **-лар** аффикси ёрдамида ифодаланади: *улар келганлар (кел-*

дилар, келсинлар); 3) биргалик даража формаси орқали ифодаланари: *келишди, келишяпти, келишсин*. Биринчи ва иккинчи ҳолатда бирлик ёки кўплик ифодалангани контекстдан ташқарида жуда аниқ бўлмайди. Чунки **-лар** аффикси бирликнинг ҳурмати учун ҳам қўлланади: *Отам келдилар* каби. Биргалик даража формаси қўлланганда ҳамма вақт кўплик маъноси ифодаланади. Бу формада ҳамма вақт «сизлаш» ҳам бўлади: *боришин, келишяпти*.

Учинчи шахс кўплигининг *борганлар, боришган* типдаги формаси «сизлаш» маъносини ифодалаш хусусиятига эга. Шунинг учун ҳаракат нарса-предметларга оид бўлганида, кўплик учун ҳам бирлик формасининг ўзи қўлланаверади: *мевалар пишди, гуллар очилди* каби. Бундай ҳолларда кўплик формасининг қўлланиши нормал ҳолат ҳисобланмайди.

* *
*

156-§. Шахс-сон формаларининг кўчган маънода қўлланиши ҳам кўп учрайди. Бу ҳодиса, асосан, иккинчи ва учинчи шахс формаларида кузатилади.

Учинчи шахс формасининг биринчи шахс маъносида қўлланиши эски услубга хос бўлиб, ҳозирги кунда жуда кам учрайди. Бундай ҳолларда гап ичида *камина, фақир* сўзлари ҳам қўлланади: *камина айтди — мен айтдим*.

Учинчи шахс кўплик формасининг иккинчи шахс бирлик («сизлаш») маъносида қўлланиши ҳам кўпроқ эски услубга хос: *Нима хоҳласалар ҳаммаси бор. (Н. С.) Ассалому алайкум, Жиянбой ака, соғ-саломат бормилар, эсон-омон юрибдиларми? (З. Фатхуллин.) Кулмасилар, бой афанди, сипоҳларнинг ...номи ваҳмалари ҳам юракларни бесаранжом қилади:-я. (Я.)*

Иккинчи шахснинг бирлик формаси ва бирлик маъносида «сизлаш» учун қўлланувчи формаси умумшахс маъносида қўлланади: *Қайта-қайта ҳидлаганингда ер меҳрига тўйгандай бўласан. (Сайёр.) Гоҳо, кўпинча саҳар пайтида, тўсатдан совқотганингизни сезиб уйғонасиз, ...баланд кўтарилган ҳулкарга тикилиб узоқ ётасиз, ...порлаб турган тонг юлдузини кўрасиз, кейин чакмонга яхшироқ ўралиб, яна ухлаб қоласиз. (О. Ё.)* Бундай ҳолларда гапда кўпинча одам ёки киши сўзлари қўлланади: *Шунчаки ишнинг белига тепганига ачинасан киши. (С. Ан.) Иш шундай кўпайдики, овқатни ҳам кўчаларда юриб ейсан киши. (Я.)*

Гап ичида одам ёки киши сўзи қўлланганда, учинчи шахс формаси ҳам умумшахс маъносида қўллана олади: *Муваффиқиятларини кўриб одам қувонади.*

157-§. Феълнинг функционал формалари асосий хусусиятларига кўра икки турга бўлинади: 1) феълнинг маълум бир вазифа учун хосланган формалари; 2) ҳаракатнинг турли характеристикасини кўрсатувчи ва модал маъно ифодаловчи формалар.

Феълнинг маълум бир вазифа учун хосланган формалари

158-§. Феълнинг маълум бир вазифа учун хосланган формалари ҳаракат номи, сифатдош ва равишдош формаларидир. Булар феълнинг от, сифат ва равишга хос вазифада қўлланиш учун хосланган формалари ҳисобланади.

159-§. Ҳаракат номи. Феълнинг ҳаракат номи формаси **-(и)ш, -(у)в, -моқ** аффикслари ёрдамида ясалади: *ёзмоқ, ёзиш, ёзув; ўқимоқ, ўқиш, ўқув*. Бу формалар ҳаракатнинг бажарилишини ва у билан боғлиқ бўлган бошқа маъноларни билдирмайди, балки ҳаракат-ҳолатнинг номини билдиради, ҳаракат-ҳолатнинг атамаси бўлади. Шу сабабли отларга хос грамматик кўрсаткичларни қабул қила олади ва гапда отларга хос вазифаларни бажаради.

Ҳаракат номи формаларининг ҳар бири ўзига хос хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади.

-(и)ш аффикси билан ясалувчи форма. Бу форма қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Ҳаракатнинг номини билдиради, унинг атамаси ҳисобланади: *Ҳайдар Анорхон билан тун бўйи, тонг отгунча ҳам шу жойда, шу хилда ўтиришга тайёр эди. (И. Р.) Кетиши ҳам, кетмаси ҳам номаълумлигини айтди. (Мирм.)*

2. Иш, машғулот маъносини билдиради: *шўдгорлаш, суғориш, ўғитлаш, пардозлаш* каби: *У Мирзачўл ерларини суғориш, шўрни ювиш, уруғчилик масалалари билан шугулланар, каттагина боғи ҳам бор эди. (Ҳ. Ғ.) Саратонда қовун сайили ўтказиш Катта қишлоқ деҳқонларининг одати эди. (И. Р.)*

3. Одатдаги от маъносига қўлланади: *чопиш («бег»), келиш («приход»)* каби: *Уша тун тоғда отам балки шу жилайишим учун жон бергандир. (Ас. М.) Саратоннинг яшии келиши сабзавот бригадаси учун қувончли бўлди. (И. Р.)*

-(и)ш аффикси билан ясалувчи ҳаракат номи формасининг **-лик** аффикси билан қўлланиш ҳоллари учрайди: *боришлик, қўрқинишлик* каби: *Аmmo айтишликка бўлмаса имкон. Мана бу ёмон. (Шукрулло.)* Бундай ҳолларда учинчи пунктда кўрсатилган маъно ифодаланади. Лекин **-лик** аффиксини қўллаш ҳозирги ўзбек адабий тили учун нормал ҳолат эмаслигини сезилиб туради.

-**(и)**ш аффикси ёрдамда ясалган ҳаракат номи формаси эгалик аффиксини олиб, тартиб соп билан қўлланганда, ўтган замон ёки ҳозирги замон формасига хос маъно ифодаланади: *Ешим шунга етиб, икки кун барг еб уйқуга кетган қуртни биринчи кўришим.* (Н. С.) *Элмурод тўйда биринчи марта кўрпачада ўтириб ош ейиши.* (П. Т.)

Булардан қатъи назар, кўриб ўтилган ҳоллардаги ҳаракат номи формасини замон маъносини ифодаловчи форма деб бўлмайди.

-**(и)**ш аффикси билан ясалувчи ҳаракат номи формаси кўплик, эгалик ва келишик аффикслари билан қўлланганда, бу аффиксларнинг маъносида деярли ўзгариш бўлмайди. Фақат ўрин-пайт келишиги формасида қўлланганда, феъл семантикаси ва ўрин-пайт келишиги формасининг таъсирида ҳаракат номи формасининг янги бир хусусияти келиб чиқади.

Маълумки, ҳаракат номи формасидаги феъл ҳам (феъл бўлганлигидан) ҳаракат-ҳолат билдиради. Бу формадаги феъл пайт билдирувчи -да аффикси билан қўлланганда, ҳаракат-ҳолат пайт (вақт) маъноси билан боғланади. Натижада бу ҳаракат-ҳолат процесс ҳолатига, динамик ҳолатга ўтади. Шунинг учун ҳам ўрин-пайт келишигидаги ҳаракат номи формасини ҳаракат-ҳолатни процесс (динамик) тарзда ифодаловчи ҳозирги замон сифатдошининг ўрин-пайт келишигидаги формаси билан алмаштириш мумкин: *келишда — келаётганда — келаётган вақтда каби: Овқатдан кейин сўрайди, ётишда сўрайди, туришда сўрайди.* (М. Исм.)

Агар ҳаракат номи формаси от маъносида бўлса, ўрин-пайт келишигида қўлланганда ҳам процессни, динамик ҳолатни ифодаламайди: *Кўсак қуртини йўқотиб, ҳосилни сақлашда колхозчи ота-оналаримизга ёрдам берайлик.* (Ҳ. Н.) *Шундан сўнг бутун хаёлим қочишда бўлди.* (Ғайратий.)

Ҳаракат номининг -**(и)**ш аффикси ёрдамида ясалувчи формаси кўмакчилар билан ҳам кенг қўлланади ва бунда мақсад, вақт, биргалик каби турли маънолар ифодаланади: *ўқиш учун, ўқишдан аввал, ўқиш билан* ва б.

-**(у)**в аффикси билан ясалувчи форма. Ҳаракат номининг бу турида феъл ундош билан тугаган бўлса, унлиси орттирилади: *бор—борув.* Сўз охири **и** билан тугаган бўлса, **и** товуши **у** товушига, **а** билан тугаган бўлса, **а** товуши **о** товушига ўтади: *ўқи — ўқув, ишла — ишлов.*

Бу форма ҳаракат номи сифатида -**(и)**ш аффиксига нисбатан жуда кам қўлланади. Бу вазифада қўлланган ўринларда ҳамма вақт -**(и)**ш аффикси билан ясалувчи формани ишлатиш мумкин: *Кўзибой ишга аралашувини ҳам, чиқиб кетувини ҳам билмай қолди.* (Ҳ. Н.) *Лекин бўзчининг моксидек қатновини қўймади.* (Б. Раҳмонов.) *Ойисига ўхшайдими?! Адашuvi мумкин эмас.* (С. Ан.)

-**(у)**в аффикси билан ясалувчи форма кўпроқ от маъносида

қўлланади. Лекин шундай ҳолларда ҳам унинг ўрнида **-(и)ш** аффикси ёрдамида ясалувчи формани бемалол қўллаш мумкин бўлади: *У билан биринчи марта учрашувни, биринчи бор сўзлашувни бўлса ҳам, ўзаро жиддий бир гап бўлганича йўқ.* (Б. К.)

-(у)в аффикси ёрдамида ясалган ҳаракат номининг айримлари бутунлай отга кўчган (от туркумига хос сўз) бўлади: *сайлов, чанқов, қистов, ўқув* каби.

-моқ аффикси билан ясалувчи форма. Бу форма **-(у)в** аффикси ёрдамида ясалувчи формага нисбатан ҳам кам қўлланади: *Босмачиларнинг ваҳшийлиги ўртоқларга маълум: Одамларни кесмоқ, осмоқ, тириклай куйдирмоқ...* (С. А.)

Бу форма маъно жиҳатдан **-(и)ш** ва **-(у)в** аффикслари ёрдамида ясалувчи формадан бирор ўзига хос маъноси билан фарқланмайди (отга кўчган ҳолати бундан мустасно). Шунинг учун ҳам **-моқ** аффикси билан ясалган ҳаракат номи формаси ўрнида ҳамма вақт **-(и)ш** аффикси ёрдамида ясалувчи формани қўллаб бўлаверади.

Ҳаракат номининг юқоридаги учала формаси ҳам бўлишсизлик кўрсаткичи **-ма** аффиксини қабул қилмайди. Ҳаракат номининг бўлишсиз формаси **-маслик** аффикси ёрдамида ясалади: *кетмаслик, айтмаслик* каби: *Чавандоз бу гапларни Эртасевга айтишни ҳам, айтмасликни ҳам билмай турганда, ...Гулчеҳра можароси чиқса бўладими? (О. Ё.) Умуман, Дилдор Низомжонга кўринмасликка ҳаракат қиларди. (С. Аҳм.)*

-(и)ш, -(у)в, -моқ аффикслари ёрдамида ясалувчи формалар маъно жиҳатдан ўзаро фарқланмайди. Шунинг учун юқорида кўрсатилган уч хил аффикс ёрдамида ясалувчи бўлишли формаларнинг бўлишсизлиги битта форма билан ифодаланади.

160-§. Сифатдош. Сифатдош феълнинг функционал формаларидан бўлиб, унинг шу ном билан аталиши бир асосий хусусияти — сифат каби предметнинг белгисини кўрсатиши билан боғлиқдир: *келган одам, ишлаётган йигит* каби.

Предметнинг ҳаракат белгисини атрибутив йўл билан ифодалаш сифатдошларнинг асосий хусусиятидир. Лекин сифатдош формаларининг вазифаси фақат шу билан чегараланмайди. (Бу ҳақда ҳар бир сифатдош формасининг ўзи доирасида алоҳида-алоҳида гапирилади.)

Ҳозирги ўзбек тилида кенг қўлланувчи *келган, келаётган, келадиган* типидagi сифатдошларнинг замон жиҳатдан бир-биридан фарқини сезиш қийин эмас. Булардан биринчиси ўтган замон, иккинчиси ҳозирги замон, охиргиси ҳозирги-келаси замон сифатдошидир. Лекин сифатдошнинг бу формалари ҳаратнинг нутқ моментига муносабатини бевосита кўрсатмайди. Сифатдошлардаги замон феълнинг шахс-сон билан тусланган формаси билдирган ҳаракатнинг бажарилиш вақтига, гапнинг кесими орқали англашилган вақтга ёки контекстдаги бошқа бирор сўз (сўз бирикмаси) билдирган вақтга нисбатан белги-

ланади: *Йигит қора қушлар настлаётган томонга қараб чопди.* (П. Қ.) *Келинг, ўтиринг... Менинг сизга айтадиган анча гапларим бор.* (Ҳ. Ғ.) *Дехқон келаси кузда оладиган ҳосилининг ғамини шу куздан кўради.* (М. Исм.)

-ган аффикс орқали ясалувчи ўтган замон сифатдоши билдирган ҳаракат ҳатто келгусига оид бўлиши мумкин. Унинг ўтган замон деб қаралиши феъл оксимдаги ҳаракатнинг бажарилиш вақтига нисбатан бўлади: *Хотиржам бўлинг, келган одамларни тезда ҳузурингизга юбораман.*

Демак, сифатдошлар ифодалайдиган замон писбий бўлади. У ёки бу сифатдош формасини ўтган замон, ҳозирги замон ёки келаси замон деб аташда ана шу нисбатан олнинадиган вақт назарда тутиллади.

Ҳозирги ўзбек тилида сифатдош ясовчилар ичида энг актив -ган аффиксидир. Бу аффикс ёрдамида сифатдошнинг қайси замон формаси ясалиши, асосан, у қўшиладиган феълнинг формасига боғлиқ.

-ган аффикси феълнинг замон кўрсаткичи бўлмаган формасига қўшилганда қуйидаги маъно ва вазифаларда қўлланади:

1. Феълнинг ўтган замон маъносини билдирувчи атрибутив формасини ясайди: *У миясига келган бу йўдан кўрқиб кетди.* (С. Аҳм.) *Аъзамнинг кўз олдига кинода кўрган, ўқиган китобларига қўлга тушган жосусларнинг тақдири келди.* (Ш.)

Тўрт ҳолат феъли — *ёт, тур, юр, ўтир* феъллари — -ган аффикси билан қўлланганда, ҳозирги замон маъноси ҳам ифодаланаверади: *Олдида ётган керакли асбобларни тез топа олмас, кўзани қидирган қўли ширак косага ботар...* (О.) *Фахриддин осилиб турган қалин пастки лабини бир-икки қимирлатиб... жавоб берди.* (А. Қ.) *Ҳовли юзида айланиб юрган оқсоқ мушук тўкилган жўхорини искаб кўрди.* (А. Қ.) *Қўрбошининг ўнғ ёнида... ўтирган табиб ҳам салмоқлаб, дона-дона қилиб гапириб, ...* (А. Қ.)

2. Предметнинг статик ҳолатини билдиради, бунда ҳаракатнинг ўтган замонга оидлиги ифодаланмайди, балки предметнинг ҳозирги ҳолати асосий ўрнида бўлади: *Сочига битта-иккита оқ оралаган хотин чиқиб эшикни очди.* (А. Қ.) *Дўконхонанинг кўчага қараган, ойна ўрнида шалдироқ қоғоз ёпиштирилган кичкина деразаси хира ялтираб кўринади.* (О.)

3. -ган аффиксли феъл шахс-сон қўшимчаларини олиб, кесим вазифасида қўлланади. Бунда у ижро майлининг ўтган замон формаси ҳисобланади, -ган аффикси эса замон кўрсаткичи сифатида қаралади: *келганман, келгансан, келган; келганмиз, келгансиз, келган(лар)* («Ўтган замон формалари» баҳсига қаранг).

Феълнинг ҳозирги замон кўрсаткичи бўлган формасига (асосига) -ган аффиксининг қўшилишидан ҳозирги замон сифатдоши ҳосил бўлади: *ёзаётган, ишлаётган, сўзлаётган* каби. Бунда -ган аффикси фақат феълнинг атрибутив формасини яшаш ва-

зифасини бажаради. Унинг замон маъносига дахли йўқ. Бу маъно -ёт форманти орқали ифодаланadi.

Ҳозирги замон сифатдоши, асосан, атрибутив вазифада қўлланади: *ишлаётган одам, эсаётган шамол каби*. Бу формани шахс-сон билан тушлаш орқали (*ёзаётганман каби*) ҳозирги замон феъли ҳосил қилинмайди. Фақат қуйидаги ҳоллардагина ҳозирги замон сифатдоши ҳозирги замон феълининг ясалishi учун хизмат қилади: 1) *йўқ* сўзи билан ҳозирги замон феълининг инкор формасини ясайди: *ишлаётгани йўқ, келаётгани йўқ*; 2) ҳозирги замон феълининг эштилганлик формасида *эмиш* тўлиқсиз феъли билан бирга қўлланади: *ишлаётган эмиш, келаётган эмиш*; 3) ҳозирги замон гумон маъносини ифодалашда **-дир** аффикси билан қўлланади: *ишлаётгандир, келаётгандир*.

Ҳозирги-келаси замон феъли асосига **-ган** аффиксининг қўшилишидан ҳозирги-келаси замон сифатдоши (ҳозирги-келаси замон феълининг атрибутив формаси) ҳосил бўлади: *боради + ган — борадиган, ишлайди + ган — ишлайдиган каби*. Бу форма контекстга кўра ҳозирги замон (одатдаги ҳаракат) ёки келаси замон маъноларини ифодалай олади: *Феруза «Меҳнат-роҳат» колхозига борадиган йўлни ўшалардан сўрамоқчи бўлиб,...* (Ҳ. Ғ.) *Учрашадиган одамнинг номи нима? (Ш.) Сен билан биз ҳамма нарсага тушунадиган одамлармиз. (Б. К.)*

Юқоридагилардан маълум бўлдики, ҳозирги ўзбек тилида сифатдошнинг ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон формаларини ясовчи махсус (алоҳида-алоҳида) формантлар йўқ. *Ишлаган, ишлаётган каби* формада ясалган сифатдошларнинг ҳаммасида ҳам сифатдош ясовчи формант **-ганнинг** ўзидир. Буларда **-ган** формантининг замон маъносига дахли йўқ. У ҳозирги замон феъли асосига қўшилса, ҳозирги замон сифатдоши, ҳозирги-келаси замон феъли асосига қўшилса, ҳозирги-келаси замон сифатдоши ясалади. Феълнинг замон кўрсаткичи бўлмаган асосига қўшилганда, одатда ўтган замон ифодаланади.

Сифатдош ясовчи аффикслардан бири **-(а)р** (бўлишсиз **-мас**) аффиксидир. Бу аффикс ёрдамида сифатдош ясалishi ҳозирги ўзбек адабий тилида жуда кам учрайди. Бу аффикс билан қўлланувчи айрим сўзлар феълдан кўра сифатларга яқин туради: *оқар сув, сўнмас ҳаёт каби*. Ҳозирги-келаси замон феълининг *келади, ишлайди ва келадиган, ишлайдиган* тишидаги формаси келиб чиққач, **-(а)р** аффикси ёрдамида ясалувчи форма ҳозирги-келаси замон гумон феъли формасига айланган («Ҳозирги-келаси замон гумон феъли» баҳсига қаранг.)

Феълларга **-вчи** аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлувчи форма ҳам сифатдош ҳисобланади. Бу аффикс схири **а** товуши билан битган сўзларга қўшилганда, **а** товуши **о** товушига айланади, **и** угли товуши билан битган феълларда эса **и** товуши у товушига айланади. Ундош билан битган феълларга қўшил-

ганда, у орттирилади: *ишла — ишловчи, ўқи — ўқувчи, бор — борувчи* каби.

Сифатдошнинг бу тури одатда предметга доимий хос бўлган одатдаги ҳаракат белгисини, баъзан эса келгусига оид ҳаракат белгисини билдиради: *Баҳор фаслининг маст қилувчи, сеҳрловчи ажиб гўзалликлари чанқоқ, туйғуга бой қалбларга меҳмон бўлган пайтларда гунчалари ҳам юз очади.* (М. Қориев.) *Ахир, богдаги манови кўзни қувнатувчи, юракни тўлқинлатувчи... яшиллик билан касалхона палаталаридаги доим бир хил зерикарли ҳаётни таққослаб бўлар эканми!* (С. Ан.) *Элмурод бу ерга келувчи меҳмонларнинг ҳаммасини таниб олди.* (П. Т.)

Хуллас, ҳозирги ўзбек тилида сифатдош ясовчи актив аффикс **-ган** аффиксидир.

Сифатдошларнинг асосий синтактик вазифаси аниқловчи бўлиб келишдир. Улар отлашганда отларга хос синтактик вазифаларни бажаради. Шахс-сон билан тусланиб, майл, замон маъноларини ифодалаганда эса кесим вазифасида келади.

161-§. Равишдош. Равишдош ҳаракатнинг белгисини билдирадиган, уни бирор томондан характерлайдиган феъл формасидир. Ҳозирги ўзбек тилида равишдошнинг бир неча формаси бўлиб, улар қуйидаги аффикслар ёрдамида ясалади:

-(и)б аффикси: *сўраб, эслаб, қувониб*. Бу форма бажарадиган вазифасининг хилма-хиллиги билан бошқа равишдош формаларидан алоҳида ажралиб туради. Унинг асосий вазифалари қуйидагилар:

1. Ҳаракат белгисини билдириб, ҳол вазифасида келади: *Шу пайт чорбоғдан эчки етаклаб Дилдор кириб келди.* (С. Аҳм.) *У оқондан ирғиб юқорига чиқди-да, қоронғида ғойиб бўлди.* (А. Убайдуллаев.)

-(и)б аффикси ёрдамида ясалувчи форманинг равишдош деб аталиши, асосан, унинг ана шу хусусиятига, яъни ҳаракат белгисини билдиришига кўради. Равишдош, худди равиш каби, **-роқ, -гина** аффикслари билан ҳам қўлланади: *Бор, ўқариқлардан хабардор бўлиб тур. Сувни жилдиратиброқ қўй.* (Ш. Саъдулла.) *Қудрат унга хатни ўқитди, сўнг тортинибгина сўради...* (Ҳ. Н.)

2. Етакчи феъл билан кўмакчи феълни боғлашга хизмат қилади: *сўраб кўр, ташлаб юбор, ишлаб тур* каби.

3. Боғловчилик вазифасини ўтайди ва шу билан бирга феълнинг қандайдир бир формаси ўрнида қўлланади: *Кекса мастер Кузнецов ўз шогирдларидан фахрланиб, у ҳам яхши тилаклар билан бир-икки сўз айтди-да, Омоновга ўрин берди.* (Ибтоҳон.) Мисолдаги *фахрланиб* формаси ўрнида *фахрланди-да* формасини ва *айтди-да* формаси ўрнида *айтиб* формасини қўллаш мумкин. Демак, *фахрланиб* формасидаги **-(и)б** равишдош ясовчисиди аффикси билан **-да** боғловчисига хос вазифада қўлланилган.

4. Равишдошнинг бу тури шахс-сон билан тусланиб, ўтган

замон феъли ҳосил қилади: *келибман, келибсан, келибди* каби.

Бу равишдошнинг бўлишсиз формаси *-май, -масдан* форманглари ёрдамида ясалади: *ўқиб — ўқимай, ўқимасдан; кўриб — кўрмай, кўрмасдан: У бир чангал норинни битта, иккита чайнаб ютиб юборарди. Баъзан чайналасдан ҳам ютарди. (Мирм.) Хотиржам бўлинг, Норқўзи ака.— деди Асалхон сув сатҳида қалқиб келаётган жийда шохидан кўзини олмай. (Ҳ. Ғ.)*

Шеърятда *-май* формантининг *-майин* шаклида қўлланиши ҳам учрайди: *Қанотини қуш қоқмайин уйғонар эл полвонлари. (Миртемир.)*

Кулмай гапирди, сўрамай кирди каби бирикувлардаги *кулмай, сўрамай* формаси *-а, -й* аффикси билан ясалувчи равишдошнинг эмас, балки *-(и)б* аффикси ёрдамида ясалувчи равишдошнинг бўлишсиз формаси ҳисобланади: *кулиб гапирди — кулмай гапирди, сўраб кирди — сўрамай кирди.*

-а, -й аффикси. Равишдошнинг бир тури ундош билан битган феълларга *-а*, унли билан битган феълларга *-й* аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Бу турдаги равишдош қуйидаги маъно ва вазифаларда қўлланади:

1. Ҳаракатнинг белгисини билдиради. Бу вазифада у якка сўз ҳолида (*кула, ушлай* каби) кам қўлланади. Якка сўз ҳолида қўлланганда, субъектнинг шу форма билдирган ҳаракатни бажарган оннинг ўзида (тезлик билан) бошқа бирор ҳаракатни бажаришга ўтиши ифодаланади: *Жўхори туюётган хотини унинг қўлидаги тугунчани кўриб, келисонни келининг устига қўй чопди. (А. Қ.)*

Равишдошнинг *-а, -й* аффикси билан ясалувчи тури ҳаракатнинг белгисини билдириш вазифасида, асосан, такрор ёки жуфт сўз ҳолида қўлланади: *Улар самолётдан тушишлари биланоқ тиззаларидан сочма қумга бота-бота ҳансираб буров томонга борардилар. (Б. К.) Тоғ оралиғидаги қалин қор эрий-эрий одам бемалол кира оладиган ғор бўлиб қолибди. (С. Ан.) Муяссар шоша-пиша унга кечаги ўйларини гапирга бошлаган эди... (О. Ё.)*

Бу вазифада қўлланган *-а, -й* аффикси ёрдамида ясалувчи равишдош гапда ҳол вазифасида келади. (Юқоридаги мисолларга қаранг.)

2. Етакчи феъл билан кўмакчи феълни боғлаш учун хизмат қилади: *ёза олмоқ, ўқий бошламоқ.*

3. Шахс-сон билан тусланиб, ҳозирги-келаси замон феъли яшаш учун хизмат қилади: *келаман, келасан, келади; ишлайман, ишлайсан, ишлайди* каби.

-гач (-кач, -қач) аффикси: *келгач, экач, чиққач.* Равишдошнинг бу тури:

1. Пайт маъносини билдиради ва пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида келиб, бош гапдаги ҳаракатнинг ўзи билдирган

ҳаракатдан кейин бажарилишини ифодалайди: *Уч-тўрт кун меҳмондорчиликда юришгач, мактабга қайтдилар.* (П. Т.) *У счиниб кўрпага киргач, Икромжонга нимадир демоқчи бўлиб бошини кўтарди.* (С. Аҳм.)

2. Сабаб маъносини билдиради ва сабаб эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Вақт кеч бўлиб қолгач, ортиқча ўтиришни лозим топмаган Холмат ака фотиҳа қилиб, ўрнидан турди.* (Ҳ. Ш.) *Кўксимда ўйнади бир онда севинч, маҳаллам олди-га келгач трамвай.* (О.)

-гач аффикси ёрдамида ясалган равишдошнинг бўлишсиз формаси асосан сабаб маъносини ифодаланида қўлланади: *Шундай бўлса ҳам, ҳадеганда тешик очилвермагач, хавотир олдик-да.* (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) *Зорланишдан, ич-ни ейшидан бошқа ҳеч нима қўлдан келмагач, нима қилсин.* (М. Исм.)

-гач аффикси билан ясалувчи равишдошга хос маъно чиқиш келишигидаги сифатдошнинг кейин сўзи билан бирикуви воқитасида ҳам ифодаланади: *келгач — келгачдан кейин, айтавермагач — айтавермогандан кейин.* Умуман, -гач аффикси билан ясалувчи равишдошнинг қўлланиши кўпроқ китобий услубга хос бўлиб, оддий сўзлашувда шу вазифада *келгандан кейин, айтмагандан кейин* типидagi форма қўлланади.

-гунча (-кунча, -қунча) аффикси: *келгунча, чеккунча, чиққунча.* Бу аффикс ёрдамида ясалувчи равишдош ҳам ҳозирги ўзбек тилида жуда кенг қўлланади ва қуйидаги маъноларни билдиради:

1. Узи боғланиб келган феъл билдирган ҳаракатнинг бажарилиш вақтини аниқлайди. Бунда:

а) бирор ҳаракатнинг -гунча аффиксли феъл билдирган ҳаракатга қадар бажарилиб бўлиши ифодаланади: *Юринглар, машина кампирни ташлаб келгунча, қирга чиқиб тушамиз.* (И. Р.) Бундай ҳолларда ана шу мазмунга мос равишда, уни таъкидлаш учун то сўзи ва -гунча аффиксли феъл билдирган ҳаракатнинг юзага келмаганини ифодалаш учун *бўлмай* феъл формаси қўлланиши мумкин: *Тў хўрда сузилиб келгунча, у бир томонга қийшайиб ухлаб қолган эди.* (С. Аҳм.) *Улар ўзларини ванага олгунча бўлмай шилтайи шалоббо бўлишди.* (С. Ан.);

б) бирор ҳаракатнинг -гунча аффиксли феъл билдирган ҳаракат содир бўлгунча давом этиши ифодаланади: *Алексей Иванович Элмурод ўринга ётгунча қоронғи ҳовлига қараб хаёл сурди.* (П. Т.) *Кечаси тун оққунча бўладиган ҳангомадан кейингина Исомиддинов тиниб ухлайди.* (Ҳ. Ш.)

Кет, бор, кел каби айрим феъллар -гунча формасида қўлланилганда, бирор ҳаракатнинг шу феъллар билдирган ҳаракатнинг тўлирича бажарилиши процессида давом этиши ифодаланади: *Боргунча ҳикоя қилди* каби: *Ҳой қизлар, шартини шуки, кетгунча ашула қилиб кетасанлар.* (С. З.)

2. Қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими вазифасида келиб, қоғиштириш маъносини билдиради. Бундай гапларда равишдош англлатган ҳаракатдан кўра бош гапдаги ҳаракатнинг бажарилиши маъқул экани ифодаланади, яъни **-гунча** аффикси билан ясалган равишдошнинг маъноси чиқиш келишигидаги **-ган** аффиксли сифатдош билан *кўра* сўзининг маънолари йиғиндисига тўғри келади: *Олгунча — олгандан кўра каби: Шу ҳолга тушгунча ўлим тиланглар. (Ҳ. Ш.) Уғлимни зиндонга солгунча ўзимни ўлдирсанг бўлмасмиди, хон. (Ж. Ш.) Мунча ҳайқиргунча, телба тўлқинлар, симларга қувват бер шалолалардан. (Миртемир.)*

-гани (-кани, -қани) а ф ф и к с и: *олгани, эккани, йиққани.* Бу аффикс ёрдамида мақсад маъносини билдирувчи равишдош ясалади: *Бу бригадаларга қарангани ёшу қари, эркак-аёл — бутун қишлоқ кўчиб чиқди. (А. Қ.) Чолнинг касал ётганини кўриб, чор атрофдан кўргани келган чўпонлар «чақир» дейишар, дидаси эса кўнмас эди. (С. Ан.) Сиз билан меъсалаҳатлашгани келдим. (Б. Раҳмонов.)*

Баъзан **-гани** аффикси ўрнида унинг **-гали** варианты қўлланиш ҳоллари учрайди: *Адолатой уйғониб, барг кесгали йўл олди. (Ҳ. О.)* Лекин **-гали** формаси ҳозирги ўзбек адабий тили учун характерли эмас.

Ҳозирги ўзбек тилида мақсад маъносини ифодалашда *учун* кўмакчиси кенг қўлланади. **-гани** аффикси ёрдамида ясалувчи равишдошнинг қўлланиши *учун* кўмакчисига нисбатан кам учрайди. Айрим ҳолларда *учун* кўмакчили конструкцияни **-гани** аффиксли равишдош билан алмаштириб бўлмайди, алмаштирилса, сунъийлик сезилади: *Қудрат орадаги йнғайсизликни йўқотиш учунми ёки чинданми, уларни бошқа гапга чалғитди. (Ҳ. Н.) «Оқтой» билан арава менга ишлатиш учун керак... Сенга бўлса, катайса қилгани. (Ҳ. Н.)*

Бу турдаги равишдошнинг ўзига хос хусусиятларидан бирининг бўлишсиз формага эга эмаслигидир.

Ҳаракатнинг характеристикасини кўрсатувчи ва модал маъно ифодаловчи формалар

162-§. Ясалиш усулига кўра бундай формаларнинг икки типи бор: 1) синтетик формалар; 2) аналитик формалар.

Синтетик формалар

163-§. Синтетик формалар ҳаракатнинг турли нуқтаи назардан характеристикасини кўрсатади. Булар ўз хусусиятига кўра икки турга бўлинади:

1. Ҳаракатнинг такрорийлигини, давомлилигини ифодаловчи форма. Бу форма феълга -ла, -кила (-гила, -ғила, -қила) аффиксларини қўшиш орқали ҳосил қилинади: *ишқа — ишқала, сава — савала, турт — турткила, чўз — чўзгила, югур — югургила, торт — тортқила, теп — тепкила* каби: *Ун уч йилдан бери сени сўроқлайман, дўстим.* (Н. Фозилов.) *Эртадан буён Ермат бу кўчани дастакли супурги билан қиртишлайди; чуқурларга тупроқ солиб тепкилайди.* (О.) *Шамол қутуриб кўча ёқасидаги дарахт шохларини тортқилаб силкитар, улардан дув-дув ёмғир томчилари тўкиларди.* (С. Абдуқаҳҳор.)

2. Ҳаракатнинг кучсиз даражасини кўрсатувчи форма. Бу форма -(и)нқира, -(и)мсира аффикслари ёрдамида ясалади: *оқар — оқаринқира, қўрқ — қўрқинқира, кул — кулимсира* каби: *Унинг томоғи пир-пир учар, қовоғи шитшинқирагандай кўринар эди.* (А. Қ.) *Мана, Аҳмад Ҳусайн ориқ, қиёфаси ёқимли, пешанаси кенг, жингалак соч деҳқон йигитга кулимсираб қарайди, сўз очади.* (О.)

Аналитик формалар

164-§. Феълнинг функционал формаларининг асосий қисмини аналитик формалар ташкил этади. Булар ичида айниқса кўмакчи феъллар ва тўлиқсиз феъл ёрдамида ясалувчи формалар алоҳида ўрин тутади.

Кўмакчи феъл

165-§. Кўмакчи феъллар ҳаракатнинг турлича характеристикасини кўрсатувчи, шушнглук, турли модал маъноларни ифодаловчи формаларини ясаш учун хизмат қилади.

Ҳозирги ўзбек тилида бутунлай кўмакчи феълга айланган (мустақил маъносини йўқотиб, фақат кўмакчи феъл сифатида қўлланадиган) феъл йўқ. Айрим мустақил феъллар кўмакчи феъл вазифасида ҳам қўлланади ва турли-туман маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади. Кўмакчи феъл боғланиб келган мустақил феъл **етакчи феъл** деб аталади: *айтиб берди* (*айтиб — етакчи, берди — кўмакчи*), *кўриб қолди* (*кўриб — етакчи, қолди — кўмакчи*), *сездириб қўйди* (*сездириб — етакчи, қўйди — кўмакчи*) ва б.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қуйидаги феъллар кўмакчи феъл вазифасида ҳам қўлланади: *бошла, ёт, тур, юр, ўтир, бўл, бит* (*битир*), *ол, бер, қол, қўй, чиқ, бор, кел, кет, юбор, ташла, сол, туш, ўл, ўт, ет, кўр, қара, боқ, ёз.*

166-§. Кўмакчи феълларнинг ҳар бири ўзига хос маъно ва бошқа хусусиятларга эга. Лекин улар учун умумий ҳолатлар ҳам бор.

Кўмакчи феъллар етакчи феъл билан асосан **-(и)б** ёки **-а, -й** равишдош ясовчилари ёрдамида бирикади. Баъзи кўмакчи феъл-

ларгина етакчи феъл билан грамматик форма ёрдамсиз бирикади. Кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош формаси орқали бирикканда, тусловчи формантлар кўмакчи феълга қўшилади. Етакчи феълга грамматик форма ёрдамсиз бирикканда эса етакчи ва кўмакчи феъл бир хил формада бўлади: *ёзиб олдим, ёзиб олдинг, ёзиб олди; ёза олдим, ёза олдинг, ёза олди; ёздим-олдим, ёздинг-олдинг, ёзди-олди* каби.

Баъзи кўмакчи феъллар, келтирилган мисолдаги каби, етакчи феълга ҳар уч формада бирикади, баъзилари эса фақат равишдош формаси ёрдамида бирикади: *ўқиб чиқди, ёза бошлади*. Булардаги *чиқ, бошла* кўмакчи феъллари етакчи феъл билан *ўқиди-чиқди, ёзди-бошлади* формасида бирикмайди.

Айрим кўмакчи феъллар етакчи феъл билан **-(и)б** ва **-а, -й** равишдош ясовчилари ёрдамида, баъзилари эса фақат **-(и)б** ёки **-а, -й** формантлари ёрдамида бирикади. Масалан, *бер* кўмакчи феъли равишдошнинг ҳар икки формасига бирика олган ҳолда, *қара* кўмакчи феъли фақат **-(и)б** аффиксли равишдош формасига, *ёз* кўмакчиси эса фақат **-а** аффиксли равишдошга бирикади: *ёзиб бер — ёза бер, ўқиб қара, йиқила ёзди*.

Ҳозирги ўзбек тилида кўмакчи феълларнинг асосий қисми етакчи феъл билан **-(и)б** равишдош ясовчиси орқали бирикади. Етакчи феълга фақат **-а, -й** равишдош ясовчиси ёрдамида бирикувчи кўмакчи феъл учтагина: *бошла, бил, ёз (айта бошлади, ёза билди, тўқила ёзди)*.

167-§. Етакчи феъл билан равишдошнинг ҳар икки тури ёрдамида бирика оладиган кўмакчи феъллар **-(и)б** аффикси ёрдамида бирикканда бошқа маъно, **-а, -й** аффикси ёрдамида бирикканда бошқа маъно ифодалайди. Қиёсланг: *ёзиб олди — ёза олди, келиб қолди — кела қолди, айтиб кўр — айта кўрма*.

168-§. Кўмакчи феълларнинг баъзилари бир маъноли, асосий қисми эса бирдан ортиқ маънолидир. Бирдан ортиқ маъноли кўмакчи феълларнинг қайси маънода қўллангани гапда, контекстда реаллашади. Қиёсланг: *Сабр қил, хотин, еб турган гўштимиз бор. Уғлинг келган қуни сўяман, деб кўнглимдан ўтказиб қўйибман. (Ш.) Гўзал қўлидаги гулдастани, адашиб қолдими, она тили ўқитувчисига бериб қўйди. (Р. Ф.)*

169-§. Етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган аналитик формаларда кўмакчи феъл бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда ҳам ҳар бир кўмакчи феъл ўзидан олдинги феъл билан равишдош формаси ёрдамида бирикади: *айтиб бериб тура қол*.

Кўмакчи феъл ёрдамида ясалувчи аналитик форманинг бир етакчи ва бир кўмакчи феълдан ҳосил бўлган тури жуда кўп қўлланади. Икки ва ундан ортиқ кўмакчилик формаси кам учрайди.

Бирдан ортиқ кўмакчи феъл қатнашган формада ҳар бир кўмакчи феъл ўз маъноси билан қатнашади. Аналитик форма таркибидан бирор кўмакчи феъл туширилса, унга хос маъно

ҳам йўқолади. Қиёсланг: *айтиб бериб тура қол* — *айтиб бериб тур* — *айтиб бер*.

170-§. Бирдан ортиқ кўмакчи феълли аналитик формада равишдошнинг **-(и)б** ва **-а**, **-й** аффикси ёрдамида бирикувчи кўмакчи феъл иштирок этса, етакчи феълга олдин **-(и)б** аффикси ёрдамида бирикувчи кўмакчи феъл, кейин **-а**, **-й** аффикси ёрдамида бирикувчи кўмакчи феъл қўшилади: *ёзиб бера қол*, *ёзиб кўра бошлади*, *ишлаб тура бер* каби.

171-§. Айнан бир кўмакчи билан ясалган аналитик формалари феъллар уюшиқ бўлак вазифасида келганда, кўмакчи феълнинг бир марта—уюшиқ бўлакларнинг сўнггиси билан қўлланиш ҳоллари ҳам учрайди: *Бу қадар балиқни сақлашнинг сира иложи йўқ эди. ...Хонадонлар қуришиб ҳам, музлатиб ҳам, тузлаб ҳам, тўйиб ҳам олдилар.* (Ас. М.)

172-§. Кўмакчи феълларнинг аналитик форма ҳосил қилишда қўлланиш имкони бир хил эмас. Уларнинг айримлари деярли барча феъллар билан бирика олгани ҳолда, баъзилари эса сабоқли феъллар билангина бирика олади. Масалан, *бошла* кўмакчи феъл деярли барча феъллар билан қўллана олади, *ёз* кўмакчи феълни қувонмоқ, текишрмоқ, ўсмоқ каби жуда кўп феъллар билан қўллана олмайди. (Бунинг сабаблари ҳақида ҳар бир кўмакчи феълнинг таҳлилида гапирилади.)

Бошла. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи **-а**, **-й** аффикси ёрдамида бирикади ва ҳаракатнинг бошлангани маъносини билдиради: *ёза бошлади*, *ишлай бошлади*: *Элмурод дунё хабарларидан ўқиб бера бошлади.* (П. Т.)

Ёт. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан **-(и)б** равишдош формаси воситасида бирикиб (*ёзаётибди*, *келаётибди* каби форма таркибидаги *ётиб* кўмакчи феъл эмас, аффикс), давомлиликни ифодалайди: *Дарёдан сув чиқаришга уриниб ётишибди.* (А. Қ.) *Май ойининг ҳаётбахш қуёши ўзининг эркаловчи, заррин нурларини оламга сочиб ётибди.* (Ҳ. Зиёхонова.)

Тур. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдошнинг ҳарикки формасида бирика олади: *олиб тур*, *ёза тур*, *ишлай тур*.

I. Равишдошнинг **-(и)б** аффиксли тури билан бирикканда: I. Ҳаракатнинг маълум конкрет (чегараланган) вақт ичида давом этишини билдиради: *Сидиқжон... қизни кузатиб турган эди.* (А. Қ.) *Кўнглингда қандай ўй борлиги кўзингдан кўриниб турибди.* (С. А.)

2. Ҳаракатнинг маълум бир вақт ичида, бирор ҳаракат, ҳодиса амалга ошгунча бажарилиши маъносини («вақтинча», «ҳозирча» деган маънони) билдиради: *Сиз ўқинишга кетганингизда дароҳларга ўзим қарсб тураман.* (Ш. Р.) *То шаҳардан муаллим келгунча, бўлис ўзлари ўқитиб турадилар.* (Ҳ. Ғ.)

II. Равишдошнинг **-а**, **-й** аффиксли тури билан бирикканда: I. Ҳаракатнинг вақтинча, бирор бошқа ҳаракат, ҳодиса юз бергунча давом этиши маъносини ифодалайди: *бора тур*, *қўй тур*, *ёза тур*, *ишлай тур*.

2. *Бил, кўр, бўл* феъллари билан **-и(б)** аффиксли равишдош формасида қўллашганда (шахс-сон билан тусланмаган ҳолатда), «билгани ҳолда», «кўргани ҳолда», «бўлгани ҳолда» деган маъно, шунингдек, гап ичидаги бирор сўз билдирган ҳаракат ёки ҳодисанинг етакчи феъл англатган ҳаракатга зидлиги маъносини ҳам ифодаланади: *Эрганининг хулқини била туриб унга бир оғиз шипшитиб қўймаганига энди қаттиқ ўқинди. (Ас. М.) Амирнинг раҳмсизлик билан одамларни ўлдираётганини кўра туриб бош кўтаришга ботинадими? (С. А.)*

Юр. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи **-и(б)** аффикси ёрдамида бирикади ва қуйидаги маъноларни билдиради: 1. Ҳаракатнинг узок давом этганини: *Урмонжон хўп ҳам тўлиб-тошиб юрган экан, юрагини роса бўшатди. (А. Қ.) Мен звенога Фуломжонни мўлжаллаб юрибман. (Ҳ. Нуъмон.)*

2. Етакчи феъл англатган ҳаракат маъқул бўлмаган ҳаракатлигини, унинг бажарилиши мақсадга мувофиқ эмаслигини англатади: *Тўй қизиганда яна бир балони бошлаб юрма,— деб Тўламат мўйлов Қўчқорга қўл чўзди. (С. Ан.)*

Ўтир. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи **-и(б)** аффикси ёрдамида бирикади ва: 1. Худди *ёт, тур, юр* кўмакчи феъллари каби, ҳаракатнинг давомлилигини билдиради. Бу кўмакчи феъл давомлиликни ифодалаган ҳолларда ўз асл маъносини тамомила йўқотмайди (маълум даражада ўз маъносини сақлайди). Шунинг учун ҳам *ёзиб ўтирмоқ, ишлаб ўтирмоқ* каби бирикувларда *ўтир* феълнинг мустақил ёки кўмакчи феъл эканлигини белгилаш қийин бўлади: *Қия столлардан иккитасида икки йеит бош кўтармай ишлаб ўтирибди. (Ас. М.)*

2. Етакчи феъл англатган ҳаракат мақсадга мувофиқ бўлмаган ҳаракат эканлигини, унинг бажарилишига сўзловчинини тарафдор эмаслиги маъносини ифодалайди: *Мен содда шунинг гапига ишониб ўтирибман. (А. Қ.)*

Бор. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан **-и(б)**, **-а**, **-й** равишдош ясовчи аффикслар ёрдамида бирикади ва иккала ҳолда ҳам ҳаракатнинг давомлилиги маъносини ифодалайди: *Кундан-кунга Зайнабнинг сусайиб, ўзига бегоналашиб борганини яхши англади эди. (А. Қод.) У кун сайин ака-ука, ёр-оғайни: айлашиб бораётган кишилар орасида ўзининг бегоналигини унутган борди. (П. Т.)*

Кел. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи **-и(б)** аффикси ёрдамида бирикади ва давомлилик маъносини йўналиш оттенкаси билан ифодалайди:

Неча йиллардан бери қалбида сақлашиб келаётган эзгу армонлар унинг бутун асабларини уйғотиб юборган эди. (С. З.) Эндигина кўтарилиб келаётган офтоб унинг тиниқ бетида ойнадек ялтираб кўзни оламан дейди. (С. Аҳм.) Энди сабза уриб келаётган кўкатларнинг, ҳали очилмаган ўрик гулларининг муаттар ҳидларини таратиб энгил шамол эсмоқда. (О. Ё.)

Бўл. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи **-(и)б** аффикси орқали бирикади ва:

1. Тугаллик, тўла бажарилиш маъносини билдиради: *Бундай пайтларда у, то қўлини ювиб бўлмагунча, касалга орқасини ўгириб ўтирар эди. (С. З.) Утап ўз улушига тушган зовурни хотини билан қайнанасининг ёрдамида ҳаммадан аввал қазиб бўлди. (Ҳ. Ғ.)*

2. Ҳаракатнинг бажарилиши учун имкониятнинг борлиги (бўлишсиз формада эса имкониятнинг йўқлиги) маъносини билдиради: *Ҳамма илмни фақат савод орқалигина ўрганиб бўлади. (П. Т.) Чанқовни томчи билан қондириб бўлмайди. (О.)*

Кўрсатилган маънони ол кўмакчи феъли ҳам ифодалайди. Лекин *бўл* ва ол кўмакчи феъллари ўзаро фарқли хусусиятларга эга.

Бўл кўмакчи феъли ҳаракатнинг бажарилишидаги объектив имконият маъносини англатади. Ол кўмакчи феъли эса субъектив имконият маъносини билдиради: *бориб бўлади — бора олади.*

Бит (битир). Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи **-(и)б** аффикси ёрдамида бирикади ва ҳаракатнинг тўла бажарилиши, охирига етиши маъносини билдиради: *Кичикроқ водийнинг ҳар ер-ҳар еридан суюқ тутун кўтарилмоқда — қишлоқ батамом ёниб битган. (А. Қ.) Колхозимиз... шартномада кўрсатилган миқдор ерга йигирма иккинчи апрелда юз фойиз чигит экиб битирди. (А. Қод.)*

Чиқ. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи **-(и)б** аффикси ёрдамида бирикади ва қуйидаги маъноларни ифодалайди:

Тугаллик, тўла бажарилиш маъносини билдиради. Бундаги тугаллик қуйидаги ҳодисаларга нисбатан бўлиши мумкин:

1) етакчи феълдаги ҳаракатнинг шу ҳаракатни ўз устига олган объект бўйлаб (шу объект устида) тўла бажарилиши маъноси ифодаланади: *Мақсуд икки ҳафтадан бери бир неча марта ўқиб чиққан... бир парча қоғоздаги сатрларни яна кўздан кечиргиси келди. (Р. Ф.) Шербек аввал касал молларни, сўнгра қолган ҳамма молларни укол қилиб чиқди. (С. Ан.)*

Чиқ феъли кўмакчи феъл вазифасида келганда ҳам, қисман бўлса-да, ўз маъносини сақлайди, яъни бундай ҳолларда субъектнинг бирор объект доирасидан чиқиши англашилади. Ҳатто, ана шу нарса алоҳида таъкидланади. Шунинг учун *чиқ* кўмакчи феъли юқоридаги маънода қўлланганда, унинг ўрнида тугаллик маъносини ифодаловчи *бўл* кўмакчи феълени қўллаб бўлмайди. Буни қуйидаги икки мисолда очиқ кўриш мумкин: *Қўлига киргизиб олган янги ерларни айланиб чиқиш учун Матчон тўра иккита навкарини эргаштириб қум тарафга жўнади. (Ж. Ш.) Олимов ўз одатича, кўзойнаги четидан ҳар бир болага синчиклаб зеҳн солиб чиқди. (Ҳ. Н.);*

2) етакчи феълдаги ҳаракат йўналган объект бошланиш ва тугаш (кириш ва чиқиш) пунктларига эга бўлмаслиги, лекин

ҳаракат субъекти шундай пунктларга эга бўлиши мумкин. Бунда *чиқ* кўмакчи феъли ҳар бир субъектнинг шу объект устида ҳаракат қилиб бўлиши маъносини билдиради: *Ҳамма у билан сўрашиб чиқди; ўтирганлар бу гулни бир-бир ҳидлаб чиқди* каби;

3) субъектнинг етакчи феъл ифодалаган ҳаракат-ҳолат билан маълум чегарага эга бўлган вақтни тугатишини, шу вақт тугагунича етакчи феъл ифодалаган ҳаракат билан манғул бўлиши маъносини билдиради: *Полвон... тўранинг ботишга чўқмор билан солғуси, бўғиб ўлдирғуси келиб кетди, лекин кечалари билан тинмай изғиб чиқадиган қуролли навкарларини ўйлаб, «ҳимм» деб ижирғаниб қўя қолди.* (Ж. Ш.) *Қиш бўйи аллақайси гўр осларида жунжиб чиққан қуш зотлари: чумчуқлар, читтаклар, тўрғайлар, сағвалар... ўз тўплари билан вижир-вижир, чуғур-чуғур сайраб куйлайдилар.* (А. Қод.)

Ег. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи **-(и)б** аффикси ёрдамида бирикади ва ҳаракатнинг тўла даражада (нормал даражада) юзага келиши (бўлишсиз формада эса тўла даражада юзага келмаслиги) маъносини билдиради: *тушуниб етди — тушуниб етмади, пишиб етди — пишиб етмади* каби: *Зайнаб Қумушнинг тўлишиб етмаган гавдасига... ҳайрон бўлиб, мулоҳазасини айтишга қўрқди.* (А. Қод.)

Ут. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи **-(и)б** аффикси ёрдамида бирикади ва қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Тугаллик маъносини англатади ва бу маъносида фақат бўл феъли билан бирика олади. Бу ҳолда бўл феъли «содир бўлмоқ», «юз бермоқ» маъносини, ўт кўмакчи феъли эса шу воқеа-ҳодисанинг тугаши маъносини билдиради. Масалан, *тўй бўлиб ўтди* бирикувида бўл феъли тўйнинг воқе бўлганлигини, ўт феъли унинг (тўйнинг) тугаганлигини, тамом бўлганлигини билдиради: *Шунинг учун ҳам энгил саноат ходимларининг яқинда бўлиб ўтган республика кенгашида бу масалага алоҳида эътибор берилди.* («Тошкент ҳақиқати».)

2. Субъектнинг етакчи феълдаги ҳаракатга алоҳида эътибор бериши маъносини билдиради: *Бўтабойнинг ишларини танқид қилганимда, мактаб масаласини ҳам қистириб ўтсам бўлар эди.* (А. Қ.)

Эл. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан уч хил кўриқишда: 1) равишдош ясовчи **-(и)б** аффикси орқали: *кўриб олди*; 2) **-а, -й** равишдош ясовчиси орқали: *кўра олди*; 3) ҳеч қандай форма ёрдамсиз бирикади: *кўрди-олди*.

1. Етакчи феъл билан равишдош ясовчи **-(и)б** аффикси ёрдамида бирикканда, қуйидаги маъноларни билдиради:

1. Етакчи феълдаги ҳаракатни ўз устига олган объектнинг субъект томонига йўнатилиши маъносини: *Шунинг учун ҳам қурилишдаги ва кўриқдаги объектларни кўриб олди-ю, гўзи парварлишига юборди.* (Ш. Р.)

2. Ҳаракат натижасининг субъект манфаатига (ўзи учун, ўз фойдасига) йўналишини: *Менинг Саломатим билан Султоним ҳам саводини чиқариб олди. (Ҳ. Ғ.) Қоронғи тушмасданоқ қишларига етиб олди. («Ғунча».)*

3. Айрим феъллар билан бирикканда, ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолатнинг юзага келиши маъносини: *Адолат чойшабни юзига тортиб, ўраниб олди. (С. З.)*

4. Айрим феъллар билан бирикканда, ҳаракатнинг бир марта («однократно») бажарилиши маъносини: *Йўталиб олди, қимирлаб олди каби: Йўлчи чуқур жойга етганда, бир шўнғиб олди. (О.) Боламнинг тарбияси бузилмаса, ҳозирги отасини ўз отам деб билса, деган эдим,— деди-да, томоғи қақраб, юти-ниб олди. (Ҳ. Зиёхонова.)*

II. Етакчи феъл билан равишдош ясовчи -а, -й аффикслари ёрдамида бирикканда:

1. Ҳаракатни бажариш қобилиятига, имкониятига эгалик маъносини билдиради: *Ўқий олмоқ, ёза олмоқ, суза олмоқ, ўйнай олмоқ каби: Удда қила олсангиз сўзга чиқинг-да! (А. Қ.) Орадан олти ойларча вақт ўтгандан кейингина у иш бошлаб олди. (С. Аҳм.)*

III. Етакчи феъл билан ҳеч қандай форма ёрдамсиз бирикканда, -(и)б аффикси билан ясалган равишдошга бирикканда билдирадиган маъноларни ифодалайди. Фақат маъно оттенкасида бир оз ўзгариш бўлади. Биринчидан, бундай форма воситасида ҳаракатнинг тез, шартта бажарилиши маъноси ифодаланади. Иккинчидан, ҳаракатнинг «ўйлаб ўтирмай, қараб ўтирмай» бажарилиши маъноси ифодаланади. Қиёсланг: *ёзиб олди — ёзди-олди, ўқиб олди — ўқиди-олди, бориб олди — борди-олди, кийиб олади — кияди-олади, ичиб оласан — ичасан-оласан.*

Бер. Бу кўмакчи феълнинг етакчи феъл билан бирикиши уч хил кўринишга эга: 1) равишдош ясовчи -(и)б аффикси орқали бирикади: *ёзиб берди*; 2) равишдош ясовчи -а, -й аффикслари орқали бирикади: *ёза берди*; 3) ҳеч қандай форма ёрдамсиз бирикади: *ёзди-берди*.

I. Етакчи феъл билан равишдош ясовчи -(и)б аффикси ёрдамида бирикканда:

1. Ҳаракатни ўз устига олган объектнинг субъектдан ўзга томонга йўналишини маъносини билдиради. *Қандир унинг қўлидаги косани олиб, шопириб чой қўйиб берди. (А. Қ.) Бу қолдан ҳар бало кутса бўлади. Уни ҳукуматга тутиб бериш жерак. (П. Т.)*

2. Ҳаракатнинг ўзга учун бажарилиши (ҳаракат натижасининг ўзга манфаатига йўналиши) маъносини билдиради: *Аяжон... сиз аниқроқ билиб бering... Иложи бўлса, шу бугун билиб беринг. (С. З.)*

II. Етакчи феълга равишдош ясовчи -а, -й аффикслари ёр-

дамида бирикканда, кўпинча *вер* талаффуз этилади ва қуйидаги маъноларни билдиради:

1. Ҳаракатнинг бажарилиши учун тўсиқ, монелик, қаршилик йўқлиги (тўсиқсиз, монеликсиз, қаршиликсиз бажарилиши) маъносини билдиради: *Янги ерга Ойқиз, Олимжон, Қаримлар кўчаверсин, қолаверса, уларнинг қариндош-уруғлари кўчсин.* (Ш. Р.) *У ҳам домлага ўхшаб еб тўймаслардан. Олдига қўйилган ҳар қандай овқатни молдек шапиллатиб ея берар эди.* (П. Т.) *Мечга буқоғинг билан ҳам ёқа берар эдинг.* (А. Қ.)

2. Етакчи феълдаги ҳаракатнинг давомлилиги, такрорийлиги маъносини билдиради: *Ботиралини ўйлайвериб, жигаринг қон бўлиб оқди сен шўрликнинг.* (Ҳ. Ғ.) *...Экскаваторнинг ер қазий бериб оқариб кетган тишларидоғина қуёшнинг қизғини акси кўзга ташланиб қолади.* (Р. Ғ.)

*Бер кўмакчи феъли билдирган давомийлик бирор доира ёки пункт билан чегараланмайди. Бунда ҳаракатнинг тўхтамай, қаршиликсиз, чекланмай давом этиши маъноси ифодаланади. Шунинг учун ҳам бундай ҳолларда контекстда одатда шу маънога мос келувчи ҳадеб, мунча каби сўзлар ҳам қатнашади: *Бас энди, ҳадеб йиғлайверманг, онажон, бўлар иш бўлди.* (П. Т.) *...ҳариш отдай мунча менга сурканаверди деб юрсам, бунинг тағида гап бор экан.* (А. Қ.)*

III. Етакчи феъл билан ҳеч қандай форма ёрдамсиз бирикканда равишдошнинг **-(и)б** аффикси билан ясалган турига бириккандаги каби ҳаракатни ўз устига олган объектнинг ёки ҳаракат натижасининг ўзга томон йўналиши маъносини билдиради: фарқ шундаки, етакчи феълга ҳеч қандай форма ёрдамсиз бирикканда, ҳаракатнинг тез, шартга, ўйлаб ўтирмасдан бажарилиши оттенкаси ҳам ифодаланади. Қиёсланг: *ёзиб берди — ёзди-берди, ўқиб берди — ўқиди-берди, бошлаб берди — бошлади-берди...*

Қол. Бу кўмакчи феълнинг етакчи феъл билан бирикиши уч хил кўринишга эга: 1) равишдош ясовчи **-(и)б** аффикси орқали бирикади: *кўриб қолди*; 2) **-а, -й** равишдош ясовчиси орқали бирикади: *кела қолди*; 3) ҳеч қандай формасиз бирикади: *кетди-қолди*.

I. **-(и)б** аффикси орқали бирикканда:

1. Ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолатга айланиши (ҳолатнинг юзага келиши) маъноси ифодаланади: *осилиб қолмоқ, эгилиб қолмоқ, очилиб қолмоқ, тегиб қолмоқ, жуфтлашиб қолмоқ* каби: *Ушаларнинг ўриги ҳовли билан битта бўлиб тўкилиб қолибди.* (М. Исм.)

2. Ҳаракат-ҳолатнинг давомлилиги маъноси ифодаланади: *бақрайиб қолмоқ, серрайиб қолмоқ, тикилиб қолмоқ* каби: *Сидиқжон ичкарига киришни ҳам, кўчага чиқиб кетишни ҳам билмай остонада туриб қолди.* (А. Қ.) *Қайси бирини айтсам экан, қайси биридан бошласам экан, ҳаммаси дард-алам...— деб бир лаҳза ўйланиб қолгач, сўзлай бошлади у.* (Ж. Ш.)

3. Баъзи феъллар билан бирикканда, ҳаракатнинг тўла даражада эмас, маълум даражада амалга ошиши ва ҳолатнинг маълум даражада юзага келиши маъноси ифодаланади: *Олмаларга ранг кириб қолибди.* (Ҳ. Н.) *Бу тўрт кун ичида Саидий хийла жонланиб қолган эди.* (А. Қ.)

4. Қол кўмакчи феъли бирор давомли ишнинг тугаши, якунини билдирувчи тугамоқ, етмоқ, бажармоқ, охирламоқ каби феъллар билан бирикканда ҳаракатнинг бажарилишига (тамомланишига) яқинлашганлик ифодаланади: *Бу хотиннинг жони битта эмас, минг битта... Ҳозир тугаб қолган шамдай липиллаб ёнаётган жони башарти сўнган тақдирда ҳам қолган мингтасини ёқиб кейин сўнади.* (А. Қ.) *Бор, қизим, овқатинг совиб қолади, мен ҳам бўлиб қолдим.* (Р. Ф.) *Бу гапни олтмишга бориб қолган бир чолдан эшитганлиги унга ниҳоятда наша қилди.* (А. Қ.)

5. Ҳаракатнинг қутилмаган, тасодифий ҳаракат эканлиги маъносини билдиради: *Олиб келган одамнинг саводли чиқиб қолди-ку...* (А. Қ.) *Нима бўлди-ю, Комилжон билан Жамила бир-бирларига дуч келиб қолишди.* (Ж. Абдуллахонов.)

6. Ҳаракатнинг хоҳиш-ихтиёрдан ташқари ёки унга зид ҳолда юзага келиши маъноси ифодаланади: *Онани жиғибийрон қилган нарса гўдаклигида «бешик кетди» қилиб қўйилган Нодиранинг айниб қолиш хавфи эди.* (Ш.)

7. Ҳаракатни амалга ошириш учун мавжуд бўлган шароит ғанимат, қўлдан бериб бўлмайдиган шароит эканлиги маъноси ифодаланади. Бундай ҳолларда контекстда шу маънога мос келувчи вақтида, вақт ғаниматда каби сўз ёки сўз бирикмалари қатнашуви ҳам мумкин: *Санобар опа, ҳозир чехраси жуда очилиб турибди. Шу пайтда сўраб қолинг, хўп дея қолади.* (Б. Раҳмонов.) *Битта-яримта хуштори бўлса, у билан бирга вақти ғаниматда бирон шаҳарга қочиб қолдим.* (О.) *Ҳа, тўйчилик-да, оғзимиз चुчиб қолсин.* (О.)

8. Қутқармоқ, ушламоқ каби феъллар билан бирикканда ҳаракатни ўз устига олган объектнинг бирор ҳаракатни бажаришига йўл қўймаслик ёки унда бирор ҳаракат-ҳолат юз беришига йўл қўймаслик маъносини билдиради: *Баъзилар тузоқни нарироққа бориб кўриш учун ўринларидан туриб кетишар, аммо Олимов тутиб қолар эди.* (Ҳ. Н.) *Қиш бўйи тўпланган намни сақлаб қоламан деган деҳқон эрта баҳордаёқ ерини сифатли борона қилиб қўяди.* («Тошкент ҳақиқати») *...Қамчи кўтаришининг хавфи эканини тушунган Абдумажид раиснинг қўлидан ушлаб қолди.* (С. Ан.)

II. Етакчи феъл билан равишдош ясовчи -а, -й аффикси ёрдамида бирикканда, турли маънолар ва маъно нозикликларини ифодалайди. Бундай ҳолларда бирикувнинг қайси майл формасида бўлишига, нутқнинг кимга қаратилганлигига қараб қол кўмакчи феъли ифодалайдиган маънолар ҳам ҳар хил бўлади:

1. Бирикув буйруқ-истак майли формасида бўлганда, ҳаракатни бажаришга рухсат, розилик, хайрихоҳлик, маслаҳат каби маънолар ифодаланади: *Майли, майли, холажон, мен ўзимизнинг эшикдан чиқа қолай.* (А. Қ.) *Жуда соз, миниб бора қолинг.* (М. Исм.) *Мен ана у сўқмоқдан юрсам ҳам бўлади.* *Лекин сизни нарироққача кузатиб, катта йўлдан кета қолай.* (А. Қ.) *Юра қол, мен сени топшириб чиқай, у ҳам одамшаванда.* (О.) *Ўғлим бугун қола қол, ойдинда балиқ овлар эдик.* (Ж. Ш.)

2. Ижро майли формасида қўлланганда, ишнинг мақсадга мувофиқ, осонлик ва тезлик билан юз бериши маънолари ифодаланади: *Нега у қўл урган иш бита қолади-ку, Саидғозининг енгил иши ҳам оғир кўчади...* (С. Ан.) *Унинг ўрнига алоқа ишларини яхши биладиган мутахассис топила қолармикан?* (С. Ан.) *Сиз аллақандай тушунтирасиз... дарров тушуна қоламан.* (А. Қ.) *От мункиб кетиб, ўмгаги билан шағалга қадалди-да, ағанаб бир неча минут ичида ўла қалди.* (А. Қ.)

3. Шарт майли формасида қўлланганда, кўпинча, етакчи феълдаги ҳаракатнинг тез бажарилишига хоҳиш-ихтиёрнинг кучлилиги ифодаланади. Бундай ҳолларда баъзан шу маънога мос келувчи *кошкийди*, *қани энди* каби сўз ёки сўз бирикмалари ҳам қатнашади: *...Чарчаган тарозибонлар машина йўлига кўз тикканлар тезроқ кела қолса-ю, пахталарни пунктга таший қолса.* (Р. Ф.) *Марҳамат ҳамон ҳайрон эди. Қани энди биронтасини таниса-ю, ганга қўшила қолса.* (Р. Ф.)

III. Етакчи феъл билан ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикканда, равишдошнинг **-(и)б** аффикси билан ясалган формасига бирикканда ифодалайдиган ҳолатнинг юзага келиши, давомлилик, кутилмаганлик (тасодиф), ҳаракатнинг тезлик билан (бирдан, тўсатдан) бажарилиши каби маъноларни ифодалайди: *Тошкентдан уйланса, сув қуйгандек тинар-қолар.* (А. Қод.) *Ҳалиги ерда бир мўйсафид келиб, ҳассасига суяниб тикилди-қолди.* (О.) *Хотин бошқа нарсаларини ҳам сотиб таптайёр бўлиб турган экан, волидамиз билан қизини олибди-ю, бир кечада зим-ғойиб бўлибди-қолибди.* (А. Қ.) *Мени кўрди, шекилли, бирпасда йўқ бўлди-қалди.* (С. Ан.)

Кўй. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан: 1) **-(и)б** равишдош формаси орқали бирикади: *айтиб қўйди*; 2) ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикади: *айтди-қўйди*.

I. Етакчи феъл билан **-(и)б** равишдош ясовчиси орқали бирикканда:

1. Ҳаракатнинг бажарилиши ва унинг натижаси сифатида юзага келувчи статик ҳолатни билдиради: *суяб қўймоқ, очиб қўймоқ, илиб қўймоқ, ётқизиб қўймоқ*: *Бошидаги кир, кўк чалмасининг узун пешини елкасидан осилтириб қўйган.* (Ш. Тошматов.) *Қандайдир бир куч уни ўтирган жойига михлаб қўйгандек қимирлатмади.* (С. Аҳм.)

2. Баъзи феъллар билан бирикканда давомлилик маъноси

ифодаланади: *Ниҳоят, бугунги сўроқ Зиёдиллани анча ўйлан-тириб қўйди.* (Ҳ. Ғ.) *Ҳали у ерда, ҳали бу ерда янги туғилаётган қўзилар чўпонларни шошириб қўйган, уларда тиним йўқ.* («Тошкент ҳақиқати».)

3. Ҳаракатнинг хоҳиш-ихтиёрдан ташқари, унга зид ҳолда юз бериши маъносини билдиради: *Гўзал қўлидаги гулдастани адашиб қолдим, она тили ўқитувчисига бериб қўйди.* (Р. Ф.) *Жуда ёмон хато қилиб қўйдик. Сўндирмоқчи бўлган оловимизга сув ўрнига мой пуркаб қўйдик.* (Ас. М.)

4. Абрим феъллар билан бирикканда, ҳаракатнинг бир марта бажарилиши маъносини билдиради: *қараб қўймоқ, кулиб қўймоқ, қимирлаб қўймоқ, туртиб қўймоқ* каби: *Пирнафас ака билан Полвон бир-бирларига қараб қўйдилар.* (Ж. Ш.)

II. Етакчи феъл билан ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикканда:

1. Ҳаракатнинг бажарилиши ва унинг натижаси сифатидаги ҳолатнинг юзага келиши маъносини англатади: *Ойнага урилиб оқаётган ёмғир қалин кўкимтир пардадай Кўксой водийсини кўзлардан тўеди-қўйди.* (С. Ан.)

2. Етакчи феълдаги ҳаракат ихтиёрга зид бўлган ҳаракат эканлигини ифодалайди: *Ҳўжабеков қўрқоқлик қилиб қочди. Бу билан ўзини фоти қилди-қўйди.* (С. Ан.)

3. Бир марталик маъносини билдиради: *Епирай, отаси, бормисиз! ... Эшикка қарайман-қўйман, қарайман-қўйман...* (Ш. Тошматов.) *Э, қизим, иш йўқ, зерикканимдан устарани қайрайман-қўйман...* (О.)

4. Етакчи феълдаги ҳаракатнинг қаршиликсиз, осонгина бажарилиши маъносини билдиради: *Битта болани қўшиб бер, бошлаб боради-қўяди.* (С. Аҳм.) *Арслонбекнинг шунча мол-дунёни давлатга ихтиёрий топширишига ишондингиз-қўйдингизми?* (Ҳ. Ғ.)

5. Бўйруқ майли формасида қўлланганда, бўйруқ маъноси бутушлай ифодаланмайди, балки ҳаракатни бажаришга даъват, маслаҳат маъноси ифодаланади. Бунда етакчи феълдаги ҳаракатнинг мақсадга мувофиқ, бажаравериш лозим бўлган ҳаракат эканлиги англашилади: *Ўзингизни қойитиб овора бўлманг, тайёр бизнинг қўшда ҳайданг-қўйинг.* (А. Қод.) *Ундай бўлса, биронта одамни туширинг-у, олдириб чиқинг-қўйинг-да.* (М. Исм.)

Кет. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан: 1) **-(и)б** равишдош ясовчиси орқали бирикади: *йиқилиб кетмоқ, семириб кетмоқ*; 2) равишдош ясовчи **-а, -й** аффикслари орқали бирикади: *суриштира кетмоқ, йўргалай кетмоқ*; 3) ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикади: *ўтди-кетди, ёзди-кетди.*

I. Етакчи феъл билан **-(и)б** равишдош ясовчиси ёрдамида бирикканда:

1. Ҳаракатнинг тўла бажарилиши, кучли даражада юз бериши маъносини ифодалайди: *тарқаб кетмоқ, улғайиб кетмоқ,*

ўрганиб кетмоқ, ғовлаб кетмоқ каби: *Хабарни ўқиб, шу қадар ўлиб кетдимки, ўзимни шарманда бўлгандай ҳис қила бошладим.* (Ж. Абдуллахонов.) Э, мухбир ука, бормисиз? Биз томонларга сира келмай кетдингиз. (С. Аҳм.) *Узоқларга чўзилиб кетган дарё лабидаги майсалар устига палос, кўрпачалар солинди.* (Ҳ. Зиёхонова.)

2. Айрим феъллар билан бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракатнинг бошланиши (субъектнинг шу ҳолатни бажаришга киришиши) ва давом этиши маъносини англатади. Шундай ҳолларда ҳам маъно, кўпинча, кучли оттенка билан ифодаланади: *...Иброҳим ота Утар бувани мақтаб кетди.* (Ж. Ш.) У, бирор киши билан учрашди дегунча, икки лунжини тўлдириб, гапга тушиб кетади. («Муштум».)

II. Етакчи феъл билан равишдош ясовчи -а, -й аффикслари ёрдамида бирикканда, ҳаракатнинг бошланиши (субъектнинг етакчи феълдаги ҳаракатни бажаришга тушиши) ва шу хилда давом этиши маъносини билдиради: *Ана шунда Арслонбек жаноблари тоқчадан бир тахта қоғоз олиб ўқий кетди.* (Ҳ. Ғ.) *Уйин ҳам бир турли назокат касб этиб, Гулсинбиби йўрғалай кетди.* (А. Қод.)

III. Етакчи феъл билан ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикканда, ҳаракатнинг тўла даражада осонлик билан бажарилиши маъносини англатади: *Мажлисдан қўрқиб керак эмас, ҳаммамиз ҳам мажлисдан ўтганмиз. Сени ҳамма билади, бирпасда ўтасан-кетасан.* (А. Қ.)

Юбор. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан: 1) равишдош ясовчи -(и)б аффикси орқали бирикади: *тўқиб юбормоқ, йиғиб юбормоқ*; 2) ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикади. Бу ҳолатда юбор деярли ҳамма вақт *вор* талаффуз этилади: *ташлади-ворди, жўнади-ворди* каби.

I. Етакчи феъл билан равишдош ясовчи -(и)б аффикси ёрдамида бирикканда, ҳаракатнинг тўла, кучли (ортиқ) даражада бажарилиши маъносини билдиради. Етакчи феълдаги ҳаракатнинг хусусиятига қараб тўла бажарилиш маъносига кўшимча яна бошқа маънолар ҳам ифодаланади: *Ҳадича аянг яхши аёл-ку, ...лекин ўғлини талтайтириб юборибди-да.* (Ҳ. Н.) *Булардан чиққан қаттиқ овоз қулоқни том битириб юбергудайди.* (Ҳ. Н.)

Бир нафасда бажарилиши мумкин бўлган ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикканда, ҳаракатнинг жуда қисқа (сезиларсиз) вақт ичида юз бериши маъносини ифодалайди: *Нарзи тоға жўрттага ва қўққисдан айтиб юборган бу сўзидан ўзи ҳам хурсанд бўлиб, тишининг оқини кўрсатди.* (Ш. Тошма-тов.)

II. Етакчи феъл билан ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикканда ҳам ҳаракатнинг тўла даражада юз бериши маъносини билдиради ва маънони кучли оттенка билан ифодалайди. Бунда ҳаракатнинг шартта, ўйлаб ўтирмасдан, тез бажарилиши

англашилади:— *Билмасам...* «*Отни олиб чиқ*» деди. *Кетди-ворди.* (П. Т.)

Ташла. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан: 1) равишдош ясовчи **-(и)б** аффикси орқали бирикади: *ёзиб ташлади*; 2) ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикади: *ёзди-ташлади*.

1. Равишдош ясовчи **-(и)б** аффикси ёрдамида бирикканда, худди *кет* ва *юбор* кўмакчи феъллари каби, ҳаракатнинг тўла (бутунлай) юзага келиши маъносини билдиради ва шу маънони кучли оттенка билан ифодалайди: *Урмонжон соқолини буткул қирдириб ташлагани...* (А. Қ.) *Бир қўли кўкраги аралаш дока билан боғлаб ташланган эди.* (С. З.)

Ташла кўмакчи феъли билан ясалган аналитик формаларда етакчи феълдаги ҳаракатнинг хусусиятига қараб тўла бажарилиш маъносига қўшимча бошқа маънолар ҳам ифодаланади: 1) айрим феъллар билан бирикканда, ўз асл маъносини маълум даражада сақлайди. Унинг ана шу маъноси тўла бажарилиш маъносига қўшимча маъно ҳисобланади: *Дастурхон ёзиб, топган-туганини тўкиб ташлади.* (С. Ан.); 2) айрим феъллар билан бирикканда, ҳаракатнинг юқори (кучли) даражада юз беришини билдиради: *Уйинг куйгур бу камбағалчилик одамнинг ёруғ дунёдан бўлган умидини кемириб, зангдай еб ташлар экан.* (А. Қ.) *Бу ёғини менга қўйиб берасиз, қийиб ташлайман.* (У.); 3) айрим феъллар билан бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракатнинг тез, субъект учун қийинчиликсиз бажарилиши ҳам англашилади: *Муҳаммад Жамол пок, самимий ишқини тасвир этувчи янги-янги шеърларини шу замон тўқиб ташлар эди.* (О.); 4) айрим феъллар билан бирикканда, ҳаракатнинг бир неча (кўп) марта юз бериши маъноси ифодаланади: *тирнаб ташлади, уриб ташлади, гапириб ташлади, тишлаб ташлади* каби.

II. Етакчи феъл билан ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикканда ҳам етакчи феълдаги ҳаракатнинг тўла-тўкис (бутунлай) бажарилиши маъносини ифодалайди. Фарқ шундаки, бунда тўла-тўкис бажарилиш маъноси билан бирга ҳаракатнинг тез, бирпасда, шартта бажарилиши ҳам англашилади: *ёзиб ташлади* — *ёзди-ташлади*.

Сол. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи **-(и)б** ва **-а** аффикслари ёрдамида бирикади.

I. Етакчи феъл билан **-(и)б** аффикси ёрдамида бирикканда, ҳаракатнинг тўла-тўкис (бутунлай) бажарилиши маъносини билдиради ва шу маънони кучли оттенка билан ифодалайди. Бу маънода у фақат объектли феъллар билан бирикади: *Сен мендан ҳар қанча хафа бўлсанг ҳам, кўнглимга тугиб қўйганимни энди айтиб солмасам иложи йўқ.* (А. Қод.) *Унинг кўзлари Жамилага бошқача боқар эди. Балки юрагида бәрини ҳозир очиб солмоқчи бўлгандир.* (Ж. Абдуллахонов.)

II. Равишдошнинг **-а** аффикси билан ясалган турига бирикканда, кўмакчи феъл деярли ҳамма вақт **-(и)б** аффикси билан

ясалган равишдош формасида бўлади. Бунда субъектнинг етакчи феълдаги ҳаракатни тугатган замоноқ тусланган феъл англатган ҳаракатни бажаришга ўтиши (шу ҳаракатни бажариши) ифодаланади: *Йўлчи пичоқни ола солиб, узоққа отди. (О.) Саидғози қўлидаги қаламини қўя солиб, чапакка зўр берди. (С. Ан.) Йўғон киши ўрнидан тура солиб, Сафаровга ташланди. (А. Қ.) У шийпон олдида «Оқтой»дан туша солиб, Қудратга мақтанди. (Ҳ. Н.)*

Туш. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан асосан равишдош ясовчи **-(и)б** аффикси орқали бирикади ва:

1. Ҳаракатнинг тўла бажарилиши маъносини пастига (қуйи-га) йўналиш оттенкаси билан ифодалайди: *Директор оғир гавдасини кўтариши учун жон-жаҳди билан интилди-ю, яна юмишқ қумга ағдарилиб тушди. (Ш. Р.) От мункиб кетганда эгарнинг устидан дўмбалоқ ошиб тушган паранжисиз қиз, ўйноқи каптардай абжирлик билан ўзини ўнғариб олди-да, жувонга ёрдам бергани шошилди. (А. Қ.)*

2. Ярашмоқ, ёқмоқ каби айрим феъллар билан бирикканда субъектнинг ҳаракат йўналган объектга етакчи феълдаги ҳолатда ўринлашиши (шундай ҳолатда келиши) маъносини билдиради: *Ҳошиясига аллақандай живир-живир гул нақшланган бу тўн унинг паст бўйига, қотма гавдасига жуда ярашиб тушибди. (Ҳ. Ф.) Куй Ойқиз юрагига жуда ёқиб тушди шекилли, ичида унга жўр бўлди. (Ш. Р.)*

Ўл. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи **-(и)б** аффикси ёрдамида бирикади ва:

1. Ҳаракат-ҳолатнинг нормал ҳолатдан юқори даражада юз беришини билдиради: *соғиниб ўлмоқ, чанқаб ўлмоқ* каби: *Бай-бай-бай, совуқ еб ўлибсан-ку, уйга кира қол. («Тошкент ҳақиқати».) Бир оздан кейин чиқиб ойим билан сўрашик, кирмаганингиз учун қайиноналарингиз севинишиб ўлаётибдилар. (А. Қод.)*

2. Давомлилик, такрорийлик маъносини ифодалайди: *суриштириб ўлди, чақириб ўлди* каби: *Шу бугун ўзим уйқудан қолиб мудраб ўляпман. (Ҳ. Зиёхонова.) Аллавақтгача ухлай олмадим, кўрқиб ўлдим. (Сўзлашувдан.)* Бу кўмакчи феъл етакчи феълдан олдин ҳам қўлланади: *ўлди севиниб, ўлди кула-кула, ўлди ёзғириб, ўлди суриштириб* каби. Бу ҳодиса оддий сўзлашувда кўп учрайди. *Ўл* кўмакчи феъли етакчи феълдан олдин қўлланганда, маъно яна ҳам кучаяди: *суриштириб ўлди — ўлди суриштириб, севиниб ўлди — ўлди севиниб.*

Кўр. Етакчи феъл билан равишдош ясовчи **-(и)б** ва **-а, -й** аффикслари ёрдамида бирикади:

1. **-(и)б** аффикси ёрдамида бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракат синаш, билиш учун бажариладиган ҳаракат эканлигини билдиради: *Зокир ота Сидиқжонга бир оз ғўза чоптириб кўрди-ю, чопиққа ниҳоятда чечан эканини кўриб: «Отанга раҳмат!»— деди. (А. Қ.) Майли, толеи йўқ дўстингни бугун бўлмаса, эртага ёқлаш тўғрисида ўйлаб кўраман. (Ш. Р.)*

II. -а, -й равишдош ясовчи аффикслар ёрдамида бирикканда фақат буйруқ-истак майлининг бўлишсиз формасида қўлланади. Бунда ҳаракатни бажармасликни қатъий таъкидлаш, қатъий огоҳлантириш маъноси ифодаланади: *бора кўрма, ола кўрмасин: Қақилдоқсанки, отанг эшита кўрмасин,...* (О.) *Бу сирни ҳеч кимга айта кўрма.* (Ғайратий.)

Қара ва боқ. Бу кўмакчи феъллар етакчи феъл билан равишдош ясовчи -(и)б аффикси ёрдамида бирикади ва ҳаракат билиш, белгилаш, аниқлаш учун бажариловчи ҳаракат эканлиги маъносини билдиради: *Малоҳат суриштиргани корхонага борибди. Суриштириб қараса, Жонфиғон фақат ўн етти кун ишлабди, холос.* (А. Қ.) *Ҳа, яна бир камчилик: ...ҳужуминг бу сафар суст кўринади. Мана ўқиб боқ.* (О.) *Ҳар ҳунарнинг ўз завқи бор дейдилар, қани биз ҳам далага чиқиб боқайлик.* (Ш.)

Бил. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи -а, -й аффикслари орқали бирикади ва ҳаракатни бажаришга қодирлик, шу ҳаракатнинг субъект қўлидан келиши маъносини билдиради. Шунга кўра у ол кўмакчи феълнинг синоними ҳисобланади: *...фирқа сенинг душманларинг билан ҳам ҳисоблаша олади, турмушингни ҳам тузата билади.* (А. Қод.) *Бунинг устига Шерназарбой Шомурод бахши билан Вақил ўртасидаги адоват ва келишмовчиликлардан яхши фойдалана билди.* (Ж. Ш.)

Ёз. Бу кўмакчи феъл етакчи феъл билан равишдош ясовчи -а, -й аффикслари ёрдамида бирикади ва:

1. Ҳаракатнинг бажарилишига оз қолганлиги, лекин бажарилмаганлигича қолганлиги маъносини билдиради: *Агар Офтобхон тасодифан кириб қолмаса, онангдан ажрала ёзган экансан.* (Ҳ. Зиёхонова.)

2. Ҳаракатнинг тўла даражада бажарилишига яқинлашганлик, оз қолганлик маъносини билдиради: *Кумушбиби энди ўн еттини қўйиб ўн саккизга қадам босганлигидан бўйи ҳам онасига ета ёзган, аммо жуссаси онасига кўра тўлароқ эди.* (А. Қод.) *Механик-ҳайдовчи ярим соатдан бери чиқаса олмай, моторни гувиллатавериб, ёнилгини тузата ёзган экан.* (С. Аҳм.)

Тўлиқсиз феъл

173-§. Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқсиз феълдан ҳосил бўлган *эди, экан, эмиш, эмас, эса* формалари қўлланади. Булардан *эмас* бўлишсиз форма ясовчи воситага, *эса* боғловчига айланган. Шу сабабли уларнинг биринчиси бўлишсиз форма ясовчи воситалар билан бир қаторда, *эса* қўшма гап баҳсида ўрганилади.

Тўлиқсиз феълнинг *эди, экан, эмиш* формалари ҳам ҳаракат маъносига эга эмас. Улар турли маъноларни ифодалайди

ва ҳар хил грамматик вазифаларда қўлланади. Тўлиқсиз феъллар отлар билан ҳам (отлар — кенг маънода), феъллар билан ҳам қўлланади: *боғ эди, ишлар эди; гўзал экан, келган экан* каби.

Тўлиқсиз феъл ҳар бир формасининг ўзига хос хусусияти билан бирга уларнинг учаласи учун умумий бўлган хусусиятлар ҳам бор. Улар қуйидагилар:

1. Тўлиқсиз феъл мустақил маънога эга эмас. Лекин тарихан мустақил маъноли бўлган.

2. Тўлиқсиз феъл ўзича ҳаракат билдира олмаслиги сабабли феълларга хос бўлишсизлик, даража, замон каби маъноларга ва бу маънони ифодаловчи формаларга эга бўла олмайди. Гарчи шахс-сон қўшимчалари тўлиқсиз феълга қўшилса-да, лекин улар билдирган шахс маъноси тўлиқсиз феълга эмас, балки кесим вазифасидаги бутун комплексга оид бўлади: *хабардор экан+ман, хабардор экан+сан, билган эди+м, билган эди+нг; билар эмиш+ман, билар эмиш+сан*. Тўлиқсиз феъл яққа ҳолда тусланмайди.

3. Тўлиқсиз феъл формаларида ўзак ва унга қўшилган аффикс ташқи томондан аниқ ажралиб туради: *эди (э+ди), экан (э+кан)* каби. Лекин ҳозирги ўзбек тилида тўлиқсиз феълнинг ўзи мустақил маъносини сақламагани каби, унга қўшилган аффикслар ҳам шу форма доирасида ўз хусусиятини тўла сақламаган ёки бутунлай йўқотган.

4. Тўлиқсиз феъл формаларидаги биринчи товуш (э) нотурғун, у маълум фонетик шароитларда, бошқа товушнинг таъсири билан ёки позициян ҳолатига қараб, бошқа товушга ўтиши ёки тушиб қолиши мумкин. Бу ҳодиса, айниқса, оғзаки нутқда кўп учрайди: *ишларди, ишларкан, ишлармиш; ишлаганакан, ишласайди, ишлаётганмиш* ва Ҳ.

5. Тўлиқсиз феъл формалари уюшиқ кесимлар учун умумий бўлганда охирги кесим таркибида қўлланади. Бу кесимлар турли формадаги феъллар, шунингдек, отлар билан ифодаланиши мумкин: *У Барно ҳақида ҳам, Гулчеҳра тўғрисида ҳам анча гаплар эшитган, Акмалнинг изтироб чекиб юрганни ҳам билар, лекин Гулсум опа бунчалик фиғони чиқиб гапиришини биринчи кўриши эди. (О. Ё.)*

Ҳозирги ўзбек тилида *эди* ва *экан* тўлиқсиз феълларининг мустақил феълнинг у ёки бу формасига бирикишидан турли маъно ифодаловчи аналитик формалар ҳосил бўлади: *келсин эди, билса экан* каби.

-син эди. Буйруқ-истак майли билан *эди* тўлиқсиз феълнинг бирикишидан ҳосил бўлган форма субъект шу формадаги феъл англатган ҳаракатни бажариши керак эканлиги (бажармагани учун ўзи айбдор эканлиги) маъносини билдиради: *Бунақа экан, мажлисинг охиригача йтиринг, нимани ўйлаб Усмонжонни таклиф қилганлигингни коммунистларга айтинг эди. (А. Қ.) Унақа олифта бўлса, келмасин эди. (А. Қ.)*

-са эди. Бу форма ҳаракатнинг бажарилиш эҳтимоли йўқ эмаслиги, шу ҳаракат юз берса, яна нимадир бўлиши каби маъноларни билдиради: *Туман тарқаб кетса эди, деб кўнглидан ўтказди. (С. Ан.) Бир кун «Элобод» колхози сени бағримдан узмаса эди,— деди айёрча илжайиб раис. (О.) «Бугун яна ота билан орамизда гап қочмаса эди» деган ташвишга тушди. (Ҳ. Нуъмон.)*

-ган экан (-ётган экан). Бу форма қўйидаги маъноларни билдиради:

1. Пайт маъносини ифодалаб, пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида келиб, пайт эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади: *...ҳовлига кираман деб эшик остонасига шундай қадам қўйган экан, биров шақ этиб пешанасига урибди. (О.) Босмачилар ҳақида ҳар хил хабарлар кела бошлади: ...фалон қўрбоши йигитлари билан тоғ оралиғидан келаятган экан кўчки босиб қолибди. (А. Қ.)*

2. Сабаб маъносини билдиради ва сабаб эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Партия ва ҳукумат шу колхозни менга ишониб топширган экан, унда қаттиқ тартиб-интизом ўрнатишга мажбурман. (С. Ан.)*

-(а)р экан. Бу форма қўйидаги маъноларни билдиради:

1. Пайт маъносини билдириб, пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Ез чоқлари Йўлчи далада ишларкан, улар тез-тез учрашиб туришар, жуда самимий сўзлашишар эди. (О.) Солдатнинг гапларига қулоқ соларкан, Турғун бу иш чўпонлардан кўра ҳам Саодат учун оғир эканини ўйлар эди. (О. Е.)*

2. Сабаб маъносини билдиради ва сабаб эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Кечани кеча, кундузни кундуз демай тер тўқар эканмиз, турмушимиз ҳам фаровон бўлуви шарт. (Ш. Р.)*

3. Ҳаракатнинг бажарилиш тарзини, ҳолатини билдиради: *Қўй-қўй, айтма,— деди Олия жилмайиб, унинг оғзини кафти билан ёпаркан. (Ж. Абдуллахонов.) Ҳа, ҳа,— деди Йўлдошбой ғазабидан титраркан. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.)*

-са экан. Бу форма ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслигини ишташ, шунга тарафдорлик, ҳақиқатда эса бунинг акси мавжудлиги, буниси маъқул эмаслиги маъносини билдиради: *Бирортасининг номини айтса экан, совчиликка борсам. (С. Ан.) Эй, Рўзвон буви, буям сизга ўхшаб ётиғи билан гапирса экан. (Я.)*

-моқчи экан. Мақсад тарзидаги ҳаракатнинг пайтини билдиради: *...хотин кетмоқчи экан, Жамолбой унинг қўлидан даядил ушлади—да, бир қўли билан бўш стулни ўз ёнига сурди. (О.)*

174-§. Кўпгина аналитик функционал формалар бошқа ёрдамчи феъллар ёки феъл бўлмаган ёрдамчи сўзлар воситасида ясалади:

-(и)ш билан. Бу формада шахс кўрсаткичлари асосий феълга қўшиладн ва шу формадаги феъл билдирган ҳаракат бажа-

рилди дегунча бошқа бир ҳаракатнинг бажарилиши маъносини билдиради. Демак, **-ди дегунча** типда ясалувчи форманинг сипошими ҳисобланади: *Аҳмаджон пулемётини ўша томонга ўнглаб, тепкисини босиши билан белига биров қаттиқ тепгандай бўлди.* (А. Қ.) *Дераза очилиши билан Йўлчи бошини кўтарди.* (О.) *Маърифатхон номи айтилиши билан суҳбатга яна жон кирди.* (А. Қ.)

-ган билан. Бу форма тўсиқсизлик маъносини билдиради: *Майли,... дод деганинг билан Рашиан эшитмайди.* (Л. Маҳмудов.) *Ботқоқ жойларни қуритиш керак, дори сепган билан бўлмаяпти.* (А. Несин.)

-га қарамай. Бу форма ҳам бошқа бирор ҳаракатнинг бажарилишига тўсиқ бўла олмаслик (тўсиқсизлик) маъносини билдиради: *ишлагига қарамай, ялинишига қарамай* каби: *Қиш оқишми бўлишига қарамай, осмонда юлдузлар чарақлапти.* (С. З.)

-(н)ш керак (лозим, зарур). Бу форма ҳаракатнинг бажарилиши талаб этилишини, талабдаги ҳолатда эканини билдиради: *ишлаш керак (ишлаш лозим, ишлаш зарур), ўрганиш керак (ўрганиш лозим, ўрганиш зарур)* каби.

-ганича (-гунча) йўқ. Бу форма ҳаракатнинг тўла бажарилиб бўлмаганлиги маъносини билдиради: *Адвокат нима дейишини йўлагунча йўқ, у захрини сочиб кетди.* (Ш.)— *Тушундим, тушундим...— Йўқ, ҳали тушунганингизча йўқ.* (Ж. Ш.)

-гандан кейин. Бу форма сабаб маъносини алоҳида таъкид билан ифодалайди: *Яшаганигдан кейин тирик эканингни сезиб, турмуш сирларини билиб яшасанг-да.* (А. Несин.) *Уқитувчи бўлиб нон сгандан кейин болаларни ўзига ром қилсин, босиб олсинда.* (А. Қ.)

-са керак. Бу типда ясалувчи форма гумон, тахмин маъносини билдиради: *Лекин ўзимча бу соатни Олия опа Тошкентда олган бўлсалар керак, деб ўйлардим.* (О. Муҳторов.) *Лекин эртадан кечгача ...бундай қуришда ўғиритиш одамни тарашидай қотириб юборса керак.* (Ас. М.)

-ган бўл (-ётган бўл.) Бўл ёрдамчи феъли сифатдош формаларидан фақат ўтган замон ва ҳозирги замон формаларига бириккандagina аналитик форма ҳосил қила олади. Бу форма ҳаракатнинг астойдил эмас, номигагина бажарилиши, субъект ўзини шу ҳаракатни бажарган қилиб кўрсатиши маъносини билдиради: *Ҳар қалай, узил-кесил бўлмаса ҳамки, розилик берсан бўлдим.* (Н. С.) *Шундан сўнгра Бегимхон икки-уч кун мактабга қатнаган бўлди-ю, сўнгра қайнона, қайната ўртага тушди.* (И. Р.) *Омадингиз йўққа ўхшайди, меҳмон,— деди ҳоким ачинган бўлиб.* (Ш. Саъдулла.) *Қираверинг,— дебди Қаримбо бо хиёл ёнбошлаб, илгаритдан тайёрлаб қўйган эски кўйлагини қўлига олиб, йиртиқ жойларини тикаётган бўлибди.* («Олтин бола» эртагидан)

-са бўл. Бу форма қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Ҳаракатни бажариш мумкинлиги (ҳаракатнинг бажарилишига монеликнинг йўқлиги) маъноси билдиради: *Биз ҳам одамга ўхшаб бемалол ўтириб гаплашсак бўлади-ку...* (О. Мухторов.) *Авалло муллажиринг керак, бошпана — бир ватан керак. Кейин қайлиқ орзу қилсанг бўлади.* (О.)

2. Ҳаракатнинг бажарилиши энг асосий мақсад эканлик маъносини билдиради. Бу маънонинг ифодаланишида бўл ёрдамчиси бўлди, бўлгани формасида қўлланади: *Елғиз ташлаб қўймасангиз бўлди.* (У. Умарбеков.) *Шомамат отани қутқарсак бўлгани — келади-ю ҳаммаларингни тузатади...* (Ш. Саъдулла.)

Бўл ёрдамчиси бўладими формасида қўлланганда, ҳаракатнинг юз беришидан кучли таажжубланиш маъноси ифодаланади: *Ҳеч кутмаганда Качал полвон бошини қимирлатса бўладими...* (Ш. Саъдулла.)

-ганим бўлсин. Бу форма ҳаракатни бажариш ёки бажармасликка қатъий қарор маъносини билдиради: *Бўлди, бўлди, янаги отпусада борганимиз бўлсин!* (бу қатъий қарор билан Хуришдбек онасини хурсанд қилмоқчи эди.) (С. З.) *Иккинчи бундай қилмаганим бўлсин.* (С. З.)

-ди дегунча. Шу формадаги феъл билдирган ҳаракат бажарилиши билан тезда бошқа бир ҳаракатнинг бажарилиши маъноси ифодаланади: *Улар мени кўрди дегунча:* «Ана, тўнғиз Амин келди, суп жирний була», — дерди. (Ҳ. Нуъмон, А. Шо-рахмедов.) *Бойбува кўса ҳамма қўғирчоқлар билан тўй-томошаларга кетди дегунча* Качал полвон ҳам уйдан отилиб кўчага чиқарди. (Ш. Саъдулла.) *Сиз келдингиз дегунча бир ёққа жўнайдилар.* (П. Т.)

-(а)й дейди (демайди). Ҳаракатнинг бажарилишига мойиллик, унинг бажарилиш белгиси бор-йўқлиги ифодаланади: *Ғуломжон ака эса ҳамон сўз қотмас, кўзойнагини бурнига кўтарганича ўз ишидан бош кўтарай демас...* (М. Исм.) *Оёғим музлаб кетяпти. Исий демасди.* (Э. Усмонов.)

-(а)й де. Бу форма ҳаракатнинг бажарилишига оз қолганлик, сал қолганлик маъносини билдиради: *Атрофда баланд тоғлар қад кўтарган, уларнинг қорли чўққилари осмонга тегайтегай деб турар эди.* (О. Ё.) *Дирё томондан эсанг изғирин бурунни учуриб кетай дейди.* (А. Қ.) *Бу кўчада қулаган ва қулай деб турган деворлар... орасида режа билан солинган чиройли оқ иморатлар учрар эди.* (А. Қ.) *Кўзи сал илинай деганда, гўдакнинг чинқириғи қулоғига чаликарди-ю, чўчиб уйғониб кетарди.* (С. З.)

-ги кел. Бу формада шахс кўрсаткичлари асосий феълга, майл, замон, инкор қўшимчалари кел феълга қўшилади ва ҳаракатга бўлган истак маъноси ифодаланади: *Камолнинг қиздан кечирим сўрагиси, мулойим гап билан уни ҳар қилай эркалаб қўйгиси келди.* (О. Мухторов.) *Тўғриси, оёғи қорғимди — онаси вафот этгандан бери ўйин-қилғиларини ёнида пра-*

лашгиси келмай қолганди. (Ҳ. Н.) Егинг келса олиб берай,— деди. (Ш. Саъдулла.)

Бу формадаги *кел* ўрнида баъзан *бор* (бўлишли маънода) ва *йўқ* (инкор маънода) сўзлари ҳам қўлланади: *Ростини айтсам, менинг ҳам уч-тўрт йил йўқишим бор. (У. Умарбеков.) Зумрад Қосим тўғрисида баъзан шундай йўқинда гапирар, умуман бу йигитни ёдига олгиси ҳам, унинг тўғрисида гаплашгиси ҳам йўқ эди. (О. Мухторов.)*

Айнан бир феълнинг турли формада қўлланишидан ҳам аналитик функционал формалар ҳосил бўлади.

-са... -син: *йқиса йқисин, борса борсин* каби. Бу форма ҳаракатнинг бажарилиши хоҳиш-ихтиёрга зид эмаслиги маъносини билдиради: *Қийналса қийналсин, иккинчи пойламайдиган бўлади, деб йўларди. (С. З.)*

Биринчи компоненти *-а*, иккинчи компоненти *-гунча* аффиксли равишдош формасида қўлланган аналитик формада давомлилик маъноси ифодаланади: *Митянинг таклифи йзининг ҳам кела келгунча ййлаб келган фикрларига мос эди. (М. Муҳамедов.)* Лекин, биринчидан, бундай қўлланиш уч-тўртта феъллардагина учрайди. Иккинчидан, шу форма ўрнида *-гунча* аффиксли равишдошнинг ўзи қўлланса ҳам давомлилик ифодаланаверади. Аналитик форманинг қўлланишида маъно бир оз кучаяди, холос. Қиёсланг: *боргунча — бора боргунча, йлгунча — йла йлгунча, келгунча — кела келгунча* каби.

-ган аффикси билан ясалган сифатдош формасининг турли формада такрор қўлланишидан ҳам аналитик форма ҳосил бўлади. Бу типдаги аналитик формада компонентларнинг қўлланиши икки хил кўринишга эга: 1) биринчи компонент шахс кўрсаткичи билан қўлланади. Бу форма сурункали давом этиш, доимийлик маъноларини ифодалайди: *Уртоқлари китобдан бош кўтармайди, нуқул йқигани йқиган. (А. Несин.) Уқитувчилар ҳам уларга бригадир бўлиб, далада юргани юрган. (П. Қ.);* 2) биринчи компонент чиқиш келишиги формасида, иккинчи компонент феълнинг бошқа ҳар қандай формаларида қўлланади. Бу формада давомлилик маъноси ривожланиш, кучайиш оттенкаси билан ифодаланади: *Унинг пахтазорлари кенгайгандан кенгайди. (Ҳ. Ғ.) Ел кучайгандан кучайиб борар ва шу нисбатда мазор ичи ҳам яна бир қат қўрқинч ҳолга кирар эди. (А. Қод.) Ҳаш-паш дегунча область раҳбарлари олдида иккаласининг нуфузи ошгандан ошиб, айтгани айтган, дегани деган бўлиб қолди. (Т. Пўлат.)*

Жуфт ва такрорий формалар

175-§. Феълнинг сифатдош ва равишдош формаларидан баъзилари жуфт ёки такрорий сўз ҳолида қўлланиб, турли грамматик маъноларни ифодалайди.

-а, -й ва **-(и)б** аффиксли равишдошлар такрор ҳолда қўл-
ланиб, шу формадаги феъл билдирган ҳаракатнинг такрорий-
лигини, давомлилигини билдиради: *Тоғ оралиғидаги қалин қор эрий-эрий* одам бемалол кира оладиган ғор бўлиб қолибди. (С. Ан.) *Саратоннинг оловида меҳнат қила-қила* ёшликдан чи-
қиққани учун чол унча терламас эди. (О.) *Колхозчилар унинг овқатини мақтаб-мақтаб* ейишади. (Ҳ. Н.)

Биринчи компоненти **-(а)р**, иккинчи компоненти **-мас** аф-
фиксли формада (бўлишли-бўлишсиз формада) қўлланган
феъл формаси шу формадаги феъл билдирган ҳаракат тўла
юз бермасданоқ бошқа бир ҳаракатнинг бўлишини билдиради:
Поезд бир станция йўл босар-босмас ҳаммамиз танишиб олдик.
(У. Умарбеков.)

Баъзан биринчи компонентнинг **-(и)б**, шунингдек, ҳар икки
компонентнинг равишдош формасида қўлланиши ҳам учрай-
ди: *Қишлоқчилик эмасми, у балоғатга етиб-етмасданоқ* катта
ёшдаги одамлар сафига қўшилди. (О. Мухторов.) *Биттаси бир-*
икки ёшга етиб-етмай оламдан ўтган экан. (С. Аҳм.)

РАВИШ

176-§. Равиш ҳаракат-ҳолат белгисини билдирувчи сўз тур-
кумидир. Шу хусусиятига кўра равиш туркумига оид сўзлар
асосан феълга боғланиб келади.

Равишлар феъл билдирган ҳаракат-ҳолатнинг бажарилиш
тарзи, пайти, ўрни, мақсади ва шу кабиларни билдиради: *Бек-*
темир айрилгиси келмай, солдатларча қадам отиб кетаётган
қизга эргашди. (О.) *Яна тойиб-пойиб кетмасин деб эҳтиётдан*
оёғи тагига ғишт тираб ҳам қўйди. (Ш. Саъдулла.) *...имонсиз*
кўрнамакларнинг оқибати вой бўлишини бизга яхшилаб ту-
шунтиришди. (Ж. Ш.) *Эртаси эрталаб ҳокимхонага боришга*
қарор бердилар. (Ш. Саъдулла.) *Наҳот тўхтамас? Наҳот бир сўз*
айтмай, бу совуқ гўрда тириклайин қолдириб кетар. (О. Ё.)
Олисдан тунги сменадаги экскаватор ва ўзга машиналарнинг
қудратли наъраси барала эшитилар эди. (О.)

Равиш туркумига оид айрим сўзлар сифат ёки отга боғла-
ниб келиши мумкин. Лекин бундай ҳолларда равиш белгининг
белгисини ёки предметнинг белгисини эмас, ўзи боғланиб кел-
ган сифат ёки отдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг белгиси-
ни билдиради: *Кеча ҳаво жуда совуқ эди.* *У ҳозир беқийс ва*
тасаввур қилиб бўлмас бахтиёр эди. (Ш. Саъдулла.) *Унинг*
муомаласи ҳамisha шундай. Биз коммунизмнинг батамом ва
узил-кесил тантанасига қаттиқ ишонамиз. («С. Ўзб.»)

Эслатма. Сифат ёки равишлар билан қўлланиб, белгининг кучли ёки
кучсиз даражасини билдирувчи *жуда* (*жуда чиройли, жуда тез*), *энг* (*энг*
биланд, энг узоқ), *қоқ* (*қоқ қуруқ, қоқ ўртасида*), *ланг* (*ланг очик*), *ғирт*
(*ғирт ёлғон*), *ғоят* (*ғоят гўзал, ғоят тез*), *сал* (*сал нордон, сал секин*) каби
сўзлар равиш ҳисобланмайди, чунки равишлар мустақил маъноли лексик

бирликлардир. Келтирилган типдаги сўзлар эса (шу вазифада қўлланганда) мустақил лексик маънога эга эмас, улар белгининг турли даражасини кўрсатиш учун хизмат қилади.

177-§. Равишлар мустақил сўз туркуми сифатида, ўзига хос морфологик белгиларга эга. Бундай белгилардан бири равишларнинг ўзгармаслигидир: равишлар бирор сўзга боғланганда, формаси ўзгармайди. Улар таркибида учрайдиган кўплик, эгалик ва келишик аффикслари ҳам форма ясовчи сифатида қатнашмайди. Бу аффикслар равишнинг ўзак қисмига киради, яъни шу аффикс билангина у сўз равиш ҳисобланади ёки бу аффикс форма ясовчилардан бошқа вазифада қатнашади. Масалан: *бирдан, бирга, кунда, чалқанчасига, бирданига, ёнламаси(га), қатораси(га)* каби равишлардаги келишик ва эгалик аффикслари ўз асл маъно ва вазифасини йўқотган. Бу сўзлар худди шу кўринишда равишга айланган: *Азимжон ҳам қариндошини бошқача тасаввур этгани учун, ҳозир уни кўриб бирдан гап тополмади. (Ас. М.) Янги шпиндель нусхасидан учта ясадик... Яқинда синаб кўрамиз. (М. Қ.) Авваллари, илгарилари* каби равишлар таркибидаги -лар ва -и кўплик ва эгалик ифодаловчи аффикслар эмас. Бунда -лар аффикси илгарига оид ноаниқ, давомли вақтни кўрсатса, -и аффикси эгалик ифодалаш (шахс кўрсатиш) хусусиятини бутунлай йўқотган: *Оқшомлари Насриддин афанди латифаларини айтиб русларни кулдиради. (О.)*

Ўзбек тилида равиш ясовчи махсус аффикслар бор. Шундай аффиксларга эгалик ҳам равишларнинг ўзига хос белгиси (сўз ясалиш белгиси) ҳисобланади: *дўстона, ҳарбийчасига, ёвузларча, ойлаб* каби.

Равишларнинг синтактик вазифаси гапда ҳол бўлиб келишидир: *Бу тупроқшунос олимлар билан Уктам район марказида тасодифан учрашган эди. (О.) Ҳаяжон билан чолнинг қўлини сиқди ва ўзга колхозчилар билан биродарона хайрлашди. (О.)*

РАВИШЛАРНИНГ МАЪНОГА ҚУРА ТУРЛАРИ

178-§. Равишлар ҳаракат-ҳолатнинг қайжиҳатдан бўлган белгисини кўрсатишдаги умумий хусусиятларига кўра қуйидаги турларга бўлинади.

179-§. **Тарз равиши.** Равишларнинг асосий қисмини тарз равишлари ташкил этади. Бу турга кирувчи равишлар ҳаракат-ҳолатнинг қайтарзда юз бериши, қандай усул (йўл) билан бажарилиши каби маъноларни билдиради: *қўққисдан, бехосдан, тез(да), секин, астойдил, бекорга, яёв, пиёда, кетма-кет, аранг, дарҳол, зимдан, базўр* кабилар. Тарз равишлари гапда тарз ҳоли вазифасида келади: *Зулфия табиат, турмуш синовига мардонавор бардош берди. («Тошкент оқшоми».) Кейин йўлаб кўриб, биргалашиб киришга рози бўлдилар. (Ҳ. Қодирий.) Ит итоткорона чўкди-да, тумшугини ерга бериб ётиб олди.*

(Ш. Саъдулла.) Шарофатбиби рўмолини салгина тузатиб, сўри томон аста юриб борди. (О.) У суҳбат чоғида ўзинингми, ўзганингми шеърларидан ёдаки парчалар ўқиб, мисоллар келтирар ва тингловчилар билан шеърият бобида баҳслашар эди. (Ҳ. Қодирий.)

Эслатма. Миқдор билдирувчи кўп, оз, мўл, кам каби сўзлар равиш туркумига кирмайди. Чунки булар ҳаракат-ҳолат белгисини эмас, маъҳум миқдорни билдирувчи сўзлардир.

180-§. Пайт равиши. Бу турдаги равишлар иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайғини (вақтини) билдиради: *бугун, эрта(га), кеча, ўқтин-ўқтин, кеча-кундуз, аввал, ҳозир, доим, эрта-индин* кабилар. Пайт равишлари гапда пайт ҳоли вазифасида келади: *Дадаси ва аяси унга кечаси матал айтиб беришар эди.* (Ш. Саъдулла.) *Тақсир, ойда-йилда бир келадиган рўзани нима қиламиз тутиб, қўйинг, ўйнасин!* («Афанди латифалари».)

181-§. Урин равиши. Урин равишлари ҳаракат-ҳолатнинг бажарилиш, йўналиш, чиқиш ўрнини билдиради: *олдинда, олисда, яқинда, юқорига, пастга, олисдан, яқиндан* кабилар. Урин равишлари гапда ўрин ҳоли вазифасида келади: *...гранаталар улоқтирилди, аммо командир бошлиқ совет жангчилари олға ташланиб бостириб бораверардилар.* (Ш. Саъдулла.) *Кўксингизда ёлғиз Ватан муҳаббати бор. Сиз боссангиз илгарига ер-кўк ларзадор.* (О.) *Бунда булбул китоб ўқийди. Бунда қуртлар инак тўқийди.* (Ҳ. О.) *Яқинда ногаҳон қизларнинг товуши эшитилиб қолди.* (О.)

182-§. Мақсад равиши. Бу турдаги равишлар санокли даражада бўлиб, улар ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини, нима учун бажарилишини билдиради ва гапда мақсад ҳоли вазифасида келади: *Улгура олмайман-да. Унда ишим бор эди... Атайлаб колхоздан келувдим.* (Ҳ. Сеитов.) *Начора, буни жўртгага қилувдик.* (М. Исм.)

Ҳаракатнинг бажарилиш мақсади *учун, деб* ёрдамчи сўзлари ва *-гани* аффиксли равишдош ёрдамда аниқ ифодаланади: *Уқиш учун келган. Ёрдамлашай деб келдим. Уқигани келди.* Шу сабабли ўзбек тилида мақсад ифодаловчи мустақил сўзлар (равишлар) камдир.

Хуллас, ўзбек тилидаги равишлар белги билдиришчаги умумий хусусиятларига кўра тарз, пайт, ўрин ва мақсад равишларига бўлинади. Булардан пайт, ўрин ва мақсад равишлари анча конкрет бўлиб, бу турга кирувчи равишларни фарқлаб олиш қийин эмас. Тарз равиши группасига кирувчи равишлар айрим ўзига хос хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади. Масалан: *тез, қўққисдан, базўр, бирин-кетин, узил-кесил* каби равишларнинг маъносига эътибор беринг. Бу равишлар ҳаракатнинг турлича белгиларини билдирса-да, лекин уларнинг ҳаммаси бир умумий хусусиятга эга, яъни ҳаракатнинг бажари-

лиш тарзини билдиради. Умуман, пайт, ўрин ва мақсад равишларидан бошқа барча равишларни, энг умумий хусусиятларига кўра, бир турга киритиш ва «тарз равишлари» деб аташ мумкин. Бунда «тарз» сўзи анча кенг тушунчани ифодалайди.

РАВИШЛАРДА ДАРАЖА

183- §. Сифатлар билдирадиган белгилар каби, равишлар билдирадиган белгилар ҳам турли даражага эга бўлиши ёки даражаланмаслиги мумкин. Масалан, ҳаракат тезлигининг даражаси ҳар хил бўлиши мумкин. Лекин *ҳамиша* сўзи билдирган белги турли даражада бўлмайди. Ана шундай хусусиятига кўра равишларнинг баъзилари даражани конкретлаштирувчи сўз ёки бошқа бирор восита билан қўлланади, айримлари эса бундай воситалар билан қўлланмайди: *тез-тезроқ, жуда тез*. Лекин *кунда* сўзи фақат шу формада қўлланади.

Равиш билдирган белги даражасининг ортиқ-камлиги худди сифатлардаги каби усул билан ифодаланади. Масалан: белгининг ортиқ даражаси махсус сўзлар ёрдамида (лексик усул билан) ифодаланади: *жуда тез учади, ниҳоятда секин эшитил-япти*.

Белгининг озайтирма (кучсиз) даражаси **-роқ** аффикси ёрдамида ифодаланади: *секинроқ гапир, кейинроқ келди* каби: *Акам кечалари ҳам ишлаётганини, уйқусиз тунлардан кейин товуши шунақа ўзгариб эшитилишини сездиму, тезроқ етиб бориб, оғирини енгил қилгим келди.* (П. Қ.)

Равиш билдирган белги даражаланиши мумкин бўлса-да, шунингдек, даражанинг қандайлигини ифодалашда маълум сўз ёки бошқа воситалардан фойдаланиш мумкин бўлса-да, лекин равишларда даража категорияси махсус грамматик категория сифатида шаклланиб етмаган. Буни равишлардаги даражаланишининг маълум системани ташкил этмаслиги ҳам кўрсатиб туради. Даражаланиш ҳодисаси кам миқдордаги равишларда учрайди. Масалан, *дўстона, қаҳрамонона, ваҳшийларча* каби кўплаб тарз равишлари, *ҳалитдан, доим, ҳозир* каби кўплаб пайт равишлари, шунингдек, мақсад равишлари билдирган белгилар даражаланмайди ва бу равишлар даража формасига эга ҳам бўлмайди.

Равишларнинг жуфт формаси умумлаштириш, тахмин каби маъноларни билдиради, белгини кучли оттенка билан ифода-лайди: *кеча-кундуз, эрта-индин, аста-секин* каби.

Равишларнинг такрорий формаси шу равишлар билдирган белги маъносига турли қўшимча маънолар қўшиш учун хизмат қилади.

Такрорий равишлар, аввало, ҳаракатнинг такрорийлигини, давомлилигини билдиради: *Уни Москва ишчиларининг қайта-қайта такрорланган иш ташлашлари, забастовкалари қутқариб қолди.* (И. Р.) Қассобдан текин қолган мулк унга Қудратилла

вофуруш билан яқинлашишга, кейин-кейин унга гумашта бўлиб олишга имкон берди. (Ас. М.)

Равишларнинг такрорий формаси шу равишга хос белгини кучайтиради. Бунда такрорийлик бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин: *Бу йўлдан зинҳор-зинҳор тойма, йилдан-йилга пахта-ни кўпайтиравер.* (О.) *Алиқул ёмғирда ивиган ва ваҳимага тушган кишининг сўзларини зўрға-зўрға тушунди.* (Ш. Р.)

Такрорий равишларнинг маънони, белгини кучайтириш хусусиятига эга эканлигини улар ўрнида маънони кучайтирувчи бошқа формаларни қўллаш мумкинлиги ҳам аниқ кўрсатади: *Бу ерда бўзчининг сиқиб сувини ичган неча-неча вофурушу саррофлар ўтган, Мўмин вофуруш, Миртолиб сарроф деганларни маҳалланинг қариялари ҳали-ҳали билади.* (Ас. М.) *Биринчи бор ҳомилалик нашъасини туйган, ой-куним яқин қолган кунлар сира-сира эсимдан чиқмайди.* (С. Аҳм.) *Уртоқ Ҳожибековнинг ғайратлари орқасида колхозимиз энди-энди оёққа турапти.* (С. Ан.) Бу мисоллардаги ҳали-ҳали, сира-сира формасини ҳали ҳам, сира ҳам тарзида, энди-энди формасини эндигина формасида қўллаш мумкин, бу билан маънода ўзгариш бўлмайди.

КЎМАКЧИ

184-§. Гапда восита, мақсад, сабаб, вақт, макон ва шу каби синтактик муносабатларни ифодалаш учун қўлланадиган сўзлар кўмакчилар деб аталади.

185-§. Ҳозирги ўзбек тилида кўмакчиларга билан, учун, каби, сари, сайин, қадар сингари мустақил маъносини тамоман йўқотган сўзлар, шунингдек, томон, бошқа, сабабли, орқали, туфайли, қараб, қарамай, сўнг, ташқари, бери, кўра, чоғли, узра сингари кўмакчи вазифасида қўлланувчи сўзлар киради.

186-§. Кўмакчилар ўзгармайди (турланмайди ёки ясалмайди). Айрим келишикларни бошқаради. Восита, сабаб, мақсад, қиёс-ўхшатиш муносабатларини ифодалайдиган билан, учун, каби, чоғли, қадар, сайин, бўйича, орқали, сабабли кўмакчилари бош келишикдаги сўзни ёки қаратқич келишигидаги олмошларларни талаб қилади.

Йўналиш, сабаб, мақсад муносабатларини ифодаловчи кўра, қарши, томон, қараб, қарамасдан, қарамай кўмакчилари жўналиш келишигидаги сўзни талаб қилади.

Чоғиштириш, қиёс, ажралиш муносабатларини ифодалайдиган сўнг, бошқа, кейин, ташқари, бери, бўлак кўмакчилари чиқиш келишигидаги сўзни талаб қилади.

Шунга кўра кўмакчилар қуйидагича:

1) бош келишикдаги от ва қаратқич келишигидаги олмошлар билан қўлланадиган кўмакчилар;

2) жўналиш келишигидаги сўзлар билан қўлланадиган кўмакчилар;

3) чиқиш келишигидаги сўзлар билан қўлланадиган кўмакчилар.

Бош келишикдаги сўзлар (баъзан қаратқич келишикдаги олмош) билан қўлланадиган кўмакчилар

Билан. Бу кўмакчи ўзи бирга келган сўз билан қўйидаги маъноларни билдиради:

1. Биргалик, ҳамкорлик маъносини ифодалайди. Масалан: *Абдукарим ишини шогирд болага топшириб Ҳайдаров билан ҳужрага қайтди. (С. А.) У билан турли нарсалар ҳақида узоқ суҳбатлашди. (О.) Эртага шаҳарга тушиб, акам билан сўзлашиб, ишни битирамиз, дурустми? (О.)*

Бирга, бирликда, биргаликда, бирлашиб, биргалашиб сўзлари билан кўмакчиси билан келганда биргалик, ҳамкорлик маъноси яна кучаяди: *У, ёш колхозчи, ўз тенгқурлари билан бирга қандай жон куйдириб ишлаган эди. (О.)*

Бир хил уюшиқ бўлақлар орасида билан кўмакчиси ўзининг биргалик маъносини сақлаган ҳолда бириктирувчи боғловчи вазифасида ҳам қўлланади: *Умарали билан Шарифжон, буларнинг кетидан қоп-қора бир йиғит билан Рустам келди. (А. Қ.) Зийдахон Тўлаган Сулаймонов билан Сидиқжон Соҳибжоновларни колхозга олиш тўғрисида правленийнинг қарорини ўқиб берди. (А. Қ.)*

От туркумидаги сўз ва билан кўмакчили бирикма тўда, коллектив маъносини ҳам ифодалаши мумкин: *Муқимий ҳужраси ҳар доим эски ва янги дўстлар билан гавжум, ёзуғлик дастурхон йиғилмасди. (С. Абдулла.) Тошкентнинг Чуқур қишлоқ деган ерида очилган ва ҳаминша рустамнамо кишилар билан айқириб ётган бўзахоналари ҳам йўқ эмас эди. (А. Қод.)*

2. Қурол, восита маъносини ифодалайди. Масалан: *Маърифат ойим ўрта дераза олдида садаф сопли пичоқ билан олма артиб ер эди. (Ж. Икромий.) Чол офтобда яшнаган лолалардан кўзи қамашиб сертомир бармоқлари билан қовоғини ишқади. (С. А.) Йўлчи чопонининг этаги билан юзини артди. (О.)*

билан кўмакчиси ҳаракат воситаси бўлган предмет маъносини ҳам ифодалайди: *У поезддан тушиб, йўлнинг у ёғига машина билан кетди.— Ҳа, бўлади, ўзим арава билан олиб бораман. (Р. Отаев.) Шунингдек, бу кўмакчи воситасида ҳаракат содир бўлган сатҳ маъноси англашилади: *Хувиллаб ётган йўл билан меҳмонхонага келдим. (Р. Отаев.)**

3. Ҳаракат номлари билан бирга келиб, бир ҳаракат кетидан иккинчисининг тез бошланиши маъносини билдиради: *Нодирабегим номи зикр қилиниши билан Муқимийнинг ёдига китоб тушиб кетиб, жим туриб қолди. (С. Абдулла.) Машина қимирлаши билан рулда ўтирган Кларк гап бошлади. (Ш.) Дераза очилиши билан Йўлчи бошини кўтарди. (О.)*

билан кўмакчиси -оқ юкламасини олса, бу тезлик маъноси янада кучаяди: *Уялардан чиқиш биланоқ чумчуқлар чирқиллашиб, мусичалар кукулашдилар. (А. Қод.) Дилкаш шийпон-*

ларни кўриш биланоқ фарғоналик аскарнинг кўзларидан... қайноқ ёш томчиланган эди. (О.)

4. Вақт (пайт) билдирувчи сўзлар билан келганда вақт (пайт) маъносини ифодалайди. (Бундай ҳолда давомлилик маъноси ҳам англашииб туради.) Масалан: *Сидиқжон кечаси билан киприк қоқмай чиқди.* (А. Қ.) *Аъзам тунни билан шағалда ётгандек ағанаб чиқди.* (Ш.)

5. Иш-ҳаракат объекти маъносини англатади. *Сўнг Нури ўрнидан туриб дадаси билан совуққина кўришди.* (О.) *У мен билан хайрлашди.* (Ас. М.)

6. Абстракт маъноли сўзлар билан бирга келиб, ҳолат (тарз) маъносини ифодалайди: *Сорабибини хурсандлик билан қайта-қайта қутлади.* (О.) *Асқар полвон болаларга қизиқиш ва оқ кўнгиллилик билан ўзбекча курашни тушунтиришга киришди.* (О.) *У ўйчан бахтиёрлик билан жилмайди.* (Ас. М.)

7. Мақсад маъносини билдиради: *Шифокорлар москвалик ҳамкасблари олдига жуда зарур иш билан, яъни шу соҳада олиб бораётган диққатга сазовор илмий ишлари билан танишиш учун кетдилар.* («Тошкент оқшоми».)

8. Жараён ёки иш-ҳаракатнинг содир бўлишидаги ҳолат маъносини ифодалайди: *...биз кучли шовқинлар билан тикка йўлга чиқиб бордик.* (Ас. М.) *...Қий-чув билан улоқ бошланди.* (Ш.)

билан кўмакчиси бадий адабиётда баъзан бирлан, бирла, била, -ила, -ла шаклида қўлланади. Масалан:

*Ажойиб наъмалар бирлан
Саҳарда сайрадинг, булбул.*

*Эл бирла Ҳабибий ҳам
Меҳнатда, садоқатда. (Ҳабибий.)*

*Асл, улуг бир виқор била биз сари.
Келасан гуриллаган алангалар-ла! (О.)*

*Пишиб етилди, ҳаводин ранг олди истагича
Зиҳи бу санъат ила келди халқпарвар куз. (Ҳабибий.)*

Лекин билан кўмакчисининг бу шакллари ҳозирги замон ўзбек адабий тили учун норма ҳисобланмайди.

Учун. Бу кўмакчи, асосан, қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Мақсад маъносини. Бундай чоқда *учун* кўмакчиси от, олмош, шунингдек, ҳаракат номи ва -син, -лик аффикслари билан тугаган сўзлардан кейин келади: *Буюк кишилар доим инсоният учун қайғуради.* (Ш.) *Шоир Нодимнинг ҳашаматли бир меҳмонхонаси азиз меҳмонлар учун ажратилди.* (С. Абдулла.) *Аҳмаджон душманга омон бермаслик учун тинимсиз ўқ узди.* (А. Қ.) *Буваси зшитсин учун у қаттиқроқ сўзлади.* (Ш.)

2. **Сабаб** маъносини. Бундай чоқда *учун* кўмакчиси, кўпинча, **-гани (-ган+и)**, **-лиги(-лик+и)**, **-ганлиги(-ган+лик+и)** аффикслари билан тугаган сўзлардан сўнг келади: *Янги чиққан ой ейилиб кетган ўроқдай ингичка бўлгани учун йўлни ёритмасди.* (Ш. Р.) *Кичик ариққа ҳали сув келмагани учун Гулнор челақ кўтариб, катта ариққа жўнади.* (О.)

Бундай бирикувларда *учун* кўмакчиси **сабабли** сўзи вазифасини бажаради ва унга синоним бўлади. Қиёс қилинг: *аъло ўқигани учун мукофотланди — аъло ўқигани сабабли мукофотланди.*

3. **Аташ** маъносини. Бундай чоқда *учун* кўмакчиси от ва олмошлардан сўнг келади: *Бу китобларни сен учун, қаламларни Салима учун олдим.*

4. **Эваз** маъносини. Масалан: *Раҳмат, Сўнахон, йўқлаб топиб келганингиз учун раҳмат.* (Ас. М.) *Кўнгли учун қаймоғини тотиб ҳам кўрмадим.* (Ас. М.)

учун кўмакчиси бадний адабиётда **-чун** шаклида ҳам қўлланади: *Тинчгина яшаш-чун тугилмаганман.* («Тошкент оқишми».)

учун кўмакчиси **-гина**, **-дир** аффиксларини олиши мумкин: *Унинг бу гаплари менинг учунгина бутун даҳшати билан янги эди.* (Ас. М.) *Лекин нима учундир унинг башорати ижобат топмасди.* (Ш.)

Каби. Бу кўмакчи ўхшатиш, солиштириш, қиёслаш маъносини ифодалайди: *У Йўлчига яқин келиб, она каби бошини силади ва юпата бошлади.* (О.) *Тун совуғи билан қотган лой оёқ остида синиқ шиша парчаси каби қирс-қирс ушалади.* (О.) *Бу воқеа қўрқинчли туш каби Йўлчининг кўз олдидан ўтди.* (О.)

Бу маънода **каби** кўмакчисига **мисол**, **мисоли** сўзлари синоним бўлиши мумкин: *Юлдуз мисол қўй-қўзинг сулув.* (Р. Чинмирзаев.)

Бу кўмакчи феъл формалари ва модал сўзлар билан келганда, ўхшатиш, қиёслаш билан бирга ишонмаслик, гумон маъноларини ҳам ифодалайди: *Гулнор уялган каби табассум билан бошини қуйи солди.* (О.) *Чол қишлоқда бўлиб ўтган воқеаларни хотиридан бир-бир кечираётган каби бир зум жим қолди.* (А. Қ.) *Уйда биров бор каби туюлди унга.*

каби кўмакчиси вақт билдирувчи сўзлар билан бирга келганда эса доимий ўхшашлик, мунтазамлик маъносини билдиради: *У атрофга назар солмай ҳар вақтдаги каби ғурур билан келар эди.* (О.) *Кечга яқин дадаси қайтгач, қўрғонга кирди, ҳар кунги каби қора шўрва учун олов ёқди.* (О.)

Сингари. Бу кўмакчи **каби** кўмакчисининг синоними бўлиб, асосан, **каби** кўмакчиси англатган маъноларни, яъни ўхшатиш, солиштириш, қиёслаш, ўхшашлик, мунтазамлик маъноларини билдиради. Масалан: *Пўлатнинг кўзларида худди гўдакларники сингари севинч учқунлари чақнади, чопганича уйга кириб кетди.* (Ш. Р.) *Атроф қум чўли сингари бепоён, ша-*

мол учирган қор оёқлар остида фикрларди. (Ш. Р.) ...қалбаки ҳужжатлар **ясаш сингари** ҳаром ишларнинг пири эди. (О.) Бу ишлар ҳаммаси **хамирдан қил суғурган сингари** енгилгина бўлмайди. (Ш.) У энди, **дастлабки кунлардаги сингари** бегонасирамас, рўпара келган тўпга қўшилиб хурсандчилик қилар эди. (А. Қ.) Хадича хола **болалик чоғидаги сингари** унинг белига нон тугиб берди. (А. Қ.)

Янглиғ. Бу кўмакчи **каби, сингари** кўмакчиларининг синоними бўлиб, асосан, улар англатган маъноларни ифодалайди. **Янглиғ** кўмакчиси ҳозирги ўзбек адабий тили учун архаиклашган бўлишига қарамай, поэтик ва прозаик асарларда стилистик талаб билан қўлланади. Ухшатиш, чоғиштириш, қиёс маъносини билдиради: *Ярашмас сенга бу янглиғ юриш, кайфу сафокорлик.* (Қ. Убайдуллаева.) Бу қиз ҳаммаларидан каттароқ, сочлари эркакларники **янглиғ** калта қирқилган. (Фад.)

Сайин. Бу кўмакчи қуйидаги маъноларни ифодалайди.

1. Вақт билдирувчи сўзлар билан бирга келиб, иш-ҳаракат ёки ҳодисанинг муайян вақт ичида такрорланиши ёки мунтазам бўлиб туриши маъносини: *Қувноқ қизнинг юрагида севги кун сайин кучлироқ ёлқинланади.* (О.) Республикамизда пахта ҳосили йил сайин ошиб бормоқда. (Н. С.)

2. Феъл формалари билан бирга келганда, икки иш-ҳаракатнинг бир йўла содир бўлиши ва бу ҳаракатдаги давом, изчиллик маъносини: *Оёқ товуши ичкарига яқинлашган сайин у ўзида титроқ аралаш бир ҳол сезар эди.* (А. Қод.) *Ел борган сайин кучлана борди.* (А. Қод.)

3. Иш-ҳаракатни маълум вақт орасида содир бўлиши маъносини: *Бу ҳол кун сайин такрорланиб турарди.*

Сари. Бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг объектга қараб йўналиши маъносини ифодалайди (бундай кўмакчили бирикувда объектни кўмакчидан олдинги сўз кўрсатиб туради): Масалан: *Тиришдим тоғдан ошдим, ёруғлик сари йўл очдим.* («Ўзбек халқ мақоллари».)

Бу маънода **сари** кўмакчиси **томон** кўмакчисига синоним бўлиши мумкин. Қиёс қилинг: *кўча сари — кўча томон, ёруғлик сари — ёруғлик томон.*

Сари кўмакчиси феъл формалари билан бирга келганда, икки иш-ҳаракатнинг бир йўла содир бўлиши ва бу ҳаракатдаги давом, изчиллик маъносини ифодалайди: *Кун ўтган сари менинг ҳам кўнглимда ғойибона муҳаббат авж олди.* (П. Т.) *Йўлчи Шокир отага тикилган сари унинг ҳозирги пайтдаги ғамли ўйларини равшан сеза бошлади.* (О.)

Бу маънода **сари** кўмакчиси **сайин** кўмакчисига синоним бўлади. Қиёс қилинг: *борган сари — борган сайин.* *Шундай қилиб, иш борган сари катта бўлар ва иш катта бўлган сайин Саид Жалолхоннинг калласи оғирлашар эди.* (А. Қ.)

Сабабли. Бу кўмакчи содир бўлаётган иш-ҳаракатнинг бошқа иш-ҳаракатга алоқадор экани сабабини билдиради. У

шундай қадрли меҳмон келишини олдинроқ билмагани сабабли тайёргарлик кўра олмаганидан нақадар хижолатда эканини айтиб битиролмас эди. (А. Қ.) Меҳрихон ҳомиладорлиги сабабли кампирларга қўшилиб қурт боқди. («Шарқ юлдузи».)

Бу кўмакчи олдидан кўпинча -ган формали сифатдош (ўқингани сабабли), -(у)в, -(и)ш формали ҳаракат номлари (ўқувчи сабабли, ўқиши сабабли) ва белги отлари (ўқиганлиги сабабли) келади:

Орқали. Бу кўмакчи восита маъносини ифодалайди. Бу икки хил:

1. Иш-ҳаракат содир бўлишида восита бўлган предмет ёки ҳаракат маъносини англатади. *Бунди Ориф ака идорасида, телефон орқали область судининг терговчисидан эшитди. (Ас. М.) Хатни почта орқали жўнатдим. У бу ютуқларга ҳаётни реал ифодалаш орқали эришди.*

Бу маънода орқали кўмакчиси билан ва ўрин-пайт келишиги аффикси (-да)ли конструкцияларга синоним бўлиши мумкин. Қиёс қилинг: *почта орқали жўнатдим — почта билан жўнатдим — почтада жўнатдим.*

Бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг содир бўлишидаги восита маъносини ҳам ифодалайди: *У сарполарнинг овозаси, кеча кўриб кетган хотинлар орқали... шаҳарнинг ярмига тарқалди. (О.)*

2. Иш-ҳаракат содир бўлишида восита бўлган ўрин маъносини билдиради: *Салимжон уйига пахтазор орқали қайтди. Кўз ёшлари юзи орқали эгарнинг қошига ва отнинг ёлига тома боқилайдир. (А. Қод.)*

Бу маънода орқали кўмакчиси билан ва чиқиш келишиги аффикси (-дан)га синоним бўлади. Қиёс қилинг: *қайтишида пахтазор орқали келди — қайтишида пахтазор билан келди — қайтишида пахтазордан келди.*

Туфайли. Бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг содир бўлишидаги сабабни билдиради: *Доим кўз олдимда ҳамшира якка эмас, Хусниддин Салом билан бирга турар, шу туфайли хаёлларим борган сари сирқирар эди. (М. Бобоев.) Бечора Мадамин қабоҳатона шубҳа туфайли жон талвасасида ётибди. (Р. Отаев.)*

Чоғли. Бу кўмакчи қадар кўмакчисининг синоними бўлиб, сон, миқдор жиҳатидан чама маъносини ифодалайди. Масалан: *Биз қишлоқдан бир йўла қирқ чоғли йиғит жўнамоқда эдик. (О. Ё.) Эшикт қўрбон! Эи чоғли йиғити билан уйи босиб, холасининг фарзандлари — Султонқул билан Алижоннинг бошини узиб ташлабди. (Й. Сулаймон.)*

Оша. Бу кўмакчи: 1) иш-ҳаракатнинг бошқарилган сўзлан англашилган вақт давомида содир бўлиши маъносини ифодалайди: *Халқ шоирлари ҳофизасида бу дostonлар асрлар оша сайқалланиб бизнинг давримизгача етиб келдилар;*

2) иш-ҳаракатнинг бошқарилган сўзлан англашилган макон бўйлаб содир бўлишини англатади: *Мен Рағнога қарардим учимга сўғмасдим, шамол бўлиб учгим, бутун юртлар, водийлар,*

даралар оша елгим келарди. (М. Бобоев.) Ёрдамлашмоқчи бўлдим, кўнмагач, чайладан чиқиб, кўл оша узоқ-узоқларга... ўйчан нигоҳ ташладим. (Р. Утаев.)

Бўйлаб. Бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг кўрсатилган маконда воқе бўлгани ёки маълум вақт давомида содир бўлгани маъносини англатади: **Жаҳон бўйлаб** янгерар бир овоз. (Ислом шоир.) **Ватанимизнинг бутун тарихи бўйлаб** эришган ғалабалари унинг хаёлидан бирма-бир кечди.

Бўйича/бўйинча. Бу кўмакчи: 1) мослик, мутаносиблик маъносини ифодалайди: **Учинчи кун Масжидиддин... одаг ва анъана бўйича** подшоҳни кутиб олиш учун шаҳардан чиқди. (О.) **Дарслар ўқув жадвали бўйича** олиб борилади. **Шу вазнда бўйинча** Олчинбойнинг миқти йигити Кўккўз нақ учинчи кунни Қўнанбойни қувиб етди. (М. А.);

2) чегаралаш маъносини билдиради: **У директорнинг хўжалик ишлари бўйича ўринбосари.**

Узра. Бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг бирор предмет сатҳи (сирти) бўйлаб йўналиши маъносини ифодалайди:

*Қани шундай баҳор бўлса,
Олам узра ёйса гул. (Э. Воҳидов.)*

Бу борада қуёш ботиб, қоронғилик борлиқ узра ўз чодирини ёза бошлади. (М. Бобоев.)

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тили учун архаик бўлиб, фақат шеърий асарларда қўлланади.

Ичра. Бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг ичидан содир бўлиши маъносини билдиради. Масалан:

*Синфингни булгатма,
Чанг-тўзон ичра ботма. (Қ. Муҳаммадий.)*

*Ёвни кўрсанг, шер сингари юриш қил,
Чапаевдай майдон ичра уруш қил. (Ислом шоир.)*

Бу кўмакчи мавҳум отлар билан бирга келганда билан кўмакчисига мос келади: **Сўхбат қизимай ётибди-да,— деди Аҳмад Ҳусайн хўрсиниб ва кўзларини хаёл ичра сузиб.** (О.)

Бу кўмакчи ҳозирги ўзбек тили учун архаик бўлиб, баъзан бадий (кўйинча шеърий) асарларда қўлланади.

Деган/дейдиган. Бу кўмакчилар аташ маъносини ифодалаш учун қўлланади: **Яқинда электровоз деган машина келади.** (Ғ. Мустафин.) **Қийғар деган қили ўтирар қиёда.** (Фольклор.) **Гўрўғлининг «Ғирқўк» деган (//дейдиган) оти бор.**

Бўйи. Бу кўмакчи вақт билдирувчи сўзлар билан бирга келиб, давомлилик маъносини билдиради: **Синди эртанги ҳам Қаландаровни кўролмай қуз бийи диққат бўлиб юрди.** (А. Қ.) **Қиш бўйи** бола бечаранинг юраги хўр ҳам қон ошаниги ўх-

шайди. (М.-Авезов.) Сафар ойининг иккинчи жума кечаси бу атрофда ёшу қари тун бўйи бедор... (Ас. М.)

Баъзан пайт билдирувчи сўзлардан бошқа сўзлар билан келганда макон-жой маъноси билан бирга вақт-пайт маъноси ҳам ифодаланади: *Йўл бўйи Саид Жабайга илтифот кўрсатиб келди.* (Ғ. Мусрепов.)

Чамаси. Бу кўмакчи тахминий ўлчов маъносини англатади: *Улар келганидан бери бир соат чамаси вақт ўтди. Беш гектар чамаси ер ҳайдабди. Юз килограмм чамаси пахта терди.*

Бу кўмакчи чама билдирувчи -ча аффиксига синонимдир. Қиёс қилинг: *бир соат чамаси — бир соатча, беш гектар чамаси — беш гектарча, юз килограмм чамаси — юз килограммча.*

Ҳақда/тўғрида. Бу кўмакчи фикр ёки нутққа асос бўлган предмет, фикр ёки нутқ қаратилган предмет маъносини билдиради. ...*У ҳақда эртасигаёқ дув-дув гап тарқалади.* (Ас. М.) *Кечгача бу ҳақда хотинига бир нима демади.* (Ас. М.) *Бир кун ўтди, ҳеч ким бу ҳақда эслатмади.* (Ас. М.)

Тўғрида кўмакчиси ҳақда кўмакчисининг синоними бўлиб, у англатган маънони билдиради. Қиёс қилинг: *бу тўғрида гапирмади — бу ҳақда гапирмади.*

Ҳақида — тўғрисида. Бу кўмакчилар ҳам фикр ёки нутқ қаратилган предмет маъносини англатади: *Пўлат ўз хатида... баъзи бир кечинмалари ҳақида индамай қўя қолган эди.* (Ш. Р.) *Назокат Алижоннинг Абдулхай ҳақида ёзган хатини синчиклаб ўқиб чиқди.* (Ҳ. Ғ.) *Қишлоққа район ижроия комитетининг раиси келиб водокачкалардан бирини тиклаш тўғрисида мажлис ўтказадиган бўлди.* (А. Қ.)

Ҳолда/йўсинда. Бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг содир бўлиш вақтидаги ҳолат маъносини ифодалайди: *Йўлчи бир тугунчакни кўтарган ҳолда тоғаси — Мирзакаримбойникига кириб келди.* (О.) *Шоир қалин китобни тиззасига қўйиб, ёстиққа суянгани ҳолда тарих мутолаа қиларди.* (О.)

Йўсинда кўмакчиси ҳолда кўмакчисининг синоними бўлиб, у сингари ҳолат маъносини ифодалайди: *Махдум довдираган йўсинда Анвар билан ичкарига кирди.* (А. Қод.)

Жўналиш келишигидаги сўзлар билан қўлланадиган кўмакчилар

Томон. Макон ва пайт муносабатини ифодаловчи бу кўмакчининг маънолари қуйидагича:

1. *Йўналиш билдиради: Жаннат опа йўлакка томон юриб келди-да, замбил остидагини пайқамай йўлакка бурилди.* (А. Қод.) *Сидиқжон милтиллаб турган чироққа томон бурилди.* (А. Қ.) *Оёқ шарпаси болахонага томон келар, қиз тин олмай кутар эди.* (А. Қ.)

Бу кўмакчи белгисиз жўналиш келишигидаги сўзлар билан келганда ҳам йўналиш маъносини англатаверади: *У Боймат*

томон юрмоқчи бўлди. (О.) Сидиқжон ўрнидан туриб **кўча эшиги томон йўналган эди** — хотини тўхтатди. (А. Қ.)

2. Пайт билдирувчи сўзлар билан бирга келиб, тахминий вақтни билдиради: **Кечга томон** мирзолар тарқалишиб, орада Султонали ва муфтилар ҳам бирин-сирин чиқиб кетдилар. (А. Қод.) **Кўча** айланиб юриб-юриб, **кечга томон** поликлиника эшиги олдига келиб, унинг ишдан чиқishiни пойлаб турдим. (М. Бобоев.)

Қадар. Бу кўмакчи қуйидаги маъноларни ифодалайди.

1. Иш-ҳаракатнинг вақт жиҳатидан чегараси маъносини: **Кеча ёққан қордан бугун пешинга қадар** ҳовлида из қолмаган эди. (О.) **Касал киши сўнги нафасига қадар** тузалишга умид қилади. (О.) **Йўлчи кечга қадар** неча ерга юк гашиб, ҳорғин Жўраникига келди. (О.)

2. Иш-ҳаракатнинг макон (жой, ўрин) жиҳатидан чегараси маъносини: **Сунага қадар** бўлган саҳн туташ, тиниқ, ойдин. (О.) **Аҳмад Ҳусайн шаҳарнинг узоқроқ жойларига қадар** киракашлик қилиб айланиб келар эди. (О.) **Уктам қалпоғини қошларига қадар** бостириб кийиб, отга минди. (О.)

3. Иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг содир бўлишида қатнашувчиларни имкони борича қамраш маъносини: **Асрларни кўрган кўм-кўк дов арчалардан бошлаб, то бир қарич нафис болача арчаларга қадар** барчаси муҳташам қор либосида кўркам ва мағрур турардилар. (О.)

Қадар кўмакчиси бош келишидаги сўзлар билан келганда, кўпинча, ҳажм, сон, даража, миқдор жиҳатидан қиёслаш, солиштириш, чамалаш маъносини ифодалайди: **Ун минут қадар йўл юрилгач, бир томони чуқур жарлик кўчада Ермат бирдан отни тўхтатди.** (О.) **Кампир шу қадар** секин шивирлаб гапирдики, бу сўзларни унинг ўзигина эшитди. (И. Р.)

Бу кўмакчи модал сўзлар билан бирга келганда имконият чегарасини англатади. Масалан: **Капсанчилар зиммаларига тушган вазифаларни мумкин қадар тезроқ бажаришга сўз бериб тарқалишди.** (А. Қ.) **Урмонжон уни мумкин қадар** босишга ҳаракат қилди. (А. Қ.)

Кўра. Бу кўмакчи қуйидаги маъноларни билдиради:

1. Сабаб маъносини: Масалан: **Шу сабабларга кўра** Элмуроднинг кўнглида бу йигитга ҳеч бир самимий дўстлик туйғуси уйғонмас эди. (П. Т.) **Аҳмаджон... Петька Уховнинг илтимосига кўра, у билан биргаликда** Галя тўғрисидаги қўшиқни айтиб берди. (А. Қ.)

2. Айириб, таъкидлаб кўрсатиш маъносини: **Унинг мўлжалига кўра** Сидиқжон яна қасам ичиши, юр деб қисташи керак эди. (А. Қ.)

3. Қиёслаш, солиштириш маъносини: **Қумушбиби энди ўн еттини қўйиб, ўн саккизга қадам босганликдан бўйи ҳам онасига етаёзган, аммо жуссаси онасига кўра** тўлароқ эди. (А. Қод.)

Бу кўмакчи чиқиш келишигидаги сўзлар билан бирга келганда чиқиш келишигидаги сўз ифодалаган предмет ёки ҳолат бошқасига қиёсланади, солиштирилади: *Уртадан кўра пастрок, пастан кўра юқорироқ хўжалиги бор.* (А. Қ.) *Ноғора ва чирмандалар аввалгидан кўра оҳистароқ, енгилроқ чалинди.* (О.)

Кўра кўмакчиси ва у бошқарган сўз орасида ҳам юкламаси келиши мумкин. Бундай ҳолда қиёслашда таъкид маъноси кучаяди: *Саволингиз қизиқ,— деди,— сабаби бизлардан ҳам кўра сизга маълум бўлса керак-ку!* (А. Қод.) *Мендан ҳам кўри онангни феълени ўзинг яхши биласан.* (А. Қод.) *Ҳозир колхозга раис топшидан ҳам кўра секретарь топши қийинроқ.* (А. Қ.)

Қарши. Бу кўмакчи қуйидаги маъноларни билдиради:

1) Зидлик маъносини. Масалан: *Одатимга қарши бугун энг орқага ўтирдим.* (М. Бобоев.) *Қутидор одатига қарши бозордан кундуз соат учларда қайтиб келди-да, Отабекни сўради.* (А. Қод.)

2. Модал маънони: *Бахтга қарши ҳозир ҳам бор.* (А. Қ.)

Қараб. Бу кўмакчи қуйидаги маъноларни англатади:

1. Ҳаракат йўналган томон маъносини. Бундай чоғда ҳаракат фақат предметга томон йўналган бўлади: *Дехқонлар тўдиси қишлоққа қараб югурди.* (С. А.) *...Нега кимсасиз соҳилга қараб кетаётганини ўзи билмас эди.* (Ас. М.)

Бу маънода қараб кўмакчисига томон кўмакчиси синоним бўлиши мумкин: *қишлоққа қараб кетди — қишлоққа томон кетди.*

2. Асос, миқдор, ўлчов маъносини: *Ишлаганига қараб ҳақ олади.* *Қишига билимига қараб яхшилик қил.* («Абай ҳикматлари».) *Кучингга қараб кўтар, бўлмаса белинг чиқиб кетади, ука.* («Муштум».)

Бу маънода қараб кўмакчиси ўрнида яраша кўмакчиси қўлланиши ҳам мумкин: *меҳнатига қараб — меҳнатига яраша.*

Бу кўмакчи кўзингга қараб (юр), кўнглига қараб (индамади) каби бирикмаларда келиб, фразеологик бир бутунлик ҳосил қилади ва юқоридаги маъноларни билдирмайди: *Балки эҳтиёт бўлиб (юр), аяб каби маъноларни англатади.*

Қараганда. Бу кўмакчи аййириб кўрсатиш, таъкидлаш, шунингдек, қиёс, солиштириш маъносини билдиради: *Бу мактеб Ёқуббекнинг Ҳиротда олган илгариги номаларига қараганда яна чуқурроқ муҳаббат, қаёрдонлик туйғулири билан тўла эди.* (О.) *Бундан ташқари, Гулнор каби, одамларнинг таърифига қараганда, чиройли қиз билан кўнгил қонгунча «суҳбат» қилиш орзуси ҳам унинг кўксини ёқди.* (О.) *Яширин хабарларга ва баъзи аломатларга қараганда, Бадиуззамон Астрободда исён кўтариш фикрлари билан овора бўлсаётгани ҳақида гапирди.* (О.)

Бу кўмакчи кўра кўмакчиси билан алмашилиши мумкин.

Бундай чоқда *кўра* кўмакчиси бошқарган сўз кўпинча чиқиш келишигида бўлади. Қиёс қилинг: *Олмага қараганда нок ширин — олмадан кўра нок ширин.*

Қарамасдан, қарамай. Бу кўмакчилар тўсиқсизлик маъносини ифодалайди (иш-ҳаракатнинг содир бўлишида аввалгисининг моне бўлмаслигини, натижада иккинчисининг содир бўлаверишини билдиради): *Дехқонбой билан Ҳафиза оналарининг қаршилигига қарамасдан, Мирзачўлга кетишга аҳд қилдилар. (А. Қ.) Лутфинисо Гулсунбиби ва Гулнорни жуда озода-покиза эканликларини, кўрпа-ёстиқлари эски бўлишига қарамай, ҳар вақт тоза тутилишини яхши билса-да, бу гапни сўтишдан тоймади. (О.)*

Яраша. Бу кўмакчи тенг, мос, лойиқ, монанд маъноларини билдиради: *Севги мулкани улар ўзлари учун ўз қурбиларига яраша ўзлари яратганлар. (Ас. М.) Ўзимизга яраша тўйча қиламиз. (Ҳ. Ғ.) Ҳар тоифани ўз вақтида ўз ерига ўтқазиш, ўзига яраша кутиш керак. (О.)*

Бу кўмакчи асос, миқдор, ўлчов маъносини билдириши ҳам мумкин: *ЎзССРда социализмнинг «Ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга меҳнатига яраша» деган принципи амалга оширилади. («ЎзССР Конституцияси».)* Бу маънода у қараб кўмакчисига синоним бўлади. Қиёс қилинг: *меҳнатига яраша — меҳнатига қараб.*

Доир. Бу кўмакчи алоқадорлик, боғлиқлик маъносини аңлатади. Масалан: *Ҳамроев Собирахоннинг ...тарбияга доир гапларини ёзиб қўйди. (А. Қ.) Бу кимёга доир гап. (П. Т.) У энди аския ва афанди айтишар, шига доир гапларга аралшиб, бировнинг фикрини қувватлар ёки рад қилар, ўз фикрини айтар эди. (А. Қ.)*

Асосан. Бу кўмакчи бирор иш-ҳаракатнинг содир бўлишида асос, таянч, манба бўлган объект маъносини ифодалайди: *Мажлис қабул қилган қарорга асосан у бригадага раҳбар қилиб белгиланди. У ўртоқлик суди ажримига асосан бегуноҳ деб топилди.*

Биноан. Бу кўмакчи ҳам иш-ҳаракатнинг содир бўлишида асос, таянч, манба бўлган объект маъносини билдиради: *Капанчиларнинг айтишларига биноан Фармонқул ҳам, хотини ҳам урушда ўлган эканлар. (А. Қ.) Комиланинг кечаси пичирлаган илтижоларига биноан яна бир неча изғиринли кун бўлди. (Ас. М.)*

Бу маънода *биноан* кўмакчисига *кўра*, *асосан* кўмакчилар мос келиши мумкин. Қиёс қилинг: *талабларига биноан — талабларига кўра, илтимосига биноан — илтимосига кўра, фармонига биноан — фармонига кўра, қарорига биноан — қарорига асосан.*

Мувофиқ. Бу кўмакчи ҳам иш-ҳаракатнинг содир бўлишида асос бўлган объект маъносини билдиради: *Мотам маросимига мувофиқ дабдаба билан Ҳусайн Бойқаро ҳозир бўлди. (О.)*

¹ Уларнинг ўзаро писандаларига мувофиқ янги ерлар, чиқариладиган сувлар Тешабойга текин ўтади. (М. Исм.)

Қарата. Бу кўмакчи иш-ҳаракат йўналган предмет, шахс, жой, томон маъносини билдиради: *Раис кўпчиликка қарата шундай деди: «Меҳнат — меҳнатнинг таги роҳат» деганлари ҳақ экан. Абдурахмон адолатсизлик олдидан бой, мулла, эшон уйраларга қарата отилган халқ тоши эди.* (Е. Ш.)

Чиқиш келишигидаги сўзлар билан қўлланадиган кўмакчилар

Сўнг. Бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг тугалланиши билан боғлиқ бўлган вақт (пайт) муносабатини билдиради: *Токчаларга шамлар ёқилиб, вақт хуфтонга яқинлашиб қолгандан сўнг уйга Отабек кирди.* (А. Қод.) *Йўлчи бунинг маъносини бир қанча кундан сўнг тушунди.* (О.) *Бир ойлаб кечиккандан сўнг Отабек қайтиб келди.* (А. Қод.)

Бу кўмакчи чиқиш келишигидаги *у, бу, шу* олмошлари билан бирга келганда бирор иш-ҳаракатдан кейин иккинчиси содир бўлганини билдиради: *Шундан сўнг Гулнор ҳар минут сайин кулаверди.* (О.) *Шундан сўнг бинога яна бир кўз ташлагач, майдоннинг кун ботарига юрди.* (А. Қод.)

Кейин. Бу кўмакчи сўнг кўмакчисининг синоними бўлиб, иш-ҳаракатнинг тугалланиши билан боғлиқ бўлган вақт маъносини билдиради: *Бир ҳафтадан кейин соғайиб яна ишга тушиб кетди.* (П. Т.) *Мен бўлсам теракнинг учидан офтобдай гап: ҳозир борман, бирпасдан кейин йўқ.* (А. Қ.)

Чиқиш келишигидаги *у, бу, шу* олмошлари билан бирга келганда ҳам сўнг кўмакчиси билдирган маънони билдиради. Қиёс қилинг: *Ундан кейин келди — ундан сўнг келди.*

Бу кўмакчи сўнг кўмакчисидан фарқли равишда сабаб, таъкид билдириши ҳам мумкин. Масалан: *Юртнинг оғзи катгаси бўлгандан кейин ҳар нима қилиш қўлидан келади.* (А. Қ.) *Уқитувчи бўлиб нон егандан кейин болаларни ўзига ром қилсин, босиб олсин-да.* (А. Қ.)

Бошқа. Бу кўмакчи мустаснолик маъносини ифодалайди: *Кампир анҳорга тикилди, нишаб оқайтган сувда ўзининг аксидан бошқа ҳеч нарса кўринмади.* (И. Р.) *Биз ўша пайт ялпиз ҳидидан бошқа нарсани ҳам сезишимиз керак эди.* (Ас. М.)

Ташқари. Бу кўмакчи бошқа кўмакчисининг синоними бўлиб, ўша кўмакчи каби мустаснолик маъносини билдиради: *Диний илмлардан ташқари, риёзиёт, илми нужум, мантиқ ва адабиёт ва ҳоказоларда кенг, пишиқ маълумот касб этган эди.* (О.) *Сигир — Гуленанинг подадан ажралиб, тикка гречихага қараб йўл олганидан ташқари, ҳеч воқеа юз бергани йўқ.* (Г. Николаева.)

Бўлак. Бу кўмакчи ҳам бошқа, ташқари кўмакчиларининг синоними бўлиб, улар каби мустаснолик маъносини англатади:

Бу уйда тўққизта учувчидан бўлак уйнинг эгалари... ҳам турар эди. (Павленко.)

Ўзга. Бу кўмакчи бошқа кўмакчисининг синоними бўлиб, мустаснолик маъносини билдиради: *Сендан ўзга жонон кўринмас кўзга. (Муқимий.) Бу чексиз кенгликларда чўпонлар ташлаб кетган эски ҳужраларнинг гувала деворларидан ўзга ҳаёт асари кўринмас эди. (Ас. М.)*

Бери. Бу кўмакчи пайт маъносини билдиради ва кўпинча ҳаракатнинг бошланиш вақти билан боғлиқ бўлган маълум пайт оралиғи маъносини ифодалайди. Масалан:

Сени, Омон кўргандан бери

Кўзларимга уйқу келмайди.

Сенга майл қўйгандан бери

Ҳеч нарсага кўнгиш тўлмайди. (Ҳ. О.)

Почтачи бўлгандан бери иккита мотоциклини синдирди. (А. Қ.)
...У эрталабдан бери шу нарсани узлуксиз такрорлар эди. (П. Т.) Дунёга келиб эсини таний бошлагандан бери қандай яхши одамларни кўрганини хаёлидан ўтказди. (П. Т.)

Бу кўмакчи вақт билдирувчи сўзлар билан бирга келганда, пайт оралиғи конкретлашади. Бу конкретликни у сўзлар олди-дан келган сонлар кўрсатиб туради: *Уч кундан бери калаванинг учини йўқотиб қўйганман. Уч кундан бери ўзимни тутиб ололмайман, кулги бўлганим-бўлган. (М. Бобоев.) Бир ойдан бери у мени дераза олдига михлаб қўйган. (М. Бобоев.)*

Лекин сонлар ўрнида неча, қанча каби олмошлар келса, пайтдаги бу конкретлик йўқолади: *Қанча кундан бери поездни кутиб ётишибди. Неча йилдан бери ишлайди.*

Шунингдек, бери кўмакчиси кўп сўзи билан бирга келганда ҳам пайт маъносида ноаниқликни билдиради: *Гулнор билан кўпдан бери турамиз-у, лекин битта ҳам боламиз йўқ. (Ойдин.)*

Буён. Бу кўмакчи бери кўмакчисининг синоними бўлиб, вақт маъносини ифодалайди: *Бир ҳафтадан буён сизни қидираман. (Ғ. Ғ.) Икки йилдан буён дом-дарак йўқ. (О.) Унинг бу ҳовлига кирганидан буён бир йил ўтди. (П. Т.) Эсини танигандан буён хаста бўлмаган... (О.) Элмурод... қишлоққа келганидан буён ўз бошидан нималар кечган бўлса ҳаммасини бирма-бир хаёлидан ўтказди. (П. Т.)*

Қиёс қилинг: *бир ҳафтадан буён — бир ҳафтадан бери, икки ойдан буён — икки ойдан бери, кирганидан буён — кирганидан бери.*

Нари (//нарига). Иш-ҳаракатнинг чегараси ёки даражасини ифодалаш учун қўлланади: *Кампир йиғлашдан нари (//нарига) ўтмади.*

Бу кўмакчи, кўпинча, бери кўмакчиси билан алмашилиб қўлланади (*анчадан нари — анчадан бери*). Лекин уларни бундай алмаштириб қўллаш стилистик жиҳатдан хатодир. Чунки бу кўмакчилар масофа жиҳатидан узоқ ва яқинни кўрсатиши билан ўзаро фарқланади.

Бурун. Бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг ўтган замонда содир бўлгани маъносини англатади: *Тансиқ ўз ишини ҳаммадан бурун бажариб уйга эрта қайтди.* (О.) *Бу йўлни урушдан бурун колхозчилар қурган эдилар.* (О.) *Эшикни қоқмасдан бурун, гўё уларни кутиб ўтирган каби, боғ эгаси чиқди.* (О.)

Илгари. Бу кўмакчи пайт муносабатини билдириб, бирор ҳодиса, иш-ҳаракатни воқе бўлишида ундан олдин содир бўлган ҳодисани билдириш учун қўлланади. Қуйидаги сўзлар билан муносабатга киришади:

1) от ва олмошлар билан келади: *Бу корхайр. Сендан илгари мен тарафдорман.* (О.) *Аммо ҳаммадан илгари сиздан сўрайман: Менга ишончингиз борми?* (А. Қод.) *Аммо ўз ризолигининг шартини қилиб тўйдан илгари Марғилон бориб келишни аҳд қилди.* (А. Қод.)

2) вақт билдирувчи сўзлар билан келади: *Бундан ўн беш кунча илгари Кумуш онасига бир хат ёзган эди.* (А. Қод.) *Вой, уч кун илгари эвара кўрди-я!* (О.)

3) феъл формалари билан келади: *У қутиси устига «Роза» деб ёзилган пспиросни қўлига олиб, гугурт чақмасдан илгари Мирзакаримбойни қаноатлантиришига тиришди.* (О.) *Бу ишга қадам қўймасдан илгари, бир карра сизнинг олдингизга ўтиш, раъйингизни билишга тўғри келди.* (О.)

Бошлаб. Бу кўмакчи иш-ҳаракат ёки ҳодисанинг содир бўлишидаги бошланиш вақтини ифодалайди: *1 сентябрдан бошлаб ўқишга борамиз. Шу кундан бошлаб Умаров агроном билан ҳам чап бўлиб қолди.* («Муштум») ...*Ҳаммаларунинг руҳини ҳукмрон бир фикр, кўп ҳам ҳашаматли бўлмаган залга киришдан бошлаб кучли равишда сезила бошлаган бир фикр чулғаб олган эди.* (П. Т.)

Тортиб. Бу кўмакчи иш-ҳаракат ёки воқеанинг содир бўлишидаги бошлангич ўрин, манба маъноларини англатади: *Қизимнинг эмган она сутидан тортиб кўз нуригача ўзимники!* (Ас. М.) *Энг катта шаҳарлардан тортиб то энг кичик шаҳарларгача айланиб чиқди. Ҳамма ишни электр бажаради: молхонани ёритишдан тортиб сигирларни соғишгача.* (С. Абдуқаҳҳор.)

Кўмакчи отлар

187-§. Кўмакчи отлар ўзларининг лексик маъноларини сақлаган мустақил сўзлар бўлишига қарамай, ёрдамчи сўзлар каби гапда турли муносабатларни ҳам билдириб келади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *ост, уст, олд, орқа, ён, ич, ора, бош, ўрта* сўзлари кўмакчи отларга тааллуқлидир.

Ост. Жўналиш келишигидаги *остига* сўзи иш-ҳаракатни бирор предметга ёки унинг остки қисмига, томонига йўналтирилганини кўрсатади. *Анбар отин кулимсираб ёстиқ остига қўл югуртирар ёкан, дафтарни энг устидан ўкки, қўллаб Муқимий-*

га тугди. (С. Абдулла.) *Жуда оҳиста эшкак узиб келган қайиқ сувга чодир бўлиб ёпирилган мажнун тол остига кирди, тўхтади. (Ш.)*

Урин-пайт келишигидаги *остида* сўзи қуйидаги маъно муносабатларини ифодалайди:

1. Иш-ҳаракатни бирор предметнинг пастки қисмида (*остида*, тагида) ёки бевосита унинг тагида содир бўлганини ифодалайди: *Сидиқжон катта йўлдан анча четда, каттакон пахмоқ бир дарахт остида милтиллаб турган чироққа томон бурилди. (А. Қ.) Ер ёмғир наmidан кўпчир, шамол булутларни тўзитганда эса ёрқин қуёш остида яйрар, ундан мовий буғ ўрлар эди. (М. Шолохов.)*

Чиқиш келишигидаги *остидан* сўзи иш-ҳаракатни бирор предметдан ёки унинг остки қисмидан, тагидан йўналганини кўрсатади: *Раъно кулимсираб ер остидан Анварга қаради. (А. Қод.) Ешлар бир-бирларига ер остидан қарашиб олгач, Муҳаммад Аминхўжа ҳикояни давом эттиришини илтимос қилди. (С. Абдулла.)*

Таг. Бу кўмакчи от *ост* кўмакчисига синонимдир. Қиёс қилинг: *Раъно ер тагидан Раҳимжонни кузатди — Раъно ер остидан Раҳимжонни кузатди.*

Уст. Жўналиш келишигидаги *устига* сўзи қуйидаги маъно муносабатларини ифодалайди:

1. Иш-ҳаракатнинг бирор предмет устига йўналганини: *Қуёш ғарбга қараб оққан, гулдасталар устига қўндирилган олтин ҳилол аломатлари қуёш нури билан кўзни элитарли даражада яшнар эдилар. (А. Қод.) Баҳор дадасига кўз қирини ташлаб қўйди-ю, яна стол устига эгилди. (Ш. Р.)*

2. Бирор иш-ҳаракатни тўлдириш учун унга қўшимча равишда яна бешқа бирининг содир бўлишини: *Колхозчиларнинг ҳар бири икки-уч кишининг ишини бажаргани устига китоб ўқиш, ... агротехника тўғрарига қатнашишга ҳам фурсат топишарди. (Р. Ф.) Бу йил куз вақтли келди, унинг устига ёгингарчилик кўз очирмади. («Шарқ юлдузи».)*

Урин-пайт келишигидаги *устидан* сўзи қуйидаги маъно муносабатларини ифодалайди:

1. Иш-ҳаракат бирор предмет устида содир бўлганини: *Узоқ шаҳар устида чақмоқ чақиб, момақалди роқ гумбуради. (А. Қ.) Эргаш полк байроғини бош устида баланд тугганча Ленин мавзолейи ёнидан ўтди. (Ҳ. Ғ.)*

2. Иш-ҳаракатнинг содир бўлишидаги вақт, давр, муддатни: *Осқат устида Хадича хола қишлоқда бўлиб ўтган ҳамма катта-кичик ҳодисалар тўғрисида гапириб берди. (А. Қ.) Йўлдош бугун эрталаб чой устида онасига повестка кўрсатди. (Ҳ. Ғ.)*

3. Сўзлаш, фикрлашга оид феъллар билан бирга келиб, шу процессни қўзғатувчи сабаб предметни билдиради ва тўғрисида кўмакчисига синоним бўлади, Қиёс қилинг: *Кейин бола-*

лари устида сўзлашга ўтди — Кейин болалари тўғрисида сўзлашга ўтди.

4. Руҳий ҳолатни: Бунда кўпинча ҳолат билдирувчи сўзлар билан бирга келади: *аччиқ устида, жаҳл устида, ғазаб устида: Ел ортиқча бир ғазаб устида эди, ер юзидаги тиккайган нарса-ни букиб-янчиб ташламоқчи бўлгандай пишқирар эди. (А. Қод.)*

Чиқиш келишигидаги *устидан* сўзи қуйидаги маъно муносабатларини ифодалайди:

1. Иш-ҳаракат бирор предметнинг устидан йўналганини: *Қоронғиликдан эски кул ранг пахталик чопон устидан белбоғ боғлаган ўрта бўйли, қотмагина чол чиқиб келди. (А. Қ.) Хайри хатни стол устидан олиб улгурмасданоқ, Халил ота билан Баҳор кириб келишди. (Ш. Р.)*

2. Иш-ҳаракат бирор шахсга қарши қаратилганини, йўналтирилганини: *...Саида устидан ёзилган аризанинг ...биринчи нусхаси эди. (А. Қ.)*

Олд. Жўналиш келишигидаги *олдига* сўзи иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг олдинги қисмига йўналтирилганини ифодалайди: *Шу пайтда мактаб қизлари... Зебининг олдига келдилар-у, уни ўраб олдилар. (Ш. Р.) У пиёлага чойни қуйиб, Ерматнинг олдига қўйди. (О.)*

Урин-пайт келишигидаги *олдида* сўзи қуйидаги маъно муносабатларини ифодалайди:

1. Иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг олдида содир бўлганини ифодалайди: *Тўрахонов Пўлатнинг расми олдида турган Баҳорга кўзи тушди-ю, бирданига юришини секинлаштирди. (Ш. Р.) Гулноз дадасининг келганини эшик олдида тўхтаган машина моторининг гуриллашидан сезиб, уйдан отилиб чиқди. (Ҳ. Ғ.)*

2. Иш-ҳаракатнинг бирор шахс олдида содир бўлганини ифодалайди: *Қизил шапкали, қотмагина темир йўлчи минбарга югуриб чиқди-да, Охунбобоев олдида ғоз туриб рапорт берди. (Ҳ. Ғ.) ...Агар кўзини ёғ босган бўлса, халойиқ олдида баланд товуш билан айтиб, кўзини очишимиз керак. (А. Қ.)*

Чиқиш келишигидаги *олдидан* сўзи қуйидаги маъно муносабатларини ифодалайди:

1. Иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг олдидан ёки олдинги қисмидан йўналганини: *Муқимий Миён Сотиболдихоннинг олдидан қайтиб келаётганда ҳужра даҳлизида паранжили Зиёда аяга дуч келди. (С. Абдулла.) Мадамин Олахўжа маҳсум олдидан кўнгли ўксигандай бўлиб кетгандан бери келмай қўйди. (П. Т.)*

2. Иш-ҳаракатнинг бири олдидан бошқаси содир бўлганини: *Бюро олдидан Носиров Саида билан гаплашиб, унинг узил-кесил розилигини олди. (А. Қ.) У кетиш олдидан олган нарсаларини яна кўздан кечирди.*

Орқа. Жўналиш келишигидаги *орқасига* сўзи иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг орқасига, қарама-қарши томонига

йўналганини ифодалайди: *Майор стол орқасига ёзилган харитани кўздан кечирди. (Ҳ. Ғ.) Довучча чайнаётган бола... нарироққа бориб эшик орқасига беркинди. (С. Аҳм.)*

Урин-пайт келишигидаги орқасида сўзи иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг орқасида содир бўлганини ёки предметнинг ўрни бошқа предметнинг орқасида эканини англатади: *Унг томондаги тахлаб қўйилган ёғоч бордонлар орқасида от кишинади. (А. Қ.) Девор орқасида онасини соғинган бузоқ чўзиб-чўзиб маърайди. (С. Аҳм.)*

Чиқиш келишигидаги орқасидан сўзи қуйидаги маъно муносабатларини ифодалайди:

1. Иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг орқасидан, орқа томондан йўналганини: *Адир орқасидан баркашдек ой кўтарилмоқда. (С. Аҳм.) Кўшиқ энди авжига чиққан эди, ишқом орқасидан хотин кишининг зардали товуши келди. (С. Аҳм.)*

2. Иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг орқасидан, кетидан, давомидан содир бўлганини: *Овқат орқасидан чой берилди. (А. Қод.) Алишер Лутфий орқасидан меҳмонхонага киради. (О.)*

Ён. Жўналиш келишигидаги ёнига сўзи иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг ён томонига йўналганини ифодалайди: *Ойниса ҳамкасблари ёнига минг машаққатлар билан етиб келди. (Ҳ. Ғ.) Гулноз конверт елимини лабида ҳўллаб ёпиштирди ва Лобарнинг деразаси ёнига бориб уни чертди. (Ҳ. Ғ.)*

Урин-пайт келишигидаги ёнида сўзи иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг ёнида (унга яқин ерда, жойда) атрофида, қаторида содир бўлганини ифодалайди: *Ойниса Гулнознинг ёнида ўтириб, рўпарасидаги Алижон билан Йўлдошни кўздан кечирарди. (Ҳ. Ғ.) Султонали эрталаб уйқудан туриб,... болалари ёнида чой ичмай, Солиҳ маҳдумнинг ҳовлисига қараб кетди. (А. Қод.)*

Чиқиш келишигидаги ёнидан сўзи иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг ёнидан йўналганини ифодалайди: *Улар посёлка ёнидан бурилиб, узоқдан саробдай кўринган ясси тоғлар сари йўл олдилар. (Ас. М.) Гулноз ҳам ўз навбатида меҳмонларни мева ейишга қистар, айниқса Ойнисанинг ёнидан кетмас, унга гоҳ қизил олма, гоҳ оқ ўрик, гоҳ кўксултон тутарди. (Ҳ. Ғ.)*

Ич. Жўналиш келишигидаги ичига сўзи иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг ичига йўналганини ифодалайди: *Тўрахонов отини қимтиб, ариқдан ўтди ва боғ ичига кириб кетди. (Ш. Р.) ...йирик қор парчалари хизматкорхонанинг кичкина деразасига урилар, унинг синиқ ойнасидан уй ичига ҳам уриб кирар... (О.)*

Урин-пайт келишигидаги ичида сўзи қуйидаги маъно муносабатларини ифодалайди:

1. Иш-ҳаракатнинг бирор предмет ичида, ички томонида, орасида содир бўлишини: *Толзорлар ичида шоли, бугдой ортиб*

келган аравалар, отлар, эшаклар қатор тизилиб туришади. (Ҳ. Ғ.) Низомиддиновнинг қўлидаги папиросидан сизиб чиқаётган тутун уй ичида ҳалқа-ҳалқа бўлиб сузиб юрибди. (С. Аҳм.)

2. Иш-ҳаракатни бирор ҳолат, вазият ичида содир бўлганини: *Оппоқ қуюн ичида трамвай қўнғироғи эшитилди. (Ҳ. Ғ.) Анвар Раънонинг ола-чалпоқ кўланка ичида хаёлий бўлиб кўринган юзига қаради. (А. Қод.)*

Шунингдек, иш-ҳаракатнинг бирор руҳий ҳолатда содир бўлганини ифодалайди: *Ҳаяжон ичида келиб, аввал Саидага қўл берди. (А. Қ.) Хотинини... мана шундай ҳаяжон ичида биринчи марта кўриб туриши эди. (Р. Ф.)*

3. Иш-ҳаракатни маълум бир давр, вақт ичида содир бўлганини ифодалайди: *Зайнаб уч-тўрт ойнинг ичида киши танимаслик ҳолга тушган эди. (А. Қод.) Бектемир қишлоқда бир-икки соат ичида болалардан, аёллардан, чоллардан бир-биридан фожиа воқеаларни эшитди. (О.)*

Чиқиш келишигидаги ичидан сўзи иш-ҳаракатни бирор предмет ичидан, орасидан йўналганини ифодалайди: *Гулноз меҳмонларни ишқомлар ичидан олмазорга олиб чиқди. (Ҳ. Ғ.) Урмонжон тоқчага суяб қўйилган бир ўрам қоғоз ичидан бир тахтасини олиб Қурбон отанинг олдига ёзди. (А. Қ.) Шу пайтда дарахтлар ичидан чиққан мактаб қизлари... уни ўраб олдилар. (Ш. Р.)*

Томон. Бу кўмакчи маълум кўмакчили конструкцияда соф кўмакчига ҳам айланган («Жўналиш келишигидаги сўзлар билан келадиган кўмакчилар»га қаранг).

Жўналиш келишигидаги томонга, томонига сўзлари иш-ҳаракатнинг бирор предметга томон йўналишини ифодалайди: *Уста Баҳром шошиб бориб, боласининг боши томонига ўтирди. (М. Исм.) Эртасига онаси қуда томонга одам юборди. (А. Қ.) Ҳовлидагилар ҳаммаси ланг очик дарвоза томонга интилди. (Ҳ. Ғ.)*

Урин-пайт келишигидаги томонда, томонида сўзлари иш-ҳаракатнинг бирор предмет, жой яқинида содир бўлганини ифодалайди: *Бу воқеа ҳув кўкариб кўриниб турган тоғ томонда бўлган эди. (Ас. М.) Билмадим, ҳар ҳолда у қишлоқ томонда турур эди.*

Чиқиш келишигидаги томондан, томонидан сўзлари қуйидаги маъно муносабатларини ифодалайди:

1. Иш-ҳаракатнинг бирор предмет томонидан йўналганини: *Ҳаял ўтмай ўша томондан Урмонжон чиқиб келди. (А. Қ.) Эшик томондан Ҳамид ҳам кўриниб қолди. (А. Қод.) Дарё томондан эсанг изғирин бурунни учуриб кетай дейди. (А. Қ.)*

2. Иш-ҳаракатнинг содир бўлишидаги объект маъносини: *Муҳаммад Аминхўжа ...тоғаси ва тоғасининг хотини томондан қайноқ қарши олинар эди. (С. Абдулла.) Ўзбек ойим марғилон-*

лик томонидан сеҳрланган ўғлига қариш қизишиб кетди.
(А. Қод.)

3. Келиб чиқиш, авлодга мансублик маъноси: **У она томондан қариндош бўлса ҳам, ота томондан қариндош эмас. Салим — ўртоғим, бунинг устига у бувим томонидан бизга чатишган қариндош.**

4. Иш-ҳаракат ёки ҳолатга бўлган муносабатни: **Шеър ўқиш томонидан унга етадигани йўқ. Сотиболди жуда ишчан йигит, менинча, ҳусн томонидан ҳам уни ҳеч камситадиган жойи йўқ.**

Бу кўмакчи отга ёқ (ёққа, ёқда, ёқдан) сўзи синоним бўлиб кела олади. Қиёс қилинг: **Уй томонга — уй ёққа, уй томонда — уй ёқда, уй томондан — уй ёқдан.**

Ўрта. Жўналиш келишигидаги ўртасига сўзи иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг ўртасига, орасига, марказга йўналганини ифодалайди: **Ҳовлининг ўртасига катта стол қўйилиб, стуллар терилди. (Ҳ. Ғ.) Хола давра ўртасига ўтирди-да, секин сўзлай бошлади. (А. Қ.)**

Ўрин-пайт келишигидаги ўртасида сўзи қуйидаги маъно муносабатларини билдиради:

1. Иш-ҳаракатни бирор предметнинг ўртасида ёки икки предмет орасида содир бўлганини: **У... кичкинагина, чанқоқ гулзор ўртасида, йўнилган харсанг устида турибди. (Ас. М.) Кўча ўртасида велосипед минган йигитга маҳлиё бўлиб турган Назирқул Низомиддиновга юзланди. (С. Аҳм.) Уй тўрида икки тахмон ўртасида Тоштемирнинг сурати осифлиқ. (Ҳ. Ғ.)**

2. Иш-ҳаракатнинг маълум вақт ўртасида, орасида содир бўлганини: **Бу воқеа тун ўртасида воқеа бўлди. Бултур йил ўртасида қоровулликни ташлаб, механик ҳайдовчилар курсига кетиб қолди.**

3. Иш-ҳаракатнинг одамлар ёки бирор муҳит ораллигида содир бўлганини: **Ўз тенгқурлари ўртасида тезда шуҳрат топди. (М. Алиев.) Қобил бобо колхоздаги кексалар ўртасида энг тадбирли чоллардан бири.**

Чиқиш келишигидаги ўртасидан сўзи иш-ҳаракатнинг бирор предмет ўртасидан ёки предметлар орасидан йўналганини, содир бўлганини ифодалайди: **Трамвайлар кўча ўртасидан у ёқ-бу ёққа ғир-ғир ўтиб турарди. Адирлар ўртасидан Шоҳимардон сойи оқиб чиқади.**

4. Кишилар орасидаги турли муносабатларни ифодалайди: **Она ва ўғил ўртасида бўлаётган гапни қандайдир дарров пайқаган Насимжон йўрғалаб келиб қолди. (О.)**

Ора. Жўналиш келишигидаги орасига сўзи иш-ҳаракатнинг бирор предмет ёки предметларнинг орасига йўналганини ифодалайди: **Олмахон ковак орасига кириб кетди. Анзират... да рахт орасига яширнди. (О.)**

Ўрин-пайт келишигидаги орасида сўзи қуйидаги маъно муносабатларни ифодалайди:

1. Иш-ҳаракатнинг предметлар, одамлар ёки қандайдир му-

ҳит оралиғида содир бўлганини: *Халқ орасида шундай гап бор: «Уқиганга толе ёр». («Шарқ юлдузи».) Шивилғон тоғ-тош орасида кўм-кўк ишқомларга кўмилиб ётган қишлоқ... (Ас. М.) Ориф ака ғовлаган какра, сунпурги орасидан ер бағирлаб ётган... узумларни оралаб ҳорғин юриб борди. (Ас. М.)*

2. Икки ўртада (кишилар ва жониворлар ўртасида) бўладиган турли муносабатларни: *Карим билан Сунбул орасида ҳеч қандай жанжал йўқ. Янги замонда йигит ва қиз орасида муомалалар ҳам янгича бўлиши керак. (О.)*

3. Иш-ҳаракатнинг бирор вақт оралиғида содир бўлганини: *Бу воқеа у иш билан машғул бўлиб турган орада содир бўлди. Даврон билан Ойжамол институтда ўқиб юрган орада турмуш қуришган эди.*

Чиқиш келишигида келган ора сўзи (орадан, орасидан) иш-ҳаракат маълум бир муҳит, предмет ёки предметлар орасидан йўналганини ифодалайди: *Олмаҳон ковак орасидан чиқиб, шохларда сакраб-сакраб йўнади. Йўлбарс дарахтлар орасидан секин-секин юриб, ўтиб кетди. Бозорқул улар орасидан Чори-даққи деган таниш чўлиқни топиб олди. (Ас. М.)*

Бош. Жўналиш келишигидаги бошига сўзи қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Иш-ҳаракатнинг бирор предметнинг бошланиши, тепаси, чўққисига йўналганини: *Самолёт тоғ бошига кўтарилди. Биз томонга келаётган сувнинг бошига катта тўғон қурилган.*

2. Ажратиб кўрсатиш керак бўлган объект — шахс, предметни: *Колхоз пахтаси бу йил гектар бошига 30 центнерданга айланди. Совхоз ишчиларининг даромади жон бошига йилдан-йилга ошиб бормоқда.*

Урин-пайт келишигидаги бошида сўзи предметнинг ўрнини ёки иш-ҳаракатнинг бирор предмет бошланишида, тепасида содир бўлганини ифодалайди: *Кўприк бошида каллакланган тутлар. (Ас. М.) «Доктор она» қоронғи кўчанинг у бошидан кичкинагина бўлиб бир кўринди-ю, зумда кўздан ғойиб бўлди. (Ас. М.) Тўйимиз бошида ўзингиз турасиз,— деди қиз уялинқираб.*

Чиқиш келишигидаги бошидан сўзи иш-ҳаракатнинг бирор нарсанинг бош қисмидан, бошланишидан йўналганини ифодалайди: *Уларнинг уйи кўча бошидан кўриниб турарди.*

Бошида ва бошидан ёрдамчи сўзлари пайт билдирувчи сўзлар билан биргаликда келганда вақт муносабатини ифодалайди.

Масалан: *Бу ёз (қиш) бошида бўлган эди, йил бошидан шундай эди.*

БОҒЛОВЧИ

188- §. Гапда қўшма гап составидаги айрим содда гаплар ва уюшган бўлақлар орасидаги турли муносабатларни ифодалаш учун қўлланиладиган ёрдамчи сўзлар боғловчилар дейилади.

Боғловчилар грамматик жиҳатдан ўзгармайди ва мустақил лексик маънога ҳам эга эмас.

Боғловчилар ўзлари боғлаган айрим сўзлар ва айрим содда гапларни ўзаро қандай муносабатда эканликларини, шунингдек, шу муносабатларнинг хилини кўрсатади. Ўзбек тилида боғловчилар якка ёки такрорий қўлланадилар. Шунга кўра улар икки хил: якка боғловчилар ва такрорий боғловчилар.

Якка боғловчилар уюшган бўлақлар ва айрим гаплар орасида якка ҳолда қўлланади: *ва, ҳамда, аммо, лекин, бироқ, балки, ҳолбуки, ваҳоланки, ёки, ёхуд, ё, гар, агар, агарда, башарти, чунки, гарчи, гўё, гўёки, -ки, -ким.*

Такрорий боғловчилар бир гапда икки ёки ундан ортиқ ўринда гап бўлақлари билан, шунингдек, қўшма гапларда айрим содда гаплар билан бирга айнан такрорланади: *дам..., дам, баъзан..., баъзан, ҳам..., ҳам, бир..., бир, ёки..., ёки, ё..., ё, гоҳ..., гоҳ, хоҳ..., хоҳ: У ҳам кўп ўтмай ё инженер, ё ўқитувчи бўлиши мумкин (О.) Раис отам ҳар вақт шундай дейди: ҳам ўқи, ҳам тўқи, ўйинни эртага қўй. (О.) Гоҳ кулиб, гоҳ кулдиради. (Ш.)*

Такрорий боғловчилар такрорланган гап бўлаги ёки айрим гапларнинг олдида қўлланади. Такрорий боғловчиларнинг бир қисми якка ҳолда ҳам қўлланиши мумкин (*ё, ёки*). Бу ҳолда улар якка боғловчи ҳисобланади: *Бу қир Астрахань ёки Сал қирлари сингари теп-текис эмас... (Фад.)*

Такрорий боғловчиларнинг айримлари фақат такрорлангандагина боғловчи ҳисобланади, якка қўлланганда эса ўзи мансуб бўлган сўз туркумига тааллуқли бўлади (*бир — сон, ҳам — юклама, баъзан — равиш каби*). .

Баъзан гапда бир боғловчининг ўзи икки ва ундан ортиқ ўринда уюшган бўлақлар орасида келиб, уларнинг тенг муносабатда эканини кўрсатиши ёки икки хил якка боғловчи бир гап составида келиши мумкин. Лекин бундай боғловчилар такрорий боғловчи саналмайди: *Тансиқ ва ўртоқлари тажрибакорлар кўзи ва диққати билан олдин далани кезиб чиқдилар. (О.) Любка, Григорий Ильичнинг олдига югуриб келиб, кичкина ва оппоқ қўли билан унинг қора ва қадоқ қўлини ушлади. (Фад.)*

189-§. Боғловчилар гаптаги вазифасига кўра икки хил: тенг боғловчилар ва эргаштирувчи боғловчилар.

Тенг боғловчилар

190-§. Тенг боғловчилар гап бўлақлари ва айрим содда гаплар орасидаги тенг муносабатларни ифодалайди. Бундай боғловчилар: а) гапнинг уюшган бўлақларини боғлайди: *Кеча*

сокин ва илиқ эди. (О.) Уйларнинг деразаларидан болалар ҳамда хотин-қизларнинг кулгуси эшитилар эди. (Фад.); б) қўшма гап составидаги гапларни боғлайди: Саида уйига томон қайрилди, бироқ ўқитувчисини кўриб тўхтади. Йигилганлар ҳаммаси урушни ўйларди, лекин ундан оғиз очишга ҳеч ким журъат эта олмас эди. (Ҳ. Ғ.)

Тенг боғловчиларнинг ўзбек тилида қуйидагича группалари бор:

1. Бириктирувчи боғловчилар: ва, ҳамда (боғловчи вазифасида келган билан кўмакчиси, ҳам юкламаси).

2. Зидловчи боғловчилар: аммо, лекин, балки, бироқ, фақат, ҳолбуки.

3. Айирувчи боғловчилар: ё, ёки, ёхуд, ёинки, гоҳ..., гоҳ, дам..., дам, бир..., бир, баъзан..., баъзан, хоҳ..., хоҳ.

191-§. Бириктирувчи боғловчилар. Бириктирувчи боғловчилар гапнинг уюшиқ бўлақларини, қўшма гап составидаги айрим гапларни бир-бирига боғлайди. Ўзбек тилида бундай боғловчилардан энг кўп қўлланадигани ва боғловчисидир. Бу боғловчи айрим гапларни ва гапдаги уюшиқ бўлақларни боғлаганда, улар орасидаги тенг муносабатни ифодалайди. Масалан: *Тарвузнинг бир палласини ўзи олиб, иккинчи палласини Йўлчи ва Уроз олдига қўйди. (О.) Жувон ходимгарларга қаради ва сўради. (А. Қ.) Иккинчисининг юрагида севинч ва бахт лим-лим тошган эди. (О.)*

ва боғловчиси бир гапдаги бир печа уюшган бўлақларнинг охиригисидан олдин келганда, уюшиқ бўлақлар орасидаги тенг муносабатни ифодалаш билан бирга охириги уюшган бўлақни алоҳида ажратиб, таъкидлаб кўрсатади: *Уларда бодринг, помидор, бақлажон ва қалампир етиштириш керак. («Тошкент ҳақиқати».) Минбарга бирин-кетин ишлаб чиқариш илғорлари, комсомол ходимлари ва мутахассислар чиқишади. («Тошкент ҳақиқати».)*

ва боғловчиси қўшма гап составидаги айрим гапларни бир-бирига боғлаганда:

а) ўзи боғлаган содда гапларда ифода қилинган иш-ҳаракат, воқеа ва ҳодисаларнинг бир вақтда бўлганини кўрсатади: *Хотинлар анчагина юриб тўхташибди, беллари толибди ва қўллари оғрибди. (В. Осеева.) Ғамхонада қашшоқлик кулди ва оила тутдай тўкилди. (Ҳ. О.);*

б) иш-ҳаракатнинг кетма-кет бўлганини кўрсатади: *Бу орада ҳалиги бола кўприкдан ўтиб, отни сой бўйига боғлади ва ўзи юқорига чиқиб кетди. (А. Қ.)*

Баъзан ва боғловчиси ўрнида -у(-ю) юкламаси ҳам уюшган бўлақлар, айрим гаплар орасида келиб, бириктирувчи боғловчи вазифасида ишлатилади. Бу ҳолда улар орасидаги боғланиш жуда мустаҳкам бўлади.

Масалан: *Ёз бошланар далада, боғда,
Еру кўкни қиздирар қуёш.* (У.)

Қир-адирда ўтлар менинг қўю қўзим.

(Ислом шоир.)

Кетма-кет бўлган иш-ҳаракатни бир-бирига боғловчи ва ўрнида -да юкламаси ҳам қўлланади. Бунда бир иш-ҳаракатдан иккинчисига тезликда ўтганлик маъноси ифодаланади: *Насимжон ўрнидан турди-да, эшик томон юрди.* (О.)

Бу боғловчи вазифасида қўлланадиган юклама тезликни ифодалаш учун қўллангани сабабли ҳар доим бўлишли феъллар орасида келади (*олди-да, кетди* каби).

Ҳамда боғловчиси гап бўлаклари ва қўшма гап составидаги айрим гапларни боғлайди: *Американинг 11 вертолёти ҳамда бир реактив қирувчи бомбардимончи самолёти сафдан чиқарилди.* («Тошкент ҳақиқати») *Ўзбекистон КП Марказий Комитети республикада хор санъатининг аҳволи ва уни ривожлантириш масаласини қараб чиқди ҳамда у қарор қабул қилди.* («Тошкент оқишони».)

Бу боғловчи қатор уюшган бўлақларнинг охиргисидан олдин келганда, уюшган бўлақлар орасидаги тенгликни кўрсатиш билан бирга охирги уюшган бўлақни ажратиб ҳам кўрсатади: *Карим, Қодир, Бурҳон ҳамда Сабура мукофот олди.*

ҳам боғловчи вазифасида келганда, ва боғловчиси сингари уюшган бўлақларни боғлайди, у бўлақлар орасидаги тенглик муносабатини ифодалайди: *Бу гап албатта шу ерда қолиши, Геннадийларга, Ашот ҳам Ниёзматларнинг қулоғига етиб бормаслиги керак.* (Ас. М.) *У Уктам ҳам Ўсаржонга қараб, салмоқланиб деди.* (О.)

Бу боғловчи ҳам иш-ҳаракатнинг бир вақтда (*гапирди ҳам кулди* каби) ёки кетма-кет бўлганини кўрсатади (*келди ҳам кетди*).

ҳам уюшган бўлақларнинг олдида ёки охирида такрорланиб келиши мумкин. У фақат уюшган бўлақларнинг олдида келгандагина боғловчи саналади: *Ҳам табиий, ҳам ҳаётий, ҳам сиёсий жумбоқлар фавқулодда кўп.* (Ас. М.) *Ҳам қўрқаман, ҳам билгим келади.* (Ас. М.)

ҳам уюшиқ бўлақлар кетидан такрорланиб келганда уюшиқ бўлақларни ажратиб кўрсатиш учун қўлланади: *...Опам гўзалликда ҳам, шўхликда ҳам, ўйинга усталикда ҳам ўртоқларидан қолишмайди.* (О.)

Такрорланиб келган *ҳам* боғловчиси фонетик ўзгаришга учраши, яъни ҳ товуши ямга ўтиши ёки тушиб қолиши мумкин. Бундай чоқда у ўзидан олдинги сўзга қўшиб талаффуз этилади ва ёзилади: *Колхоз юртниям, халқниям боқди, ўзиниям боқди.* (О.)

билан сўзи ўзининг асосий кўмакчилик вазифасидан ташқари, бириктирувчи боғловчи вазифасида ҳам қўлланиши мум-

кин. Бундай ҳолда бошқа бириктирувчи боғловчилар сингари гапнинг уюшган бўлаklarини боғлайди. Шу билан бирга у уюшган бўлаklarнинг зич муносабатини ва айни вақтда биргалик муносабатини ҳам ифодалайди: *Еввойи қушлар билан балиқларга макон бўлган... Қорақум саҳроси. (Р. Отаев.) Йигит билан қиз чангли катта йўлни кесиб, далага чиқишди. (О.) Колхоз ери билан тўқай орасини кенг, чуқур жарлик айирар эди. (О.)*

*Аму билан Сирдан сув ичган,
Зарафшонни лойлатиб кечган
Чавандозлар бордир бу элда.
(Ҳ. О.)*

192-§. Зидловчи боғловчилар. Бундай боғловчилар содда гаплар ва боғланган қўшма гапларда қўлланиб, ҳодиса, иш-ҳаракат ёки бирор предметни бошқасига зид қўяди ва улар орасидаги қарама-қарши муносабатни билдиради. Зидловчи боғловчилардан *лекин, аммо, бироқ, ҳолбуки* кенг қўлланади.

лекин боғловчиси бирор предмет, ҳодиса ёки иш-ҳаракатнинг бошқасига зид, қарама-қарши қўйилганлигини ифодалайди: *У ўз одатича нутқни паст, лекин равшан товуш билан вазмин бошлади. (О.) Ойниса алвонни кўрдию, лекин шиорни олисдан ўқий олмади. (Ҳ. Ғ.) Узи ўта пулдор одаммас, лекин ўта тadbирли. (Ш.) Ғарибий туғма кар бўлса ҳам, лекин шу қадар ҳушёр эдики, лаб қимирлашидан кишининг сўзини англаб олиб, жавоб қайтарар эди. (С. Абдулла.)*

Бу боғловчи гапда фикрнинг алмашилигини ифодалаш учун ҳам қўлланиши мумкин. Бундай вақтда зидлаш, қарама-қарши қўйиш маъноси кучсизланади: *Гапнингиз тўғри, лекин масаланинг бошқа томони ҳам бор. Меҳмонлар кўприкдан ўтишди, лекин қоровулнинг қисташига қарамай, ичкарига киришмади. (А. Қ.) Ойижон, Сизнинг бағрингиз иссиқ, лекин унда мен чиндан ҳам бола бўлиб қолишим ҳеч гап эмас. (Ас. М.)*

лекин боғловчиси бажарган вазифаларни унинг синонимлари *аммо, бироқ, ҳолбуки* боғловчилари ҳам бажариши мумкин. Бу боғловчилар ҳам сўзлар ва айрим гапларни бир-бирига боғлаб, иш-ҳаракат, ҳолат, сифат ва шу кабиларда қарама-қаршилиқ, зидлик бор эканини ифодалайди: *Совуққина, бадбашара, аммо олифтанамо сотувчи полкадан китобни олиб олдимга ташлайди. (О.) Тошкентнинг баҳори Муқимий учун кўнгилли ўтди, аммо ёз бошланиши билан кўп танишлар боғларига кўчиб кетганликлари сабабли ёлғиз ўзи зерика бошлади. (С. Абдулла.) Осмон кенг, уфқ поёнсиз, денгиз чуқур, табиат сахий, аммо мана шу фазилатларнинг ҳаммаси биргина она қалбида мужассам. (Ҳ. Ғ.) Уктам меваларни саралайди, ҳидлайди, бироқ егиси қелмайди. (О.) Мана у ўз колхозига элтадиган йўлда тўхтади, бироқ қайрилгиси келмади. (О.)*

Бу боғловчилар (айниқса аммо боғловчиси) иш-ҳаракат, ҳолат ва ҳодисаларнинг ўхшаш эмаслиги, фарқи жиҳатидан қийёслаб, бирини иккинчисига зид қўяди. Масалан: *Кумушбиби энди ўн еттини қўйиб, ўн саккизга қадам босганликдан бўйи ҳам онасига ета ёзган, аммо жуссаси онасига кўра тўлароқ эди.* (А. Қод.) *Бу икки аёлнинг кўнгли бир-бирига нақадар яқин, аммо ёш жиҳатдан буларнинг фарқи катта.* («Тухфа».)

Зидловчи боғловчилар айрим гапларнинг бошида ҳам келади ва ўзидан олдин келган гапнинг мазмунан кейинги гапга зид, қарама-қарши эканини кўрсатади: *Уктам ҳовлида юриб рўзғорга разм солди. Лекин аввалгидай қўр-қут сезмади.* (О.) *Петьканинг мўлжалига кўра бедом-дарак кетган бу немис кетидан бошқаси келиши керак эди. Бироқ булар кечгача пойлашди ҳамки, ҳеч ким кўринмади.* (А. Қ.) *Йўл бўйлаб ўсган дарахтларга, яқин ердаги ғўзаларга алоҳида қунт қилинмаган. Ҳолбуки ҳар бир туп ғўза учун жонимиз ачиши керак.* (О.)

Зидловчи боғловчилардан аммо, лекин боғловчилари қават келиб, аммо лекин тарзида ҳам қўлланади. Бундай қўлланиш асосан, сўзлашув тилига хос бўлса-да, у ҳозирги кунда бадий адабиёт тилида ҳам учрамоқда: *...бир ой Саломат она, бир ой Қаромат муҳаррир бўлади. Аммо лекин Саломат опамнинг газетаси ҳар сафар танқидга учрайди.* (Ас. М.) *Мен баҳо бермоқчи эмасман, ука. Аммо лекин ҳаётни ортиқча расмийлаштириб юборяпмиз...* (Ас. М.) *Йўқотиш мумкин. Аммо лекин бутун водийга тарқаса ёмон бўлади.* (Ас. М.)

балки боғловчиси предмет, шахс ёки иш-ҳаракат орасидаги зид муносабатни билдиради. Гапнинг умумий маъносини кучайтиради: *Бу содиқ қул, балки ундан баттар одам эди.* (О.) *У икки, балки уч йилдан буён ўз тўйини кутар эди.* (О.) *Елғиз ўзи эмас, балки бутун косиб аҳлининг аҳволи пачава эканини очиб ташлади.* (О.)

балки баъзан эҳтимоллик, гумон, ишончсизлик маъноларини англатади: *Заиф юрагим, балки чиндан ҳам кўтара олмасди.* (Ас. М.) *Балки бахт ҳам шудир.* (Ас. М.) *Балки шерукларим бир нима гапиришган бўлса ҳам, мен эшитмагандирман.* (Ас. М.)

балки боғловчиси гапда мазмунан зид бўлакларни боғлаш учун ҳам қўлланади: *Бу қир Астрахань ёки Сал қирлари сингари теп-текис эмас, балки паст-баланд қирлар эди.* (Фад.)

балки боғловчиси юқоридагидек қарама-қарши маъноли гап бўлаклари орасида келганда, туширилиб қолдирилиши, қўлланиш маслиги ҳам мумкин. Лекин бундай чоқда гапнинг умумий мазмунига ҳалал етмаса ҳам, таъкид, ажратиш кўрсатиш маъноси йўқолади: *Бу қир Астрахань ёки Сал қирлари сингари теп-текис эмас, паст-баланд қирлар эди каби.*

Ўзбек адабий тили учун норма даражасига кўтарилмаган бўлишига қарамай, а боғловчиси бадий адабиёт тилида учрамоқда. Бу боғловчи содда ёки қўшма гапларни боғлаб, улар

орасидаги зид муносабатларни ифодалайди:— *Уктамжон, меникг ўргоғим, жуда эпчил аёл... котлетни у пиширсин-да, а ўзимизнинг таомларни — кабоб ва паловдан тортиб, то ҳалимгача — дўндириб юборади. (О.) Қовун танлашда дидим йўқ. А сиз-чи? (О.)*

193- §. Айирувчи боғловчилар. Бу боғловчилар содда гаплар ёки боғланган қўшма гапларда уюшган бўлакларни, шунингдек, қўшма гап қисмларини боғлайди ҳамда улардаги воқеа, ҳодиса, иш-ҳаракат ва ҳолатнинг алмашишиб туриши ёки бир-бириши тақозо қилишини ҳам ифодалайди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўп қўлланиладиган айирувчи боғловчилар: *ё, ёки, ёхуд, ёинки, ё...; ё; гоҳ..., гоҳ; дам..., дам; бир..., бир; баъзан..., баъзан; хоҳ..., хоҳ.*

Булардан *ё, ёки, ёхуд, ёинки* боғловчилари уюшган бўлакларнинг бирини иккинчисидан, бирор воқеа, ҳодиса ёки иш-ҳаракатни бошқасидан айириб кўрсатиш учун ишлатилади. *Раис... отбоқар ё аравакашлар билан у-бу тўғрисида сўзлашиб, кимни оталарча қойиб, кимни мақтаб аста юра бошлади. (О.) Граммафон деган буюмни кўрганмисан ёки эшитганмисан?— кулиб сўради Ёрмат. (О.) Улар бир-бирларига ёхуд халойиққа қараздан кўрққандай индамасдан келишарди. (Фад.) ...ҳаммани олиб борадими ёинки хоҳлаган бориб, хоҳламаган қола берадими? (А. Қ.) Шундай қилиб, иссиқдан ҳолдан кетган бир гала қушдай қизлар... боғдаги олма тагида узоқ-узоқ ўтиришади, ёинки... сой бўйидаги қалин дарахтзор ичига кириб кетишади. (Фад.)*

гоҳ..., гоҳ; дам..., дам; бир..., бир; баъзан..., баъзан боғловчилари эса, уюшган бўлакларнинг ёки қўшма гап таркибидаги айрим содда гапларнинг олдидан такрорланиб келиб, уларни айирув йўли билан боғлайди ва галма-галлик, алмашишиб туриш маъноларини англатади: *У қизга гоҳ кўкиш, гоҳ кўк, гоҳ бирдан чақновчи кўзлари билан боқар, бу кўзлар эса унинг юзини бирдан меҳрибон ва ёқимли қилиб юборар эди. (Фад.) Ҳаво булут, қуёш дам ялт этиб бир кўриниб қолади, дам булутлар ичига бекиниб олади. (О.) Уктам толга суюниб, дам чолга, дам тегирмонга қараб индамай тураверди. (О.)*

*Бир зўр оташ, бир зўр аланга
Икки қалба туташгани рост.*

(Ҳ. О.)

*Қуруқ арча келтириб,
Баъзан гулхан ёқамиз.
Баъзан чалқанча ётиб
Юлдузларга боқамиз.*

(У.)

Эргаштирувчи боғловчилар

194-§. Эргаштирувчи боғловчилар асосан эргашган қўшма гаплар таркибидаги эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун ишлатилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *чунки, шунинг учун, агар, башарти, гарчи, гўё, гўёки, яъни, -ки (-ким)* эргаштирувчи боғловчилари кўп ишлатилади.

Бу боғловчилар қўшма гап составидаги гаплар орасидаги турли муносабатларни билдиришига кўра қуйидаги группаларга ажратилади:

1. Аниқлов боғловчилари: *яъни, -ки, -ким.*

2. Сабаб боғловчилари: *чунки, шунинг учун.*

3. Шарт боғловчилари: *агар, агарда, башарти, агарчи.*

4. Чоғиштирув боғловчилари: *гўё, гўёки.*

195. Аниқлов боғловчилари. *Яъни, -ки(-ким)* аниқлов боғловчилари эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун ишлатилиб, бош гапда ифодаланган фикрни аниқлаб, изоҳлаб кўрсатади: *...далани бир айланган киши равшан кўрадики, ишимизда беҳад камчиликлар бор. (О.) Биласанки, пахта — колхоз рўзгорининг фили. (О.) Баъзилари бунга ўзи билиб қилади, баъзилари эса билмай. Яъни бир қиёфада икки киши бўлиб, яшашга ўрганиб, шундай тарбияланиб қолган (Ас. М.)*

Баъзан *-ки* от туркумидаги сўзлар билан келиб, таъкидлаш, уқтириш маъноларини англатади. Бундай чоқда у боғловчи эмас, юклама вазифасини бажаради: *...Шундай замонда мизки, илм, техника йўли ҳаммага очиқ. (О.) Полвонлардай йигит экан, кўкси тўла нуқул орденки, бир-биридан чиройли. (О.)*

196-§. Сабаб боғловчилари. Сабаб боғловчиларни *чунки, шунинг учун* эргаш гапларни бош гапга боғлаб, сабаб, натижа маъноларини ифодалайди. Масалан: *Атрофда бўлаётган ҳодисаларни энди у писанд қилмас эди, чунки унинг қўлидан энди ҳамма нарса келарди. (Фад.) ...Қизга ёққан нарса унинг чеҳрасидаги табиий қизиллик, шу билан бирга барқ уриб турган илҳом эди, шунинг учун ҳам қиз йигитнинг юзидан кўзини узмас эди. (Фад.) Қиз электрпайвандчилик касбини қунт билан ўрганиб, жон-дили билан ишларди, шунинг учун заводда мақтовга сазовор эди. (Ш. Р.)*

197-§. Шарт боғловчилари. Шарт боғловчиларни *агар, агарда, башарти, мабодо, гарчи* шарт ва тўсиқсиз эргаш гапларнинг бош гапга бўлган муносабатидаги шартни, шу билан бирга тўсиқсизлик маъноларини англатади: *Сафаров колхозга ўн қўллаб ёпишган активларни йиғиб, агар кўклам қўлдан берилса, бунинг оқибати нима бўлишини айтди. (А. Қ.) Агар мени сўраб келсалар, мен Советская майдониди бўламан. (А. Гайдар.) Жамолнинг синглисини ҳар кўрганда, гарчи дардини яширишга тиришса ҳам, бирон хушxabар умидида, ўсмоқчилаб сўрайди. (О.) Мендан ҳам сен яхшироқ тушуниб туриб-*

санки, агарда бизнинг розилигимиз бўлмас экан, Отабек сира ҳам иккинчи уйланмайди. (А. Қод.) Агарда унинг ёнида уста Олим бўлмаганда эди, эҳтимол у қайвақтларгача серрайиб қолар эди. (А. Қод.)

Шарт боғловчилари вазифасида бордию сўзи ҳам қўлланади: *Бордию ҳаётда учратолмасам, ўйлаб хаёлимда яратардим, кел!* (Ас. М.)

198-§. Чоғиштирув боғловчилари. Чоғиштирув боғловчилари *гўё, гўёки* бош гапда ифодаланган фикрни эргаш гапдаги фикр билан қиёслаб кўрсатади. Шунингдек, айрим воқеа ва ҳодисаларни ҳамда айрим отларни бир-бирига солиштириш, ўхшатиш учун ҳам ишлатилади: *Оппоққина нозик юзи қуёшда шундай тиниқ кўриндики, гўё у нурдан яратилгандай.* (О.) *Отабек кўзини тўлдириб бинога қаради, гўё бу қарашда у дунё малаги билан видолашар эди.* (А. Қод.) *Най садосининг майин тўлқинлари тип-тиниқ ҳавода ёйиларкан, гўё ҳамма ёқ жонланган каби туюлди.* (О.)

Боғловчи вазифасини бажарувчи сўзлар

199-§. Бошқа сўз туркумига оид сўзлар синтактик вазифасига кўра баъзан боғловчи вазифасида қўлланади. Масалан: *билан, бордию* (булар ҳақида юқорида айтилди), *деб* (демоқ феълидан, равишдош) сўзлари шундай хусусиятга эга.

деб сўзи боғловчи вазифасида келганда, эргаш гапларнинг баъзиларини (шарт, мақсад, сабаб) бош гапга боғлайди.

Боғловчи вазифасидаги *деб* аниқлик майлидаги феъллардан кейин келса, аниқлик ёки сабаб маъноларини англатади: *У менга, «Ёмон одамларгина хатарли вақтда ўз ўртоғини ташлаб кетадилар»,— деб айтди.* (Л. Толстой.) *Мажлис бўлади деб, вақтли келган эдим.*

Боғловчи вазифасидаги *деб* буйруқ ва истак феълларидан сўнг келганда эса мақсад маъносини англатади: *Шофёр одамлар ўтиб кетсин деб, худди машинани ўша панжара эшиги ёнида тўхтатди.* (Фад.) *Обком биносининг тамаки тутуни ва куйдирилган ҳужжатларнинг ҳиди чиқиб кетсин деб, очиб қўйилган хоналаридан бирида икки киши стол ёнида рўпара ўтириб, бемалол суҳбатлашмоқда эдилар.* (Фад.)

ЮКЛАМА

200-§. Айрим сўз ёки гапга қўшимча маъно бериш учун қўлланадиган ёрдамчи сўзлар юкламалар деб аталади.

201-§. Юкламалар тузилишига кўра икки хил; юклам а а ф ф и к с (аффикс ҳолига келиб қолган юкламалар) ва юк л а м а с ў з (айрим сўз ҳолидаги юкламалар).

Юкламалар:

1) нутқдаги бирор сўзни ажратиб кўрсатиш учун қўлланади: *Электр кўзгагина эмас, қўлга ҳам ёрдам берсин.* (О.)

2) гапга сўроқ маъноси бериш учун қўлланади:— *Кеча кеч-қурун қирга чиққанзимиз эсингда борми? Қандай яхши эди-я? Эсингдами?*— деди Уля. (Фад.) *Шу ашула Сизга ёқадими?*— сўрайди йигит.— *Ҳа, Сизга-чи? (О.);*

3) ҳис ва ҳаяжонни ифодалаш учун ишлатилади: *Нақадар гўзал бир гул-а!* (Фад.);

4) таажжубни ифодалаш учун қўлланади: *Болага ўхшайди-я. (О.);*

5) таъкид ва кучайтирув маъноларини ифодалаш учун ишлатилади: *Ахир, ҳар тун гўза — халқ бойлиги, давлатнинг бойлиги. (О.)*

Шунингдек, юкламалар тасдиқ, инкор, чегаралов, қисташ каби маъноларни ифодалаш учун ва пукқа тасвирийлик бериш учун ҳам ишлатилади.

202-§. Ҳозирги ўзбек адабий тилида гапга ёки айрим сўзларга берадиган қўшимча маъноларига кўра юкламаларни қуйидагича группаларга ажратиш мумкин: сўроқ ва таажжуб юкламалари; айирув ва чегаралов юкламалари; аниқлов юкламалари; гумон юкламаси; инкор юкламаси.

203-§. Сўроқ ва таажжуб юкламалари: -ми, -чи, -а, -я. Бундай юкламалар сўзларга ёки гапларга тааллуқли бўлиб, асосан гапни сўроққа айлантиради. Шунингдек, сўзга ёки гапга турли эмоционал маъно оттенкалари қўшади.

-ми юкламаси: 1) сўроқ билдиради: *Шу ерда онамизни кутмаймизми? (Дм. Ерёмин.) Нимадан кўрқдинг, ёмон туш кўрдингми? (Ас. М.);*

2) таажжуб, ҳайрат билдиради (бундай чоқда сўроқ маъноси ҳам англашилиб туради): *Мен далада ишлашим кераклишимми? (О.) Епирай, шунинг ҳаммаси ерга тушармикан? (Ас. М.)*

-чи юкламаси: 1) сўроқ билдиради: *Жамол қайтса — бахтинг, қайтмаса-чи? (О.) Энди орқага йўл йўқ. Олдинга-чи? (Ас. М.);*

2) буйруқ, дўқ, илтимос, хоҳиш билдиради (бундай чоқда -чи кўпинча буйруқ майлидаги феъллар билан бирга келади): *қани, ўқи-чи (буйруқ), келиб кўр-чи, ёнимга (дўқ); қаламингни бериб тур-чи (илтимос); аввал бу китобни ўқиб чиқай-чи, нималар ёзилган экан (хоҳиш); Мисоллар: Оби нон билан мана буну еб ол-чи, болам, ҳозир чой дамлаб бераман. (Ас. М.) Вой, мана томди, илиқ-милиқ, қўлингни олиб кел-чи! (Ас. М.);*

3) қисташ, истак, илтимос англатади (бундай чоқда -чи кўпинча шарт майлидаги феъллар билан бирга келади): *тез юрсанг-чи (қисташ), яхшиси, китоб ўқисам-чи (истак), бизникига бир келсанг-чи (илтимос); Мисоллар: Бир мусаффо қор уққунлаб, бу ҳавонинг гўборини олиб кетса-чи. (Ас. М.) Га-*

пирсанг-чи, болам, ўз ёғинга ўзинг қовурилгунча, дардингни **айтсанг-чи**,— дер эди Шарофат хола кечқурунлари. (Ас. М.)

4) таъкид, уқтириш маъноларини қўшади: **Азимжон-чи**, сенга аммавачча бўлади. (Ас. М.) Мен шу узундан-узоқ умримда-чи, болам, ҳеч қачон бундай ожиз, бундай аяни ҳолга тушган эмасдим. (Ас. М.)

-а(-я) юкламаси: 1) сўроқ билдиради: *Шаҳар жуда ҳам ўзгариб кетибди-да, а?* (Ас. М.) *Бутун бошлиқ бир мамлакатни-я?* (Ас. М.)

2) ҳис ва ҳаяжон англатади: *Аҳ, қандай сўлим кеча-я!* (О.) *Вой, бирам чиройли гул экан-а!* (Фад.) *Ўзимизнинг Шодасой лолалари эсингдами, ўтдек ёнарди-я!* (Ас. М.)

3) тасдиқ, ишонч ифодалайди: *Патирларни курсиллатиб-курсиллатиб ўзим ейман — нуқул мой-а.* (О.);

4) таажжуб, ажабланишни билдиради: *Мен далада ишлашим керакмишми?— Мен-а.* (О.) *Болага ўхшайди-я.* (О.) ...*Одамлар қаёқларга бориб юришади-я...* (С. Аҳм.)

204- §. Кучайтирув ва таъкид юкламалари (-ку, ҳам, -у, -ю, -да, -оқ, -ёқ, -ки, -ким). Бундай юкламалар сўз маъносини кучайтириш, шунингдек, таъкид маъноси қўшиш учун ишлатилади.

Кучайтирув ва таъкид англатувчи -ку, ҳам, -у(-ю), -да, -оқ, -ёқ, -ки(-ким) юкламалари асосан кучайтириш ва таъкид маънолари англатиш учун қўлланади: *Анча ерни суғорибсизлар-ку, Миробоналар.* (О.) *Неча марта учрашай дедим-у, вақтим бўлмади.* (О.) *Кўкрагингиз ярқ-ярқ қилади-ю, яна яёв келяписиз...* (О.) *Пастга агрегатни ўрнаштирасан-да, ҳар ёққа симларни тортаберасан.* (О.) *Бахт сўзи ҳам шунчалар азизки, унга меҳнат аҳли инқилоб туфайли эришди.* («Ўзбекистон маданияти».)

*Бир қиссаким, бунинг сўнгида
Севишганлар топишгусидир.* (Ҳ. О.)

ҳам юкламаси кўпинча ўзи кучайтириб ёки таъкидлаб кўрсатадиган сўзлардап кейин келади: *Уни ҳам ўқитаман, ўзим ҳам ўқийман.* (Ш.) *Ҳаққим ҳам бор, имконим ҳам бор.* (Ас. М.) *Ушанда дадам ҳам фронтда эдилар.* (У. Умарбеков.)

ҳам юкламаси таъкидланаётган сўздан олдин келишни кам учрайди. Ҳам юкламаси такрорланган ҳолда фақат такрорланган бўлақлар олдидагина учраши мумкин. Бундай чоқда такрорланган бўлақлар санаш интонацияси билан боғланган бўлади. *Кутилмаганда мени эсанкиратиб қўйган ҳис ҳам оғир, ҳам ширин эди.* (Ас. М.) *Қиш кунни гулхан камбагал учун ҳам чопон, ҳам тўшак, ҳам палов.* (О.)

ҳам юкламаси: 1) таъкид маъносини билдиради. Бундай чоқда у: а) гапда айрим мустақил сўзларни (от, сифат, олмош, феъл, равиш) таъкидлаб кўрсатади: *Ваҳобжон ҳам мен*

билан юрди. (Ас. М.) Бу орада Умматали ҳам чиқиб келди. (Ш.) Ҳозир бу одамларни бу қарордан қайтариб ҳам бўлмас эди, чамамда. (Ас. М.) Иккимиз ҳам ўқиймиз, албатта. (Ас. М.) Уйга ҳам кирмадим, шу кетганимча кетдим. (А. Қ.);

б) гапда кўмакчили бирикманчи таъкидлаб келади: У молларнинг ҳаммаси сандиқларга жойлашгани учун ҳам... қайта кўришни истамасди. (О.) Хотиржам бўлган Ҳожидан кечқурунги овқатга қизининг чиқмагани билан ҳам иши бўлмади. (Ш.)

2) тўсиқсизлик маъносини билдиради. Бунда у гапда шарт майлидаги феъллар ва ўрин келишигидаги сифатдошлардан кейин келади: Мана бир неча ойки, Умматали Нафисани кунда кўрмасам ҳам, ҳафтада бир кўриб туради. (Ш.) Ота ва акаларининг ҳузурида жилла ошиб-тошмасам ҳам, улар йўқ вақтда қиз ўзини «уй боши» ҳисобларди. (О.) Нури мени севса, ота-онасига айтмаганда ҳам, атрофдагиларга секин билдирган бўлар эди. (О.) Бу жиноятнинг номи йўқ, бўлганда ҳам тилга олиб бўлмайди. (Ш.);

3) тасдиқ билдирувчи ҳақиқатан, чиндан, ростдан каби сўзлар билан келиб, шу сўзлардан англашилган тасдиқ маъносини яна кучайтиради: Ҳақиқатан ҳам қора йиғит кечқурун келди. (Ҳ. Умарбеков.) Чиндан ҳам шундай бўлиб чиқди. (Ш.) Абулбарака чиндан ҳам ишонмади. (Ш.) Ростдан ҳам вақтингиз йўқми?

ҳам юкламаси -ям шаклида (уплидан сўнг) ва ҳ ундоши тушган ҳолда қўлланиши ҳам мумкин. Бундай чоқда у ўзи алоқадор бўлган сўзга қўшиб ёзилади: Бунга қизиқмай қўйдим. (Ас. М.) Менам ёлғизман. (Ш.)

-да юкламаси шарт майлидаги феъллардан сўнг келиб, тўсиқсизлик маъносини англашиши мумкин. Бунда у ҳам юкламаси билан синоним бўлади. Қиёс қилинг: Ёш бўлса-да, бош эди — ёш бўлса ҳам бош эди. Баланд бўйли, қора соқол, юзи чўзиқроқ, қирғиз қовоқ Носир охун эски бўлса-да, озода либосда, бошида кулоҳ бор эди. (С. Абдулла.)

Шунингдек, -да юкламаси келишик қўшимчаларидан кейин қўлланганда ҳам ҳам юкламасига мос келади: Лекин кейинчалик бундан-да воз кечади. (О.) Чой қайнатиб ичишни-да унутди. (О.)

-у(-ю) юкламаси аниқлик майлидаги феъллардан сўнг келиб, иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги тезлик ва давомлилик маъносини билдиради: Келди-ю кетди (тезлик). Уйлади-ю қолди (давом).

-оқ, -ёқ юкламалари бош, ўрин, чиқиш келишигидаги отлардан сўнг келганда кучайтириш, -(и)б формали равишдош ва билан кўмакчисидан кейин келганда эса бир иш-ҳаракат кетидан иккинчисининг тезлик билан содир бўлиши маъносини англади: Тансиқ... концерт тугамасданоқ, ўртоғининг уйига илдам жўнади. (О.) Муҳаммад Аминхўжа йўлга кирганданоқ тоғаси бўлмиш адабиётхон, заргар Раҳматулла уни ўз тар-

биясига олди ва ёшлигиданоқ алифбега ўргата бошлади. (С. Абдулла.) Чол қиёмни бир стакан чой биланоқ тамомлаб, умрида учраган кулгили воқеалар, тасодифлар ҳақида мароқ билан ҳикоя қила кетди. (О.) Поезд чўлдан кўм-кўк водийга бирдан учиб кираркан,... дилкаш шийпонларни **кўриш биланоқ** фарғоналик аскарнинг кўзларидан ихтиёрсиз равишда қайноқ ёш томчиллаган эди. (О.)

Ахир, ҳатто, ҳаттоки, наҳотки юкламалари ҳам кучайтирув ва таъкид, таажжуб билдиради: ...тушунтир, ахир, менга бир нима дедими... (Ас. М.) Солдатга мумкин эмас, албатта, **ҳатто** уруш вақтида ҳам. (Ас. М.) Ҳатто шу даражага етдики... **Ҳаттоки** мен ҳам билмай қолибман. **Наҳотки** у сизга ёмонликни раво кўрса, ишонмайман. **Наҳотки** иш шу қадар жиддий бўлса? (Ас. М.)

205-§. Айирув ва чегаралов юкламалари (-гина, -кина, -қина, фақат). Бундай юкламалар турли сўз туркумлари билан келиб, уларни чегаралаб кўрсатиш ва маъно жиҳатидан ажратиш учун қўлланади:

-гина: Ўйлошнинг йўлдан почта қутисига ташланган хати кечагина етиб келди. (Ҳ. Ғ.)

-кина: Улар пастаккина эшик пештоқида осилиб турган хира чироқ тагида тўқнаш келди. («Шарқ юлдузи».)

-қина: Назарида қора мойга бўялган ушоққина бу йигит нимаси биландир шу қушларга ўхшарди. (У. Умарбеков.)

фақат: Сен, болам, буфетчи хотинга эмас, бошқа ҳеч кимга ҳам эмас, **фақат** шодасойликлар олдига бориб гуноҳингни ўтишининг керак. **Фақат** ўшалар гуноҳингдан кеча олади. (Ас. М.)

-гина, -қина, -кина юкласи: а) мустақил сўзлар (от, сифат, олмош, сон, феъл, равиш ва айрим феъл формалари ҳамда айрим кўмакчилар: билан, учун, туфайли ва ш. к.)дан сўнг келиб, айириб кўрсатиш, чегаралаш маъноларини ифодалайди: ...Шу **кўчанигина** «Каменная» дейишади. (Фад.) Кейинча пахтакорликка қизиқиб, кетмончи бўлди, **звенодагина** эмас, бутун бригадада энг яхши ишловчилардан ҳисобланади. (О.) Сўнагул арзон бўлса ҳам, **шинамгина**, паст пошнали бир туфлу олиб кийди. (Ас. М.) Қашшоқ Муқимийнинг сояи ҳимоятида **биргина** булар эмас, балки жуда кўп ғариб-ғурабо санъаткорлар, қалам аҳллари бор эди. (С. Абдулла.) Директор уни шу жавобини эшитиш **учунгина** тўхтатган экан шекилли, нордон конфетдан иккитасини болага тутиб, жўнатиб юборди. (Ш.) Унинг бу гаплари менинг **учунгина** бутун даҳшати билан янги эди. (Ас. М.)

Предмет ёки ҳаракат белгисини билдирувчи сўзлардан сўнг келиб, предмет ёки ҳаракат белгисини айириб кўрсатиш билан бирга, ўша белгида камликни ҳам ифодалайди: **Шириной салқинга ўтиб, саватни ерга оҳиस्ताгина** қўйди. (О.) Полковник Кларк томонидан **яхшигина** ўқитилган Қоплонбекка шу керак эди. (Ш.) **Шипи паст, деворлари юпқа, торгина** дўконхона.

(О.) Курочкин ертўладан чиқиб, қисик кўзини яна ҳам баттар-роқ қилиб, қув ва мамнун табассум билан анчагина чол орқасидан қараб қолди. (О.) Ўзи ҳам кўркамгина. (Ш.)

фақат юкламаси, асосан, ўзи алоқадор бўлган сўз олдида келади. Лекин поэтик асарларда у ўзи алоқадор бўлган сўздан кейин келиши ҳам мумкин:

Она ўз ўғлини севади фақат,
Фақат севади-ю эртақ айтади.

(Ҳ. О.)

Фақат ва -гина юкламалари бирга келиб (фақатгина каби), айириб, чегаралаб кўрсатиш маъносини яна кучайтиради: У **фақатгина** ўзини овутишга урингандай. (Ас. М.) Бундай кучайтириш маъноси фақат ва -гина (-кина, -қина) юкламалари бир гапда, гапнинг турли ерида келганида ҳам сақланади: *Ҳа, ўша пайтда агар ҳаётимнинг бирон қиммати, жиндай салмоғи бўлса, у фақат ўша кичик дафтар туфайлигина эди.* (Ас. М.) **Фақат** дарахтлар, ариқлар, кўприкларгина таниш. (Ас. М.)

Фақат юкламаси ўрнида ёлғиз сўзи қўлланиши ҳам мумкин: *Отабек ёлғиз меҳмонхонада ётиб кун кечирши билангина қолмади.* (А. Қод.)

206-§. Аниқлов юкламаси: *худди, нақ.* Бундай юкламалар ўзи мансуб бўлган сўзнинг маъносини аниқлаб кўрсатиш учун қўлланади.

Худди юкламаси: а) аниқлаб кўрсатиш маъносини билдиради: *Ўғли отасининг худди ўзи. Утган кун кечаси худди шу ерда катта мажлис қилинди.* (О.) *Ешлар маориф бўлимига худди мўлжалланган вақтда, соат ўн бирда етиб келдилар.* (П. Т.);

б) чоғиштириш (қиёс) маъносини билдиради (бундай чоқла у -дек, -дай аффикси билан ясалган ёки *каби, сингари* кўмакчилари билан бирга бошқарилган отлар ва олмошлардан олдин келади): *Теварак-атрофда кетмон ураётган, замбиллаб, қоплаб тупроқ ташиётган одамлар ҳам, худди Рўзиматдай жадаллаб ишлар эди.* (А. Қ.) *Тунда худди расмдаги каби аллақандай жозибадор... бир дарахтни силкитди.* (О.) *Сидиқжон хийла ергача, худди тўсатдан уйғонган каби, гаранг бир аҳволда борди.* (А. Қ.) *Сидиқжон қип-қизариб, худди фавқулодда бир нарса кўрган сингари, кўзанинг ичига қаради.* (А. Қ.)

Шунингдек, *худди юкламаси* кучайтириш маъносини ифодаланиши ҳам мумкин: *Звенолар ишини, худди ойнада кўриб тургандай, яққол намоён қилди.* (О.)

нақ юкламаси ҳам *худди юкламаси* ўрнида келади ва у аңлатган маъноларни билдиради: *...итларнинг улуши нақ миясида шанғиллаб туради.* (Ас. М.) *...Мария Васильевнанинг бу областга, хусусан бу янги районга ишга таклиф қилиб қолиши Ориф аканинг нақ кўнглидагидай бўлди.* (Ас. М.)

Баъзан эса бу юклама «роса», «тўла» маъноларини аңгла-

тади: *Сентябрь ойлари шикомларда барг кўринмас, шигил ҳу-сайни, ҳар боши нақ бир сават бўларди.* (А. С. М.)

207-§. Гумон юкламаси. Гумон юкламаси -дир барча сўз туркумларига қўшилиб кела олади ва у ўзи алоқадор сўзга гумон, аниқсизлик маъносини қўшади: *Насимжон болалардан биттасини қулоғига нимадир шивирлади. Бола, уқдим, деган-дай бошини қимирлатиб, қаергадир ўқдай учди.* (О.)

208-§. Инкор юкламаси. Инкор юкламаси на...на уюшиқ бўлақлар ёки қўшма гап таркибидаги айрм содда гаплар олдида такрорланиб келиб, улар англаган инкор маъносини уқтириб кўрсатади: *Бу ерда на том, на дераза бор эди.* (А. С. Пушкин.) *Унинг эсига на севги, на истироҳат келди.* (О.) *Кўчадан якка ўзи қўлини силкитиб кетаётган Ванянинг ажойиб чехрасини на Клава, на бошқа киши кўрарди.* (Фад.)

МОДАЛ СЎЗ

209-§. Сўзловчининг англатилаётган фикрга муносабатини (модал маънони) ифодаловчи сўзлар модал сўзлар дейлади. Бундай муносабат фикрнинг аниқлиги ёки ноаниқлиги нуқтаи назаридан бўлади. Шунга кўра модал сўзлар икки гурпуага бўлинади: 1) фикрнинг аниқлигини ифодаловчи модал сўзлар; 2) фикрнинг ноаниқлигини ифодаловчи модал сўзлар.

Биринчи гурпуадаги модал сўзлар фикрнинг ростлиги, чинлигини ифода этади: *албатта, ҳақиқатдан, табиий* кабилар: *Аёлсиз ҳовли, табиий, сунуриб-сидирилмаган бўлади.* (В. Ғофуров.) *Бу келаётганларнинг ичида, дарҳақиқат, Сафаров билан Самандаров ҳам бор экан.* (А. Қ.) *Фотима дунёга келиб ўзи билан шу қадар мەҳрибон, хушмуомала гаплашадиган одамлар ҳам борлигини, булар, ҳақиқатан, етимни қўллашга келишганини англади.* (П. Т.) *Бу, шубҳасиз, ҳақиқат.* (О.)

Иккинчи гурпуадаги модал сўзлар фикрнинг гумонли, тусмолли, тахминийлигини ифодалайди: *балки, чамаси, эҳтимол* кабилар: *Аҳмаджон кўчага чиқди. Шу пайт унинг кўзлари ҳеч қачон мулойим боқмаган, унинг қўллари ҳеч қачон бировни эркалаб силамаган, унинг юзи ҳеч қачон юмошқ табассумни билмагандай кўринар, агар ҳозир уни хотини Хосиятхон кўрса, балки қўрқиб кетар эди.* (А. Қ.) *Бу, эҳтимол, унинг бутун борлигини заҳарлайди.* (О.) *Ҳали яхшилаб суриштирганимизча йўқ. Ажабмас, бирон киши топилиб қолса.* (Р. Ф.)

Модал сўзлар мустақил сўзлар каби предмет, белги, ҳаракат ва шу кабиларни атамайди ва гап бўлаги бўлиб кела олмайди.

Модал сўзлар, аслида, мустақил сўзлардан келиб чиққан. Масалан, *афтидан, ҳақиқатан* модал сўзлари отдан келиб чиққан; *шубҳасиз, табиий* модал сўзлари сифатдан ўсиб чиққан ва б. Демак, модал сўзлар асл (ўз) маъносини йўқотиб, сўз-

ловчининг англатилаётган фикрга муносабатини ифодаловчи воситага айланган сўзлардир. Бундай сўзлар кўп эмас.

Модал сўзлар гап бўлаклари билан синтактик жиҳатдан боғланмайди. Улар гапда кириш бўлак вазифасида келади: *Майда-чуйда камчиликлар топибди, мазмуни. (О.) Демак, ишлаш мумкин. Эҳтибол, кетмон билан ер ағдаришга ҳам тўғри келар. (А. Қ.) Бу хатни бир вақтлар, ҳақиқатан, Гулнор ёздирган эди. (О.)*

210-§. Ҳозирги ўзбек тилида модал сўзларнинг юзага келиши учун асос бўлган сўзлар ҳам сақланган бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда модал сўз билан мустақил сўзни фарқлашда қуйидагиларни ҳисобга олиш керак:

1. Модал сўз бирор мустақил ясама сўздан ўсиб чиққан бўлиши мумкин. Лекин бундай модал сўз ясовчи қисмларга ажралмайди. Айнаи шу кўринишдаги мустақил сўз эса ясовчи қисмларга (компонентларга) ажралади: *Ювиниб энгил тортган жангчилар сўзсизгина овқатланишар, сержантнинг сўзларини эътибор билан тингелашар эди. (Ҳ. Ғ.)— Ахир биз қотил эмасмиз-ку.— Сўзсиз! Бу маънода айтаётганим йўқ. (Е. Ш.)* Биринчи мисолдаги *сўзсизгина* лексик бирлигида *сўз* ва *-сиз* компонентлари ўз маъно ва вазифасига эга: *сўз* — ясовчи ўзақ, *-сиз* — ясовчи аффикс. Иккинчи мисолдаги *сўзсиз* эса қисмларга ажралмайди, бир бутун ҳолда сўзловчининг англатилаётган фикрга муносабатини (модал маънони) билдиради.

2. Модал сўз мустақил сўзнинг бирор грамматик формасидан келиб чиққан бўлиши мумкин. Лекин у морфемаларга ажралмайди. Худди шу модал сўз кўринишидаги мустақил сўз эса морфемаларга ажралади: *Ҳар бир ишнинг чамаси бор, ҳар дарёнинг кемаси бор. («Оталар сўзи».) Йўлчи, чамаси, икки йилдан бери темирчи билан яқин дўст бўлиб, унинг бутун сифатларини, фазилат ва камчиликларини яхши синаган эди. (О.) Мазмуни, район раҳбарлари ўзлари чиқарган қарорни бошларига болиш қилишиб, бемалол ухлаётганга ўхшайдилар. («Муштум».) Салимбойвачча ҳатто лабини қимирлатмасдан ичида ўқиди. Хатнинг мазмуни шундай эди... (О.)*

3. Ниҳоят, модал сўзлар гап бўлаклари билан синтактик боғланмайди, кириш бўлак вазифасида келади. Худди шу кўринишдаги мустақил сўз эса гап бўлаги бўлиб кела олади: *Табиий, Ҳушрўйнинг феълени яхши билган ота-она унинг раъйини олмасдан туриб бир иш қилмоқдан қўрқадирлар. (А. Қод.) Кун бўйи қўй боққан чўпонлар оқшомлари чайла олдида ўт ёқишлари табиий. (Ш. Р.)*

Лўрим модал сўзлар диалогларда якка ҳолда қўлланганда мустақил гап сифатида амал қилади. Бундай ҳолларда ҳам модал сўз сўзловчининг англатилаётган фикрга муносабатини ифодалайди:

— *Ахир, биз қотил эмасмиз-ку.*

— *Сўзсиз.— Сўзсиз. (Е. Ш.)*

УНДОВ

211-§. Махсус экспрессив-семантик маъно, яъни ҳис-ҳаяжон, буйруқ-хитоб ифодалаш учун ишлатиладиган сўзлар ундов деб аталади. Ундовлар бошқа сўз туркумларидан турланмаслиги, махсус грамматик кўрсаткичларга ва мустақил сўзлар каби атаб кўрсатиш хусусиятига эга эмаслиги билан фарқланади.

212-§. Ундовлар лексик маънога эга эмас, шунинг учун ҳам улар гап бўлаклари билан алоқага киришмайди ва гапнинг бирор бўлаги бўлолмайди [оҳ (оҳим, оҳинг: оҳи кўкка чиқди) ва ш. к. ундовлар мустасно].

Ундовлар (талаффузга кўра) турлича бўлади. Ифодаландиган ҳис-туйғунинг характерига кўра ундов составидаги унли баъзан чўзиқ, баъзан эса қисқа талаффуз қилинади. Ундовлар бир товуш билан (о, ў, э каби), ёки икки ва ундан ортиқ товушлар бирикмаси билан ифодаланиши мумкин (оҳ, ҳо, оҳҳо, эҳ, ҳе, эҳҳе, ҳаҳ, ҳим, уҳ, ура, бе, оббо, кишт, пишт, беҳ-беҳ, чуҳ, хих каби).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *а, аҳ, о, оҳ, оҳҳо, оббо, э, эй, эҳ, эҳҳе, и, ие, уҳ, ўҳ, ўҳҳу, ҳм, ҳим, бе, туф, вой, ҳаҳ, ура* каби эмоционал ундовлар; *чих, чўк, куч-куч, баҳ-баҳ, ту-ту, беҳ-беҳ, пиш-пиш, мош-мош, ҳов-ҳов, гаҳ, пишт, кишт, кишт-кишт, чуҳ, хих, иши, кўк, хўш* каби буйруқ-хитоб ундовлари учрайди.

213-§. Эмоционал ундовлар: *Бобом узоқ ўтиргандан сўнг: «уҳ» деб оғир хўрсинади... (О.) Оҳ-оҳ-оҳ, шундай шоирларнинг садағаси бўлсанг арзийди,—дейди Роҳат келиноий кўзларининг ёшини артиб. (О.) Эҳ, Бек... нега бундай қилдинг, жон ука?! (Ас. М.) Қампир орқасига қараб,—уф... етдиг-э,— дейдию, тугунни ерга ташлаб, таппа ўтириб олади. (О.) Ие, колхозимизга келган бу қизнинг ўзи кичкина бўлса ҳам, иши каттага ўхшайди-ку. (А. Қ.) Оббо жиян-е, бизникини топиб келдинг? Ҳа, сўраб-сўраб Маккани топадилар... Ҳай, Ойниса бувингни чақир. (О.) О, биродар, сен бахтнинг нима эканини биласанми? (Ас. М.) Бу бедаларга озмунча терим тўкилганми, эҳҳе! (О.) Шокир ота оғир хўрсинди, сўнгра бирдан «вой» деб, томири тортишган оёғини уқалай бошлади. (О.) Ҳо-о, мунча сахийсиз, Дилнозхон. (П. Қ.)*

214-§. Буйруқ-хитоб ундовлари: *«Мўҳ, мўҳ» деса, қўй ҳам тушунади, аммо сенга сўз уқтириб бўлмайди. (О.) Гоҳ-гоҳ «чуҳ!» деб отга бир қамчи уриб қўяди... (О.) ...Нотаниш одамлар «чих-чих» деб, олдинги туяларни чўктирмоқда. (О.)*

215-§. Эмоционал (ҳис-ҳаяжон, туйғу билдирувчи) ундовлар қўйидаги маъноларни ифодалайди. Бу тип ундовлар кўп маъноли бўлиб, уларнинг аниқ маъноси контекстагина белгиланади ва улар сўроқ, таажжуб, ажабланиш, ҳайратланиш, ишончсизлик, иккиланиш; севинч, мамнунлик; қайғу, хафалик,

қўрқинч, ачишиш, безовталаниш, эътироз, қаноатланганлик, норозилик, огоҳлантириш, ғазаб, нафрат, жирканиш, менсимаслик, камситиш каби маънолардан бири ёки бир нечтасини аңлатиб келади. Мисолларни қиёс қилинг: *Мен ҳам бораман, а?* (сўроқ) *Шундай бўлдим, а!* (ажабланиш) *Ваа, шу ҳам тарвуз бўлдию* (камситиш). *И-и, йиқилиб кетаман* (қўрқинч). *Ие, келдингизми!?* (таажжуб, ҳайрат). *Бе, қўйсанг-чи унингни* (ишончсизлик). *Оббо, яна иш пачава денг* (ачиниш, норозилик). *Уҳ, чарчадим* (ҳорғинлик, огоҳлантириш). *Э, қўйинг-е* (норозилик). *Эҳе, ишлар жойида-ку* (мамнунлик). *Ҳей, кўзингни оч* (огоҳлантириш). *Ҳим, энди тушундим* (қаноатланганлик). *Туф де, кўзинг тегади, касофат* (нафрат, жирканиш). *О, йўқ, жоду кўзлар нима бўлади унда?* (ҳайратланиш)

216-§. Буйруқ-хитоб ундовлари бирор иш-ҳаракатни бажаришга ундаш ёки ҳаракатдан тўхтатиш, тинчлантириш учун қўлланади. Бу тип ундовлардан *гаҳ* (қарқуноқни), *пиш-пиш* (мушукни), *беҳ-беҳ, ту-ту-ту* (товуқни), *баҳ-баҳ* (итни) каби ундовлар ҳайвон ва қушларни чақириб учун, *ҳайт* (ҳайвонларни), *пишт* (мушукни), *кишт* (товуқни), *чуҳ* (отни), *хих* (эшакни), *қурей-қурей* (қўйни) каби ундовлар ҳайвон ва қушларни ҳайдаш учун ишлатилса, *дирр, так* (отни), *хўш, хўйи* (сигирни), *хўк, хўйк* (хўкизни), *ишиш* (эшакни), *чих* (туяни) каби ундовлар ҳайвонларни ҳаракатдан тўхтатиш, тинчитиш учун ишлатилади.

Юқоридагилардан ташқари, кўрсатишни ифодаловчи *хув, ҳу, ҳўв* каби сўзлар, урф-одат ва миннатдорчиликни ифодаловчи: *салом, алик, ҳорманг, бор бўлинг, раҳмат, ташаккур, баракалла, офарин, балли* каби сўзлар ҳам ундовлардир.

ТАҚЛИД СЎЗ

217-§. Тақлид сўзлар лексик ва формал хусусиятларига кўра алоҳида мустақил группани ташкил қилади.

Бу группага кирувчи сўзлар ҳис-ҳаяжон, туйғу ёки буйруқ-хитобни ифодаламайди. Улар, атрофимизни ўраб турган муҳитда (одам, ҳайвон, қуш, жонсиз предметларда) учрайдиган овоз (товуш)ларни қайта тиклаб, товуш образи сифатида, предметлар ҳаракати тасвирини эса ҳаракат образи сифатида ифодалайди. Товушга тақлид сўзлар эшитиш билан, образга тақлид сўзлар кўриш билан алоқадордир, яъни товушга тақлид сўз ифодалаган товушни фақат эшитиш мумкин (*тақ, тақир-туқур* каби); образга тақлид сўз ифодалаган ҳолат, ҳаракатни фақат кўриш мумкин (*лип, ялт-юлт* каби).

Шунга кўра тақлид сўзлар икки хил: товушга тақлид сўзлар ва образга (тасвирга) тақлид сўзлар.

218-§. Товушга тақлид сўзлар. Бундай сўзлар табиатда учрайдиган турли товушларга тақлидни ифодалайди. Инсоннинг

турли ҳолати ва кайфияти туфайли содир бўладиган товушларга тақлид сўзлар: **хах-хах-ха//ха-ха-ха//ҳи-ҳи-ҳи** — кулгига тақлид: — *Ҳах-хах-ха... — қаттиқ кулди Ермат. (О.)*

Инга-инга — чақалоқ йиғисига тақлид: *чақалоқнинг инга-инга деган товуши қўшни уйдан эшитиларди.*

Пих-пих — оғир нафас олгандаги товушга тақлид.

Касир-касир//касир-кусур — овқат чайнагандаги товушга тақлид.

Қулт-қулт — сув (умуман суюқлик) ютгандаги товушга тақлид: *Уктам хуштаъм чойни қулт-қулт ютиб... (О.)*

Бидир-бидир — тез гапиргандаги товушга тақлид.

Дук-дук//пўк-пўк — юрак уриши товушига тақлид (қўрққанда).

Ҳайвон, қуш ва ҳашаротлар чиқарган товушга тақлид сўзлар:

вов — ит ҳуришига тақлид;

ув — ит ёки бўри улушига тақлид;

ирр — ит ёки бўри ириллашига тақлид;

мў//му — сигир маърашига тақлид;

маа//баа — қўй маърашига тақлид;

мее — эчки маърашига тақлид.

Инг-инг, анг-анг — кучукнинг инграшига, ангиллашига тақлид: *Кучукбачча қулоқни йиртадиган товуш чиқарди: анг, анг, анг. (О.)*

Миёв-миёв — мушукнинг миёвлашига тақлид: *Миёв-миёв, чумчугов, сичқондан ҳам юмшоғов. (М. Горький.)*

Вақ-вақ//вақир-вуқур — қурбақанинг вақиллашига тақлид: *Вақир-вуқур қурбақа, нега афтинг бундақа. (Фольклор.)*

Виш-виш — илоннинг вишиллашига тақлид.

Қуқ-қуқуқ-қуу — хўрознинг қичқиришига тақлид.

Қа-қа-қа — товуқнинг қақиллашига тақлид: *Товуқлар «қа-қа-қа» деб уни ўраб олдилар. (О.)*

Ға-ға-ға//ғақ-ғақ — ўрдак ва ғознинг ғақиллашига тақлид.

Қағ-қағ — қарғанинг қағиллашига тақлид.

Пит-пилдиқ — бедананинг сайрашига тақлид: *Бедананинг уйи йўқ, қаерга борса пит-пилдиқ. (Мақол.)*

Парр — қуш учгандаги париллашга тақлид: *Қушлар парр этиб осмонга кўтарилди. (О.)*

Виз-виз//ғув-ғув — қўнғиз, ари ва ш. к. ҳашаротларнинг учиш товушига тақлид: *Ғув-ғув учар болари. (Қ. Муҳаммадий.)*

Гумбур-гумбур, жангир-жунгур, тарс, тарс-тарс, қарс, қарс-қарс, қарс-қурс, қасир-қусур, шақир-шуқур, шақ, шарақ-шуруқ, тақ, тақ-тақ, тақир-туқур, дук, дук-дук, дукур-дукур, тарақ-туруқ, поқ-поқ, пақир-пуқур каби товушга тақлид сўзлар табиат

ҳодисалари (ёмғир, чақмоқ, шамол ва бошиқа) чиқарган товушлар, машина, дарахт, темир, қўшнроқ, миллиқ товушига тақлидни ифодалайди. Мисоллар:

*Олисдан жангир-жунгир,
Яқиндан оддий темир. (З. Диёр.)*

*Ажойибдир оқ лайлак,
Ногора чилар так-так. (Қ. Муҳаммадий.)*

*Тўпим тўп-тўп этасан,
Урсам, учиб кетасан. (З. Диёр.)*

*Дукур-дукур от келди,
Чиқиб қаранг, ким келди? (Фольклор.)*

Шу онда нимадир қарс этди. (О.) Изғирин шамол... Гарч-гурч қалин қор. (О.) Ғир-ғир майин баҳор шамоли... (О.) Юзларимдан чўлп-чўлп ўпади. (О.) Тошлар ҳавони ғиз-ғиз ёриб ўтади. (О.) Шипнинг қаеридир «қиср» этди. (А. Қ.) ...биз онабола ҳўнг-ҳўнг йиғлаб қолардик. (О.) Қафти билан стулни тап-тап урди. (О.) Бу каллада илм йўқ! — деди пешанасига шақ-шақ уриб. (А. Қ.) Чархни ғиз-ғиз айлантириб кампир гапиради. (О.)

219-§. Образга тақлид сўзлар. Бундай сўзлар кўриш мумкин бўлган ҳаракат ёки ҳолат образини (тасвирини) ифодалайди. Тақлид сўзларнинг бу тури якка ёки такрорий қўлланиши мумкин. Якка қўлланганда лаҳзалик ҳолат ёки ҳаракат образини (тасвирини): *Чақмоқ ялт этиб кетди. Лип этиб ўтиб кетди;* такрорий қўлланганда эса бир меъерда қайтарилиб (такрорланиб) турган ҳолат ёки ҳаракат образини (тасвирини) ифодалайди: *Узоқдан ялт-ялт этиб кўринарди. Лип-лип этиб ўтиб турарди. Йилт-йилт этиб турмоқ.*

Бир меъерда бўлмаган ҳаракат ёки ҳолат образи (тасвири) ифодаланганда, тақлид сўзнинг сўнгги² компоненти товуш³ жиҳатидан ўзгаради: *ялт-ялт этиб турмоқ* каби.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
--------------------	---

КИРИШ

Ўзбек адабий тили ва унинг тараққиёт босқичлари	7
Ўзбек миллий тили	10
Ўзбек миллий тили — кўп диалектли тил	19
Ўзбек адабий тилининг оғзаки ва ёзма формаси	23
Ўзбек тилшунослиги — ривожланган фан	24
«Ҳозирги ўзбек адабий тили» курсининг мазмуни	30
«Ҳозирги ўзбек адабий тили» курсининг бўлимлари ва мун- дарижаси	31

ФОНЕТИКА

Фонетиканинг предмети ва вазифаси	33
Фонетиканинг бўлимлари	34
Товуш ва ҳарф	35
Фонема ва унинг вариантлари	36
Акустика ҳақида маълумот	39
Нутқ органлари ва уларнинг вазифалари	42
Транскрипция	44
Унли ва ундош товушлар, уларнинг ўзаро муносабати	47
Унлилар классификацияси	48
Унлилар характеристикаси	50
Ундош фонемалар	55
Ундошлар классификацияси	55
Ундошлар характеристикаси	58
Қўш ундошлар ва уларнинг қўлланиши	65
Нутқнинг фонетик бўлиниши	67
Урғу	69
Баъзи фонетик процесслар. Комбинатор ва позицион ўзгариш- лар	71
Сингармонизм	71

ГРАФИКА

Графика ҳақида маълумот	78
Ёзувнинг тарихий аҳамияти	80
Ўзбек ёзуви тарихидан қисқача маълумот	81
Ҳозирги ўзбек графикаси	85

ОРФОГРАФИЯ

Орфография ҳақида умумий тушунча	88
Ўзбек орфографиясининг принциплари	89

ОРФОЭПИЯ

Ўзбек орфоэпиясининг нормалари	99
Айрим унли ва ундошларнинг талаффузи	101
Совет-интернационал сўзларнинг талаффузи	101

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Сўзнинг семантик структураси	103
Лексик маъно	104
Қўшимча оттенкалар	104
Бир маънолилиқ ва кўп маънолилиқ	105
Сўз семантик структурасининг ўзгариши	107
Сўзларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра турлари	110
Омонимлар	110
Омофонлар	112
Омографлар	113
Паронимлар	113
Синонимлар	113
Антонимлар	118
Ўзбек тили лексикасида ўз ва ўзлашган қатлам	120
Ўз қатлам	121
Ўзлашган қатлам	121
Тарихийлик жиҳатдан ўзбек тили лексикаси	124
Замонавий қатлам	124
Эски қатлам	124
Историзмлар	125
Архаизмлар	125
Янги қатлам	127
Умумий ва чегараланган лексика	127
Истеъмом доираси чегараланган лексика	128
Диалектал лексика	128
Терминологик лексика	129
Жаргон ва арголар	131
Умумистеъмомдаги лексика	132
Эмоционал-экспрессивлик ва стилистик жиҳатдан ўзбек тили лексикаси	133
Эмоционал-экспрессивлик жиҳатдан ўзбек тили лексикаси	133
Стилистик жиҳатдан ўзбек тили лексикаси	135
Стиллараго лексика	135
Стилистик хосланган лексика	135

ФРАЗЕОЛОГИЯ

Фразеологизмнинг семантик структураси	139
Полисемия	143
Фразеологизмларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра типлари	143
Омонимия	143

Синонимия	143
Антонимия	144
Ўз ва ўзлашган қатлам	144
Умумий ва чегараланган қатлам	145
Тарихийлик жиҳатдан ўзбек тили фразеологияси	145
Фразеологизмларнинг стилга кўра типлари	146

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Умумий ва махсус луғатлар	151
Таржима луғатлар ва ўз тил луғатлари	154

МОРФЕМИКА

Сўзнинг морфема структурасидаги ўзгариш	160
Аффиксал морфемаларнинг айрим хусусиятлари	161

СЎЗ ЯСАЛИШИ

Сўз ясалиши ҳақида умумий маълумот	167
Кириш	167
Ҳозирги сўз ясалиши ва тарихий сўз ясалиши	167
Сўз яшаш усуллари	170
Сўз ясалиш структураси	174
Сўз туркумларида сўз ясалиши	175
От ясалиши	175
Аффиксация	175
Композиция	186
Аббревиация	186
Сифат ясалиши	187
Аффиксация	187
Композиция	193
Феъл ясалиши	196
Аффиксация	196
Композиция	201
Равиш ясалиши	202
Аффиксация	202
Композиция	204

МОРФОЛОГИЯ

Кириш	206
Грамматик маъно	206
Грамматик форма (Сўз формаси)	207
Грамматик категория	211
Сўзнинг морфологик структураси	211
Сўз туркумлари	212
От	213
Отларнинг маънога кўра классификацияси	215
Отнинг грамматик категориялари	217
От категорияси	217

Эгалик категорияси	220
Келишик категорияси	224
Отнинг функционал формалари	242
Синтетик форма	242
Кичрайтиш формаси	242
Эркалаш формаси	243
Хурмат формаси	244
Кўрашлилиқ формаси	245
Урин белгиси формаси	247
Чегара формаси	248
Ухшатиш формаси	250
Аналитик форма	250
Жуфт ва такрорий формалар	251
Сифат	251
Сифатларнинг маънога кўра турлари	252
Даража категорияси	253
Сифатларнинг отлашуви	256
Сон	256
Соннинг маъно жиҳатдан турлари	258
Миқдор сонлар	258
Ҳисоб сўзлари (нумеративлар)	265
Тартиб сон	284
Соннинг тузилиш жиҳатдан турлари	287
Сонларнинг отлашуви	288
Олмош	290
Олмошларнинг маъно жиҳатдан турлари	293
Олмошларнинг тузилиш жиҳатдан турлари	324
Феъл	325
Феълнинг тусланишли ва тусланишсиз формалари	327
Феълнинг категориал ва функционал формалари	327
Феълнинг грамматик категориялари	328
Даража категорияси	328
Бўлишли ва бўлишсизлик категорияси	337
Майл категорияси	341
Замон категорияси	352
Шахс-сон категорияси	366
Феълнинг функционал формалари	372
Феълнинг маълум бир вазифа учун хосланган формалари	372
Ҳаракатнинг характеристикасини кўрсатувчи ва модал маъно ифодаловчи формалар	380
Кўмакчи феъл	381
Тўлиқсиз феъл	395
Жуфт ва такрорий формалар	400
Равиш	401
Равишларнинг маънога кўра турлари	402
Равишларда даража	404

Кўмакчи	405
Бош келишигдаги сўзлар (баъзан қараткич келишигидаги олмош) билан қўлланадиган кўмакчилар	406
Жўналиш келишигидаги сўзлар билан қўлланадиган кўмакчилар	412
Чқиш келишигидаги сўзлар билан қўлланадиган кўмакчилар	416
Кўмакчи отлар	418
Боғловчи	424
Тенг боғловчилар	425
Эргаштирувчи боғловчилар	431
Боғловчи вазифасини бажарувчи сўзлар	432
Юклама	432
Модал сўз	438
Ундов	440
Тақлид сўз	441

На узбекском языке

**ШАНАЗАР ШААБДУРАХМАНОВ, МАЗЛУМА АСКАРОВА,
АЗИМ ХАДЖИЕВ, ИНАМДЖАН РАСУЛОВ, ХУДАЙБЕРДИ ДАНИЯРОВ**

**СОВРЕМЕННЫЙ
УЗБЕКСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ
ЯЗЫК**

Для студентов филологических факультетов
педагогических институтов

Ташкент—«Ўқитувчи» — 1980

Махсус редактор *С. Ғойибов* Техн. редактор *Т. Грешичкова, Ш. Вахидова*
 Редактор *Х. Ғуломова* Корректор *Д. Умарова, Н. Шукуров*
 Бадний редактор *П. А. Бродский*

ИБ 1415

Теришга берилди 26.12.1979 й. Босишга рухсат этилди 12.12. 1980 й. Формат 60x90¹/₁₆. Тил. қоғози № 2. Литературная гарнитурa. Кегли 10 шпoнсиз. Юқори бoсма усулида бoсилди. Шартли б. л. 28,0 Нашр. л. 29,8. Тиражи 20000. Зак. № 2254. Баҳoси 1 с. 30 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навoий кўчаси, 30. Шартнома № 227—79.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдoси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг полиграфия комбинати. Тошкент, Навoий кўчаси, 30, 1980 й.

Полиграфкомбинат Ташкентского полиграфического производственного объединения «Матбуот» Государственного комитета Уз. ССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли. Ташкент. ул. Навoй, 30.